

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ჯუანშერ ვათეიშვილი

ქართული წიგნის გეჭღვის ისტორია

თბილისი
2017

ნაშრომში გადმოცემულია ქართული ნაბეჭდი წიგნის ისტორიის ძირითადი ეპიზოდები, 1629 წელს რომში პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოქვეყნებიდან XIX საუკუნის 20-იანი წლების დამდეგამდე. ევროპის ზოგიერთი ქვეყნის არქივში ბოლო დროს გამოვლენილმა სათანადო ფაქტობრივმა მასალამ შესაძლებელი გახადა ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორიის არამხოლოდ ახალი მონაცემებით შეესება, არამედ მისი დაზუსტებული სახით წარმოჩენა.

რეცენზენტი

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი **ენრიკო გაბიძაშვილი**

სარედაქციო კოლეგია:

ზაზა აბაშიძე, თამაზ გამყრელიძე, მარიამ ლორთქიფანიძე, როინ მეტრეველი, დავით მუსხელიშვილი, მიხეილ ქავთარია (რედაქტორი), ნანა ხაზარაძე

გარეკანის პირველ გვერდზე – ნიკიფორე ირბახი (ნიკოლოზ ირუბაქიძე-ჩოლაყაშვილი), არჩილ II, ალექსანდრე ბაგრატიონი, ვახტანგ VI.

ბოლო გვერდზე – სვეტიცხოველი და წმ. პეტრეს ტაძარი.

დიზაინი

გიორგი წერეთელი

კომპიუტერული მაკეტი

ირაკლი ბელთაძე

ISBN 978-9941-9515-0-3

© ჯუანშერ ვათეიშვილი, 2017.

© კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2017.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

I. პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოქვეყნება რომში (1628-1629 წწ.)	
წინასიტყვაობა.....	7
§1. ქართული ბეჭდვითი სიტყვის სათავესთან.....	8
§2. „განვფენთ გულთა ჩუენთა... ხარებულნი“. უცნობი პირველნაბეჭდი ქართული ტექსტის შესახებ.....	35
§3. პუბლიკაცია: „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ (1629 წ.) დედნისეული ხელნაწერი ტექსტის ასლი.....	62
დანართი.....	403
II. ქართული წიგნის ბეჭდვის დასაწყისი რუსეთში და პირველი სტამბის დაფუძნება საქართველოში	
წინათქმა.....	429
§1. არჩილ II-ის ემიგრაცია რუსეთში და ქართული შრიფტის შექმნა ამსტერდამში (1685-1687 წწ.).....	430
§2. ქართული შრიფტის ჩამოსხმა სტოკჰოლმში და მისი გადაგზავნა მოსკოვში. პირველი ქართული წიგნის გამოქვეყნება რუსეთში (1703-1705 წწ.).....	442
§3. თბილისში პირველი სტამბის დაარსება და მისი გამოცემები (1709-1722 წწ.).....	475
დანართი.....	495
III. პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლია და XVIII საუკუნის იტალიური წყარო მის შესახებ (1743-1780 წწ.)	
წინათქმა.....	519
§1. ბიბლიის ქართული თარგმანის პირველი გამოცემა და მის შესახებ XVIII ს. იტალიური წყაროს მოკლე მიმოხილვა.....	521
§2. პუბლიკაცია: პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის შესახებ XVIII საუკუნის იტალიური წყაროს დედნისეული ტექსტის ასლი და მისი ტრანსკრიპცია.....	534
დანართი.....	569
IV. ქართული წიგნის ბეჭდვის განახლება ქართლ-კახეთის სამეფოში და 1795 წელს დარბეული თბილისის სტამბის აღდგენის მცდელობები საქართველოში რუსული მმართველობის დამკვიდრების შემდეგ (1750-1820-იანი წწ.)	
§1. ბეჭდვით საქმეში რუსული გამოცდილების გამოყენება საქართველოში XVIII საუკუნის 50-იან წლებში და XIX საუკუნის დასაწყისში.....	573
§2. საქართველოში რუსული ადმინისტრაციის ღონისძიებები ადგილობრივი სასტამბო საქმის ასაღორძინებლად.....	585
§3. რუსეთში მცხოვრები ქართველების მონაწილეობა თბილისის სტამბის აღდგენაში....	600
§4. „ქართული გაზეთი“ – კავკასიური პერიოდიკის პირმშო.....	613
V. ქართული ნაბეჭდი წიგნის ისტორიის პერიოდიზაციისათვის.....	625
VI. დასკვნის ნაცვლად.....	627
პირთა საძიებელი.....	628

1. პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოქვეყნება რომში (1628-1629 წწ.)

წინასიტყვაობა

ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია ქართველი ხალხის უძველესი დროიდან მომდინარე კულტურის, განათლებისა და ცნობიერების უმნიშვნელოვანეს სფეროს წარმოადგენს. 2029 წელს მას 400 წელი შეუსრულდება, რაც აღმოსავლეთ ევროპის ხალხთა ანალოგიურ მონაცემებს შორის ერთ-ერთ ღირსსახსოვარ მოვლენად უნდა განიხილოს.

ქართული წიგნბეჭდურობის 350-წლიანი იუბილე 1979 წელს აღინიშნა, რასაც მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ამ სტრიქონების ავტორის მიერ იუნესკოს სტიპენდიების საფუძველზე (1977-1988 წწ.) საზღვარგარეთ, თავდაპირველად რომსა და ვატიკანში, შემდეგ აგრეთვე ჰოლანდიაში, შვედეთსა და რუსეთში გამოვლენილმა სათანადო შინაარსის დოკუმენტურმა და სხვა ფაქტობრივი ხასიათის მასალამ. ამ თარიღს მიეძღვნა ან განსვენებული აკადემიკოს არნოლდ ჩიქობავას და ამ სტრიქონების ავტორის მიერ გამოქვეყნებული საიუბილეო მონოგრაფია – კრებული „პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები“ (თბილისი, 1983 წ.). ამ პუბლიკაციაში პირველად ქართულ ისტორიოგრაფიაში აისახა ქართველი ხალხის სულიერ ცხოვრებაში მომხდარი უმნიშვნელოვანესი მოვლენის – პირველნაბეჭდი ქართული გამოცემების მეცნიერულად დადგენილი მონაცემები.

წინამდებარე გამოკვლევა, რომელსაც ზემოთ მითითებულ ქვეყნებში ჩვენს მიერ გამოვლენილი დოკუმენტური და სხვა სახის ფაქტობრივი მასალა უდევს საფუძვლად, მიზნად ისახავს შეძლებისამებრ სრულად და დაზუსტებულად გადმოსცეს ქართული ნაბეჭდი წიგნის ისტორია მისი ჩასახვიდან XIX საუკუნის 20-იანი წლების დამდეგის ჩათვლით. ეს მასალა უშუალოდაა დაკავშირებული ამ ქვეყნებთან ცნობილი ქართველი მოღვაწეების მჭიდრო სამეცნიერო – კულტურულ ურთიერთობებთან, რომლებმაც ფასდაუდებელი ღვაწლი დასდეს საქართველოში განათლების, ლიტერატურის და ზოგადად კულტურის აღმავლობის გზით განვითარებას. გამოკვლევას თან ერთვის ქართული ნაბეჭდი წიგნის ისტორიის ჩვენს მიერ შედგენილი პერიოდიზაცია, რომელიც მკითხველს გააცნობს ქართული წიგნის ბეჭდვის განვითარების ძირითად ეტაპებს.

რაც შეეხება ქართული ნაბეჭდი წიგნის ჩასახვა – განვითარების საწყის ეტაპს, იგი უშუალოდ არის დაკავშირებული XVII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში არსებულ მეტად რთულ პოლიტიკურ ვითარებასთან, სახელდობრ, შაჰ აბას I-ის მმართველობისას სპარსეთის მიერ განხორციელებულ ქართველი ხალხის გენოციდთან (1614-1617 წწ.) და მის მომდევნო მოვლენასთან – მარტყოფის ბრძოლასთან (1625წ.), რომელმაც ჩაშალა შაჰის მზაკვრული გეგმა აღმოსავლეთ საქართველოს სპარსეთისათვის მიერთებისა. სწორედ მაშინ დაიგეგმა ახალგაერთიანებული ქართლ-კახეთის სამეფოს მიერ დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში, კერძოდ ესპანეთსა და იტალიაში, ქართული ელჩობის წარგზავნა თხოვნით დახმარების აღმოჩენის თაობაზე. ელჩობას სათავეში ჩაუდგა ცნობილი ქართველი სასულიერო მოღვაწე და დიპლომატი ნიკიფორე ირბახი (ნიკოლოზ ომანის ძე ირუბაქიძე-ჩოლაყაშვილი (დაახლ. 1585-1658)).

ესპანეთში ქართული ელჩობის საქმიანობის მთავარ მიზანს წარმოადგენდა მოლაპარაკება ფილიპე IV-ის მთავრობასთან საქართველოსთვის დახმარების აღმოჩენის თაობაზე, რაც

ძირითადად წარმატებულად წარიმართა. ქართული ელჩობა ამ ქვეყანაში თითქმის წელიწადნახევარი იმყოფებოდა, რასაც შედეგად მოჰყვა ესპანეთის მთავრობის საპასუხო ელჩობის წარგზავნა თეიმურაზ I-ის კარზე. იმავდროულად ქართველ ელჩს დაევალა მადრიდში ჩატარებული მოლაპარაკებების შედეგების შესახებ რომის პაპის ურბან VIII-თვის მოეხსენებინა, რათა მისი მხარდაჭერაც მოეპოვებინა.

ქართველმა ელჩმა რომში ნახევარ წელზე ცოტა მეტ ხანს დაჰყო, სადაც მოლაპარაკებას აწარმოებდა როგორც პაპთან, ისე მისი სინკლიტის წევრებთან. ზოგიერთ მათგანთან მას კეთილგანწყობილი, მეგობრული ურთიერთობა დაუმყარდა, მათ შორის კარდინალებთან ბანდინისთან, უბალდინუსთან, პაპის ძმისშვილთან კარდინალ ფრანჩესკო ბარბერინისთან და სხვებთან. ნიკიფორე ირბახის ელჩობა იტალიაში განსაკუთრებით გულთბილად აღიქვეს და მჭიდრო ურთიერთობა დაამყარეს მასთან ცნობილმა იტალიელმა მოგზაურმა და საზოგადო მოღვაწემ, პატრიციელთა შთამომავალმა პიეტრო დელა ვალემ და მისმა ქართველმა მეუღლემ თინათინ დი ციბა (ნიბა) – დელა ვალემ. ეს უკანასკნელი სპარსელებთან ომში დაღუპული კახელი მხედართმთავრის ქალიშვილი იყო, რომელიც დედასთან ერთად ისპაჰანში გადაასახლეს და რომელიც დედის გარდაცვალების შემდეგ შირაზში ტყვედმოყოფმა ქეთევან დედოფალმა თავისთან შეიკედლა (თინათინ ნიბა მოხსენიებულია თეიმურაზ I-ის დედის ხსოვნისადმი მიძღვნილ ნაწარმოებში). ქართველი ელჩის ასეთმა მჭიდრო კონტაქტებმა იტალიელ სასულიერო და საზოგადო მოღვაწეებთან ხელი შეუწყო, თუ შეიძლება ასე ითქვას, სრულიად მოულოდნელ გარემოებას: მიუხედავად ნიკიფორე ირბახის იტალიაში შედარებით მცირე დროით ყოფნისა, მან უშუალო და მეტად აქტიური მონაწილეობა მიიღო რომში პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოცემაში, რითაც დიდი ღვაწლი დასდო თავის სამშობლოს. ვატიკანის სამეცნიერო დაწესებულებებში გამოვლენილმა დოკუმენტურმა მასალამ (პიეტრო დელა ვალეს უნიკალური შინაარსის დღიურის ჩათვლით) ნათელი მოჰფინა ამ უკანასკნელის როლსა და დამსახურებას ქართველი ხალხისათვის ღირსსახსოვარი ამ მოვლენის განხორციელებაში. რაც შეეხება თვით ამ მოვლენასთან დაკავშირებულ მნიშვნელოვან ეპიზოდებს, მათ შესახებ ქვემოთ იქნება მოთხრობილი, რასაც „დანართის“ სახით დაერთვება ჩვენს მიერ ნეაპოლის ვიტორიო-ემანუელეს სახელობის საქალაქო ბიბლიოთეკაში გამოვლენილი პირველნაბეჭდი „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ დედნისეული ტექსტის ფოტოასლი.

§1. ქართული ბეჭდური მატერიალის სათავესთან

XVII საუკუნის პირველი მესამედის დამლევს ქართველი ხალხის სულიერსა და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი გარდატეხა მოხდა, რაც შეუძლებელია გადაფასებულ იქნას: 1629 წ. 1 აგვისტოსათვის იტალიის დედაქალაქში, რომის კათოლიკური სარწმუნოების გამავრცელებელი კონგრეგაციის („პროპაგანდა ფიდესი“)¹ სტამბაში პირველნაბეჭდი ქართული წიგნები – „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ და „ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“ გამოქვეყნდა. ქართული კულტურის ისტორიაში ამ უმნიშვნელოვანესი მოვლენით სათავე დაედო ეროვნული ლიტერატურის ბეჭდურ ტრადიციას, რაც მომდევნო საუკუნეებში სან-

¹ ვატიკანთან არსებული ეს დაწესებულება ამჟამად „ხალხთა ევანგელიზაციის კონგრეგაციად“ იწოდება და უმაღლესი რანგის კათოლიკურ სასულიერო დაწესებულებათა შორის სამისიონერო საქმეთა საგანგოდაა მიჩნეული.

ინდარი გახდა ევროპულ ყაიდაზე მისი აღმავლობის გზით განვითარებისა. ფორმალურად თუ განვსჯით, კულტურის სფეროში ისეთი უძველესი ტრადიციების მქონე ქვეყანა, როგორიც საქართველო იყო, შედარებით გვიან ეზიარა ი. გუტენბერგის გენიალურ აღმოჩენას, თუმცა მან საგრძნობლად გაუსწრო ამ მხრივ აღმოსავლეთ ევროპისა და წინა აზიის ცალკეულ სახელმწიფოებს². არსებითად კი, თუ გავითვალისწინებთ XVI-XVIII საუკუნეების ახლო აღმოსავლეთში, კავკასიასა და საკუთრივ საქართველოში შექმნილ პოლიტიკურ ვითარებას, ქართულ კულტურაში მომხდარი ეს ძირეული გარდატეხა შესაძლოა არა თუ ნაადრევად, არამედ ერთგვარ პარადოქსადაც კი მოგვეჩვენოს.

ბოლო დრომდე პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების საზღვარგარეთ გამოქვეყნების დამადასტურებელ წყაროდ თვით რომში გამოცემული ქართული წიგნების შინაარსი, მათი სატიტულო მონაცემები და „ქართულ-იტალიური ლექსიკონისათვის“ თანდართული რომის პაპისადმი „მიძღვნის“ ტექსტი ითვლებოდა, რომელსაც ხელს აწერდა ზემოთ მოხსენიებული კონგრეგაციის წევრი აკილე ვენერიო. აქ დამონშებული ცნობებიდან უმნიშვნელოვანესი ის გახლავთ, რომ ქართული წიგნების რომში გამოქვეყნების უშუალო მონაწილე ყოფილა ჩვენთვის უკვე ცნობილი, დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში თეიმურაზ I-ის ელჩი ნიკიფორე ირბახი³, რომელიც, ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში გაიგივებულია ცნობილ ქართველ სასულიერო მოღვაწე ნიკოლოზ (ნიკიფორე) ირუბაქიძე-ჩოლაყაშვილთან. ამ ფაქტთან დაკავშირებით მ. თამარაშვილმა თავის ცნობილ ნაშრომებში პირველმა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გამოაქვეყნა და მიმოიხილა ნაწილი საარქივო მასალისა ნიკიფორე ირბახის იტალიაში ელჩობის შესახებ, სადაც 1629 წელს გამოცემული ქართული წიგნების შესახებ იგი ერთობ ძუნწ ცნობას გვანდის: „მისი (ნიკიფორეს – ჯ. ვ.) რომში დიდხანს დარჩენა უნაყოფო როდი ყოფილა. გარდა იმ საქმისა, რისთვისაც იყო მოსული, დიდად ხელი შეუწყო შედგენას ქართულ-იტალიურის ლექსიკონისას, რომელიც დაიბეჭდა რომში 1629 წ., საკმაოდ შეისწავლა იტალიური და მასთანვე ცოტა ქართულიც ასწავლა სტეფანე პაოლინას (პაოლინის – ჯ. ვ.), რომელმაც ნიკიფორესთან ერთად შრომა მიიღო იმ ლექსიკონის გამოცემისათვის. ნიკიფორემ დიდი მონაწილეობა მიიღო აგრეთვე რომში ქართულის სტამბის დაარსების საქმეში“⁴. მეორე შემთხვევაში მ. თამარაშვილი გვამცნობს, რომ „ქართველმა ელჩმა თეატინელ ბერებს თავისი ენა შეასწავლა, „პროპაგანდაში“ ქართული სტამბა დააარსა და ამ ენაზე გამოსცა პატარა წიგნი ლოცვათა და იტალიურ-ქართული ლექსიკონი“⁵. არსებითად ამით ამოიწურება მ. თამარაშვილის მსჯელობა ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე. ცხადია, რომ პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნების რომში გამოქვეყნების ფაქტი მ. თამარაშვილის საგანგებო კვლევის საგანი არ გამხდარა და მის მიერ მოტანილი ცნობები, უფრო ზუსტად კი – დასკვნები, იმავე წყაროს ემყარება, რომელიც ზემოთ მოვიხსენიეთ.

² ბულგარულ ენაზე დასტამბული პირველი წიგნი – „აბაგარ“ 1651 წელს გამოქვეყნდა რომის იმავე სტამბაში, სადაც პირველმა ქართულმა ნაბეჭდმა წიგნებმა იხილა დღის სინათლე; 1690-იანი წლებიდან რუმინეთში სასტამბო საქმის განვითარებაში თვალსაჩინო ღვაწლი ანთიმოზ ივერიელს მიუძღვის, მანვე დიდად შეუწყო ხელი სასტამბო საქმის არაბულ და ბერძნულ ენებზე განვითარებას, რომ არაფერი ვთქვათ მის უცდილობელ დამსახურებაზე 1709 წელს საქართველოში პირველი სტამბის დაფუძნების საქმეში; ოსმალეთში პირველი თურქულ-არაბული სტამბა 1727 წელს შეიქმნა, ხოლო ერაყში – 1829 წელს დაუდ ქართველის (დავით გიორგის ძე მანველიშვილის) თაოსნობით (იხ. სილაგაძე ბ. „ქართველი მამლუქები ერაყში“ თბ. 1967, გვ. 261).

³ ახალგაშობულენილ საბუთებში მისი გვარი ზოგჯერ დამახინჯებულადაა მოხსენიებული (ნ. ირბახის, ნ. ირბოჩი, ნ. ერბაში, ნ. ერბაჩო და სხვ.).

⁴ თამარაშვილი მ. ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თბ., 1902, გვ. 95.

⁵ Michel Tamarati. L'Eglise géorgienne des origines jusqu'à nos jours, Rome, 1910, გვ. 505.

1963 წლის 15 მარტს, ან განსვენებული აკად. ნ. ბერძენიშვილის თაოსნობითა და საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სახელით შეკითხვა გაეგზავნა ვატიკანის „ბიბლიოტეკა აპოსტოლიკას“ პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების თაობაზე იმ მიზნით, რომ მათ შესახებ არსებული ერთობ მწირი ცნობები ნაწილობრივ მაინც შევსებულიყო. იმავე წლის 27 აპრილით დათარიღებულ ვატიკანის ბიბლიოთეკის პრეფექტის საპასუხო წერილში მითითებული იყო ნუსხა რომში სხვადასხვა დროს გამოქვეყნებული ქართული ტექსტებისა და, გარდა ამისა, რიგი ნაშრომებისა, რომელთაგან უშუალოდ არც ერთი არ ეხებოდა (ან ნაკლებ ეხებოდა) ჩვენთვის საინტერესო საკითხს. საპასუხო წერილის „ნოტა-ბენეში“ კი აღნიშნული იყო: „წმინდა კონგრეგაციის პროპაგანდა ფიდეს პოლიგლოტური სტამბის სრული ისტორია ჯერ არ დაწერილა. ა. ბერტოლოტის თავის ნაშრომში „აღმოსავლეთის სტამბები და ორიენტალისტები რომში XVI-XVII საუკუნეებში“... არავითარი ცნობები არა აქვს დამონმებული ქართული სტამბის შესახებ“⁶.

1977 წელს, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის თაოსნობით საზღვარგარეთ, კერძოდ, იტალიაში განხორციელებული სამეცნიერო მივლინების შედეგად ვატიკანისა და მისადმი დაქვემდებარებულ „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივებში მოვიძიეთ XVII საუკუნის საქართველო-იტალიის ურთიერთობის ისტორიის ამსახველი მასალა, რომელიც მეტნაკლებად ავსებს ქართული ისტორიოგრაფიის მონაცემებს ნიკიფორე ირბახის ელჩობისა და რომში 1629 წელს გამოქვეყნებული ქართული წიგნების შესახებ. ვიდრე ამ მეტად საინტერესო ფაქტობრივი ხასიათის მასალას მიმოვიხილავთ, შევეცდებით დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში ნიკიფორე ირბახის ელჩობის ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენას, იტალიაში მისი ყოფნის პერიოდზე ყურადღების გამახვილებით, რაზეც ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ერთობ ბუნდოვანი მონაცემები არსებობს.

ნიკიფორე ირბახი სამი თანამგზავრითურთ (მათ შორის ერთი თარჯიმანი იყო) 1626 წლის ზაფხულში მესინაში ჩავიდა და აქ გაეცნო თეატინელ მისიონერს პიეტრო ავიტაბილესა და მის ორ კოლეგას, რომლებიც საქართველოსკენ მოემგზავრებოდნენ (სხვა, უფრო სარწმუნო ცნობით, ეს ნაცნობობა ნეაპოლში შედგა). მათი საშუალებით ქართველი მეფის ელჩი თეატინელთა ორდენის სხვა წარმომადგენლებსაც გაეცნო და ახლო ურთიერთობა დაამყარა მათთან. ამ უკანასკნელთა უშუალო შემწეობით განხორციელდა ნიკიფორეს ელჩობის ორი ძირითადი ეტაპი – ესპანეთს გამგზავრება და შემდეგ რომში მისი მოღვაწეობა (საქართველოში იგი გამოემგზავრა 1628 წლის დამლევს)⁷. მ. თამარაშვილის მოწმობით, ნიკიფორე რომში ერთ წელსაღებზე მეტ ხანს დარჩენილა⁸. ეს ცნობაც დასაზუსტებელია, რადგან ანტიოქიის კათოლიკე პატრიარქ ჯულიანოს სარეკომენდაციო წერილი „პროპაგანდა ფიდეში“

⁶ ამ წერილში, რომლის დედანი, ქართული თარგმანითურთ, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალური ბიბლიოთეკის არქივშია დაცული, მითითებულია მ. თარხნიშვილის, ი. ცორელის, მ. თამარაშვილის, ე. ალენის, ა. ბროჯოტის, ა. კვირინის, რ. სტრეიტის, გ. მორონისა და ა. ბერტოლოტის ნაშრომები. აქვე გამოთქმულია სინანული იმის გამო, რომ თეატინელი პატრის კასტელის Opera omnia-ს გამოცემის საკითხმა შედეგი არ გამოიღო და მითითებულია XVII საუკუნის საქართველოს ისტორიის უნიკალური წყაროს ქრ. კასტელის ცნობილი ალბომის ადგილსამყოფელი სათანადო შიფრითურთ: მისი (კასტელის) „იბერიისა და კახეთის აღწერილობა“ 4 ტომად ინახება პალერმოს საქალაქო ბიბლიოთეკაში (Miscellanea di Oriente. Inn. 92-95). ქრ. კასტელის ეს ნაშრომი სათაურით „ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ“ გამოკვეცილია და კომენტარებითურთ გამოაქვეყნა ბ. გიორგაძემ (1976, თბ., „მეცნიერება“ 457 გვ.).

⁷ „საქართველოს ისტორიის ნარკვევებში“ დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში ნ. ირბახის ელჩობის დასაწყისად 1622 წელია მიჩნეული (იხ. ტ. IV, გვ. 293). ამ ვერსიის საფუძველი ალბათ ის არის, რომ მ. თამარაშვილის „ისტორიაში“ ციტირებული თეიმურაზ I წერილი ურბან მერვესადმი, რომელიც ნიკიფორემ რომში ჩაიტანა, 1622

ნიკიფორეს შესაფერისი პატივით მიღების თაობაზე, რომელიც მადრიდიდან რომშია გაგზავნილი, 1628 წლის 11 მარტითაა დათარიღებული. წერილი შემდეგი ფრაზით იწყება: „რომის კურიაში მოემგზავრება იბერიის მეფის ელჩი სინიორ დონ ნიჩეფორო ირბაკის...“⁹, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ მისი თხოვნით შედგენილი ეს სარეკომენდაციო წერილი ნიკიფორემ თან თუ არ წაიშლვარა, ყოველ შემთხვევაში, მადრიდიდან გამგზავრების უმაღლეს და გაგზავნილიყო რომში. რადგან, ახალი მონაცემების მიხედვით, ნიკიფორემ რომი 1628 წლის სექტემბრის დასაწყისში დატოვა და, საქართველოსკენ გზად მიმავალმა, ჯერ ნეაპოლს, ხოლო შემდეგ ფლორენციას მიაშურა, სადაც დიდი პატივით მიიღეს¹¹, გამოდის, რომ პირველი ქართული ნაბეჭდი ნიგნების გამოსაცემად მომზადებაში მას შეეძლო მონაწილეობა მიეღო დაახლოებით 1628 წლის მარტიდან სექტემბრის დასაწყისამდე, უფრო ზუსტად კი, როგორც ამას სხვა საბუთებიც ადასტურებენ, იმავე წლის ზაფხულში, ივნისის შუა რიცხვებიდან აგვისტოს ჩათვლით (აგვისტოში ელჩობის გაჭიანურებით შეშფოთებული ნიკიფორე ყოველ ღონეს ხმარობს საქმეთა მოსათავეებლად და საქართველოში გამომგზავრების დასაჩქარებლად). ასეთია ზოგადად დაზუსტებული ქრონოლოგიური მონაცემები ნიკიფორე ირბახის დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში და, კერძოდ, იტალიაში ელჩობის შესახებ¹².

იმის წარმოსადგენად, თუ რა ვითარებაში მოხდა პირველი ქართული ნაბეჭდი ნიგნების გამოქვეყნება, რა კონკრეტულმა პირობებმა შეუწყეს ხელი ნიკიფორე ირბახის დაახლოებას „პროპაგანდა ფიდეს“ კონგრეგაციასთან და მასთან არსებული სტამბის თანამშრომლებთან

წლის ნოემბრითაა დათარიღებული. ეს აშკარა გაუგებრობაა, რადგან ცნობილია, რომ ნიკიფორე ირბახი საქართველოდან 1625 წ. დამლევს ჯერ იერუსალიმში გაემგზავრა პატრიარქ თეოფანესთან შესახვედრად, ხოლო იქიდან მესინაში ჩავიდა. ცხადია, რომ მ. თამარაშვილის დასახ. ნაშრომში კორექტურული ლაფსუსია დაშვებული: 1622 წლის ნაცვლად თეიმურაზ I წერილში 1625 წელი უნდა იყოს მითითებული (უფრო ზუსტად კი – 1625 წ. 29 ნოემბერი, რომლითაც სინამდვილეში დათარიღებულია თეიმურაზ I წერილი ფილიპე IV-სადმი). ასეთი კორექტურული უზუსტობანი მ. თამარაშვილის ამ ნიგნში საკმაოდაა დაშვებული (იხ. იქვე, გვ. 97, სადაც წ. ირბახის საქართველოში დაბრუნების თარიღად 1629 წლის აგვისტოს ნაცვლად 1623 წლის აგვისტოა მითითებული და სხვა).

⁹ მ. თამარაშვილი, „ისტორია...“ გვ. 95.

⁹ კურია – რომის პაპის ხელისუფლების ცენტრალურ დაწესებულებათა ერთობლიობას გულისხმობს.

¹⁰ სარეკომენდაციო წერილი ასეთი შინაარსისაა: „უნარჩინებულესო და მაღალღირსო სინიორე, დიდად პატივცემულო პატრონო ჩემო (აღრესატიან კარდინალი ბანდინი – ჯ. ვ.), რომის კურიაში მოემგზავრება იბერიის მეფის ელჩი სინიორ დონ ნიჩეფორო ირბაკის, რომელიც უკანასკნელად აქ იყო და ცხოვრობდა მისი უდიდებულესობის (ფილიპე IV – ჯ. ვ.) ხარჯზე. როგორც ამ სინიორმა მთხოვა, გაახლებთ სარეკომენდაციო წერილს თქვენს მაღალღირსებასთან იმ იმედით, რომ მიიღებთ მას თქვენთვის ჩვეული უსაზღვრო გულითადობით. ამას მით უფრო ხალისით ვაკეთებ, თქვენო მაღალუსამღვდელოესობავ, რამეთუ ვფიქრობ, თქვენთვის სასიამოვნო უნდა იყოს ყოველგვარი გამოხატულება იმისა, რაოდენ უერთგულესი მსახური ჰყავს თქვენს მაღალღირსებას ჩემი სახით. მომავალშიც მზად ვარ თქვენი უნარჩინებულესობის სამსახურად, სხვა დავალებთა შესასრულებლად, რასაც ლოცვით გამოგთხოვთ. მორჩილად გიხრით თავს. მადრიდიდან, 11 მარტი, 1628. თქვენი უნარჩინებულესობისა და მაღალღირსების დიდად დავალებული და უერთგულესი მსახური ჯულიანო, ანტიოქიის პატრიარქი“ (APF, SOCG, 1628, Vol 147, გვ. 283).

¹¹ APF, SOCG, 1628, vol. 147, 23. 300; Acta, 1628-1629, vol. 6, 23. 73.

¹² ქართველი ელჩისათვის რომიდან სამშობლოში დასაბრუნებლად იტალიის სამხრეთის მიმართულებით მოკლე გზით მოგზაურობის მარშრუტი (მესინასა და თურქეთზე გავლით) ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო. თუმცა რომიდან გამგზავრების წინ მისი სურვილის შესაბამისად მას პაპის მიერ ხელმოწერილი სარეკომენდაციო წერილები გადასცეს რომის წმინდა იმპერიაში შემავალი ქვეყნების (ავსტრია, გერმანია, პოლონეთი) მესვეურთა სახელზე, რათა მისთვის (თურქეთის გზის ავლით) სამშობლოში დასაბრუნებლად დახმარება აღმოეჩინათ. დაწერილებით იმაზე, რომ ნიკიფორე ირბახმა ამ ახალი მარშრუტით ისარგებლა, მაგრამ წარუმატებლად, და რომ საქართველოში დაბრუნება მას ისევ თურქეთზე გავლით მოუხდა, იხ. ჩვენს გამოკვლევაში პიეტრო დელა ვალეს შესახებ (საქართველო და ევროპის ქვეყნები XIII-XIX სს. ურთიერთობათა ისტორიის ნარკვევები, II ტომი, თბ., 2014).

საქმიანი ურთიერთობის დამყარებას, ზედმეტი არ იქნება თუნდაც ზოგადად გავეცნოთ მაშინდელ იტალიაში არსებულ პოლიტიკურ ვითარებას, ვატიკანის იმ დანესებულებათა სტატუსსა და დანიშნულებას, რომლებთანაც უშუალოდ და საკმაოდ აქტიურად იყო დაკავშირებული ქართველი მეფის ელჩი.

XVII საუკუნის პირველი მესამედის დასავლეთ ევროპა ჯერ კიდევ იმ დიდ სოციალურ-პოლიტიკურ ძვრებისა და „ეკლესიის წახდენის“ საწინააღმდეგო საყოველთაო მოძრაობის სარბიელს წარმოადგენდა, რომელიც ძირითადად რეფორმაციისა და კონტრრეფორმაციის სახელითაა ცნობილი. კერძოდ, იტალიის ისტორიაში ეს პერიოდი იმითაცაა ნიშანდობლივი, რომ რეფორმაციით გამოწვეულმა პროტესტანტულმა მოძრაობამ საფუძვლიანად შეარყია კათოლიკური სარწმუნოების ბურჯის – ვატიკანისა და მისი მფლობელი რომის პაპის პოზიციები დასავლეთ ევროპასა და საერთოდ კათოლიკურ სამყაროში. ამ დროისათვის კათოლიკურ ეკლესიას არაერთი დასავლეთევროპული ქვეყანა გაემიჯნა და ლუთერის, ცვინგლისა თუ კალვინის მიერ შემუშავებული სასულიერო ცხოვრების რეფორმა ირწმუნა. მაგრამ თუ რეფორმისტულ მოძრაობას წინა საუკუნის დასაწყისში რომის ეკლესია სრულიად მოუშზადებელი შეხვდა, ტრიენტის საეკლესიო კრების (1545 წ.) შემდეგ იგი მნიშვნელოვანწილად მომძლავრდა და პროტესტანტიზმს აქტიური კათოლიკური რეაქცია ანუ კონტრრეფორმაცია დაუპირისპირა¹³. „ერეტიკოსთა“ წინააღმდეგ ბრძოლასთან ერთად ფაქტობრივად კათოლიკური ეკლესიის ძირეული რეფორმაც განახორციელა ვატიკანმა, რომელმაც მკვეთრად განასხვავა წარსული და ახალი დროის კათოლიციზმი. ძველად აღიარებული ოფიციალური ფორმალიზმის ნაცვლად „აღორძინებულმა“ კათოლიციზმმა ჩამოაყალიბა საკმაოდ ქმედითი და მოქნილი ორგანიზაციული სისტემა, რომელიც თავისი შინაარსით სასულიერო პედაგოგიკის, აქტიური დიპლომატიისა და ინკვიზიციის ნაირსახეობის სიმბიოზი იყო. XVII საუკუნის პირველ მესამედში რომის ეკლესიის მიერ განხორციელებულ ღონისძიებათა შორის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი იყო სამისიონერო საქმიანობის წინა პლანზე წამოწევა. პაპის ხელისუფლება ყოველ ღონეს ხმარობდა, რათა აღმოსავლეთის ქვეყნებში კათოლიკური სარწმუნოების გავრცელების საშუალებით ახალი მრევლი შეეძინა და ამ გზით დასავლეთ ევროპაში იძულებით დათმობილი პოზიციების ერთგვარი კომპენსაცია მოეხდინა.

აზრი კათოლიკური სამისიონეროს ცენტრალური ორგანოს ჩამოყალიბების შესახებ ჯერ კიდევ XIV საუკუნეში ჩაისახა, მაგრამ, რამდენიმე უშედეგო ცდის შემდეგ, მხოლოდ 1622 წელს იქნა რეალიზებული პაპის გრიგოლ XV-ის დროს. ამ დანესებულებას Congregazione de Propaganda Fide – კათოლიკური სარწმუნოების გამავრცელებელი საზოგადოება ეწოდა. მისი ფორმალური გამგე თვით პაპი იყო, ხოლო პრაქტიკულად კარდინალთაგან შემდგარი სინკლიტი განაგებდა. რადგან ამ დანესებულების ძირითადი მოვალეობა და საზრუნავი აღმოსავლეთის ქვეყნებში კათოლიკური სარწმუნოების მქადაგებელთა მისიების დაარსება და მათი ყოველმხრივი (კადრებით, სახსრებითა და ლიტერატურით) უზრუნველყოფა იყო, მისმა მესვეურებმა იმთავითვე ერთერთ მთავარ მიზნად დაისახეს, რომ მისიონერებს აუცილებლად აეთვისებინათ იმ ქვეყნის ენა, სადაც მოღვაწეობა მოუწევდათ. კონგრეგაციის პირველმა მდივანმა ფრანჩესკო ინგოლიმ, რომელსაც უშუალოდ უკავშირდებოდა რომში ჩასული ქართველი მეფის ელჩის მრავალმხრივი საქმიანობა, ხაზი გაუსვა ამ ამოცანის ალტერნატიულ მხარეს: „თუ არ გესმის ენა ქვეყნისა, იქ მისიონერად ვერ გამოდგები“ – ამბობდა იგი. მა-

¹³ კათოლიკური ეკლესიის დასაყრდენს კონტრრეფორმაციის განხორციელებაში იტალიის გარდა ესპანეთი და ავსტრია წარმოადგენდნენ, რომელთაც შემდგომში პოლონეთიც შეუერთდა.

გრამ ამა თუ იმ უცხო ენის ასათვისებლად მისიონერებს სათანადო ლიტერატურა – გრამატიკები და ლექსიკონები, ხოლო ამ ენაზე საქადაგებლად – ბიბლია, კატეხიზმები და სხვა ლიტურგიკული წიგნები ესაჭიროებოდათ. ბუნებრივია, რომ „პროპაგანდა ფიდეს“ წინაშე მისი მოღვაწეობის პირველსავე წლებში მწვავედ დადგა ამ დანესებულების საკუთარი სტამბით უზრუნველყოფის საკითხი.

არსებული წყაროებიდან (ერთობ მწირი სპეციალური ლიტერატურის ჩათვლით)¹⁴ ირკვევა, რომ „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის დაარსებამდე რომის ეკლესია აღმოსავლურ ენებზე კათოლიკური ლიტერატურის ბეჭდური წესით გავრცელების მოთხოვნას ძირითადად ვატიკანის სტამბის საშუალებით ართმევდა თავს, ხოლო ცალკეულ შემთხვევებში – კერძო დაკვეთებს მიმართავდა. უცხოენოვანი სასულიერო ლიტერატურის გამოქვეყნების ეს პრაქტიკა, რომელიც გარკვეულ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული და საკმაოდ ძვირადღირებული იყო, „პროპაგანდა ფიდეს“ უარყო. 1626 წლის 14 ივნისის სხდომაზე კონგრეგაციამ გაითვალისწინა თავისი აგენტის აკილე ვენერიოს მოსაზრება, რომ საკუთარი სტამბის არსებობის შემთხვევაში დაიზოგებოდა წიგნების დასაბეჭდად ყოველწლიურად განკუთვნილი თანხის ერთი მესამედი, და „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის დაარსების საკითხი დადებითად გადაწყვიტა. სტამბის გასამართად მაშინვე შემუშავდა კონკრეტული გეგმა, რომლის ტექნიკური განხორციელება დაეწალა იმჟამად ერთ-ერთ ყველაზე ცნობილ მესტამბეს სტეფანო პაოლინის. მას დიდი გამოცდილება ჰქონდა უცხო, განსაკუთრებით აღმოსავლურ ენებზე, წიგნების ბეჭდვისა. „პროპაგანდა ფიდეს“ ახალდაარსებულ სტამბაში მას „პროტოს“-ის ანუ პასუხისმგებელი მბეჭდავის თანამდებობა დაეკისრა. სტეფანო პაოლინი განთქმული რომელიც მესტამბის დ. ბ. რაიმონდის მოწაფე იყო და ერთხანს ჯერ მედიჩის აღმოსავლურენოვან, ხოლო შემდეგ ვატიკანის სტამბებში მსახურობდა. საარქივო საბუთებისა და ძველი დროის სპეციალური ლიტერატურაში იგი „Magnifico Stefano Paolini Stampatore“-დ ანუ „ბრწყინვალე მბეჭდავად“ არის მოხსენიებული¹⁵. სტამბის სუპერინტენდანტად ანუ მმართველად, ვისაც ერთდროულად სასტამბო მეურნეობის ეკონომიკური უზრუნველყოფაც ევალებოდა, აკილე ვენერიო დაინიშნა¹⁶. მან დიდი როლი შეასრულა, „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის არა მხოლოდ დაარსების საკითხის დადებითად გადაწყვეტაში, არამედ მისთვის სათანადო შენობის შერჩევაშიც. აკილე ვენერიომ ამ მიზნით კონგრეგაციას იმთავითვე შესთავაზა თავისი კერძო სახლი გამოეყენებინა. ეს წინადადება მადლიერებით მიიღეს და „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბას საფუძველი ჩაეყარა აკილე ვენერიოს სახლში, რომელიც იტალიის დედაქალაქის ცენტრალურ უბანში, ვენეციის მოედნის უკან, საქვეყნოდ ცნობილი ფორუმის ტერიტორიაზე მდებარეობს. შენობა დგას ვიწრო და დაქანებულ ქუჩაზე (ფორუმს ზემოდან რომ გადმოჰყურებს), რომელსაც XVII

¹⁴ „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივში საგანგებოდაა გამოყოფილი ამ სასულიერო დანესებულებასთან არსებული სტამბის ისტორიის ამსახველი ფონდი „Stamperia“-ს სახელწოდებით, რომელიც ექვს დიდ დასტას ითვლის. მასში, სამწუხაროდ, ერთობ ღარიბადაა წარმოდგენილი სტამბის ისტორიის იმ სანყისი პერიოდის ამსახველი საბუთები, რომელსაც უშუალოდ უკავშირდება პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნების გამოცემის ფაქტიც. სრული ისტორია ამ სტამბისა ჯერ არ შექმნილა, თუმცა არსებობს რამდენიმე გამოკვლევა, სადაც მოცემულია ცდა ამ ხარვეზის ნაწილობრივ შევსებისა. ბოლო დროის სამეცნიერო პუბლიკაციებიდან აღსანიშნავია ე. პენკელის ორი წერილი: W. Henkel. „Die Drukerei der Propaganda Fide im Dienste der Glaubensverbreitung“ // „Communicatio Socialis“, 1976, N2, „Francesco Ingoli erster Sekretär der Propaganda Fide über Druckerpresse und Mission“ – „Communicatio Socialis“, 1970, N1.

¹⁵ A. Bertolotti. Le Tipografie orientali e gli orientalisti a Roma nei secoli XVI e VXII//Rivista Europea-Rivista Internazionale, Firenze, 1878, p. 254.

¹⁶ საარქივო საბუთებში ეს პიროვნება ზოგჯერ „აკილე ვენერიოდ“ იხსენიება.

საუკუნის 20-იან წლებში მონტე მანიანაპოლი ერქვა (ამ ქუჩის დღევანდელი სახელწოდებაა სალიტა დელ გრილო)¹⁷.

სტამბაში თავდაპირველად სამი მესტამბე მოღვაწეობდა: სტეფანო პაოლინი და მისი ორი კოლეგა, რომლებიც ვატიკანის სტამბიდან გადმოვიდნენ აქ სამუშაოდ. ერთი მათგანი გერმანელი იყო, მეორე კი – იტალიელი; სტამბაში ორივე ასოთმჭრელისა და ასოთჩამომსხმელის მოვალეობას ასრულებდა. შედარებით მოკლე ხნის მანძილზე ამ სამმა მესტამბემ საფუძველი ჩაუყარა „პროპაგანდა ფიდესთან“ არსებულ მრავალენოვან საშრიფტო მეურნეობას, რომელიც უკვე XVII საუკუნის 30-იან წლებში ორ ათეულზე მეტ ნაირსახეობას ითვლიდა. დაახლოებით ამ დროიდან ეს სტამბა „პოლიგლოტას“ სახელწოდებით საქვეყნოდ ცნობილი გახდა იმ მრავალენოვანი სასულიერო შინაარსის ნაბეჭდი პროდუქციის წყალობით, რომელიც მასში დღიდან დაარსებისა უხვად ქვეყნდებოდა.

ასეთ მდგომარეობაში იყო რომის კათოლიკური სარწმუნოების გამავრცელებელი საზოგადოების სტამბა, როდესაც ესპანეთიდან იტალიის დედაქალაქში ჩასული ნიკიფორე ირბახის პირველივე ნაბიჯები დიპლომატიურ სარბიელზე უშუალოდ „პროპაგანდა ფიდეს“ კონგრეგაციას დაუკავშირდა. ქართველი მეფის ელჩის მთავარი მიზანი იყო რომის პაპის ურბან მერვესათვის თეიმურაზ I-ის წერილის გადაცემა და მასში ჩამოყალიბებულ მოთხოვნათა დაკმაყოფილება. ახალი მონაცემებით ირკვევა, რომ „პროპაგანდა ფიდეს“ მესვეურებმა ნიკიფორეს ელჩობის პოლიტიკური მხარე ჯერ სრულიად უგულებელყვეს და ყურადღება სასულიერო საკითხებზე გაამახვილეს. მათ მხოლოდ ის კი არ აინტერესებდათ, თუ რაოდენ მნიშვნელოვნად (ან პირიქით) უპირისპირდებოდა ქართველთა სარწმუნოება კათოლიკური ეკლესიის დოგმებს, არამედ ნიკიფორეს, როგორც ქართველი მეფის ელჩს, რწმუნებათა მიღების პირობად მის მიერ კათოლიკური სარწმუნოების აღიარების აუცილებლობაც წამოუყენეს. „რელაცია ქართველებზე“ – ასეა დასათაურებული კონგრეგაციისათვის ოპერატიულად შედგენილი საინფორმაციო შინაარსის საბუთი, რომელიც ძირითადად კათოლიკური ლიტერატურიდან დამოწმებულ ფაქტებზეა დამყარებული. მის დასკვნით ნაწილში რელაციის ავტორი შენიშნავს: „ეფიქრობ, სინიორ ნიჩეფოროს, იბერიის ახლანდელი მეფის ელჩს, არ უნდა გაუკვირდეს, თუ მოციქულებრივი ტახტი მოისურვებს ჯერ თვითონ მოექცეს კათოლიკურ სარწმუნოებაზე, სანამ მის მიერ აღძრული საკითხების განხილვას შეუდგებიან. წმინდა კონგრეგაციის არქივში დაცულ რელაციებში არაფერია ნათქვამი ქართველების შეცდომებზე,

¹⁷ APF, SRC, Stamperia, 1622-1720, vol. 1, გვ. 22-რ. „მონტე“ მთას ნიშნავს, „სალიტა“ – აღმართს, ხოლო „დელ გრილო“ – ჭრიჭინას. სწორედ ამ ქუჩაზე არსებულ შენობაში (№17) დაისტამბა პირველნაბეჭდი ქართული წიგნები, რაზეც შენობის შესასვლელთან დაყენებული მემორიალური დაფაც გვაუწყებს. მისი ტექსტის შინაარსში, სამწუხაროდ, გულდასაწყვეტი ლაფსუსია დაშვებული: აღნიშნულია, რომ ამ სტამბაში გამოქვეყნდა პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნები და რომ XVII ს. ბოლომდე და შემდეგაც აქ სხვა ქართულმა გამოცემებმაც იხილეს დღის სინათლე, რაც სინამდვილეს არ შეესაბამება. პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოქვეყნებიდან მცირე ხნის შემდეგ „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბამ მისამართი შეიცვალა (ცნობილი შადრევნის „დი ტრევის“ მახლობლად მდებარე რაიმონდის ტიპოგრაფიაში განათესდა). დაშვებული ლაფსუსი მეტად სამწუხაროა, მით უმეტეს, რომ ამ სტამბის ადგილმდებარეობის დადგენა მარტივად როდი მოხერხდა. იუნესკოს სტიპენდიის საფუძველზე რომისა და ვატიკანის არქივებში მუშაობისას (1977წ.) მიზანმიმართული ძიების შემდეგ გამოვალინეთ ფაქტობრივი მასალა, როგორც ამ სტამბის ადგილმდებარეობისა და მისი ისტორიის შესახებ, ისე პირველნაბეჭდ ქართულ გამოცემებზე, რაზეც ქართულ საზოგადოებრიობას მაშინვე ჩვენი პრესის მეშვეობით ეუწყა. ამ ფაქტმა ხელი შეუწყო მავანთა თაოსნობას მითითებულ შენობაზე შეუმონმბელი შინაარსის მემორიალური დაფის დასაყენებლად. დაშვებული შეცდომის გამო იტალიელი კოლეგები დღესაც დაუმსახურებლად მსაყვედურობენ. იმედი მაქვს, რომ მოკლე ხანში მომეცემა შესაძლებლობა სხვების მიერ დაშვებული შეცდომა ჩავასწორო.

პირიქით, წერია, რომ ისინი პაპისა და მოციქულებრივი ტახტის ფრიად ერთგულნი არიან¹⁸.

ამ ოფიციალური დასკვნის საფუძველზე, რომელიც ხელმოუწერელია, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ფრანჩესკო ინგოლის ეკუთვნის, „პროპაგანდა ფიდემ“ საგანგებოდ იმსჯელა 1628 წლის 20 ივნისის სხდომაზე. ქვემოთ სრულად ვაქვეყნებთ ამ სხდომის ოქმის ტექსტს:

„სარწმუნოების გამაგრებელი კონგრეგაციის სხდომა შედგა უწარჩინებულესი მეუფის, კარდინალ ბანდინის¹⁹ სასახლეში კვირინალეზე²⁰. მას ესწრებოდა ოთხი კარდინალი: თავად ბანდინი, ბორჯია, ბენტივოლიო და ბარბერინი; აგრეთვე – ყოვლადღირსი მეუფენი: კორსიუსი, ტორნიელიუსი და პატრი დომინიკუსი, რომელმაც მოიტანა წმინდა კონგრეგაციისაგან ბოძებული 30 სკუდო²¹.

სხდომაზე პირველ რიგში განიხილეს წერილი იბერიის მეფის თეოფილესი²², რომელმაც წმ. ბასილის წესის ბერი ნიჩეფორო გამოგზავნა ელჩად მის უწმინდესობასთან. ამ წერილში იგი სრულიად იბერიის მეფედ მოიხსენიებდა თავს, რაც მან თურქთა და სპარსთა ნების სანაღმდეგოდ მოიპოვა, და ითხოვდა, რომ მის უწმინდესობას ეშუამდგომლა მისთვის ესპანეთის მეფესთან იმ შემთხვევაში, თუ თურქნი და სპარსნი კვლავ წამოიწყებდნენ ომს. ასევე მოხსენდათ თვით ნიჩეფოროს რწმენის აღმსარებლობის საკითხი, საიდანაც ცხადი გახდა, რომ ქართველები უმნიშვნელოდ განდრეკებიან ჭეშმარიტი კათოლიკური სარწმუნოებისაგან. კონგრეგაციამ განაწესა:

1. შეიქმნას ქართული ასოების პუანსონები და მატრიცები, რომლებიც, როგორც სასულიერო, ისე საერო ტექსტებში იხმარება, რათა ქართველებს შეეძლოთ, განსწავლის მიზნით, საჭიროების შემთხვევაში, წიგნების ბეჭდვა.

2. გადანყდა, ფეხშიშველა კარმელიტელ პატრ პაოლოსთან შეთანხმებით, განეხილათ ქართველთა შეცდომების საკითხი²³, რათა შესაძლებელი ყოფილიყო იმის დადგენა, ჭეშმარიტება აუწყა თუ არა ნიჩეფორომ (კონგრეგაციას) ქართველთა სარწმუნოების შესახებ²⁴.

ეს საბუთი, განსაკუთრებით კი მის დასკვნით ნაწილში დამოწმებული კონგრეგაციის განჩინება ქართული შრიფტის ჩამოსხმის თაობაზე, რაც ქართული ისტორიოგრაფიისათვის დღემდე უცნობი იყო, მრავალმხრივად საინტერესო. უპირველეს ყოვლისა, დასტურდება, რომ 1628-1629 წლების რომში დამოუკიდებელი ქართული სტამბა კი არ შექმნილა, როგორც ეს მ. თამარაშვილს აქვს ხაზგასმით აღნიშნული თავის ნაშრომში, ხოლო მის კვალობაზე არაერთმა ისტორიკოსმა გაიზიარა ეს უზუსტო ვერსია, არამედ „პროპაგანდა ფიდეს“ თაოსნობით ამ სასულიერო დანესებულების სტამბაში ქართული შრიფტი დაუმზადებიათ და

¹⁸ APF, SOCG, 1628, vol. 147, გვ. 284. მეორე საბუთში – კონგრეგაციის 1628 წ. 21 ივლისის სხდომის ოქმში არა ქარაგმულად, არამედ პირდაპირ იყო ნათქვამი ნიკიფორე ირბახის კათოლიკურ სარწმუნოებაზე მოქცევის აუცილებლობაზე. აქ მითითებული იყო, რომ „წმიდა მამებმა (ანუ სხდომის მონაწილე კარდინალებმა – ბანდინიმ, მილინომ, ლუდოვიკიმ, სან-სისტომ და ბარბერინიმ – ჯ. ვ.) ჩათვალეს, რომ უკეთესია მამა ნიჩეფორომ კარდინალ ბანდინის წინაშე სარწმუნოების ისეთი ფორმულა აღიაროს, რომელიც დაგმოვს ქართველთა ცდომილებებს (იგულისხმებოდა განსხვავება მართლმადიდებლობასა და კათოლიკობას შორის – ჯ. ვ.) – იხ. APR Acta. 1628-1629. Vol. 6. P. 95.

¹⁹ ოქმი ლათინურ ენაზეა დანერგილი. საზოგადოდ, რომის არქივსაცავებში გამოვლენილი საბუთები ლათინურსა და ძველ იტალიურ ენებზეა შედგენილი.

²⁰ „კვირინალე“ – სახელწოდებაა რომის ცნობილ შვიდ ბორცვთაგან ერთ-ერთისა, რომელიც ამჟამად ქალაქის ცენტრის შემადგენელი ნაწილია.

²¹ იმდროინდელი იტალიური ფულის ერთეულია.

²² იგულისხმება თეიმურაზ I.

²³ იგულისხმება კათოლიკურ და ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიათა შორის არსებული სხვაობა.

²⁴ Acta, 1628-1629, vol. 6, 23. 72-73.

მის საფუძველზე პირველი ნაბეჭდი წიგნების გამოცემა განუხორციელებიათ. ეჭვგარეშეა, რომ განჩინება ადასტურებს სასულიერო საკითხებში კონგრეგაციის მხრივ ნიკიფორე ირბახის ელჩობისადმი არა მხოლოდ ტენდენციურ, არამედ წმინდა პრაქტიციზმით გამსჭვალულ დამოკიდებულებას: კარდინალები უშედეგოდ როდი ცდილან ესარგებლათ ქართველი მეფის ელჩის რომში ყოფნით, რათა „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის საშრიფტო მეურნეობას ახალი, ქართულენოვანი შრიფტი შემატებოდა. მაგრამ, მეორე მხრივ, დამახასიათებელია, რომ თვით განჩინების კონტექსტის მიხედვით ეს უპრეცედენტო მოვლენა ქართველი ხალხის ცხოვრებაში არა მხოლოდ „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბისა და კათოლიკური სამისიონეროს ინტერესებისათვის უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, არამედ უფრო ფართო მნიშვნელობა ენიჭებოდა: ამ ღონისძიების განხორციელების შედეგად ქართველებს შესაძლებლობა უნდა მისცემოდათ „განსწავლის მიზნით... წიგნების ბეჭდვისა“. აქ, ცხადია, სასულიერო „განსწავლა“ და სასულიერო „წიგნების ბეჭდვა“ იგულისხმება, მაგრამ კათოლიკური სარწმუნოების გამავრცელებელი საზოგადოების განჩინების ასეთი ნაკითხვის საპირისპიროდ ქართველი ხალხის მაშინდელი ცხოვრების ობიექტურ მოთხოვნათა შესაბამისად იგი სულ სხვაგვარად იკითხებოდა: ჩამოსასხმელად ნებადართული ქართული შრიფტი და შემდეგ მის საფუძველზე აღმოცენებული ქართული ბეჭდვითი სიტყვა არა მხოლოდ სასულიერო, არამედ უპირატესად საერო, ზოგადსაგანმანათლებლო მიზნებს უნდა დაქვემდებარებოდა. ქართული ბეჭდვითი სიტყვის ამ დანიშნულებით გამოყენების დამკვიდრებას საკმაოდ დიდი დრო დასჭირდა, მაგრამ რომში მისმა ჩასახვამ რეალურად შეუწყო ხელი ასეთი პერსპექტივის მოახლოებას. განსაკუთრებულ ყურადღებას ის ფაქტი იმსახურებს, რომ კონგრეგაციის ზემოთ მითითებული განჩინების მიხედვით „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში ორი სახის ქართული შრიფტი უნდა ჩამოესხათ: ნუსხური და მხედრული. ინიციატივას ამ საქმეში ქართული ელჩობის მონაწილეებს მივანერდით, ერთი გარემოება რომ არ გვაფერხებდეს: რომის პაპისადმი წარდგენილი ერთერთი რელაციიდან ირკვევა, რომ ქართული დამწერლობის ორი ნაირსახეობის არსებობის შესახებ „პროპაგანდა ფიდეს“ კონგრეგაციაში უფრო ადრე იცოდნენ, ვიდრე მათი შესატყვისი შრიფტის დამზადების თაობაზე სათანადო გადაწყვეტილებას მიიღებდნენ. რელაციაში ამასთან დაკავშირებით ნათქვამია: „ქართველებმა სარწმუნოება ბერძნებისაგან მიიღეს კონსტანტინოპოლელი იმპერატორების დროს და რიტუალიც იქიდან გადმოიღეს, რითაც დღემდე სარგებლობენ, თუმცა საეკლესიო წესს ისინი თავის ენაზე ასრულებენ. ამ ენას ორი სხვადასხვა სახის დამწერლობა აქვს: ერთს ეწოდება „ხუცური“²⁵, რომელიც მხოლოდ ეკლესიებში და წმინდა წიგნებისათვის იხმარება, მეორეს „მხედრული“²⁶, რომელიც საერთოა სხვა დანარჩენ საქმეთათვის. მართალია, მას ეკლესიებში არ იყენებენ, მაგრამ მისი საშუალებით იწერება წმინდანთა ცხოვრების ამსახველი წიგნები ერისკაცებისათვის“²⁷.

დაბოლოს, განჩინება ქართული შრიფტის ჩამოსხმის შესახებ იმითაც იმყრობს ყურადღებას, რომ მას კონგრეგაცია ვერ მიიღებდა და, მით უმეტეს, ვერ განახორციელებდა, თუ ქართველი მეფის ელჩის მხრივ სათანადო დახმარების აღმოჩენის პირობა წინასწარ არ ექნებოდა მიღებული. ეს ლოგიკური დასკვნა კი, ჩვენი აზრით, იმაზე მიუთითებს, რომ ნიკიფორე ირბახმა (ალბათ, მისმა თანმხლებმა პირებმაც) ჯეროვნად შეაფასა შეთავაზებული წინა-

²⁵ დედანში – „კუდზური“

²⁶ დედანში – „ქედროლი“

²⁷ APF, SRC, Georgia, 1626-1707, vol. 1. P 102-103. რელაცია ხელმოწერულია და 1626-1627 წწ. საბუთებს განეკუთვნება.

დადების მნიშვნელობა არა მხოლოდ მისი ელჩობის შედეგიანობის თვალსაზრისით, არამედ ბევრად უფრო ფართოდ და ღრმად – ქართული კულტურის პროგრესის გათვალისწინებით. ალბათ, სწორედ ამით უნდა აიხსნას ამ წინადადებაზე მისი საკმაოდ აქტიური გამოხმაურება, რაზეც სხვა ახალაღმოჩენილი საბუთებიც მეტყველებენ.

რომის პაპის ურბან მერვისადმი აკილე ვენერიოს ზემოხსენებული მიძღვნის შედარებით ვრცელი და ნაწილობრივ სახეცვლილი დედანი „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივში გამოვავლინეთ. ეს არის გაკრული ხელით ნაწერი იტალიური ტექსტი, რომელიც ორი ნაწილისგან შედგება. პირველი საკუთრივ „მიძღვნის“ დასრულებული, დათარიღებული და ხელმოწერილი ტექსტია, რომლის რედაქციულად ჩასწორებული, შეკვეცილი და დაუთარიღებელი ვარიანტი დაერთო „ქართულ-იტალიურ ლექსიკონს“, ხოლო მეორე, შედარებით მომცრო ნაწილი, „მიძღვნის“ შემოკლებული ვარიანტია, რომელიც გამოუქვეყნებელი დარჩა, ალბათ არა იმ მიზეზის გამო, რომ მასში თვალნათლივ შეინიშნება მხატვრული თხრობისა და ალეგორიული სიტყვაკაზმულობის ელემენტები. საბუთის ორიგინალურობისა და გამოქვეყნებული ვარიანტისაგან მისი საკმაო განსხვავების გამო მას სრულად ვაქვეყნებთ.

უნეტარეს მამაო,

სარწმუნოების გამავრცელებელი წმ. კონგრეგაციის მისიონერების ყოველდღიური რელიგიური ცხოვრებიდან ვუნცი, რაოდენ მნიშვნელოვანია კათოლიკური რელიგიის გავრცელებისათვის ბეჭდვა კარგი წიგნებისა, განსაკუთრებით კათეხიზმობებისა სხვადასხვა ენაზე, ერეტიკოს-სქიზმატიკოსთა და ურწმუნოთა ჭეშმარიტებაზე მოსაქცევად²⁸.

იმავე წმ. კონგრეგაციამ, აწუხებდა რა ეს საკითხი, დიდი განსჯის შემდეგ წინდახედული გადწყვეტილება მიიღო – შეექმნა სტამბა მრავალენოვანი შრიფტით, განსაკუთრებით კი იმ ენებზე, რომლებიც მეტადაა გავრცელებული და საერთოა მრავალი ხალხისთვის. ამ მიზნით უკვე იბეჭდება წიგნები ღრმა რწმენით, რომ ეს იმაზე მეტ ნაყოფს გამოიღებს, რასაც დღემდე აკეთებდნენ ან აკეთებენ მისიონერები.

გავითვალისწინეთ რა შემთხვევა მამა ნიჩეფორო ირბოჩის მიერ თქვენი მაღალუწმინდესობისათვის საქართველოს მეფის წერილის მორთმევისა, რომელშიც (ჩვენგან) ვერავინ გაერკვია²⁹, სხვა შრიფტებს შორის ამ ენის ფრიად მოხერხებული და მშვენიერი ასოებიც ჩამოვასხმევინეთ(თ). ამაში ყველაზე მეტად იგივე მამა ნიჩეფორომ გაგვინია დახმარება, რომში ყოფნისას ჩაგვანერჩინა ქართული ანბანი და რამდენიმე ათასი სიტყვა ამ ენაზე. და, ბოლოს, უკვე დაიბეჭდა ანბანი და ფსალმუნი³⁰ ხსენებული ლექსიკონითურთ სახელმძღვანელოდ მისიონერთათვის, რომლებიც ან უკვე იმყოფებიან საქართველოში, ან მომავალში აპირებენ გამგზავრებას. მართალია, ლექსიკონი მთლად სრული არაა, რადგან დრო ცოტა იყო; თანაც სტეფანო პაოლინის, რომელიც ჩემი მითითებით ხელმძღვანელობდა, უნდა შეერჩია უფრო მეტად გავრცელებული სიტყვები, რაც გამოსადეგი იქნებოდა ყოველდღიურობაში – თხრობაში, საუბარში, ანგარიშში.

²⁸ „მიძღვნის“ დასაწყისი ხელნაწერ და ნაბეჭდ ტექსტებში განსხვავებულია. გარდა ამისა, ამ უკანასკნელში ფრაზის ნაწილი – „ერეტიკოს სქიზმატიკოსთა და ურწმუნოთა ჭეშმარიტებაზე მოსაქცევად“ საერთოდ ამოღებულია.

²⁹ „მიძღვნის“ ნაბეჭდ ტექსტში ნათქვამია, რომ თეიმურაზ I-ის წერილი პაპისადმი „ვერავინ გადმოთარგმნა“.

³⁰ „მიძღვნის“ გამოქვეყნებულ ტექსტში სიტყვა „ფსალმუნი“ (Salterio) შეცვლილია „ლოცვებით“ (Orationi).

ვიმედოვნებთ, რომ ზემოხსენებული ანბანი და ლექსიკონი ფრიად გამოადგებათ მისიონერებს. და რადგანაც ევროპაში ამ ენაზე აქამდე არაფერი დაბეჭდილა, იხილა თუ არა ამ ნიგნმა მზის შუქი, მყისვე გადავწყვიტე იგი მომეძღვნა და მომერთმია მხოლოდ და მხოლოდ თქვენი უწმინდესობისათვის და არა სხვისთვის, რამეთუ თქვენი მაღალღირსების წყალობით დაარსდა ხსენებული სტამბა.

უმორჩილესად გთხოვთ, პატივი დამდოთ და მიიღოთ ჩემგან ეს მცირე ნამუშავე, რასაც მთლიანად თქვენს უწმინდესობას ვუძღვნი და მოვართმევ. ღმერთსა ვთხოვ თქვენს უსაზღვრო ბედნიერებას. მიწამდე გიხრით თავს და გემთხვევით წმინდა ფეხებზე.

სარწმუნოების გამაგრებელი წმ. კონგრეგაციის სტამბაში, 1 აგვისტო 1629 წ'.

თქვენი უწმინდესობის უმორჩილესი, უერთგულესი და ყოვლად მდაბალი მსახური

აკილე ვენერიო³¹.

ხელნაწერი „მიძღვნის“ პირველი ნაწილი აქ თავდება. მას უშუალოდ მოსდევს საბუთის მეორე ნაწილი, რომელიც ცალკე ფურცელზეა დანერილი. აქ ნათქვამია:

„პროპაგანდა ფიდეს“ წმ. კონგრეგაცია, რომელიც კათოლიკური სარწმუნოების გამავრცელებელია მთელს მსოფლიოში, სადაც ვერ აწვდენს ცოცხალ სიტყვას თავისი წარგზავნილების სახით, ცდილობს მიაღწიოს ამას ქალაქისა და ნიგნების საშუალებით. თუმცა არანაკლებ ძნელია უცხო დამწერლობათა ათვისება, ვიდრე ენებისა. ეს სინიორები³² ძალღონეს არ იშურებენ, რათა გაიფართოონ ცოდნისა და ურთიერთობათა არე და სხვადასხვა, დღემდე უცნობი, შრიფტის საშუალებით ახალი ლექსიკონები შექმნან.

უბედნიერესი სახელის ქვეშ თქვენი უწმინდესობისა, ვისთვისაც ბევრი ენაა ცნობილი, სხვადასხვა ენა ეშურება შეუერთდეს რომანულს, ისევე, როგორც ზღვას ერთვიან მდინარეები და ვითარცა უმაღლეს მოძღვარს სულისა შეუძლია მოუსმინოს და გაუგოს თითოეულ კრავს მთებსა და უშორეს უდაბნოებში და მისცეს მას სულიერი საზრდო.

რაც შემეხება მე, დღენიადაგ ამგვარ მეცადინეობაში ვარ, ყოველივე ჩემს ნამუშავეს ვუძღვნი თქვენს უწმინდესობას, ვუერთებ რა სინათლეს მზისას თითოეულ სხივს, რომელსაც (იგი) ათასობით გამოასხივებს.

თქვენო მაღალუწმინდესობავ, გთხოვთ პატივი დამდოთ და დააფასოთ ჩემი კეთილი განზრახვა, მომიტევოთ თუ ის ნაკლოვანია და მომაგოთ წმინდა კურთხევა³³.

ზემოთ მოტანილი საარქივო საბუთი არა მხოლოდ იმ მხრივას საინტერესო, რომ პირველი ქართული ნაბეჭდი ნიგნების გამოქვეყნების სამ უშუალო მონაწილესა და მათ მიერ განხორციელებული დიდმნიშვნელოვანი კულტურული ღონისძიების დამაგვირგვინებელ თარიღს გვამცნობს, არამედ განსაკუთრებით იმით, რომ წარმოდგენას გვიქმნის მათი საქმიანობის

³¹ APF, SRC, Stamperia, 1622-1720, vol. 1. 33.97(95) r-v. მიძღვნის ნაბეჭდი ტექსტის ხელმოწერაში აკილე ვენერიო დასახელებულია „პროპაგანდა ფიდეს“ კონგრეგაციის „აგენტად“, რაც არა გვაქვს ხელნაწერ ტექსტში.

³² „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის თანამშრომლები იგულისხმებიან.

³³ APF, SRC, Stamperia, 1622-1720, vol. 1, გვ. 98 (96)-v. ზემოთ ციტირებული საარქივო დოკუმენტის ორივე ნაწილი, ჩვენი დაკვირვებით, ერთი და იმავე ხელითაა ნაწერი, რაც გარეგნულად ძალიან ჩამოგვავს საბუთების იმავე დასტაში გამოვლენილ სტეფანო პაოლინის მიერ 1625 და 1627 წლებში შევსებული ორი ხელნერილის ტექსტს. არ არის გამორიცხული, რომ „მიძღვნის“ ტექსტი მისივე ხელითაა გადაწერილი. იმ გვერდის მარცხენა ზედა კუთხეში, სადაც „მიძღვნის“ მეორე ნაწილის ტექსტია მოთავსებული, გარკვევით იკითხება ოდნავ განსხვავებული ხელით გაკეთებული მინაწერი (ა. ვენერიოსი?): „Memoria di un memoriale a St(ampato)re per il Caratter Giorgiano e far una dedicatoria“, რაც ნიშნავს: „შესვენება მბეჭდავს ქართული შრიფტისა და მიძღვნის თაობაზე“. ამ მინაწერის დასწერივ, ტექსტისადმი პერპენდიკულარულად, იგივე თარიღია მითითებული: „1 აგვისტო, 1629“ („1 agosto, 1629“).

სპეციფიკასა და ცალკეულ დეტალებზე. მეტად გულდასაწყვეტია ის ფაქტი, რომ ციტირებული საბუთის შინაარსის მიღმა დარჩა ერთერთი ძირითადი (მეოთხე) მონაწილე ქართველი ხალხის ცხოვრებაში მომხდარი ამ ღირსსახსოვარი მოვლენისა. მხედველობაში გვყავს „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის ერთ-ერთი ასოთმჭრელი და ჩამოსხმელი, რომელსაც დაევალა ქართული შრიფტის დამზადება. სამწუხაროდ, ისტორიას არ შემორჩა მისი გვარი და სახელი. საარქივო საბუთებში იგი მოხსენიებულია მისი ეროვნების აღმნიშვნელი იტალიური სიტყვით „ტედესკო“ („Tedesco“), რაც გერმანელს ნიშნავს³⁴. „ტედესკო“ ბრწყინვალე მცოდნე ყოფილა თავისი საქმისა, ეს ნათლად შეიმჩნევა მის მიერ ჩამოსხმული ქართული შრიფტის მიხედვითაც, განსაკუთრებით კი იმ ფილიგრანული ხელოვნებით შესრულებულ ქართულ ასოთა ლიგატურების მიხედვით, რომელთა ასე ნატიფად დამზადება ალბათ დღესაც არაა ადვილი ქართულის მცოდნე ოსტატისთვისაც კი. დასაშვებია, რომ ქართული მხედრული ანბანის ლითონზე გადაღებისას, რაც იმუამად ხის ყალიბების საშუალებით ხორციელდებოდა, ტედესკოს ნიკიფორე ირბახისა და სტეფანო პოლინის გარდა მისი კოლეგა, „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის მეორე ცნობილი ასოთმამოსხმელი იტალიელი ჯამბატისტა სოტილე დაეხმარა, რომელიც „ტედესკოსთან“ ერთად ადრე ვატიკანში განლაგებულ სტამბაში მოღვაწეობდა.

იმის ასახსნელად, თუ ურბან მერვისადმი „მიძღვნის“ ტექსტი რატომ დაურთეს „ქართულ-იტალიურ ლექსიკონს“ და არა „ქართულ ანბანს ლოცვებითურთ“ უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ეს უკანასკნელი როგორც შინაარსობრივ, ისე თავისი მოცულობით ჩამორჩეოდა „ლექსიკონის“ შედარებით სოლიდურად განხორციელებულ გამოცემას. რაც შეეხება ამ ორი წიგნის გამოქვეყნების თანამიმდევრობას, „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში მხედრული შრიფტის ჩამოსხმის შემდეგ პირველი, ჩვენი აზრით, „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ დაისტამბა, რომელმაც ასოთამწყობისათვის ერთგვარი სავარჯიშო ტექსტის როლი შეასრულა, რითაც მას შემდგომი ამოცანის გადაჭრა გაუადვილდა.

ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ერთი გარემოება, რომელიც პირველი ქართული ნაბეჭდი ტექსტების გამოცემის პრაქტიკაში გამონაკლისს წარმოადგენს. საქმე ისაა, რომ ამ წიგნის ცალკეულ ეგზემპლართა შინაარსისა და ტექნიკური გაფორმების შესწავლას შემდეგ დასკვნამდე მივყავართ: 1629 წელს „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ სამი სახის ანაწყობით დაიბეჭდა³⁵. „პირველი შეხედვით, ძნელად შეიძლება განასხვავო ერთი გამოცემა მეორისაგან, მაგრამ დაკვირვებული შესწავლის შემდეგ მათ შორის არსებული სხვაობა თვალნათლივი ხდება. სატიტულო გვერდები სათანადო მონაცემებითურთ და ტექსტის განლაგება ახალს არაფერს გვაძლევს, მაგრამ ვინიეტები და ლოცვათა სახელწოდებები განსხვავდება. ორი ეგზემპლარი ერთიმეორისაგან იმითაა განსხვავებული, რომ ერთსა და იმავე გვერდზე პირველ ეგზემპლარში, (ლოცვის) ქართული სათაურის გარდა, ლათინურიცაა მოცემული, ხოლო მეორეში – მხოლოდ ქართული. ეს საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნული ეგზემპლარები ორი სხვადასხვა გამოცემაა. მესამე ეგზემპლარი, წინამორბედთაგან განსხვავებით, 29 გვერდს კი არ ითვლის, არამედ 27-ს (28-ე

³⁴ W. Henkel. Die Druckerei der Propaganda Fide im Dienste der Glaubensverbreitung. - „Communicatio socialis“, 1976, №2, გვ. 107.

³⁵ პირველად ამ ფაქტს პეტერბურგის მ. სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის თანამშრომელმა ა. აბრამიშვილმა მიაქცია ყურადღება, რომელმაც „ანბანის“ ოთხი ეგზემპლარი შეაჯერა: ორი ეგზემპლარი დასახელებული ბიბლიოთეკის ე.წ. საზღვარგარეთულ გამოცემათა განყოფილებაშია დაცული, ხოლო დანარჩენი ორი კი – მეცნიერებათა აკადემიის პეტერბურგის ბიბლიოთეკაში (იხ. „Книга. Исследования и материалы“ III, М., 1960, გვ. 258-261).

სუფთაა). პაგინაციაში არსებული განსხვავების გარდა, აქ შეცვლილია (გაუმჯობესებულია) ვინიეტები. ლოცვათა სახელწოდებები მხოლოდ ქართულ ენაზეა მოცემული. პირველ და მეორე გამოცემათა ეგზემპლარები, სატიტულო ფურცლის გარდა, 7 გვერდზე ქართულ ანბანს შეიცავს, მომდევნო 13 გვერდი – ლოცვებს ქართულ ენაზე, ხოლო შემდეგი 9 გვერდი – ლოცვებს ლათინურზე, რაც ქართული შრიფტითაა გადმოცემული. მესამე გამოცემაში 7 გვერდი ანბანს უკავია, 13 გვერდი – ლოცვებს ქართულ ენაზე და 7 გვერდი – ლათინურ ენაზე (ქართული ტრანსკრიფციით – ჯ. ვ.)³⁶.

შვედეთში, ქალაქ უპსალას საუნივერსიტეტო ბიბლიოთეკის („კაროლინა რედვიკა“) ხელნაწერთა განყოფილებაში, შესაძლებლობა გვქონდა დამატებით შეგვეჯერებინა ერთმანეთთან წიგნის „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ ხუთი ეგზემპლარი, რომლებიც ამ ბიბლიოთეკის ფონდებშია დაცული და ერთხელ კიდევ დავრწმუნებულიყავით პატივცემული კოლეგის ზემოთ აღნიშნული დაკვირვების მართებულობაში. მაგრამ, მისგან განსხვავებით, ვფიქრობთ, რომ ეს უდავო ფაქტი „ქართული ანბანის ლოცვებითურთ“ სამი დამოუკიდებელი გამოცემის არსებობაზე კი არ მეტყველებს, არამედ – ამ წიგნის ერთი და იგივე გამოცემის სამ ცალკეულ ანაწყობზე, მის სამ, მინიმალურად განსხვავებულ, ვარიანტზე. 1636 წელს „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში განხორციელებული, ეგრეთწოდებული კონვოლუტური გამოცემა, რომელსაც პარიზის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში გავეცანით, შეიცავს კათოლიკური ლოცვის „Credo in unum Deum“ („მნამს ერთი ღმერთი“) ტექსტს 20 ენაზე³⁷ და ოთხ სახელმძღვანელოს სამი სხვადასხვა ენის ალფაბეტის შესასწავლად³⁸, მათ შორის წიგნს „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“, მაგრამ აქ არსადაა მითითებული, რომ ეს ეგზემპლარი „ანბანისა“ ერთ-ერთი ნაირსახეობაა ამ წიგნის 1629 წელს განხორციელებული სამი დამოუკიდებელი გამოცემისა.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ის გარემოება, რომ პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნების გამოქვეყნება ინტერნაციონალურ საფუძველზე განხორციელდა. ეს ფაქტი კი იმაზე მიუთითებს, რომ XVII საუკუნის პირველი მესამედის დამლევისათვის ბეჭდვითი სიტყვა საერთაშორისო კულტურულ ურთიერთობათა გასაღრმავებლად უკვე საკმაოდ ქმედ-

³⁶ იქვე, გვ. 261. ციტირებულ ამონაწერში დასაზუსტებელია: წიგნის „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ ნებისმიერ ანაწყობში საკუთრივ ქართული ენის ალფაბეტს შეიძლება არა, სამი გვერდი უკავია, ხოლო მომდევნო ოთხი გვერდი – ქართულ ასო-ბგერათა ლიგატურების ნიმუშებს.

³⁷ ამ „ქრებულში“ რომელიც 1614 წელს რომში გამოსცა ბართოლომეო ძანეტიმ, ზემოთ მითითებული ლოცვა 20 სხვადასხვა ენასა და დიალექტზეა გადმოცემული: ლათინურად, იტალიურად, ფრანგულად, ესპანურად, პორტუგალიურად, გერმანულად, პოლანდიურად, ინგლისურად, ირლანდიურად, ილირიულად (ნაირსახეობა სლავურისა), პოლონურად, უნგრულად, ბოჰემურად (ჩეხურად), სარდინიულად, კონტაბრულად (ნაირსახეობა ესპანურისა), ბრეტონულად, უელსურად, ლიტვურად, ბერძნულად და ივრითზე (ებრაულად).

³⁸ ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის დაცვით, ზემოთ აღნიშნული ლოცვის „ქრებულის“ შემდეგ კონვოლუტურ გამოცემაში სხვადასხვა ენის ალფაბეტთა შორის პირველი „ქართული ანბანის ლოცვებითურთ“ სრული ტექსტია გადმოცემული. მას უშუალოდ მოსდევს: „სწავლება ქალდეურ ანუ ეთიოპიურ ენაზე, სამეცნიერო და პრაქტიკული თხზულება. რომი, პროპაგანდა ფიდეს წმ(ინდა) კონგრეგაციის სტამბა, 1630, ხელისუფალთა ნებართვით; არაბული გრამატიკა, რომელიც „ალრუმიად“ იწოდება, ლათინური თარგმანითა და განმარტებებით. რომი (... მითითებულია იგივე სტამბა), 1630, ხელისუფალთა ნებართვით; „ეთიოპიური ანუ აბისინიური ანბანი ლოცვებითურთ („მამაო ჩვენო“)..., სარწმუნოების სიმბოლოთი და ათი მცნებით, ლათინურ ენაზე დასტამბული ეთიოპიური ასოებით, რომი (...მითითებულია იგივე სტამბა), 1631, ხელისუფალთა ნებართვით“. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ქართული, ქალდეური (ეთიოპიური) და არაბული ენების ოთხსავე ზემოხსენებულ სახელმძღვანელოს სატიტულო გვერდებზე ერთი და იგივე სტამბური თავსამკი ამშვენებს, რომელზეც იესო ქრისტე და მოციქულთა დასია განსახიერებული, ხოლო 1614 წლის „ქრებულის“ თავსამკზე „ქრისტეს ამაღლება“ გამოსახული.

ით იარაღს წარმოადგენდა, რაც ასე თვალნათლივ დადასტურდა პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოცემის მაგალითზეც. რაც შეეხება მის მონაწილეთა ღვაწლსა და დამსახურებას ამ საქმეში, არსებული ფაქტობრივი ხასიათის მონაცემებისა და, განსაკუთრებით, ზემოთ მოტანილი „მიძღვნის“ საფუძველზე, ჩვენი აზრით, იმ ზოგადი დასკვნის გაკეთება შეიძლება, რომ „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში 1629 წელს შექმნილი ქართულენოვანი ნაბეჭდი პროდუქციის ძირითადი სულისჩამდგმელი ნიკიფორე ირბახი ყოფილა. ეს დასკვნა მართებულად გვეჩვენება მიუხედავად იმისა, რომ ა. ვენერიო („მიძღვნაში“) და ს. პაოლინი („ლექსიკონის“ ტიტულში) ცდილობენ ძირითადი დამსახურება ამ საქმეში თვითონ მიიწერონ. მათი დამსახურება, განსაკუთრებით კი სტეფანო პაოლინისა, ჭეშმარიტად დაუფასებელი და განუზომელია, მაგრამ ისიც ხომ ფაქტია, რომ ქართული საანბანო წიგნის შედგენასთან ერთად ყველაზე რთული მოვალეობა – „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ სიტყვანის შედგენა (3084 სიტყვით) ნიკიფორეს უკისრია და მეტნაკლები სისრულით კიდევ შეუსრულებია, რასაც თან სდევდა მისგან დამოუკიდებელი ზოგიერთი ხარვეზი ტექსტისა. ერთობ სიმპტომატურად გვეჩვენება ის ფაქტი, რომ ერთ-ერთ საარქივო საბუთში, „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ სატიტულო მონაცემებისაგან განსხვავებით, ამ წიგნის ერთპიროვნულ ავტორად ნიკიფორე ირბახია მითითებული³⁹ და ეს გამონაკლისი შემთხვევა როდია.

ყველაზე საფუძვლიან არგუმენტს იმისა, რომ ნიკიფორე ირბახი „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ ძირითად და წამყვან ავტორად ითვლებოდა, წარმოადგენს არც თუ ისე დიდი ხნის წინ ჩვენს მიერ ნეაპოლის სამეფო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილების ერთ-ერთ ფონდში გამოვლენილი ამ პირველნაბეჭდი ქართული გამოცემის ხელნაწერი (ორიგინალი). ქართულ ისტორიოგრაფიას ამ ხელნაწერის არსებობის შესახებ ბოლო დრომდე არავითარი ცნობა არ გააჩნდა, რითაც აიხსნებოდა მისი უშედეგო ძიება რომისა და ვატიკანის ბიბლიოთეკებსა და არქივებში. საინტერესოა პასუხი კითხვაზე, თუ რას წარმოადგენს ნეაპოლის ბიბლიოთეკაში ჩვენს მიერ მიკვლეული ხელნაწერი (საარქივო № IV. H. 191, დედნისეული ტექსტის ფორმატია 365x250 მმ.). ისევე როგორც ლექსიკონის ნაბეჭდი ტექსტი, მისი შემორჩენილი ხელნაწერიც სამი ნაწილისგან შედგება: ქართული ანბანი ტრანსლიტერაციის წესებითურთ, ქართული ლექსიკონის სიტყვანი და ამ უკანასკნელის განმარტებები იტალიურ ენაზე. ლექსიკონის ხელნაწერი და ნაბეჭდი ტექსტების კომპოზიციურ აგებულებაში არსებული მინიმალური სხვაობის გარდა, ადგილი აქვს მათი შინაარსის არასრულ იდენტურობას. ამ თვალსაზრისით ყველაზე მნიშვნელოვანი ის გახლავთ, რომ ხელნაწერის თავფურცელში „ლექსიკონის“ ერთპიროვნულ ავტორად მითითებულია ნიკიფორე ირბახი. ეს ფაქტი ზედმეტად დამადასტურებელია იმისა, რომ „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ შექმნისას წამყვან როლს ქართველი ელჩი ასრულებდა და რომ სიტყვანის შედგენა-ჩამოყალიბება, ისევე როგორც ცალკეული იტალიური ტექსტების ქართულად თარგმნა, მისი უცილობელი დამსახურება იყო. მაშინ როდესაც ლექსიკონის გამოქვეყნებული ტექსტის სათაურში ასეთი როლი თითქმის სრულად წიგნის მბეჭდავს სტეფანო პაოლინისაც ჰქონდა მინიჭებული. ხელნაწერის სათაურში ნათქვამია: *“Dittionario Giorgiano e Italiano, Cavato della viva voce del M. R. B. Niceforo Irbachi, Monaco di S. Basilio et Ambas re del Re d’Iberia...”*, რაც ქართულად ნიშნავს: „ქართულ-იტალიური ლექსიკონი, აღდგენილი (ან, უფრო ზუსტად, გადმოცემული – ჯ. ვ.) ცოცხალ სიტყვათა საფუძველზე ნიკიფორე ირბახის, წმინდა ბასილის (ორდენის) მონაზენი-

³⁹ APF, SPC, Stamperia, 1622-1720, vol. 1, გვ. 123 (121)-r.

სა და იბერიის მეფის ელჩისაგან..." . სხვაობა შეინიშნება აგრეთვე ლექსიკონის ხელნაწერი და ნაბეჭდი ტექსტების ძირითადი შინაარსისათვის წამდღვარებული ქართული ანბანის დასათაურებაში: თუ პირველ შემთხვევაში სათაური ლათინურ ენაზეა მოცემული ("Alphabetum Ibericum sive Georgianum vulgare. Habet literas Trigintasex") და ნიშნავს: „ჩვეულებრივი იბერიული ანუ ქართული ანბანი, რომელიც ოცდათექვსმეტ ასოს ითვლის“. შესაბამისი ანბანის ნაბეჭდ ტექსტს ორსიტყვიანი იტალიურენოვანი სათაური აქვს წამდღვარებული: "Alfabeto Giorgiano". ტენდენცია ხელნაწერი ლათინური ტექსტის შეცვლისა იტალიური ნაბეჭდი ტექსტით სხვა შემთხვევებშიც შეინიშნება.

უფრო მნიშვნელოვანია ლექსიკონის ხელნაწერ და ნაბეჭდ ტექსტებში ცალკეულ სიტყვათა დანერილობაში არსებული სხვაობა. ახალგაზრდა მკვლევარმა-ლინგვისტმა ნ. ზარიძემ (მას შესაძლებლობა მიეცა შეეჯერებინა „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ ხელნაწერი და დაბეჭდილი ტექსტები) – აღმოაჩინა 141 მსგავსი ლექსემა. დაკვირვებამ გამოამჟღავნა, რომ მათი ნაწილი ხელნაწერში უფრო სწორადაა წარმოდგენილი, ვიდრე ნაბეჭდ ტექსტში; სხვა შემთხვევაში პირიქით ხელნაწერში შეცდომებითაა მოცემული, ხოლო ნაბეჭდში – შეუცდომლად, მაშინ როდესაც მესამე ჯგუფის სიტყვები ორივე შემთხვევაში მცდარად არიან გადმოცემული.⁴⁰ აჯამებს-რა ლექსიკონის ხელნაწერ და ნაბეჭდ ტექსტებზე თავის დაკვირვებას, ნ. ზარიძე აღნიშნავს: „ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე, შესაძლებლად მიგვაჩნია იმის დაშვება, რომ არსებობდა რამდენიმე (ჩვენი მონაცემებით ორი) სხვადასხვა ასლი ქართულ-იტალიური ლექსიკონისა. როგორც ჩანს, „პროპაგანდა ფიდეს“ მესვეურებმა ერთ-ერთ მათგანს მიაწიჭეს უპირატესობა და იგი მისი პუბლიკაციის ორიგინალად გამოიყენეს. დანუწებული ასლი მოგვიანებით ვინმეს მიერ გადანერილ და ჩასწორებულ იქნა ნაბეჭდი ტექსტის შესაბამისად“⁴¹. ნეაპოლის ბიბლიოთეკაში ჩვენს მიერ მიკვლეული „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ დედნისეული ხელნაწერის ტექსტს (მკვლევართათვის ხელმისაწვდომობის მიზნით) სრულად ვაქვეყნებთ წინამდებარე ნაშრომისათვის დართული პუბლიკაციის სახით.

„პროპაგანდა ფიდეს“ არქივში მივაკვლიეთ ცნობას იმის შესახებ, რომ 1629 წელს ამ სასულიერო დაწესებულების სტამბაში, გარდა წიგნებისა „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ და „ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“ გამოცემულია აგრეთვე პირველი ქართული ნაბეჭდი ტექსტების მესამე ნაირსახეობა, რომლის ავტორად საბუთებში ისევ ნიკიფორე ირბახი იყო მითითებული. ხანგრძლივი ძიების შემდეგ ერთადერთი ეგზემპლარი ამ დღემდე უცნობი ქართული ნაბეჭდი ტექსტისა ვატიკანის „ბიბლიოთეკა აპოსტოლიკაში“ აღმოჩნდა. ესაა ერთ გაშლილ ფურცელზე (in aperto) დასტამბული არა ორიგინალური თხზულება ნიკიფორე ირბახისა, არამედ მის მიერ ლათინურიდან ქართულად თარგმნილი, წარსულში და დღესაც პოპულარული ლოცვა ღვთისმშობლისადმი „ლიტანია ლაურეტანას“ სახელწოდებით (იტალიის ერთ-ერთი ქალაქის ლორეტოს ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილი რელიკვიის მიხედვით)⁴². თარგმანი ერთობ თავისებურადაა შესრულებული, მასში შეინიშნება თვალნათლივი ლაფსუსები ქართულის თვალსაზრისით, ე. წ. ევროპეიზმები, განსაკუთრებით კი ბერძნულის ძლიერი გავლენა. ჩვენი მოსაზრებანი ამ ახალგაშთგვლილ ქართულ ნაბეჭდ ტექსტზე გად-

⁴⁰ ზარიძე ნ. 1629 წ. ქართულ-იტალიური ლექსიკონი. საკანდ. დის., თბილისი, გვ. 59.

⁴¹ იქვე, გვ. 64

⁴² „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული თარგმანის ძიებამ ხელი შეუწყო ჩვენს მხრივ „ბიბლიოთეკა აპოსტოლიკას“ სარარიტეტო ფონდების გაცნობას. ერთ-ერთი მათგანია ე.წ. ბარბერიის სასტამბო ფონდი (ბარბერიინი ურბან VIII გვარი იყო) – „Stampata Barberini“. სწორედ აქ არის დაცული პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემების

მოცემულია მომდევნო გამოკვლევაში. აქ მხოლოდ შემდეგს აღვნიშნავთ: თუმცა პირველ ქართულ ნაბეჭდ წიგნებთან დაკავშირებული ახალი მასალის გამომჟღავნებამ გარკვეული ნათელი მოჰყინა ამ მოვლენის ისტორიის მთავარ საკითხებს, მაგრამ ერთდროულად არაერთი ახალი საკითხი წამოჭრა, რომლებზეც პასუხის გაცემას ქვემოთ შევეცდებით. გამოსაკვლევ საკითხთაგან ყურადღებას ისიც იმსახურებს, თუ რა ბედი ეწია რომში ქართული სასულიერო შრიფტის-ჩამოსხმას. ზემოთ განხილული საბუთებიდან ცნობილია, რომ კონგრეგაციამ 1628 წლის 20 ივნისის სხდომაზე დადებითად გადაწყვიტა ნუსხა-ხუცური შრიფტის მხედრულთან ერთად ჩამოსხმის საკითხი, მაგრამ 1629 წელს „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში გამოცემული სამივე ქართული ტექსტი მხედრულითაა დაბეჭდილი. ჩვენს ხელთ არსებული საბუთების მიხედვით ქართული სასულიერო ანბანის სპეციფიკას ხელი არ შეუშლია ნუსხური შრიფტის ამავე სტამბაში ჩამოსხმისათვის. მაგრამ ირკვევა, რომ კონგრეგაციის პირველჯერადი გადაწყვეტილება ამ შრიფტის დამზადების თაობაზე განუხორციელებელი დარჩა. დაახლოებით სამი თვის შემდეგ „პროპაგანდა ფიდემ“ ისევ განიხილა ეს საკითხი სხვადასხვა ენაზე ახალი შრიფტების შექმნის თაობაზე მსჯელობისას. კონგრეგაციის 1628 წლის 31 ოქტომბერს შემდგარი სხდომის ოქმში ამის შესახებ შემდეგია ნათქვამი: „უნარჩინებულესი მეუფის კარდინალ ბანდინის სასახლეში შედგა კონგრეგაციის სხდომა, რომელსაც ესწრებოდა ოთხი კარდინალი: თავად ბანდინი, მილინუსი, ბორჯია და ბარბერინუსი. სხდომაზე პირველ რიგში გადაწყდა, დამზადდეს პუანსონები და მატრიცები ასოებისა, რომელთაც ქართველები სასულიერო ტექსტებში იყენებენ, და აბისინიური ანუ ეთიოპიური ასოებისა. დამზადდეს აგრეთვე ბერძნული მცირე ზომის ასოების მატრიცები, რათა წმინდა კონგრეგაციის სტამბაში იყოს დიდი და მცირე ზომის ბერძნული შრიფტები“⁴³. ეს გადაწყვეტილება განუხორციელებიათ კიდევ: „პროპაგანდა ფიდეს“ მდივანმა ფრანჩესკო ინგოლიმ კონგრეგაციის ერთ-ერთ სხდომაზე წარმოთქმულ სიტყვაში (1640 წ.) სხვადასხვაენოვან შრიფტებთან ერთად, რომლებიც ამ დროისთვის ჰქონდა სტამბას, დაიმონა ქართული საერო და სასულიერო შრიფტებიც⁴⁴. უფრო გვიანდელ საარქივო საბუთებში, რომელიც 1648 წლითაა დათარიღებული და წარმოადგენს სტამბის ხელმძღვანელობის მიერ კონგრეგაციაში გაგზავნილ ანგარიშს საშრიფტო მეურნეობის მდგომარეობის შესახებ, მითითებულია სტამბაში იმჟამად არსებული, კერძოდ, ქართული შრიფტის რაოდენობა. ამ ანგარიშის მიხედვით ორი ნაირსახეობა ქართული შრიფტისა სტამბაში შემდეგი პროპორციით ყოფილა დაცული: „ქართული საეკლესიო შრიფტი: ხუთი ყუთი, წონით ხუთას ოცი გირვანქა – 520, და კიდევ (იგივე) შრიფტი ტომსიკებში, საერთო წონით ორას ოცდაერთი გირვანქა – 221; ქართული საერო შრიფტი: სამი ყუთი, წონით სამას სამოცდაჩვიდმეტი გირვანქა – 377, და კიდევ ორი ტომსიკების სახით, საერთო წონით ორას სამოცდათერთმეტი გირვანქა – 271“⁴⁵. როგორც ირკვევა, იმხანად ქართული შრიფტი რაოდენობრივად (1389 გირვანქა) სჭარბობდა იმავე საბუთში ჩამოთვლილ შრიფტებს: ბერ-

(„ლიტანია ლაურეტანას“ გამოკლებით) უნიკალური ცალები ბარბერინის ოქროთი მოვარაყებული საგვარეულო გერბით. ისინი საგანგებოდ შეამზადეს რომის პაპისათვის მისართმევად. ეს იყო „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში დამკვიდრებული საერთო ხასიათის ტრადიცია, რომელიც არა მხოლოდ ლათინურენოვან წიგნებს ეხებოდა, არამედ ამ სტამბის ნებისმიერ ახალ გამოცემას, თუნდაც განმეორებითს, განუზრვლად ეწიოდა. ამაში დაერწმუნდით, როდესაც ამავე ფონდში დაცულ ფრანჩესკო-მარია მაჯოს „ქართული გრამატიკის“ 1643 და 1670 წლების გამოცემათა რომის პაპისათვის განკუთვნილ ეგზემპლარებს გავეცანით.

⁴³ APF, Acta, 1628-1629, vol. 6, 23. გვ. 151.

⁴⁴ APF, CP, Vol. 3, გვ. 249 r-v. ამ მოხსენების ტექსტი პირველად გამოაქვეყნა გ. მეტცლერმა: G. Metzler, „Annales pont. univ. Urban“, Romae, 1968. P. 49 შტრ.: W. Henkel. „Francesco Ingoli erster Sekretär der Propaganda Fide über Druckerpresse und Mission“ – „Communicatio Socialis“, 1970, N91, 23. 170.

ძნულს (1302 გ.), ჰიბერნიულს ანუ ირლანდიურს (589 გ.) და არაბულს (1163 გ.). ეს დასკვნა ქართულენოვანი შრიფტის რომში საკმაოდ ჭარბი რაოდენობით ჩამოსხმის შესახებ ხომ არ იძლევა საფუძველს იმის საფარადოდ, რომ მისი ნაწილი თავიდანვე გამიზნული იყო საქართველოში გასაგზავნად? იმეამად ასეთი ღონისძიება ადვილად განსახორციელებელი რომ ყოფილიყო, მაშინ სავარაუდოდ არც იქნებოდა და პირველი სტამბის საქართველოში დამკვიდრება სამი მეოთხედი საუკუნით დაასწრებდა ცნობილ თარიღს. მაგრამ, მიუხედავად მრავალი სიძნელისა და დაბრკოლებისა, რომელნიც თან სდევდა რომიდან საქართველოში (ან პირიქით) მგზავრობას, ზემოთ მოტანილი ვარაუდი გამოირიცხულად არ უნდა ჩაითვალოს. საისტორიო ლიტერატურაში ხომ დამოწმებულია ცნობა, რომ XVII საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოს სწორედ „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში ჩამოსხმული სპარსულენოვანი შრიფტი ფეხ-შიშველა კარმელიტელმა ბერებმა თან წაიძღვარეს ირანში გამგზავრებისას, მაგრამ ისინი გზაში გადაარცვეს⁴⁵. ყოველ შემთხვევაში იმთავითვე, როდესაც პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნები ქვეყნდებოდა და მას შემდეგაც, რომსა და საქართველოს შორის გარკვეული კავშირ-ურთიერთობა დამყარდა ნაბეჭდი და ხელნაწერი ლიტერატურის გაცვლის გზითაც, რასაც ახალმოძიებული საბუთებიც მოწმობს.

როდესაც „პროპაგანდა ფიდემ“ ნიკიფორე ირბახის მიერ კათოლიკური სარწმუნოების აღიარება არ იკმარა და თეიმურაზ I სახელით წამოყენებულ მოთხოვნათა დასაკმაყოფილებლად თვით იბერიის მეფის კათოლიკურ სარწმუნოებაზე მოქცევა მოითხოვა, კონგრეგაცი-აზე განიხილეს საგანგებოდ შედგენილი „მდივან ინგოლის მოსაზრებანი ქართველი ელჩის მოთხოვნებზე“. ამ საბუთიდან ჩანს, რომ თეიმურაზ I კათოლიკურ სარწმუნოებაზე მოქცევის აუცილებელ პირობად ფ. ინგოლის მისი სათანადო სასულიერო ლიტერატურაში გათვითცნობიერება მიუჩნევია და მეფისათვის მისი ელჩის ხელით წასაღებად გამიზნული წიგნებიც შეურჩევია. ამასთან დაკავშირებით, საბუთში ხაზგასმული იყო: „მისი უდიდებულესობა იბერიის მეფე წმინდა ტახტს უნდა შეუერთდეს იმ პირობების გათვალისწინებით, რაც შემუშავებული იყო ფლორენციის მსოფლიო კრებაზე... საჭიროა გადაეცეს ელჩს ამ „სინოდის“ დაბე-

⁴⁵ APF, SRC, Stamperia. 1622-1720, vol. 1, p. 266-r. სასტამბო საქმის ამავე ფონდში დაცულია უფრო გვიანდელი, 1696 წლის საბუთი, სათაურით: „ნუსხა წიგნებისა, რომლებიც სინიორმა ფრანჩესკო-მარია სტერამირეტემ 1694 წლის 31 დეკემბერს ჩაიბარა მბეჭდავ სინიორ ფრანჩესკო როსისაგან და რომლებიც ზემოხსენებულმა სტერამირეტემ გაასხვისა და გაყიდა 1695-1696 წწ.; გაყიდულ წიგნთა ფასები“. ამ საბუთში შესულია შესაბამისი ცნობები XVII საუკუნის მანძილზე რომში გამოქვეყნებული ქართული წიგნების შესახებაც, თუმცა მათ მიხედვით შეუძლებელია წიგნების ტირაჟის დაახლოებით მაინც დაზუსტება. „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში გამოქვეყნებული ქართულენოვანი ტექსტების შესახებ (საარქივო საბუთში მოცემული ნიხრის მიხედვით), კერძოდ, ნათქვამია, რომ „ქართული ანბანი (ლოცვებითურთ)“ გადაუციათ (მისიონერთათვის) – 376 ეგზ., მოურთმევიათ (მაღალი რანგის სასულიერო პირთათვის) – 12 ეგზ., ხოლო 1696 წლის სამოზაო დღესასწაულისათვის (ე.ი. 1697 წ. 1 იანვრისათვის) სტამბაში ამ წიგნის 364 ეგზ. ყოფილა შემორჩენილი. შესაბამისი მონაცემებით „ქართული ენის ლექსიკონი“ („ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“); 157-12-145; „ენათა აგებულება“ (იგულისხმება ფ.-მ. მაჯოს „ქართული გრამატიკა“); 28-11-16; „ლიტანია ლაურეტანა“; 611-11-600; „დოქტრინა“ ქართულ ენაზე (იგულისხმება კარდინალ რ. ბელარმინოს ნაშრომის „დოქტრინა ქრისტიანას“ ქართული თარგმანი); 433-12-421 (იქვე., გვ. 419-V). საარქივო საბუთში მოცემული ნიხრი ითვალისწინებდა აგრეთვე ცნობებს გაყიდული წიგნების რაოდენობისა და მათი ღირებულების შესახებ. ირკვევა, რომ „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში გამოქვეყნებული ქართული წიგნებიდან მხოლოდ ფ.-მ. მაჯოს „ქართული გრამატიკის“ ერთადერთი ეგზემპლარი გაუყიდათ, რომლის ფასად წიგნის ღირებულების აღმნიშვნელ გრაფაში „1“-ია მითითებული, რაც ალბათ ერთ სკუდოს ნიშნავს. დანარჩენი ქართული ნაბეჭდი ტექსტები უსასყიდლოდ გაუსხვისებიათ (Ibid.).

⁴⁶ A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVI th and XVII th centuries, vol. 1, 1939, London, გვ. 139.

ჭდილი ეგზემპლარი ხსენებული მეფისათვის გადასაცემად, რათა მან შეძლოს გააცნოს იგი თავისი სამეფოს მღვდლებს, და რომ ეს უნია სრულყოფილად შესრულდეს, საჭიროა ელჩს დამატებით მიეცეს მსოფლიო „სინოდების“ დაბეჭდილი ეგზემპლარებიც... ელჩი გულმოდგინედ გააცნობს მათ თავის მეფეს“⁴⁷. ამავე საბუთიდან ჩანს, რომ ნიკიფორე ირბახისათვის გათვალისწინებული ყოფილა სპეციალური ინსტრუქცია, რომლითაც მას უნდა ეხელმძღვანელა საქართველოში დაბრუნებისას. ამ ინსტრუქციის მესამე პუნქტში ყურადღება ისევ სასულიერო შინაარსის ბეჭდურ პროდუქციაზე იყო გამახვილებული: „შესაძლოა საჭირო გახდეს ელჩს გადასცეთ აგრეთვე „სარწმუნოების ქადაგების“ გრიგოლ XIII მიერ ხელმოწერილი რამდენიმე ეგზემპლარი ბერძნულ ენაზე, ასევე კარგი იქნება მიეცეს ელჩს ეთიოპიელებისათვის შედგენილი „აღსარება“ როგორც მსოფლიო კრებების ყველაზე უფრო დეტალურ განმარტებათა შემცველი“⁴⁸. პირველი სასულიერო შინაარსის წიგნი, რომელსაც ფ. ინგოლი ასახელებს თავის „მოსაზრებანში“ არის სტეფანო პაოლინის მიერ „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში 1629 წელს პირველ ქართულ ნაბეჭდ წიგნებთან ერთად ორ ტომად განხორციელებული გამოცემა ფლორენციის მსოფლიო საეკლესიო კრების შესახებ⁴⁹. ამ გამოცემის (მისი სათაურია „ფლორენციის მსოფლიო წმინდა სინოდი“)⁵⁰ პირველ ტომში გადმოცემულია დასახელებული მსოფლიო კრების ისტორია, მისი 25 სხდომის შინაარსი და ის გადანყვეტილებანი, რომლებიც მიიღეს. აქვეა კრების მონაწილეთა ხელმოწერები, რომელთაც ეს გადანყვეტილებები გაიზიარეს. გამოცემის II ტომი შეიცავს სასულიერო შინაარსის ოთხი საუბრის ტექსტს, რომლის ავტორებად მითითებული არიან კონსტანტინოპოლის პატრიარქი გიორგი სქოლარიოსი⁵¹, ნიკეის არქიეპისკოპოსი ბესარიონი, მეთონიის ეპისკოპოსი იოსები და იერომონაზონი გრიგოლი, რომელიც კონსტანტინოპოლის პატრიარქის პროტოსინკელი (მრჩეველი) იყო. გამოცემას წინათქმის სახით წამძღვარებული აქვს ორენოვანი (ბერძნულ-ლათინური) შესავალი, რომელ-

⁴⁷ APF, SOCG, 1628, vol. 147, გვ.292-293.

⁴⁸ Ibid., გვ. 293.

⁴⁹ ამ მსოფლიო სასულიერო კრებას უფრო ზუსტად „ბაზელის, ფერარის, ფლორენცია-რომის მსოფლიო კრება“ ეწოდება. იგი შედგა 1431 – 1445 წწ. და იმით არის მნიშვნელოვანი, რომ კათოლიკური ეკლესიის წარმომადგენლებთან ერთად მასში აღმოსავლურ-მართლმადიდებლური ეკლესიის წარმომადგენლებიც მონაწილეობდნენ. კრებამ ფორმალურად მიაღწია დასახულ მიზანს: მიიღო კათოლიკურ და მართლმადიდებლურ ეკლესიათა გაერთიანების შესახებ გადანყვეტილება, რომელიც განუხორციელებელი დარჩა (ამ კრების შესახებ იხ. ო. ჟუჟუნაძის წერილი „XV საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის. საქართველოს წარმომადგენელთა მონაწილეობა 1438-1439 წლების ფერარა-ფლორენციის საეკლესიო კრებაზე“ – კრებულში: „ქართული სამეფო-სამთავროების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან“ I, თბ., 1970, გვ. 5-77). ამავე თემაზე იხ. აგრეთვე ჩვენი გამოკვლევა: „ფერარა-ფლორენციის კრება და მასში ქართული ეკლესიის წარმომადგენელთა მონაწილეობა“ (ჯ. ვათიშვილი. საქართველო და ევროპის ქვეყნები XIII-XIX სს, თბ., 2014, გვ. 253-348).

⁵⁰ ამ წიგნს ორენოვანი (ბერძნულ-ლათინური) იდენტური შინაარსის სათაური აქვს. ლათინური სათაურის – „Sancta Generalis Florentina Synodus“ – ქვეშ, ბერძნულისაგან განსხვავებით, მითითებულია: „Excudebat Stephanus Paulinus“ რაც ნიშნავს: „დასტამბულია სტეფანე პაულინის (პაოლინის – ჯ. ვ.) მიერ“. ამ წიგნის შინაარსს რომის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში გავეცანი.

⁵¹ გიორგი სქოლარიოსი (1405-1472) – გენადიოს II სახელით ცნობილი კონსტანტინოპოლის პატრიარქი (1454-1456). ბასილევსის გენერალურმა მდივანმა და კონსტანტინოპოლის კარის მქადაგებელმა, მან თავდაპირველად თავი გამოიჩინა როგორც კათოლიკურ და მართლმადიდებლურ ეკლესიათა გაერთიანების მგზნებარე მომხრემ, მაგრამ შემდგომში შემობრუნდა „წმინდა სულის“ შთასახვის კათოლიკური დოგმის წინააღმდეგ და უარყო ფლორენციის საეკლესიო კრების გადანყვეტილება შეერთების შესახებ. იგი ბერად აღიკვეცა გენადიოსის სახელით და თურქების მიერ დამორჩილებული კონსტანტინოპოლის პირველი პატრიარქი გახდა. პატრიარქობიდან ორჯერ გადამდგარმა ათონის მთას შეაფარა თავი. მისი შემოქმედებითი მემკვიდრეობიდან აღსანიშნავია რომაელთა წინააღმდეგ მიმართული ტრაქტატები „სული წმინდის“ შთასახვის შესახებ (იხ. Grand Larousse, encyclopedique, 9).

საც ხელს აწერს ცნობილი ბერძენი სასულიერო მოღვაწე იოანე-მათე კარიოფილოსი (1586-1669)⁵². 1622 წლის სექტემბერში იგი იკონიის ტიტულარულ არქიეპისკოპოსად დანიშნეს, ხოლო იმავე წლის ოქტომბერში რომში ბერძნულ და ლათინურ ენებზე ლეთისმსახურების ნება დართეს. კარიოფილოსი იყო ავტორი რამდენიმე თეოლოგიური ნაშრომისა, რომლებიც „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში გამოქვეყნდა. ეს პიროვნება საქართველოს ისტორიისათვის არა მხოლოდ იმით არის საინტერესო, რომ მას შეუდგენია და წინათქმა დაურთავს წიგნისათვის, რომელიც თეიმურაზ I გაეგზავნა. იგი უფრო იმით არის საინტერესო, რომ იმჟამად რომში მცხოვრებ ბერძენ სასულიერო პირთაგან ალბათ ყველაზე უშუალოდ იყო დაკავშირებული ნიკიფორე ირბახთან, რადგან მისი თარჯიმნის მოვალეობა ჰქონდა დაკისრებული. ზემოთ დამოწმებული საარქივო საბუთიდან („ინგოლის მოსაზრებანი“), კერძოდ, ირკვევა, რომ „პროპაგანდა ფიდესში“ სწორედ კარიოფილოსს წარუდგენია ნიკიფორეს მიერ ოთხ პუნქტად ჩამოყალიბებული თეიმურაზ მეფისა და თავისი მოთხოვნები პაპისადმი⁵³. ამ მოთხოვნების სათაურის გასწვრივ გაკეთებული წარწერა გვამცნობს: „ბარათი, გადმოცემული მონსინიორ კარიოფილოსის, ელჩის თარჯიმნის მიერ“⁵⁴.

ახალი საბუთების მიხედვით ირკვევა, რომ „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში დაბეჭდილი სასულიერო შინაარსის ლიტერატურა საქართველოში არაერთგზის ყოფილა გაგზავნილი⁵⁵, მაგრამ სულ სხვა მნიშვნელობისაა პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნების საქართველოში გაგზავნის თაობაზე საარქივო ცნობა, რომელიც დამოწმებულია მეტად საინტერესო შინაარსის საბუთში. ეს არის ინსტრუქციის ტექსტი, რომელიც 1630 წლის 7 სექტემბერს შეადგინეს და გამიზნულია მისიონერთათვის, რომლებიც საქართველოში მოემგზავრებოდნენ. ინსტრუქციაში ყურადღება, უპირველეს ყოვლისა, იმ სიძნელეებზეა გამახვილებული, რაც მისიონერებს მგზავრობისას შეიძლებოდა შეხვედროდათ; აქ, კერძოდ, ის უსიამოვნო შემთხვევაც არის

⁵² სხვა ცნობით ი.-მ, კარიოფილოსი 1633 წლის მაისში გარდაიცვალა, დაკრძალულია რომში.

⁵³ „მოთხოვნებში“, კერძოდ, ნათქვამია: „ყოვლად ღირსი ნიჩეფორო, იბერიის მეფის წარმოგზავნილი, მისი უწმინდესობისაგან ითხოვს შემდეგს:

1. მას სურს მისმა უწმინდესობამ უპასუხოს იბერიის მეფეს წერილზე, სადაც აღიარებს მას მეფის უფლებებში, გამოაცხადებს-რა კანონიერ მეფედ, და თუ ამაში ეჭვი ეპარება, შეუძლია ვინმე გაგზავნოს ჭეშმარიტების დასადგენად;

2. მას სურს, რომ მისმა უწმინდესობამ პატივი დასდოს და მისწეროს იბერიის მეფეს, რომ მოეხსნა ბრალდებები (სქიზმატიკოსობა იგულისხმება – ჯ. ვ.) და იღებს მას რომის წმინდა ეკლესიის ნიალში, როგორც კათოლიკე მეფეს;

3. მისმა უწმინდესობამ მოიღოს მონაცლება და მისწეროს წერილი ესპანეთის მეფეს, რეკომენდაცია გაუწიოს იბერიის მეფეს მის კათოლიკურ მეუფეობასთან, როგორც უკვე შეძენილ სულიერ შვილს;

4. მისმა უწმინდესობამ ხსენებულ მამა ნიჩეფორეზე სარეკომენდაციო წერილი გაუგზავნოს იმპერატორსა და პოლონეთის მეფეს, რადგან უკან დაბრუნებისას მან უნდა გაიაროს მათ სამფლობელოებზე; მისმა უწმინდესობა პაპმა მისცეს მას ელჩის რწმუნებულების სრული პასპორტი და წერილი ნეაპოლის ვიცე-მეფისადმიც, რომელსაც უკვე დაავალა ესპანეთის მეფემ ყოველმხრივ ხელი შეუწყოს (და) რაც შეიძლება დააჩქაროს სამშობლოში მისი გამგზავრება (APF, SOCG, 1628, vol. 147, გვ. 292-293).

⁵⁴ APF, SOCG, 1628, vol. 147, გვ. 292.

⁵⁵ 1631 წლის 2 მაისს, მაგალითად, „პროპაგანდა ფიდეს“ ე.წ. მცირე კონგრეგაციას გადაუწყვეტია, რომ მისიონერებს საქართველოში თან წაეღოთ რომის სასულიერო სტამბაში გამოქვეყნებული „ბერძნული ეკლესიის შეცდომათა საწინააღმდეგო შინაარსის წიგნები, კერძოდ, პეტრე არეუდიუსის (ნაშრომი) „საიდუმლოებათა შესახებ“, რათა მათი დახმარებით უფრო წარმატებულად დაეძლიათ ქართველთა ცდომილებანი“. კარდინალ უბალდინუსის მითითებით მისიონერთათვის (მამა ჰორაციუს იუსტინიანესათვის, აბატ ილარიონისათვის და ბატონ თომა დე აფლიტისათვის), რომლებიც საქართველოში მოემგზავრებოდნენ, უნდა გადაეცათ აგრეთვე იმავე პეტრე არეუდიუსის ბერძნების საწინააღმდეგოდ გამიზნული წიგნები წმინდა სულის შთასახვის შესახებ და სხვ. (APF Acta, 1630-1631, vol. 7, გვ. 606).

მოხსენიებული, რომელიც ნიკიფორე ირბახის საქართველოში გამომგზავრებისას მომხდარა. საბუთში აღნიშნულია „შავ ჭირთან დაკავშირებული დიდი საფრთხე და შიში გაძარცვისა, რის მსხვერპლნიც არაერთხელ გამხდარან ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში მისი უწმინდესობისა და წმ. კონგრეგაციის მიერ წარგზავნილი მისიონერები; ამის მაგალითად ზემოთ დასახელებული პატრების – პიეტროს, ჯაკომოს, და, აგრეთვე, ნიჩეფოროს ხვედრიც გამოდგება, რომლებსაც წაართვეს თითქმის ყველაფერი კარგი, რაც საქართველოში მიჰქონდათ“⁵⁶.

ინსტრუქციის VI-IX პუნქტები უშუალოდ ეხება პირველ ქართულ ნაბეჭდ წიგნებს და, ერთდროულად, იმ მძაფრ ინტერესზეც მიუთითებს, რასაც რომის ეკლესია ხელნაწერი ქართული სასულიერო და საერო ლიტერატურის მიმართ ამჟღავნებდა მისი სტამბური წესით გამრავლების მიზნით. აქ ნათქვამია:

„VI. გვაცნობონ (მისიონერებმა – ჯ. ვ.), კარგი გამოვიდა თუ არა ქართული შრიფტი და სხვა დაბეჭდილი ტექსტები, რომლებიც თან მიაქვთ. თუ მასში შეცდომებია გაპარული, ჩაასწორონ და სათანადო კორექტურით უკან გამოგვიგზავნონ და თუ რაიმე გამოტოვებულია, თავაზიანად მიგვითითონ.

VII. გვაცნობონ იმ სასულიერო თუ საერო წიგნების შესახებ, რაც მოიპოვება იმ მხარეებში, მათ ავტორებსა და შინაარსზე, განსაკუთრებით ბიბლიასა და სასულიერო წიგნებზე, როგორებიცაა ლიტურგიები, ლოცვანი და სხვა, რომ მათი გადაღებული ასლები გაეგზავნოს წმ. კონგრეგაციას, თუ ეს დიდ ხარჯებთან არ იქნება დაკავშირებული და ძალზე ძვირი არ დაჯდება. წინააღმდეგ შემთხვევაში დაეკითხონ წმინდა კონგრეგაციას, სანამ ასეთ ხარჯებს გაიღებენ.

VIII. საჭიროა ისწავლონ წერა-კითხვა ამ სამეფოში გავრცელებულ ენაზე, განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციონ გამოთქმებს, რათა იტალიაში დაბრუნებისას შეძლონ სხვებს გადასცენ თავიანთი ცოდნა; შეიტყონ, აგრეთვე, აქვს თუ არა ამ ხალხს ლექსიკონები ან გრამატიკები იმ ენებზე, რომლებზედაც ლაპარაკობენ და, თუ საშუალება ექნებათ გადაიღონ მათი ასლები და გამოგზავნონ იმის გათვალისწინებით, რაც ზემოთ უკვე ითქვა ხარჯებთან დაკავშირებით.

IX. გვაცნობონ, კარგად ესმით თუ არა იმ სამეფოში ბერძნული ენა, მდაბიური და ლიტერატურული, რომ შეეძლოთ აქედან რაიმეს გაგზავნა ხსენებულ სულთა გადარჩენის სასარგებლოდ“⁵⁷.

ინსტრუქციის ზემოთ ციტირებული ოთხი მომცრო პუნქტის შინაარსი მეცნიერულად დიდად ფასეულია, რადგან ბევრისმეტყველ ისტორიულ ინფორმაციას შეიცავს. ირკვევა, რომ ქართველი ხალხის ცხოვრებაში 1629 წელი სიმბოლური აღმოჩნდა არა მხოლოდ იმიტომ, რომ პირველი ნაბეჭდი წიგნების გამოქვეყნება ქრონოლოგიურად დაემთხვა შაჰ აბას I სიკვდილს, არამედ იმიტაც, რომ საარქივო საბუთებში დადასტურებული ფაქტი ამ წიგნების, თუ ასე შეიძლება ითქვას, სააპრობაციოდ საქართველოში გადმოგზავნისა საკმაოდ ძლიერი სხივი იყო წყვედიადის გასაფანტავად, რომელმაც საქართველო დროებით მოიცვა ამ მტარვალის შემოსევების შედეგად. ეს ფაქტი და, მასთან ერთად, „პროპაგანდა ფიდეს“ მესვეურთა დაინტერესება საქართველოში იმუამად არსებული სასულიერო და საერო ლიტერატურით ერთადერთი მართებული დასკვნის გაკეთების საფუძველს იძლევა: თუმცა პირველი ქართული ნაბე-

⁵⁶ APF, Istruzioni, 1623-1638, გვ. 152-რ.

⁵⁷ Ibid., გვ. 152 r-v.

ჭდი წიგნების გამოცემა იტალიაში განხორციელდა, იგი მთელი თავისი შინაარსით არსებითად დაკავშირებული იყო იმდროინდელი საქართველოს ისტორიულ სინამდვილესთან და ამითვე გახლდათ შეპირობებული. ინსტრუქციის მიხედვით იმ დასკვნის გაკეთებაც შეიძლება, რომ კათოლიკური ეკლესია საქართველოში მისიონერების მოღვაწეობას დროებით მოვლენად არ განიხილავდა და ამ მხარეში თავისი გავლენის გასამტკიცებლად წარგზავნილთა ყოველმხრივ უზრუნველყოფასა და ახალი კადრებით შევსებას ცდილობდა. ამ მიზანს უნდა დაქვემდებარებოდა ქართული ენის შესასწავლად გამიზნული გამოცემებიც, რომელთა განხორციელებას „პროპაგანდა ფიდეს“ ახლო მომავალში აპირებდა. მას შემდეგ, რაც კათოლიკური ეკლესიის მესვეურნი დარწმუნდნენ, რომ საქართველოში ძირითადი ქართული ენა იყო და მასთან შედარებით ბერძნულს არავითარი ძალა და გავლენა არ ჰქონდა, „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბამ არ დააყოვნა სათანადო შინაარსის ნაშრომის გამოქვეყნება. ეს ნაშრომი ფრანჩესკო-მარია მაჯოს „ქართული გრამატიკა“ იყო, რომელიც 1643 წელს გამოქვეყნდა რომის იმავე სტამბაში, სადაც 14 წლის წინ დღის სინათლე იხილა წინამორბედმა ქართულმა გამოცემებმა⁵⁸. „ქართულმა ანბანმა ლოცვებითურთ“ „ქართულ-იტალიურმა ლექსიკონმა“ და „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულმა ტექსტმა. ამ გამოცემათა მიმართ გამჟღავნებული დამოკიდებულების მსგავსად „პროპაგანდა ფიდეს“ კონგრეგაცია ფ.-მ. მაჯოს ნაშრომსაც ძირითადად განიხილავდა როგორც ერთგვარ დამხმარე საშუალებას საქართველოში კათოლიკური სამისიონეროს პრაქტიკულ საჭიროებათა დასაკმაყოფილებლად. მაგრამ ერთდროულად მაქსიმალურად ენეოდა ანგარიში ვატიკანის დაინტერესებას იმაში, რომ ღვთისმსახურ-მისიონერთა კადრები, რომლებიც ქართულ ენას დაეუფლებოდნენ, თვით რომში მოემზადებინათ; მაჯოს თხზულებას კი შეეძლო დიდად შეეწყო ხელი ამ მიზნის განხორციელებისათვის.

„პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბას, როგორც ცნობილია, უკვე ჰქონდა სათანადო გამოცდილება ამ პროფილის ლიტერატურის გამოცემაში. საკმარისია გავიხსენოთ სხვადასხვა დროს აქ გამოქვეყნებული „სწავლება ქალდეურ, ანუ ეთიოპიურ ენაზე...“ (1630 წ.), ტომაზო ობიციანის მიერ შედგენილი „არაბული გრამატიკა“ (1631 წ.) და სხვა. ფ.-მ. მაჯოს სისტემატურმა დაკვირვებამ ქართული ენის გრამატიკული წყობის სპეციფიკაზე და კვლევის მის მიერ გამოყენებულმა მეთოდმა, რომელიც ლინგვისტური მეცნიერების მაშინდელ დონეს შეესაბამებოდა, სრულიად განსხვავებული მნიშვნელობა მიანიჭა საქართველოში მოღვაწე იტალიელი მისიონერის ნაშრომს იმასთან შედარებით, რაც მას სასულიერო უწყების შეზღუდული მიზანსწრაფვით ევალდებოდა. ამასთანავე, ენათმეცნიერების ისტორიაში ფ.-მ. მაჯოს ნაშრომი არის ქართული ენის თავისებურებათა შედარებითი შესწავლის პირველი ცდა, ქართული ენისა, რომელსაც ასე ნაკლებად იცნობდნენ XVII საუკუნის პირველი ნახევრის დასავლეთ ევროპაში. როგორც აკადემიკოსი არნ. ჩიქობავა აღნიშნავდა, „მაჯოს შრომა პირველი გრამატიკაა ქართული ენისა (პირველი, დღემდე ცნობილი, გრამატიკა). ეს პირველი გრამატიკა ქართული ენისა იმავე დროს წარმოადგენს პირველ გრამატიკას საერთოდ იბერიულ-კავკასიურ ენობრივ სამყაროში. ამდენად, მაჯოს ამ შრომას – მიუხედავად ყველა მისი ნაკლისა – განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს“⁵⁹.

ფ.-მ. მაჯოს „ქართული გრამატიკის“ შედგენასა და გამოცემის ისტორიას მნიშვნელოვანწილად ავსებს თანდართული ორი მიძღვნის შინაარსი და ცალკეული დოკუმენტური

⁵⁸ ფ.-მ. მაჯოს „ქართული გრამატიკის“ ორივე გამოცემა (1643 და 1670 წწ.) „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში განხორციელდა, რომელმაც 30-იანი წლების დამდეგიდან ცნობილი დი ტრევის შადრევნის მახლობლად მდებარე რაიმონდის სტამბაში გადაინაცვლა.

ცნობები, რომლებიც „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივში გამოვავლინეთ. პირველი „მიძღვნა“ ურბან მერვესადმი მიმართული და ნამძღვარებული აქვს „ქართულ გრამატიკას“, ანუ მაჯოს ნაშრომის პირველ ნაწილს, მაშინ როდესაც „მიძღვნა“ შავი სამღვდელოების კონგრეგაციის ხელმძღვანელ სტეფანო მედიჩისადმი წარმძღვარა წიგნის მეორე, დამამთავრებელ ნაწილს, რომელიც შეიცავს არაბული და თურქული ენების შესახებ გამოკვლევასა და ქართულთან მათ დამოკიდებულებაზე ცალკეულ ავტორისეულ დაკვირვებებს. მაჯო თითქოს ცდილობს თავისი ნაშრომის ეს უჩვეულო კომპოზიცია გაამართლოს წიგნისადმი ნამძღვარებული ზოგადი სათაურით: „თხზულება აღმოსავლური ენების შესახებ, რომლებზეც საქართველოში ლაპარაკობენ“. ამავე დროს ნაშრომის ორივე ნაწილი ცალცალკეა დასათაურებული: „წიგნი პირველი, რომელიც შეიცავს სწავლებას ქართული სასაუბრო ენის გრამატიკული წესების შესახებ“ და „წიგნი მეორე, რომელიც მოიცავს ცნობებს არაბული და თურქული ენების მართლწერაზე და სწავლებას თურქული ენის შესახებ“. ორივე შემთხვევაში სათაურის შემდეგ მითითებულია: „ნაშრომი ბ-ნ ფრანჩესკო-მარია მაჯოსი, ბერ-მონაზვნისა პალერმოდან, რომი, „პროპაგანდა ფიდეს“ წმინდა კონგრეგაციის სტამბა, 1643, უზენაესი ნებართვით“.

ურბან მერვესადმი „მიძღვნის“ ტექსტიდან ირკვევა, რომ ჯერ კიდევ სრულიად ახალგაზრდა პალერმოელმა ღვთისმსახურმა ფრანჩესკო-მარია მაჯომ თვით რომის პაპისაგან მიიღო საგანგებო დავალება – საფუძვლიანად შეესწავლა ქართული ენა: „და რაკი ჩვენშიც არ იყო არავინ მცოდნე ქართული ენისა, ოდესმე ამ ქვეყანაში (საქართველოში – ჯ. ვ.) რომ ყოფილიყო, მცირედ ცნობას მაინც მოგვანდოდა, ვინც შეძლებდა ეთარგმნა შენი უწმინდესობისათვის საჩივარნი თუ სურვილნი ამ ხალხთა მიერ წერილობით აღწერულნი, ან (ვინც შეძლებდა) აეხსნა ამ ერთათვის წმინდა ტახტრევანის გამოთქმანი..., შენ, უწმინდესო მამაო, შენი უნეტარესი ნების მორჩილი შავი სამღვდელოების კონგრეგაციიდან მე გამომარჩიე, რომ წავსულიყავი იქ და, უპირველეს ყოვლისა, იქაური ენების ნებისმიერი სიძნელე რამენაირად გადამელახა. ამიტომაც, როცა 20 წელს ის-ის იყო მივაღწიე, შენი მითითებით მღვდლად მაკურთხეს, რაც წლოვანების მიხედვით არ შემეფერებოდა. მერგო უზენაესი პატივი, პრივილეგიები და დავადექი შორეულ გზას“⁵⁹.

მაჯოსთან ერთად საქართველოსკენ მისიონერი კლემენტე გალანოც გამოემართა, რომელმაც მიზნად დაისახა სომხური ენის შესწავლა, რაც, როგორც ირკვევა, წარმატებით განახორციელა⁶⁰. მოგზაურებმა საქართველოს შემოვლითი გზით – სირიაზე, „არაბეთზე“ (ერაყზე), სპარსეთსა და სომხეთზე გავლით ჩამოაღწიეს. მაჯოს რწმუნებით, „სწავლების

⁵⁹ ა. ჩიქობავა. იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია. თბ., 1965, გვ. 53. ა. ჩიქობავა სამართლიანად მიუთითებს: „მაჯო ფილოლოგიური გრამატიკის სისტემას ემყარება და ლათინური ენის გრამატიკული კატეგორიებიდან და პროცესებიდან ამოდის“ (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 54). ნ. ორლოვსკაია აღნიშნავს, რომ ფ.-მ. მაჯოს ნაშრომის ნაკლი ძირითადად მის საკვლევადიებო მეთოდს უკავშირდება: „იგი („ქართული გრამატიკა“ – ჯ. ვ.) ლათინური ენის ნორმების მიხედვითაა აგებული, რომლებიც იმდროინდელ წარმოდგენათა შესაბამისად შეუვალი და აუცილებელი იყო ყველა ენისათვის. ამიტომ დამახასიათებელი კანონზომიერებანი ქართული ენისა აქ აღიარებული გრამატიკული ნორმებისადმი დაქვემდებარებული, ხოლო იმ მოვლენებს (ქართული ენისა), ჩვეულად მიჩნეულ ჩარჩოებში რომ არ მოთავსდა, ავტორი როგორც მცდარს ისე აღიქვამს“ (Н. К. Орловская. Грузия в литературах Западной Европы XVII-XVIII веков. Тб., 1965, с. 195-196). ნ. ორლოვსკაიას ამ დაკვირვებას უშუალოდ ეხმიანება ის ადგილი ურბან მერვესადმი ზემოთ განხილული „მიძღვნიდან“, სადაც ნათქვამია: „... სხვადასხვა ენა ემუდრება შეუერთდეს რომანულს, ისევე, როგორც ზღვას ერთიან მდინარეებში და ვითარცა უმაღლეს მოძღვარს სულისა შეუძლია მოუსმინოს და გაუგოს თითოეულ კრავს მთებსა და უშორეს უდაბნოებში და მისცეს მას სულიერი საზრდო“ [APF, SRC, Stamperia, 1622-1720, vol. 1, გვ. 98(96)-v].

⁶⁰ F.-M. Maggio. Syntagmation Linguarum Orientalium quae in Georgiae Regionibus audiuntur, Liber primus, Romae, 1643, 23., გვ. 1-11.

წყურვილით შეპყრობილმა“ მან ამ ქვეყანათა მკვიდრი მოსახლეობის არა მხოლოდ სასაუბრო ენები აითვისა, არამედ: „ნესრიგში მოვიყვანე და ჩავინერე ცნობები მათი ზნე-ჩვეულებებისა და (სარწმუნოების საკითხებში) ცდომილებათა თაობაზე, რათა ჩვენი ავტორების მიერ ამ ერთა შესახებ შედგენილ გეოგრაფიულ და ისტორიულ ნაშრომებში დაშვებული თითქმის უთვალავი შეცდომა ჩამესწორებინა“⁶¹. 1637 წელს ფ. მაჯო და კ. გალანო ჩავიდნენ გორში, რომელიც საქართველოში კათოლიკური სამისიონეროს ციტადელად ითვლებოდა, თუმცა იმ დროისათვის მისიონერთა საქმიანობა აქ საგრძნობლად დაქვეითებული იყო. ამას დიდად შეუწყო ხელი ქართლის ტახტზე შაჰ სეფისთან ახლომდგომი როსტომ ხანის აღზევებამ, რომელიც გარეგნულად თითქოს სწყალობდა მისიონერებს, მაგრამ არსებითად ეჭვის თვალთა უყურებდა მათ საქმიანობას თავის სამეფოში. ამიტომ გორის მისიის პრეფექტმა პიეტრო ავიტაბილემ პირველივე შესაძლებლობა გამოიყენა მისიის რეზიდენციის სამეგრელოში გადასატანად, სადაც თვითონ მთავარი ლევან დადიანი ყოველნაირად ცდილობდა ხელი შეეწყო მისიონერთა დამკვიდრებისა და მათი საქმიანობის წარმატებისათვის. მთავრის რეზიდენციისაგან არცთუ ისე შორს, იმხანად ცნობილ ნიფურიაში დაიდეს ადგილსამყოფელი სამეგრელოში პ. ავიტაბილესთან ერთად ჩასულმა ფ. მაჯომ და კ. გალანომ. მაგრამ, რამდენიმე ხნის შემდეგ, როდესაც მისიონერებმა გურიის მთავრის – კათოლიკოს მალაქიას საგანგებო მიწვევა მიიღეს, რათა მის სამფლობელოშიც დაეარსებინათ კათოლიკური მისია, პ. ავიტაბილემ ახალ ადგილზე დასამკვიდრებლად ფ. მაჯოც თან გაიყოლა. მიუხედავად იმისა, რომ მაჯოს ძირითადად გურიასა და სამეგრელოში უხდებოდა ცხოვრება, ის სრულიადაც არ იყო შეზღუდული მოგზაურობის თავისუფლებით მთელ დასავლეთ საქართველოსა და აფხაზეთში, სადაც, მისივე სიტყვებით, მისიონერები დღენიადაგ „ხან სიტყვით, ხან სანიმუშო ღირსებით არწმუნებდნენ აქაურებს, რომ შეიმეცნონ ქრისტიანული ჭეშმარიტების ნათელი... ხან გზაბნეულთ მოაქცევდნენ, ხან მტრულად განწყობილთ ამშვიდებდნენ“⁶². ამ რელიგიურ საქმიანობასა და იმ ნებაყოფლობით ვალდებულებასთან ერთად, რომ აღენერა აღმოსავლეთის ცალკეულ ქვეყანათა მკვიდრი მოსახლეობის ზნე-ჩვეულებანი და ჩაესწორებინა რომელიც გეოგრაფ-ისტორიკოსთა მიერ დაშვებული შეცდომები, ფ. მაჯოს სამისიონერო მოღვაწეობის ძირითად ამოცანას საქართველოში მაინც ზოგიერთი აღმოსავლური ენისა და, უპირველეს ყოვლისა, ქართულის შესწავლა წარმოადგენდა. თვალნათლივ ჩანს, რომ მაჯო, როგორც კათოლიკე სასულიერო მოღვაწე, მისთვის ამ პირველხარისხოვანი ამოცანის გადაჭრას იმავე პოზიციიდან და იგივე საზომით უდგებოდა, როგორც „პროპაგანდა ფიდეს“ კონგრეგაცია აღმოსავლური ენების შესასწავლად სახელმძღვანელოთა შექმნის პრობლემას განიხილავდა.

⁶¹ კლემენტე გალანომ ბრწყინვალედ აითვისა სომხური ენა და საქართველოდან ფ.-მ. მაჯოზე ადრე გაემგზავრა. რომისაკენ მიმავალმა, კ. გალანომ კონსტანტინოპოლში ადგილობრივ სომეხთათვის სკოლა დააარსა, ხოლო იტალიის დედაქალაქში დაბრუნების შემდეგ საინტერესო თხზულება გამოაქვეყნა რომაული და სომხური ეკლესიების გაერთიანების შესახებ (იხ. მ. თამარაშვილი, „ისტორია...“ გვ. 130). კ. გალანოს გამოკვლევა სათაურით „სომხურ და რომაულ ეკლესიათა თანხმობა“ „პროპაგანდა ფიდეს“ კონგრეგაციამ საგანგებოდ განიხილა 1648 წლის 19 მაისს თანდართული დადებითი დასკვნებითურთ, რომლებიც, საარქივო საბუთის მიხედვით, შავი სამღვდელოების წარმომადგენელ მამა ავგუსტინე დე ბელისს, ფრანცისკანელ პატერ ლუკა ვადინიოსა და „მქადაგებელთა“ (ანუ დომინიკანელთა) ორდენის წევრს, „მორჩილ ძმა“ გრიგოლ ზამორზორიანს ეკუთვნოდა. ნაშრომის გამოქვეყნების თაობაზე კონგრეგაციამ დადებითი გადაწყვეტილება მიიღო, ხოლო კ. გალანომ, რადგან წიგნი შედარებით დიდი ტირაჟით უნდა დასტამბულიყო, ივალდებულა „ტირაჟის მცირე ნაწილის“ საკუთარი ხარჯით ანაზღაურება (APF, SRC, Stamperia, 1622-1720, vol. 1, გვ. 124-125).

⁶² F.-M. Maggio, op. cit., Liber primus, 23. გვ. 11.

⁶³ Ibid.

შემთხვევითი როდია, რომ მაჯოს, ძირითადად, მეცნიერული შინაარსით აღსავსე ამ მიზნის მისაღწევად ერთგვარ სტიმულად ესახებოდა „იმედი ჩვენი მამებისა, ვისაც აქ (აღმოსავლეთის ქვეყნებში, რომლებიც მან მოიარა – ჯ. ვ.) გამოგზავნიან, რომ გაუადვილდეთ ქადაგება“⁶⁴. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, აქ, ისევე როგორც ზემოთ დამოწმებულ ზოგიერთ სხვა შემთხვევაში, ობიექტურად ბევრად უფრო ფართო, ეროვნული მნიშვნელობის ღრმაშინაარსიანი მოვლენისადმი გამჟღავნებულია „უნწყებრივი“ ხასიათის პრაქტიკული ინტერესი. ეს გასაგებიცაა: „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში ქართული შრიფტის ჩამოსხმა, ხოლო შემდეგ ამავე დანესებულების თაოსნობით ქართული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელოს შექმნა ერთსა და იმავე მიზანს ემსახურებოდა – საქართველოში რომის ეკლესიის გავლენის გაძლიერებასა და ადგილობრივი მოსახლეობის „სქიზმატიკოსობიდან“ „ჭეშმარიტ სარწმუნოებაზე“ (კათოლიკობაზე) მოქცევას. ფ. მაჯო თითქოს ხაზს უსვამდა მასზე დაკისრებული მოვალეობის მნიშვნელობას, როდესაც იქვე აღნიშნავდა: „ამიტომ ვიღწვოდი მარტო“⁶⁵.

მაგრამ ქართული ენის მეცნიერულ კვლევასა და შესწავლაში მაჯოს წინამორბედი ჰყავდა საქართველოში მოღვაწე კათოლიკე მისიონერის ანტონიო ჯარდინას სახით, რომელიც, როგორც მისი თანამედროვენი აღნიშნავენ, არა მხოლოდ სრულყოფილად ფლობდა ამ ენას, არამედ ასწავლიდა კიდევ მას ქართულ პროვინციაში. ამ ფაქტს მართებული შეფასება რომ მივცეთ, საჭიროა ვიცოდეთ, რომ XVII საუკუნის საქართველოს ფეოდალური დაქუცმაცებულობის ვითარებაში, როდესაც ქვეყანა სამ სამეფოდ და რამდენიმე, ფაქტობრივად ერთმანეთისაგან პოლიტიკურად დამოუკიდებელ, სამთავროდ იყო დანაწევრებული – ამა თუ იმ ქართული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნის ფარგლებში საკმაოდ შესამჩნევი გავლენით სარგებლობდა ადგილობრივი ენები და დიალექტები. მაგრამ მათ არ შეეძლოთ ქართული სალიტერატურო ენის მაგივრობა გაენიათ. ქართული სალიტერატურო ენა საგრძნობლად ზღუდავდა მათი გამოყენების სფეროს და, როგორც ყოველთვის ადრეც, განუხრელად ასრულებდა ზოგადეროვნული ურთიერთობის ერთადერთი საშუალების ფუნქცია-მოვალეობას. ქართული ენის სწორედ ეს ნიშან-თვისება ჰქონდა მხედველობაში კათოლიკე მისიონერ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელს – ა. ჯარდინასა და ფ. მაჯოს თანამედროვესა და კოლეგას, – როდესაც საქართველოდან რომში გაგზავნილ ერთ-ერთ თავის რელაციაში აღნიშნავდა: „მეგრელები მართლმადიდებელი ქრისტიანები არიან და იცავენ ბერძნული ღვთისმსახურების წესებს. თუმცა, მეგრული ენა ცალკე ენას წარმოადგენს და ყველა დანარჩენისაგან განსხვავდება, მაგრამ საღმრთო და საერო წიგნებს ქართულად კითხულობენ, ისევე როგორც ევროპელები საეკლესიო ენად ლათინურს მიიჩნევენ. ამასთანავე, მთავრის კარზე და დიდებულნიც ქართულ ენას ხმარობენ, როგორც უფრო ლამაზსა და პატივდებულს“⁶⁶.

ცხადია, ასეთ პირობებში არც ა. ჯარდინას და შემდგომ არც ფ. მაჯოს, რომლებმაც უმეტესი დრო საქართველოში ყოფნისა მის დასავლეთ პროვინციებში დაჰყვეს, ქართული ენის დაუფლება ბევრად არ უნდა გასჭირვებოდათ. უფრო მეტიც, როცა სრულყოფილად აითვისეს იგი, კოლეგებსა და ადგილობრივ ყრმათაც ასწავლეს. არსებული წყაროების მიხედვით, გურიაში კათოლიკური მისიის დაარსებიდანვე (1634 წ.) ა. ჯარდინა მის უაქტიურეს მოღვაწედ გვევლინება; მან, კერძოდ, ადგილობრივი სკოლის დაარსების ინიციატორობაც კი იკისრა; ბავშვები აქ, „ქრისტიანული სწავლების“ გარდა, სამეცნიერო საგნებსაც ეუფლებოდ-

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი. „წერილები საქართველოზე. XVII ს.“. თბ., 1964, გვ. 92-93.

ნენ.⁶⁷ მ. თამარაშვილი აღნიშნავს, რომ როგორც ლამბერტი მოწმობს „პატრი ანტონ ჯარდინამ კარგად იცოდა ქართული ენა, როგორც თავის დედა ენას, ქართულს ისე ლაპარაკობდაო. იმან შეადგინა ქართული გრამატიკა და დააწყებინა ყმაწვილებს მისი შესწავლა“⁶⁸.

ამრიგად, ირკვევა, რომ ფ. მაჯომ, როდესაც იგი სამოღვაწეოდ დასავლეთ საქართველოში დამკვიდრდა, ან, ყოველ შემთხვევაში, მას შემდეგ, რაც გურიაში გადაინაცვლა, ფაქტობრივად უფროსი კოლეგის მიერ დაწყებული საქმე გააგრძელა, კოლეგისა, რომელიც მის ჩამოსვლამდე სულ ცოტა ხნით ადრე გარდაიცვალა (1637 წ.). აი, რას წერს ამის შესახებ პირველ „მიძღვნაში“ თვით მაჯო: „შემდეგ მიბრძანეს, რომ ბატონ ანტონ ჯარდინას, ერთ-ერთი ჩვენი ბერის, საოცრად ამაღლებული ადამიანის ნაცვლად, რომელმაც დაუტევა ეს ქვეყანა, მე წავსულიყავი გურიაში. აქ ვიხილე ჩვენი სხვა ბერებიც, უკიდურეს გაჭირვებაში, სახსარს მოკლებულნი ქრისტიანულ რწმენას რომ ავრცელებდნენ... აქ, ჩემი მისიის წყალობით, უკვე ვაპირებდი ახალმონათლული ქრისტიანები დამემოძღვრა, მაგრამ ამ დროს კოლხეთში გამომიძახეს, რათა მესწავლებინა ზოგიერთი ჩვენთაგანისათვის (ქართული ენა), რომელიც მე უკვე ავითვისე“⁶⁹.

იმის დასადასტურებლად, რომ ა. ჯარდინასა და ფ. მაჯოს საგანმანათლებლო საქმიანობა არათუ არ უპირისპირდებოდა, არამედ უშუალოდ ეხმიანებოდა „პროპაგანდა ფიდეს“ კონგრეგაციის ინტერესებს, საკმარისია გავიხსენოთ 1630 წლის 7 სექტემბერს შედგენილი ზემოთ ციტირებული „ინსტრუქციის“ VIII მუხლი, რომელიც საქართველოში წამოსასვლელად გამიზნულ მისიონერებს ავალდებულებდა, თუკი ამის შესაძლებლობა მიეცემოდათ, რომში გადაეზავნათ ადგილობრივი ენების გრამატიკებისა და ლექსიკონების ასლები⁷⁰. გაურკვეველი დარჩა: გადაიღო თუ არა მაჯომ ა. ჯარდინას ხელნაწერი ქართული გრამატიკის ასლი რომში გასაგზავნად და ისარგებლა თუ არა საერთოდ ამ ნაშრომით თავის ვრცელ გამოკვლევაში?⁷¹ ვინ იცის, თუ არა ა. ჯარდინას უეცარი სიკვდილი, პირველ ნაბეჭდ ქართულ გრამატიკას, შესაძლოა, ერთის ნაცვლად ორი ავტორი ჰყოლოდა. ორივემ გარკვეული ღვაწლი დასდო ქართული კულტურისა და განათლების განვითარებას საქართველოსათვის მეტად რთულსა და პოლიტიკურად დაძაბულ ვითარებაში. ცნობილი მხოლოდ ისაა, რომ საქართველოში ყოფნის არცთუ ისე ხანგრძლივი დროის მანძილზე ფ. მაჯომ არა მარტო შეისწავლა ქართული ენა, არამედ შექმნა იმ დროისათვის საკმაოდ სოლიდური გამოკვლევა ამ ენის გრამატიკული წყობის შესახებ. ამ ნაშრომმა, მისთვის დამახასიათებელი შეცდომებისა და ნაკლის მიუხედავად, მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა არა მხოლოდ საქართველოსათვის სამისიონერო კადრების მომზადებაში, არამედ ქართული ენის გრამატიკული წყობის საფუძვლების ევროპელ მკითხველთათვის გაცნობაშიც.

მიუხედავად იმისა, რომ ფ. მაჯო თავის სამეცნიერო ნაშრომს დაუმთავრებლად თვლიდა, საქართველოდან (კოლხეთიდან) იტალიაში დაბრუნებისას ის თავს ადარებდა „ახალ არგონავტს ოქროს საწმისის ნადავლით“ აღჭურვილს⁷². მეორე „მიძღვნაში“ (სტეფანო მედიჩისად-

⁶⁷ თამარაშვილი მ. „ისტორია...“ გვ. 155.

⁶⁸ იქვე, გვ. 156.

⁶⁹ F.-M. Maggio, op. cit., Liber primus, გვ. 11.

⁷⁰ APF, Istruzioni, 1623-1638, გვ. 153.

⁷¹ თავისი ნაშრომის პირველი ნაწილის („ქართული გრამატიკის“) „შესავალში“ მაჯო, აღნიშნავს-რა ჯ. დი სტეფანოს და ა. ჯარდინას დამსახურებას, უთითებს, რომ მათ, „როგორც ყველაზე მეტად დახელოვნებულებმა, შეამკეს თავიანთი ნაწერებით იბერიული ენა“, სამწუხაროდ, არ არის დაზუსტებული თუ სახელდობრ რა „ნაწერები“ ეკუთვნოდა ამ ორ მოღვაწეს.

მი) იგი ცდილობს ახსნას აღმოსავლურ ენათა შესახებ თავისი გამოკვლევის იძულებითი დაუსრულებლობის მიზეზი, ახსენებს-რა ერთდროულად რაღაც ტრაქტატებსა და მცირე თხზულებებს (ბროშურებს), რომლებიც მან თან ჩამოიტანა საქართველოდან და რომელთაც ალბათ უშუალო კავშირი ჰქონდათ მის დაუსრულებელ ნაშრომთან. ფ. მაჯო გადაკვრით იმაზეც მიგვანიშნებს, რომ მათ შორის, ვისაც შეეძლო დადებითად ემოქმედა დაუმთავრებელი გამოკვლევის მომავალ ბედზე, არაერთი იყო მისი მოძულე და არაკეთილმოსურნე. „აღმოსავლურ ენათა თხზულებების ეს გამოცემა კი, – აღნიშნავს ფ. მაჯო თავის მეორე „მიძღვნაში“ – უნდა შეფერხდეს: დროის უკმარისობით შევიწროვებული ხომ ველარც ვაგრძელებ, ველარც ვამთავრებ საქმეს. რაც კი შეიძლებოდა კიდევ გადამეცა სტამბისათვის, ტრაქტატთა და მცირე თხზულებათა ნაწილი ხომ მთლიანად ჩემს მტერთ ჩაუფარდათ ხელში. მაგრამ სამარცხვინოდ არ მიმაჩნია ამგვარი დაბრკოლება, მით უმეტეს, გავიგე, რომში ჩამოვაო ერთ-ერთი ჩვენი ბერი, ვინც სომხური ენის შესახებ თავისი თხზულება გადასცა იმავე სტამბას (კ. გალანო? – ჯ. ვ.). თუ ამასობაში ეს, უკვე გამოცემული, თხზულება კეთილგანწყობით მიიღეს სამოციქულოს წარმომადგენლებმა – რასაც ვიმედოვნებ – და თუ ამ (შორეულ) ქვეყნებში გადატანილი ბედუკუღმართობანი ღმერთს დიდებად მოველინება, არ დავყოვნდები, დავბრუნდები რომში⁷³ და დანარჩენ თხზულებებსაც გამოვაქვეყნებ“⁷⁴.

„პროპაგანდა ფიდეს“ არქივში, სამწუხაროდ, ვერ მივაკვლიეთ ცნობებს ფ. მაჯოს მრავალმხრივ საინტერესო ნაშრომის გამოუქვეყნებელი ნაწილისა და ვატიკანის იმდროინდელ ლეთისმსახურთა შორის ფარული, კულისებსმიღმა არსებული იმ ბრძოლის შესახებ, რომელმაც, კერძოდ, ხელი შეუშალა ამ ნაშრომის სრულფასოვან (დასრულებულ) გამოცემას. სამაგიეროდ, კონგრეგაცია „პროპაგანდა ფიდეს“ 1640-1641 წლების სხდომათა ოქმებში გამოვავლინეთ საყურადღებო (IX პუნქტად მითითებული) ჩანაწერი კარდინალთა სინკლიტის მიერ მიღებული გადაწყვეტილების თაობაზე, რომელიც უშუალოდ ეხება ფ.-მ. მაჯოს „ქართული გრამატიკის“ გამოქვეყნებას. აი, რას გვამცნობს ეს ჩანაწერი: „10 ივნისი, 1641 წ. ...IX. მოისმინეს მისი უაღმატებულესობის კარდინალ სპადას მოხსენება საქართველოში თეატინელი მისიონერის ფრანჩესკო-მარია მაჯოს „ქართული გრამატიკის“ დაბეჭდვის შესახებ. ნმინ-და კონგრეგაციამ დაადგინა (ნაშრომის ხელნაწერი) შეამოწმოს ქართული ენის მცოდნემ, თუკი ასეთი რომში მოიძებნება, და თუ იგი დაადასტურებს, რომ გრამატიკა სწორადაა შედგენილი, გადაეცეს სტამბას (დასაბეჭდად)“⁷⁵.

როგორც ჩანს, რომში ქართული ენის მცოდნე მოიძებნა, რადგან კონგრეგაციის ზემოთ ციტირებულ წინასწარგადაწყვეტილებას მოჰყვა სათანადო ნებართვა ფ.-მ. მაჯოს თხზულების გამოქვეყნების შესახებ, რომელმაც დღის სინათლე პირველად, როგორც უკვე აღინიშნა, 1643 წელს იხილა. ამ ნაშრომის ხელმეორედ გამოცემამდე, რომელიც არსებითი ხასიათის ცვლილებისა თუ დამატების გარეშე 1670 წელს განხორციელდა, ფ.-მ. მაჯოს ქართული ენის, ან საქართველოს შესახებ არაფერი გამოუქვეყნებია, ამას შემორჩენილი დოკუმენტური მონაცემებიც ადასტურებენ.

ასეთია ზედმინეწით ზოგადი მიმოხილვა იმ ზოგიერთი ახალი საარქივო საბუთისა,

⁷² F.-M. Maggio, op. cit., Liber primus, გვ. IV.

⁷³ ურბან მერვესადმი და სტეფანო მედიჩისადმი მიძღვნათა დაწერისას ფ.-მ. მაჯო ემზადებოდა თავის მშობლიურ ქალაქ პალერმოში გასამგზავრებლად.

⁷⁴ F.-M. Maggio. Syntagmation Linguarum Orientalium... Liber secundus, Romae, 1643, გვ. I.

⁷⁵ APF, Acta, 1640 — 1641, vol. 14, გვ. 350.

რითაც გარკვეული ნათელი ეფინება პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნების რომში გამოქვეყნების ფაქტს. იგი შეუძლებელია გადაჭარბებით შეაფასო მრავალსაუკუნოვანი ქართული კულტურის ისტორიაში. საკმარისია ითქვას, რომ ცნობილი ფრანგი ქართველოლოგის მ.-ფ. ბროსეს (1802-1880) ნაშრომების გამოჩენამდე ერთადერთ წყაროდ, რომლის საშუალებითაც წინა საუკუნეებში დასავლეთ ევროპის სამეცნიერო წრეების მრავალი თვალსაჩინო წარმომადგენელი (გ.-ვ. ლაბინიცი, ლ. ერვასი, ი.-გ. სპარვენფელდი, ნ.-კ. ვიტსენი, ზ.-ტ. ბაიერი, ა. აკოლუტოსი და სხვ.) სამეცნიერო-შემეცნებით ინტერესს იკმაყოფილებდა მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი ენის – ქართულის მიმართ, XVII საუკუნის პირველი ნახევრის ლინგვისტური შინაარსის მხოლოდ ორი გამოცემა გვევლინება – ნ. ირბახისა და ს. პაოლინის „ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“ და ფ.-მ. მაჯოს „ქართული გრამატიკა“⁷⁶.

პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნების გამოცემის შემდეგ ქართველი ხალხის კულტურულ ცხოვრებაში თანდათან მკვეთრად გაიმიჯნა ხელნაწერი და ბეჭდური ლიტერატურის ფუნქცია-მოვალეობანი; უკანასკნელმა შეისისხლხორცა მრავალსაუკუნოვანი ქართული ხელნაწერი ლიტერატურის საუკეთესო ტრადიციები და შესაძლებელი გახდა ამ ლიტერატურის უნიკალური ძეგლების არა მხოლოდ სტამბური წესით ფიქსირება, არამედ მათი უფრო ფართო პოპულარიზაცია. ამას ქართულ განმანათლებლობაში სოციალური მნიშვნელობის უდიდესი შედეგი მოჰყვა: ხელნაწერი წიგნებისაგან განსხვავებით, ქართული ნაბეჭდი წიგნი გასცდა სოციალურ ბარიერებს და თანდათან ხალხის ფართო მასებისაკენ გაიკაფა გზა, ამით მან ობიექტურად დიდად შეუწყო ხელი ქართული ლიტერატურის გახალხურებას. მიუხედავად იმისა, რომ ქართული ნაბეჭდი წიგნის განვითარების პირველ ეტაპზე სასულიერო ლიტერატურა, როგორც წესი, სჭარბობდა საეროს, იტალიაში, რუსეთსა და საქართველოში გამოცემულ ქართულ წიგნთა შორის არაერთი იყო საერო შინაარსისა. მათ შორის ვარსკვლავით ბრწყინავს ვახტანგ VI მიერ 1712 წელს „ვეფხისტყაოსანის“ იმ დროისათვის შესანიშნავად განხორციელებული გამოცემა. ეს ერთგვარი გვირგვინი იყო ქართულენოვანი ბეჭდვითი საქმის საწყისი პერიოდისა, რასაც დასაბამი 1629 წელს რომში გამოქვეყნებულმა პირველმა ქართულმა ნაბეჭდმა წიგნებმა მისცეს.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართველი ხალხის ცხოვრებაში ეს უპრეცედენტო და ღირსსახსოვარი ფაქტი საქართველოს ფარგლებს გარეთ განხორციელდა (რასაც კონკრეტული ისტორიული ახსნა გააჩნია) და მისი განხორციელება, გარკვეული აზრით, კათოლიკური ეკლესიის იმდროინდელ მესვეურთა ვიწროკლერიკალური მიზნებით იყო შეპირობებული, იგი, უპირველეს ყოვლისა, თავისი ღრმა ეროვნული შინაარსითაა მნიშვნელოვანი. 1453 წლიდან მოყოლებული, როდესაც საქართველო აგრესიულად განწყობილ მუსლიმანურ გარემოცვაში მოექცა, ხოლო მისი მრავალტანჯული ხალხის ცხოვრება პარტიკულარიზმის ყველაზე უარყოფითი ნიშნებით ხასიათდებოდა, რომში 1629 წელს დასტამბული ქართული წიგნების გამოქვეყნება უნდა განვიხილოთ როგორც პირველი შედეგიანი ცდა მტრული გარემოცვის გარღვევისა და კულტურულ სფეროში დასავლურ ქრისტიანულ სამყაროსთან აქტიური კავშირ-ურთიერთობის აღდგენისა. ამ ზოგადისტორიულ ასპექტში არეკლილი ეროვნული შინაარსის გათვალ-

⁷⁶ უფრო დანვრილებით ამ საკითხზე იხ. შ. ძიძიგური, საენათმეცნიერო საუბრები, თბ., 1960, გვ. 177-178; მისივე, ბასკები და ქართველები, თბ., 1979, გვ. 116-117 (რუსულ ენაზე); ორლოვსკაია ნ. „საქართველო XVII-XVIII საუკუნეების დასავლეთ ევროპის ლიტერატურაში“ თბ., 1965, გვ. 192-197 (რუსულ ენაზე); მისივე, „XVII საუკუნის იტალიური ჟურნალი მაჯოს გრამატიკის შესახებ“ – კრებულში „მრავალთავი“ VII, თბ., 1980, გვ. 29-35.

ისწინებით, იგი იმ დიდმნიშვნელოვან კულტურულ ძვრებთან უნდა გაეაიგივოთ, რომელთაც ქართველი ხალხის სულიერი აღორძინება განაპირობეს.

მეტად სიმბოლურია ის გარემოება, რომ ქართული კულტურის ისტორიის ორი უმნიშვნელოვანესი საიუბილეო თარიღი თითქმის დაემთხვა ერთმანეთს: 1978 წელს ჩვენმა საზოგადოებრიობამ იზეიმა იაკობ ცურტაველის უკვდავი ნაწარმოების 1500 წელი, ნაწარმოებისა, რომელიც დღესდღეობით ქართული ლიტერატურის საწყის ეტაპად ითვლება, ხოლო 1979 წელს აღინიშნა ქართული კულტურის განვითარებაში მომხდარი ისეთი ძირეული გარდატეხის 350-ე წელი, როგორიც სტამბური წესით პირველად გამოცემული ქართული წიგნების რომში გამოქვეყნება იყო. თუმცა ჩვენი ხალხის მეხსიერებაში ამ ორ წარუშლელ თარიღს შორის თორმეტსაუკუნოვანი შუალედია, ორივე ქართული კულტურის ისტორიაში იმ უდიდეს მოვლენათა რიგს განეკუთვნება, რომელთაც შთამომავლობას მშობლიური ენის, დამწერლობისა და თვითმყოფადი ტრადიციების სინამდდე შემოუნახეს.

§2. „განვჴნეთ გულთა ჩუენთა... ხარაგულნი“. უცნობი პირველნაბეჭდი ქართული ტექსტის შესახებ

ქართული ბეჭდვითი სიტყვის ჩასახვა და მისი განვითარების საწყისი ეტაპი ჩვენი ხალხის ცხოვრებაში ისეთ რთულ ისტორიულ პერიოდს დაემთხვა, როდესაც ეროვნული დანიშნულების ასეთი ღრმაშინაარსიანი კულტურული ღონისძიების განსახორციელებლად საქართველოში რაიმე შესაძლებლობა თითქმის გამორიცხული იყო. სწორედ ამ გარემოებამ განაპირობა ის, რომ პირველმა ქართულმა ნაბეჭდმა წიგნებმა საქართველოს ფარგლებს გარეთ, იტალიაში, იხილეს დღის სინათლე, რითაც სათავე დაედო მრავალსაუკუნოვანი ქართული ლიტერატურის ბეჭდურ ტრადიციას. ზოგადეროვნული შინაარსის ამა თუ იმ საზოგადოებრივი მოვლენის, მით უფრო ხანგასულის, სწორი შეფასებისათვის ისტორიულ კონტექსტში მისი განხილვის აუცილებლობასთან ერთად, სათანადო წყაროთმცოდნეობითი საფუძველიც უნდა არსებობდეს. სამწუხაროდ, 1629 წელს რომში დასტამბული ქართული წიგნების შესახებ მათი გამოცემიდან თითქმის 350 წლის განმავლობაში ქართულ ისტორიოგრაფიას არავითარი ხელშესახები დოკუმენტური ხასიათის ცნობები არ გააჩნდა, თუ ასეთად არ მივიღებთ თბილისის ზოგიერთი წიგნთსაცავის რარიტეტში დაცული ამ წიგნების გაცრეცილი ეგზემპლარების თავფურცლებში დამოწმებულ სატიტულო მონაცემებს. ამასთან დაკავშირებით შემთხვევითი როდი იყო ის გარემოება, რომ 1929 წელს ქართული ნაბეჭდი წიგნის 300 წლისთავზე რიგი მკვლევარებისა იძულებული იყო ამ თარიღისათვის ან ზოგადი ხასიათის გამოკვლევები მიეძღვნა, ან თუკი მსჯელობა უშუალოდ პირველ ქართულ ნაბეჭდ წიგნებს შეეხებოდა, მათი შექმნის ისტორია მათსავე შინაარსში დაშვებული ხარვეზებისა თუ ლაფსუსების მეშვეობით ამოეცნო.

პირველი ცდა ამ საკითხთან დაკავშირებით ქართულ ისტორიოგრაფიაში ახალი, თუნდაც საინფორმაციო ხასიათის მასალის შემოტანისა, 1963 წლის 15 მარტს განეკუთვნება, როდესაც ან განსვენებულ აკადემიკოს ნიკოლოზ ბერძენიშვილის თაოსნობით საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სახელით ვატიკანის „ბიბლიოტეკა აპოსტოლიკას“ შეკითხვა გაეგზავნა პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნების თაობაზე. ასეთივე შეკითხვით ერთდროულად მივმართეთ ფლორენციის ცენტრალურ ეროვნულ ბიბლიოთეკასაც. ეს შეკითხვები ითვალის-

წინებდნენ პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნების გამოქვეყნებიდან 350-წლოვანი საიუბილეო თარიღის მოახლოებასა და მათ შესახებ არსებული ერთობ მწირი ცნობების შეძლებისდაგვარად შევსების აუცილებლობას. საპასუხო წერილებმა არ დაიგვიანეს: ფლორენციის ეროვნული ბიბლიოთეკის დირექტორის წერილი იმავე წლის 1 აპრილითაა დათარიღებული, ხოლო ვატიკანის ბიბლიოთეკის პრეფექტისა 27 აპრილით⁷⁷. ორივე საპასუხო წერილში მოცემული იყო არასრული ნუსხა XVII საუკუნის მანძილზე რომში დასტამბული ქართული წიგნებისა და მითითებული იყო რიგი ქართველ და უცხოელ ავტორთა გამოკვლევებისა, რომელთა შინაარსი ჩვენთვის საინტერესო საკითხს ან სრულიად არ ეხებოდა, ან ნაკლებად. ფლორენციის ეროვნული ბიბლიოთეკის დირექტორი ალბერტო ჯირალდი აღნიშნავდა, რომ „ამ ბიბლიოთეკის განკარგულებაშია საგნობრივი კატალოგი 1925 წლიდან, რომელიც არ შეიცავს ჟურნალებში გამოქვეყნებულ ნაწარმოებებს. ამის გამო ჩვენ არ შეგვიძლია მოგანოდოთ ამომწურავი ბიბლიოგრაფია საქართველოს შესახებ... ჩვენი აზრით, უმჯობესი იქნებოდა ასეთი ცნობების მისაღებად მიგემართათ შემდეგი მისამართით: სარწმუნოების გამავრცელებელი საზოგადოება („პროპაგანდა ფიდეს“ წმინდა კონგრეგაცია), ესპანეთის მოედანი, 48, რომი“. ვატიკანის ბიბლიოთეკის პრეფექტი, თავის მხრივ, მიუთითებდა, რომ „პროპაგანდა ფიდეს“ წმინდა კონგრეგაციის მრავალწლოვანი სტამბის („პოლიგლოტას“), სადაც პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნები გამოქვეყნდა, „სრული ისტორია ჯერ არ დაწერილა“-ო. ზემოთ მოტანილი საპასუხო წერილები იტალიიდან იმით იყო საინტერესო, რომ მათი შინაარსის მიხედვით, 1629 წელს რომში დასტამბულ ქართულ გამოცემათა შორის – „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ და „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ გარდა – მიგვითითებდნენ მესამე, მანამდე უცნობ, ქართულ ნაბეჭდ ტექსტზე, რომლის ავტორად დასახელებული იყო ნიკიფორე ირბახი, თეიმურაზ პირველის ელჩი დასავლეთ ევროპის ზოგიერთ სახელმწიფოში.

ვატიკანის ბიბლიოთეკის პრეფექტის საპასუხო წერილის ქართული თარგმანის მიხედვით, ამ ტექსტს სათაურად „ლავრენტის ლიტანიობა“ ჰქონდა წამძღვარებული. ეს ცნობა დიდად საინტერესოც იყო და, ერთდროულად, გაუგებარიც: საინტერესო იმით, რომ იტალიის ორი ცნობილი სამეცნიერო დაწესებულების ხელმძღვანელის მიერ მოწოდებულ ინფორმაციაში ოფიციალურად იყო დამოწმებული ქართული ისტორიოგრაფიისათვის უცნობი ფაქტი – მესამე ნაირსახეობა 1629 წელს სტამბური წესით განხორციელებული ქართული გამოცემისა, ხოლო გაუგებარი იყო ამ უკანასკნელის სათაური, უფრო ზუსტად კი – მასში არსებული ერთგვარი შინაარსობრივი შეუსაბამობა. საქმე ისაა, რომ „ლიტანია“ (ΛΙΤΑΝΕΙΑ) ბერძნული სიტყვაა და „ვედრებას“ ნიშნავს, ხოლო ვედრებით ძირითადად იესო ქრისტესა და ღვთისმშობელს მიმართავდნენ ხოლმე. უცნობი ქართული ნაბეჭდი ტექსტის სათაურის ისე წაკითხვა, თითქოს ვინმე ლავრენტი (წმინდანი?) მათ მიმართ აღავლენდა ვედრებას, გაუმართლებლად ჩანდა, რადგან სათაურის კონტექსტი, ჩვენი აზრით, უჩვეულო იყო: სიტყვა „ლიტანიობის“ ნაცვლად აქ თითქოს „მარტვილობა“ ან რომელიმე სხვა შინაარსობრივად უფრო შესაფერი სასულიერო ტერმინი უნდა ყოფილიყო გამოყენებული (შემდეგ გამოირკვა, თუ რაოდენ უსაფუძვლო იყო ცდა ამ სათაურის მსგავსი კორექტირებისა). ძირითადად ამ გაუგებრობის შედეგი იყო ის, რომ იტალიიდან მიღებულ წერილებში დამოწმებული ზემოთ აღნიშნული უნიკალური ცნობა არ მოხვდა სამეცნიერო მიმოქცევაში, რითაც ქართულ ისტორიოგრაფიასა და ბიბლიოგრაფიას მაშინ საშუალება არ მიეცა პირველი ქართული ნაბეჭდი ტექსტების

⁷⁷ ორივე წერილი ქართული თარგმანითურთ დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალური ბიბლიოთეკის არქივში.

თუნდაც რაოდენობრივი მონაცემების დასაზუსტებლად. ასე გაგრძელდა ვიდრე შემთხვევამ შესაძლებლობა არ მოგვცა გავრკვეულიყავით ამ საკითხის რაობაში, რასაც დიდად შეუწყობდა ხელი 1977 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის თაოსნობით საზღვარგარეთ, კერძოდ იტალიაში, იუნესკოს სტიპენდიის საფუძველზე განხორციელებულმა ჩვენმა სამეცნიერო მივლინებამ. მივლინების შედეგად ვატიკანისა და მისადმი დაქვემდებარებული „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივსაცავებსა თუ ბიბლიოთეკებში გავეცანით და შეძლებისდაგვარად გამოვამზეურეთ, როგორც საარქივო, ისე სხვა ფაქტობრივი ხასიათის მასალა, რომელმაც გარკვეული ნათელი მოჰფინა პირველი ქართული ნაბეჭდი ტექსტების რომში გამოქვეყნების ისტორიას.

„პროპაგანდა ფიდეს“ არქივში საგანგებოდაა გამოყოფილი ამ სასულიერო დაწესებულებასთან ადრე არსებული მრავალენოვანი სტამბის ისტორიის ამსახველი ფონდი „სტამპერიას“ სახელწოდებით, რომელიც ექვს მოზრდილ დასტას ითვლის. პირველ დასტაში ძირითადად XVII საუკუნის მასალაა თავმოყრილი, თუმცა ამ სტამბის ისტორიის საწყისი პერიოდის ამსახველი საბუთები აქ შედარებით ძუნწადაა წარმოდგენილი. მიუხედავად ამისა, სწორედ ამ დასტაში მივაკვლიეთ ჩვენთვის საინტერესო ცნობებს პირველი ქართული ნაბეჭდი ტექსტების შესახებ. უნიკალური შინაარსის შემცველ საარქივო საბუთებს შორის ჩვენი ყურადღება, ცხადია, იმ საკითხებზეც გამახვილდა, თუ რას წარმოადგენდა „ლავრენტის ლიტანიობა“. საარქივო საბუთებში არაერთგზის იყო აღნიშნული მესამე ნაირსახეობა 1629 წელს რომში გამოქვეყნებული ქართული ნაბეჭდი ტექსტებისა ნიკიფორე ირბახის ავტორობით: „*Litaniae B(eatae) M(ariae) V(irginis) Lauretanae*“, რაც ქართულად ნიშნავს: „ლიტანია ლორეტოს ნეტარისა ქალწულისაი მარიამისი“⁷⁸.

ამგვარად, „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივის ახალი მონაცემების საფუძველზე გამოირკვა, რომ ვატიკანის ბიბლიოთეკის პრეფექტის საპასუხო წერილის ქართულად მთარგმნელს არაზუსტად გადმოუცია სათაური დღემდე უცნობი ქართული ნაბეჭდი ტექსტისა. ერთდროულად ისიც დადასტურდა, რომ 1629 წელს რომში დაბეჭდილია სამი ქართული გამოცემა და არა ორი, როგორც ადრე იყო ცნობილი, რაც მეცნიერულად უდავოდ დიდად ფასეული ფაქტია. მაგრამ ერთი საქმეა საარქივო საბუთების მიხედვით ჩვენი ისტორიოგრაფიისათვის უცნობი და შინაარსის მიხედვით ქართული კულტურის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი მოვლენა დაადგინო, ხოლო სულ სხვაა მისი *de Visu* აღქმა, ცხადია, თუკი ამის შესაძლებლობა არსებობს. მეტად ხანგრძლივი და დაძაბული ძიების შემდეგ ვატიკანის „ბიბლიოთეკა აპოსტოლიკაში“ მივაკვლიეთ რომში გამოქვეყნებულ ამ ახლად დადგენილ ქართულ ნაბეჭდ ტექსტს. ეს აღმოჩნდა ერთ გაშლილ ფურცლად (*in aperto*) მხედრულით დასტამბული ტექსტი ნიკიფორე ირბახის მიერ ლათინურიდან ქართულად თარგმნილი კათოლიკური ლოცვისა, რომელიც ქალაქ ლორეტოს სასწაულმოქმედად მიჩნეული ღვთისმშობლის რელიკვიებისადმი იყო მიძღვნილი.

პირველი, რამაც ჩვენი ყურადღება მიიქცია ამ ფაქტთან დაკავშირებით, ის იყო, რომ ამ კათოლიკური ლოცვის ცალკე გამოსაცემად დასტამბული ქართული ტექსტი იმავდროულად ნიგნშიც „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ შევიდა. ერთი და იგივე ქართული თარგმანის ტექსტის ამ ორ თანადროულ პუბლიკაციას შორის არსებითად მხოლოდ ის სხვაობაა, რომ ლოცვის სრული ქართული სათაურის: „ლიტანია: -ის: ხო-ლ: ღმერთის: მშო-ბელისა: ო-დეს-

⁷⁸ APF, SRC, Stamperia, 1622-1720, vol. 1, გვ. 123 (121)-რ. საარქივო საბუთებში სათაური ამ ტექსტისა უფრო ხშირად შემოკლებულად „*Litaniae Lauretanae*“-დ არის მითითებული, რის მიხედვით ჩვენც „ლიტანია ლაურეტანად“ მოვიხსენიებთ.

ცა: ენებო-ს: ვისმე: თვის: მშობელი: ისტ: ლ-რეტ-ნ:“ ნაცვლად „ანბანში“ წინ უძღვის მისი შემოკლებული ლათინური სათაური: „Litaniae B(eatae) Maria(e) Virginis“ („ლიტანია ნეტარისა ქალწულისაი მარიამისი“). ამ ლოცვის იგივე ქართული ტექსტი თითქმის უცვლელად დაერთო აგრეთვე „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში ფრანჩესკო-მარია მაჯოს მიერ 1643 წელს გამოქვეყნებულ „ქართულ გრამატიკას“⁷⁹. ეს ფაქტი ამ ლოცვის პოპულარობაზე მეტყველებს, რასაც ალბათ ისიც ადასტურებს, რომ 1629 წელს განხორციელებული მისი ქართული თარგმანის ცალკე გამოცემა, როგორც საარქივო საბუთებიდან ჩანს, იმ დროისათვის შედარებით დიდი ტირაჟით დაისტამბა⁸⁰.

„ბიბლიოტეკა აპოსტოლიკაში“ „ლიტანია ლაურეტანას“ ახალგამოვლენილი დამოუკიდებელი ქართული ნაბეჭდი ტექსტის სიგრძე და განივი ზომაა 44×25 სმ. იგი აღმოჩნდა ლიტურგიკული შინაარსის სხვადასხვაენოვანი, მცირე მოცულობის ნაბეჭდი ტექსტების დასტაში, ეს ტექსტები „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში დამკვიდრებული წესის თანახმად, ტირაჟის დასტამბვისთანავე რამდენიმე ცალად ეგზავნებოდა ვატიკანის ბიბლიოთეკას, ოღონდ არა როგორც სასინჯი (თანამედროვე ტერმინით – სასიგნალო) ცალები, არამედ როგორც ბიბლიოთეკის ფონდებში შესანახად განკუთვნილი, ე.წ. სავალდებულო ეგზემპლარები. დასტაში არსებულ საბუთებს შორის ლიტანიის ქართული ტექსტი ქრონოლოგიურად ერთ-ერთი ყველაზე „ხანდაზმული“ აღმოჩნდა. მოცულობით იგი, ისევე როგორც მისი შესატყვისი ლათინური ტექსტი, 60 სტრიქონისაგან შედგება. გაშლილ ფურცელზე დასტამბული ლიტანიის ქართული ტექსტი ორ, თითქმის თანაბარ სვეტად არის მოთავსებული. მარცხენა მხარეზე (საწყისი ნაწილი) 33 სტრიქონია, ხოლო მარჯვენაზე – 26. ბოლო, მოცულობით ყველაზე ვრცელი, სტრიქონი ტექსტისა, რომელსაც ფაქტობრივად ოთხი სტრიქონი უკავია, ორსავე სვეტს ქვემოდან ეკვრის გაბმულად ისე, რომ მათ შორის არსებული სტამბურად კაზმული, თუ შეიძლება ასე ითქვას, დეკორატიული გამყოფი ხაზი მას შუაზე არ ჰყოფს. ლიტანიის ქა-

⁷⁹ „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტის ამ სამი პუბლიკაციის შეჯერების შედეგად გამოირკვა, რომ ნიკი-ფორე ირბახის მიერ ლათინურიდან ქართულად თარგმნილი ლოცვის ტექსტი სამივე შემთხვევაში ძირითადად უცვლელია, თუმცა თითოეულ მათგანს, ერთობლივ ხარვეზებთან ერთად, დამახასიათებელი ნაკლიც გააჩნია. მაგალითად, ამ ლოცვის ცალკე გამოქვეყნებული ქართული ტექსტისაგან განსხვავებით, „ანბანში“ დასტამბული ამავე ტექსტის (იხ. გვ. 15-20) მე-11 სტრიქონში მომდევნო მე-12 სტრიქონიდან გადმოადგილებულია ფრაზა-რეფრენი „მოიხება შენი ზედა ჩუენ“ ხოლო 27-ე, 31-ე, 37-ე, 43-ე-44-ე, 47-ე, 51-ე-53-ე სტრიქონებში რეფრენის ნაირსახეობა განსხვავებულადაა ნახმარი („მოიხება“ „მოიხ“-ის ნაცვლად და პირიქით). ფ.-მ. მაჯოს „ქართულ გრამატიკაში“ (1643 წ.) გამოქვეყნებული იგივე ტექსტი (იხ. გვ. 141-143) წინამორბედი ორივე პუბლიკაციისაგან განსხვავებით არასრულია: გამოტოვებულია 21-ე („მშობელო მაცხოვრისაო მიოხ“ და 22-ე („მშობელო საკრზალელო(ო) მიოხ“) სტრიქონები, რის გამო საერთო რაოდენობა სტრიქონებისა, 60-ის ნაცვლად, 58 შეადგენს. კორექტურა აქაც მოიკოჭლებს, ზოგ შემთხვევაში მეტად, ვიდრე წინა გამოცემებში (იხ. 28, 29, 32., 41., 43, 49, 53, 58 სტრიქონები), უფრო ხშირია ასოთა აღრევა მათ გრაფიკულ მოხაზულობაში გაურკვევლობის გამო. „გრამატიკაში“ გამოქვეყნებული ტექსტი ამ ლოცვისა სხვა მხრივაც არის განსხვავებული, კერძოდ, საწყისი ასოს კაზმულ ჩარჩოში გამოსახულებითა და ახალი სტამბური წყობით, მას აქ 3 გვერდი უკავია ნაცვლად „ანბანის“ 6 გვერდისა. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ აქ გამოქვეყნებულია „ენ“-ისა და „ლას“-ის, „სან“-ისა და „სან“-ის ტექსტის წინამორბედ გამოცემათაგან განსხვავებული ლიტურგიები. მიუხედავად ამ მინიმალური, მაგრამ თვალნათლივი სხვაობისა, ლოცვის „ანბანსა“ და „გრამატიკაში“ გამოქვეყნებულ ტექსტებს შორის მეტი საერთო აღინიშნება, ვიდრე მის ცალკე გამოცემულ ქართულ ტექსტთან. ამ დასკვნის მართებულობას, ჩვენი აზრით, ის გარემოება ადასტურებს, რომ „გრამატიკაში“ გამოქვეყნებული ლოცვის ტექსტის მე-11-მე-12 პუნქტებში ზემოთ მითითებული ფრაზა-რეფრენის იგივე გადაადგილებაა გამოვლენილი, რომელიც „ანბანში“ გამოქვეყნებული იმავე ტექსტის შესაბამის ადგილთან დაკავშირებით აღვნიშნეთ. ვფიქრობთ, რომ ეს ფაქტი თავისთავად იმაზე მიუთითებს, რომ „ლიტანია ლაურეტანას“ „ანბანში“ მოცემული ტექსტი „გრამატიკაში“ გამოქვეყნებული ტექსტის დედნად გამოუყენებიათ.

⁸⁰ APF, SRC, Stamperia, 1662-1720, vol. 1, გვ. 419-ვ.

რთულ ტექსტს ორ სტრიქონად წამძღვარებული აქვს ზემოთ მითითებული, მეტად თავისებური და ძნელად გასაშიფრი, ქარაგმული სათაური, რომლის თითოეული შემადგენელი სიტყვა მარჯვნივ მიმართული სამკუთხა სამწერტილითაა განცალკევებული⁸¹. ლიტანიის ქართული ტექსტის დამაგვირგვინებელი მე-60 სტრიქონის ქვეშ გავლებული ხაზის მიღმა იტალიური წარწერაა: „In Roma, nella Stampa della Sag(r)a Congreg(azione) de Propaganda Fide. Con Licenza de'Superiori“ რაც ნიშნავს: „დაბეჭდილია რომში, პროპაგანდა ფიდეს წმ(ინდა) კონგრეგ(აციის) სტამბაში უმაღლესი სასულიერო მთავრობის ნებართვით“. „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტის თავისთავადი პუბლიკაციის გარეგანი სახე, სტამბური გაფორმების თვალსაზრისით, ბევრად უფრო შთამბეჭდავია, ვიდრე „ანბანის“ ან „ლექსიკონის“ ნებისმიერი გვერდისა, თუმცა სამივე გამოცემა ერთი და იგივე მხედრული შრიფტითაა აწყობილი. ასეთ დასკვნას, სხვა მონაცემებთან ერთად, როგორც ჩანს, ხელს უწყობს ლოცვის ცალკე გამოცემული ქართული ტექსტისათვის დამახასიათებელი პნქართა სიმჭიდროვე და ცალკეულ ასოთა მოხდენილად შესრულებული ლიგატურების უფრო მკაფიოდ წარმოჩენა, ვიდრე ამას ადგილი აქვს, კერძოდ, წიგნში „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“⁸².

მთელი ტექსტი „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული თარგმანისა ჩასმულია ორიგინალურ, მეტად ლამაზი ორნამენტის შემცველ ჩარჩოში. აღსანიშნავია, რომ ამ ორნამენტის ცალკეული დეტალი გამოყენებულია „ქართულ-იტალიური ლექსიკონისა და ფ.-მ. მაჯოს „ქართული გრამატიკის“ სტამბურად გაფორმებისას (იხ. „ლექსიკონის“ 1, 2, 128 და სხვა გვერდები; „გრამატიკის“ 1 ტომის შესავალი ნაწილის 7, 10 გვ. და ძირითადი ტექსტის 1, 2, 33., 111 და სხვა გვერდები). თავისი სტილის მიხედვით ეს ორნამენტი და ჩარჩო გარკვეულად უკავშირდება აგრეთვე წიგნის „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ გაფორმებისას გამოყენებულ ცალკეულ თავსართ-ბოლოსამკებს, თუმცა მათ შედარებით ნაკლები აქვთ საერთო. მაგრამ თუ „პროპაგანდა ფიდეს“ მიერ განხორციელებულ ამ სამ ქართულ გამოცემას შორის რაღაც გარკვეული მსგავსება არსებობს სტამბური გაფორმების თვალსაზრისით, უნდა აქვე აღინიშნოს, რომ „ლიტანია ლაურეტანას“ ცალკე გამოცემული ქართული ტექსტი სრულიად განსხვავებულად გამოიყურება შთამბეჭდავი გრაფიურის წყალობით. გრაფიურა „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული თარგმანის სტამბური გაფორმების ყველაზე მნიშვნელოვანი, ასე ვთქვათ, დამაგვირგვინებელი დეტალია. იგი მოთავსებულია სათაურის ზემოთ, ტექსტის ორ სვეტად გამაცალკევებელი გამყოფი ხაზის პერპენდიკულარულად და სიმეტრიულადაა ჩასმული ტექსტის ირგვლივ შემოვლებულ ორნამენტირებულ ჩარჩოში. გრაფიურის სიუჟეტი ბიბლიური შინაარსისაა. მასზე საკმაო მხატვრული დახვეწილობითაა წარმოდგენილი კომპოზიცია, რომლის ცენტრალური თემაა ღვთისმშობლის თაყვანისცემა ახალშობილი ქრისტესადმი წმ. იოსების თანდასწრებით. მუხლმოდრეკილი მარიამი მოკრძალებით ეთაყვანება ახალშობილ ღმერთკაცს, რომელიც თივაზე დაფენილ თეთრ ტილოზე წევს. მარცხნივ ბოსლის ფრაგმენტია მოცემული საქონლითურთ, რაც ქრისტეს ბოსელში დაბადების შესახებ ბიბლიური

⁸¹ ასეთივე სამწერტილი გამოყენებულია „ანბანის“, „ლექსიკონისა“ და ნაწილობრივ „გრამატიკის“ ქართულ ტექსტშიც.

⁸² „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულ ტექსტში შემდეგი ლიგატურებია გამოყენებული: ე-ლ, ი-ს, უ-ე-ნ, მ-ა, კ-ა, ე-ნ, ფ-ლ, ვ-ნ, ე-ბ, ე-რ, ქ-ა, დ-ა, ე-ს, ს-ა, ე-დ, ე-უ, ვ-ე, უ-ლ, ვ-ლ, ა-რ, უ-ნ, კ-ე, ლ-ი, ი-ხ, ც-ა, ე-ა, ფ-ა, ვ-ნ, თ-ა, უ-ე, უ-ა, ტ-ო და სხვ. დამახასიათებელ ლიგატურებად უნდა მივიჩნიოთ „ენ“-ისა და „ფარ“-ის გადაბმა „ლას“-თან, როდესაც ეს უკანასკნელი ასოთწამომსხმელს ხშირად ზემოთ აქვს ატანილი. საინტერესოა, რომ ასეთი ლიგატურები, როგორც წესი, გვხვდება ვახტანგ VI კუთვნილ ხელნაწერ ტექსტებში, რომლებიც კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრშია დაცული (იხ. ფონდი Q:884, გვ. 22 და სხვა).

წარმომავლობის ცნობაზე მიგვანიშნებს, ხოლო მარჯვნივ – სამი მამაკაცის შედარებით დაშორებული ფიგურა მოჩანს, რომელთა სახით გრავეურის ავტორს, ჩვენი აზრით, სამი მწყემსი ჰყავს წარმოჩენილი (ჩაცმულობით ისინი მწყემსებს უფრო ჰგვანან, ვიდრე სამ ბიბლიურ მოგვს ანუ მეფეს), როგორც, შესაძლოა, ერთგვარი ცდა გრავეურის ძირითადი თემის სხვა ბიბლიურ სიუჟეტთან – მწყემსთა თაყვანისცემასთან – გაერთიანებისა. გრავეურის ზემო ცენტრალურ ნაწილში მზის უხვად გადმოფრქვეულ სხივებში ანგელოზთა დასია განსახიერებული, რაც ხელს უწყობს გრავეურაზე აღბეჭდილი სურათის მთლიანობაში აღქმას.

გრავეურა ტექნიკურად ხის ყალიბის მეშვეობითაა დამზადებული, ისევე როგორც „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში, კერძოდ, ქართული შრიფტის შექმნისას ცალკეულ ასოთა ჩამოსახმელად ხის პუანსონები და მატრიცები გამოიყენეს. „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულად დასტამბულ ტექსტში გამოყენებული გრავეურა XVI-XVII საუკუნეთა მიჯნით შეიძლება დათარიღდეს. მისი ავტორი, სამწუხაროდ, უცნობია. მაგრამ ცნობილი ის არის, რომ XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან XVII საუკუნის 50-ანი წლების ჩათვლით დასავლეთ ევროპასა და თვით იტალიაში ფართოდ ვითარდება ნიგნის გრავეურის და ე.წ. გამოყენებითი ხასიათის გრავეურის ხელოვნება. ამ უკანასკნელს სხვადასხვა დანიშნულებით ხმარობდნენ: თუ შეიძლება ასე ითქვას, პირადი ღვთისმსახურების მიზნით (ხატის ნაცვლად), ხელნაწერი ტექსტების საილუსტრაციოდ, წმინდანთა ცხოვრების გასაფორმებლად და სხვა. სწორედ ამ პერიოდს ემთხვევა გამომცემელთა ერთგვარი სპეციფიკური კატეგორიის ჩამოყალიბება (მაგალითად, სალამანიას, სადელერისა და სხვათა საგვარეულო ფირმები), რომელთაც გრავეურების დასაბეჭდად და გასავრცელებლად საგანგებო სახელოსნოები ჰქონდათ, მაგრამ ამ ცნობილ ხელოვანთა გარდა იმხანად იყო აგრეთვე მრავალრიცხოვანი ფენა კვალიფიციური ხელოსნებისა, რომელთა მხატვრული ნაწარმი თუმცა ვერ აღწევდა ჭეშმარიტად დიდი ხელოვნების დონეს, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, გარკვეულ ფასეულობას წარმოადგენდა, კერძოდ, სასტამბო საქმის განსავითარებლად. წინამდებარე გრავეურა, რომელიც „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულ ტექსტს ამშვენებს, ჩვენი აზრით, უნდა იყოს სწორედ ამ ფენიდან გამოსული საშუალო დონის ნიჭის მხატვარ-ხელოსნის ნაწარმოები. ეს მხატვარი ალბათ რომაელ გრავეორთა რომელიმე კონკრეტულ გაერთიანებას ეკუთვნოდა. ამ გრავეურასთან დაკავშირებით ერთი გარემოებაც უნდა აღინიშნოს, სახელდობრ ის, რომ შინაარსობრივად იგი ლორეტოს ღვთისმშობლის ტაძრის რელიკვიებსა და მათ შესახებ არსებულ ლეგენდებს არ გადმოსცემს. ეს ფაქტი შესაძლოა იმით აიხსნას, რომ როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, „იტალიაში ღვთისმშობლის განსახიერებას ლორეტოს ლიტანიის სიმბოლიკასთან კავშირში არსებით მნიშვნელობას არ ანიჭებენ“⁸³.

ვიდრე „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული თარგმანის ტექსტოლოგიურ განხილვას შევედგებოდეთ ზედმეტად არ გვეჩვენება ამ კათოლიკური ლოცვის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებებში გავერკვიოთ და ერთდროულად შევეცადოთ პასუხი გავცეთ კითხვაზე, თუ სხვა კათოლიკურ ლოცვათა შორის ნიკიფორე ირბახმა რატომ გამოარჩია და უპირატესობა მისცა ლორეტოს ღვთისმშობლის პატივსაცემად აღვლენილ ლიტანიას. ქალაქი ლორეტო (Loreto), იტალიის პროვინცია ანკონაში, ადრიატიკის ზღვასთან ახლოს, მდინარე მუზონას შესართავთან მდებარეობს. ისევე როგორც საფრანგეთის ქალაქი ლურდი, ლორეტო რელიგიური ფანატიზმით შეპყრობილ კათოლიკე მორწმუნეთა შორის განთქმულია თავისი ცნობი-

⁸³ M. Lechner. Lauretanische Litanei. – „Lexikon der Christlichen Ikonographie“, III, Rom-Freiburg-Basel-Wien, 1971, გვ. 29.

ლი ღვთისმშობლის ტაძრით, სადაც დაცულია ე.წ. წმინდა ქოხი (la Casa Santa). გადმოცემის თანახმად ეს ქოხი, რომელშიც ღვთისმშობელი ცხოვრობდა, ნაზარეთიდან XIII საუკუნეში ჯერ დალმაციაში მდებარე ქალაქ ტერზატკაში, ხოლო შემდეგ ლორეტოში გადაუტანიათ⁸⁴. „წმინდა ქოხი“, რომელმაც ლორეტოს ღვთისმშობლის ტაძარში პოვა ადგილსამყოფელი, შედარებით პატარა მოცულობისაა: მისი სიგრძეა დაახლოებით 8 მეტრი, სიგანე – 3 მეტრი, ხოლო სიმაღლე – 4 მეტრი. იგი შავი ხისა და აგურისაგან არის აშენებული, ბრინჯაოს კარები ცნობილი ოსტატის ლომბარდოს ნახელავია. „წმინდა ქოხს“ უმდიდრესი მორთულობა ჰქონდა, მორთულობად რაფაელის მიერ შესრულებული ღვთისმშობლის სახეც ითვლებოდა⁸⁵.

ლორეტოს ტაძარში დაცული „წმინდა ქოხი“ კათოლიკე მორწმუნეთა სათაყვანებელ რელიკიად გადაიქცა, რომლის სანახავად მლოცველები ევროპის სხვადასხვა ადგილიდან უწყვეტ ნაკადად მოედინებოდნენ, რათა ღვთისმშობლის წინაშე მუხლი მოედრიკათ და შესაფერისი ლოცვა-ვედრება აღევლინათ. დროთა განმავლობაში ევროპის ბევრ სხვა ქალაქში არსებულ კათოლიკურ ტაძრებშიც გაჩნდა „წმინდა ქოხის“ მსგავსი მინიატურული ნაგებობანი, რომელთა დამახასიათებელი ნიშან-თვისებაა ლორეტოში დაცული „ორიგინალისათვის“ მიბაძვა. რაც შეეხება „ლიტანია ლაურეტანას“ ანუ ლორეტოს ღვთისმშობლის პატივსაცემად შეთხზულ ლოცვას, რომელიც, როგორც უკვე აღინიშნა, კათოლიკურ სამყაროში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა, მისი ავტორი და კომპოზიციის თარიღი უცნობია. ზოგადად ლიტანიის, როგორც კათოლიკური ლოცვის, საფუძველს ბიბლიის ძველი აღთქმის შინაარსში ეძიებენ. სპეციალისტების აზრით, მისი პროტოტიპია ცალკეული ფსალმუნები, კერძოდ, 118-ე და 138-ე. ლიტანიის შესახებ არსებულ ყველაზე ადრინდელ დოკუმენტურ წყაროდ მიჩნეულია XIII საუკუნის ე.წ. მაინცის ხელნაწერი, სადაც მოხსენიებულია „ლიტანია ჩვენი მეუფე ღვთისმშობლის ქალწულ მარიამის მიმართ. ლოცვის წარმოთქმა – ნათქვამია საბუთში, – დიდად სასარგებლოა ყოველდღე ყოველგვარი მწუხარების საწინააღმდეგოდ“⁸⁶. პირველი დოკუმენტური ცნობები საკუთრივ ლორეტოს ღვთისმშობლის ლიტანიად აღიარებული ლოცვის შესახებ 1531, 1547 და 1554 წლებით არის დათარიღებული, თუმცა ოფიციალურად იგი მხოლოდ 1587 წელს იყო დადასტურებული რომის პაპის სიქსტუს V მიერ⁸⁷, რომლის ძეგლი ლორეტოს ტაძრის წინაა აღმართული ამ თარიღის აღსანიშნავად.

ყველაზე განთქმულ ლიტანიებად ე.წ. „ყველა წმინდანის ლიტანია“ და ლორეტოს ღვთისმშობლის ლიტანია ანუ „ლიტანია ლაურეტანა“ ითვლება⁸⁸.

1575 წლიდან მოყოლებული ლორეტოშივე თავი იჩინა ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილმა

⁸⁴ 1507 წლით დათარიღებულ მლოცველთა წიგნში ღვთისმშობლის „წმინდა ქოხის“ ლორეტოში დამკვიდრების თარიღად 1291 წელია მითითებული. ამ რელიკიისადმი თავყვანისცემა იტალიაში XV საუკუნიდან გავრცელებულა, ხოლო დასავლეთ ევროპაში – XVI საუკუნიდან. 1632 წელს ვატიკანს ამ მოვლენის აღსანიშნავად საგანგებო დღესასწაული დაუდგენია, რომელიც „წმინდა სახლის გადაცემის“ („Translatio almae domus“) სახელწოდებით ყოველწლიურად 10 დეკემბერს აღინიშნება (იხ. Lexikon der Christlichen Ikonographie III, 1971, 23, 544). საინტერესოა, რომ ასეთივე რელიკიური ხასიათის ქრისტიანული ძეგლი „Meryem Ana“-ს სახელწოდებით თანამედროვე თურქეთის ტერიტორიაზე, ეფესოს მახლობლად მდებარეობს. გადმოცემის თანახმად, ღვთისმშობელს თავისი ცხოვრების ბოლო წლები აქ გაუტარებია.

⁸⁵ 1798 წელს „წმინდა ქოხი“ გაძარცვეს ფრანგმა ჯარისკაცებმა. უფრო გვიან ნაპოლეონ ბონაპარტის ბრძანებით ლორეტოს ტაძარს დაუბრუნეს რაფაელის მიერ შესრულებული ღვთისმშობლის სურათი.

⁸⁶ Enciclopedia Cattolica. Ente per L'Enciclopedia Cattolica e per il Libro Cattolico. Citta del Vaticano, გვ. 1420.

⁸⁷ იქვე; შდრ.: Lexikon für Theologie und Kirche, VI, 23. 1077. უფრო დანერგვით ამ საკითხზე იხ.: G.G. Meersseman. Der Hymnos Akathistos im Abendland, I, II Bände, Freiburg, 1958-1960; M. Lechner. Lauretansche Litanei — Lexikon der Christlichen Ikonographie, III 1971, გვ. 28-29, 30.

სხვა, ე.წ. „ახალმა ლიტანიებმა“ რის გამო ვატიკანმა რიგი ღონისძიებისა განახორციელა, რათა „ლიტანია ლაურეტანას“ სიქსტუს V მიერ დამტკიცებული ტექსტი დაეცვა ყოველგვარი ხელყოფისაგან, მასში რაიმე ცვლილებებისა თუ შესწორებების შეტანისაგან. 1601 წელს რომის პაპმა კლიმენტი VIII აკრძალა „ლიტანია ლაურეტანას“ მთელი რიგი ნებადაურთველი ვარიანტებისა, ხოლო ვატიკანის სათანადო კონგრეგაციამ სხვადასხვა დროს სამი იდენტური შინაარსის დეკრეტი მიიღო (1631, 1821 და 1839 წწ.) იმის უზრუნველსაყოფად, რომ „ლიტანია ლაურეტანას“ დამტკიცებულ ტექსტში არავითარი ცვლილება არ შეეტანათ რომის პაპის საგანგებო ნებართვის გარეშე⁸⁹. ალბათ კათოლიკური ცენზურის ასეთმა სიმკაცრემ განაპირობა ის, რომ „ლიტანია ლაურეტანას“ ტექსტს საუკუნეთა მანძილზე რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილება არ განუცდია⁹⁰. საგულისხმოა ის გარემოება, რომ 1629 წელს „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტის რომში დასტამბვის შემდეგ ვატიკანს 1631 წელს საგანგებო დეკრეტი მიუღია ამ ლოცვის დაცვის მიზნით. ამ ფაქტის მიხედვით შეიძლება დავეჭვებულიყავით დასახელებული ლოცვის ლათინური დედნის, საიდანაც ქართული თარგმანი გაკეთდა, „ორთოდოქსალურობაში“, მაგრამ „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტის შესატყვის თანამედროვე ლათინურ ტექსტებთან შეჯერებამ, მიუხედავად მათ შორის არსებული გარკვეული ტექსტოლოგიური განსხვავებისა, რაზედაც საუბარი ქვემოთ გვექნება, ყოველგვარი საფუძველი გამორიცხა ასეთი დაეჭვებისათვის. გამოსარიცხია აგრეთვე ყოველგვარი დაეჭვება იმაში, რომ „ლიტანია ლაურეტანა“ ქართულად ნიკიფორე ირბახმა თარგმნა. გარდა იმისა, რომ საბუთებში სწორედ ისაა მითითებული ლოცვის ქართული ნაბეჭდი ტექსტის ავტორად, ამის დამადასტურებელია ზოგიერთი სხვა ობიექტური მონაცემებიც. პირველ ყოვლისა, მხედველობაში გვაქვს ის, რომ ქართველი ელჩის რომში ყოფნისას იქ სხვა არავინ იყო ქართული წარმომავლობისა, ვინც ამის განხორციელებას შეძლებდა. თუმცა უნდა დავაზუსტოთ, რომ მაშინ რომში ნიკიფორე ირბახის თანამემამულე ქალბატონი ცხოვრობდა, კახეთის მკვიდრი თინათინ-მარია ციბა (ციბაშვილი, სიბაშვილი?), რომელიც აქ გამოჩენილ იტალიელ მოგზაურთან პიეტრო დელა ვალესთან (1586-1652) ერთად სპარსეთიდან ჩამოვიდა, ვისი ცოლიც გახდა და ქართველ ელჩს სამშობლოში გამგზავრებამდე თავისი მეუღლის სასახლეში მასპინძლობდა. მაგრამ მას არ შეეძლო „ლიტანია ლაურეტანას“ ტექსტის ქართულ ენაზე მთარგმნელის მოვალეობა ეკისრა იმ მიზეზის გამო, რომ საქართველოზე სპარსელთა შემოსევისას იგი ცხრა წლის ასაკში ძალდატანებით სპარსეთში გადაასახლეს, სადაც უცხო ენაზე მეტყველების გამო მშობლიური ენა კარგად აღარ ახსოვდა, ყოველ შემთხვევაში იმდენად კარგად, რომ მთარგმნელის როლში გამოსულიყო. ამასთან ერთად, ქართული წიგნების გამოცემისას იგი ორსულად იყო და ამიტომაც ვერ შეძლებდა გამოსაცემად მომზადებული,

⁸⁸ M. Lechner. Op. cit. გვ. 103.

⁸⁹ Enciclopedia Cattolica, გვ. 1420. მიუხედავად ამ საცენზურო ზომებისა, ისეთ გავრცელებულ ლიტანიათა გარდა, როგორიც იყო „იესოსადმი“, „იესოს გულისადმი“, „ძვირფასი სისხლისადმი“, „წმინდა იოსებისადმი“ და „ლორეტოს ღვთისმშობლისადმი“ („ლიტანია ლაურეტანა“), რომლებიც, მ. ლეჰნერის აზრით, წარმოშობით ყველაზე ძველ „ყველა წმინდანთა ლიტანიას“ ბაძვდნენ, საქრისტიანო ლიტერატურას და, ნაწილობრივ, პრაქტიკულ ღვთისმსახურებასაც შემორჩა ისეთი ლიტანიები, როგორიცაა „საცოდავ სულთა სანუგეშებლად“, „ყოველად წმინდა“, „წმინდა სულისა“ და სხვ. (იხ. M. Lechner – Lexicon der Christlichen Ikonographie, III 1971, გვ. 103.).

⁹⁰ როგორც ირკვევა, ამ პრეროგატივით მხოლოდ ორმა პაპმა ისარგებლა „ლიტანია ლაურეტანას“ ტექსტში უმნიშვნელო ცვლილებების შესატანად: პირველი მსოფლიო ომის დროს ბენედიქტე XV მითითებით ტექსტს დაემატა მიმართვა: „Regina pacis, ora pro nobis“ („დედოფალო მშვიდობისაო, ილოცე ჩვენთვის“), ხოლო პიუს XII მითითებით (1950წ.) ტექსტს დაემატა აგრეთვე „Maria in Caelum assumpta“ („ცად აღწევილო მარიამ“) - Enciclopedia Cattolica, გვ. 142.

მაგრამ შეცდომებითა და ენობრივი შეუსაბამებობებით აღსავსე პირველნაბეჭდი ქართული ტექსტების კორექტორის როლი შეესრულებინა. ამ ფაქტს ძნელია სხვა ახსნა მოეძებნოს, მით უმეტეს, რომ საკვლევ თემასთან დაკავშირებული ბოლო დროს გამოვლენილი ფაქტობრივი მასალა პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოქვეყნების მთავარ ინიციატორად და სულისჩამდგმელად მის მეუღლეს, პიეტრო დელა ვალეს წარმოაჩენს⁹¹.

ამრიგად, ნიკიფორე ირბახმა როგორც მართლმადიდებელმა ღვთისმსახურმა და ქართველი მეფის ოფიციალურმა წარმომადგენელმა მშობლიურ ენაზე თარგმნა კათოლიკური ლოცვა „ლიტანია ლაურეტანა“ და თუ პირველნაბეჭდი „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ და „ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“ „პროპაგანდა ფიდეს“ ხელმძღვანელობის მიერ გათვალისწინებული იყო თეატინელ მისიონერთა პრაქტიკული საჭიროებისათვის, ღვთისმშობლის სადიდებელი ლიტანიის ტექსტის ქართულ ენაზე თარგმნის ინიციატივა უცილობლად ნიკიფორე ირბახს უნდა მიეწეროს. ქართველ დიპლომატს ამ შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, კონკრეტული მიზანიც ამოძრავებდა: კათოლიკური ლოცვისადმი ცნობისმოყვარეობის გამჟღავნებითა და მისი შინაარსის ქართული მრეკლისათვის ხელმისაწვდომობით ნიკიფორე ცდილობდა თავისი კათოლიკე კოლეგებისათვის, ვისთანაც მოლაპარაკებას აწარმოებდა, ეჩვენებინა, რომ საერთოქრისტიანულ მოძღვრებასა და მორალს იგი სარწმუნოების საკითხებში კათოლიკებსა და მართლმადიდებლებს შორის არსებულ უთანხმოებაზე უფრო მაღლა აყენებდა და რომ ამ უთანხმოებას უარყოფითად არ უნდა ემოქმედა მათ შორის მიმდინარე მოლაპარაკებებსა და ორმხრივ სასარგებლო პოლიტიკურ ერთიანობაზე.

„ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ნაბეჭდი ტექსტის წარმომავლობის ასეთ ჭრილში გააზრება ნიკიფორე ირბახს არა მხოლოდ დახვეწილ დიპლომატად და პოლიტიკოსად წარმოაჩენს, არამედ მაღალი სულიერების მქონე ღვთისმსახურადაც, რომელიც კათოლიკურ-მართლმადიდებლურ გარკვეულ დაპირისპირებაზე მაღლა საერთო საქრისტიანო იდეალებს აყენებდა. არანაკლებ მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ქართული ელჩობის იტალიაში მოღვაწეობის შესახებ ვატიკანის სამეცნიერო დაწესებულებებში გამოვლენილი დოკუმენტური მასალა „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ნაბეჭდი ტექსტის ჩათვლით ნიკიფორე ირბახს, მის მრავალმხრივ სასულიერო და საერო მოღვაწეობასთან ერთად, ქართულ ისტორიოგრაფიაში არა მხოლოდ პირველ ლექსიკოგრაფად („ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“), არამედ იტალიურენოვანი სასულიერო ლიტერატურის მშობლიურ ენაზე პირველ მთარგმნელადაც წარმოაჩენს.

ახლა შევეცადოთ გავერკვიოთ იმაში, თუ რამ გამოიწვია ნიკიფორე ირბახის მიერ ასე თვალნათლივ გამჟღავნებული ინტერესი „ლიტანია ლაურეტანას“ ანუ ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილი ამ კათოლიკური ლოცვის მიმართ, ან რა კონკრეტულ გარემოებას შეეძლო ხელი შეეწყო მის მიერ ამ ლოცვის ქართულ ენაზე თარგმნისათვის. ამ საკითხთან დაკავშირებით, უპირველეს ყოვლისა, ის უნდა აღვნიშნოთ, რომ თუმცა „ლიტანია ლაურეტანა“ კათოლიკური ლოცვაა, იგი არანაკლები პოპულარობითა და პატივისცემით სარგებლობდა მართლმადიდებელთა შორის, მთელი მართლმადიდებლური აღმოსავლეთის ქრისტიანულ მოსახლეობაში. ამაზე არაერთი ისტორიული საბუთი მეტყველებს. ვფიქრობთ, საკმარისია დავიმოწმოთ ზოგიერთი ცნობა აღმოსავლურ მართლმადიდებლური სამყაროს ისეთი უმნიშვნელოვანესი წარმომადგენლის სათანადო ლიტერატურიდან, როგორიცაა რუსეთის მართლ-

⁹¹ უფრო დაწვრილებით პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოცემაში პიეტრო დელა ვალეს როლის შესახებ იხ. ჩვენს გამოკვლევაში „პიეტრო დელა ვალე - ევროპული ქართველოლოგიის წინამორბედი“ („საქართველო და ევროპის ქვეყნები XIII-XIX სს.“, ტ. 2, თბ., 2014, გვ.9-289).

მადიდებლური ეკლესია. სოფიო სნესორევას ცნობილი ნაშრომის ერთ-ერთ ნაკვეთში, სადაც საუბარია ღვთისმშობლის სასწაულმოქმედ ხატებზე, რომელთა თარიღებს ყოველწლიურად საგანგებოდ აღნიშნავდა რუსეთის მართლმადიდებლური ეკლესია, 14 სექტემბრის თარიღით მითითებულია ღვთისმშობლის ორი ხატის დღესასწაული. ერთი მათგანია სოფელ ლესნაიაში (კონსტანტინოვოს მაზრა სედლეცის გუბერნიისა) დაცული ღვთისმშობლის ხატი, რომლის შესახებ ნაშრომში ნათქვამია: „Сия чудотворная икона явилась в 1291 году в Италии и находится в Лоретском (იგულისხმება ქ. ლორეტო – ჯ. ვ.) монастыре“⁹².

მეორე რუსული წყაროს მიხედვით, სადაც 14 სექტემბერი დადასტურებულია რუსეთში ლორეტოს ღვთისმშობლის ხატის სადღესასწაულო თარიღად, „эта икона явилась в XI веке, по одним известиям в 1063 г., а по другим – в 1069 г. Находится она в монастыре гор. Лорето (sic) в Италии. По изображению она похожа на Чернигово-Ильинскую, Феодотьевскую, Сокольскую и на некоторые другие русские иконы. Богомладенец изображен на левой руке Богоматери; правой рукой он благославляет именовсловно, а левую держит на коленях. Список с этой иконы находится в селе Песочино, в 12 верстах от города Харькова“⁹³. ეს წყარო არა მხოლოდ იმ მხრივაა საინტერესო, რომ მასში დამოწმებულია ფაქტი რუსეთში ლორეტოს ღვთისმშობლის ხატის ასლის არსებობისა, არამედ იმითაც, რომ ამ ხატის აქ მოცემული აღწერილობის მიხედვით დასტურდება „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულ ნაბეჭდ ტექსტს ზემოთ მოთავსებული გრავიურის შინაარსობრივი შეუსაბამობა ლორეტოს ტაძრის რელიკვიებისადმი.

საქართველოში ღვთისმშობლის კულტის ტრადიციის დასახასიათებლად საკმარისია გავიხსენოთ, რომ სვეტიცხოვლის ტაძარი წმ. მარიამის სახელობისაა; რუსულ წყაროებში იგი, სახელდობრ, იხსენება როგორც „Собор во имя Покрова Пресвятыя Богородицы“⁹⁴. გარდა ამისა, ცნობილია, რომ ღვთისმშობლის სასწაულმოქმედ ხატებს შორის ერთ-ერთ უძველესად მიჩნეულია ათონის წმინდა მთაზე არსებულ ქართულ მონასტერში დაცული ივერიის ღვთისმშობლის ხატი, რომელიც X საუკუნით თარიღდება. რუსულ სასულიერო ლიტერატურაში ამ ხატის შესახებ არაერთი საინტერესო ცნობაა მოცემული, კერძოდ ის, რომ 1648 წელს რუსეთის მეფის ალექსი მიხეილის ძის დროს ათონის მონასტრიდან მოსკოვში ჩამოიტანეს ივერიის ღვთისმშობლის ხატის ნატიფი ხელოვნებით შესრულებული ასლი, რომელიც „ничем не разнится от подлинника, ни длиною, ни шириною, ни ликом, одним словом, «новая аки старая»“⁹⁵. მეორე ცნობა ეხება „ქართულ ღვთისმშობლის ხატს“ რომელიც შაჰ აბას I შემოსევების დროს სხვა უნიკალურ სასულიერო რელიკვიებთან და უძვირფასეს საგანძურთან ერთად სპარსელებმა მიიტაცეს. ამ ხატის შემდგომი თავგადასავლის შესახებ ს. სნესორევა გვამცნობს, რომ საქართველოდან სპარსეთში წაღებულ „ризу господню Шах Аббас поднес в

⁹² С. Снеессорева. Земная жизнь пресвятой Богородицы и описание чудотворных ея икон, чтимых православною црковью на основании священного писания и церковных преданий. СПб., 1891, гл. 441.

⁹³ Слава Богоматери. Сведения о чудотворных и местночтимых иконах Божей Матери. М., 1907 гл. 49. რუსეთში ლორეტოს ღვთისმშობლისადმი თავყვანისცემის ამბავი და მასთან დაკავშირებული თქმულების შინაარსი დანვრილებითაა გადმოცემული ა. კირპიჩნიკოვის ნაშრომში: А. К. Кирпичников. Русское сказание о Лоретской Богородице. М., 1896.

⁹⁴ იბ., „Тифлиссские ведомости“ 1829, 6 декабря, №49, гл. 2.

⁹⁵ ს. სნესორევა, დასახ. ნაშრ., გვ. 170. ამ ხატის დედნის შესახებ აქვე ნათქვამია: «Святая икона, именуемая Иверскою, находится в Иверском монастыре, с 999 года, что на Афонской горе. Со времени явления и доныне икона пребывает в храме при внутренних вратах монастырских., почему и называется Вратарницею-Портаитскою, а от имени монастыря - Иверскою» (იქვე). ამ ხატის ასლი მოათავსეს მოსკოვში «в особенную часовню, для нее устроенную у Воскресенских Ворот» (იქვე, გვ. 172).

დარ პატრიარხუ ფილარეტუ, ა იკონუ გრუზინსკოი ბოგომატერი купил у персов бывший в Персии по торговым делам прикащик ярославского купца Григория Лыткина, Стефан Лазарев⁹⁶.

მიუხედავად იმისა, რომ ღვთისმშობლის ამ ორმა უნიკალურმა „სასწაულმოქმედმა“ ქართულმა ხატმა ადგილსამყოფელი საქართველოს ფარგლებს გარეთ დაიმკვიდრა, ქვეყნის შიგნით სხვა წმინდანთა და სალოცავთა შორის წმ. მარიამის კულტი, შეიძლება ითქვას, უტოლდებოდა წმ. გიორგისადმი ქართველთა მხრივ სრულიად განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას. ამის დამადასტურებელი არაერთი საბუთი არსებობს, მაგრამ წინამდებარე გამოკვლევისათვის სულ სხვა მნიშვნელობისაა საქართველოში მოღვაწე კათოლიკე მისიონერების მიერ რომში გაგზავნილ რელაციებში დამოწმებული ცალკეული ცნობები, რომლებიც ჩვენთვის საინტერესო საკითხებს გარკვეულ შუქსა ჰფენენ. ამჯერად მხოლოდ იტალიელი მისიონერის ჯუზეპე ჯუდიჩეს (წარმოშობით მილანელის) მიერ XVII საუკუნის 40-იან წლებში საქართველოდან რომში გაგზავნილ რელაციებში აღნიშნულ ზოგიერთ ცნობაზე გავამახვილებთ ყურადღებას. თუმცა აქ მოტანილი ფაქტები ძირითადად მხოლოდ სამეგრელოს შეეხება, მაგრამ მათ შორის არაერთია ისეთი, რომელიც იმდროინდელი საქართველოს სინამდვილის ზოგადად დასახასიათებლად ტიპობრივად შეიძლება მივიჩნიოთ. უპირველეს ყოვლისა, დავიმოწმებთ ერთ ადგილს რელაციიდან, რომელიც, ჩვენი აზრით, საქართველოში ღვთისმშობლის კულტის შესახებ ზემოთ გამოთქმული მოსაზრების საილუსტრაციოდ შეიძლება გამოდგეს: «გაჭირვებისა და მწუხარების შემთხვევაში (ქართველები. – ჯ. ვ.) უმაღლე ეკლესიას მიაშურებენ ხოლმე, ეკლესიის კარების წინ გაჩერდებიან და თავიანთ გაჭირვებაზე ლოცულობენ: ღვთისმშობლის ხატს ევედრებიან (რომელსაც ხელში ყრმა ქრისტე უჭირავს). ასეთი ხატები ჩვეულებრივია ყველა ეკლესიაში, თითქოს ადამიანებს ესაუბრებიანო ამგვარად: „ოო. უნეტარესო ქალწულო!.. წყალობით მოხედე ჩემს გაჭირვებას, რისთვისაც შენ მოგემსახურები და შემოწირულებასაც არ დავიშურებ“ და სხვა⁹⁷.

ჯ. ჯუდიჩეს ამავე რელაციაში, სამეგრელოში იმხანად მოქმედი კათოლიკური მისიონის მაგალითზე, მოცემულია საქართველოში მისიონერების ყოველდღიური პრაქტიკული სასულიერო საქმიანობის ერთგვარი განრიგი, რომლის აუცილებელ შემადგენელ ნაწილს, როგორც ირკვევა, ღვთისმშობლის ლიტანიის შესრულება წარმოადგენდა. რელაციაში ამის შესახებ ნათქვამია: „წირვა ყოველ დღე სრულდება მგალობელთა გუნდით – ჟამისას, სერობისას და ღამე... კვირაობით ქრისტიანულ მოძღვრებას ვასწავლით. საზეიმო უქმეებში წირვა დგება ზარის რეკითხით... თუ მწუხრისას „გიხაროდენ ქალწულოს“⁹⁸ ლოცვის ნიშნად ზარი ირეკება, რომლის შემდეგ საიდუმლო ლოცვა სრულდება, ის აგრეთვე ალიონის შემდეგ დილითაც მეორდება და მას მაშინვე უწმინდესი ღვთისმშობლის ლიტანიაც თან ერთვის, ყველაფერი ეს ჩვენ წესრიგს შეესაბამება⁹⁹.

ეჭვგარეშეა, რომ „უწმინდესი ღვთისმშობლის ლიტანიის“ სახით აქ „ლიტანია ლაურეტანა“ იგულისხმება და, სახელდობრ, არა ლათინური ტექსტი ამ ლოცვისა, რომელიც მკვიდ-

⁹⁶ ს. სნესორევა, დასახ. ნაშრ., გვ. 402. ამ ქართული ხატის მუდმივი ადგილსამყოფელის შესახებ აქვე ნათქვამია: „Чудотворная сия икона находится в Красногорском монастыре архангельской епархии. Точный снимок (იგულისხმება ასლი – ჯ. ვ.) с этой иконы находится в Москве, в церкви Святой Троицы, что близ Варваринских ворот» (იქვე).

⁹⁷ დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი. წერილები საქართველოზე, XVII საუკუნე. იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ. თბ., 1964, გვ. 93.

⁹⁸ იგულისხმება ლოცვა, რომელიც ქართულ ეკლესიაში „გიხაროდენ მიმადლებულო მარიამ“-ის სახელწოდებითაა ცნობილი.

რი მოსახლეობისათვის გაუგებარი იქნებოდა, არამედ 1629 წელს რომში დასტამბული მისი ქართული თარგმანი. ეს უკანასკნელი XVII საუკუნის 30-იან წლების დასაწყისში, როგორც ახალგამოვლენილი საარქივო საბუთები მოწმობენ, იქვე გამოცემულ პირველ ქართულ ნაბეჭდ წიგნებთან ერთად მისიონერებს იტალიიდან საქართველოში გამოატანეს. ეს ცნობა 1630 წლის 7 სექტემბრით დათარიღებულ ორიგინალური შინაარსის საარქივო საბუთშია დამოწმებული, რომელიც საქართველოში წამოსასვლელად გამიზნულ მისიონერთათვის სპეციალურად შედგენილ ინსტრუქციას წარმოადგენს. ინსტრუქციის VI პუნქტში ამის შესახებ ნათქვამია: „გვაცნობონ (მისიონერებმა – ჯ. ვ.), კარგი გამოვიდა თუ არა ქართული შრიფტი და სხვა დაბეჭდილი ტექსტები, რომლებიც თან მიაქვთ“¹⁰⁰.

ზემოთ ციტირებულ საარქივო საბუთში დამოწმებულია ფაქტი პირველი ქართული ნაბეჭდი ტექსტების რომიდან საქართველოში გაგზავნისა, მაგრამ ჩააღწია კი ამ ტექსტებმა დანიშნულებისამებრ? თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ რომიდან საქართველოსკენ მგზავრობას მრავალი სირთულე და ფათერაკი სდევდა თან, ამ კითხვის დასმა უსაფუძვლო არ უნდა იყოს. მაგრამ დადებითი პასუხი ამ კითხვაზე ეჭვგარეშეა, რადგან ის მისიონერები, ვისთვისაც ზემოთ აღნიშნული საგანგებო ინსტრუქცია შეადგინეს, თვით ჯუზეპე ჯუდიჩე (მილანელი) და არქანჯელო ლამბერტი (ნეაპოლელი) იყვნენ, რომლებმაც ალექსანდრე და ერზურუმის გზით 1631 წლის მაისში საქართველოში ჩამოაღწიეს და ერთხანს ჯერ გორში ცხოვრობდნენ, ხოლო შემდეგ სამეგრელოში გადავიდნენ სამოღვაწეოდ.

ამავე რელაციაში ჯ. ჯუდიჩეს მითითებული აქვს ზოგიერთი სასულიერო ხასიათის სხვა ღონისძიებაც, რომლებიც შინაარსობრივად ერთგვარად ავსებდნენ საქართველოში მისიონერთა მოღვაწეობის ზემოთ ციტირებულ განრიგს (პროგრამას): „ჩვეულებრივი ღამისთევისა და მარხვის გარდა, – მიუთითებს ავტორი, – ამ ქვეყნის ორ დიდ მარხვასაც ვასრულებთ ჩვენი სარწმუნოების შესაბამისად და რასაც წმინდა ეკლესია გვავალდებს დიდმარხვასა და ხსნილში, ერთს უწმინდესი სამების შემდეგ პირველ კვირაში, ვიდრე წმინდა პეტრემდე, მეორეს – პირველ აგვისტოდან ღვთისმშობლობამდე, ამ დროს ხორცისაგან თავს ვიკავებთ და მხოლოდ რძის ნაწარმით ვიკვებებით. მარხვის დაცვა სავალდებულოა. ღამეს ვათევთ ოთხშაბათობით, რომ მივბაძოთ ყველაფერში ამ ხალხს, ... რომელსაც დასრულებული ქრისტიანული კულტურა მოეპოვება“¹⁰¹.

ზემოთ მოტანილი ამონაწერიდან ირკვევა, რომ მისიონერები საქართველოში პრაქტიკული საეკლესიო საქმიანობის განხორციელებისას ყოველნაირად ცდილობდნენ დაექვემდებარებინათ იგი ადგილობრივი სასულიერო ცხოვრების ტრადიციული წეს-ჩვეულებისათვის, რომელიც მათ, არცთუ უსაფუძვლოდ, მიაჩნდათ „დასრულებული ქრისტიანული კულტურის“ ნიაღში აღმოცენებულად. თავისთავად ცხადია, რომ მისიონერთა მხრივ ამ ფაქტისათვის ანგარიშის გაწევა სრულიად არ ნიშნავდა იმას, რომ ისინი რამდენადმე მაინც ამით ზიანს აყენებდნენ ან უგულვებელყოფდნენ საქართველოში თავიანთი მოღვაწეობის ძირითად დან-

⁹⁹ ჯ. ჯუდიჩე, დასახ. ნაშრ., გვ. 119-120. ამ ამონაწერიდან არ ჩანს სამეგრელოში მოღვაწე მისიონერებს კვირის რომელი დღე ჰქონდათ განკუთვნილი ღვთისმშობლის ლიტანიის აღსაველენად, რომელიც საღამოს ლოცვად ითვლება („ალიონის შემდეგ დილითაც“ მის გამეორებას ადგილი ჰქონია მხოლოდ სადღესასწაულო დღეებში). „ლიტანია ლაურეტანას“ ლათინური ტექსტის ერთ-ერთი თანამედროვე გამოცემის შესავალ ნაწილში ამის შესახებ ნათქვამია: „ყოველ შაბათს მთელი წლის განმავლობაში განსაზღვრული ანტიფონით „იდიდე დედოფალი“ „ლირსყოფა“-ითურთ და სიტყვიერით „მოგვიტევენ“ გუნდად ითქმიან ლიტანიად ნეტარი ქალწულისა“.

¹⁰⁰ APF, Istruzioni, 1623-1638, გვ. 152-რ.

¹⁰¹ ჯ. ჯუდიჩე, დასახ. ნაშრ., გვ. 120-121.

იმნულებას. სრულებითაც არა: სწორედ ასეთი მიდგომით მკვიდრი მოსახლეობისადმი ისინი უფრო სრულყოფილად და გეგმაზომიერად ცდილობდნენ საქართველოში დაენერგათ ის, რაც ჯ.ჯუდიჩეს თქმით „ჩვენს“ ანუ კათოლიკური ეკლესიის „ნესრიგს შეესაბამებოდა“.

რელაციის ამ ამონაწერში დამონშებული ცნობებიდან განსაკუთრებით ყურადსაღებია ის ფაქტიც, რომ შაჰ აბას I მიერ არაერთგზის აოხრებულ საქართველოში, სხვა სასულიერო ხასიათის დღესასწაულებთან და, კერძოდ, წმინდა გიორგობასთან ერთად თურმე „ღვთისმშობლობაც“ რეგულარულად აღინიშნებოდა ხოლმე. თუნდაც ეს ფაქტი ნუთუ არ კმარა საიმისოდ, რომ ისეთ სასულიერო მოღვაწეს, როგორც წმინდა ბასილის წესის ბერი ნიკიფორე ირბახი იყო, იტალიაში ყოფნისას ცხოველი ინტერესი გამოემჟღავნებინა საქვეყნოდ ცნობილი ლორეტოს ღვთისმშობლის ლიტანიის მიმართ, რათა ეს ლოცვა მისი თარგმანის საშუალებით ქართულ ეკლესიას „ღვთისმშობლობის“ უფრო საზეიმო ვითარებაში აღსანიშნავად შემატეებოდა. მაგრამ არც იმის გამორიცხვა შეიძლება, რომ ამ კათოლიკური ლოცვის ქართულად თარგმნა ქართველ ელჩს რაიმე კონკრეტულმა გარემოებამ შთააგონა. ასეთი ვარაუდის დასაშვებად ორი კონკრეტული ფაქტი უნდა დავიმოწმოთ, რომლებიც ნიკიფორე ირბახის ელჩობის სანყის და დამაგვირგვინებელ ეტაპებს უკავშირდება. პირველი ის გახლავთ, რომ 1626 წ. იერუსალიმიდან ნეაპოლში ჩასული ნიკიფორე პაპის კურიის მიერ საქართველოში სამისიონერო მოღვაწეობისათვის გამწესებულ თეატინელ ბერებს გაეცნო და ამ უკანასკნელთა მიწვევით მადრიდში გამგზავრებამდე მათ რეზიდენციაში ცხოვრობდა, რომელსაც „სანტა მარია დი ლორეტოს სახლი“ ერქვა. თეატინელთა ორდენის გამგებლობაში იყო აგრეთვე იტალიის დედაქალაქის ცენტრალურ ნაწილში განლაგებული სან-სილვესტროს მამათა მონასტერი, სადაც ნიკიფორე ირბახი რომში ჩასვლის პირველი დღეებიდან სამშობლოში გამგზავრებამდე ცხოვრობდა. ამ მონასტრის შორიახლოს (გზის გადაღმა) ახლაც მდებარეობს „სანტა მარია დი ლორეტოს“ შესანიშნავი ეკლესია, რომელიც მის გვერდით აღმართულ მეორე, ასევე ბაროკოს სტილში ნაგებ ეკლესიასთან ერთად რომის ვენეციის მოედნის მშვენიერ ნარმოადგენს. როგორც ლორეტოს ღვთისმშობლის სახლი ნეაპოლში თავისი ეკლესიითურთ, ისე სან-სილვესტროს მონასტრის გვერდით მდებარე ლორეტოს ღვთისმშობლის ეკლესია რომში ის ადგილები იყო, სადაც ნიკიფორე ირბახს შესაძლებლობა ჰქონდა ხშირად დასწრებოდა და მოესმინა „ლიტანია ლაურეტანას“ შესრულებისათვის და ამ ლოცვის ქართულ ენაზე თარგმნის სურვილი გასჩენოდა.

აქვე უნდა აღინიშნოს, კიდევ ერთი, ჩვენი აზრით, ანგარიშგასაწივეი მოსაზრება ამავე საკითხთან დაკავშირებით. თუმცა „ლიტანია ლაურეტანა“ კათოლიკური ლოცვაა, მაგრამ, როგორც ნაწილობრივ ზემოთ აღვნიშნეთ, იგი ქრისტიანულ ლოცვათა იმ რიგს განეკუთვნება, რომელიც თითქმის თანაბარი უფლებებით სარგებლობდა როგორც კათოლიკურ, ასევე მართლმადიდებლურ ეკლესიებში. ამ მოსაზრების მართებულობაზე „ლიტანია ლაურეტანას“ ტექსტის სანყისი ორი ფრაზის „კირიე ელესონ“ (უფალო, შეგვიწყალე) და „ქრისტე ელესონ“ (ქრისტე შეგვიწყალე) ბერძნული წარმომავლობის გარდა ზემოთ მოტანილი ფაქტებიც მეტყველებს, რაც ადასტურებს აგრეთვე რუსეთის საეკლესიო რიტუალში ამ ლოცვის სხვა მართლმადიდებლურ ლოცვათა შორის სრულ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „მოქალაქეობრივ“ თანასწორუფლებიანობას. და თუ ეს ასეა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ნიკიფორე ირბახის მრჩეველი და ხელშემწყობი „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულად თარგმნის საქმეში იმ წრის წარმომადგენელი იქნებოდა, რომელთანაც ქართველი მეფის ელჩი იტალიაში ყოფნისას უშუალოდ იყო დაკავშირებული და რომელიც, მის მსგავსად, ლოიალურ დამოკიდებულე-

ბას ამჟღავნებდა კათოლიკურ და მართლმადიდებლურ ეკლესიათა თანამშრომლობისა და, შესაძლოა, მათი გაერთიანების პრობლემის მიმართაც. ასეთ პიროვნებად, ჩვენი აზრით, დასაშვებია მივიჩნიოთ ცნობილი ბერძენი სასულიერო მოღვაწე იოანე-მათე კარიოფილოსი (1586-1669)¹⁰², რომელთანაც ნიკიფორე ირბახი იტალიაში ყოფნისას თავისი საქმიანობით ალბათ ყველაზე ახლო და უშუალოდ იყო დაკავშირებული, რადგან ი.-მ. კარიოფილოსს, როგორც ახალგაშობილი საარქივო საბუთებიდან ირკვევა, „პროპაგანდა ფიდეს“ კონგრეგაციისგან დავალებული ჰქონდა ქართველი მეფის ელჩის თარჯიმნობა¹⁰³.

ამ, შედარებით ვრცელი, ისტორიული მიმოხილვის შემდეგ „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული თარგმანი ტექსტოლოგიურადაც უნდა განვიხილოთ, მით უმეტეს, რომ იგი ასეთი თვალთახედვით შესწავლა-დაკვირვებისათვის საკმაო საფუძველს იძლევა. მართლაც, თარგმანი ერთობ თავისებურადაა შესრულებული: მასში შეინიშნება თვალნათლივი ლაფსუსები ქართულის თვალსაზრისით, ტექსტში უხვადაა გაბნეული ე.წ. ევროპეიზმები და, რაც ყველაზე დამაფიქრებელია, აღინიშნება ბერძნული ენის საკმაოდ ძლიერი გავლენა. „ლიტანია ლაურეტანას“ 1629 წელს შესრულებული ქართული თარგმანის ტექსტში დაშვებულ უზუსტობათა ამოსაცნობად და დასახასიათებლად გამართლებულად გვეჩვენება მისი შეჯერება, უპირველეს ყოვლისა, შესაბამის ქართულ ტექსტთან, რომლის გამოცემა ბევრად უფრო გვიან, 1905 წელს განხორციელდა თბილისში და რომლითაც დღესაც სარგებლობენ მორწმუნე ქართველი კათოლიკენი. ეს უკანასკნელი თავისი შინაარსით ძირითადად შეესატყვისება „ლიტანია ლაურეტანას“ 1629 წლის ქართულ ტექსტს, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ სათაურად ლორეტოს ღვთისმშობლის ლიტანიის ნაცვლად წამძღვარებული აქვს „ლიტანია ყოვლად წმიდისა“ და სტრიქონთა რაოდენობა შეადგენს არა 60-ს, არამედ – 64-ს¹⁰⁴. ორივე ტექსტს ვაქვეყნებთ პარალელურად ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის დაცვით.

¹⁰² სხვა ცნობით ი.-მ. კარიოფილოსი 1633 წლის მაისში გარდაიცვალა, დაკრძალულია რომში.

¹⁰³ APF, SOCG, 1628, vol. 147, გვ.292.

¹⁰⁴ „ლიტანიის“ თანამედროვე ქართული ტექსტი 4 სტრიქონით სჭარბობს მის წინამორბედ (1629 წლის) ქართულ ტექსტს, რაც არ უნდა იყოს გაუგებარი, რადგან, როგორც ზემოთ აღინიშნა, XVI საუკუნიდან მოყოლებული ლათინური „ლიტანია ლაურეტანა“ უფრო ზუსტად კი – სიქსტუს V მიერ დამტკიცებული მისი ტექსტი, ვატიკანის ხელისუფალთა სხვადასხვა დროს მიღებული გადაწყვეტილებებით ნაწილობრივ შეივსო. გარდა ამისა, ორი სტრიქონი 1905 წელს გამოქვეყნებული ამ ლოცვის ქართული ტექსტისა (მე-60: „ქრისტე, ისმინე ჩვენი“ და 61-ე: „ქრისტე შეისმინე ჩვენი“ გვ. 106) არც 1629 წლის შესაბამის ტექსტშია დამონმებული და არც გვიანდელ, 1912 წლის ქართულ გამოცემაში (შდრ.: „ლოცვანი ქართველ კათოლიკეთათვის და საერთოთ ყოველთა ქრისტიანეთათვის“ შეკრებილი ივანე მაისურაძის მიერ. მეორე გამოცემა შევსებული და შესწორებული სოფიო იეზოვის (იზაშვილის) მიერ, ტფილისი, 1912, გვ. 114-115.

თითქოს უფრო ძნელად ასახსნელი ჩანს თანამედროვე ქართული „ლიტანიის“ სათაურში არსებული სხვაობა, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ ამ ლოცვის შინაარსი ისევე როგორც 1629 წელს გამოქვეყნებულისა, ვედრებას წარმოადგენს არა ზოგადად „ყველა წმინდანის“, არამედ საკუთრივ ღვთისმშობლის მიმართ, მაშინ მისი სათაური ასე უნდა იკითხებოდეს: „ლიტანია ყოვლად წმიდისა ღვთისმშობლისა“.

ლიტანია: ის: სო-ლ: ღმერთის:
 მშო-ბელსა: ო-დესცა: ენაბო-ს: მისამა:
 თვის: მშო-ბელი: ისტ-: ლ-რატ-ნ:
 კირიე: ელვისო-ნ:
 ქრისტე: ელვისო-ნ:
 კირიე: ელვისო-ნ:
 ქრისტე: ისმინე: ჩუენი:

5. ქრისტე: შეისმინე: ჩუენი:
 მამაო: ზეცათაო: ღმერთო: შეგვი-:
 ცაალენ: ჩუენ:
 ზის: მხსნელ-: სო-ფლისაო: ღმერთ-: შეგვი-:
 ცაალენ: ჩუენ:
 სულო-: ცმიდაო-: ღმერთო-: შეგვი-:
 ცაალენ: ჩუენ:
 ცმიდაო-: სამებაო-: ღმერთო-: შეგვი-:
 ცაალენ: ჩუენ:

10. ცმიდაო-: მარია: მიო-ხება:
 შენიზედა: ჩუენ:
 ცმიდაო-: ღმერთის: მშო-ბელო-: მიო-ხ:
 ცმიდაო-: ქალცულ-: ქალცულებათ-:
 მიო-ხება: შენიზედა: ჩუენ:
 მშო-ბელო-: ქრისტესო-: მიო-ხ:
 მშო-ბელო-: საღმრთ-სა: მადლისაო-:
 მიო-ხება: შენიზედა: ჩუენ:

15 მშო-ბელო-: განცმედილ-: მიო-ხ:
 მშო-ბელო-: უხრცნელო-: მიო-ხ:
 მშო-ბელო: შეუგინებელო-: მიო-ხ:

მშო-ბელო-: სასურველ-: მიო-ხ:
 მშო-ბელო-: საკვირველებათაო-: მიო-ხ:

20. მშო-ბელო-: დამბადებელისაო-: მიო-ხ:
 მშო-ბელო-: მაცხო-ვრისაო-: მიო-ხ:
 მშო-ბელო-: საკრზალველ-: მიო-ხ:
 ქალცულო-: უბრზნესო-: მიო-ხ:
 ქალცულ-: პან: სავედრებელო-: მიო-ხ:

25 ქალცულო-: საქადაგებელო-: მიო-ხ:
 ქალცულო-: კო-ვლდ: ზლიერო-:

„ლიტანია ყოვლად წმიდისა“

კირიე, ელვისონ.
 ქრისტე, ელვისონ.
 კირიე, ელვისონ.
 ქრისტე, ისმინე ჩუენი.

ქრისტე, შეისმინე ჩუენი.
 მამაო ზეცათაო ღმერთო,
 შეგვიწყალენ ჩვენ.
 ძეო, მაცხოვარო სოფლისაო
 ღმერთო, შეგვიწყალენ ჩვენ.
 სულო წმინდაო ღმერთო,
 შეგვიწყალენ ჩვენ.
 წმიდაო სამებაო ერთო ღმერთო,
 შეგვიწყალენ ჩვენ.

წმიდაო მარიაჲ, მეოხ მეყავ ჩვენ.
 წმიდაო ღვთის მშობელო, მეოხ
 მეყავ ჩვენ.
 წმიდაო ქალწულთა ქალწულო,
 მეოხ მეყავ ჩვენ.
 დედაო ქრისტესაო, მეოხ მ. ჩვ.
 დედაო საღმრთო მადლისაო, მ.

დედაო უწმინდესო, მეოხ მ.ჩ.
 დედაო უხრწნელო, მეოხ მ.ჩ.
 დედაო შეუგინებელო, მ.მ.ჩ.
 დედაო უბინო, მეოხ მეყ. ჩვ.
 დედაო საყვარელო, მეოხ მ.ჩვ.
 დედაო განსაკვირვებელო, მ.მ.ჩ.
 დედაო კეთილი რჩევისაო, მ.მ.ჩ.
 დედაო დამბადებელისაო, მ.მ.ჩ.
 დედაო მაცხოვრისაო, მეოხ მ.ჩ.
 ქალწულო ყოვლად მეცნიერო.
 ქალწულო პატივსაცემელო, მ.

ქალწულო საქადაგებელო, მ.მ.
 ქალწულო ძლიერო, მეოხ მ.ჩ.

მიო-ხება-:		ქალწულო სახიერო, მეოხ მ.ჩ.
ქალცულო-: შემო-ქ- მედისაო-:	მიო-ხ-:	ქალწულო სარწმუნო, მ.მ.ჩ.
ქალცულო-: სარცმუნო-ო-:	მიო-ხ-:	სარკეო სიმართლისაო, მ.მ.ჩ.
სარკეო-: სიმართლისაო-:	მიო-ხ-:	
30 საკდარ-: სიკრზნისაო-:	მიო-ხ-:	საყდარო სიბრძნისაო, მ.მ.ჩ.
მიზეზო-: სიხარულისაო-: გვიოხე :	მიო-ხ-:	მიზეზო მხიარულების ჩვენისაო,
საუნჯეო-: სულიერო-:	მიო-ხ-:	მეოხ მეყავ ჩვენ.
საუნჯეო-: პატიო-სანო-:	მიო-ხ-:	ჭურო სულიერო, მეოხ მ.ჩ.
საუნჯეო-: სასცაულებისაო-:	მიო-ხ-:	ჭურო პატიოსანო, მეოხ მ.ჩ.
		ჭურო ზეშთა აღმდგინებულთაო,
		მეოხ მეყავ ჩვენ.
35 ვარდიო-: საიდუმლ-:	მიო-ხ-:	ვარდო საიდუმლოისაო, მ.მ.ჩ.
გო-დო-ლ-: დავითისო-:	მიო-ხ-:	გოდოლო დავითისაო, მ.მ.ჩ.
გო-დო-ლ-: სპილ-ს- ზელისაო-:	მიო-ხ-:	გოდოლო სპილოს ძელისაო,
		მეოხ მეყავ ჩვენ.
პალათო-: ო-ქრ-საო-:	მიო-ხ-:	პალატო ოქროისაო, მ.მ. ჩ.
კიდო-ბანო-: აღთქმისაო-:	მიო-ხ-:	კიდობანო აღთქმისაო, მ.მ. ჩ.
40 ბჩეო-: ცისაო-:	მიო-ხ-:	ბჭეო ზეცისაო, მეოხ მ. ჩვენ.
ვარსკულაო-: დილივიო-ნ-:	მიო-ხ-:	ვარსკვლავო ცისკრისაო, მ.მ. ჩ.
სიმრთელეო-: სნეულთაო-ნ-:	მიო-ხ-:	ცხოვრებაო სნეულთაო, მ.მ.ჩ.
სალ-ტ-ლველ-: ცო-დვილთაო-ნ-:	მიო-ხ-:	შესავედრებელო ცოდვილთაო,
		მეოხ მეყავ ჩვენ.
ნუ-: გეშისმცემელ-: გლ-ვართაო-ნ-:	მიო-ხ-:	ნუგეშის მცემელო
		შეჭირვებულთაო,
		მეოხ მეყავ ჩვენ.
45 შემცე-: ქრისტიანეთაო-ნ-:	მიო-ხ-:	შემწეო ქრისტიანეთაო, მ.მ.ჩ.
დედო-ფალ-: ტ-ნ-: ანგელო-ნ-:	მიო-ხ-:	დედუფალო ანგელოზთაო,
		მეოხ მეყავ ჩვენ.
დედო-ფალ-: ტ-ნ-: პატრიარხო-ნ-:	მიო-ხ-:	დედუფალო მამათ მთავართაო,
		მეოხ მეყავ ჩვენ.
დედო-ფალ-: ტ-ნ-: პრ-ფიტ-ნ-:	მიო-ხ-:	დედუფალო წინასწარმეტყველთაო,
		მეოხ მეყავ ჩვენ.
დედო-ფალ-: ტ-ნ-: აპო-სტ-ლ-ნ-:	მიო-ხ-:	დედუფალო მოციქულთაო,
		მეოხ მეყავ ჩვენ.
50 დედო-ფალ-: ტ-ნ-: მართირ-ნ-:	მიო-ხ-:	დედუფალო მონაშეთაო, მ.მ.ჩ.
დედო-ფალ-: ტ-ნ-: აღმსარებელ-ნ-:	მიო-ხ-:	დედუფალო აღმსარებელთაო,
		მეოხ მეყავ ჩვენ.
დედო-ფალ-: ტ-ნ-: ქალცულებათაო-ნ-:		დედუფალო ქალწულთაო, მეოხ
მიო-ხება-:		მეყავ ჩვენ.
დედო-ფალ-: კო-ვლთა-: ცმიდათაო-ნ-:		დედუფალო ყოველთა წმიდანთაო,

მიო-ხება:

ტარიგო-: ღმერთისაო-: რო-მელმან-:
ალიხუენ-: ცო-დვან-: სო-ფლისან-:
გვცხენენ-: ჩუენ-:

55 ტარიგო-: ღმერთისაო-: რო-მელმან-:
ალიხუენ-: ცო-დვანი-: სო-ფლისან-:
ისმინე-: ჩუენ-:
ტარიგო-: ღმერთისაო-: ო-: ამხუმელო-:
ცო-დვათა-: სო-ფლისათაო-: ელეისო-ნ-:
იმას-:

საფარველსა-: ქუეშე-: ალებისა-: შენისასა-:
მ-ვივლით-: ღმერთის-: მშო-ბელო-:
ნუ-: უგულებელს-: კო-ფ-: ვედრებასა-:
ჩუენსა-: ად-: გიხსნენ-: ჩუენ-: ღელვათაგან-:
მ-ხო-ლ-: უბიცო-: მხო-ლ-: მ-კალეო-:

მიო-ხება-: შენი-: ზე-: ჩუენ-: აიე-: პარ-
თენე-:

რათა-: ღირს-: ვიქმნეთ-: ხო-ლ-:
ვედრებად-: მის-: ქრისტესა-:

60 ტინ-: მადლისა-: მიე-: შენისა-: გევედრებით-:
უფალ-: განეფენთ-: გულთა-: ჩუენთა-: ვი-
თარცა-: ანგელო-ზნი-: ხარებულნი-: ხო-ლ-:
ქრისტესა-: ზისა-: შენისა-: კო-რცთ-: შესხმა-:
ვიცანთ-: რ-მელი-: ჯუარს-: ეცუა-: და-:
იენო-: ხო-ლ-: აღდგო-მასა-: მისსა-:
უგალ-ბთ-: ო-სანნა-:

მეოხ მეყავ ჩვენ.

დედუფალო ყოვლად წმიდის
საყვარადისაო, მეოხ მეყავ ჩვენ.
წმიდაო მარიამ უბინოდ მუცლად
ღებულო, მეოხ მეყავ ჩვ.
კრავო ღვთისაო, რომელმან
ალიხვენ ცოდვანი სოფლისანი,
მომიტევენ ჩვენ, უფალო.

კრავო ღვთისაო, რომელმან
ალიხვენ ცოდვანი სოფლისანი,
შეისმინე ჩვენი, უფალო.
კრავო ღვთისაო, რომელმან
ალიხვენ ცოდვანი სოფლისანი,
შეგვიწყალენ ჩვენ.
ქრისტე, ისმინე ჩვენი.
ქრისტე, შეისმინე ჩვენი.
საფარველსა ქვეშე შენსა შემოგე-
ხიზნებით ჩვენ, წმიდაო ღვთის-
მშობელო, სათხოვარსა ჩვენსა ნუ
უგულებელს ჰყოფ ჭირთა შინა
ჩვენთა, არამედ ყოვლისა წარწყ-
მედილებისაგან გვიხსენ ჩვენ მა-
რადის ქალწულო დიდებულო და
კურთხეულო.
მეოხ მეყავ ჩვენ, წმიდაო
ღვთის-მშობელო,

რათა ღირს ვიქმნათ
აღთქმათა ქრისტესათა“¹⁰⁵

¹⁰⁵ „თან სატარებელი წალკოტი ლოცვათა“ გამოცემა პ(ატრ) დომინიკე მულაშოვისა (იგივე პანაძე), თბ., 1905, გვ. 100-101.

შინაარსით იდენტური, მაგრამ კონტექსტის ნიუანსებით მაინც განსხვავებული ამ ორი ნაბეჭდი ტექსტის შეჯერება ააშკარავებს „ლიტანია ლაურეტანას“ თვალნათლივ ხარვეზებს ქართული მართლწერის თვალსაზრისით, მათ გარკვეულ შეუსაბამობას იმ დადგენილად მიჩნეულ ფაქტთან, რომ დასახელებული კათოლიკური ლოცვის პირველი ქართული თარგმანი ქართველი მეფის ელჩის ნიკიფორე ირბახის ანუ ცნობილი ქართველი სასულიერო მოღვაწის ნიკოლოზ (ნიკიფორე) ირუბაქიძე-ჩოლაყაშვილის მიერაა შესრულებული. ალბათ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ლოცვის თანამედროვე ქართულ ტექსტში („ლიტანია ყოვლად წმიდისა“), რომელიც ახალი ქართულითაა გამართული და ენობრივად შედარებით დახვეწილია, მაინც შეინიშნება ძველქართული ფორმა უფლისადმი მიმართვისა: „ღმერთო შეგვინწყალენ ჩვენ“ (ნაცვლად „ღმერთო, შეგვინწყალე ჩვენ“), რაც, ვფიქრობთ, გარკვეული გავლენა უნდა იყოს წინამორბედი (1629 წლის), ქართულის თვალსაზრისით ნაკლული, შესატყვისი ტექსტისა. ამ უკანასკნელის შედარებითმა ობიექტურმა შესწავლა-გაანალიზებამ შემდეგი სურათი წარმოაჩინა.

„ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტის ანბანი არასრულია: იგი არ შეიცავს ზოგიერთ ასო-ბგერას, განსაკუთრებით ისეთებს, რომლებიც ძნელად გამოსათქმელია არაქართველებისათვის, კერძოდ, ევროპელთათვის. ეს ფაქტი ყურადსაღებია, რადგან მისი ახსნა ისე, თითქოს ეს ასო-ბგერები საერთოდ არ იყო ჩამოსხმული, გამოსარიცხია: 1629 წ. რომში დამზადებული მხედრული შრიფტი, როგორც ახლა ირკვევა, სრულად გადმოსცემდა ქართულ ანბანს; ამ შრიფტით აწყობილი ქართული ალფაბეტი დაისტამბა სამივე პირველნაბეჭდი ქართული წიგნის („ანბანი“, „ლექსიკონი“, „გრამატიკა“) პირველსავე გვერდებზე, მაგრამ მისი სისრულე არა იმდენად ამ წიგნების შინაარსის, რამდენადაც „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივში ჩვენს მიერ მიკვლეული საბუთის მიხედვით დასტურდება. ეს არის ერთგვარი ტაბულა სხვადასხვაენოვან ანბანთა ნაბეჭდი ნიმუშებისა (Alphabeta Varia typographiae Sacrae congregationis de Propaganda Fide), რომლებიც ამ სასულიერო დაწესებულების სტამბაში XVII საუკუნის 30-იან წლებისათვის ჩამოსხმული შესაბამისი შრიფტების საფუძველზე დაამზადეს და სადაც ქართული ანბანი (ლიგატურების ნიმუშებითურთ) რიგით მეთორმეტე ადგილზეა წარმოდგენილი¹⁰⁶.

ზედმეტი არ იქნება ქართულ ანბანებზე უფრო დანვრილებით შევჩერდეთ. მათზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ წიგნში „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ და „ქართულ-იტალიურ ლექსიკონში“ მოცემული ანბანები სავსებით იდენტურია. ფ. მაჯოს „ქართულ გრამატიკაში“ მოცემული ანბანი კი, ძირითადად, იმითაა განსხვავებული, რომ არ იმეორებს წინამორბედი ორი ქართული გამოცემისათვის დამახასიათებელ (ასოთა თანამიმდევრობაში დაშვებულ) შეცდომებს. ასო-ბგერათა რაოდენობა 1629 წელს დასტამბულ ქართულ ანბანებში 36-ია, ხოლო ფ. მაჯოს მიერ გამოქვეყნებულში – 37, მაგრამ ეს მინიმალური სიჭარბე უბრალო შეცდომის შედეგია: ანბანის მე-10 და მე-15 სტრიქონებში ორჯერაა მითითებული „ინი“ ხოლო მე-8 და 36-ე სტრიქონებში – „ჰაე“ (ერთ შემთხვევაში „ჰე“-ს სახელწოდებით). ფ. მაჯოს „გრამატიკის“ ქართული ანბანი იმითაც არის განსხვავებული, რომ აქ, მხედრული ანბანის გარდა, ნუსხური ანბანიცაა მოცემული (გვ. 3-4), ხოლო მომდევნო მე-4-5 გვერდებზე ქართული ანბანის ეს ორივე ნაირსახეობა პარალელურადაა წარმოდგენილი.

„ტაბულაში“ აღბეჭდილ ქართულ ალფაბეტს მისი ზემოთ მითითებული სამივე ნაბეჭდი

¹⁰⁶ APF, SRC, Stamperia, 1622-1720, vol. 1, გვ. 122-რ.

ნაირსახეობისაგან ძირითადად ის განასხვავებს, რომ XVII საუკუნის ქართული მართლწერილობის დამახასიათებელი ასო-ბგერები სასვენი ნიშნებითურთ აქ სრულადაა წარმოდგენილი, მაგრამ, ზოგ შემთხვევაში, ანბანთწყობის იმავე დარღვევებით, რაც უპირატესად „ანბან-სა“ და „ლექსიკონში“ აღინიშნება. ქართულ გრაფემებსა და ლიგატურებს „ტაბულაში“ რვა სტრიქონი უკავია, აქედან ანბანს პირველი ორი და ბოლო სტრიქონები აქვს დათმობილი: იგი 39 განსხვავებულ ქართულ ასო-ბგერას ითვლის. სწორედ ბოლო სტრიქონებშია წარმოდგენილი ის ასო-ბგერები, რომლებიც „ანბანში“ „ლექსიკონში“ და „გრამატიკაში“ მოცემულ ალფაბეტებში არა გვაქვს. ეს ასო-ბგერებია: ჳ („ვლე“), ჴ („იოტი“) და ჵ („ეი“ ანუ ე.წ. ე-მერვე). აქვეა უცნაური მოხაზულობის „ჩინ“-ის მსგავსი ასო-ლიგატურა ჩც, რომელიც ერთდროულად „ანბანშია“ დამონმებული როგორც „ჩინ“-ისა და „უნ“-ის ლიგატურის საწყისი ნაწილი (გვ. 7). ამავე მნიშვნელობითაა გამოყენებული იგი „ლიტანია ლაურეტანას“ მე-4, მე-5 და მე-7 სტრიქონების დამაგვირგვინებელ სიტყვაში – „ჩუნ“. გარეგნულად ასევე უცნაური მოხაზულობისაა „ანბანსა“ და „ლექსიკონში“ მოცემულ ალფაბეტებში რიგით მერვე ადგილზე განსახიერებული ე.წ. „ჩაი“ – w (ლათინური ტრანსკრიფციით – h, Hai). ანბანში განკუთვნილი ადგილის მიხედვით ეს ასო, შესაძლოა ე – მერვეს დამახინჯებულ გამოსახულებად მიგვეჩნია, მაგრამ მისი წაგრძელებული მარცხენა მხარე, ჩვენი აზრით, ძველქართული (ნუსხური) „ჩინ“-ის (C) თვალნათლივ გავლენაზე მიგვანიშნებს. აღსანიშნავია, რომ ზემოთ მითითებულ ქართულ ანბანებში განსხვავებული, უჩვეულო ფორმითაა წარმოდგენილი „ჟან“-ის, „პარი“-სა და „ჰაე“-ს გამოსახულებანიც.

„ტაბულის“ ბოლო სტრიქონში წარმოდგენილია აგრეთვე ნიშნები: ორი პარალელური დამრეცი ხაზი (გამყოფი), მძიმე, წერტილი, ორწერტილი და „თან“-ისა და „ღან“-ის თავზე შემჯდარი „ონ“-ის (L) ქარაგმული დანიშნულების (?) ორი გამოსახულება.

ზემოთ მითითებულ წყაროებში გამოქვეყნებული ქართული ანბანების მეტ-ნაკლები სისრულის მიუხედავად, თითოეულ მათგანში უკლებლივაა ყველა ის ასო-ბგერა, რომელიც გამოთიშულია „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტის ანბანიდან და არაქართულისათვის, ევროპელისათვის ძნელადაა გამოსათქმელი. ქვემოთ მოგვყავს ეს ანბანი და მასზე დაკვირვების გასაადვილებლად ლოცვის ქართულ თარგმანში გამოუყენებელ გრაფემებს კვადრატულ ფორმებში ვუთითებთ: ა, ბ, გ, დ, ე, ვ, ზ, [ჳ], თ, ი, კ, ლ, მ, ნ, [ჲ], ო, პ, [ჟ], რ, ს, ტ, უ, [ჯ], ფ, ქ, ღ, [ყ], შ, ჩ, ც, [ძ], [წ], [ჭ], ხ, [წ], ჯ, [ჰ], [ჟ]. ამ ანბანის შეჯერება ტექსტთან ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ სპეციფიკური ქართული ბგერების აღმნიშვნელი ასოები ძ, ნ, ჭ, ყ აქ შეცვლილია ევროპელისათვის ცნობილი და ადვილად გამოსათქმელი ამავე რიგის ასოებით ზ, ც, რ, კ, მაგრამ ამ უკანასკნელთ, ცხადია, თავისთავადი დანიშნულება აქვთ. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ნიშან-თვისება წინამდებარე ტექსტისა სისტემური ხასიათისაა და ზოგადად დამახასიათებელია 1629 წელს განხორციელებულ ქართულ გამოცემათა შინაარსისათვის, შესაბამის მაგალითებს ამ შემთხვევაში მხოლოდ „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტიდან დავიმოწმებთ.

გრაფემა „ც“. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „ცან“-ის გარდა „წილ“-საც გამოხატავს, მაგალითად:

„მამაო ზეცათაო“¹⁰⁷

„მშო-ბელო მაცხო-ვრისაო“²¹

შდრ.: „სულო ცმიდაო“⁸

„მშო-ბელო განცმედილ(ო)“¹⁵

¹⁰⁷ ინდექსის რიცხვით აღვნიშნავთ „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტის სტრიქონთა თანამიმდევრობას.

„სალ-ტ(ო)ლველ(ო)ცო-დვილთაო-ნ“⁴³ „მშო-ბელო უზრცნელო“¹⁶
 ნუგეშისმცემელ(ო) (მ)გლ(ო)ვართაო-ნ⁴⁴ „ქალცულო სარცმუნო-ო“²⁸
 „საუნჯეო სასცაულებისაო“³⁴
 „შემცე ქრისტიანეთაო-ნ“⁴⁵
 და სხვა.

იგივე სურათია გრაფემა „ზ“-ს ხმარებისას, როდესაც ადგილი აქვს „ზენ“-ისა და „ძილ“-ის მონაცვლეობას:

„მამაო ზეცათაო“⁶ შდრ.: „მშო-ბელო საკრზალველ(ო)“²²
 „მიოხება შენიზედა ჩუენ“¹⁰ „ქალცულო უზრზნესო“²³
 „მიზეზო სიხარულისაო“³¹ „ქალცულო კო-ვლ(ა)დ ზლიერო“²⁶
 „ვითარცა ანგელო-ზნი...“⁶⁰ „გოდოლ(ო) სპილ(ო)ს ზელისაო“³⁷
 „ზისა შენისა...“⁶⁰ და სხვა.

გრაფემა „ჩ“ ერთდროულად „ჩინ“-საც აღნიშნავს და „ჭარ“-საც:

„შეგვიცკალენ ჩუენ“⁶ შდრ.: „ბჩეო ცისაო“⁴⁰

ტექსტში შედარებით ხშირად გვხვდება „კან“-ისა და „ყარ“-ის აღმნიშვნელ გრაფემათა აღრევა-მონაცვლეობა:

„კირიე ელეისონ“¹⁻³ შდრ.: „შეგვიცკალენ ჩუენ“⁶
 „მშო-ბელო საკვირველებათაო“¹⁹ „ქალცულო კო-ვლად ზლიერო“²⁶
 „მშო-ბელო საკრზალველ(ო)“²² „საკდარ(ო) სიკრზნისაო“³⁰
 „კიდო-ბანო აღთქმისაო“³⁹ „დედო-ფალ(ო) კო-ვლთა ცმიდათაონ“⁵³
 „ვარსკულაო დილივიო-ნ“⁴¹ „ნუ უგულებელს კოფ ვედრებასა...“⁵⁷
 „მხო-ლ(ოთ) მ(ონ)-კალეო“⁵⁷

შეინიშნება აგრეთვე გრაფიკული აღრევით ანუ ცალკეულ ქართულ ასობგერათა მოხაზულობაში გაუნაფავობით გამოწვეული შეცდომები. ასე უნდა აიხსნას ზოგ შემთხვევაში „ლან“-ის ნაცვლად „ლას“-ის ხმარება („ალიხვენ – „ალიხუენ“):

„მშო-ბელო საღმრთ(ო)სა მადლისაო“¹⁴ შდრ.: „ტარიგო¹⁰⁸ ღმერთისაო
 რომელმან ალიხუენ
 ცოდვანი(ი) სო-ფლი-სან(ი)“⁵⁴
 „ხო-ლ(ო) აღდგო-მასა
 მისსა უგალ-(ო)ბთ“⁶⁰ „რომელმან ალიხუენ
 „
 „
 ცოდვანი...“⁵⁵
 „საფარველსა ქუეშე
 ალებისა შენისასა“⁵⁷

„ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულ ტექსტში დაშვებული ზემოთ მითითებული შეცდომები ძირითადად ე.წ. „ევროპეიზმებს“ განეკუთვნება. ალბათ ამავე რიგის ხარვეზებს უნდა მივანეროთ ქართული მართლწერისათვის მიუღებელი ზოგიერთი სხვა ფორმაც, წინამდებარე ტექსტისათვის რომ არის დამახასიათებელი, მაგალითად, ღვთისმშობლის სახელის არაქართული ფორმით მოხსენიება: „ცმიდაო მარია“ ნაცვლად „წმიდაო მარიამ“-ისა. ყურადღებას იპყრობს შემდეგი გარემოებანიც: სიტყვა „ღმერთი“ ნათესაობით ბრუნვაში შეუკუმშავი ფორმითაა წარმოდგენილი: „ტარიგო ღმერთისაო“⁵⁴, „ღმერთის მშო-ბელო“⁵⁷; დამახინჯებულადაა გადმოცემული რიგი ქართული სიტყვა-გამოთქმებისა: „მიოხ“¹¹, „მიოხება“²⁶, „გვიოხე მიოხ“³¹

¹⁰⁸ „ტარიგი“ ძველქართულად სამსხვერპლო კრავს ნიშნავს (იხ. ი. აბულაძე, „ძველი ქართული ენის ლექსიკონი“ თბ., 1973, გვ. 411).

ნაცვლად „მეოხ“ „მეოხება“ „მეოხ გვეყავნ ჩვენ“ (ანუ „ევედრე ჩვენთვის“); შესაბამისად „ვარსკულაო დილივიო-ნ“ წარმოადგენს „ვარსკვლავო ცისკრისაო“-ს უცნაურ დამახინჯებას; ზოგიერთი სიტყვა დაქარაგმებულია: „გვცხვენნ ჩუენ“ – „გვაცხოვნნ ჩუენ“ „მ-ვივლით ღმერთის მშო-ბელო“ – „მოვივლტვით ღვთისმშობელო“ და სხვა. ლოცვის ქართული ტექსტის ყოველი სიტყვის დამამთავრებელ ნიშნად, როგორც ზემოთ აღინიშნა, სამწერტილი ითვლება. ამის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ ტექსტის გამმართავმა (ასოთამწყობმა?) ყოველთვის ზუსტად არ იცის, როგორ იწერება, ან სად თავდება ესა თუ ის ქართული სიტყვა, სად უნდა დაესვას მას დამაგვირგვინებელი სამწერტილი. ამ თვალსაზრისით გაუმართლებელი წყვეტილებია მოცემული სიტყვებში: „შემოქ.. მედისაო“⁷⁷, „ნუ: გემისმცემელ“⁴⁴ „(ნუ:) უგულებელს: კოფ“⁵⁷.

„ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტის ენობრივი თავისებურებანი ამით არ ამოიწურება. მისი ერთ-ერთი, არც თუ ადვილად ასახსნელი, ნიშანთვისებაა ე.წ. „ბერძნიზმები“ რაც „ქართულ-იტალიური ლექსიკონისათვისაც“ არის დამახასიათებელი. ამ გავლენის თვალნათლივ დამადასტურებელია, უპირველეს ყოვლისა, ლოცვის ქართულ თარგმანში შეტანილი ბერძნული სიტყვები, რომლებიც კონტექსტში უმთავრესად ბერძნული გენეტ. პლურ-ის (ნათესაობითი ბრუნვის) ფორმითაა გადმოცემული. ეს სიტყვებია:

1. კირიე_{1,3} χύριε – უფალო (χύριε – უფალი)
2. ელეისონ_{1,3} έλεω (έλεησον) – შეგვიწყალე
3. პან – Πάν – ყოვლად („ქალცულ(ო) პან სავედრებელო“²)
4. ანგელონ – άγγελαν– მაცნეთა, მაუნყებელთა („დედო-ფალ(ო) ტ(ო)ნ ანგელო-ნ“⁴⁶)
5. პატრიარხონ – Πατριάρχων – მამა-მთავართა, პატრიარქთა („დედო-ფალ(ო) ტ(ო)ნ-პატრიარხო-ნ“⁴⁷)
6. პროფიტონ – Προφήτων – წინასწარმეტყველთა („დედო-ფალ(ო) ტ(ო)ნ პრ(ო)ფიტ(ო)ნ“⁴⁸)
7. აპოსტოლონ – άποστόλων– მოციქულთა („დედო-ფალ(ო) ტ(ო)ნ აპოსტ(ო)ლ(ო)ნ“⁴⁹)
8. მართირონ – Μάρτυρων – მარტილთა („დედო-ფალ(ო) ტ(ო)ნ მართირ(ო)ნ“⁵⁰)
9. აიე – άγια– წმინდა(ო) („მიოხება შენიზე ჩუენ აიე...“⁵⁸)¹⁰⁹
10. პართენე – Παρθένε – ქალწულო („მიოხება შენი ზე ჩუენ აიე პართენე“⁵⁸).

ზემოთ დამოწმებული 10 საკუთრივ ბერძნული სიტყვის გარდა, „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულ ტექსტში ბერძნული ენის გავლენაზე ისიც მიუთითებს, რომ ზოგიერთ სტრიქონში ფრაზის დამაგვირგვინებელი ქართული სიტყვა („მიოხ“-ის გამოკლებით) ისევ ბერძნული სიტყვებისათვის დამახასიათებელი ნათესაობითი ბრუნვის (გენ. პლ.) ნიშნითაა გადმოცემული:

1. „ვარსკულაო დილივიო-ნ“⁴¹
2. „სიმრთელეო სნეულთაო-ნ“⁴²
3. „სალ-ტ(ო)ლველ(ო) ცო-დვილთაო-ნ“⁴³
4. „ნუგემისმცემელ(ო) (მ)გლ(ო)ვართაო-ნ“⁴⁴
5. „შემცე ქრისტიანეთაო-ნ“⁴⁵
6. „დედო-ფალ(ო) ტ(ო)ნ აღმსარებელ(თაო)-ნ“⁵¹

¹⁰⁹ აიე – „წმინდა“, ახალი ბერძნული ფორმაა, შესაბამისი ძველბერძნული ჰაგია-სი. „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულ ტექსტში მოტანილი სხვა ბერძნული სიტყვებისაგან განსხვავებით, რომლებიც ნათესაობით ბრუნვაშია (Gen. pl.) მოცემული, „კირიე“ „აიე“ და „პართენე“ ნოდებითი (Vocativus) ფორმითაა გამოყენებული. „ტინ“ („ტინ მადლისა მიერ(რ).“⁶⁰) – ბერძნული „ტენ“ – την, ისევე როგორც „ტონ46-53“ – τον, ნანევარს (არტიკლს) წარმოადგენს: „ტინ მადლისა“ – την χαριν (ტენ ხარინ).

7. „დედო-ფალ(ო) ტ(ო)ნ ქალცულებათაო-ნ“⁵².

8. „დედო-ფალ(ო) კო-ვე(ე)ლთა ცმიდათაო-ნ“⁵³

„ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულ თარგმანზე ლათინური და ბერძნული ენების საკმაოდ შესამჩნევ გავლენაზე განსაკუთრებით მკაფიოდ წინამდებარე ტექსტის მე-10, მე-12, მე-14 და 58-ე სტრიქონების შინაარსიც მიუთითებს: „ცმიდაო მარია მიო-ხება შენიზედა ჩუენ“ (მდრ.: „მიო-ხება შენი ზე ჩუენ...“⁵⁴). აქ ქართული თანდებულის „ზედა“ („ზე“) ინდოევროპული სინტაქსის შესატყვისად წინდებულადაა გამოყენებული. ეს კი იმაზე მიუთითებს, რომ ამ ლოცვის ლათინური ტექსტის შესაბამისი ადგილი – „Sancta Maria, ora pro nobis“¹¹⁰: „წმიდაო მარიამ, მეოხ მეყავნ ჩვენ“ – 1629 წელს დამახინჯებულად გადმოაქართულეს მისი შინაარსის ლათინურ-ბერძნულის მიხედვით კალკირების გამო. ბერძნულის მიხედვით კალკირების შედეგია აგრეთვე „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულ ტექსტში „მიოხება“ – „მიოხ“ ფორმის ხმარება ნაცვლად ძველქართულიდან წარმომდინარე „მეოხება“ – „მეოხ (გვყავნ ჩვენ)“-ისა, რაც, სპეციალისტების აზრით, ე.წ. კალკირებულ იტაციაზმს წარმოადგენს (ძვ. ბერძ.: „ი“ – ეტა>ბიზანტ.: „ი“). ამ დაკვირვებას გარკვეულად ეხმიანება ლოცვის ქართულ ტექსტზე ბერძნული ენის გავლენის სხვა მაგალითებიც („ტონ აღმსარებელთაონ“, „ტონ ქალწულებათაონ“ და ა. შ.), სადაც „ტონ“ და Gen. plur.-ის ფორმა გამოყენებულია ბერძნულ გრამატიკულ თავისებურებათა დაცვით, მიუხედავად იმისა, რომ შესაბამისი ლათინური ტექსტი მისი გადმოქართულებისას ამის საფუძველს არ იძლევა.

ლოცვის ქართულ ტექსტში არა მხოლოდ ბერძნული ენის გრამატიკულ თავისებურებათა დაცვის, არამედ ტრადიციულ ბერძნულ-მართლმადიდებლური ლიტურგურისათვის დამახასიათებელი დოგმატიზმისადმი მიდრეკილებაც აღინიშნება. ამის დამადასტურებელია, სახელდობრ, ქართული ტექსტის 56-ე სტრიქონის შინაარსის შეჯერება შესაბამის ლათინურ ფრაზასთან: „ტარიგო ღმერთისაო ო ამხუმელო ცო-დვათა სო-ფლისათაო ელესიო-ნ იმას“ – „Agnus Dei, qui tollis peccata mundi miserere nobis“¹¹¹. ამ შემთხვევაში მთარგმნელმა ბერძნული ლიტურგიკული ფორმულა დაიცვა ტექსტის ქართული თარგმანის საზიანოდ, რაც აღმოსავლურ მართლმადიდებლურ ეკლესიაში ბერძნული ლიტურგიკული წესის სიმყარეზე მიგვანიშნებს.

„ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტის ზემოთ აღნიშნულ ენობრივ და შინაარსობრივ თავისებურებათა გათვალისწინება უნებლიეთ ისეთ შთაბეჭდილებას ქმნის, თითქოს ლათინურიდან მისი მთარგმნელი ქართველი არ არის, რომ ის ალბათ ბერძნულ-იტალიური სამყაროს წარმომადგენელია, რომელსაც ოდესღაც (შესაძლოა, დიდი ხნის წინ) შეუსწავლია ქართული, მაგრამ არა იმდენად საფუძვლიანად, ერთგვერდიანი ლათინური ლოცვის სრულფასოვან თარგმნას თავი რომ გაართვას. იგი სცოდავს ქართული მართლწერის ზოგჯერ ელემენტარული წესების წინაშე და ცდილობს თავისი უცოდინარობა თუ ზერელობა მშობლიური ბერძნულისა და მისთვის ზედმიწევნით კარგად ცნობილი ლათინურის საშუალებით შეავსოს. მაგრამ ასეთი დასკვნა, არცთუ უსაფუძვლოდ, ნაჩქარევად შეიძლება ჩაითვალოს ვიდრე თარგმანის ქართული ენის თვალსაზრისით პოზიტიურ მონაცემებშიც არ გავერკვევით. ეს კი მით უფრო აუცილებელია, რომ ჩვენი ნაშრომის ძირითად მიზანს კათოლიკური ლოცვის ქართული თარგმანის ობიექტური განხილვა და სათანადო შეფასება წარმოადგენს იმ მო-

¹¹⁰ Breviarium Romanum. Ex Decreto sagrosancti Concilii Tridentini Restitutum summorum Pontificum Cura Recognitum. Cum textu psalmorum e versione Pii Papae XII auctoritate edita. I, Romae – Tironibus - Parisiis, 1961, გვ. 391.

¹¹¹ Ibid., გვ.392.

ნაცემების მიხედვით, რომლებსაც ტექსტის შედარებითი მეთოდით შესწავლა გამოავლენს.

„ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტის დასახასიათებლად საინტერესო მასალას გვაძლევს შესატყვის ლათინურ ტექსტთან მისი შეჯერების სხვა შედეგებიც. განსაკუთრებით ყურადსაღები ის შემთხვევებია, რომლებიც ადასტურებენ ამ ლოცვის 1629 წელს შესრულებული ქართული თარგმანის გარკვეულ თვითმყოფადობასა და, მიუხედავად მის შინაარსში აღნიშნული ბერძნულ-ლათინურის თვალნათლივი გავლენისა¹¹², მთარგმნელის ქართულ წარმომავლობაზე მეტყველებენ.

ლოცვის ქართული ტექსტის აზრობრივ დახვეწილობაზე, მაგალითად, მიუთითებს ლათინური ტექსტის მე-18 სტრიქონი: „Mater intemerata“ – „დედაო შეუხებელო“, რაც ქართულ თარგმანში გამოტოვებულია იმის გამო, რომ იგი არსებითად იმეორებს წინა, მე-17 სტრიქონის შინაარსს („მშობელო შეუგინებელო...“ – „Mater inviolata...“). არანაკლებ საინტერესო შედეგს გვაძლევს ქართული ტექსტის 31-ე სტრიქონის შეჯერება შინაარსით შესატყვის ლათინურ ფრაზასთან: „მიზეზო (ჩვენისა) სიხარულისაო გვიო-ხე მიოხ“ – „Causa nostrae laetitiae, ora“. აქ ყურადღებას იპყრობს ის, რომ მთარგმნელმა კუთვნილებითი ნაცვალსახელის „ნოსტრაე“-ს შესაბამისი „ჩვენისა“ გამოტოვა. სამაგიეროდ, ქართულ ზმნაში („გვიოხე“), ლათინურისაგან („ora“) განსხვავებით, ობიექტის მრავლობითობა გამოიხატა. ფორმობრივი შესატყვისობა ლათინურ ტექსტთან არ გამოვიდა, მაგრამ აზრობრივი კი მოგვცა. ეს გამეორება მთარგმნელს ქართულად მოაზროვნე პიროვნებად წარმოგვიჩენს. რაც შეეხება „მიოხ“-ს, იგი აქ ზედმეტია და უნდა ვიფიქროთ, რომ გამეორებულია სხვა სტრიქონების დაბოლოებათა ანალოგიით.

„ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული და ლათინური ტექსტების შეჯერება ზოგ შემთხვევაში იმის საფუძველსაც გვაძლევს, რომ თარგმანისათვის დამახასიათებელი ქართული სიტყვების დამახინჯებულად გადმოცემის ცალკეული ფაქტები გამომცემელთა გარკვეული ტენდენციით ავხსნათ: საქართველოში მოღვაწე კათოლიკე მისიონერებს უნდა გაადვილებოდათ სპეციფიკური ქართული ასობგერებისა თუ სიტყვა-ფრაზების ათვისება. არაქართველისათვის ძნელად გამოსათქმელი ქართული სიტყვის გაადვილება მოცემულია, მაგალითად, ქართული ტექსტის 44-ე სტრიქონში, სადაც სიტყვა „მგლოვართა“ („afflictorum“) შეცვლილია „გლოვართაო“-ით (თუმცა იმის მტკიცება, რომ თარგმანში არსებული ქარაგმები ამავე მიზანს ემსახურებოდა, ალბათ, გაძნელდებოდა). ლოცვის ქართულ ტექსტში, ლათინურისაგან განსხვავებით, ბერძნული სიტყვის „პან“ („ყოვლად“) გამოყენება („ქალცულ(ო) პან სავედრებელო...“), დასაშვებია, რომ მისიონერთა მისანიშნებლად იყო გამიზნული ლათინურში დადასტურებული და ქართულში უარყოფილი (ზოგ შემთხვევაში კი პირიქით) აღმატებითი ხარისხების საკომპენსაციოდ (შდრ.: „Virgo potens“ – ქალცულო კო-ვლ(ა)დ ზლიერო...¹¹³). „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული თარგმანის მისიონერთა ინტერესებისათვის დაქვემდებარების სასარგებლოდ ის ფაქტიც მეტყველებს, რომ ლათინური ფრაზა „Auxilium Christianorum“ („შენევნაო ქრისტიანეთაო“) ქართულ ტექსტში მოცემულია როგორც „შემეცე ქრისტიანეთაო“-¹¹⁴45. ლეთისმშობლისადმი ეს მიმართვა ლათინურში მეტაფორულადაა გამოთქმული, ხოლო მთარგმნელმა არ დაიცვა დედნისეული მეტაფორა და ქართულად უფრო გასაგები და გამოსათქმელად ადვილი ფორმით შეცვალა იგი. ვფიქრობთ, ამავე მიზანს ისახავდა მთარგმნელის მიერ აღწერილი

¹¹² „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულ ტექსტზე ბერძნულ-ლათინური გავლენის ამოხსნა-განმარტებაში დახმარებისათვის უღრმეს მადლობას მოვახსენებ თ. ყაუხჩიშვილსა და ლ. კვირიკაშვილს.

ფორმის გამოყენება: მაგალითად, „გვისმინე ჩვენ“-ის ნაცვლად იგი ხმარობს „ისმინე ჩვენ“ („ტარიგო ღმერთისაო რომელმან ალიხუენ ცო-დვანი სოფ-ლისან(ი) ისმინე ჩვენ“¹¹³).

დაბოლოს გარკვეულ ინტერესს იწვევს „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტის ბოლო, მე-60 სტრიქონის შინაარსი: „ტინ მადლისა მიე(რ) შენისა გვეედრებით უფალ(ო) განვფენთ გულთა ჩუენთა ვი-თარცა ანგელო-ზნი ხარებულნი ხო-ლ(ო) ქრისტესა ზისა შენისა კო-რცთ შესხმა ვიცანთ რ(ო)მელი ჯუარს ეცუა და ივნო ხო-ლ(ო) აღდგომასა მისსა უგალ(ო)ბთ ო-სან-ნა“¹¹³. შინაარსი ამ სტრიქონისა ადეკვატურად არ გადაიტანება არც ლათინურ, არც რუსულ და არც გვიანდელი დროის ქართულ შესაბამის ტექსტებში. უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი წარმოადგენს მთარგმნელის თაოსნობით (ან საკუთრივ მისგან?) დართულ ვედრებას ღვთისმშობლისადმი, რომლის წყარო უცნობია. მე-60 სტრიქონის ციტირებულ ტექსტში ყურადღებას იქცევს სიტყვა „ხარებულნი“ და მასთან დაკავშირებული ფრაზის კონტექსტი: „... განვფენთ გულთა ჩუენთა ვი-თარცა ანგელო-ზნი ხარებულნი“, რომელიც ქართულ საეკლესიო ლიტერატურაში მხატვრული აზროვნების ნიმუშად შეიძლება მივიჩნიოთ. ეს ფაქტი თავისთავად იმაზე მიუთითებს, რომ ლათინური ლოცვის შინაარსში (უფრო ზუსტად კი – მის მიღმა) სიტყვაკაზმული ქართული შეეძლო ეხმარა მხოლოდ ქართული სამყაროს წარმომადგენელს, ქართველ კაცს, რომელმაც მშობლიური ენის ფართო შესაძლებლობათა შორის, კერძოდ, სასულიერო მიზნებისათვის ქართული ხატოვანი აზროვნების გამოყენების შესაძლებლობაც დაადასტურა.

ისევე როგორც პირველ შემთხვევაში, „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულად მთარგმნელის ბერძნულ-იტალიური სამყაროს წარმომადგენლად გამოცხადება ნაჩქარევად ჩავთვალეთ, ვიდრე არ დავიმომბედით ტექსტიდან თარგმანის თვითმყოფადობისა და მისი ავტორის ქართული წარმომადგენლობის სასარგებლოდ მეტყველ მაგალითებს, ამჯერადაც ზემოთ მოტანილი, ჩვენი აზრით, დამაჯერებელი მაგალითების საფუძველზე მთარგმნელის ქართველად აღიარება ნაადრევად გვეჩვენება, ვიდრე არ დასაბუთდება თარგმანში „ევროპეიზმ-ბერძნიზმების“ ასე უხვად გაბნეული ნიმუშების არსებობა და არ იქნება მითითებული მიზეზი (წყარო), თუნდაც სავარაუდო, ქართულ ტექსტში მათი შეღწევისა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ და ზემოთ განხილული კონკრეტული მაგალითებითაც დასტურდება, „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტისათვის ძირითადად სამი სახის შეცდომაა დამახასიათებელი: 1. გრაფიკული ხასიათის შეცდომები, რომლებიც ქართულ გრაფიკათა აღრევის ნიადაგზეა აღმოცენებული; 2. „ევროპეიზმები“ ანუ შეცდომები, რომლებიც გამოწვეულია სპეციფიკური ქართული ბგერების აღმნიშვნელი ასოების შეცვლით ევროპელთათვის ცნობილი და ადვილად გამოსათქმელი შესაბამისი ასოებით; 3. „ბერძნიზმები“ ანუ ზოგიერთი ქართული სიტყვის შეცვლა შესატყვისი ბერძნული სიტყვებით და, გარდა ამისა, ცალკეული ქართული სიტყვების გადმოცემა ბერძნული ბრუნვის ფორმებით. გრაფიკული ხასიათის შეცდომები თარგმანში შედარებით უმნიშვნელო რაოდენობითაა და მათი წარმოქმნის მიზეზი ძნელად ასახსნელი არ უნდა იყოს. ვფიქრობთ, აქ ადგილი აქვს იმ ტიპობრივ შემთხვევას, როდესაც სტამბის თანამშრომელი უცხოენოვანი ტექსტის აწყობისას მსგავსი მოხაზულობის გრაფემებს ზოგჯერ ერთმანეთში ურევს. ეჭვგარეშეა, რომ ასოთამწყობი დაკისრებულ მოვალეობას ქართული ტექსტის საგანგებოდ შედგენილი ხელნაწერის საფუძველზე ასრულებდა. თუ როგორ იყო შედგენილი

¹¹³ „ოსანნა“ (ὁσαννα) ძველბერძნული სიტყვაა და სოფოკლეს ლექსიკონის მიხედვით ნიშნავს: „გვიხსენ ჭეშმარიტად!“ იგი საფუძვლიანადაა დამკვიდრებული საზოგადოდ ქრისტიანულ ლიტურგიკაში.

„ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული თარგმანის დედანი, რომლითაც სტამბაში მისი ანუ ბისას იხელმძღვანელეს – ამაზე გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ტექსტისათვის დამახასიათებელი მეორე რიგის ხარვეზები ანუ ე.წ. „ვეროპეიზმები“. ამ სახის არაერთი ზემოთ დამოწმებული მაგალითის გაანალიზების შედეგად იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ ლოცვის ქართული თარგმანი მისი ხელნაწერი ტექსტის შემდგენლისათვის (ჩამწერისათვის) ზეპირი მეტყველებით არის ცნობილი. როგორ უნდა ავხსნათ ეს გარემოება? საარქივო საბუთებიდან ირკვევა, რომ „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში პირველი ქართული ნაბეჭდი ტექსტების გამოსაცემად მომზადება და გამოქვეყნება, 1628 წლის მეორე ნახევრიდან მოყოლებული, 1629 წლის პირველი ნახევრის ბოლოსათვის განხორციელდა, მაგრამ ქართული ტექსტების გამოცემის ამ თითქმის ერთწლიანი პროცესის განხორციელებაში ნიკიფორე ირბახს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შეეძლო მონაწილეობა მიეღო მხოლოდ 1628 წლის ზაფხულის თვეებში, როდესაც ის მუდმივად რომში იმყოფებოდა (სექტემბრიდან იგი იტალიაში მოგზაურობს, ხოლო იმავე წლის დეკემბერში საქართველოსკენ გამოემგზავრა). ჩვენი ვარაუდით, სწორედ მაშინ ჰქონდა ნიკიფორე ირბახს მჭიდრო საქმიანი ურთიერთობა „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბასთან. ამ ფაქტის დამადასტურებელ საინტერესო ცნობას გვანდის აკილე ვენერიო, რომელიც თავის „მიძღვნაში“ ურბან მერვისადმი აღნიშნავს: „გავითვალისწინეთ-რა შემთხვევა მამა ნიჩეფორო ირბოჩის მიერ თქვენი მაღალუწმინდესობისათვის საქართველოს მეფის წერილის მორთმევისა... სხვა შრიფტებს შორის, ამ ენის ფრიად მოხერხებული და მშვენიერი ასოებიც ჩამოვასხმევინეთ(თ). ამაში ყველაზე მეტად იგივე მამა ნიჩეფორომ გაგვინია დახმარება, რომში ყოფნისას ჩაგვანერინა ქართული ანბანი და რამდენიმე ათასი სიტყვა ამ ენაზე. დაბოლოს უკვე დაიბეჭდა ანბანი და ფსალმუნი ხსენებული ლექსიკონითურთ სახელმძღვანელოდ მისიონერთათვის, რომლებიც ან უკვე იმყოფებიან საქართველოში, ან მომავალში აპირებენ გამგზავრებას. მართალია, ლექსიკონი მთლად სრული არაა, რადგან დრო ცოტა იყო; თანაც სტეფანო პაოლინის, რომელიც ჩემი მითითებით ხელმძღვანელობდა, უნდა შეერჩია უფრო მეტად გავრცელებული სიტყვები, რაც გამოსადეგი იქნებოდა ყოველდღიურობაში – თხრობაში, საუბარში, ანგარიშში (ხაზგასმა ჩვენია – ჯ. გ.)“¹¹⁴.

ეს ბევრისმეტყველი ამონაწერი საარქივო დოკუმენტიდან, კერძოდ, იმაზე მიგვანიშნებს, რომ რადგან „დრო ცოტა იყო“ ნიკიფორე ირბახის დახმარება „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის თანამშრომელთა მიმართ, ძირითადად, ზეპირად მიცემულ ინფორმაციასა და ახსნა-განმარტებაში გამოიხატა. გარდა ქართული ანბანის კალიგრაფიულად განსახიერებისა, ნიკიფორემ სტამბის მუშაკებს „ჩაანერინა“ აგრეთვე „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ სიტყვანი იმ მოცულობითა და ქართული სიტყვების იმგვარად შერჩევით, როგორც სტამბის მესვეურთა ინტერესებს შეესაბამებოდა. ეს სიტყვანი, ჩვენი აზრით, სტამბაში არსებული ნიმუშის, სახელდობრ, ბერძნული ნიმუშის მიხედვით შეადგინეს ნიკიფორეს მიერ ზეპირი (კარნახით) თარგმანის საშუალებით. ვფიქრობთ, მთარგმნელის ზეპირმეტყველების იმავე მეთოდით იხელმძღვანელეს „ანბანისათვის“ თანდართული ლოცვებისა და „ლიტანია ლაურეტანას“ ცალკე დასტამებული ქართული თარგმანის გამოსაცემად მომზადებისას, როდესაც ქართული ტექსტები ამ ლოცვებისა ლათინური, ან იტალიური ტრანსკრიფციით ჩაიწერეს.

ნიკიფორე ირბახისა და მის თანმხლებ პირთა საქართველოში გამგზავრების შემდეგ, 1629 წლის პირველ ნახევარში, როდესაც დადგა საკითხი სამივე ქართული გამოცემის („ანბანი“,

¹¹⁴ APF, SRC, 1622-1720, vol. 1, გვ.97(95)-r.

„ლექსიკონი“ „ლიტანია ლაურეტანა“) განხორციელებისა, მათი ქართული ტექსტი, ჩვენი აზრით, ლათინური ან იტალიური ტრანსკრიფციის მიხედვით აღადგინეს. ვფიქრობთ, ამით აიხსნება ის სისტემური ხასიათის ხარვეზები („ეროპეიზმები“), „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულ ტექსტსა და მასთან ერთად დასტამბულ დანარჩენ ორ გამოცემას („ანბანსა“ და „ლექსიკონს“) ასე თვალნათლივ რომ ახასიათებს. საინტერესოა, რომ „პროპაგანდა ფიდეს“ მესვეურნი თვით იყვნენ დაეჭვებული ლათინურიდან ქართულად თარგმნის ზემოთ აღნიშნული მეთოდის საიმედოობაში, რის გამო პირველსავე მისიონერებს – არქანჯელო ლამბერტისა და ჯუზეპე ჯუდიჩეს, რომლებიც ნიკიფორე ირბახის გამგზავრების შემდეგ რომიდან საქართველოში გამოისტუმრეს, 1630 წლის 7 სექტემბერს შედგენილი „ინსტრუქციით“ (VI პუნქტი) საგნებოდ დაავალეს: „გვაცნობონ, კარგი გამოვიდა თუ არა ქართული შრიფტი და სხვა დაბეჭდილი ტექსტები, რომლებიც თან მიაქვთ. თუ მასში შეცდომებია გაპარული, ჩაასწორონ და სათანადო კორექტურით უკან გამოგვიგზავნონ და, თუ რაიმე გამოტოვებულია, თავაზიანად მიგვითითონ“¹¹⁵. მაგრამ ამგვარი ახსნა „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართულ ტექსტში აღნიშნული სისტემური ხასიათის ხარვეზის წარმოქმნისა ხომ არ უპირისპირდება ჩვენსავე ვარაუდს იმის თაობაზე, რომ ლოცვის თარგმანში წარმოდგენილი შემთხვევები ძნელად გამოსათქმელი ქართული სიტყვების გამარტივებულად გადმოცემისა, შესაძლოა, საქართველოში მოღვაწე მისიონერთა ინტერესებიდან გამომდინარეობდა. ვფიქრობთ, რომ ორივე დაკვირვება არათუ არ გამორიცხავს ერთი მეორეს, არამედ, როგორც ერთგვარი ცდა „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტისათვის დამახასიათებელი ნაკლის ასახსნელად, გარკვეული აზრით, ურთიერთშემავსებელიცაა.

რაც შეეხება ლოცვის ქართული თარგმანისათვის ასევე დამახასიათებელ მესამე რიგის შეცდომებს ანუ ე.წ. „ბერძნიზმებს“ მათი შეღწევა ქართულ ტექსტში, ჩვენი აზრით, სხვაგვარად აიხსნება. ამ ტექსტის დასაბეჭდად გამართვისას „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში არავინ იყო ქართულის მცოდნე, ამიტომ გამომცემლებმა „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული თარგმანის რედაქტირება, როგორც ჩანს, შესაძლებლად ჩათვალეს ბერძნული ენის მცოდნესათვის მიენდოთ. „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის ხელისუფალთა მხრივ ასეთი გადწყვეტილების მიღება ადვილად დასაშვებია, რადგან მათი ერთობ ბუნდოვანი წარმოდგენით ბერძენ და ქართველ ხალხებს შორის დამაკავშირებელი არა მხოლოდ მართლმადიდებლური ეკლესია იყო, არამედ ენობრივი სიახლოვეც. ამ საკითხში „პროპაგანდა ფიდეს“ მესვეურთა გაურკვევლობას ზემოთ ციტირებული „ინსტრუქციის“ IX პუნქტის შინაარსიც ადასტურებს, რომლის მიხედვით არქანჯელო ლამბერტისა და ჯუზეპე ჯუდიჩეს ევალეობდათ გარკვეულიყვნენ საქართველოში ბერძნული ენის გავლენის მასშტაბურობაში: „გვაცნობონ, კარგად ესმით თუ არა იმ სამეფოში ბერძნული ენა, მდაბიური და ლიტერატურული, რომ შევძლოთ აქედან რაიმეს გაგზავნა (იგულისხმება სასულიერო წიგნები – ჯ. ვ.) ხსენებულ სულთა („სქიზმატიკოსთა“ – ჯ. ვ.) გადარჩენის სასარგებლოდ“¹¹⁶.

ბერძნული ენის მოშველიებით ქართული სასულიერო შინაარსის ტექსტის შევსება – ჩასწორებას „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის ნებისმიერი ბერძნულად მოუბარი ან ამ ენას კიდევ დაუფლებული თანამშრომელი, ცხადია, ვერ შეძლებდა. ეს მოვალეობა მხოლოდ ბერძენ ლეთისმსახურს შეეძლო ეკისრა, რომელიც მცირედ მაინც იცნობდა ქართულ ენას და, რაც

¹¹⁵ APF, Istruzioni, 1623-1638, გვ.152-რ.

¹¹⁶ Ibid., გვ. 152-რ.

მთავარია, გათვითცნობიერებული იქნებოდა მართლმადიდებლურ ლიტერატურაში, რათა მასზე დაყრდნობითა და სათანადო სპეციფიკის გათვალისწინებით შეეცხო ან ჩაესწორებინა ქართული სასულიერო ტექსტი. ანგარიშგასანევი ის გარემოებაც იყო, რომ ეს უკანასკნელი ორიგინალურ ქართულ ნაწარმოებს კი არა, არამედ კათოლიკური ლოცვის ლათინურიდან თარგმანს წარმოადგენდა. ამ გარემოების გათვალისწინებით, ეს ბერძენი სასულიერო პირი ერთდროულად უნიატიც უნდა ყოფილიყო. თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ნიკიფორე ირბახი, როგორც ქართველი მეფის ელჩი, რომში თავისი შედარებით ხანგრძლივი ყოფნის მანძილზე ძირითადად იქაურ უნიატ ბერძნებთან იყო დაკავშირებული, ხოლო მათი წრის თვალსაჩინო წარმომადგენელი იოანე-მათე კარიოფილოსი მისი თარჯიმნის მოვალეობას ასრულებდა, სათანადო დასკვნა ძნელად მისახვედრი არ უნდა იყოს. ამ უკანასკნელმა ითავა, ჩვენი აზრით, ნიკიფორე ირბახის მიერ დაწყებული საქმის გაძლოლა და, მიუხედავად ქართულ ენაში გაუნაფავობისა, იგი ერთგვარი წარმატებით დააგვირგვინა.

„ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული ტექსტისათვის დამახასიათებელ ხარვეზებსა და მათი წარმოქმნის მიზეზებში გარკვევის შემდეგ შეიძლება დავასკვნათ, რომ აღნიშნული სამი სახის შეცდომები საგამომცემლო საქმის შესაბამისად სამი ტრადიციული მოვალეობის შემსრულებელს უნდა მიეწეროს, სახელდობრ, ასოთამწყობს (გრაფიკული შეცდომები), ტექსტის შემდგენელს ან უფრო ზუსტად – კარნახით ჩამწერს („ევროპეიზმები“) და რედაქტორს („ბერძნიზმები“). ჩვენს ხელთ არსებული საარქივო საბუთებისა და სპეციალური ლიტერატურის წყალობით დღეს შესაძლებელია მათი პიროვნებების დადგენა: ასოთამწყობი, რომელსაც „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში არაბული, ქალდეური, სირიული, ძველებრაული და ქართული ტექსტების აწყობა ევალებოდა, იოზეფ-დავით ლიუნა იყო¹¹⁷. „ლიტანია ლაურეტანას“ ისევე როგორც „ანბანისა“ და „ლექსიკონის“ ქართული ტექსტის ლათინური ან იტალიური ტრანსკრიფციით ჩამწერი და მის მიხედვით ქართულადვე ხარვეზებით აღმდგენი სტეფანო პაოლინი იყო, რომელიც მაშინ „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში მთავარი მბეჭდავის („პროტოს“-ის) მოვალეობას ასრულებდა, ხოლო ლოცვის ქართული თარგმანის რედაქტორის როლში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ნიკიფორე ირბახის რომში ყოფნისას უნიატ ბერძენთაგან მასთან ყველაზე ახლოს თანამდგომი და თარჯიმანი იოანე-მათე კარიოფილოსი გამოვიდა, რომელმაც თარგმანის ტექსტის ცალკეული ადგილები ბერძნული ენის წესების დაცვითა და ლიტურგიკული დოგმების გათვალისწინებით შეავსო და „ჩაასწორა“.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ სამი პიროვნების ნამოღვაწარი პირველი ქართული ნაბეჭდი ტექსტების გამოქვეყნების საქმეში ქართული მართლწერის თვალსაზრისით ერთგვარად ნაკლები აღმოჩნდა, მათ ჭეშმარიტად ფასდაუდებელი სამსახური გაუწიეს ქართულ კულტურას მისი განვითარების ერთობ რთულ ისტორიულ ეტაპზე. მაგრამ სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ის ღვაწლი, რომელიც ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში მომხდარ ამ ღირსსახსოვარ მოვლენას დასდეს მისმა მთავარმა ინიციატორმა, მაშინდელი საქართველოს დიდმა მეგობარმა და გულშემატკივარმა პიეტრო დელა ვალემ და ცნობილმა ქართველმა დიპლომატმა და

¹¹⁷ APF, CP vol. 2, p. 28-r, შდრ.: W. Henkel. Die Druckerei der Propaganda Fide in Dinsten der Glaubensverbreitung – „Comunicatio Socialis“, 1976, N92, გვ. 107. ამ ავტორის რწმუნებით, ი.-დ. ლიუნა მარონიტი ყოფილა. მარონიტები სირიისა და ლიბანის ქრისტიანთა სექტას წარმოადგენდნენ, რომელმაც XVI საუკუნეში რომის პაპის უზენაესობა (პონტიფიკატი) აღიარა, თუმცა შეინარჩუნა ღვთისმსახურების ცალკეული თვითმყოფადი ფორმები (დანვრილებით ამის შესახებ იხ. Oriente Cattolico Cenni storici e statistiche. Quarta edizione. Citta del Vaticano, 1974, გვ. 133-150). 1639 წელს ი.-დ. ლიუნა პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის პასუხისმგებელ მბეჭდავად („პროტოსად“) დანიშნეს (APF, SRC, Stamperia, 1622-1720, vol. 1, გვ. 605 r-v, შდრ.: W. Henkel, op. cit, გვ. 109).

სასულიერო მოღვაწემ ნიკიფორე ირბახმა (ნიკოლოზ ირუბაქიძე-ჩოლაყაშვილმა)¹¹⁸.

ასეთია „ლიტანია ლაურეტანას“ ქართული თარგმანის ისტორიული მიმოხილვისა და ტექსტოლოგიური შესწავლის შედეგები, რომელთა გათვალისწინება იმ უტყუარი ზოგადი დასკვნის საშუალებას იძლევა, რომ უკვე XVII საუკუნის პირველი მესამედის დამლევისათვის, როდესაც ეს ტექსტი დაისტამბა, ბეჭდვითი სიტყვა საკმაოდ ქმედით იარაღს წარმოადგენდა არა მხოლოდ პოლიტიკურ და სასულიერო მიზნების მისაღწევად, არამედ აგრეთვე ხალხთა შორის ურთიერთობათა გასაღრმავებლად. იმდროინდელი ბეჭდვითი სიტყვის ამ დანიშნულებით გამოყენების შესაძლებლობას თვალნათლივ ადასტურებს პირველი ქართული ნაბეჭდი ტექსტების გამოქვეყნებაში იტალიელი, ბერძენი, გერმანელი და ქართველი ხალხების წარმომადგენელთა ერთობლივი მონაწილეობა.

§3. პუბლიკაცია: „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ (1629 წ.) დედნისეული ხელნაწერი ტექსტის ასლი

უნიკალური შინაარსის ეს საბუთი, რომელიც პირველნაბეჭდი ქართული გამოცემების ყველაზე სოლიდური ნაირსახეობის „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ დედნისეულ ხელნაწერს წარმოადგენს (მისი არსებობა ბოლო დრომდე უცნობი იყო), ავტორმა ნეაპოლის ვიქტორიო-ემანუელეს სახელობის ბიბლიოთეკის ერთ-ერთ ფონდში გამოავლინა. თავისთავადი სამეცნიერო ღირებულების გარდა, ხელნაწერი მნიშვნელოვანია იმ თვალსაზრისითაც, რომ „ლექსიკონის“ გამოქვეყნებული ვარიანტისაგან განსხვავებით მის ერთპიროვნულ ავტორად მითითებულია ქართველი ელჩი, ნიკიფორე ირბახი (ირუბაქიძე-ჩოლაყაშვილი). გამოქვეყნებული „ლექსიკონის“ სატიტულო გვერდზე პირველ ავტორად მითითებულია რწმენის გამაჰრცელებელი კონგრეგაციის სტამბის მთავარი მბეჭდავი სტეფანო პაოლინი, რომელმაც პირველნაბეჭდი ქართული ნიგნების გამოცემას ჭეშმარიტად დიდი ღვაწლი დასდო. მაგრამ, ეჭვგარეშეა, რომ ამ ნიგნების ქართული ტექსტის და, კერძოდ, „ლექსიკონის“ საკმაოდ ვრცელი სიტყვანის შედგენა, ისევე როგორც ცალკეული ლოცვების ქართულად თარგმნა, უცილობლად ნიკიფორე ირბახს ეკუთვნის, რასაც ახალგამოვლენილი ხელნაწერის თავფურცელიც ადასტურებს.

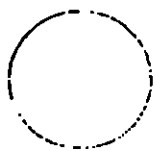
„ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ დედნისეული ტექსტის არსებობა ჩვენი ისტორიოგრაფიისათვის ბოლო დრომდე უცნობი იყო. მისი გამოქვეყნება, ჩვენი აზრით, ხელს შეუწყობს ქართული ნიგნის ბეჭდვის ისტორიით დაინტერესებულ პირთა გათვითცნობიერებას, კერძოდ, პირველნაბეჭდი ქართული გამოცემების შინაარსის ნიუანსებში, რაც ერთობ სიმპტომატურად შეიძლება ჩაითვალოს ამ გამოცემათა მოახლოებული 400-წლიანი იუბილეს გათვალისწინებით.

¹¹⁸ ქართველი ხალხის მიმართ ნიკიფორე ირბახის (ნიკიფორე ომანის ძე ირუბაქიძე-ჩოლაყაშვილის) ღვაწლის შესახებ სხარტი და სამართლიანობით აღსავსე გამონათქვამი დაგვიტოვა მისმა თანამედროვემ და საქართველოს წინაშე ასევე ღვაწლმოსილმა იტალიელმა კათოლიკე მისიონერმა დონ კრისტოფორო დე კასტელიმ, რომელმაც ნიკიფორე ირბახის მის მიერ შექმნილ შესანიშნავ პორტრეტს ასეთი შინაარსის მინაწერი დაურთო: „ეს ნიკიფორეა, გვარად ირბახი, მეფისა (თეიმურაზის – ჯ. ვ.) და საქართველოს პატრიარქის ელჩი, რომელიც რომში ჩამოვიდა მღვდელმთავრის ურბანო მერვის დროს... წმ. ბასილის წესის მონაზონი, უკეთილშობილესი ქართველი ირბახი (იერუსალიმელი), სახელმწიფოეჭილი კაცი იბერიიში, კოლხეთის სამეფოსა და სამთავროებში“ (იხ. ბ. გიორგაძე. დონ კრისტოფორო დე კასტელი. ცნობები და აღბოძრები საქართველოს შესახებ. თბილისი, 1977, გვ. 154).

D I T T I O N A R I O

Giorgiano, e Italiano.

(cavato dalla viva voce del M. R. D. Nicoforo
Irbacki, Monaco di S. Basilis, ex
Ambas.^{re} del Rè d' Iberia.

Per ord. della Sta di N. Sig.^{ra}

PP. V R B A N O viij. e della Sagra Cong.^{ra}
de Propaganda fide.

Alphabetum Ibericum, siue Georgianum Vulgare.
habet litteras num.^o Triginta sex.

Figura. Nomen. Potestas.

ს	An	a	2:
ბ	Ban	b	ბ
გ	Ghan	gh.	vt 2 Hobr. et Ital. gha, ghi.
დ	Don	d	დ
ე	En	e	?
ვ	Vin = V = v	Consonans, seu vt β, Græc., vel Ital. vna	
ზ	Zen	z	vt Ital. Zephirus. ზ
ჩ	Hai	h	ჩ
ც	Hhai	hh	vt c. Arab.
თ	Than	th.	vt θ. Græc. თ
ი	In	i	ი
კ	Kan	k	vt κ. Græc. კ

Figura.	Nomen	Positio	
ſm	ſis.	l.	
ſ	Man	m.	
o	Nar	n	
o	On	o	
l	Par	p	
ra	Rai	r	
y	Jan	j	Hispanicum, ut <i>hijo</i> , ان
l	San	s	
o	Tar	t	تار = تار
uy	Vn	u	Vocalis, ut <i>auctor</i>
o	Far	f, ph.	ut <i>φ</i> Græc.
f	Chai	ch.	ut <i>χ</i> Græc. چا
y	Chr	c	ح
ſm	Can	g	Italicum ut <i>ga, go, gu,</i>
ſm	Scin	sc	ut <i>Arab. Scapito</i>

Nomen	Fig. Posetas
h	Cuen, Ci, ut Ital cia, cio, cius,
ç	Zan z, s ut s Hipp. et Ital Zappo,
ð	Zil } z nihilantē, ut Ital. Zio.
ff	Zil }
ç	Char ch, ut Hipp. Echo, et Gall. Charles
h	ç Chan, ch, ut II. Hebræum,
j	Char, chh ut ç Arabicum.
ç	Gian g Ital. ut gia, gio, giu.
ç	Hhoi hh. ut II. Hebr.

Imp. Händel M. A. M. S. L.
 Alfred Bell, King.
 Imp. Händel M. A. M. S. L.

ქუქსი: იტალიკო: თრანსი:

სხარედიოთა: ჰინგუქო: ღლოძისათა.

ყრდამო: ჰ: დარეცმბა.

Dizionario. Iberico Italiano, Peroni.

della 1.^a di N. S. P. P. Urbano vij.

S. An. A. Stampato.

აბანო. Abano, Bagno. ~~ბა~~

აბაროლა. Abaroga, Ma che? 7.

აბახი. Abachi, Di la.

აბრეშმინი. Abresioni, Seta.

აგმოსაულეთი. Agmosauleti, Oriente.

აგმოსაულეთის. Agmosauletita, Orientale.

აგმოსეხელი. Agmosenebéli, Bisthemare.

აგება. Agèba, Coniunzione

აქო.	Adi	Di
ადიდება,	Adidebā,	Inondatione.
ადვილად. უკუდგება უკულო.	Adiilā, scapal- méli,	Inconstante.
ადვილი.	Adiili,	Facile.
ადვილიდ	Adiiliḏ,	Facilità.
ადვილი.	Adiili,	Coprire.
აერა.	Aëra,	Aqua.
აედანი,	Auadāni,	Ammalanti.
აედაფამი	Auadafamī,	Maltrattare
აედაფანი	Auadafanī,	Maltrattato
აედი	Auad.	Asciendere.
აენი.	Auāni,	Mortaro
აენი	Auāni,	Calumnia
აენიუნი	Auandunib	Mormorare de' fatti d'altri
აენიუნი.	Auānubai	Mormoratione.

սղսեւեռ.	Auasáchi,	Agassino.
սղռ.	Aui,	Male, Malattia, Dif- tile, Maligno, Cautus.
սղռեղբոր ժնրո.	Auileli'áchi,	Mal'anno.
սղռըն.	Auig'el,	Pigliare, Togliere.
սղռեւհոռ.	Auisári,	Peste.
սղռեղջւյս.	Auitikua,	Dir male.
սղռեւհոռ.	Auicháti,	Inhumano.
սղըս.	Auéra,	Mordace.
սի.	Ah,	Horri
սոսեռեղջոռ.	Athakíáui,	Caporale di mille soldati
սոռեղջոռ.	Athistáui,	Caporale di x. sold.
սոռըն.	Athk'mia	Voto, Promessa à Dio, ò à Santi.
սոռը.	Aig'el,	Allare.
սոռըն.	Aidóni,	Lutiguoso, Rognoso,
սոռընըն.	Ainakmáti,	Malfatto

აჟაფანი.	Akaiari	Eccomi.
აჟღა.	Akla,	Hora, Adesso.
აჟღამოვიდეს.	Aklamorides,	Adesso è venuto.
აჟღამი.	Aklami,	Camello
აჟღამი.	Aklia,	Tritella, (compressione.
აჟღამი.	Aklo,	Appresso. ---
აჟღამი.	Aksarmani,	Cima, Sòmità
აჟღამი.	Alaghi,	Luogo, Paese.
აჟღამი.	Alchi,	Fuoco.
ამაგლელოს.	Amaghléla,	Grandella.
ამას.	Amas,	Coreto.
ამასიხი.	Amasichid,	Mai più.
ამაჟღამი.	Amas'buli	Innalato, Esaltato.
ამაჟღამი.	Amauldebi,	Innalare, Esaltare
ამაჟღამი.	Ambani,	Historia
ამაჟღამი.	Ambari,	Sentire nauigio

ამბოზე.	Ambore,	Bacio.
ამკანაგი.	Amkanághí,	Guida, Compagno.
ამკანაგები.	Amkanagébí,	Compagnia.
ამოკლებული.	Amoklébuli,	Inallato.
ამოსვამე.	Amosgáme,	Questa sera.
ამოსვამცყვი.	Amosgamlichi,	Questa notte.
ამპარტყვანი.	Ampartáucani,	Superbia.
ამპარტანი.	Ampartáni	Vanagloria.
ამსერი.	Amseria,	Questa sera.
ამცყენი.	Amicéni,	Quasi.
ან.	An,	Ouero.
ანბან.	Anbân,	Alfabeto
ანგელოზი.	Anghélos,	Angelo.
ანგისტრი.	Anghistri,	Homo, Rempino.
ანდამანი.	Andamâni	Calamita

Վճռհոճ.	Ándria,	Fortella.
Վճռահոռ.	Ansári,	Simia, Scimia.
Վճռյ.	Anthe,	Accendere.
Վճռոջոճ.	Andidia,	Endimia.
Վճռհոռ.	Aniri,	Humo.
Վճռհոռ.	Ankani,	Auido, Cupido.
Վճռեցող.	Ancheli,	Irati
Վճռյցյցող.	Anéuli,	Infiammare.
Վճռյցյցող.	Antuéní,	Tanto.
Վճռահոջճ	Angáreba,	Avaritia.
Վճռահոռ.	Angáni,	Angaria.
Վճռահոռնո.	Angariti,	Calulare
Վճռահոռնո.	Angaríxi	Conto
Վճռահոռնոն	Angarísüm,	Discurrere.
Վռնեց,	Aoséb,	Empire.

սհածո.	Arabi,	Grasse, Vagabondo.
սհածոն	Arabi,	Totalmente.
սհոցոյ.	Arauc,	Disfare.
սհոցոյն.	Araucis,	Approbare.
սհոցոյն.	Araucis,	Alcuno.
սհոցոյն.	Araghins,	Invalido.
սհոցոյն.	Aralicheli,	Immentis.
սհոցոյն.	Arauceli,	Disfatto.
սհոցոյն.	Arauceli,	Inutile.
սհոցոյն.	Arauceli,	Qapow.
սհոցոյն.	Araodes,	Mai.
սհոցոյն.	Arauceli,	Hottuna Cota.
սհոցոյն.	Aragér,	Anco, Anura.
սհոցոյն.	Araghinsauti,	Leuante.
սհոցոյն.	Araucipila,	Abnegari.

սեղսլոյ.	Azeile,	Abominazione .
սեղսլոռ.	Azeili,	Miscelare, Torbidare.
սեղսլ,	Azeil,	Miscelato, Torbido.
սեղսլս.	Ardia,	Fortella virtù.
սեղեհս.	Artra,	Niente.
սեղոռ.	Archi	Civita .
սեղոռցէս.	Armédpa,	Ripartire .
սեղոռսպեղծո.	Armoguandebì,	Rinvolcare
սեղոռ.	Arni,	Agnello .
սեղոռ.	Arri	Quarta, (consubstan-
սեղոռսլոռ.	Argali	Compass.
սեղոռմեայեսեղ- լոյն.	Argamsaukar sebi,	Smarrire la strada.
սեղոռցալոյն,	Argauagdeb,	Perseguire .
սեղոռն.	Argaxi,	Bastona
սեղոռ.	Arri,	Spesa

սիւնյալ.	Arzuis,	Nessuna.
սիւնյալ.	Arzuis,	Nessuno.
սիւսոյն,	Apathie,	Stimare, Disertiva-
սիւս.	Apra,	herdina (ota).
սիւնյալ	Aprils	Vela.
սիյն.	Aseti,	Aprile
սիւսիւս.	Asarmarhi,	Tale.
սիւսիւս.	Asnauvi	Aketa
սիւսիւս.	Asnauvi,	Esente.
սիւս.	Asre,	Caualiera.
սիւսիւսիւս.	Assarébuti,	Coti.
սիւսիւս.	Assatti,	Confessato
սիւսիւսիւս.	Assauéba	Birro, p. Birro.
սիւսիւսիւս.	Assistauvi,	Confessati
սիւս.	Assu,	Caporal di cento soldati.
		Memore

ასხულო.	Assuli,	Figliuola
აჭამი.	Atami,	Pertico.
აჭამი.	Atari,	Spetiale.
აჭკმა.	Atkma,	Testamenti.
აჭომაქოთი.	Atorméchi,	Vigilia.
აჭოხი.	Atria,	Lasagne.
აუბედი.	Aubedi,	Malauturq ^{ffortu-} malauturq
აუგომე.	Audgomè,	Risurrezione.
აუდედა.	Audeleda,	Dispiacere.
აუღე.	Aule,	Traue.
აუღეხი.	Aulechi,	Ladro.
აუკალობი.	Aukalobi,	Dishonestà
აულო.	Audi,	Gregge
აუმაღლე.	Aumaglesi,	Inaltese.
აუთაგანე,	Auralanèb,	Competere.

սպռնեցող.	Aural'el'i,	Infinite.
սպոյուն.	Autkoba	Malaria ..
սպռնեցող.	Aural'el'i,	Moltitudine .
սպռնեմ.	Aural'oba,	sfacciataggine ,
սպռնեմ.	Afzal'ori ,	sfacciatamente.
սպնդում,	Aud'ros,	Alla mal'ora .
սպելմ.	Auel'el'abà	Inhumanità
սպնդուն.	Afroditi,	Vonere Dea.
սպթ.	Aft'mà.	Giurara .
սպն.	Afluàn	Pesare
սպն.	Afluànili,	Pesato
սպն.	Afchid'el	Caricare.
սպն.	Agàme,	Noite
սպն.	Agua'el,	Confessar la ve- rità.
սպն.	Agústos,	Agosto.

ἄγνος.	Aléla,	Strepito.
αἰγυός.	Aluána,	Peto.
αἰών.	Alaith,	Più quà
αἰγών.	Aláli,	Giovane, Moderno.
αἰώνιον.	Achiros,	Zucca.
αἰγυγῆς.	Achidebalia,	Caricatu.
αἰών.	Achlo,	Da vicino.
αἰώνιον.	Achmodi.	Quà.

Σ. Β

Σαζγ.	Báge,	Labro.
Σαοοη.	Bathi,	Oca.
Σαηγ.	Baie,	Bianco.
Σαηγμμ.	Bailo,	Conte.
Σαζζζη.	Bákaki,	Rana, Ranocchia.
Σαζμς.	Bala,	Palla, Balla, da giocare.
Σαζμη.	Báti,	Cerato.
Σαζμμηη.	Balixi,	Cosino, Valigia
Σαζμςζη:	Baláchi,	Herba.
Σαμδδζη.	Bambázi,	Bambace.
Σαδη.	Báni,	Pilastro.
Σαδη.	Bani,	Isolero della Casa.
Σαμδδδδδδδδ.	Barbalebì,	Palpare.
Σαμδδδ.	Barli,	Sterile, parlando della Donna.

Զահրիմի.	Barlimi,	. Calice .
Զահր.	Barghi,	. Bagaglie .
Զահրաշու.	Barkali,	. Coscia .
Զահր.	Bari,	. Aratro .
Զահրահր.	Bagnani,	. Giardino .
Զսեյ.	Baire	. Bocca .
Զսեռ.	Bachi	. Armento .
Զյր.	Bédi	. Inverdiato .
Զյր.	Bedi,	. Fortunato ; Cato ; Lotte . Acquistare .
Զեհրաշու.	Beluali,	. Argento .
Զյուրհր.	Betheniéri	. Ventura .
Զյուրառ.	Beláthi,	. Caluo .
Զյուր.	Bepia,	. Mammata ; Mamma . Mestice .
Զյուրհր.	Berleni,	. Greco .
Զյուրհրահր.	Berlenisa .	. Greco .

Էյթմծ.	Bërma,	- Guercio.
Էյհո.	Béri,	- Vecchio.
Էյսյհո.	Beúri,	- Multiplicare, m; Assai,
Էյսյեյծեռծ.	Beusubnòs,	- Parlare.
Էյհյհո.	Becédi,	- Sigillo.
Էյհյհո.	Béceli,	- Anello.
Էյհո.	Béci,	- Spalle.
Էյհյսյո.	Belúci,	- Pelo.
Էո.	Bì,	- Gatto, Gatta,
ԷոՅՄայհո.	Bilastúurli,	- Nepote.
Էոե.	Bich,	- Fare,
ԷոեեյԷո.	Bichnebi,	- Fatti,
Էոսյո.	Blúci,	- Balbo.
Էոյհո.	Bnéli,	- Oscur
Էոլոլոլո.	Bológhi,	- Radice.

Նախոս.	Boria	. Vento, Tramontana,
Նախնաճառ.	Borbali	. Rota,
Նախնոջ.	Borla,	. Borsa.
Նախնաթղջ.	Borotēba,	. Malitia.
Նախնաթղ.	Boroti,	. Vicio Malignità . Importunità.
Նախնաթղև.	Borotis,	. Vicioso, Perverso.
Նախնաթղա.	Borolo,	. Fornicare
Նախն.	Boti,	. Concubina, Innamo- rata.
Նախնթառ.	Bostani,	. Horto.
Նախնիդառ.	Borili,	. Ferri plegare (a- uelli, Pastore.
Նախնառ.	Braoli,	. Concoro, Molitudo. = copia.
Նախնառմառմառ.	Braololali	. Clemente
Նախնառմառ.	Brauli,	. Troppo.
12. Նախնառ.	Brauli,	. Ignoranza, Insolenza.
Նախնառ.	Brauti	. Sporco, Pallido.

Երայտոճճո.	Bruthiani,	. Sporidella, . Pallia,
Երայտոճճոճ.	Bruthianin,	. Balordo.
Երայո.	Brui,	. Stordine.
Երայճճո.	Brünlo,	. Bronlo,
Երայճո.	Bröli,	. Christallo.
Երայճյ.	Büde	. Kido
Երայճճ.	Büneba,	. Matma; Mintv.
Երայճճո.	Buráni	. Farretiw.
Երայճճճ.	Bürsa.	. Taka, . Borsa
Երայն.	Büti,	. Moka,
Երայթո.	Büti	. Botte da vino.

ბ. GH.

ბანა.	Ghaba,	.Tabarro, Ferraiolo.
ბეიბენულო.	Ghauilebuli,	.Suegliato.
ბეზრომილი.	Ghalkromili,	.Scorruciato.
ბათა.	Ghatho.	.Semola.
ბათაკლიშმა.	Ghathaklishma.	.Tompersta di vento, e Pizzio.
ბეიბენა.	Ghauileba.	.Suegliare.
ბეიბენელი.	Ghakevneli.	.Segato.
3. A ბეიბენილი.	Ghaketili,	.Pertuto.
ბეიბა.	Ghakta,	.Scorticamento.
ბეიბაღე	Ghaktade,	.Scorticare.
ბეიბილი.	Ghaktili,	.Scorticato.
ბეიბიხენი.	Ghakeebi,	.Silentio
ბეიბი.	Ghalaghi,	.Terra, Habitatione
ბეიბი.	Ghalachi	.Spatio.

გამოვიჩენ.	Ghamo uirèb,	. Isolato.
გამწივნიყუთი.	Ghamlinébuli,	. Splendore.
გამქვილი.	Gham pènni li,	. Stargato.
განხიდელო.	Ghanschidéli,	. Venditore.
განხიდელო.	Ghanschidéli,	. Venduto.
განშორეყო.	Ghansiorébuli,	. Separato.
გაბილა.	Ghapila,	. Tauerna.
გაბილანი.	Ghapilávi,	. Tauernaw.
გაყუდნოვა	Ghajuaníua,	. Sigare, parlano
განახი.	Gharáti,	della città.
განახილა.	Ghariscléla,	. Calcularo
განახი.	Ghárma,	. Congiura
განი.	Ghári,	. Stivale
განხიდელო.	Ghaschidua	. Tenaglia
განხიდელო.	Ghaschidua	. Vendita
განხიდელო.	Ghansciorebi	. Separare

ვაყზხელოენი.	Ghaurelebi,	. Scorruciarhi.
ვაყინოლოენი.	Ghauredebi	. Scongimare.
ვაყბენ.	Ghauscib,	. Tralasciare.
ვაყცანა	Ghaulebi,	. Stirare, Far Star seto.
ვაყბე.	Ghaucle,	. Spaccare.
14. ვაყენ.	Ghafer,	. Stargare.
ვაყცყლო.	Ghafli,	. Variare.
ვაყინოენი.	Ghauréba,	. Separatione.
ვაყინო.	Ghaiali,	. Tigrato.
ვაყცყლო.	Ghalibuli,	. Stirato.
ვაყცყლო.	Ghagauré,	. Tentare.
ვაყცყლო.	Ghebári,	. Tentore.
ვაყცყლო.	Ghedeli,	. Linea.
ვაყცყლო.	Gheli,	. Fila.
ვაყცყლო.	Gheiali,	. Schisma.

გეგეძრეთი.	Ghegedzéhi,	. Przegare.
გელე.	Ghéle,	. Valle.
გელა.	Gheli,	. Lupo.
გელაგა.	Ghélili,	. Tenta.
გელბა.	Ghélba,	. Arvischiarti.
გელაყა	Ghelia,	. Orda.
გემბრელი.	Ghembréli,	. Dileto, Gusto, In- stare.
გემბრელი.	Ghemdréli	. Ciapio.
გემრელი.	Ghemréli	. Gratta, Lepore.
გერგნი.	Ghérghni,	. Rodere.
გერმა.	Ghermà,	. Concauità
გერნი.	Ghèrni,	. Capace, Habile.
გერნი.	Ghèrni,	. Curolo
გერგეთა.	Ghegreia	. Cubio, Pello del Braccio dal gomito alla mano.
გინგვი.	Ghianghi,	. Arrugginirti

გოგონა	Ghiaroli,	. Gratioto.
15. გიგლი.	Ghili,	. Bone.
გიგლი.	Ghilo,	. Il Canone dell'occhio vi- cino al naso.
გიგნა.	Ghineba,	. Inginnia.
გიგნა	Ghinebuli,	. Inginnato.
გიგნი.	Ghinali,	. Cinnino
გიგნედა.	Ghioseba,	. Digniti
გიგნის.	Ghinsa,	. Digniti
გიგნის.	^{Ghinsas} Dignas,	. Degno
გიგნი.	Ghins	. Costare, Valere, impor- tare.
გიგნის.	Ghinni	. Valoreto.
გიგნისა.	GhirLih	. Gingine
გიგნი.	Ghiti	. Bononi
გიგნი.	Ghiti,	. Cenolo.
გიგნისა.	Ghigantes,	. Giganti.

პლავი.	Chlavi	Lacerto del Braccio.
პლავიანკა.	Chlavanakòb.	Disputare.
პლავიქ.	Chlaviche,	Mendicare.
პლავი.	Chlidi,	Soglio,
პლავი.	Chlè,	Polpa.
პლავი.	Chlèchi,	Conadino.
პლავი.	Chlèchisa,	Conadina.
პლავი.	Chlèa,	Asella.
პლავი.	Chlèfca,	Scolpito.
პლავი.	Chmèl,	Seco, Arido.
პლავი.	Chmèli,	Scuola di mare.
პლავი.	Chmè,	Valente.
16. პლავი.	Chombostò,	Causli.
პლავი.	Chóni,	Scuo, Ghetto, Sogno.
პლავი.	Chonni Martini.	Testimonio falso.

გონჯი.	გონჯი,	sgarbaro,
გონჯილი.	გონჯილი,	spada.
გონჯი.	გონჯი,	spesso.
გონ.	გონ,	spavento.
გონა.	გონა,	suena.

Ը. D.

Ըձ.	Da,	Et.
Ըձսեյն.	Da'seb,	Dormire.
Ըձնաքա.	Débada,	Creare.
Ըձնաքյնա.	Dabadebà,	Creatione.
Ըձնաքյնա.	Dabadéba,	Parto.
Ըձնաքյնալու.	Dabadébuli,	Creare.
Ըձնաքյնալուն.	Dabadébulni,	Creatura.
Ըձնալու.	Dabali,	Primo piano della Casa.
Ըձնալու.	Dabáli,	Abbatimento.
Ըձնալու.	Dábali,	Semplicità, senza malizia
Ըձնառ.	Dabana,	Lausanda.
Ըձնառլու.	Dabanebuli.	Lausando. Lausando.
Ըձնառլու.	Dabane'li,	Lausandara.
Ըձնառլույն.	Dabarebulia	Cometto.

რ. ღანვეუთყო.	Dabéuili,	. Bollare.
ღანეხდა.	Dabedua,	. Sigillare.
ღანეხდაყო.	Dabeduli,	. Sigillare.
ღანეუყო.	Dabreili,	. Dissipare.
ღანეუდა.	Dabruéba,	. Stordinare.
ღანეუდაყო.	Dabruébili,	. Stordire.
ღანეუდავნი.	Dabruébi,	. Girare.
ღანესამყანნი.	Dabramuanti,	. Abbattere.
ღანეხიყო.	Daghevili,	. Ferire.
ღანეხია.	Daghigia,	. Masticare.
ღანეიყო.	Daghile,	. Abbottonare.
ღანეი.	Daghile,	. Stabilire.
ღანეიძეყო.	Dadgoméli,	. Sentire.
ღანეიძენ.	Dauagheneb,	. Raffrenare.
ღანეიძევი.	Dauakteleb,	. Slongare.

დავსჯდაჲ.	Daussajda,	. Profumare
დავსჯოთღ.	Daussajet,	. Affixare.
დავსხვოდი.	Daussxodi,	. Accumulare.
დავსჯოდიჲ.	Daussajetuli	. Delictari
დავსჯი.	Dausti,	. Innocente
დავსჯოდი.	Daussajet,	. Infaculare.
დავსახენ.	Daussaxet,	. Fondare.
დავსახეჲ.	Daussaxet,	. Affixare.
დავსახეზენ.	Daussaxetunet,	. Informare
დავსახეზენჲ.	Daussaxetunetuli,	. Informato.
დავსახენ.	Daussaxet,	. Auanlare.
1. დავსახეზენ.	Daussaxet,	. Pionere.
2. დავსახეზენ.	Daussaxet,	. Bagnare.
დავსჯოდი.	Daussajet,	. Precipitare.
დავსჯოდი.	Daussajet,	. Coronare.

დავამე.	Dauake,	. Errare, Pigliar ev- nere.
დავასჯინებ.	Dauigiar beḥ,	. Superare.
დავედრებ.	Dauedreḥ,	. Imporre.
დავედრებდა.	Dauedreḥa,	. Officio.
დავეუქმე.	Dauexreḥi,	. Iddebitare.
დავეუქმე.	Dauelk'au,	. Inargentare.
დავუქმე.	Dauelk'uli,	. Inargentato.
დავუბნე.	Daueli,	. Buotarti.
დავუბნე.	Dauidabedi,	. Partorire.
დავუბნე.	Dauisak'omi,	. Festinare.
დავუბნე.	Dauil'ri,	. Turbare.
დავუბნე.	Dauil'le,	. Cominciare.
დავუბნე.	Dauil'leḥa,	. Scordarti.
დავუბნე.	Dauil'lebuli,	. Scordato.
დავუბნე.	Dauik'rob,	. Trattenere.

დავიბიჯა,	Davip'la,	Abnegare.
დავიზღვივენი.	Davizghinebi,	Affogare.
დავინახებო.	Davizantreb,	Suvernare.
დავიხსნა.	Davitspali,	Libero.
დავიხსნა.	Davitsp'ela,	Libertà.
დავიფრენი.	Davitseli,	Imbricare.
დავიხსენებ.	Davichneleb,	Respirare.
დავიცა.	Davila,	Governare.
დავიმყოფებო.	Davimquidreb,	Habitare.
3 ^a P. დავიჭე.	Davgeb,	Pigliare. Prendere.
დავიჭიხე.	Davigireb,	Obtinere.
დავებო.	Dalergi,	Assueto.
დავებო.	Dalergem,	Scritto, scrittura.
დავებო.	Dalergili,	Sottoscritto.
დავებო.	Dalerg,	Sottoscrizione.

ქაზინდულო.	Dalinduli,	Transferito.
ქაზნუგუნდულო.	Dalunébuli,	Disnegio.
ქაზნილო.	Dalvili,	Caractore
ქაზნულო.	Dalvili,	Turbato.
ქაზთაფულო.	Dalafuli,	Fixto
ქაიბანა.	Dalbana,	Carella.
ქაიბანე.	Dalbane,	Incassilemani
ქაიუტე.	Daiutéb.	Depositare
ქაიჭონა.	Dailóna,	Auxiliare.
ქაჟანდულო.	Dakarguli.	Perclita.
ქაჟანდულო.	Dakarguli,	Memorato.
ქაჟბილა.	Dakbila,	Identare.
ქაჟბელოდულო.	Dakelébuli,	Stongato.
ქაჟილოდო.	Dakilúdi,	Identato.
ქაჟოდილო.	Dakodili,	Colpo.

დამტინებან.	Damt'leban,	. (Ostania.
დამშავე.	'Damt'iaue,	. (Alpenole...
დამშუნიძლი.	Damsuin'ali	. Traugliat; Aff-
დამხიბელი.	Damxis'eli,	. Bria. ^{tyan.}
დამხიზივან.	Damizauian,	. Mantenu.
დამსახველი.	Damtalk'eli,	. Inquies
დამტეხი.	. 'Damt'ati,	. Domare
დამტყანია.	Damt'au'ia	. Ab'ruian
დაბ.	Dan	. (Orullo
დაბა.	D'ana	. (Orullo.
დაბახე.	Dan'ache	. Pistare
დაბეჩიყა.	Danergua	. Pianta d'Erba.
დაბიზუა.	Daniskia	. Segnare.
დაბიხეყა.	Danisk'eli	. Segnato.
დაბიხე.	Danichna,	. Inestare.

დახმარება.	Danchniloba,	. Inest.
დაჯიქონება.	Daokolinèb,	. Maritari.
დაჯიქონებრა.	Daokorlinèb,	. Maritare.
დაჯიქონებრა.	Daonchièb,	. Atticare.
დაჯიქონებრა.	Daonidèbi,	. Ingraudare.
დაჯიქონება.	Daosèb,	. Morare, vi.
დაჯიქონებრა.	Daosèbuli,	. Morato.
დაჯიქონებრა.	Dapanièbuli,	. Chiamato.
დაჯიქონებრა.	Dapàvoli,	. Benda.
დაჯიქონებრა.	Dapaniè,	. Coperto.
დაჯიქონებრა.	Dapatebuli,	. Generato.
დაჯიქონებრა.	Dapategèba,	. Pato; Comito
დაჯიქონებრა.	Dapategèata,	. Abbonciamento.
დაჯიქონებრა.	Dapategèbe,	. Abbreviato
დაჯიქონებრა.	Dapategèbuli	. Disfidato.

დასტავრობ	Dapartigioni,	· Abbreviare.
დასაყენებელი.	Daputnébuli,	· Fondato.
დასაყენებელი.	Darlauli,	· Integnare.
დასაყენებელი.	DarImonébuli,	· Fidato.
დასაყენებელი.	Darghinéb,	· Ferrare.
დასაყენებელი.	Dargiobà.	· Annegare.
დასაყენებელი.	Dasauali,	· Ponere.
დასაყენებელი.	Dasaulébuli,	· Astrato.
დასაყენებელი.	Daséba,	· Religione.
დასაყენებელი.	Dasauléris,	· Occidentale.
დასაყენებელი.	Datili,	· Numero.
დასაყენებელი.	Dato,	· Botto, Solus.
დასაყენებელი.	Dastesà,	· Seminare.
დასაყენებელი.	Datompébula,	· Abbonacciato.
დასაყენებელი.	Datulébuli,	· Tacitamente.

დასუსტება.

Dastéba,

.Soffogation di cuore,
.Stamovire.

დასუსტებული.

Dastébuli,

.Stamovito.

დასუსტო.

Datébuli,

.Sotomesto.

დასუსტო.

Dastuli,

.Seminato.

დასუსტო.

Dástili,

.Numerato.

დასუბ.

Dávi,

.Orto.

დასუბა.

Dáuban,

.Lavare.

დასუბაზი.

Daubarèb,

.Eportare.

დასუბეტი.

Daubérti,

.Inuechiarti l'Eu-
mo

დასუბეტი.

Daubneldebi,

.Oscurare, vi;

დასუბეტი.

Dauburávi,

.Scoprire.

დასუბი.

Daudèb,

.Sotomestere.

დასუბი.

Daudgoméli,

.Sento, uno de cinq.

დასუბი.

Dauléria

.Sotuscrizione.

დასუბი.

Dauletèb

.Dar la parola.

დასუბნარე ბელო.	Dawnarebéli,	. Importare.
დასუბნელო.	Dawnelili,	. Maladere.
დასუბნელო.	Dawnelili,	. Maledire.
დასუბნარე ბელო.	Dawnenarebéli,	. Mobile.
დასუბნო.	Dawnarja,	. Spendere.
დასუბნო.	Dawnarab,	. Dipingere.
დასუბნო.	Dawnarab,	. Dipinto.
დასუბნო.	Dawnarab,	. Spanire.
დასუბნო.	Dawnarab,	. Ifoderar la
დასუბნო.	Dawnarab,	. Calpestare
დასუბნო.	Dawnarab,	. Imbigliare.
დასუბნო.	Dawnarab,	. Includere.
7. 8. დასუბნო.	Dawnarab,	. Nascondere.
დასუბნო.	Dawnarab,	. Interpretare.
დასუბნო.	Dawnarab,	. Incerere.

დაუნაგ.	Daunàg,	. Pestare.
დაურტაუ.	Daurtáui,	. Scoperto.
დაურგაუ.	Daurgáu,	. Piantare.
დაუიტნებ.	Dauitcnèb,	. Impregnare.
დაუიტნელი.	Dauitcnéli	. Impregnato.
დაუსტებ.	Dausdèb	. Mettere.
დაუსტებნი.	Dauskzbi,	. Albergo.
დაუსტო.	Dausli,	. Numerare.
დაუსტებნი.	Dausdebi,	. Degnari.
დაუსტვალდაუ.	Dauskólau,	. Lapidare.
დაუსტვალველი.	Dauskóléli,	. Lapidato.
დაუსტაუ.	Dausui,	. Impoluerare
დაუსტაული.	Dausui'li.	. Impoluerato.
დაუსტებელი.	Dauscèbéli,	. Siuramentare, ^{fallo.} Scerbo,
დაუსტებნი.	Dauscerebi,	. Traagliare; Affa- ticare; Lamentare.

დაყწინდა.	Daulinda,	·Sposare.
დაყებ	Daukil,	·Spiegare.
დაყებწილი.	Daukilili,	·Spiegato.
დაფათიჯენ.	Dafatigeb,	·Conuitare.
დაფათიჯენა.	Dafatigeba,	·Conuito.
დაფათიჯილი.	Dafatigeli,	·Conuito.
დაფანყლი.	Dafanli,	·Segretamente.
დაფანჯონ.	Dafarlos,	·Dimerer latere int. leminato.
დაფ. დაფილი.	Dafenili,	·Mestonato.
დაფება.	Dafleba,	·Distaccare.
დაფებყლი.	Daflebuli,	·Distaccato.
დაფებმ.	Daflem,	·Starnutare.
დაფებყლი.	Daflemuli,	·Starnuto.
დაფელი.	Dafeli,	·Votare, Far va- cuo, Vacante.
დაფენ.	Dafen,	·Rexinere, (co- piare).

დაკარგე.	Dafkárghe,	.Perdere.
დაკავაყ.	Dafkáu,	.Machinare.
დაკედებ.	Dafkede bi,	.Appetere.
დაკოდა.	Dafkódí,	.Fenire.:
დაკოდებ.	Dafkodí bi,	.Fenito.
დაკუაყ.	Dafkuéw,	.Castrare, caimare,
დაჭე.	Dafí,	.Sciannare.
დაფა.	Dáfia,	.Sepelire.
დაფადა.	Daflá bi,	.Sepelito.
დაფადა.	Dafláu,	.Sepelire.
დაფი.	Dáfri,	.Laurare, Allora.
დაფაფა.	Dafífa	.Fuggire.
დაფეგებ.	Daftegebi	.Addolcire.
დაფილა.	Dafíla,	.Indovinare
დაფუნდებ.	Daffundebi,	.Confondere

რამდენად.	Daciaueba,	. Loro.
რამდენად.	Daciaueba,	. Sculpere.
რამდენად.	Daciaeba,	. Colpa.
რამდენად.	Daciauebuli,	. Abbellito.
რამდენად.	Dacirlebuli,	. Stretta di petto.
რამდენად.	Daciarleba,	. Coniunto.
რამდენად.	Dacileba,	. / magnifico.
რამდენად.	Dacirlebuli,	. Violento.
რამდენად.	Dacirlebi,	. Bisogno.
რამდენად.	Dacilebi,	. Contro.
რამდენად.	Dacilebi,	. Solito, adieu.
რამდენად.	Dalalieleba,	. Vanità.
რამდენად.	Dalucra,	. Circoscendere.
რამდენად.	Dalucra,	. Sommaris.
რამდენად.	Daluleba,	. Soverno.

ԲՃԻ.	Dáge,	. Sedere.
ԲՃԻՆԵՅԵԱԼՈՒ.	Dagiarbébuli	. Superato.
ԲՃԻՆԱԿԱԼՈՒ.	Daginuli.	. Presb.
ԲՅԺԸ.	Déda.	. Donna.
ԲՅԺԵԱԼՈՒ.	Dedáhi,	. Rivedella,
ԲՅԺԵՆԻՈՒ.	Dedabéri,	. Monaca,
ԲՅԺԻԹԵՏ.	Deditda,	. Deditdafigliatna.
ԲՅԺԻԹԵՄԸ.	Deditma,	. Figliatna.
ԲՅԺՈՋԵՂՈՒ.	Dedíkel,	. Materna.
ԲՅԺՈՋԵՂՈՒ.	Dedíheli	. Regina.
ԲՅԺՈՋԵՂՈՒ.	Deofheli	. Regina.
ԲՅԺԵՄԵՆԻՅ.	Decembre,	. Decembre.
ԲՅԺԵՄԵՆԻՅ.	Diarébi	. Caminare.
ԿՅ ԲՅԺԵՄԵՆԻՅԱՆ.	Didmarkúa.	. Quadragesima.
ԲՅԺԵՄԵՆԻՅ.	Díchi	. Deti.

დასაქმებელი ჯიშის.	Dalukléba,	· Imagire .
დასაქმებელი ჯიშის.	Daluklébuli,	· Imagito .
დასაქმებელი.	Dalwle,	· Scopare .
დასაქმებელი.	Dalén,	· Horti
დასაქმებელი.	Daléréba	· Taccora
დასაქმებელი.	Dáchi de	· Apprendere .
დასაქმებელი.	Dachmávti,	· Descendere .
დასაქმებელი.	Dro,	· Età .
დასაქმებელი.	Dvot,	· Tempo .
დასაქმებელი.	Dvoria,	· Integra .
დასაქმებელი.	Dvora,	· Dogera
დასაქმებელი.	Dagineba,	· Abinazione .
დასაქმებელი.	Daginebi,	· Dispetto
დასაქმებელი.	Daginebuli	· Dispetto
დასაქმებელი.	Daginebi	· Tenace nel suo parere .

დიდი.	Didi	. Maggiore.
დიდიმოსყდელი.	Didimoliali;	. Dottore.
დიდიმოსყდებ.	Didimoliala;	. Dottrina.
დიდუცელი.	Didebuli.	. Glorioso.
დივდი.	Dixadi,	. Avantisti.
დიდო.	Dila,	. Aggiornare.
დიდობა.	Dileba	. Gloria
დიდუ.	Digme,	. Ambire
დინაქ.	Dinare,	. Fiume.
დობაქობ.	Dobarèb,	. Commerce.
დო.	Dò,	. Sero del latte.
დოაქობ.	Dolabi,	. Mola
დომ.	Dóma,	. Stanza di sopra.
დოქ.	Dóuse	. Quieto, Queto.
დოჭი.	Dóghi	. Senape.

բայնյլտքոն.	Dubnel debi	. Inveniant: le cose.
բայժողո.	Dumili,	. Silentio.
բայժողո.	Dumili,	. Confusione.
բայծ.	Duma,	. Inedens, . Pendens.
բայհրճո.	Durgani,	. Falegname.
բայհ.	Dugri,	. Sputare.
բայծ.	Dúksi,	. Banca, . le pendu dalle cruce.
բոսձյ.	Djáme,	. Di notte.
բոյ.	Dghè,	. Di giorno.
բոյն.	Dghet,	. Oggi.
12. Բ. Բոյնեմայրո.	Dghetapavli	. (celebrare
բոյնեմ.	Dfchána,	. Necessario, va,

ქ.	En.	E.
ქელეშონი.	Eleonóra,	· Limorina .
ქოი.	Échi,	· Seeds, · Crà.
ქიკაძე.	Éskia,	· Lais .
ქობა.	Élba,	· Folgore .
ქოვა.	Élua,	· Lampo .
ქოქო.	Éleo,	· Oglio .
ქმელასცი.	Emblati,	· Compas .
ქნა.	Éna,	· lingua, linguaggio .
ქნამბრამა.	Embrau:ti,	· loquace .
ქნამბრანი.	Engratiti	· Astirenta .
ქნამბრანა.	Engratia	· Digiumo .
ქიხიკაძე.	Epitópous	· Venurus .
ქიხიკაძე. ცუკ.	Epitópous tu	· Vicario di Christ .
ქიხიკაძე. ზაზა.	Christu Papa.	· è il Papa .

յիշուհո.	Էրկւն՝	. Verbo, de fa il Poeta.
յիւռիցծո.	Էրօւնի,	. Lusingare.
յիւծ.	Էրա,	. Da se?
յիւծսպայիւծ.	Էրաւնը,	. Frivola
յիւծա	Էրօ,	. Butiro.
յիւտ: յիւտ.	Էրտ Էրի,	. ^{Amp i vno:} Vna diuinità
<u>29.</u> 13. B. յիւտ: քոյցծ	Էրտ Գիւն	. Vna diuinità.
յիւո.	Էրի,	. Turba, - Volgo.
յիւոմա.	Էրիմ	. Crema; Detesto.
յիւոն.	Էրիս	. Mondano.
յիւոնքծն.	Էրիսկա՛ն,	. Seolare
յիւցծո.	Էլէմի,	. Paradiso ter- restre.
յիւթծծցիւ.	Էրօմանէի,	. Tra noi.
յիւթիցիւ.	Էրօւր,	. Qualche volta.
յիւծսպայիւցո.	Էրօւլի,	. Spiritato.

ქმძნ.	Èmis,	.Vedito sentu.
ქმძსტყულო.	Èsmaeùli,	.Indemoniato.
ქნოვი.	Èini,	.Feccia.
ქტყოს.	Èhlèria	.Chiesa.
ქსაგო.	Èsali,	.Spina.
ქსაძნ.	Èlòpis	.Bastare.
ქსაფნ.	Èlòfis	.Sofficiente.
ქჰოვან.	Ègiuani,	.Sonaglio.

	3. Vin.	V. Consonante
ვაჭიწება.	Vaghiréba,	. Injuriare.
ვაჭყლეტ.	Vadegléb,	. Bollire.
ვაწხუფ.	Vástelen,	. Kuscere; Offendere.
ვაჭკობ.	Vakoléb	. Baciare.
ვაკუდრებ.	Vakudrèb,	. Visperare.
¹⁰ 4. B. ვაკურთხებ.	Vakúrthèb,	. Consecrare.
ვაკურთხეულ.	Vakurthèu,	. Benedire.
ვაძაბოთილე.	Vamartkélèb.	. Tormentare, Affligere.
ვადაცვ.	Váate. b.	. -ucere.
ვაწკა.	Várka,	. Bana.
ვაწკა.	Vária,	. Pollesta.
ვაწკიზოვ.	Varkofa	. Negare.
ვაწკივ.	Varkofa,	. Negare.
ვაწკი.	Varebi,	. Petere.

ვ ^ა ჭყუენ	Vaschq ^u eb,	.Falsificare.
ვ ^ა შენენ.	Vasch ^u en ^{eb} ,	.Edificare.
ვ ^ა შენენა.	Vasch ^u en ^{eba} ,	.Edificio
31. <u>ვ^აშენენი</u> უ ^ა ლ ^ა .	Vasch ^u en ^{ebuli}	.Edificatio.
15. ვ ^ა შინენ,	Vasch ^u in ^{eb} ,	.Minacciare.
ვ ^ა ს ^ა წყ ^ა ლ ^ა .	Vasch ^u as ^u li,	.Assuefacti.
ვ ^ა ს ^ა ყენ.	Vasch ^u ieb,	.Posuere, vivere, putare.
ვ ^ა ს ^ა .	Vasch ^u e,	.Piano, Pianura
ვ ^ა ს ^ა ყენ.	Vasch ^u er ^{eb} ,	.Rapportare
ვ ^ა ს ^ა ნ ^ა ყ.	Vasch ^u in ^{ae} ,	.Abrogare.
ვ ^ა ს ^ა ყენ	Vasch ^u er ^{eb} ,	.Aconciare.
ვ ^ა ს ^ა ნ ^ა ყენ	Vasch ^u er ^{eb}	.Intantare; Molestare.
ვ ^ა ს ^ა ნ.	Vasch ^u in ⁱ	.Vigna
ვ ^ა ს ^ა ნ ^ა .	Vasch ^u in ^a ,	.Coperta.
ვ ^ა ს ^ა ნ ^ა ყენ.	Vasch ^u in ^{eb} ,	.Venerabile

ვებედ.	Veléb.	.Pretendere.
ვეხუყლო.	Veléuli,	.Immobile.
ველო.	Véli,	.Arguire.
ველოყრო.	Velini,	.Schuaggio.
ველოლოყრო.	Vellini	.Feroce.
ვენედყოლო.	Venébali,	.Partibile.
ვექნი.	Vépchi,	.Leopardo.
ვერნიბნი.	Verníchi,	.Vernice.
ვეშდყოლო.	Veshíchi,	.Dragone.
ვეჩიღეფ.	Vechidéb,	.Lottare.
ვიგანკზნობი.	Vianakóni.	.Lettinassi.
ვიანახუელი.	Vianachuéli,	.Posterì.
ვიანეფი.	Vianébi	.L'asaggiare.
ვივეჭედ.	Vigsemeb	.Asaggiare.
ვიბლო.	Vildi,	.Aspettare.

ვიხევი.	Visgebi,	Affannare, Affannarsi
ვიგონებ.	Vigonēb,	• Appettare.
ვიხ.	Vich,	• Operare:
ვიხილავ	Vichilāu,	• Rinviare
ვიხედნი.	Vichrebi,	• Regenerare.
ვიხილავს.	Vichilāu,	• Leggere.
ვიფინი.	Vilini,	• Ridere
ვიცხად.	Vilāchi,	• Impetare.
ვიყვან.	Vilchi,	• Riconoscere.

33
p.c.

Q.

Z.

Զատոյցո. շնոցո.

Zaniéli k'li, Di dena'guash:

Յոնռ.

'Zébo, .Cotta,

Յոյզ.

'Zéua, .Inuit.

Յոյթ.

Zeit, .In si,

Յոյցո.

Ze'li, .Ann.

Յոյցոն.

Ze'ni, Rem.

Յոյցոն.

Ze'li, .Quest'anno.

Յոյթնոյցո.

Zerláluli, .Deuoto.

Յոյն.

'Zéi, .Usa.

Յոյնն.

'Zóssi, .Ordine

Յոյնն.

Zenki, .Humidità

Յոյնոյցո.

Zenák, .Palat.

Յոյնոն.

Zetiani, .Machia.

Յոյնոնոյցո.

Zetisálaghi .Oliueto

ზეთისხელი.	Zetischéli, - Oliva,
ზეუელი.	Zeúli, - Inuitaro,
ზიპლადი.	Zinglái, - Iero, Grembo,
ზეზილი.	Zelili, - Fuco
ზიდაპაველი.	Zidaxaúli, - Kani.
ზკობა.	Zkóba, - Lega, Pade.
ზკრილი.	Zkrili, - Cruella
ზკუიანი.	Zkuiáni, - Modesto.
34 <u>ზკუიანობა.</u>	Zkuianóba, - Modestia.
25.5 <u>ზლეო.</u>	Zléo, - Vittoria
ზლეული.	Zléueli, - Vittorino
ზლიევა.	Zliereba, - Fornella.
ზმა	Zmà, - Fratello.
ზნება	Znéba - Intellecto.

Յեղհո	Znéli, .Dubitare.
Յեռծս.	Znéba, .Jerro, Jagego, .Dise- go, Infectione.
Յեռծոցո.	Znobili, .Inyognoxi.
Յեռծո.	Znébo, .Mense.
Յեռծոցե.	Znobiera, .Prudente,
Յեռծոցեցծ.	Znobiera, .Prudentia.
Յոհո.	Zindi, .Sponsalitis.
Յեղծո.	Zrémbi, .Lagima.
Յեղծոցո.	Zremloi, .Lagimare.
Յեղո.	Zrui, .Folle, Palle, .Iariane
Յեղոալ.	Zruops, .Iarlone.
Յեղոցո.	Zruli, .Perfectione
Յեղոցոսե.	Zruliáni, .Perfecto.
Յոսե.	Zuán, .Fontana
Յեծս.	Zeréba, .Retima.

865 Fm.	Zchari,	. Fontana
865 Gm.	Zeleni,	. Offici.
865 Fm.	Zelani,	. Feste.
865 Gm.	Zelula,	. Maledictione.
865 Fm.	Zrocha,	. Vinera.

35.
37C.

P. H.

Pnz.

Hik,

La.

Pnzog.

Hik'it,

Di la.

Pnb.

Hich

Hol.

Pjmn.

Héri,

Plebe.

თ. TH.

თანჯო.	Tha'ndra	Nobile.
თანხამ.	Thiasch'm,	Minestrone.
თაფლები.	Thadua'ebali,	Confetto
თაფლმკვლე.	Tha'waxl'eb,	Montanare, vi.
თაფმქცე.	Tha'wax'eb,	Trasfigurare.
თაფჯი.	Tha'w'chi,	Conca.
თაფარე.	Tha'w'eb,	Mondare.
თაფმძივრე.	Tha'w'w'w'eb	Mitigare
თაფი.	Th'wi,	Testa, Capo.
თაფი.	Th'li,	Talla da l'ea, Bicchiera.
თაფი.	Th'li	Tempus.
თაფი.	Tha'ola	Tauola.
თაფი.	Thathmani,	Quanti.
თაფი.	Thak'hi,	Corte del Re.

3 ⁶ 4 ⁰ C. თავსუნა.	Thakéba, Pouira
თავსუნისმც.	Thaknamithem. Adurara.
თავსუნისმც.	Thakodih, Bouar (olpa)
თავსუნა.	Thakuan, . (udla.
თავსუი.	Thakui, . (orpa)
თამბაქო.	Thaméris . (Bullara.
თამბაქაყეფილი.	Thamokueh, . (Decapitar.
თამბაქაყეფილი.	Thamokébuli, . (Montarar.
თან.	Than, . (on, . (Itieme.
თანი.	Thani, . (orpa.
თანსაყდრება	Thankuidela . (Tanla.
თანმარბედი.	Thamorbéd . (Joccorp . .
თანმარბედი.	Thamorbéd . (Joccorre.
თანმარბედი.	Thamorbéd, . (Notar.
თანა.	Thani . (onouchin.

տաճարն	Thángara,	. Dichiarazione
տաճարային.	Thángaréh,	. Dichiarato.
տաճարն.	Thángaréh,	Turco.
տապառ.	Thávaros,	. Toros
տապանքնայ.	Tháumiscánu,	. Notare,
տապն.	Tháun,	. Capiti.
տաշտարնայ.	Thafkargáu	. Smarriti.
տաշտարնայ.	Thafuránu,	. Informare.
տաշտարնային.	Thafuráni,	. Informato.
տաշտարն.	Tháfli,	. Miele.
տաշտարն.	Tháf'ler,	. Io scius.
տաշտարն.	Thaginéba,	. Perfidia.
տաշտարն.	Theátron,	. Spectaculo.
տաշտարն.	Theátrén,	. Imorto, scolorito
տաշտարն.	Therfú	. Pianta del piede

თქონი	Théni,	. Denon; Mon.
თქონი.	Théon,	. Biano.
თქუნი.	Théni,	. Paga.
თქუნი.	Théni,	. Peta.
თი თი.	Théni,	. Peta.
თიბი.	Théni,	. Hagi.
თიბი.	Théni,	. Ure.
თიბი.	Théni,	. Sagnific.
თიბიბიბიბი	Théni, Thénien,	. Affabile.
თიბიბი.	. Thénien,	. Bugian.
თიბიბი.	Thénien,	. Bugiarde.
თიბიბი.	Thénien	. Ure.
თიბი.	Thénien,	. Mentre.
თიბიბი.	Thénien,	. Didi.
თიბიბი.	Thénien,	. Dact.

თჳმს.	Thama,	·Scopo.
თჳქჳსრ.	Thghuar,	·Stare ascens.
თჳქ.	Thgha,	·Siorro
თრზი.	Thw'ch,	·Corda.
თრიგქელი.	Thighmeli,	·Lombi
თყიხი.	Thui'i,	·Cortanguirita
თყიფხყნეზს.	Thuitbunabà	·Dedicare
თხელი.	Thol'eli	·Debole
<u>38. თხედი.</u>	Thulemi	·Sommità
67. თხიზე.	Thchile,	·Sicura, Sicurella.
თხიზელ.	Thchi'le,	·Costante.
თხრავი.	Thchraui;	·Pelle d'animale.
თხრელი.	Thchirpi,	·Milla.
თყდელი.	Thuai,	·Guardo.

Ո. Դ. I

ոսեղյութ	Japheli,	.Candela
ոսեցո.	Jaraghi,	.Speciale Armeniano
ոսեհո	Jardeli,	.Meraki.
ոս.	Jà,	.Viola, fiera.
ոսեցո.	Jardighi,	.Pau'ment.
ոսե.	Jasa,	.Argula,
ոսեհո.	.Jakante,	.Conditio.
ոսեհո.	Jasso,	.Rimediare.
ոսեհո.	Jafingi,	.Cappa.
ոյծո.	Jomon,	-Capitano
ոյծո.	Jenuani,	.Gennaro.
ոյծո.	Josauli,	.Fornito di Salera.
ոյ. ու.	Դս. Ich.	.In.
ոյծո.	Դսեbuti,	.Citadino

իմսեալ.	Imierko,	. Digimara
իմսն.	Imis,	. Colici; Եջի
իմսեպշպսեան.	Imasakians	. Quello zimb.
իմսեպշպսեան.	Imatians,	. Vor. d. d. d.
իմսեպշպսեան.	Imatdedas	. Quella donna
իմսեպշպսեան.	Imatdedash	. Quelle donne.
իմսեպշպսեան.	Imanichikos,	. Quello damada.
իմսեպշպսեան.	Imanichikon,	. Quelli domadara
իմսն.	Imhi,	. Quelli altro.
իմսն.	Imdi,	. Miro
իմսն.	Ighnami	. Ribellione.
իմսն.	Ipo,	. Casally.
իմսն.	Ipoeb,	. Trouene.
իմսն.	Iprokiti,	. Hipocritia.
իմսն.	Iprokito	. Hipocritia.

ոհոյժո.	Isémis,	.Cestio,
ոհոնն	Iséon,	.Pasag.
ոձիլլա.	Iséti	.Isano.
ոնթառնայծն.	Isasbléti,	.Spinara
ոնձնն	Isápis,	.Albonaciara.
ոնձիտո.	Iséni,	.Paonall.
ոնձալլա.	Isáuli,	.Inspirati.
ոռայտո.	Iséni	.Ponte
ոնոնչալտայծն.	Isínikuaroben.	.Quelli amano.
ոնտո.	Isári,	.Iaceta.
ոթնառ.	Isália,	.Italia
ոթոչա.	Isiko	.Morale.
ոպոս.	Isida	.Giudev.
ոպոթով.	Isúris	.Fuga.
ոպոսառն.	Isúior,	.Lughio

41. 9. C. უპვეთილო.	Kak'et'ili,	{ -Mauchiat.
უპვეთილო	Kak'et'ili	-Mauchiat.
უპვეთ.	Kak'et'ili	Kak'et'ili.
უპვეთილო.	Kak'et'ili,	Keti.
უპვეთილო	Kak'et'ili,	Fing'et'ili.
უპვეთილო.	Kak'et'ili,	(Cag'et'ili).
უპვეთი.	Kak'et'ili,	Penn.
უპვეთი	Kak'et'ili,	Calendar.
უპვეთი.	Kak'et'ili,	Donella.
უპვეთი	Kak'et'ili,	Buona, nome.
უპვეთი.	Kak'et'ili	Buoni.
უპვეთი.	Kak'et'ili,	Buona, nome.
უპვეთი	Kak'et'ili	Buon giorno
უპვეთი.	Kak'et'ili,	(Cag'et'ili).
უპვეთი.	Kak'et'ili,	-Verginisi

კაბუღუღა	კაბუღაბა, .Vergini
კაბუღუღი.	კაბუღი, .Verginer
კაბუღა.	კაბუღა .Pravimén, Divisione
კაბუღიღი.	კაბუღი'ი, .Pravimén, Divisione.
კაბუღა.	კაბუღა, .Liza,
კაბუღიღუღი.	კაბუღი'ული, .Disputa.
კაბუღი.	კაბუღი, .Bulalo.
კაბუღიღ.	კაბუღი'ელ, .Llegere.
კაბუღიღა.	კაბუღი'ელ .Contiglio
კაბუღიღი.	კაბუღი'ელ, .Vile
კაბუღიღი.	კაბუღი'ელ, .Pagu.
42. კაბუღიღუღი.	კაბუღი'ული .Pagato.
43. კაბუღიღიღი.	კაბუღი'ელი, .Lecto.
კაბუღიღი.	კაბუღი'ელ .Pagare
კაბუღიღი.	კაბუღი'ელ .Diffidone

კამოზღი	Kamóldi, .Dyponere
კანათოვდულო.	Kanatlebuli, .Illuminatio.
კანაჭა.	Kanáta, .Buccale.
კანჭჩაყლოვნი.	Kanbancheti, .Abbondanza.
კანდილო.	Kandili, .Lampada
კანეჭოზივნი.	Kanekis'zebi, .Altere
კანმეგრელი.	Kanlmeni'li .Sereni, (Karo Sinceri.
კანმეგრად.	Kanlmeni, .Vinceram ^m . (Kiar ^m . Serenam ^m .
კანმეგრილო.	Kanlmedi'li .Sereni, (Kiar, Si- cero.
კანმეგრილოვნი.	Kanlmedi'leba, .Sinceri, (Kiar ^m , Sereni ^m .
კანკეაყლო.	Kankéaruli. .Allegri.
კანკოფი.	Kankáfan, .Distribuzione.
კანელი.	Kaniéri, .Largo.
კანონი.	Kánoni, .Legge.
კანხანჭელი.	Kansalébi, .Pena.

ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Quiete, . Riposo
ჯანბერვინაჲ.	კანსუენებულ.	. Quieto, . Contento.
ჯანბერვინაჲ.	კანსუენებულ.	. Distinguere.
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Distinguer.
ჯანბერვინაჲ.	კანსუენებულ.	. Distinctione.
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Distinctione
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Essamina, . Essame.
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Immondo.
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Fortificare.
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Magallian d'Vins.
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Oste.
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Lodage.
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Volo & Volare
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Volare.
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Tenda, . Padiglione
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Campagna,
ჯანბერვინა.	კანსუენება,	. Campagna.

ჯანდყლი.	Κανάλι,	- Custodia.
ჯანაშვიდი	Κανακενός,	- Gino.
ჯანთმწიფი.	Κανόστια,	- O. No Venis.
ჯანი.	Κάνι —	- Boue.
ჯანჯანი.	Κανκάκι	- Stucco.
ჯანბი.	Κάνμα,	- Otaria
ჯანთვილი.	Καρόφι,	- Garofai, Rom.
ჯანბაზრილი.	Κανκαλι,	- Cleanla
ჯანთმთელი.	Καρωφι,	- Coriers.
ჯანხვინი.	Καρσεლი,	- Conformer.
ჯანბი.	Κατάλλε,	- Militia.
ჯანბილი.	Καταυαλι,	- Passio.
ჯანბილი.	Κατιζιლი,	- Proidentia,
ჯანბილი.	Κατιζილი,	- Rispore.
ჯანბი.	Κακεν	- Cere

<u>79</u> <u>კადა.</u>	კადა,	.Cada, .Cada,
12.6. კადაში.	კადაში,	.Callina.
კადაში.	კადაში,	.Calea.
კადაში.	კადაში,	.Humanità.
კადაში.	კადაში,	.Human.
<u>49</u> <u>კადა.</u>	კადა,	.Human.
12.6. კადაში.	კადაში,	.Bordone.
კადაში.	კადაში,	.Aprine.
კადაში.	კადაში,	.Nestare.
კადაში.	კადაში,	.Incontrare.
კადაში.	კადაში,	.Mandare.
კადაში.	კადაში,	.Preparare.
კადაში.	კადაში,	.Preparare.
კადაში.	კადაში,	.Affiliare (or- sell).
კადაში.	კადაში,	.Concludere.

კაიშტოზნეზ.

Kaishitshnèz, .Condannare.

კაიშტია.

Kaishitsham .Essaminare.

კაიშტია.

Kaishébi, .Imperfecto.

კაიშტია.

Kaishébi, .Incedere.

კაიშტია.

Kaishébi, .Riscaldare.

კაიშტია.

Kaishébi, .Rispondere.

კაიშტია.

Kaishébi, .Mutare.

კაიშტია.

Kaishébi, .Crepare.

კაიშტია.

Kaishébi, .Cognoscere.

კაიშტია.

Kaishébi, .Essaminare.

კაიშტია.

Kaishébi, .Mordere.

კაიშტია.

Kaishébi, .Mordere.

კაიშტია.

Kaishébi, .Mortificatione.

45

13. C. კაიშტია.

Kaishébi, .Morte.

კაიშტია.

Kaishébi, .Vite.

კრძალა	კლი,	• Coraggio.
კრძალა.	კლი,	• Ammalore
კრძალა.	კლი,	• Alce.
კრძალა.	კლი,	• Vedere.
კრძალა.	კლი,	• Alce.
კრძალა.	კლი,	• Povera.
კრძალა.	კლი,	• Alce.
კრძალა.	კლი,	• Segno
კრძალა.	კლი,	• Singarito, Nefaria.
კრძალა.	კლი,	• Alle volte.
კრძალა.	კლი,	• Man.
კრძალა.	კლი,	• Povera.
კრძალა.	კლი,	• Povera
კრძალა.	კლი,	• Precipito.
კრძალა.	კლი,	• Donare.

ჰუთოფინი	κλήτι,	·Chianuro
ჰუთოფი.	κλήτι,	·Chiane.
ჰიზბი.	κίχχι,	·Achino.
ჰიბინი.	κράνι,	·Cipresso.
ჰიბინი.	κράνι	·Maris.
ჰიქლი.	κράνι,	·Terraferma.
ჰიქლი.	κράνι,	·Guidare.
ჰიქლი.	κράνι,	·Mistura
ჰიქლი.	κράνι,	·Ogni
ჰიქლი.	κράνι,	·Ogni cosa
ჰიქლი.	κράνι,	·Ogni giorno
ჰიქლი.	κράνι,	·Condizione ogni
ჰიქლი.	κράνι,	·Ogni cosa.
ჰიქლი.	κράνι,	·Ogni di, Alla
ჰიქლი.	κράνι,	·giornata.
ჰიქლი.	κράνι,	·Tempe.

շաշտրմ	կոճղա	Per tuu.
շաշճճն.	կոհանի	Ala fine
շաժն.	կոմի	Costoso
շաճրայիմ.	կոնդա,	Pianella, Densibile.
շաճն.	կոնի,	Basile.
շառիշարո.	կոնկի	Berrettino.
շառիճո.	կոհան,	Coruo
շառն.	կոնի,	Orto piccolo.
շառիճուրո.	կոնիլի,	Colle.
շառի.	կոնի,	Vigna.
շապրոն շառիշարո.	կոնի կոնիլի.	Imperatore.
շապրոն շառիշարոն.	կոնի կոնիլի,	Imperatrice.
շառն.	կոնիլի,	Di lauro.
շապն.	կոն	Carne.
շառիճն.	կոֆին	Sputa.

շախճոն.	Когіа'bi,	.Pignata.
շիւծորոն.	Крámidi,	.Tetto.
շիւծորաշոն.	Крамódi,	.Tenuola, Coppo.
շիւսյ.	Крáи,	.Bancore.
շիւտոն.	Крáи,	.Agnello.
շիւծոն.	Крэва	.Sinodo.
47 15. c. շիւղորոն.	Крд'li,	.Cmbra.
շիւղեցւորոն.	Крел'н'ли,	.Affetturata.
շիւղեմշոն.	Крегá'bi,	.Contro.
շիւղոն.	Кр'и,	.Vedova.
47. 15/c շիւծոն.	Киá'bi,	.Spelonca.
շիւծոմշոն.	Киал'и	.Altra volta.
շիւծեմշոն.	Киав'и	.Caldara.
շիւծեմեցւորոն.	Киал'е'и	.Pordimani.
շիւծմշոն.	Киá'и	.Affumare, fumo.

Հյծեմ.	kuáchi,	• Maturare.
Հյծլոյ.	kuáse,	• Hien.
Հյծջոլոյ.	kuawili,	• Fioze.
Հյծին.	kuádi	• Coda.
Հյծլոյցծ.	kuédneba,	• Kienperio
Հյծլոյ.	kuédno,	• Maturato.
Հյծլոյցծ.	kuédnoéba,	• Maturitudine:
Հյծլոյն:	kuérchi	• Oco.
Հյծլոյննցծ.	kuérchi	• Oco.
Հյծլոյ.	kuéri,	• Maturato.
Հյծլոյ.	kuéla,	• Maturare, o Raschi: re, wa Spunait Catano.
Հյծլոյն	kuélin	• Serpe.
Հյծլոյ.	kuéli	• Caiso,
Հյծլոյնն.	kuérin,	• Oua.
Հյծլոյնն.	kuérinchi,	• Verza.

3უუტო.	კუერი,	.Barba:
40 3უუტ.	კუესე	.Da Gasso.
160 3უუტ.	კუენა,	.Sototropa.
— 3უუტ.	კუეი,	.In giù, Abbato,
3უუტო.	კუიქი,	.Sotto,
3უუტ.	კუიქი,	.Pallido. Giallo.
3უუტ.	კუიქი,	.Aerea.
3უუტ.	კუიქი,	.Lionato
3უუტ.	კუიქი,	.Fabrica
3უუტ.	კუიქი,	.Imperio
3უუტ.	კუიქი,	.Gomito.
3უუტ.	კუი,	.tartanaga.
3უუტ.	კუი,	.New dell'occhio
3უუტ.	კუიქი	.Tuono, Tonare.
3უუტ.	კუიქი,	.Cineta.
3უუტ.	კუიქი	.Carpaccio

Հայրենի.	Kudari,	- Moru.
Հայեցող.	Kunéli,	- Coniglio
Հայրազգի.	K'ulane	- Valor d'animo.
Հայրենի.	K'ibbachi	- Bodega.
Հայրամաշքյալ.	Kuitmokpéd,	- Beneficence.
Հայր.	K'uri	- Ouebie
Հայրաբայալ.	Kureghéli,	- Lerne.
Հայրաբայալ.	Kureghéli,	- Benedect.
Հայրենի.	Kurnali	- Medic
Հայրենի.	Kurliu,	- Matrimonio
Հայրենի.	Kurliu,	- Mugie.
Հայրենի.	Kurliu,	- Vna.
Հայրենի.	Kurkema,	- Ordine sagu.
Հայրենի.	Kurini	- Bisaccia
Հայրենի.	K'isli	- Calceagno

ჰუთხუთი.	კუზაუათი	. Giuade
— ჰუთი	კატი	. Berroing (op-
ჰუ ჰუთაზა	კუტი	. pello de/cuolai
ჰუთჰუთი.	კაბალი,	. Palpèze
ჰუბაზი.	კეჩი'ნი	. Liato.
ჰეზი	კეზი .	. Viandare
ჰეზი	კეზი	. tenere
ჰეზუზი .	კეზი	. Salare.
ჰეზი	კეზი	. Pescare.
ჰეზი	კეზი	. frequentare
ჰეზი	კეზი	. opinione
ჰეზი	კეზი	. Limi
ჰეზი	კეზი	. Sono
ჰეზი	კეზი	. Sonno
ჰეზი	კეზი	. Sonno
ჰეზი	კეზი	. Sonno

Las.	ლს.	L.
— ლმგვტო.	Lauáti,	. Schiaffo, . Guanciate
ლმონს.	Laina,	. Boffesone.
ლმჰყბნ.	Lakudica,	. Bouale.
ლმჰზნ.	Láusi,	. Cionis :
ლმჰმნ.	Lamáti,	. Vocabolo
ლმბნ.	Lanla,	. Bello.
ლმბ ლმბ.	Lama lama,	. Lanua, . Pica.
ლმჰმ.	Lala,	. Pian piano.
ლმბს ლმბს.	Lala,	. Creta, . fango.
ლმბს ლმბს.	Laparauáti,	. Civile
ლმბს ლმბს.	Laparáti,	. Fautta, . Logpela
ლმბს ლმბს.	Laparáti,	. Promittit.
ლმბს ლმბს.	Laparáti,	. Genealogia.
ლმბს ლმბს.	Laparáti,	. Parlare.
ლმბს ლმბს.	Lagabi,	. Apens, . Briglia
ლმბს ლმბს.	Lagami,	. Briglia, . Apens

լամնշահո.	Laskari,	- Lasterito.
լամծո.	Lasi,	- Labbra,
լամուրո.	Lili,	- Mille, Morbido.
լամեհո.	Lachini,	Vasajo
լայեղոս.	Lébida,	- Linido
լայշպո.	Lekui,	- Cane
լայծաեց.	Lemone	- Limone, Limoncello.
լայէհո.	Lépri	- Lebbra, lepra,
լաոեցեա.	Libew,	- Libew.
լաոծուռե.	Limionna	- Porro.
լաոնեհց.	Linare,	- Lino.
լաոթեհո.	Litaria,	- Processione di Pènit.
լաոթեհո.	Lira,	- Libra,
լամաւնդեհո.	Lmopièri	- Temperanza.
լառշ.	Loca,	- Guancia.
լառծո.	Lomi,	- Leone.

51.

Հ.Պ. Հտաշոն.

Локіні

· Leco.

Հտաշոնի.

Лорккіна,

· Lumaia.

Հտաշո.

Л'ո,

· Lardo.

Հտաշ զնց Հտաշ.

Лолуаэлеон,

· Luma vnlione.

Հտաշի.

Лоліа,

· Oratione.

Հտաշի.

Лікта,

· Bouone.

Հտաշի.

Літани,

· Chiodo

Man.	მ.	
მდგონი.	Mad'li	. Beneficio.
მდგონი.	Mad'li	. Gratia
მდგონობა.	Mad'li	. Per Die
მდგონოვნი.	Mad'li	. Gratia, leide
მდგონოვნი.	Mad'li	. Commune
მდგონობა.	Mad'li	. Ecclesia
მდგონი.	Mad'li	. Incantare
მდგონობა.	Mad'li	. Incantare
მდგონი.	Mad'li	. Negromantia
მდგონი.	Mad'li	. Magia
მდგონი.	Mad'li	. Santa di ...
მდგონი. და მდგონი.	Mad'li	. Veneti ...
მდგონი.	Mad'li	. Fortuna.

მკვებელი.	Mikvachi,	• Horvitz.
ს. მკვლი.	Maklin,	• Mancera
4 ^ა . მკვანდელი.	Makvacheli,	• Luangolista
მკვანდა.	Makvach,	• Megia
მკვ.	Makhs,	• Mantua
მკვანდელი.	Makvach,	• Novola
მკვან.	Makhs,	• Hauere
მკვან.	Makali,	• Joth Centre
მკვ.	Makle,	• Pesho, Silevitz,
მკვან.	Makley,	• Lepin, Valore, Juncis
მკვან.	Makli,	• Paltan, Melvitz.
მკვან.	Makle,	• Tributo.
მკვ.	Mama,	• Male, Maleria.
მკვან.	Maman,	• Padre.
		Padre.

მამანთიგებს.	Mamarchepi,	• Apparente
მამაგო.	Mamali,	• Mascio; Sello,
მამინანტაგო.	Mamixakali,	• Cadagno
მამაზი.	Mamili,	• Temerario
მამეცყაზი.	Mameliana,	• Liacere
მანავაგო.	Manakuli,	• Lavica
მანავი.	Manadi,	• Maled.
მანუხრეკი.	Manusguleti,	• Patria.
მანაძი.	Malana,	• Vnamento.
მანაგო.	Mani,	• Sale.
მანათი.	Manadi,	• Por turo.
მანათიანთი.	Margitari,	• Carlo.
მანახვი.	Manolena,	• Simbho
მანახვიანთი.	Manolienadi,	• Manino; Simbho
მანათი.	Mani.	• Li manu. • Solli turo.

მართაგან,	Martioni,	• solo.
მართგ.	Martib.	• Superare
მართგებ.	Marteb?	• Tenere, Obbligato
მართგინ.	Martian;	• Testimonio
მართგინი.	Martelli,	• Verità, Verace,
მართგინი.	Martelli,	• Sincro.
მართგინი.	Martelli,	• D.; e Dandano.
მართგინი.	Martelli	• Veru.
მართგინი.	Martelli,	• Sale
მართგინი.	Martini,	• Testamento
მართგინი.	Martini	• Sincro. Dandano.
მართგინი.	Martini,	• Marto.
მართგინი.	Martini.	• Fanciulla
მართგინი.	Martini,	• Martine
მართგინი.	Martini,	• Martini-Plato.
მართგინი.	Martini,	• Martini.

Չտնդոտաձյուն.	Martinomèni,	. Martin Place.
Չտնդուն.	Marton,	. Eccetto
Չտնմատուն.	Marmoro,	. Marmo.
Չտնպցեղ քանկյծն.	Marlam, gatchi,	. Dar exemplo
Չտնհոս.	Marciani,	. Corallo.
Չտնհոյ.	Maruine	. De An.
Չտնհոյուն.	Marcili,	. Ludo. i. vnu.
Չտնհոյունսն.	Marciliani	. Ludi i. iiii
Չտնոյուն.	Marfeli	. Cathia.
Չտնոյ.	Masua,	. Inspirare
154 Չտնոյստն.	Mastani,	. Jerta.
164 Չոսոյ.	Maiane	. Lota, Verb.
Չոյնդոյ.	Maiereva,	. Minetha.
Չոյնչոյնջոյուն.	Maokreveli,	. Timore

მაცნობი.	Maci'acchi.	. Communica
მაცუკლი.	Machieli,	. Lana
მაცუკლი.	Machuli.	. Faller
მაცნობი.	Machieli.	. Flagello
მაცხვი.	Machighi,	. Vin fuso
მასე.	Mase,	. Rete.
მაცუკლი.	Machidama,	. Appetito.
მაცუკლი.	Machini	. Imagine
მაცნობი.	Machon	. Magallano.
მაცნობი.	Machos	. Mago, Magomda Magomda, Magomda. Magomda.
მაცნობი,	Machra	. Ma.
მაცნობი.	Macheli,	. Immacolata.
მაცნობი.	Machima,	. Cadaver d'alo.
მაცნობი.	Machinale,	. Offendere.

მატხიბეგელი.	Matskhelēli.	Offensa.
მაშას.	Mashia.	Pianella, Pianola.
მაშინებელი.	Mashinēbeli,	Lauro.
მაშინელი.	Mashineli,	Diligentia.
მაშინებელი.	Mashinēli,	Fatigare.
მახეცე.	Makhetsi,	Murus.
მახეცელი.	Makhetseli,	Murata.
მაჩა.	Magia,	Polis.
მაჩი.	Magia.	Cionura.
მაჩიბელი.	Magieli,	Lucas.
მაჭაყალი.	Machakeli,	Integritas.
მაჭი.	Machia.	Integritas.
მაჭყალი.	Machkeli,	Sanctus.
მაჭიბელი.	Machibeli,	Noctua.

მეანჭობი.	Meani ^{li} .	. Jo non lo.
მეანჭობე.	Meani ^{ce} ,	. Alfieri.
მე.	Me.	. Jo.
მევალი.	Meali.	. Debitore.
მეგობი.	Mei ^{li} ,	. Jo lo
მეგობრებ,	Meikoni ^{eb} ,	. Deliberati.
მეგობრით.	Mei ⁿ i.	. Cognitione
მეგობრით..	Mei ⁿ i.	. Testat.
მეგობრული.	Mei ^{ch} ui ^{li} ,	. Molinaro.
მეგობრი.	Mei ^{ai} ,	. Lascius.
მეგობრის.	Mei ^{ai} na	. Periscena
მეგობრულ.	Mei ^{ai} na,	. Descente .
მეგობრულად.	Mei ^{ai} na,	. Teologia.
მეგობრულად.	Mei ^{ai} na,	. Calderaro.
მეგობრული.	Mei ^{ai} na,	. Mixtura.

მეკობე.	Mekóbe, . Pignaturo.
მელახონი	Melóno . Indiotho.
მელახონის.	Melakhonía . Melinconia.
მელა.	Meli . Futuro,
მელახონი.	Meli . Volge.
მემიკუასი.	Memikuass, . Jo amo.
მემიკუასი.	Memirlem . Darsi; Applicati.
მენა.	Menaué . Marinaro.
მენა.	Méne, . Interprete.
მეოტი.	Meothi . Dis.
მეოტი.	Meote, . Secundo, rellond.
მეობე.	Meóbe, . Rehibitione.
მეობე.	Meobéni . Vcellatore
მეობე.	Meobéni . Examinatio

მეგობრობა.	Meenachie,	. Vignarolo.
მეგობრობა.	Metatnoe;	. Virtuoso
მეგობრობა.	Metat'bay	. Lussuria
მეგობრობა.	Metarshi,	. Meretia
მეგობრობა.	Mettiti	. McMano.
მეგობრობა.	Mémit	. Sentire, Vivere.
მეგობრობა.	Me'bel?	. Vicinanza
მეგობრობა.	Me'bl'ia	. Vicino.
მეგობრობა.	Metarism	. Penitente.
მეგობრობა.	Metarisma,	. Penitenti.
მეგობრობა.	Méti	. Più.
მეგობრობა.	Métiti	. Interessore
მეგობრობა.	Metisméti,	. Violenta
მეგობრობა.	Metindion	. Secondo.
მეგობრობა.	Metuit	. In Setto.

მკუნებელ.	Mounebis	.Patire.
მკუნევი.	Mounis	- Abominare.
მკი.	Meichi,	.Vapore, Fulmine.
მკიბრვა.	Mei'itka,	^{Raggio.} .Jo domando.
მკილმე.	Meichlme	- Spadan
მკიქტი.	Mei'ere	.Portinaw.
მკილა.	Megali	.Grande.
მკილაყლი.	Megauli	.Jo fatto.
მკილაბანი.	Megobari,	.Amis, Amorevole.
მკილაბანი ყი.	Megobariceni,	- Amis mis.
მკილაბიქტი.	Megonierad,	- Moderatione
მკილაბიგ.	Megorib.	.Lorcan.
მკილაბიქტი.	Me'p'ebri	- Macchia
მკილაბიქტი.	Megiore	- Mulattiers

მეშინებაჲ.	Meschinbate, .Sperianin
მეშინის.	Meschinin, .Temere.
მეშინელი.	Meschineli, .Anli
მეშინელი.	Meschineli, .Cero
მეშინელი.	Meschineli, .Longo.
მეშინელი.	Meschineli, .Ato, .Lone.
მეშინელი.	Meschineli, .Tarma
მეშინელი.	Meschineli, .Ducino
მეშინელი.	Meschineli, .Sole
მეშინელი.	Meschineli, .Pastore
მეშინელი.	Meschineli, .Pastore.
მეშინელი.	Meschineli, .Flagellato
მეშინელი.	Meschineli, .Quindito, .Cero
მეშინელი.	Meschineli, .Custade.

მეზვერი.	Melneri,	.Conosciuto
მეჭყუელედ	Meckueléb,	.Loquace.
მიამსხესედ	Miamseséb	.Raffigurare.
ს.ო. მიჰედება.	Migheléb	.Purificazione della ^{sta} sta
ს.ო. მიღვთობილო.	Midgomil	.Grandarla.
მიტყუდნი.	Mitchuan.	.L'etidare
მიჰმა.	Mikma.	.Grembo
მიღმა.	Mila	.Melo
მიღმა	Mili	.Concorso d'acqua
მიმადგოქდყო.	Mimadlél.	.Gratioso.
მიმინი.	Mimins.	.Compatire.
მიწა.	Mina	.Caraffa, 'eto, Mi- nero,
მიწავაზი.	Minakari	.Sinalto.
მიწვინი.	Mikdonis	.Campagna.

ბიზნესი.	Mirlebs kausa.	- Amisane
ბიზნესი.	Mirlemb.	- Dare.
ბიზნესი.	Mira,	- Mirra
ბიზნესი.	Mirak'ane,	- Macabasso
ბიზნესი.	Miréti	- Jensa
ბიზნესი.	Miréti	- Jursati
ბიზნესი.	Miréti méno,	- Jursati.
ბიზნესი.	Miréti;	- Creatione
ბიზნესი.	Miréti	- Jers, un te.
ბიზნესი.	Miréti méno,	- Exemplo
ბიზნესი.	Miréti,	- Mirra
ბიზნესი	Mirig'eb,	- Riene, Partici- pate.
ბიზნესი	Miréti	- Dedicate
ბიზნესი.	Miréti,	- Arruise.

მიუყვამ	Miūlem,	• Congregare.
მიუყვყინბ.	Miucē uebi,	• Accompaniare.
<u>მიუყვებ.</u>	<u>Miucēbi</u>	<u>• Imire</u>
მიყვებ.	Miēlem.	• Applicari.
მიფებ.	Miēlem.	• Raccomādere.
მიფებ.	Miēlen.	• Porcere.
მიფებდავობ.	Miēfangioni.	• Dar essemplu.
მიჩინბ.	Micirau.	• Mantere.
მიჩივბ.	Micirene,	• Instrare.
მიცა.	Miēa,	• Tenu.
მიცემბ.	Micemulia.	• Consequere, Destinare.
მიცბ.	Michon.	• Parere.
მიცინბ.	Miciror.	• Tenere.
მიჯ.	Migli.	• Miglior, Spatio.

მკანი.	Μκάρι . Porta
მკაილი.	Μκαίλι . Gnathare
მკელი.	Μκέλι . Serpens
მკელა.	Μκέლა . Solamonea
მკურმა.	Μkurmati . Medicus.
მოაღო.	Μοαδ , . Tecu . write
მოაღო.	Μοαδ . Venie
მოამდე	Μοαμβე . Historico.
მოამბე.	Μοαμβე . Aggizare
მოამბე.	Μοαμβე . Volare .
მოამბე.	Μοαμβე . Ritornare
მოამბე.	Μοαμβე . Favore , Alia
მოამბე.	Μοαμβე . Digestione
მოამბე.	Μοαμβე . Inclinare .

60. <u>მოდუგებნი.</u>	Modugébi,	• Piegatti
12. D. <u>მოდუგებნი.</u>	• Modukébi	• Clemencia, limistina
მოდუგებნი.	Modukales,	• Piersi, Comparsione.
მოდუგებნი.	Modolena	• Tenens, Pido,
— მოდუგებნი.	Modudia.	• Afflictione.
მოდუგებნი.	Modafe,	• Sconciati, domagran- ida
მოდუგებნი.	Modmedili	• Sclari, Discipolo Moniti
მოდუგებნი.	Modguani	• Sereno.
მოდუგებნი.	Modlenili,	• Confessore
მოდუგებნი.	Modkuarè	• Malinconico
მოდუგებნი.	Modhi,	• Confessore
— მოდუგებნი.	Modkane,	• Venuta,
მოდუგებნი.	Modment,	• Indurme.
		• Smoccare il naso.

Ձանձահ.	Moirana	- Robbana
Ձանձեղ.	Moirante,	- Tosare thafis.
Ձանշից.	Moikéria,	- Mugie
Ձանշից.	Moikéll	- Conuettione
Ձանշից.	Moikélli	- Conuettione.
Ձանշից.	Mosancini	- Coste, Alletta
Ձանշից.	Mosancini	- Cuocere
Ձանշից.	Moiké	- Scurrenz, Abbr- mare
Ձանշից.	Moiké,	- Dar la morte
Ձանշից.	Moiké,	- Coste. Dar,
Ձանշից.	Moiké,	- (Oltinai la pena
Ձանշից.	Moiké	- Riscuotere.
Ը Ձանշից.	Moiké,	- Amabile, Amor pa- terno, Carità.
13. Ձանշից.	Moiké	- Coste.

მთავრებ.	Мокуаре,	. Immemorato. Amore
მთავრეჭობად.	Мокуეჩაბ,	. Decapitare
მთავრე.	Мокуედ	. Trocare .
მთავრეჭობ.	Мокуეჩი	. Tagliato
მთავრეჭ.	Мокуეჩი,	. Chenico.
მთავრეჭად.	Мокуეჩი	. Morire
მთავრეჭობ.	Мокуეჩი	. Ciambellotto
მთავრეჭობ.	Мокуესილი,	. Mugito
მთავრეჭ.	Мокуეჩი,	. Cogliere
მთავრეჭობ.	Мокуესი.	. Navigare
მთავრეჭობად.	Мокуესობ,	. Navigare.
მთავრეჭობ.	Мокуესილი,	. Neodiaia
მთავრეჭობ.	Мокуესი,	. Pithile
მთავრეჭ.	Мокуესი	. Lenare

მოდუნაჟი.	Molodet'ski . Fiducia, Confidentia,
მოდგე.	Momeli . Dammi
მოდგეობა.	Momel'skaja . Complicata
მოდრიცხი.	Momichini . Portami
მონაქონი.	Monast'ion . Monach
მონაზულო.	Monast'ich . Exercitio
მონასტერი.	Monast'eri . Monasterio
მონაჟა.	Monast'ia . Sibilla
მონაქველი.	Monast'ich . Facti, Matru
მონაქვის.	Monast'ia . Furtu.
მონაქვი.	Monast'ia . Urinare
მონაქვი.	Monast'ia . Urinare .
მონაქვი.	Monast'ia . Mancino
მონაქვი.	Monast'ia . Devotione .

62 მონაქვი .
 14-D. მონაქვის .
 მონაქვის .

ძრუიერება	Morileba,	- Essaudire.
ძრუიერება.	Morileba,	- Persuadere.
- ძრუიერება.	Morilebi	- I'oggeat, I'oggetto.
ძრუიერება	Morileb	- ^{obediencia} Obediencia
ძრუიერი.	Morili,	- Obediencia.
ძრუიერება	Musakleib,	- Potere, Possessione.
ძრუიერება.	Mosankure,	- Serva.
ძრუიერება.	Motanti	- Celata
ძრუიერება.	Motani	- Allegare
ძრუიერება.	Motamarchi,	- Megistato, Giustitia
ძრუიერება.	Motagone'beli	- Memoriale
ძრუიერება.	Motabruni	- Circondare.
ძრუიერება.	Mosetani,	- Cingia della sella.
ძრუიერება.	Motesere,	- Creditore.

ბოზვოლი.	Moskili	. Distratto.
ბოზვოლელი.	Moskeli	. Distratto
ბოვანელი.	Motaneli	. Portavo.
ბოვანძე.	Motamaken	. Battente.
ბოვანდო:	Motmineba,	. Soffrire, Patienza.
ბოვანე.	Motmine	. Patience.
ბოვანე.	Motkueb,	. Defraudare.
ბოვანედი.	Motkuebi,	. Defraudar.
ბოვანე.	Motvile,	. Abbattere.
63. ბოვანელი.	Motvuli	. Imbrattare
15. ბ. ბოვანე.	Motviba	. Ingannare
ბოვანე.	Motvian,	. Tentare, Differire.
ბოვანე.	Motvianeb	. Portare.

შოვიღრეკ.	Mouichrèk.	. Inclinare.
შოვიჭმენა	Mouitinen.	. Dissimulare
შოვიღონებ.	Mouigonèb,	. Discorrere
შოვიღყანებ.	Mouiguanèb	. Ricordare.
შოვიღოცა.	Mouit'ika.	. Salutare
შოვიტყევი	Mouichlévi	. Refutare
შოვიტყევი.	Mouichlévi,	. Practicare.
შოვიტყენ.	Mouit'sén,	. Insistere, Differere, Avari/Arti.
შოვიტყი.	Mouiti	. Fermare
შოვიტონებ.	Mouidnòb	. Digerire
შოვიტოტ	Mouelit.	. Fidare
შოვიტონ.	Mouitan,	. Condurre.
შოვიტონებ.	Mouit-men	. Comportare

მთაყვნილთა.	Μουκνέλι,	.Ginnocioni
მთაყვნიელ	Μουκνέτ.	.Stavate il fanciullo
მთაყვნიელთა.	Μουκνέტი	.Stavate il fanciullo.
მთაყვანბნე.	Μουκατანი	.Adornare.
მთაყვანბნი.	Μουκατანი.	.Inornato.
მთაყვანბნელთა.	Μουκνობელი	.Indigito
მთაყვანევი.	Μουκνέ	.Convertere.
— მთაყვანებულთა.	Μουκνέბელი,	.Sugliato, senza appetito.
67. მთაყვნილთა.	Μουβელი,	.Impastare.
167. მთაყვნილთაზ.	Μουβლობა	.Impedimento.
მთაყვნილთა.	Μουβέლი	.Impedito.
მთაყვანელთა.	Μουναტი,	.Non Gatte Mero
მთაყვანელთა.	Μουνατ,	.Basse Mero
მთაყვანელთა.	Μουναტი	.Impatiente.

Ձույլիստ	Mozylan	· Caciare
Ձույլիւն	Mozgile	· Cingere
Ձուլիստիւն	Moflam lau	· Intoxicare
Ձուլիւն	Mofleri	· Imminuere
Ձուլիւն	Mokiale	· Disarmare
Ձուլիւն	Mosureli	· Affrenare
Ձուլիւն	Mosiuurè	· Zelare, Gelare
Ձուլիւն	Mosiuurè	· Invidiare
Ձուլիւն	Mosiuurèb	· Adulare
Ձուլիւն	Motici	· Timido
Ձուլիւն	Molambol	· Colpire
Ձուլիւն	Molaneb	· Comandare
Ձուլիւն	Molanébul	· Dilectare
Ձուլիւն	Molafeni	· Discepola
Ձուլիւն	Molanebul	· Exaltare

ժողովածու.	Moliani	Maestro.
ժողովատյ.	Molise,	Spirituale
ժողովուրդ.	Modelib,	Offitiale
ժողովուրդային.	Mog'aluli,	Stanco, Stanco
ժողովուրդային.	Mog'at-katè	Fraude
ժողովուրդ.	Mog'débi.	Prete

65 ժողովուրդային.	Mog'dis Seutera	Sacro legis
ժողովուրդային.	Mog'onéba,	Memoria
ժողով.	Mog'ra,	Tagliare
ժողովուրդային.	Mog'nubeli,	Humoroso
ժողով.	Mog'usi	Tinar (allegro) le bebié.
ժողովուրդային.	Mogu'oneba,	Inventione.
ժողով.	Móna,	Schiano
ժողով.	Mingli	Matrimonis
ժողովուրդային. 66 ժողով.	Mingasebuli mizani	Circostanza

Չհոցոցում.	Mraucali,	Sommamente.
Չհոցոցում.	Mraucali,	Molto.
Չհոցոցումն.	Mraucali,	Molti.
Չհոցոցումը չհոց.	Mraucaliat,	Amplificare.
Չհոցոցումն չհոց.	Mraucaliat,	Brevità nel parlare.
Չհոցոցումն.	Mraucali	Adulterio.
Չհոցոցումն.	Mraucali.	Cedere.
Չհոցոցումն.	Mraucali,	Concordo.
Չհոցոցումն.	Mraucali	Servizio.
Չհոցոցումն.	Mraucali	Simulatione.
Չհոցոցումն.	Mraucali	Amichezza.
Չհոցոցումն.	Mraucali	Menda, Sterco dell'Uomo
Չհոցոցումն.	Mraucali	Grasso.
Չհոցոցումն.	Mraucali	Grosso.
Չհոցոցումն.	Mraucali,	Proverbio.

Զօս.	Մտի	Monte.
Զօյ Խո.	Մերի	Contra
56. Զօյ Խոծա.	Մերիմ	Contrario
25. Զօյ Խոցա.	Մերի,	Ruggiada
Զօնեց.	Միճե	Canta
Զօնեց.	Միճե,	Canto
Զօյ Յցցա.	Մերաճի.	Palmo misura.
Զօյ Յցցա.	Մեռաճի.	id
Զօյ Յի,	Մուճե,	Luna
Զօյ Յ Խո.	Մեւերի,	Poluere,
Զյ ՏՅ Խո.	Մուճի	Impedire
Զյ Յց Խո.	Մուճի	Ventre, Pancia Trippa.
Զյ Յ.	Մուկա.	Quercia, Rouere.
Զյ Յո.	Մուկի,	Ginecchio

ծայՅԵյ.	Mixne,	Vinle
ծայԵն	Mixi	·Rogna.
ծայԷնՏ.	Mina,	·Serus.
ծայԷնՏԷմն.	Mudali	·Cadavere d animale.
ծայԷնՏՏՏ.	Murabi,	·Confessione.
ծայԷնԹո.	Mixi,	·Morcella
ծայԷնԵնԹոյՏՏ.	Murc:lebi,	·Essandre
ծայԵնԵն.	Mistihi	·Mutia
ծայԵնԵնԵն.	Mistiob	·Mutia
ծայԵն.	Misti	·Motus.
ծայԷՅՏ.	Mucka,	·Dar in pugna.
ծայԾՏ.	Mutia	·Operarius, Lavorante
ծայԾՏԵն.	Mutiahi	·Lavorante,
ծայԾՏԵնՏ	Mutiaob	·Lavorare
ծայԾՏԵնՏ	Mutiob	·Amministrare.

67. <u>მშობრება.</u>	<i>Msidoba</i> .	<i>.Pare.</i>
მშობრე მინ.	<i>Msiniani</i> ,	<i>.DomesticMa-</i>
მშობრე.	<i>Msiini</i>	<i>.Domestic.</i>
მშობრე მინ.	<i>Msiinli</i> ,	<i>.Arco.</i>
მშობრე.	<i>Msiinis</i>	<i>.Pacific.</i>
მშობრე,	<i>Mydil</i> ,	<i>.Sacerdote</i>
მშობრე.	<i>Mydéli</i>	<i>.Sacerdoti</i>
მშობრე მინ.	<i>Mydéli</i>	<i>.Monaco</i>
მშობრე მინ.	<i>Myrudekli</i> ,	<i>.Ireneine.</i>
მშობრე	<i>Mza</i>	<i>.Pronto.</i>
მშობრე.	<i>Mzaue</i>	<i>.Acervo</i>
მშობრე.	<i>Mzare</i> ,	<i>.Amaro.</i>
მშობრე მინ.	<i>Mzareuli</i>	<i>.Curo.</i>
მშობრე მინ.	<i>Mzanabulin</i> .	<i>(omniat)</i>

ძოვ.	Mze,	Sole.
ძოყყნადო.	Muerani,	Affacciarsi.
ძოყყნადეცო.	Mualébeli	Hereticus.
ძოყნო.	Muini	Avaritia
ძწიძე	Mimè	Molesto. Fastidios.
ძწიძე.	Mime	Aggravarsi
ძწიწე.	Mire	Pow adiect.
ძწიწე.	Mirè	Minimus.
ძწიწეცო.	Miréd.	Pow, adverb.
ძწიწო.	Miri	Radice
ძწიწოცო.	Mirinón	Pellegrinare
ძწიწოც.	Mirón	Addormentarsi
ძწიწო.	Mirí	Corsale, Intidiatore
ცს. ძწიწიწი.	Miríli	Tremare.
ქც ძწიწიწიწი.	Miríwla	Tremore

ᐃᑭᑦᑭᑦ.	Mina,	. Raffreddare
ᐃᑭᑦᑭᑦ.	Mehedi,	. Sprays.
ᐃᑭᑦᑭᑦᑭᑦ.	Meharshi	. Piacere, Allegro.
ᐃᑭᑦᑭᑦᑭᑦ	Meharshi	. Secondo,
ᐃᑭᑦᑭᑦᑭᑦᑭᑦ.	Mehedieli	. Guardia
ᐃᑭ.	Mehi,	. Mietere
ᐃᑭᑦᑭᑦ ᑭᑦ.	Mehileba	. Correzione, Ca-
ᐃᑭᑦᑭ.	Mehile,	. Saldo, ^{Stip.} Stabile, . Fermo.

ბ. Name. N.

ბავი.	Maui	Maui.
ბავიჯანი.	Mauiakali,	Dikroshi.
ბავიხუტა.	Mauihuali.	Houliens, Trib d. Maui.
ბავიშა.	Maui.	Cacia.
ბავიშაშა.	Mauiwa.	Caciare.
ბავიშა.	Maui,	Stentato, Trauph.
ბავიშა.	Maui.	Pinga.
ბავიშა.	Maui.	Pia.
ბავიშა.	Maui.	Morice.
ბავიშა.	Maui.	Morice.
ბავიშა.	Maui.	Fale.
ბავიშა.	Maui.	Pole.
ბავიშა.	Maui.	Cai.
ბავიშა.	Maui.	Peko.

ճեճեղբոր.	Naschik.	: Compare.
ճեճեղից	Naschik.	: favoris.
ճեճեղ.	Naschik.	: Aggravare
ճեճեղից:	Naschik	: Idoneus - int.
ճեճեղ.	Naschik.	: odorat.
ճեճեղ.	Naschik.	: succida
ճեճեղ.	Naschik.	: luce
ճեճեղից.	Naschik.	: Bauchino
ճեճեղից.	Naschik.	: Bauchino.
ճեճեղ.	Naschik.	: Padino; Compare.
ճեճեղ.	Naschik.	: Compare
ճեճեղից.	Naschik.	: Commune.
ճեճեղ.	Naschik.	: Aggravare
ճեճեղ.	Naschik.	: Je le.

ნაყელა.	Naqel.,	.Olera
ნაყელისა.	Naqeli.,	.Triflu; Mahe,
ნაყელისა.	Naqeliani	.Idgnas.
ნამბსაყელი.	Namtsakuri.	.Servito.
ნაყელი.	Naqeli,	.Chicella.
ნაყელისა.	Naqelani	.Pasando
ნაყელა.	Naqel	.Illuminare
ნაყელისა.	Nalpaqi.	.Pisto.
ნაყელა.	Napula,	.Ingo seminat di man.
ნაყელისა.	Napiciani	.Barbado.
ნაყელი.	Nacini	.Carbone
ნაყელი.	Nacichi	.Mutabile
ნაყელისა.	Naciani	.Mell.
ნაყელი.	Nafin	.Tambur

ნამზნზნ.	Narwli	Scotian.
ნამღო.	Nardi,	Dado ..
ნამსგო.	Narangi	Melengoli, Naurai Kani.
ნამსწო.	Nallari,	Cenere
ნამსწო.	Nallari .	Liscia .
ნამღო.	Nebid	Spontaneum ^{te}
ნამღოგო.	Nebidili	Spontaneus.
ნამი.	Néchi.	Qits 'piscis, o.s. Nebidili
ნამიგო.	Nebui	Nauia :
ნამიწო.	Nedari	Dio Volle.
ნამი.	Néba	Licentare
ნამიღო.	Nébeda	Licentia .
ნამიგო.	Nérghi	Fioris.
ნამიწო.	Nédar	Forse
ნამიღოგო.	Neyandebeli	Methusdi Capri Muggerdom

ḡḡḡḡ.	·Méui	·Melone
ḡḡ.	·Mébi	·Palma della mano
ḡḡḡ.	·Méba,	·Voglia
ḡḡḡḡḡ.	·Mebéba	·Volontà
ḡḡḡ.	·Mémbi,	·Ago
ḡḡḡḡḡ.	·Melári	·Beato.
ḡḡḡ.	·Miaui,	·Vento.
71. ḡḡḡḡḡ.	·Miori	·Aglia.
72. ḡḡḡḡḡ.	·Mikápi	·Mento, Barbo.
ḡḡḡḡḡḡḡ.	·Mipakébi	·Stimatore.
ḡḡḡḡḡḡ.	·Miciári	·Segno, E' segno. di - morte da ferita, Non.
ḡḡḡḡḡ.	·Misthía	·Diggiuno
ḡḡḡḡḡ.	·Mifti	·Elemento
ḡḡḡḡḡ.	·Misti	·Nebbia
ḡḡḡḡḡḡ.	·Miciápi,	·Pala di ferro. ·Remo.

Երեւոյն.	Nisli,	• Nebbia.
Երչիմեւն.	Nian'ri	• Podagra.
Երչսյոնեւ.	Nikuir	• Ammiraglio: Maa- nig liarte
Երեւեւ.	Nórcis	• Tenere,
Երեւոյն	Nórcis,	• Sirocco.
Երեւ, Երեւ.	Non, Nò.	• Nò, Non.
Երեւսեւ.	Nodare,	• Notaro
Երեւծեւ.	Noember.	• Novembre
Երեւեւ.	Nvòri.	• Noce
Երեւեւ.	Nubeli,	• Nuolo
Երեւեւեւ.	Nuciuéti,	• Incolto
Երեւեւ.	Núna,	• Giro di carne nell'ugna.

მ Ⴑ ო. ო.

მადნი.	Óari,	·Stola.
მადმანი.	Óboli,	·Orfano.
მა.	Ó,	·O.
მადი	Óime	·Ohime; Hoime.
მადნი.	Ólari,	·Stola del sacer ^{te} .
მადმა	Ólono	·Commune
მადმანი.	Okroiani	·Indorato.
მადმანისნი.	Okroalno ^{bi}	·Paragona.
მადმანისნი.	Okrongedeli,	·Orfice.
მადმანისნი.	Okrombeni,	·Oktobre
მადმან.	Olneba,	·Sognare
მადმანი.	Quazi ⁿⁱ	·Mercante.
მადმანისნი	Obedurabo	·Perversità.
მადნი.	Ópli,	·Sudore

առնծով.	Օրվի	. Aquila.
առնծո.	Օրմի	. Sepolma, Sepolma
առնծա.	Օրմ.	. Fossa.
առնծո.	Օրմի,	. Guerra
առնծառո.	Օրվի	. Naro.
առնծոռո.	Օրվի.	. Fiato
առնծառո.	Օրվի	. Conspira, Ingravi-
առնծոռ.	Օրվո,	. Organo.
առնծո.	Օրո	. Oro
առնծոռ.	Օրվի	. Pica, Lancia.
առնծո.	Օրա,	. Cloria
առնծո.	Օրե	. Come, ti come
առնծո.	Օրի	. Lenticula.
առնծոռ.	Օրվի	. Quadrupede.
առնծոռ	Օրվի	. Quadrato.
առնծոռ.	Օրվի	. Mercurio.

Pal. Par. P.

Համարժեք.	Palmito	Palme.
Համար.	Palati,	Pallo
Համար.	Palati	Pallo.
Համար.	Panghi,	Solenita, Faba.
Համար.	Pandolione,	pedale
Հայեր.	Panuli	Panoflo, Linnella
Հայեր.	Pastimund	Bitono.
ՀՀ	Papa,	Nonno.
ՀՀ.	Papir	Britanolo
ՀՀ.	Papiri,	Tapeto
ՀՀ.	Parasitum,	Venid. Lano.
ՀՀ.	Panikaoba	Scrim, Siro di pda.
ՀՀ.	Parsiameli,	Paoie.
ՀՀ.	Pachioton	Honesto.

Հատուհան.	Pachisián,	.Pachion.
Հատուհան.	Pachini,	.Monasth Monore,
Հատուհան.	Pachini,	.Stima, Value, Presse.
Հատուհան.	Pachin,	.Laudare
Հատուհան.	Pachin,	.Laudare.
Հատուհան.	Pachin,	.A cat.
Հատուհան.	Pachin,	.Padrona, sig. ^{2a}
Հատուհան.	Pachin,	.sig. ^{2a} Padrona
Հատուհան.	Pachin	.Signoria, Pa-
Հատուհան.	Pachin	.Drona.
Հատուհան.	Pachin	.Palla
Հատուհան.	Pachin	.Contracambio.
Հատուհան.	Pachin	.Pasqua
Հատուհան.	Pachin	.Ricomperare
Հատուհան.	Pachin	.Bivella
Հատուհան.	Pachin	.Giardino

ՆՏՆՈՏ.	Papia	. Nonna
ՆյծյԴոո.	Pebeni	. Vecchia, „
ՆյոյՏԴոո.	Peikari, „	. Tettiere
ՆյոյԴոյՏՏ.	Peikreba	. Tettitica
ՆյոմԴոո.	Peopli	. Cenere.
Նյոո.	Péchi	. (Sore.
ՆյԴԴոո.	Peradi	. Stab, Lario.
ՆյԴՏԶո.	Perianghi	. (amica.
ՆյԴՏՅո.	Perakti	. (importunità
ՆյԴոո.	Péni,	. Vista, il vedere.
ՆյԴոո.	Peni	. Schiuma.
ՆյԴոմո.	Permas	. (città.
ՆյԹո.	Peti	. Destino, Sorte,
ՆյԹոյոյո.	Pétili	. Stoppino di Luerna.
ՆյԹոյո.	Pétui	. Miglio, legume

Քիշո.	Péchi.	.Piede.
Քրեւան:	Pegrsáni	.A piede.
Քի.	Plé,	.Paglia
Քծեյց:	Pléua,	.Vomitare.
Քոշո.	Pikri	.Fantasia
Քոսց.	Pinághi	.Sudella
Քոծց.	Pinágh,	.Piedu cupo.
Քոսե.	Pináhi	.Indie, Tenda,
Քոթո.	Pinti,	.Buiro, Impudro.
Քոթ.	Piti,	.Poeta; Inebria.
Քոշպլո	Pikueli	.Cru dele
Քոշլոց	Pikéleba	.Cru deltà
Քոթ.	Pili,	.Giuramento.
Քոթո.	Pila,	.In istante
Քոթոլո.	Pilili	.Vighin, Ogna.

Հոռոցկո	Pirueti,	sonno.
Հոռոցկո. Ժողովոյ	Pirueti. Modelo	Pontefice.
Ժողովոյ.	mtaman	Romano
Հոռոցկո Ժողովոյ.	Pirueti patui	Preedene
Հոռոցկո. Ժողովոյ.	Pirueti miut	Prevenire
Հոռոցկո շնորհ.	Pirueti madachi.	Protestore
Հոռոցկո Ժողովոյ.	Pirueti gautingiu.	Incontestatione.
Հոռ. Ժող. Հոռ.	Pir de Pir.	Contradix con pa- rite
Հոռոցկո.	Pirithuui	Animale
6. Հոռոցկո.	Pirithuui	Jeingairia fissa
Հոռոցկո.	Pirithuui.	Primogeniu
Հոռոց.	Piron	Fordeon
Հոռոց.	Pipet	Cicacide
Հոռ.	Pita,	Pet.
Հոռոց.	Pitli	Induclos la (end).

Հոյճոյտո.	Pigali	Stalla di porco.
Հոնոյտո.	Poniti,	Troncare
Հոյճոյտոն.	Pelliccioli	Corolla.
Հոնոյ:	Poppe	Leno
Հոյճոյտո.	Poli,	vinca, via
Հոնոյ:	Pone,	Bando
Հոյճոյտո.	Puoli	Fama.
Հոնոյ:	Pule,	Aluffa
Հոնոյճոյտո.	Pravali	Determinato
Հոնոյճոյտո	Pravali,	spedire.
Հոնոյ:	Plene,	Cometa.
Հոնոյ:	Prperi	Piombo
Հոնոյճոյտո	Pravali	Proibire
Հոնոյճոյտո.	Pravali	Nello
Հոնոյճոյտոն.	Pravali preri,	Vermigli

Հոռոցութիւն:	Profiti, >	.Profeta.
Հոռոցութիւն.	Profita, ;	.Profeta.
Հեղձան.	Psalmi:	.Cantata.
Հեղձ.	Psal.	.Vaina
Հեղձութեամբ.	Psalmi:	.Communicati sacra-
Հեղձ.	Psalmi:	.Tribunale
Հեղձ.	Pes.	.Per ..
Հեղձութեամբ.	Psalms, >	.Madre & Dio
Հեղձ.	Psalms,	.Cato, ..
Հեղձ.	Psalms,	.Cato,
Հեղձ.	Psalms	.Spentierato.
Հեղձ.	Psalms	.Spentierato, Dolore
Հեղձ.	Psalms,	.Lane.
Հեղձութեամբ.	Psalms	.Gravato.
Հեղձութեամբ.	Psalms	.Liberalità.

Զայհոյ.	Pura,	.Vacca...
Հըն.	Pgà,	.Spina del Petar
Հեղոցո	Pekili	.Vinglin, ogna
Հիւղում.	Pila,	.Guerra
Հիւղոյ.	Pila	.Bandiera
Հիւղոս.	Pila	.Peccare
Հիւղոյոցո.	Moduli	.Leccare
Հիւղոյոցո.	Moduli	.Peccatrice.
Հիւղոյս.	Modia,	.Peccato.
Հիւղոս.	Pila,	.Combattere
Հոտոռն.	Patios,	.Cuile
Հոռոմ.	Patia,	.Bandiera
Հոռոցո.	Porfini	.Porpora.

Fr. Rai R.

Fr. g. in Fr. m. Ss.	Radirobā,	. Predai.
Fr. S. S. g.	Rambāui,	. Amiso.
Fr. S. m.	Rami,	. Qualida + cosa.
Fr. S. g. g.	Ramteni,	. Quanti?
Fr. S. b. S. g. g.	Ramichthilēp.	. Confermare
Fr. S. g. g. g.	Raiiēle,	. Totar L. Barlin
Fr. S.	Ra.	. Chi?
Fr. S. g. m.	Raperi,	. Qualità
Fr. S. b. S. n. b.	Rassnich,	. Che?
Fr. S. b. g. g.	Rastvi	. Perle
Fr. S. g. m.	Rvāli,	. Rame
Fr. g.	Rvi,	. Condoso d'acqua
Fr. g.	Rvè	. Latte.
Fr. m. o. r.	Rith	. Conde?

Ἰννοσιῶν.	Risōi	. Oratore, Reo- new.
Ἰνδὸγυα	Ristui,	. Considero
Ἰνδὸζυς.	Ristuiā,	. Idegno.
Ἰνδὸβλ.	Réchi,	. Sonar, lezofane.
Ἰνδὸβγμν.	Rádali,	. Nubis.
Ἰνδὸβ.	Ruā,	. Corro.
Ἰνδὸβρα.	Ruiano	. Corruo.
Ἰνδὸβγμν.	Ruāli,	. Tondo.
Ἰνδὸβγμν.	Rli,	. Corro.
72 Ἰνδὸβγμν.	Romeli,	. Da li?
15. Ἰνδὸβγμν.	Romeli.	. Quale?
Ἰνδὸβγμν.	Romnais	. Visitare
Ἰνδὸβγμν.	Ródes	. Quando?
Ἰνδὸβγμν.	Róger,	. Come.
Ἰνδὸβγμν.	Roloi	. Orologio

Ἰσθμῶν.

Ἰσθμῶν.

Ἰσθμῶν.

Ἰσθμῶν.

Ῥήϊ.

Ῥήϊ.

Ῥήϊ.

Ῥήϊ.

· Ὀρῶ.

· Νεῦλα.

· Ἰέρω.

· Διῦσι.

Նս.	San.	S.
Նսճեղջյու.	Saborgel	Manice.
Նսճյշղու.	Sabunali.	Manipole
Նսճյշերու.	Sabundis	Quano
Նսճեպոմաեյ.	Sabunone	Pulpito, Pergamo.
Նսճյեյ.	Sabase	Ventaglio
Նսջճերու.	Sagsebori	Tintinola tingora.
Նսջերու.	Sauant	Coperta binna
Նսջտոնե.	Sauitlori	Sabbato.
Նսջլորու.	Sauagis	Mercantia
Նսջտոմեթու.	Sauadali.	Pestnam.
Նսջսչլորու.	Sauageru	Traffico
Նսնեյճյու.	Saltelb	Vitione.
Նսնեյճերու.	Saltinani	Offentione.
Նսնեյ.	Saltichine	Libiana

სათანა.	Satanan,	Diavolo
სათიკრებ:	Sathicrēb,	Piscina, Seruicō.
სათიყ:	Sathic,	Detale.
სათიყდა:	Sathicēba,	Virtu.
სათიყრეზ	Sathicrēb,	Misterio, Segreto.
საძა.	Sachā,	Actione.
საძაქრებ:	Sachācra,	Evangelio.
საძაქრე:	Sachāc,	Stecadon.
საძაქრე.	Sachāc,	Thronus, Solis.
საძელო.	Sachē,	Mexica.
საძელო.	Sachē,	Capes.
საძელო.	Sachē,	Soglia, Liminare dlla porta.
საძელო.	Sachē,	Universale.
საძელო.	Sachē,	Ammirabile.
საძელო.	Sachē,	Ammirabilmente.

1	სავიზიტო	Sakvirebi.	• Manuighi.
	სავიზო.	Sakvili.	• Fama.
	სავიზოვო	Sakvirebi.	• Bion.
	სავიზო.	Sakvili.	• Mavelli.
	სავიზო.	Sakviri.	• Necessiti.
	სავიზო.	Sakviri.	• Necessari.
	სავიზო.	Sakviri.	• Obliga.
	სავიზო.	Sakviri.	• Perfume.
	სავიზო.	Sakviri.	• Mangiare.
	სავი.	Sakve,	• Negotio, Lavour.
	სავი.	Sakveli,	• Devere.
	სავი.	Sakveni.	• Cosa.
	სავი.	Sakvirebi,	• Allegre.
	სავი.	Sakviri.	• Negotiare.
	სავი.	Sakvira.	• Opera.

საძიგისნი.	Sakmilanis.	Fornax.
საძიგო.	Sakmili,	Fornace.
საძიგისუბნი.	Sakmisklesi,	Tutrice.
საძიგო.	Sakrili	Invento.
საძიგ.	Sako,	Sacco.
საძიგო.	Sakrili,	Sonabze.
საძიგისუბნი.	Sakrile,	Carere
საძიგო.	Sakuli,	Sacco.
საძიგის.	Sakureb	Servire
საძიგო.	Sakuri	Servus.
საძიგის.	Sakureba	Presenta.
საძიგისუბნი.	Sakuruli	Miraculo
საძიგის.	Salata,	Instalata.
საძიგის.	Salichi,	Fasces
საძიგო.	Salis,	Spota.

ՆՏղառնճո.	Salolani	. Oratorio
ՆՏղառն.	Salochi,	. Dito. 2.° Indice.
Նժմբոյմն.	Samdgant,	. Usura..
Նժմն.	Samami,	. Basto.
Նժմն Եւ Տղո.	Samarteli,	. Giustitia virtus, Ra- gina.
Նժմն Թճղո.	Samartali	. Ingiustitia
F. Նժմն Թճղո.	Samardali	. Live
Նժմն Զո.	Samarko,	. Legum.
Նժմն Եր Ծպոմ.	Samercula,	. Corina.
Նժմն Եր Ծղո.	Samarteli	. Rappellare
Նժմն.	Samero,	. Regno.
Նժմն.	Samela	. Trinità
Նժմն Եր Զո.	Samisdegis	. Quatriduano.
Նժմն Եր.	Samvage	. Cibo
- Նժմն Եր	Sameli	. Tonaca, Vestito, . Drappo, Panno.

სამოსავატი.	Samosavati,	Martedi.
სამოციქი.	Samocilem	Paradisi.
სამკლავი.	Samaklav	Scudo, Rosella
სამკუიდებელი.	Samkuidrebeli	Habitazione, ^{Brouillon.} Herede.
სამკუიდრო.	Samakidro.	Herede.
სამქი.	Sampechi	Triangolo
სამსიული.	Sampsiuli	Cappella de Religi.
სამსი.	Sampsi,	Spedi.
სამსიული.	Sampsiuli	Cappellari
სამსუელი.	Samunueli,	Sciglia
სანანი.	Sanandi,	Mente.
სანანელი.	Sananèbeli,	Pepe.
სანამი.	Sanamdi,	Intino.
სანდალი.	Sandali	Lianella, Parto-folo.
სანდი.	Sandichi	Scigno.

<u>Նոճճեղայրոն.</u>	Santissimulo,	.Lucina.
Նոճեղոն.	Santeli	.Cera, (and. 8. 10m.
Նոճոճի.	Sasage	.Mangiare.
Նոճոյրոն.	Santunia	.Safillanc,
Նճճեղայրոն.	Saparueli	.Pelle humana
Նճճոնոն.	Sapathron	.Confiscare
Նճճոնոն.	Sapalni	.Faries
Նճճոնոն.	Sapalme	.Cattedra.
Նճճոնոն.	Sapolueli	.Fameghin
Նճճոնոն.	Sapulueli	.Sito, il. Sito.
Նճճոնոն.	Savali	.Cento dei Dominic.
Նճճոնոն.	Saragughi	.Cinffu.
Նճճոնոն.	Saraceli,	.Campina
Նճճոնոն.	Sargelbedi	.Guadagno.
Նճճոնոն.	Sargelbeli	.Variamente.

სასესიუციონე.	Sassikudine.	Mortale.
სასესიონი.	Sassuari	(confine
სასესიონი.	Sassuri	Stadora
სასესიონი.	Sassuiba	Sporanla
სასესიონი.	Sassubi	Saluare
სასესიონი.	Sassubi	Sperare
სასესიონი.	Sassubeli	Sperare, Desiderare.
სასესიონი.	Sassubeli,	Merito
სასესიონი.	Sassubeli.	Mercede.
სასესიონი.	Sassubeli,	Maestros
სასესიონი.	Sassubeli	(andaliere.
სასესიონი.	Sassubeli	Speranla.
სასესიონი.	Sassubi	cfina
სასესიონი.	Sassubi	Occiali
სასესიონი.	Sassubi	Sermone

საყვინ.	Saqlis	. Condiments
საყვინა.	Saqlino	. Persicus.
საყვინი.	Saqline	. Cerno
საყვინება	Saqlinot,	. In cerno, . Cernia
საყვინი.	Saqli	. Stirri.
საყვინი.	Saqlige	. Tetro.
საყვინი.	Saqler	. (Cano, Pieno, Empio.
საყვინი.	Saqlino	. Continuum.
საყვინი.	Saqli	. Nome.
საყვინი.	Saqlichi,	. Memoria
საყვინი.	Saqlili	. Estate
საყვინი.	Saqliri,	. Paggio.
საყვინი.	Saqlime	. Servitio.
საყვინი.	Saqlonébeli,	. Cura, Pectus.
საყვინი.	Saqléli.	. Torment.

საღუჯო.	Sagule,	.Gippone.
საძებნი.	Sasiebi	.Pericolo.
საძელო.	Saseli	.Giudizio, Sentenza.
- საძელო.	Saseli	.Travaglio & Dar travaglio
- საძინებელი.	Sasinieli	. (vita temibile, Spaventoso, terribile, Horribile.
საძულო.	Sasuli	. (Alluce.
სახახი.	Sasiali	.Petticcia
სახეჩულო.	Sacereli	. (Alamano.
სახეჩულო.	Sacurini,	. (Astrare.
საქავი.	Sakavi	.Bolho, Sigillo.
საქამდღავი.	Sakamlavi,	.Tortio
სახე.	Sakhe,	.Portone, Officina
სახეცხრო.	Sakhedari.	.Arino
სახელო.	Sakeli,	.Amio
სახელო.	Sakeli,	.Collare

სახელწიგნ.	Sachelldib	• Nomina
სახელწიგნდუკი.	Sachelldibuli	• Nomina.
სახეწიგლი.	Sachlieli	• (cans
სახეწიგლი.	Sacheli)	• (ata
სახეწიგლი.	Sacheli,	• Simple, ignorant.
სახეწიგლი.	Sacheli	• Location
სახეწიგლი.	Sachili	• (al. lea.
სახეწიგლი.	Sachmali	• Toriboli
სახეწიგლი.	Sachmeli	• Vianda
სახეწიგლი.	Sachme	• Effect
სახეწიგლი.	Sachmeini	• Efficace
სახეწიგლი.	Sachmili	• (amin, foder.
სახეწიგლი	Saginebi	• Pagliano, Stalla,
სახეწიგლი	Sagimbi	• Giudice
სახეწიგლი	Safiskoref	• Ministro

Ննջոցո.	Ssuili	• Serofola, male.
Նյլո.	Séli	• Stoppa di lino.
Նյլոյ.	Sella	• Sadio.
Նյբրան	Sendon	• Sento
Նյբրայե.	Sendiuchi	• Sassa
Նյռնջո.	Sonali	• Sento.
Նյռնջոյ.	Seriskueli	• Ostia
Նյրո.	Seri	• Sera
Նյրոն.	Seriani	• Andar à spatto.
Նյրոն.	Seroba	• Serna.
Նյրոն.	Seroba,	Vespro.
Նյրե.	Seschi	• Debito.
Նյրե.	Sesani	• Bilancia, Stadera
Նյթյծնոն.	Sesimbri	• Settembre.
Նյւննոյ.	Sesireli,	• Immobile

Եթ.	Sex,	Legno
Եթս.	Sexia	Legna
Եթոնյ ծղլո.	Sexirebuli	Miraciano.
Եհսլո.	Shali...	Pero.
Եոսհյծս.	Siareba	Comunicare.
Եոսհյլո.	Siavuli	Abbattere
Եոսհյլո.	Siavuli	Pasto nel camicare
Եոսհոշլլ	Sibrikue	Grossella.
Եոսհոշլլ	Sibrikue	Intensa.
Եոջլծհյ	Sidedre	Suocera
Եոկյ.	Sile	Genere
Եոկոջլ.	Siline	Freddo.
Եոկոկյ	Silice	Castello
Եոկկյ.	Sile	Caldo.
Եոսծկյ.	Sikhle,	Ardoie, Caldo.

Նոտայս.	Sithchià,	.Parola, verbo
Նոյսքայլո.	Sixáduli	.Vanto, Vanimento.
Նոյսհոյլո.	Sixávoli	.Allegrezza.
Նոյսյոյլո.	Sixduli,	.Feste.
Նոյլոս.	Sixla	.Secchio d'acqua
Նոյսհոյլո.	Sixuávoli	.Charità
Նոյսքոյլո.	Sixudli	.Strage, Occisione
Նոծմհո.	Simámni	.Suocero
Նոծհոյլո.	Simavle	.Cognità
Նոծյոյլո.	Simvera	.Carbone
Նոծսծյոյ.	Simelábic	.Innocenza.
Նոծսծյոյ.	Simdablé	.Humiltà
Նոծքոյլոյ.	Simdichè	.Ricchezza
ոս. Նոծո.	Simi	.Ottone
ժ. Նոծչո.	Simim	.Propotito

Նոժնոցո	<i>Simptili</i>	<i>.fame.</i>
Նոժնոց.	<i>Simtine</i>	<i>.Humore..</i>
Նոժոցոց.	<i>.Simivide</i>	<i>.Humiltri</i>
Նոժնո	<i>Sinatus</i>	<i>.(onseglio</i>
Նոժնոցն.	<i>Sinaksimeni</i>	<i>.(onsegliato</i>
Նոժնոցո.	<i>Sinavoli</i>	<i>.Cenitenda</i>
Նոժնոցո.	<i>.Sinavoli</i>	<i>.Cenitenda</i>
Նոժնոցոց.	<i>Sindaule</i>	<i>.Viltà</i>
Նոժնոց.	<i>Sinchne</i>	<i>.fama.</i>
Նոժնոց.	<i>Sipilin</i>	<i>.Dirella.</i>
Նոժնոց.	<i>Sipile,</i>	<i>.Ira.</i>
Նոժնոցոց	<i>Sirifila</i>	<i>.Catto</i>
Նոժնոց.	<i>Sirua</i>	<i>.Bicchiere.</i>
Նոժնոցոցոց.	<i>Sirveteuli,</i>	<i>.Rinfacciare</i>
Նոժնոց.	<i>Sischi</i>	<i>.Sangue</i>

Նմշտո.	sisli	. Homicidio
Նմշտոյշտն.	sislisenob.	. Inest.
Նմշ .	siſe	. /po
Նմժտո. . .	siſmari	. /ogno.
Նմայնթյ.	siſutle	. /iaccio
Նոթայն	siſkua	. /gratiae contra /dne
Նոթնեյ.	siſtode	. Incendio.
Նոթայն.	siſua .	. Parla, vent'
Նոյնեյ.	siſlone	. /apientia
Նոյնթոյն.	siſula	. Refugio
Նմո.	siſi	. Timiditi.
Նոհոյնթոյ.	siſiutle	. Queniti
Նոյնթոյն	siſhremid.	. Da /anciullo
Նոյնթոյն.	siſiudli	. Moue.
Նոյնթոյն	siſniditi	. Contienla.

եզակ.	հակա,	Acqua.
եզածն.	հատն	Bravo, Scanno, sed,
եզածնո.	հարն	Fausta.
եզակեց.	հաւեւ	Idioma
եզակն.	հաւն	Conforme
եզակն.	հաւն	Simile
եզակն.	հաւն	Comptre
եզակն.	հաւն	Scorano, Toca
եզակն.	հաւն	Paraliti, Pauliti
եզակն.	հաւն	Dishonore,
եզակն.	հաւն	Vergogna,
եզակն.	հաւն	Vinere, Conuin-
եզակն.	հաւն	cere.
եզակն.	հաւն	Vincitore.
եզակն.	հաւն	Potente.
եզակն.	հաւն	Potente.
եզակն.	հաւն	Sigilli

Եմօցառ.	Imali, Iamir.	Aceto.
Եմօհօցառ.	Imarali	Emeralls.
Եմյցե	Imena,	Intelligenda
Եմյցիցառ.	Imenli.	Abstrakte, Mystischen.
Եմյցոս.	Imulia	Abheueren.
Ենցառ.	Ineli.	Difficile
Ենցյցառ.	Ineulia.	Indispositio, Infermo
F. Ենցյցոյ ճօ.	Ineleba	Infermita
Ենցիոռ.	Inili	Liberatio.
Եռօյցառ.	Iofeli	Nemo.
Եռօյցիցառ.	Iofeli	Serdoi.
Եռօցռ.	Iofi,	Cambellus, fias.
Եռօյցոյ քով.	Iofeleli	Villa
Եռօյցոյցառ.	Iofeli	Villano
Եռօյցոյ քովս.	Iofelelia.	Villana.

Նոցիմ.	Տօֆա,	Touglia d'causla.
Նոցո.	Տօկո,	Jongo
Նոցոնեմ.	Տօկինարի	Gargavle.
Նձսեմ.	Տփանի	Spinci Serh
Նձոցո.	Տփեւ	Grotta, Cantina
Նձոցոն.	Տփեւ	Elefante.
Նեմշոյ.	Տրանաւ	Meditare.
Նեւցո.	Տրւա	Tutto, In tutto.
Նեւցոն.	Տրւի,	Compiuto, Perfetto
Նեւցոյն	Տրւոկոն,	finito, fine,
Նթմ	Տանոն	Stampa,
Նոցոնեմ.	Տիկալի,	Camito
Նթմն.	Տոմաի,	Stomaco.
Նթմնոցոն.	Տրակալի,	Soldato.
Նեւցոն.	Տրիւն,	O Mrega.

Եթեռառնա	• Stricóni	Vento di Stricóni.
Եթարեցա	• Strinai,	• Jischio
Եւծւել.	• Subuchi	• Leggero, Allegro, Symplico.
Եւծ.	• Súa	• Dito 3. ^a della Mano Dito del Destro.
Եւծչեղ	• Suatibit	• D'alta pace.
Եւծը հռե.	• Suándos	• In alto tempo.
Եւծեղե	• Suant Sani	• Alto tempo.
Եւծեղծ.	• Suarixid	• In alto modo
Եւծեթըցըն.	• Suatoghil.	• In alto luogo.
Եւծչլո.	• Suigel	• Alta volta.
Եւծըրո.	• Südili	• Magro.
Եւջընըհըծ.	• Suenerieba	• Abbellimento.
Եւջընըհո.	• Sueneri	• Abbellire
Եւյոռ.	• Suethi	• Colonna
Եւյն.	• Sueni	• Offrire

Եւթոյթոյ ծծ	Sulideba	.Magnanimo
Եւթոթոթո.	Sulidi	Magnanimità
Եւթոյթո.	Sulêli	Fanciullo.
Եւթո.	Sûli	Spirito, Anima.
Եւթոնծծցթծ.	Sulistêda.	.Agonizzare.
Եւթոած	Sulôb	.Tacere.
— Եւթծ.	Supa	Zuppa, Suppa
Եւթոծ.	Sepia	Pancinotto Sepia, pata
Եւթոցցծթո.	Suraucândi	.Canaro
Եւթոթոծոպի.	Surdômius	.Incatarrato.
Եւթոթո	Sûrdo,	.Catarro, Tosse.
Եւթոնցցոյ ծծ	Surnêlêta,	.Obortoso
Եւթոնցցո.	Surnêli,	.Odore.
2. Եւթոց.	Sûrga,	.Gobbo.
2. F. Եւթոնց.	Suiniêri	.Ambicue.

կոյտօն.	Լուսնի	.Ingratito-
կոյն.	Տֆեր,	Տֆեր.
կոյնոցն.	Տֆինի,	.Cinetto
կոյնոն.	Տֆի	.Nuova
կոյնոն.	Տֆոյ	Uguale. Winio.
կոյնոն.	Տֆիւնի,	.Lento da dormire
կոյնոյն.	Տֆիւն,	.Redentione
կոյնոյն.	Տֆիւնի	.Spata quotidiana ^{lata} illa
կոյն.	Տֆիւ	.Raggio
կոյնոն.	Տֆիւն	.Potatore
կոյնոն.	Տֆիւն	.Potare
կոյնոն.	Տֆիւն,	.Sola.
կոյնոն.	Տֆիւն,	.Letame -

• Թ. Tar. T.

Թաճաղոռ.	Tabalor	in Vile
Թաճնո.	Tabti	.Piano,
Թաճանո.	Tabuchi	.Pianissimo
Թաճալյնո.	Tanadeli	.Principio
Թաճալո.	Tanad:	.Principale
Թաճալյնո	Tanacuerib	.Mezzine.
Թ3. Թաճալյնոյն.	Tanacuerib.	.Piacere.
13 F. Թաճալնո.	Tanacuer	.Pentiti
Թաճալնոյն.	Tanacuerib	.Liberale
Թաճալնոյն.	Tanacuerib	.Liberato
Թաճալնո.	Talaboli,	Rapace
Թաճալնոյն.	Tanacuerib,	Riverinto
Թաճալնո.	Tanacuer,	.Taglio
Թաճալնո.	Talacuer,	.Pezola.

ქალაქი.	Talanili	.Comedia
ქამოხეივანი.	Tamori	.Laudis.
ქაშა.	Tampili	.Purificatione.
ქაშის.	Tanisa	.Laudis.
ქანაქი.	Tadisa	.Habito.
ქანი.	Tani,	.Futo.
ქა.	Tai.	.Illa
ქანაქი.	Tasani,	.Disce.
ქანა.	Tatani	.Europa.
ქა.	Tafa	.Padella
ქაქი.	Taglime,	.Raipa.
ქაქი.	Tagreili	.Fili.
ქაქი.	Taluria	.Verdegna.
ქაქი.	Tangui,	.Filare
ქაქი.	Taula	.Tanda

ჭაყნიშაყ.	Tauriscanu	.Significare.
ჭაყჭანი.	Taurani.	.Spiga
ჭდა.	Tbà,	.Lago, Salude.
ჭდილო.	Tb'li	.Tepido.
ჭყისხაყო.	Tghesas'ali	.Sollemni Nare
ჭყისქოქმან.	Tghes'ch'ali	.Quetta mactira.
ჭყილო.	Teshi	.Seme
ჭყინადა.	Terabà	.Inimicitia
ჭყინი.	Téri	.Inimicus
ჭყინადა	Terabà	.Odio
ჭყუნიბევი.	Teutina'ui	.Pelle di pece.
ჭხეჯდყო.	Turecl'ali	.Cataleto.
ჭხულო.	Tluli	.Marnaia
ჭიპი.	Tia'ui,	.Pelle
ჭიგა.	Tiua	.Fieno

Թոշնո.	Tikáni	.Capretto
Թոթսյ.	Timae	.Chinardi
Թոթռնո.	Timóni	.timone
Թոնո.	Tichi,	.fiato
Թոնոննո.	Tichirpi,	.Milla.
Թշս.	Tà,	.Capra.
Թշսնո.	Tkúani	.Jalto, Jinto.
Թշսյնո.	Tkúeri	.Tuo.
Թշսյոնո.	Tkú'li,	.Jaltin, Fiatione,
Թշհոնջլո	Tkróbeli,	.Iria, Irióni.
Թծոննո.	Tmiani,	.Pelots.
Թռշն.	Tókpa,	.Zappare
Թռշնո.	Tokpi	.Zapparon.
Թռծո.	Tomí,	.Nazione; Pante,
Թռհնջլ.	Tordil	.Raddoppare. ^{su}

Թռայլոռ.	Tóuli	Neue.
Թռայն.	Tóus	.Neuigore
Բ. Թռն էլնո.	Trapé'li	.Altare
Թռոյշ.	Tréua	.Stratinare
- Թռոյտո.	Tréshi	.Fucione, (Colombo, Salombo.
Թռոյտոն.	Tréshis	.Salombo, Colomba.
Թռոյշլոռ	Trigli	.Triglia pesce.
Թռոմծղբ.	Trombéda	.Tromba.
Թւ.	Tu.	.Gia de.
Թւոյտոսն.	Tuit Sán	.Egli detto.
Թւոյն.	Tchúbi	.Doppio
Թւոննո.	Tchirshi	.Polmone
Թշալոռ.	Tuá'li	.Occhi
Թշալոռոյշ.	Tuati'éua	.Gemma.
Թշղ.	Tuè	.Mese.

ყ. Vn. V.

ყბეღყუჩეზა.	Vbedureba	Infelicitas
ყბეღყუჩო.	Vbeduri,	Iniqua, Disgratia
ყბეღყუჩხ.	Vbeduris	Disgratiato, Infelice
ყვედილო.	Vgēbēli	Non tanto
ყვეფესი.	Vgēfesi	Meglio
ყვირნი.	Vghiri	Indignitas
96. 16. F. ყვირნიწაწი.	Vghirats.	Indegno
ყვენ	Vēneb	Interpretare
ყვესტივთი.	Vuaruār	Pejorare
ყვესტივნი.	Vuarēti	Pejoris
ყვამლეზ	Vtamleb	Medicare
ყვესნი	V'eto	Disordine
ყვესყუჩო.	V'eturi	Disordinato
ყვივოჲეღო.	V'ikoredi	Motus

պնշյծո	ՎՔԷԳ	Pródigo, Goloso.
պնշո	ՎՔՕ	Forastiero.
պնշոմարտած.	ՎՔՕՄԱԼԻՆ	Pellegrino
պնշոն.	ՎՔՕՏ	Itano
պնշոն.	ՎՔՕՏ	Difficile
պնշոթմբարծառն.	ՎՔՕՏԵԳՈԼԻՆ	Amistoso
պնշոռն.	ՎՔՕՆ	Fragile.
պնշոյն.	ՎՔՕՆԻ	Impotente.
պնշոնծո.	ՎՔՕՆԵՐ	Impudente
պնշոնծո.	ՎՔՕՆԵՐ	Ignoranza.
պնշոյն	ՎՔՕՆԻ	Modico
պնշոյն.	ՎՔՕՆԻ	Diastimare
պնշոյն.	ՎՔՕՆԻ	Ungere.
պնշոն	ՎՔՕՆԻ	Chiamare
պնշոն.	ՎՔՕՆԻ	Pellegrino.

պշտոյ.	Vndile	Voto, o Prometta à Dio, o à Sant.
պշտօցո.	Vndacii	Immortale
7. պշծո.	Vkmt;	Poluone
⁹⁹: պշծո.	Vkmo,	Disorde
պշհպոյ	Vkriute	Pungere
պշոյնցն.	Vdebeba	Negligencia
պշոյն.	Vdebi	Negligence
պշոյն.	Vdebi	Accidia.
պշոնքոմ	Vlágmo,	Spensato, il, uallo.
պշոնհոցն.	Vmarciueti	Habile, Desin
պշոնքոմ	Vmatlo	Ingratitudine
պշոնքոմե.	Vmatlot	Ingrato.
պշոնոն.	Vmlin	Intidiare
պշոնոնցն.	Vmlireti	Minore.
պշոյնքոմ.	Vmkurnalo	Incurabile

ւթռտհոլոս	Vmor'ilo, .Disobedire.
ւթռտհոլոյն.	Vmor'ileh. .Disobedientia.
ւթնչայն.	Vmshauo. .Dissimile
ւննչոո	Vnanchi .Impenitente.
ւննչոոն.	Vnanchia, .Impenitentia.
ւննեոո.	Vnach'i, .Sella.
ւննաւորոյն	Vndamouides. .Adetti verra
ւնն.	Vneba .Lazione
ւննոոո.	Vnich'dro .Inhabitable.
ւնն.	Vngia .Oncia
ւննաո.	Vpashio .Dishonorato
ւննաո.	Vpatis .Privat, Prins
ւննոյն.	Vpleba .Auctorita
ւննաո.	Vproti .Superchio
ւնն.	Vputi .Prelato.

Գ. պիճման.	Vrmonà	. Infedele
պիճման	Vrmonòs	. Incredibile
պիճմանաց.	Vrmonvélà,	. Infedeltà
պից.	Vre,	Volare
պիցո.	Vrémi	. Couché, Camilla,
պիհալա	Vrciòlo	. Impietà
պիհալա	Vrciòlo	Violar la legge.
պեճտիցա	Vsamàvèlo	. Ingiusto
պեճտիցաց.	Vsamavéla.	. Iniquità
պեճտիցան.	Vsamàvèlos	. Iniquo
պեհոնա	Vsalìlòd	. Altrimenti
— պեհլա	Vsachélo	. Dito an ^o della Mano Anulare
պեհոն	Vsáto	. Disperare
պեհպիցո.	Vsàulebi,	. Ignorante
պիպի.	Vsàsti	. Mostaccio

պեհսցմե.	Usrauos.	.Biarlema.
պեպցց	Usureb.	.Oclorare
պեպկո.	Usutuli	.Disperato
պթսեղեր.	Utargni	.Dichiarare.
պթշասեղ.	Utkoari	.Infallibile
պթշայո:	Utaki	.Mure, Mure.
պթշայցո.	Utadueh	.Impenabile.
պշեղեր.	Ufroti	.Molto più
պշսեղ.	Ugalos	.Sfacciato.
պթթ.	Ugato	.Empio.
պթթ.	Ugato	.Vagabondo, Me-
99. 375. պթթյեր.	Ugrmeti	.Concavo.
պթթեղ.	Ugunoni	.Idiota.
պթթ.	Usiolu	.Transgression
պթթ.	Usiolu	.Perfido

սլծալուցծ	Vsiogléb.	.Riprendere.
սկիցն.	Vicini	.Springere, Der la springen.
սկիտառ	Vairo	.Sicuro
սկիշա.	Veko	.Siouedolla
սկիշածայ	Vekobái	.Infamare
սկիշածոսն.	Vekobái,	.Infamato.
սկս	Velan	.Indietro
սկսանսնցլ.	Velanaschnel	.Altemo
սկցլցլն.	Vdeléti	.Migliore
սկցլծո.	Vdeléti	.Migliorare
սկցլթստո.	Vdetuáti	.Migliorare
սլչլտա	Vgero	.Coynone

ფ. Far. F.

ფაღმდრძ.	Falaga	.Cepo
ფანანკო.	Fanali,	.Lantern-
ფანონგო	Fanion	.Hypocrito
ფანონგო.	Fanion	.Hypocritia.
ფანოგო.	Fanto	.Largella.
ფანონგო	Febuário,	.Febro.
^{100.} ფ.ფ. ფანონგო	Feloni	.Planeta
ფენ	Fen	.Aconiar il letto.
ფენ	Flem	.Stertar ^{tranguando,} affaticando.
ფენდგოვ	Femalaks	.Cedere
ფენგ.	Flen	.Tiranno.
ფენგოვ	Fleudo'b.	.Pekare
ფენი.	Fehin	.Piangere
ფენიგო.	Fehinchi	.Piante

շոքոռնաշյւ.	Fi'losof,	Fi'losofo, Dottore. $\frac{10}{5}$
շոնոշո.	Fi'ni'ki	.Palma attesa.
շոթշյո.	Fi'ni'ki	.Dir bugie
շշյոհո.	Fi'ni'ki	.Grado.
շշոճճեո.	Fi'ni'ki	.Italiano
շշյոնշյո.	Fi'ni'ki	.Foglia
շշյոշո.	Fi'ni'ki	.Foca
շշյոնո	Fi'ni'ki	.Forno.
շշյոթշո.	Fi'ni'ki	.A piede.
շշոճճճո	Fi'ni'ki	.Giocare
շշյո.	Fi'ni'ki	.Lenna
շշյոն.	Fi'ni'ki	.Seminare.
շշոճճ.	Fi'ni'ki	.Ostinare
շշոնո.	Fi'ni'ki	.Lamentarsi

ჟ: Chen. CH

ჟსტმთა	Charta,	Carta
ჟელთ.	Cheli	Gola, collo d'aunati
ჟმსელთ.	Chiseli	Muca, collo d. lieto
ჟლთ.	Chiti	Chiane
ჟყენსტა	Chenagba,	Sotto la lingua, cioè la parola nostra
ჟმსელთ	Chiste	Christo.
ჟმსელთსენს	Chistesrela	Passione di Christo.
ჟმსელთქმსა	Chisteswba.	Natale di Christo.
ჟმსელთსმს	Christianos.	Christiani.
ჟმსელთსმსნი.	Christianotiri,	Christianesimo.

წაბეწილი.	Tabeni	Confiato
წაბეწი.	Tagkebi	Persecutione
წაბეწილი.	Tagébi	Aperto.
წაბეწი	Tagébi	Persecutare
წაბეწი	Tagébi	Serenari
წაბეწი	Tagébi	Esclamare.
წაბეწი	Tagébi	Insistere
წაბეწი	Tagébi	Indicare Disporre
წაბეწი	Tagébi	Indicare
წაბეწი	Tagébi	Vivere
წაბეწი	Tagébi	Comparato.
წაბეწი	Tagébi	Partiti
წაბეწი	Tagébi	Ritogliere
წაბეწი	Tagébi	Spedire.

— Գործընթացում.	Գաւստունիւն	· Deliberare, vi, Rinduc-
Գործողութիւն.	Գաւնի	· re. vi. · Minus Malo.
Գործիչը.	Գաւերեւծ	· Igoufiare
Գործընթաց.	Գաւաւի	· Allergare
Գործիչը.	Գաւաւիւն	· Logzare.
Գործընթաց.	Գաւաւիս	· Secare, vi,
Գործընթաց.	Գաւաւիս	· Luccisare.
Գործընթաց.	Գաւաւիս,	· Jassar.
Գործընթաց.	Գաւաւիս,	· Infocar
Գործընթաց.	Գաւաւիս	· Ambasciata.
Գործընթաց.	Գաւաւիս	· Muraglia
Գործընթաց.	Գաւաւիս	· Lisiare.
Գործընթաց.	Գաւաւիս	· Lisiato
Գործընթաց.	Գաւաւիս	· Volare.
Գործընթաց.	Գաւաւիս	· Difesa.

ღამბეღი.	ღამბეღი.	Inquietare
ღამბეზიერებ	ღამბეზიერებ	Quiescere
ღამბეზი	ღამბეზი	Calor.
107. ღამბეზი	ღამბეზი	Difendere.
7. ღამბეზი	ღამბეზი	Difendere.
ღამბეზი	ღამბეზი	Conferre
ღამბეზი	ღამბეზი	Arguere
ღამბეზი	ღამბეზი	Solvere
ღამბეზი	ღამბეზი	Solvere.
ღამბეზი	ღამბეზი	Tribus.
ღამბეზი	ღამბეზი	Tradere
ღამბეზი	ღამბეზი	Scire
ღამბეზი	ღამბეზი	Scire
ღამბეზი	ღამბეზი	Manifestare
ღამბეზი	ღამბეზი	Manifestare, mani- festare.

ჴამონყენე ჳა.	Hamoniēba,	. Contem
ჴამტალო	Hamlāle.	. Dur.
ჴამტანი ჳალო.	Hamlaēbali.	. Dotare.
ჴამოტაქლო	Hamoladō,	. Prouari.
ჴამოტაქო.	Hamollāu,	. Inentrare.
ჴანეთანე.	Hanetlonē	. Divisibile
ჴანეთანეხი	Hanetiorebi.	. Difficilis.
ჴანგე	Hānghde	. Buxare
ჴანგე ჳალო.	Hānghdēli.	. Prouatore
ჴანგედა.	Hanlmeda	. Purgatio
ჴანგედა ჳა.	Hanledēba	. Puriti
ჴანგედალო.	Hanlmedili.	. Puro.
ჴანგედი.	Hanlēm	. Traditore.
ჴანოზოქლო.	Hanolkomēli.	. Instabile
ჴანოქლო.	Hanolkerēli.	. Scutis

თანხვლი.	Რანხლი.	Stendex, Disbande.
თანხვილი.	Რანხილი	Stendere.
თანხმედილი.	Რანმედი.	Consecrare.
თანხმედილი.	Რანმედი.	Purgare.
თანხმედილი.	Რანმედი.	Astare.
თანხუენი	Რანხუენი	Sodistare.
თანხუენი	Რანხუენი	Inguissare.
თანხუენი	Რანხუენი	Liberare.
თანხუენი	Რანხუენი	Liberare.
თანხუენი	Რანხუენი	Inguissare.
თანხუენი	Რანხუენი	Commodo.
თანხუენი	Რანხუენი	Induere.
თანხილი.	Რანხილი	Besti, ducere.
თანხილი.	Რანხილი	Ordinare.
თანხილი.	Რანხილი	Gabere.

რასაბეჭდო.	Gatalieli	Tentazione
რასაყვლელო.	Gataulieli	Mutazione
რასკოა.	Gatula	Stato, Disseto
რასკოი.	Gatuli	Templum
რასკოყოფი.	Gatuleti	Vitare.
რასნიჯივს.	Gatingia	Modello
რასნიჯიდაყ	Gatingia	Pensare.
რასკოდს.	Gateli	Durare
რასნიკო.	Gatili	Insulto
რასტონიქსა	Gatonia	Redire
რასტონიქსა	Gatonia	Sententia.
რასტონიქსაყო.	Gatoniuli	Indirigi
რასტონიქსაყო.	Gatoniuli	Deliberare.
რასნიქო.	Gatrag	Ingere
რასნიქოდს.	Gatchevis	Movere, parlandole Gatche

განხილეთ.	Gäschili	Spation
განთქნა.	Gataeba	Finire
განთქმული.	Gatébuli	Finire
განთქმული.	Gatébuli	gontato
განთქმვა	Gatceda	fallire.
განყვება	Gaulé	parare
განყვება.	Gaulém	Tradire
განყვება.	Gauléi	Solire, Lixiare
106. განყვებულობა	Gauléveli	Improprie.
107. განყვებულობა	Gauléni	Violare
განყვებულობა.	Gaudeteli	Accehere
განყვებულობა.	Gaudeteli	Liquido
განყვება	Gaukób	Spakire, Dini- dese.
განყვებულობა.	Gaukofili	Spakire, Dinito
განყვებულობა	Gaukureli	Infocare.

տայեմեղծո.	Gausardeli : Inarrivabile.
տայրո.	Gauli : Passare.
տայե	Gaus : Attornigliare
տայեմեղծո	Gausardeli, Litigare
տայեռիցայ	Gautingian : Pestare
տայեռիցո.	Gautingiani : Prostrazione
տայեռիցո.	Gautingiani : Instabilità
տայեռիցայ.	Gautingian : Promettere
տայեռիցո.	Gautingiani : Imporre
տայեռիցո.	Gautingeli : Instabile
տայեղծո.	Gausardeli : Ingrassare
տայեղծո.	Gaufli : Trasferire.
տայրուհիղծո.	Gaugoricelba : Incarnato
տայրուհիղծո.	Gaugoricelbi : Incarnare
տայեղծ	Gauscib : Permettere, lasciare.

լուսնային ծայրու.	Gauche'buli.	Lasciato
լուսնածո.	Gaussi.	Cathigara.
լուսնային լույս	Gauchelet.	Cambio
լուսնային լուս	Gauche'li.	Cambiare, Mutare.
լուսնային լույս ծո.	Gauchede'li.	Mutare
լուսնային լույս.	Gauchseni.	assere.
11. 5. 11. 7. Լուսնային Բո.	Gauch'li.	progliare
Լուսնային Բո.	Gaufura	Premere ^{l'aver il}
Լուսնային Բո.	Gaufura'li.	premere.
Լուսնային Բո.	Gaufur'li,	sfondare
Լուսնային Բո. Բո. Բո.	Gaufur'li.	sfondare.
Լուսնային Բո.	Gagadeu	Publicare.
Լուսնային Բո.	Gacene'ba	Cotto.
Լուսնային Բո.	Galabuli	Teto, tirato
Լուսնային Բո.	Galuse	Colato.

Լսեցայ երբ որ	Գալսիկ	. I rogato
Լսեցեալս.	Գալսի	. I mi rimetto
Լսեցես	Գալսի	. I paccatura
Լսեան.	Գալսի	. I riunione
Լսեանք.	Գալսի	. I Disunio
Լսեցայ լսու.	Գալսի	. I paccato
Լսչապայծա	Գալսի	. I uenire, uenir meno
Լսչապայծա	Գալսի	. Modestia
Լսչապայծայ լսու.	Գալսի	. I uenire.
Լծու լսու.	Գալսի	. Dente.
Լծեցեալ.	Գալսի	. Dis
— Լծեցեալ ընթացիւնս. Gment' mandaghilui. Dis vi con- servi		
Լուծ	Գալսի	. I pere, fason,
Լուծալու	Գալսի	. Torre
Լուծիւն.	Գալսի	. I solfanelle, sol- fante.

ընկալում են.	Cassavóba	.Passaggio
ընկալում:	Cinili	.Pulla
ընկալում:	Cinili	.Fresco
ընկած:	Cormà	.Fondo.
.ընկած են իրար.	Guaràli	.Zigania.
.ընկած են իրար.	Guaràli	Guaràli - Guara
ընկալում.	Cinili	Serpe. Serseni
ընկալում.	Guérchi	.Fianchi
ընկած են.	Guérami	.Arare.
ընկած	Guian	.Tardamente
ընկած են.	Guiani	.Tardo.
ընկալում.	Guilili	.Legato
ընկալում.	Guilli	.Id
ընկալում են.	Guirghini	.Corona
²⁹ 3.4. ընկալում են նաև.	Guirghinotami	.Coronato

խառնախառն	Quirquin, . Cerchio.
խառնաբլու.	Quisdebi . Crescere.
խառնաբլու.	Quilayma . Supino
խառնա.	Quili . Cuore
խառնաբլու	Quilidadeu . Acarellare
խառնաբլու.	Quilisa . Compunzione
խառնաբլու.	Quilidadeba . Refrigerio
խառնաբլու.	Quilispini . Leno.
խառնաբլու.	Quilidni . Animo, coraggio.
խառնա.	Quiria . Turbidare
խառնա.	Quisa . Ancora
խառնաբլու.	Quisindila . Hiermaxina.
խառնաբլու.	Quisinzam . Hiertera

შ. Scin. SC.

შეხება.	scelbia	·Soffire.
შეხე.	scelere	·Soffiare.
შეხობ	scelib	·Entrare
შეხობანება.	scelbiani	·Imbarcare
შეხობი.	scelien	·Scorgere.
შეხობი.	scelid	·Ardere
შეხობი	scelid	·Toccare.
შეხობი.	scelkob	·Vine
შეხობი.	scelkai	·Sociare
შეხობი	scelob	·Accordarsi
შეხობი	scelid	·Entrare.
შეხობი.	sceliri	·Movere.
შეხობი.	scelipareb	·Accettare.
შეხობი	scelkob	·Prendere, (aprire

შევიცნობ	Scelutòb	Apprendere.
შევიტყობ	Scelerondà	Alcerare.
შევიტყობი.	Sceliebuli	Sfogare.
შევიტყობი.	Scelinebuli	Vinto, Superato.
შევიტყობ.	Scelaina	Aiuto
შევიტყობი.	Scelabò,	Notitia
შევიტყობ.	Scelruà	Romore
შევიტყობი.	Scelruli	Turbator.
შევიტყობ	Scelruà	Legame, legere
შევიტყობი.	Scelrhi	Allegarsi con la cintura
შევიტყობი.	Scelruà	Ciow.
შევიტყობ.	Scelruà	Viaso
შევიტყობი.	Scelruai	Is lego.
შევიტყობი.	Scelruari	Impallito
შევიტყობი.	Scelrueli	Polleto

Յըմռշէրդ ծծ .	Scetokréva.	Raccolta.
Յըմռշէրդ ծծ	Scetokréva	Congregatione.
Յըմռշէրդ ծպրոո.	Scetokrévahi.	Congregatio.
Յըմպենդիս	Scetupnia	Constito.
Յըմպենդիս ծրոո.	Scetupniin.	Constitutione.
<u>III.</u> Յըմէնպսրոո.	Scetpniali.	Arrobo.
15. Գ. Ե. Ե. Ե.	Scen	Tu.
Յընձպրոո.	Scenakúlia	Conteruato.
Յընձն ծպրոո.	Scenakrévahi.	Pentio.
Յընքոծծ	Scendóba	Pendono.
Յըն ծպրոո.	Scenébuli	Pappino.
Յըն.	Sceni	Voi.
Յընիշպսրոն.	Scenichniars.	Tu'ami.
Յընիթի.	Scenich'te	Tu domand.
Յընի ծպրոո.	Scenichrévahi.	Leito.

Պշխարարացի.	Scialeruli	(uscio.
Պսակ ծո.	Scialibi	Trivello
Պսակայ	Scialibi	Aggiungere
Պսակաբայ	Sciamorideli	Conversito.
Պսակ.	Sciana	Strada.
Պսակ.	Scian	Hayu
Պսակ	Scighni	Interno
Պսակացի.	Scierthighi	(ingere
Պսակաբայ.	Sciamanadi	Intervisione.
Պսակաբայ.	Sciamanulob	Intervedere
Պսակաբայ.	Sciamanulob	Mezzo
Պսակաբայ.	Scianeraba,	Bella.
Պսակաբայ.	Scianeri	Ameno.
Պսակաբայ.	Scianeli	Contrastare
Պսակաբայ.	Scianidi	Humile

პ. მ. შიგრიძე	Sciusdobè	A Dio
შიგრიძე.	Sciusbè	Figliuolo.
შიგულო.	Sciuschi	Fratre
შელოიჭი	Sciuschi	Legittimo.
შობა.	Sciusba	Natale
შობელი.	Sciusbèli	Madre.
შობა	Sciusbo.	Generazione.
შობი	Sciusbi	Da lontano
შობი	Sciusbi	Lontano
— შინაყოფი.	Sciuschi	Alato, parlante della Gethia.
შინაყოფი.	Sciuschi	Incontrare
შინაყოფი.	Sciuschi	Infame
შინაყოფი.	Sciuschi	Infamia
შინაყოფი.	Sciuschi	Imoderato, Nudo.
— შინა.	Sciuschi	Pauro, Timore, Timor di Dio

Չիծո.	Sculto	Picca
Չպտմեք զմեկեծո.	Scultidamweli:	Legislature
Չպտմեք զցոյցո.	Scultidebeli	Legislature
Չպտիծո. և:	Scureli	Affaticare.
Չպնոցո.	Scunichi	Forma.
Չպտի:	Scun	Zelo.
Չպտոցո	Singli	Questione, Contesta, Briga

h. citen. CI.

հն.	(ià,	• Verme.
հնչդիւթմե.	(iain'lon.	• Ictine
հնթմեռ.	(iálachi	• Iola
հնմացդլու.	(iamaghili	• Salariare.
հնմոչո	(iamiyi	• Vua potta.
հնմռահարցծո.	(amoardeli	• Adere.
հյլծ.	(éua	• Intellecto;
հյլլլու.	(edéli	• Ferraro; fabro di ferro.
հյլլմ.	(éuma	• Santofilo, Pisanella
հյլլուծուլու.	(caróhili	• Carerare
հյլլու.	(eli	• Leni
հյլլծծուլու.	(elrámili	• Vagabondo
հյլլծծ.	(éneba	• Spinta
հյլլու.	(eni	• Dito p. Dito grosso, - Pollia

հոհոհս.	Cicina,	.Cicala.
հոշյոճհո.	Cicuiani	.Discreu.
հշյճհո.	Cuani	.Alto.
հշյճհո.	Cuani,	.Rozpo.
հժյթս.	Cmeda	Pillicare.

116.
2. 11.

ჭ. Zan. Z.

ჭადლო.	Zabli	Castagno
ჭა.	Za	Chelo
ჭაღო.	Zaghi	Can
ჭააზებ	Zaakhen	Canstano
ჭააზა	Zaai	Vitane
ჭააზა.	Zaai	Adara.
ჭააზა	Zaai	Medicina
ჭააზაზნა.	Zaiaakili	Leone.
ჭააზაზებ.	Zaiaakhen	Consumma
ჭააზაზა.	Zaiaakili	Inscinap.
ჭააზაზა.	Zaiaakili	Deaas.
ჭაა.	Zadi	Anno
ჭააზაზა.	Zadikuit	Giri
ჭაააა.	Zala	Dimela vogli

წყნაღ.	Zalid.	.Stagno, Metalle
წყნაძე	Zalat.	.Contra vrylax
წყნაღე.	Zal'ei	.Voto, Vacuo.
წყნაღე.	Zambani	.Nomen, (he nomen?)
წყნაღე.	Zani,	.Hera
წყნაღე.	Zan'ass	.Nomen.
წყნაღე.	Zaokten	.Gashy.
წყნაღე.	Zaoktani	.(ntumak.
117. წყნაღე.	Zaydash	.Abbass
წყნაღე.	Zaslami	.Capelli
წყნაღე.	Zasbi	.Ciglia
წყნაღე.	Zardili	.Ragno
წყნაღე.	Zarui	.Meris
წყნაღე.	Zarli	.Geth.
წყნაღე.	Zaricli	.In vano, Indarno .Vano.

ქართისტყვი.	Zarmérthni .Gente.
ქართოკლო.	Zarióh .Vacante.
ქართყო.	Zárgui .Vena.
ქართქლო.	Zargmelo .Inondato.
ქართქარი.	Zarlámi .Grotta.
ქარსკლო.	Z'écheli .Partito
ქაუკლო.	Zauróba .Viaggio
ქაუკლო.	Zaul .Inseguato.
ქაუკლო.	Zafiri .Zaffarano; Impat.
ქაუკ.	Zatá .(celeste ^{lido} .
ქარბკლო.	Záchari .Zucudo.
ქა.	Zéa .Mare
ქაი	Zéit .Sopra.
ქაი.	Zéna .Sottosopra.
ქაი	Zenárba .Pelato.

ժողովար.	Zer'ali	Segretario
ժողովար.	Zel'ui	Spinoso.
ժողովար.	Zichli	Tirare
ժողովար.	Zuini,	Tece
11. ժողովար.	Zyghépsi	Testimonia.
ժողովար.	Zon	Macina
ժողովար.	Zol'li	Lupa, Lupan
ժողովար.	Zol'kali	Vinare
ժողովար.	Zonar	Ligam, Lina
ժողովար.	Zonari	Farina
ժողովար.	Zoneba	Vinere
ժողովար.	Zonari	Pignitia
ժողովար.	Zonare	Pigno
ժողովար.	Zopi	Rabbini
ժողովար.	Zoduli	Peccatore.

ჭმადი.	Zomi.	.Pasta,
ჭმადიგდს.	Zoreba	.Vita
ჭმადს.	Zota:	.Piusa
ჭმადსჭმადს.	Zota Zota	.A pou, a pou.
ჭყბვი.	Zuani.	.superba
ჭყბვადს.	Zualéba	.Heretia
ჭყბვლი.	Zuali	.Otto:
ჭყბვლი.	Zuali	.olla
ჭყბვ.	Zuane	.Verde
ჭყბვანჯ.	Zuaneba	.Verdura
ჭყბვნი.	Zuani	.Dona
ჭყბვანჯელი.	Zualebéli	.Hereticus
ჭყბი.	Zuchi	.Otto
ჭყბელი.	Zuchi	.Eremita
ჭყბელი	Zuchi	.Annus, .Venus.

Ժայցն.	Zúeni	Jugo.
119. Ժայլն.	Zu'eti	Clare, iure vire
7. H. Ժայլթն.	Zu'eti	Goccia
Ժայր.	Zui	Lupa
Ժայրառ	Zuili	Kato.
Ժայրառ.	Zuili	(aw; Ena)
Ժայրառ. և շնչ.	Zuili, sakoli,	Fallstetter.
Ժայրառ. և շայլթն.	Zui (mokúeti)	prunato, cala prun.
Ժայրած.	Zuima,	Pioggia
Ժայրառած.	Zuivola	Cartha
Ժայրառ.	Zuini	Prora.
Ժայրած. և շայլթն.	Zuimayola,	Navigazione
Ժայրած. և շայլթն.	Zuiznili	Lito.
Ժայրած.	Zuiani	Huotabre
Ժայրած. և շայլթն.	Zulier	Olio

Gyngma.	Zürli	Puhe
Gyngma.	Zuri'li	Mixuto.
— Gyngma.	Zürghi	Parce d'Opera della Mar no, l'uffina della di mano.
Gyngma.	Zürchi	Ichona.
Gyngma.	Zülo	Mammelle.
Gyngma.	Zülu	Mammella, Zinna.
Gyngma.	Zrüa	Terremoto.

წიბნ.	Ziān	Danno.
წიგნ.	Ziēn.	Febre
წიგნ.	Zidi	Pegao
წიგნ	Ziān	Is leho.
წიგნ.	Ziui	fedds.
წიგნ.	Zikli	Calis
წიგნ.	Zimatin	Veru.
წიგნ.	Zimaduli	Inonon
წიგნ	Zime	Peto
წიგნ.	Zimkenotili,	Mettaggier
წიგნ.	Zinaunydōmi	Repugnare
წიგნ.	Zinagdōmi	Opporti
წიგნ.	Zinakeskuatn	Vento il porth: two.
— წიგნ.	Zinascemon	Souvenir: Venir in mente.

წიგნისძვეყნო. Zigrindamsuéli; Libraro

წიგნო Zignéli Scrittore

წიქს Zila Nutrice. Pelin

წიფიწიწი. Ziteli Rostko.

წიქსწიწი. Zichstau. Castellano.

წიწიწიწი. Zerali Seniore

წიწიწიწიწი. Zumliuma Solfo.

წიწიწი. Zeleni. Canallo.

წიწიწიწიწი. Zelenotan, Canaliere

ბ. Chan. C.H.

ბაჰუდუღი.	(Chaudébuli,	Discacciato.
ბაჰუდუღი.	(Chapéuli	Infilzato.
ბაჰუგ.	(Chaksen	Caver sangue
ბაჰუი.	(Chakui	Cipolla
ბაჰუი.	(Chalami	Trinio della gâba,
ბაჰუი.	(Chalami	Canna
ბაჰუი.	(Chaligi	Città
ბაჰუი.	(Chamali	Faccino
ბაჰუი.	(Chamara	Camera
ბაჰუი.	(Charoni	Legge
ბაჰუი.	(Canchila	Finestra
ბაჰუი.	(Charauli	Sensinella
ბაჰუი.	(Charati	Falegname
ბაჰუი.	(Chare,	Aprire.

ԵՏԽ.	Chári	Porta
ԵՏԽԵՐ.	Chárchí	Giouana.
ԵՏԵՏ	Cháta	Lactuca
ԵՏԵՐՏ.	Cháda	Nutrimento.
ԵՏԵԽՆՈՐՈ.	Chaschídi	Dileto.
ԵՏԵԽԵՐՈ.	Chaschéli	Rompere.
ԵՏԵԽԵՐՈ.	Chaschéli	Haufragio
ԵՏԵՐՏԽ	Chauiare	Penetrare
¹²³ x1. H. ԵՏԵՐՈՐՈ.	Chárdili	Nutrito.
ԵՏՈՐՈ.	Chíli	Dolce.
ԵՅ.	Ché.	Albero.
ԵՅԵՏԵՐՈ	Chétsakul	Isolastra
ԵՅԵՏԵ	Chédàb	Guardare.
ԵՅԵՐ	Chédo	Vedere
ԵՅԵՐՈՐ.	Chédroz	Cedro
ԵՅԵՐՈ.	Chédeli	Muro.

Ելլայծ.	Chélua	· Visione
Ելլալլա.	Chéshili,	· Qis
Ելլաճ.	Chéla	· Vespera
Ելլառ.	Chéli	· Cenare.
Ելլառճն.	Chelwani	· Arte.
ԵլլառԵլլառ.	Chelobéli	· Zopicare.
ԵլլառԵլ.	Chelobis	· Zoppo.
ԵլլառԵռԵճ.	Chelonista	· Industria
Ելլալլառ.	Chéridi	· Bere.
Ելլալլալլալլա	Chetilela	· Benignità
Ելլալլալլալլա	Chet'ilis	· Buono.
Ելլալլալլալլառ.	Chermadi	· Spada.
Ելլալլալլառ.	Chérdis	· Scorta.
Ելլալլալլա	Chépi	· Simolao
Ելլալլալլալլա.	Cherpin	· Statua.

ხეტნი.	Chérli,	Idolo.
ხეტნი ხედას	Cherli'debi	facilon
ხეტნი	Chérlo	Contrada, Parte.
ხეტნი.	Chérli	Ora buona, fem.
124. 12. H. ხეტნი.	Cherli	Da bene; Ottimo.
ხეტნი ხეყრო.	Cherli'auli	Costumato.
ხეტნი ხეყრონი.	Cherli'bednién,	Felice.
ხეტნი ხეყრონი.	Cherli'Znébuli,	Benigno.
ხეზი.	Chéli	Hamis
ხეზი	Chélo	Suddiacono
ხეზი ხეყრონი.	Cherli'sitk'ua,	Eloquente
ხეზი.	Chiali	Ricamare
ხეზი ხეზი	Chib'arisi	Competere
ხეზი	Chidéb	Dopo
ხეზი.	Chidéu	Di nuovo.
ხეზი ხეზი	Chidiuér	Pendere.

Շոքոն	Chidiz	Companatico.
Շոքո.	Chidi	Ponse.
Շոճյ.	Chibe	Scala
Շոճյնո.	Chibeni	Scale
Շոնո.	Chili	Tolledro
Շոյլմս.	Chiela	Dispenda, Dispendio
Շոյլմո.	Chimbi	Dogliu, Dolore,
Շոյլն	Chimis	Dolere.
Շոյլմո.	Chimuli	Gelo,
Շոյլնչմո.	Chibeskali,	Granario
Շոյլմո.	Chili	Frutti
Շոնոս	Chira	Vesura.
Շոնոսնո.	Chiriadi	Domenica
Շոնոսոյմո.	Chirehili	Biada
Շոնչնո.	Chiskati	Diligentia

²⁵
19. II.

եմսօցանո.
նիծշա:
նիծշլլու.
նիծշպլու.
նիծշպ.
նռժահու.
նռձը
նռհըզու.
նռհու
նլլայ.
նպճողիկն.
նպճուն.
նպտուն.
նպոժոհու.
նպեր.
նպևլու.

ბიჭვს:

စာမေးပွဲနာမည်

ხიფათი...

Երթչւյ՝

ကောင်းကင်

၆၀၁၆၅၀

bonington

Very Truly

655.

Եղևորացի

Եւրոսեո.

Եպոդոմոն.

ကျွန်ုပ်တို့က:

by br.

ხაზგაშუალო.

Chisaforni	Dialogo
Chitua,	Interrogare
Chituli	Leccare
Chituli	Interrogare
Chitua	Domandare
Chomai	Diffondere; Da bere.
Choval	Domani
Chorda	Ghianda
Chori	Batte.
Childe	Pietra
Chualighisan,	Accennare
Chudiani	Strega; Maga.
Chudiani	Indovino
Chuisini	Canale d'oglio, Lucerna
Chuti	Reni
Chusli	Calagno

Chisaforni Dialogo

Chitka, Interrogare

(hit Beli) / cave

Chickuli Interrogare

Chickua Domandare

(homari . Duffone; Da Verde.

Choi Domani

Chords. Ghana

Chorò Ball.

Childe Pieter

Chualyghisan, Accennare

Chudiani: Srega, Meza.

(Kut Lani Indouino

Chiusini. (Andela d'oglio,
Lucerna

Chick. Penn.

Chusli Calagrow

ბზნდს რი.	Chibani	Sfragiato
ბზგმდს.	Chibani	Sutiane.
ბზგდს.	Cofna,	Sofficienta

ჯი	Gian.	G.
ჯიგანბეძე	Gianbèdi	(refettione
ჯიგანბეძე	Gianbèdi	(refetto
ჯიგან	Gian	(roce
ჯიგანე	Gianeghi	Premiera
ჯიგან	Gian	Ruggine
ჯიგან	Gian	(chirurg, (chirurgia
ჯიგანბეძე	Gianbèdi	festa.
ჯიგან	Gian	Servila di Bone
ჯიგან	Gian	Spia, Spione
ჯიგან	Gian	Juria, Jure.
ჯიგან	Gian	(Caten.
ჯიგან	Gian	Bossa
ჯიგან	Gian	Croica
ჯიგან	Gian	Mula.

Numeri.

għn.	Eti	Uno
mħn.	Ori	Due.
bħdħn.	Sami	Tre.
mħghn.	Veichi	Quattro.
buyghn:	Chuti	Cinque
ghħn.	Ehti	Sei
ingħghn.	Scinti	Sette
ħghs	Rua	Otto.
ghsħs.	Zcharia	Nove
sħn.	Achi	Dieci
— sħn għghn.	Achieriti	Vadici, e così fino à 20
mħghn.	Ozi	Venti
— mħghn għghn.	Ozieriti	Ventuno, e così fino à 30. il simile dell' altri
bħdshgn.	Lamati	Trenta.

Հռահմելի.	Giorgiozetti,	Inferno.
Հոմեր.	Girri,	Vite,
Նազո.	Giorgi	Bostonata.
Հայրստ.	Giulabi	Medicina.
Հայրիստ.	Giorgoli	Vato.

ռաժմսցն.	Ornali	Quaranta
ռաժմսցսցն.	Ormalati	Cinquanta
եւծաղցն	Samotli	Settanta
աղծաղցն.	Otmoli	Detanta
եւծաղցցթսոն.	Samotlatshi	Settanta
աղծաղցթսոն.	Otmolatshi	Novanta
սեն.	.Atti	Cent.
սոսեն.	.Atacki	Mille.
ռաժսոսեն.	Oriatlachi.	Doimila 2

*F. E. Tavola delle Voci Italiane corrispondenti
à Vocaboli Griegiani.*

Il primo Numero significa la pagina il 2.º il verso.

Abnegare 315. 10. 10.	Abbellito 48. 4. 27. 4. 25. 11.
Abnegato 7. 27. 1.	Abbenierato 167. 5. 84. 25.
Abominare 105. 2. 56. 24.	Abbonacciamento. 75. 15. 21. 1.
Abominazione 8. 4. 7. 2.	Abbonacciare 25. 5. 39. 10.
Abbassamento. 25. 9. 16. 22.	Abbonacciato 36. 14. 21. 26.
Abbatanti 116. 9. 62. 26.	Abbondare 28. 4. 42. 7.
Abbatere 57. 4.	Abbottonanti 28. 11. 17. 11.
Abbatto. 28. 8. 17. 0.	Abbreviare 36. 1. 54. 26.
Abbatto. 88. 4. 48. 2.	21. 13. 112. 8. 30. 23. 60. 20.
Abbatere 315. 4. 115. 11.	Abbreviato 35. 14. 21. 11.
Abbatere il p. 214. 26. 115. 7.	Abbruciare 42. 7. 24. 26.
Abbatuto 218. 9. 117. 1.	Abbruciato 34. 8. 20. 17.
Abbellimento 169. 12. 91. 10.	Acato. 138. 6. 74. 5.
Abbellire 169. 13. 91. 11.	

Acerbo. ~~124.45~~ 67.10
 Aceto 167.15. 89.21.
 Acqua 166.4. 89.5.
 Acqua rosa 54.5. 30.14.
 Acquistare 14.9. 10.18.
 Acuto 101.10. 55.1.
 Accarellare 204.5
 109.6.
 Accciare 42.4.29.vh
 Accennare 234.44
 125.11.
 Accendere. 6.7. 1.
 Accentare 74.7. 40.7.
 Accettare 205.13. 110.5.
 Accidia 101.8. 97.5.
 Accommodare 202.4.
 100.2.
 Accompagnare 109.2.
 50.vh.
 Acconciare 55.11.
 31.7.

Acconciar il letto 102.0.
 100.2.
 Accordarsi 205.10. 110.2.
 Accordo 208.4. 111.10.
 Accrescere 140.15. 106.2.
 Accumulare 29.3. 17.1.
 Accusare 54.13. 32.12.
 A Dio 311.1. 113.1.
 Adesso 2.2. 223.
 Adesso è venuto 4.3. 24.
 Adesso verrà 102.7. 97.17.
 Adorare 66.2. 36.2.
 Adornare 110.4. 63.21.
 2. I. Adulatore 119.9. 64.14.
 Adulterio 121.6. 6.15.
 Addolcire 40.13. 24.21.
 Addormentarsi 129.12.
 67.25.

Affilire 68.7. 37. 12.
 Affianiti 125.2. 67. 15.
 Affianare 50.4. 32. 10.
 Affianiti 50.4. 32. 15.
 Affianare 27.14. 31. 4.
 23. 10. 113. 21.
~~Affianare 27.14. 31. 4.~~
 Affianare 26.8. 47. 2.
 Affian il Cionello 8. 14.
 44. 13.
 Affianare 29.2. 17. 17.
~~Affianare 29.2. 17. 17.~~
 Affianone 111. 4. 60. 2.
 Affianare 21.2. 18. 20.
 Affianare 11.9. 6. 64. 11.
 Affianare 50. 14. 47. 9.
 Aglio 197. 8. 70. 14.
 Agnello 8. 9. 86. 4.
 7. 10. 46. 26.

Agomilare 170.5. 91. 18.
 Aglio 11. 14. 9. 0.
 Aglio 174.5. 70. 24.
 Aggiungere 210.5. 112. 15.
 Aggiornare 26.5. 27. 5.
 Aggiornare 110.9. 57. 21.
 Aggiornare 125.6. 67. 19.
 Aggiornare 120.7. 69. 4.
 Aggiornare 200. 11. 24.
 Aglio 110.14. 116. 17. 206.5.
 57. 24. 82. 14. 110. 11.
 Albergare 29.7. 27. 10.
 Alberi 270. 11. 123. 5.
 Albero 1. 5. 6. 10.
 Alfabeto 5. 14. 22.
 Alfabeto 100. 11. 55. 7.
 Alcare 177. 4. 95. 1.

Allo. 25. 3. 45. 5.

Allevare 206. 2. 205. 14.
110. 8. 112. 11.

Allevare 105. 4. 90. 11

Altra volta 26. 12. 169. 10.
47. 6. 5. 8.

Alto tempo 169. 7. 91. 5.

Allare 2. 13. 4. 19.

Allucinati con la cintura

206. 10. 110. 16.

Alla fine. 25. 2. 46. 8.

Alla giornata 25. 14. 46. 5.

Alla mal. hora c. 20.

Allargare 142. 4. 102. 17.

Alligare 115. 9. 62. 12.

Alligarsi 20. 11. 42. 10.

Alla volta 29. 10.
45. 12.

Alligro 126. 5. 60. 4.

Alligulla. 163. 3. 87. 16.

Alleggerire. 169. 9. 90. 26.

Allevare 25. 5. 45. 7.

Alloggiare 55. 10. 31. 6.

Allow 24. 11. 24. 19.

~~Alla mal. hora 11. 16.~~

Amabile. 112. 13. 60. 11.

Amano 125. 12. 67. 11.

Ambasciata 142. 10. 102. 11.

Ambasciata 170. 11. 92. 2.

Ambire 26. 8. 27. 10.

Ameno 112. 25.

Amicizia 106. 6. 96. 14.

Amio. 105. 9. 150. 14.
17. 4. 85. 21.

Amio mio 105. 10. 57. 5.

Amore 115. 4. 61. 1.

Amorevole 105. 4. 57. 4.

Amor. fraterno. 112. 13.
60. 16.

Amplificare 127.4. 65.13.

Ammalarsi 2.8. 3.17.

Ammonare 25.2. 45.4.

Ammonire 28.4. 19.22.

Amministrare 125. vlt. 66.16.

Ammirabile 150. 14. 60.17

7. I. Ammirabilmente 150. vlt. 90.18.

Ammirarsi 127.3. 71.11.

Ammonire 14.7. 30.16.

Anchora 224. 11. 100.12.

Anco. 7. 17. 6. 28

Anco. 7. 17. 6. 28.

Andare 217. 6. 116.6.

Andare à spasso. 16. 7. 56. 19.

Andare. 11. 6. 11. 3.

Angaria 6. 11. 9.

Angelo 5. 17. 23.

Anguilla 16.7. 31.14.

Angustia. 24. 17. 40. 11.

Angusto 214. 5. 114. 23.

Anima 120. 4. 91.17.

Animale 141. 10. 75. 21.

Antico 204. 9. 100. 10.

Antico 221. vlt. 18. 25.

Antico 106. 3. 57.

Antico 20. 10. 21. 18.

Antico 20. 10. 21. 18.
Antico 19. 5. 20. 12.
33. 5. 116. 12.

Antico 147. 3. 101. 24.

Aprile 140. 2. 100. 18.
75. 4. 100. 18.

A poco, à poco. 221. 4. 110. 14.

Aprile 9. 5. 7. 22.

Aprile. 20. 10. 22. 14.
44. 7. 122. 14.

Apparenza 97. 1. 52. 14.

Appendere. 26.5.
 Appetito 107.2 32.16.
 Appetito 107.7 54.10.
~~Appendere 24.6~~
 Applicarsi. 109.4. 103.7.
 ss. v. 6: 59.2.
 Appendere 206.4. 110.7.
 Appressi. 4.6. 27. v. 6.
 Approbare. 7.4. 6.17.
 Aquila 174.1. 72.15.
 Arana 190.3. 70.5.
 Arare 203.9. 108.22.
 Aratro 14.4. 10.12.
 Arco 124.4. 67.3.
 Ardire 203.6. 109.25.
 Ardire 162. v. 6. 87.13.
 Arena 208.6. 40.5.

Argento. 14.10.10.
 Argomentare 195.7. 103.4.
 Aria. 2.7. 3.15.
 Arido. 24.10. 15.26.
 Arme 200.4. 112.1.
 Armeni. 14.7. 10.15.
 Arre 234.5. 123.13.
 Arre di deo 202.17. 108.9.
 Arricchire 121.11. 65.20.
 Arricchirsi 32.3. 14.15.
 Arrivare 108. v. 6. 58.25.
 Arrosto 205.6. 110. v. 6.
 Arrugginirsi 32. v. 6. 14.26.
 Asella 24.8. 15.24.
 Asendere. 7.4. 4.1.

Aketa 97.24.

Ardente 167.4 89.24.

Arino 104.3. 159.13.
45.20: 84.2.6.

Arione 20.3. 16.26.
27.11: 31.20.

Astinele 49.10: 25.10.

Astare 28.6. 42.9.

Atun 195.5 104.1.

Atai 159. 10. 6.1.

Atalene 29.2. 17.13.

Atallino 7.1. 4.1.

Atagiane 56.14. 31.25.

Atiurane 25.4. 21.1.

Atolene 309.6. 112.3.

Atomigiane 197.3. 106.9.

4.5 Atuefati 55.6. 31.2.

Attacato 31.12. 19.3.

Autone 150.6. 80.8.

Aut 106.6. 57.15.

Autistati 150.6. 63.12.

Auanlone 29.3. 17.26.

Auanitia 6.10: 125.4. 63.1

Auacatati 46.5. 27.1.

Auiditi 24.1. 40.1.

Auido 6.6. 4.

Aivo, à vno 50.6. 20.27.

Aurore 24.6. 115.13.

Auricolare den 70.11.

Auteriti 102.13. 97.25.

Aumilre 32.9. 19.15.

Aumitaze 108.4. 56.10.

Aumito 145.2. 70.3.

B

Baiare 18. 4. 29. 26.
 Baile 28. 8. 46. 11.
 Baio 18. 41. 5. 11.
 Baylie 14. 2. 10. 10.
 Bayne 27. 13. 10. 1.
 Bayn. 1. 8. 1.
 Balbo. 18. 17. 11. 10.
 Balin 20. 9. 121. 11.
 Balordo 17. 2. 12. 4.
 Balla la giocare 18. 6. 9. 16.
 Ballare 66. 6. 36. 6.
 Ballare 116. 9. 62. 21.
 Ballu 27. 9. 125. 9.
 Bambare 18. 10. 10. 4.
 Bambino 21. 4. 7. 114. 25.

Banu 166. 2. 89. 6.
 Bardiera 144. 12. 77. 21.
 Bardo 126. 2. 75. 11.
 Barba 80. 1. 47. 26.
 Barbolo. 181. 9. 71. 1.
 Barbiero 29. 3. 10. 24.
 Barca 18. 10. 30. 5.
 Basso 115. 10. 60. 23.
 Bastare 48. 6. 29. 15.
 Bastardo 129. 10. 60. 15.
 Basto. 145. 4. 81. 26.
 Bastozata 298. 3. 126. 17.
 Bastone 8. 14. 7. 16.
 Bastoglin 144. 5. 77. 14.
 Battore 236. 26. 45.
 19. 44. 46. 25.

Baccinno 120. 10. 60. 7.

Baccinno 118. 11. 118. 9.
64. 9. 60. 10

Bacca, che prende dalla bocca

45. 7. 27. 24.

Bacca 121. 6. 70. 25.

Bacca 25. 7. 21. 6.

Bacca 251. 9. 123. 17.

Baccetto. 129. 12. 48. 22.

Baccetto 135. 7. 30. 2.

Baccetto 129. 5. 48. 19.

Baccetto 95. 2. 51. 13

Baccetto 221. 10. 123. 18.

Baccetto 221. 10. 124. 1.

Bellu 210. 12. 112. 24

Bellu. 95. 5. 50. 1.

Bellu 90. 2. 49. 4.

Berrettino 25. 6. 46. 12

5. 1.

Bellu 121. 11. 118. 9.

Bella 225. 14. 124. 26.

Bianco 68. 2. 13. 3.
9. 24. 37. 8.

Bianchino 120. 12. 126. 20

Bianchino 124. 1. 128. 1.

Bianchino 1. 13. 6.

Bianchino 65. 10. 164. 15
13. 23. 100. 14

Biancina 121. 12. 126. 2

Birro. 9. 12. 12. 2.

Birru 129. 14. 49. 1.

Birru 129. 9. 73. 11.

Birru. 129. 7. 73. 13.

Birru 25. 9. 25. 20.

Bocca 14. 6. 10. 14.

Boccale 20. 3. 95. 2.
12. 6. 49. 25.

Boccone 93. 6. 51. 6.

Bofedone gr 1. 49. 24.

Bollaro 20. 17. 1.

Bollo 159. 10. 08. 17.

Bombarda 156. 3. 02. 17

Bontà 181. 7. 00. 21.

Bottice 192. 2. 20. 24.

Bovone 11. 7. 44. 6.

Botta 16. 3. 17. 7. 29. 20.
11. 15. 12. 11. 12. 6. 12.

Boin 34. 4. 20. 13

Boko 76. 12. 21. 24.

Botta 66. 3. 36. 3.

Botte da vino 17. 11. 12. 13

Bottega 27. 11. 48. 18.

Bottoni 23. 15. 15. 13.

Boue 25. 2. 40. 11
15. 1. 43. 15.

Brevità nel parlare 121. 5. 61. 1.

Briga 215. 7. 113. vlt.

Brigha gr 14. 14. 50. 10. 11.

Brocciero 144. 7. 02. 12

Bronzo 17. 11. 12. 6.

Bruco 140. 9. 75. 11.

Budella 130. 14. 74. 13.

Bufalo 27. 7. 41. 22.

Buffone 244. 5. 125.

Bugia 60. 10. 37. 13.

Bugiarlo 60. 11. 77. 14

Buondi 26. 11. 41. 11.

Buon giorno 76. 17. 11. 1.

Buona notte 76. 10. 41. 14

Buona sera 76. 11. 41. 17

Buonare 194. 8. 102. 20.

Buonarti 20. 8. 10. 11.

Buono 231. 11. 123. 11

Buono 20. 8. 20. 26

C

Cacare 119.5 64.6.

Caccia 137.2 60.10.

Cacciari dentro 202.9 111.26.

Cacciare 137.5 60.29.

Cadauno d'animali 138.2 66.3.

Cadev d'alto 200.19 59.17.

Cadere 213.5 114.6.

Calamita 8.25.5.25.

Calamita 22.6 25.2.

Calagno 204.16.
49.2: 125.17.

Caldara 26.19 47.7.

Calderaro 102.14.15.29

Caldo 64.14.16.
07.12.13

5.1. Calina 204.1.45.9.

Calio 225.6. 120.6.

Calendario 26.2. 4.1.0.

Calcolare 6.12. 6.10.

Calamano 189.2. 05.15.

Calice 24.1. 10.3.

Callo 164.14 00.13.

Calpestare 20.10. 22.25.

Calunnia 2.18. 4.4.

Calvo 14.12. 0.21.

Calvesta 160.7. 176.2.

Callete 159.6. 05.13.

Calblano 20.10. 13.17.

Cambiare 200.4. 100.25.

Cambio 200.7. 106.24

Camello 4. 4. 25.
 Camera 229. 9. 122. 9.
 Camicio 170. 20. 74. 22.
 Caminace 45. 15. 26. 16.
 Camino 160. 15. 56. 7.
 Camiso 160. 15. 90. 20.
 Campagna 105. 26. 58. 11.
 Campana 155. 15. 89. 12.
 Caparo 170. 9. 91. 23.
 Cardola 21. 4. 30. 11.
 Cardola d'era. 155. 20. 55. 1.
 Cardola da oglio 234. 14.
 125. 14.
 Cardaliero 21. 7. 157. 11.
 30. 17. 04. 13.
 Care 95. 6. 247. 3.
 50. 17. 116. 3.
 Carastro. 171. 3. 92. 5.

Carra 229. 6. 122. 6.
 Carcare 145. 3. 66. 23.
 Carcina 160. 5. 90. 13.
 Carone dell'occhio vicino al
 capo. 38. 3. 15. 2.
 Carione 163. 10. 87. 23.
 Carice 35. 15. 14. 2.
 Carpanna 29. 26. 43. 11.
 Carpana 236. 20. 120. 17.
 Carrelli 210. 10. 117. 2.
 Carastro 154. 11. 00. 13.
 Caprice 205. 15. 110. 6.
 Capitano 21. 10. 30. 20.
 Capivolo 65. 6. 36. 21.
 Capu. 65. 9. 35. 10.

Capitale di x. Soldati 25.10.4.17

Capitale di 100. Soldati 9.14.
8.4.

Capitale di mille Soldati 3.10.
1.16.

Capra 21.9.38.19.

Caprellano 154.9.02.20

Capello de Religiosi 184.7.
02.10.

Capello de Scudari 90.2.
49.4.

Capriccio 100.06.48.14

Capra 176.6.94.16.

Capriccio 176.1.94.11.

Caraffa 104.10.50.8.

Carattere 22.9.19.9.

Carattia 222.10.119.0

Carulla 20.6.19.12.

Carriere 154.7.81.13.

Carbone 129.11.60.26.

Carriere 219.10.114.10.

Caricane 11.12.9.5.

Caricato 10.6.9.14.

Carico 154.7.03.6.

Carità 12.13.163.11
60.06.07.19.

Carne 104.14.46.10.

Caro 222.6.119.4

Carovilla 109.5.90.5

Carogna 104.9.44.23.

7.1. Carota 109.1.101.1.

Cata 160.4.05.06.

Cato. 14.9.10.17.

Casio 107.13.47.29

Catta. 164.5.06.15.

(assare. 200.6. 106.4.1.
 (assare. 195.2. 102.16.
 (astagno 227.4. 116.1.
 (astellano 229.4. 121.13.
 (astello 162.13. 87.11.
 (astigane 200.2. 106.23.
 (astigo 126.2. 68.8.
 (astita 99.9. 53.25.
 (astore 159.9. 85.16.
 (astu 125.9. 77.3.
 (asturo 26.2. 21.20.
 (asturo animale, 41.6.
 24.14.
 (atalesto 175.12. 94.7.
 (atarro. 170.14. 91.25.
 (atena 237.4. 126.11.

(atcedra. 155.8. 89.7.
 (attius 3.2. 4.9.
 (aualeare 209.9. 121.14.
 (aualiere 9.9. 7.26.
 (auallo 22.12. 229.2.
 39.12. 121.16.
 (auar sangue 229.7. 122.7.
 (auar il nugo. 200.2.
 107.2.
 (auchi 24.13. 16.2.
 (auta 122.5. 146.1.
 66.2. 89.15.
 (auto 122.6. 50.3.
 (eci 105.13. 60.14.
 (ecita. 139.12. 74.26.
 (edere 109.10. 100.5.
 (edro 230.15. 123.7.
 (elita 115.8. 62.11.

(celebrare 27.11. 20.1.
 (celeste 209.10. 226.12.
 117.17. 121.5.
 (cena 16. 10. 06.10.
 (cena 231.4 127.12.
 (cena 130.4. 129.5.
 70.6. 74.10.
 (cena 160.3. 05.25.
 (cena 120.1.
 (cappo 107. 1 99.22.
 (era 15. 2. 03.1.
 (erto 214. 1 114.15.
 (erato 127. 10.1.
 (erchio 29.1. 204.1.
 39.16. 109. 2.
 (ertamente 95.9 53.10.
 (ernello 106. 13. 57.22.
 (erolo 22.13. 25.14.
 14.23. 15.14.
 (erica 112.13. 163.6.
 10.04. 07.19.

(no? 145.9. 70.9
 (he nuova 240.14. 116.18
 (chi? 145. 2. 70.1.
 (chico 113. 5. 61.6.
 (chiama 100. 14 96.22
 (chiama 23.0. 21.5.
 (chiaramente 20.0. 12.17
 (chiarella 20.10. 129.5.
 42.15. 69.20.
 (chiaro 20. 7.9
 42.00. 42.10.1
 (chiaro 04.1. 45.10.
 (chiare 04.2. 109.4.
 45.19. 141.4.
 (chieta 51. 4. 20. 13.
 (chinarti 226. 2 94.12.
 (chiolo. 94. 2. 51.7.
 (chimigia 227. 6. 126.5

(Chirurgo 295.6.126.5.
 (chiudere 22.14.25.10
 (chiuto 92.28.25.11.
 (cristianesimo 109.10
 101.11.
 (cristiani 109.9
 101.10.
 (cristallo 14.4.12.7.
 s. I (cristo. 109.6.101.7.
 (cambellotto 145.7.61.8.
 (cambellotto fino. 165.12.
 90.5.
 (canciare 67.10.34.16.
 (carlone 14.11.34.17
 (cibo 155.14.02.8.
 (ciata 306.4.115.17.
 (cioria 8.6.7.7.
 (cielo 106.4.57.13.

(cielo 215.2.116.2
 (ciglia 200.11.117.3
 (cignale 205.5.100.3.
 (cima. 4.7.5.1.
 (cimino. 295.6.15.6.
 (cingere. 109.2.210.2.
 64.7.112.20
 (cingia della sella. 145.13.
 127.5 112.16.
 (cinghiera 127.18.
 (cinta 156.10.240.9.
 89.24.110.4
 (cinto 200.9.111.10.
 1.00.
 (corno 91.3.49.26.
 (cipresso 04.4.45.21.
 (cipolla 329.4.122.4.
 (circa 196.9.104.24.
 (circondare 25.13.25.29.
 (circondare 115.15.62.15.

Circonfrenza 196. 12. 105.1

Circostanza 100. 24. 65.0

Città 229. 2. 122.7.

Civadino 25. 24. 38.24.

Cinetta 20. 12. 48.13.

Cinffo 155. 12. 83.11

Cinile 95. 9. 124.11
50. 5. 7. 20.

Cimone 16. 12. 11. 26.

Cimonia 44. 2. 60.1.

~~Cinina 149. 9. 155.1~~

Cinico 109. 5. 90.5.

Cin. 25. 12. 47.13.

Cogliere 149. 9. 61.10

Cognizione 102. 7. 55.12.

Cognome 145. 12. 99.16

Clare 222. 2. 110.01.

Clare 200. 24. 107.9.

Claretti 22. 1. 29.24.

Clia 25. 2. 221.0.
37. 2. 110.10

Clia 159. 24. 05.22

Clia d'auanti 109. 2. 101.7

Clia di d'auanti 109. 3. 101.7

Clia del piede 214. 12. 115.

Clia 129. 1. 69.16.

Clia 150. 2. 44.24.

Clia 175. 6. 95.5.

Clia 177. 5. 95.3.

Clia 169. 14. 91.12

Clia 129. 6. 74.20.

Clia 119. 11. 64.16.

(olpa. 25. 3. 25-19-

(olpenole 24. 2. 20. 11.

(olpa 20. ult. 66. 3.
19. 21. 36. 3.

(olinar la terra. 42. 11.
60. 24.

(olui 22. 2. 30. 20.

(omandare 49. 12. 64. 17

(omendato 124. ult. 67. 13.

(ombacere 144. 10. 77. 19

(ome. 124. ult. 146. 14.
73. 3. 77. 79. 5.

(omedia 124. 1. 93. 0.

(omera 124. 1. 76. 16.

(omixciare 20. 1. 18. 15.

(omito di Galera 27. 1. 1.
30. 22.

(ommare 120. 1. 69. 13.

(ommetto 27. ult. 16. ult.

(ommettere 46. 10. 27. 12.

(ommodo 145. 11. 104. 11.

9. 1. (omune 133. 6. 72. 6.

(omunicare 164. 8. 87. 3.

(omunicarsi sacramentalmente

143. 5. 76. 23.

(omunità. 106. 1. 54. 4.

(ompagnia 8. 3. 5. 13.

(ompagno 15. 2. 5. 12.

(ompantico. 237. 1. 124. 19.

(ompare. 120. 10. 32. 5.
69. 11.

(omparare 75. 12.

(omparato. 197. 11. 102. 5.

(omparazione A. 5. 14. 2.
4. 5. 60. 2.

(omparato. 18. 11. 7. 12.

(compatire 105. 4. 50. 7.

(compescere 105. 4. 292. 10.
2. 20. 124. 9.

(compiacere 44. 3. 61. 10.

(compieta. 25. 6. 40. 19.

(compito 160. 9. 90. 17.

(compiare 57. 6. 100. 11.
60. 12.

(compiato 120. 1. 69. 2. 100. 5

(compistore 166. 2. 09. 11.

(comportare 117. 56. 63. 17

(computazione 4. 14. 109. 7.
204. 6.

(conca 65. 6. 35. 15.

(concauità 22. 11. 14. 21.

(concauo 104. 10. 99. 1.

(con. 66. 9. 36. 9.

(concedo. 205. 9. 112. 2.

(conepire 174. 7. 72. 21.

(con de! 145. 20. 70. 14.

(conchi. 146. 2. 70. 16.

(concordare 209. 7. 11. 11.

(concorde 200. 2. 11. 11.

(concordia 200. 1. 11. 10.

(concorro 16. 11. 24.

(concludere 20. 20. 44. 14.

(concludina. 16. 0. 11. 20

(condannare 25. 7. 40. 16

(condannato. 20. 1. 44. 15

(condimento 160. 1. 04. 10

(condizione d'ogni forte. 24. 11.
462

(condotto d'acqua 145. 9.
58. 5. 70. 12.

145. 12.

(condurre 117. 12. 63. 16
 (confessar la verità 117. 9. 7.
 (confessarsi 9. 12. 0. 3.
 (confessato 9. 11. 0. 1.
 (confessione 123. 5. 66. 16.
 (confessore 11. 10. 10. 60. 0. 10
 (confidenza 11. 1. 61. 16.
 (confine 11. 2. 04. 4
 (confirare 11. 6. 09. 5
 (confirmare 70. 6.
 (conformarsi 06. 10. 43. 21.
 (conforme 166. 5. 09. 9
 (confondere. 41. 26. 24. 23.
 (confusione 41. 9. 27. 20.
 (confuto. 65. 3. 35. 12
 (confermare 14. 43.

(congelato 26. 6. 41. 6.
 (congiunzione 0200. 7. 111. 16
 (congiunto 200. 0. 111. 17
 (congiura 25. 11. 40. 24
 (congregazione 207. 2. 110. 23
 (congregato 207. 7. 110. 29
 (coniglio 09. 2. 40. 16.
 (conculia 66. 26. 36. 15.
 (conoscere 57. 2. 32. 1.
 (conosciuto 107. 1. 57. 23.
 (conse 140. 9. 50. 20
 (consagrar 53. 6. 30. 1
 (consanguinità 69. 6. 37. 24
 (consagrato. 193. 7. 104. 3
 X. I. (consiglio, 164. 4. 41. 24.
 00. 5.

Consegliato 164. 5. 08. 6.
Consegnare 109. 4. 10. 26
Consegnato 109. 4. 59. 9.
Conservato 207. 2. 111. 2
Conticenta 165. 16. 09. 4
~~Contiglio~~ 25. 9. 00. 5.
Contidicare 195. 6. 107. 3.
Contile 17. 4. 9. 25.
Contubstantiale 8. 10. 7. 11.
Contucto. 49. 10. 25. 21.
Confirmare 215. 9. 116. 9.
Confirmato 210. 2. 116. 14
Contadina 24. 7. 15. 23.
Contadino 24. 6. 15. 22.
Contento. 29. 2. 42. 24

Conte 110. 6. 59. 19.
Conteta 210. 7. 113. 24.
Continuo 150. 2. 04. 25.
Conto 6. 13. 6. 11.
Contra 122. 2. 65. 26.
Contracambio 120. 4. 74. 10.
Contra voglia 210. 2. 116. 11
Contrada. 220. 3. 123. 7
Contradiv con parole 141. 8.
75. 25
Contrario 122. 7. 65. 14
Contrastare 210. 14. 112. 2
Contractare 95. 5. 51. 17.
Contritione 207. 5. 110. 26
Contrito. 207. 4. 110. 2
Contro. 16. 9. 47. 3.

Conversare 118. 7. 63. 24.

Conversione 118. 7. 60. 17

Convertere 118. 5. 60. 18.

Convertito 210. 4. 112. 16.

Convincre 166. 4. 89. 16.

Convitare 40. 4. 23. 22

Convenuto 40. 6. 23. 24.

Convento 38. 12. 40. 5.
21. 9. 23. 23. ~~40. 17~~

Convento 43. 6. 25. 17.

Coperta 35. 10. 31. 10.

Coperta bianca 149. 7.
79. 22.

Coperta della casa 156. 11.

Coperto. 35. 10. 21. 7.

Copia 16. 11. 24.

Copiare 24. 0.

Coprire 2. 6. 1. 16.

~~Copiare 40. 11.~~

Coppo. 26. 3. 46. 24.

Coraggio 83. 4. 204. 9.
45. 3. 109. 10

Corallo 99. 5. 53. 21.

Corallina 142. 3. 76. 8.

Corde 69. 4. 37. 22.

Ordano 141. 0. 65. 17.

Corro 146. 6. 78. 20.

Corruto 146. 7. 78. 21.

† Corro. 66. 4. 36. 10

Corroie 146. 9. 78. 21.

Corruzione 126. 7. 68. 0.

Corriere. 80. 9. 43. 20.

Corruzione 33. 11. 20. 5.

Corrotto 76. 14. 41. 14

Corte del Re. 65. ult. 35. ult.

Cortello 29. 9. 10.
20. 10. 19.

Cortina 194. 1. 103. 13.

Cortile 142. ult. 61. 1.

Corto 142. 10. 60. 23.

Corona 203. 14. 100. ult.

♀ Coronare 29. ult. 10. 3.

Coronato 203. ult. 104. 1.

Cortale 125. 13. 67. 26.

Corto. 200. 19. 202. 14.
107. 7. 100. 12

Corus 25. 7. 46. 13.

Cota 155. 14. 01. 3.

11. 1. Cosa terribile, horribile,

- horrenda, peccata. 159. 5.
05. 11.

Cota buona fem. 295. 4.
123. ult

Cota nostra. 215. ult. 115. 20.

Cotina 14. 31. 10. 11.

Cotizos 13. 8. 102

Coti 9. 10. 7. ult.

Cotare 29. 10. 15. 0. 20

Cotante 69. 11. 30. 2

Cotanda 34. 1. 20. 10.

Costumato 232. 6. 124. 2

Costume 214. 20. 114. 16.

Cotello 9. 11. 5. 5.

Cotigno 25. 3. 46. 9

Cotto affetto. 142. 6. 60. 19

Creada 24. 8. 43. 20
19

Creade 27. 3. 16. 16

Creative 16. 17.

Creato. 27. 6. 16. 19.

Creatura 27.8. 33.10.
 20.4.
 Creatura 27.8. 16.20
 Credenda 156.9. 03.18.
 Credere 127.7. 65.16.
 Creditor 115. 126. 62.17.
 Cremona 204.2. 109.3.
 Cremona 64. 126. 30.21.
 Crepare 100. 126. 43.26.
 Crepare 102. 126. 44.22.
 Creta. 91. 126. 50.4.
 Crivello 60. 7. 33.21.
 Crudela 140. 126. 75.13.
 Crudelia 140. 126.
 75.14.
 Crudo 209. 7. 112.4.
 Cre. 241. 126. 3.

Crocifisso 295. 2. 126.2.
 Crocifissione 297. 1. 126.1.
 Cubito 22. 14. 14.24.
 Cucina 02. 3. 126.
 Culla 66. 9. 36.7.
 Cuoro 124. 13. 67.12.
 Cuore 42. 2. 60.21.
 Cuore 204. 4. 109.5.
 Cupido. 6. 6. 6.4.
 Cura 140. 4. 05.9.
 Custire 209. 13. 112.10.
 Custito 210. 1. 112.13.
 Custode 106. 126. 57.22.
 Custodia 10. 1. 43.12.
 Custodire 200. 3. 111.12.

Da ~~buca~~ 100.2 47.54.

Da bene 292.5 124.1

Da buca 294.6 123.6

Da de 80.7 20.24.

Da chi! 146.10 79.1.

Da facinella 165.29 09.2.

Da clouero 98.6 53.7.

Da lontano 311.0 113.15

Da parte 74.8 40.3.

Da vicino 100.7 9.15.

D'altra parte 169.5 91.3

Dado 120.2 70.4.

Damm 142.2 61.17.

Dannato 311.7 116.11.

Danno 263.4 120.1.

Dapow 7.10.6.29. 7.

Dase 100.2 50.17. 17.

Dar esempio 99.4 109.7

59.10159.5.

Dar la morte 100.9 60.22

Dar la parola 21.24 22.

Dar la spinta 105.2 99.6.

Dar consiglio 159.2 01.9

Dar un pugno 103.11 66.22

Darsi 103.7 15.54.

Debito 161.2 06.22

Debitore 102.2 55.9.

Debole 69.0 37.26.

Decapitare 118.2 61.3.

Decapitato 66. 7. 36. 7.
 Dicembre 45. 12. 26. 26.
 Delicare 69. 7. 37. 25.
 Dedicato 100. 19. 50. 24.
 Defraudare 116. 7. 62. 24
 Defraudato 116. 8. 62. 25.
 Degrati 39. 9. 23. 12.
 Degno 28. 9. 15. 10.
 Deliberare ^{ni.} 192. 11. 102. 0.
 Deliberato 197. 13. 37. 25
 105. 16.
 Denaro 60. 1. 37. 4
 Dente 201. 10. 107. 19.
 Denti. 214. 9. 114. 16.
 Depositare 30. 8. 19. 14.
 Domandare 44. 7. 26. 6.

Deserto. 86. 9. 29. 3
 Desiderare 100. 11. 50. 2.
 Desiderato 100. 11. 50. 2.
 11. 11. 50. 2.
 Desinare 100. 13. 100. 22.
 Desiderio 201. 2. 107. 11.
 Destinato 109. 11. 50. 2.
 Destino 129. 13. 74. 5.
 Destro. 99. 6. 107. 10.
 11. 11. 50. 2.
 Detale 150. 7. 50. 5.
 Determinato. 142. 9. 76. 14
 Deti 45. 11. 50. 2.
 27. 2. 37. 8.
 Detto p. della mano, groth.
 Pollice 201. 11. 114. 14.
 Detto 2.° Indice. 155. 2. 81. 2.
 Detto 3.° del Detale 169. 4.
 91. 1.

Detto 4.° Annulare 185. + 12.
98. 12.

Detto 5.° Anulare, Annulare
180. 8. 70. 10.

Detto 6.° vlt. 196. 8.
37. 18. 104. 20.

Denotione 114. vlt. 6. 2.

Denoto 109. 8. 33. 8.

Di 2. + 1. 13.

Di denti quasi 107. + 37. 1.

Di giorno 27. 9. 27. 26.

Di la. 3. 3. 3. 3. 2.

Di mala voglia 217. vlt.

Di notte. 27. 8. 27. 25.

Di lavoro 25. 13. 46. 19.

Di nuovo. 232. 15. 124. 11.

Dialogo 234. + 125. 1.

Diavolo 160. + 80. 3.

Diabiarare 184. 4. 98. 20

Diabiaratione 67. + 36. 16.

Diabiarato 67. + 36. 17.

Pieri 127. 10.

Difendere 109. 2

Difensore 109. 1.

Difesa. 102. vlt. 102. 24

Differente 146. 2. 83. 16

Differenza 146. vlt. 04. 2.

Differire 146. 12. 147. 8.
67. 2. 11.

Difficile 167. 6. 100. 8.
09. 26. 96. 13.

Difficoltà 25. 18. 40. 26.

Digore 147. 10. 67. 14.

Digestione 100. 19. 19. 25.

Digiunare 22. + 30. 25

Digiuno 49. 11. 13. 15.
 20. 10. 71. 5.
 Dignità 23. 7. 15. 7. 9.
 Dilettare 119. 17. 64. 10.
 Dilecto 31. 7. 14. 17.
 Diligenter 110. 4. 23. 26.
 54. 22. 127. 16.
 Diluvio 147. 4. 79. 10.
 Dis 109. 10. 201. 11.
 56. 3. 107. 20.
 Dis vi conserui 201. 11.
 107. 21.
 Dis volere 170. 10. 70. 13.
 Distingere 30. 6. 22. 21.
 Dipinto 30. 7. 22. 22.
 Dire 87. 16. 72. 14.
 Dir bugie 100. 3. 100. 12.
 Dir il valor d'una cosa
 97. 7. 20.

Dir male 35. 4. 13.
 Divinto 175. 5. 92. 7.
 Disarmare 119. 5. 64. 10.
 Disarmato 116. 20. 62. 10.
 Disacciato 209. 1. 120. 1.
 Discepolo 119. 14. 64. 10.
 Discepolo 111. 6. 60. 6.
 Ditena 174. 8. 93. 16.
 Disorde. 101. 4. 97. 1.
 Disuorere 614. 11. 9.
 6. 12. 63. 8.
 Disuisione 29. 6. 43. 1.
 Disueto 216. 7. 115. 18.
 Disidiri 60. 14. 37. 17.
 Disegno 61. 7. 34. 8.
 Distare 7. 7. 6. 16.

Disfatto. 27. 6. 21.
 Disfidare 25. 24. 4. 2. 3.
 Disfidato 25. 24. 21. 12.
 Disgratia 179. 2. 95. 13.
 Disgratiato 179. 3. 95. 24.
 Dishonestà 10. 12. 8. 17.
 Dishonesto 127. 2. 60. 16.
 Dishonorato 102. 21. 97. 13.
 Dishonore 166. 10. 09. 14.
 Disobbedienza 102. 2. 97. 14.
 Disobbedire 102. 2. 97. 13.
 Disordinato 179. 13. 96. 7.
 Disordine 179. 12. 96. 6.
 Disperda 233. 6. 124. 18.
 Dispensare 208. 13. 11. 22.

Dispersione 233. 6. 124. 18.
 Dissimulare 27. 9. 8. 14.
 Disperare 103. 13. 98. 14.
 Disperato 104. 3. 98. 19.
 Dispetto 44. 14. 26. 13.
 Dispettoso 44. 13. 26. 12.
 Disporre 191. 8. 102. 2.
 Dispregio 25. 2. 19. 8.
 Disputa 27. 6. 41. 21.
 Disputare 24. 2. 13. 19.
 Dittimile 102. 3. 92. 15.
 Dittimulare 117. 21. 63. 5.
 Dissipare 247. 40. 20.
 Dissipatore 208. 4. 17. 4.
 Distaccare 20. 10. 24. 2.

Dono 221. 4 110. 21.

Donsella 26. 9. 41. 1.

Dopo. 332. 14 129. 10.

Dopio 177. 4 95. 10.

Dormire 24. 2. 16. 15.

Dotare 194. 7 103. 15.

Dotare 46. 2. 100. 10.
27. 4. 100. 10.

Dottina 46. 3. 27. 5.

Drappo. 155. 6. 12. 10.

Dragone 46. 9. 31. 20.

Dubitare 24. 1. 34. 6.

• Dunque 24. 6. 40. 6.

Durare 195. 8 105. 11.

Durella 164. 10. 11. 11.

Duro. 194. 2. 105. 14.

E

Ecceho 99. 2. 53. 18.

Ecceomi 4. 1. 22.

Edificare 11. 2. 30. 25.

Edificio 11. 4. 30. 27.

Edificio 11. 8. 30. 26.

Effetto 160. 10. 06. 5.

Efficare 160. 11. 06. 6.

Effigie 159. 12. 05. 17.

Egli 72. 7. 30. 26.

Egli 177. 10. 95. 9.

Elefante 160. 15. 90. 14.

Eleggere 27. 12. 41. 23.

Elemento. 131. 13. 71. 6.

Electo. 27. 13. 42. 1.

Eligere. 295. 11. 124. 7.

Emendare 196. 2. 104. 17.

Empia. 110. 49. 7. 28. 14.

Impietà 103. 6. 00. 5.

Empio 104. 10. 98. 26.

Empire 6. 13. 6. 13.

Empio. 150. 7. 24. 24.

Empito 90. 9. 52. 7.

Endivia 6. 4. 6. 2.

Entrare 205. 7. 109. 22.

Entrato 205. 11. 110. 3.

Equino 163. 9. 07. 22.

Ermo. 50. 9. 27. 3.

Errante. 7. 1. 6. 14.

Errare 70. x 10. 4.

Errare 25. x 25. 12.

Echamere 195. f. 101. 04.

Ecente 9. 2. 7. 25.

15.] Essaltare 2. 14. 5. 0

Essaltato 2. 17. 5. 7

Essame 27. 7. 43. 2.

Essamina 27. 7. 43. 2.

Essaminare 22. 2. 44. 16

Essaminato. 22. 10. 44. 24

Essaudire 115. 1. 123. 7.
62. 3. 65. 15.

Essaudito. 174. 2. 93. 9.

Essequire 111. 13. 123. 6.
01. 4. 92. 26.

Essempio 100. 14. 55. 24

.essenla 10. 15. 7. 11.

esservitio 114. 5. 61. 21

esservito. 92. 1. 50. 12

I Effortare 27. 2. 22. 8.

Effortato 142. 6. 30. 15.

Effate 140. 11. 05. 1.

Ethema ratione 99. 4. 51. 4.

Ethemiti 221. 14. 115. 29.

Ethemo 105. 2. 90. 12.

Et. 27. 1. 16. 14.

Eti 24. 2. 49. 2.
20. 9.

Eternità 140. 1. 04. 21.

Eterno 140. 7. 04. 20.

Euangelio 140. 7. 00. 9.

Euangelista 96. 2. 52. 1.

Eucharistia 95. 6. 51. 18.

Europa. 174. 9. 73. 17.

E

Febbia 20.8. 48.7.

Febro di Ferro 245.8. 114.0.

Facchino 227.8. 122.0.

Facile 22.4. 1.11.

Faciliori 22.5. 1.12.

Facile 221.2. 123.25.

Facile 227.4. 60.25.

Falegname 27.5. 229.18.
27.22. 122.13.

Fallace 200.7. 54.6.

Fallire 190.5. 105.23.

Fallificare 70.24.

~~Fallificare 114.~~

Falliti 126.7. 94.19.

Falso 126.7. 94.17.

Fame 111.21. 169.9.
00.20. 00.10

Fame. 169.7. 00.2.

Fameglia 115.9. 03.0.

Fanciulla 90.22. 53.13.

Fanciullo 170.9. 91.16.

Fango 94.8. 50.4.

Fantasia 140.5. 75.7.

Fanteca 202.10. 100.0.

Fare 15.4. 11.0.

Fav. Star. 227.13.26

Fav. vana 94.14. 29.6.

Farina 126.7. 76.12.

Farnetico 11.8. 12.10.

Fatti 15.12. 11.9.

Fattura 320.16. 118.5

Jasio 142.14. 01.20

Jastkowo 125.5 67.18

Jatiga 215.8 20.12.
915.10.

Jatigere 101.5 54.23.

Jato 101.15. 44.9
55.4: 61.23.

Jatucciano 100.10.
54.14

Jauella 45.10 50.6.

Jauola 166.3 09.7

Jauore 140.12: 156.13.
19.24: 03.24.

Jauorito 120.2. 69.3

16. I. Jalloleau 97.7 222.7
52.20: 119.5

Febraw 107.6 99.24.

Febre 205.2 120.2

Feccia 51.3. 29.12.

Fede 156.6.2. 03.20.22

Fedele 156.5 03.19.

Fedelti 156.2. 03.21.

Fegan 209.12 17 108.25.26

Fele 100.24. 69.15

Felice 292.7 129.3.

Fenire 45.8. 24.12

Fenito. 20.9: 45.3.
17.9: 24.13.

Fermanti 117.9 67.13.

Fermella 39.19. 20.7.

Fermu. 126.7. -68.9.

Ferwe 56.5. 31.16

Ferraiolo 195.17. 20.

Ferrare 36.5. 21.17.

Ferraro 213.2 114.8.

Ferri per legari (cavali 26.10.
11.22.

ferro 147.3.79.9.
 fetta 135.4.29.2.
 73.16.126.7.
 fiasco 162.5.00.21.
 fiamma 226.2.120.10.
 fianchi 203.2.100.21.
 fiasco 126.4.94.14.
 fiato 134.6.72.20.
 ficco 207.20.112.7.
 fidati 44.4.67.15.
 fidato 26.4.21.16.
 fiducia 61.16.
 fieno 125.24.94.10.
 figliola 10.8.0.6.
 figliuolo 211.2.113.2.
 figliastro 25.8.26.21.
 figliastro 45.2.26.22.

filare 174.14.93.21.
 filato 174.10.93.19.
 filo 21.14.14.9.
 filoso 100.4.100.10.
 fiducia ~~114.1~~.
 fine 160.10.190.7.
 90.10.105.21.
 finella 329.4.122.11.
 fingere 197.14.105.17.
 finire 190.2.105.20.
 finito 160.9.90.17.
 finzione 176.9.94.19.
 finto 126.2.94.17.
 fiore 27.3.47.12.
 fiorito 120.13.70.16.
 fischio 169.2.90.25.

Finme 26.9. 27.11.

Flagello 106.12. 17.21

Flagello 100.4. 54.7.

Focolaro 16.12. 06.7.

Fodera. 146.4. 04.1.

Fogaccia 25.2. 40.15

Foglia 100.6 100.15.

Folgore 29.4 28.11.

Folle br. 10 24.16.

Fondare 29.7 17.22.

Fondato 36.2. 21.14.

Fondo 205.4 108.17

Fongo 160.2. 90.10.

Fontana 61.14: 62.4
34.20: 22

Forabien 100.2.
99.10.

Forbice 96.4 51.26.

Forca 100.7 100.16.

Forchetta 141.12. 76.2.

Forco misura 24.4 115.2.

Forma 242.4 100.17.
113.22.

formica 244.2. 115.9.

fornace 152.2. 151.8.

P.K. Fornaro 142.4 01.7.

fornicare 16.2: 11.14.

Forno 100.8. 100.17.

Forte 190.14 70.17.

Forte. br. 9. 34.25.

Fortella 6.1: 60.12: 95.24.
5.10: 34.5: 51.25.

Fortella vini 8.4. 7.5.

fortificare, 29.9. 43.4.

Intenero. 14. 4. 10. 17.

Irma 174. 2. 72. 16.

Isacide Ula 33. 14. 20. 5.

Fragile. udo. 7. 99. 15.

Isatello 60. 13. 74. 40.

Irata 201. 13. 107. 13.

Irada. udo. 69. 25.

Irado. 162. 14. 205. 5.
07. 10. 120. 5.

Ireno gr. 25. 50. 10. 11.

Irquenease 40. 9. 49. 12.

Iresco 209. 3. 100. 16.

Irena 57. 4. 32. 5.

Iristata 50. 4. 20. 25.

Iristo 32. 5. 19. 11.

Irisa 24. 13. 117. 3.

Iustare 38. 6. 19. 24.

Iusti 279. 11. 124. 23.

Iuga 27. 14. 30. 26.

Iuggire 11. 12. 25. 4.
24. 20. 4. 22.

Iuggitino 26. 5. 41. 5.

Iulmine 105. 7. 16. 15.

Iumo 100. 24. 47. 9.

Iuro 14. 4. 20. 4.
5. 3. 10.

Iuora 196. 2. 109. 2.

Iuria 20. 4. 127. 10.
12. 10. 126. 10.

Iuris 14. 10. 61. 25.

Iuturo 103. 4. 15. 24.

Iuto 174. 6. 93. 13.

Iurore 127. 10. 126. 10.

G

Gabbia 195. 104. 15.

Galea 21. 13. 44. 2.

Gallina 21. 2. 44. 1.

Gallo 97. 2. 52. 15.

Garguillo 160. 7. 196. 14.
90. 11. 105. 2

Garguili arom. 20. 7.
43. 15.

Garguili 200. 7. 116. 21.

Garguili 11. 7. 21. 7.
11. 7. 43. 14.

Garguili 14. 7. 21. 7.
11. 6. 43. 14.

Genealogia 97. 11. 10. 8.

Generare 17. 12. 32. 11.

Generato. 35. 11. 21. 0.

Generazione 21. 7. 113. 14.

Generare 21. 11. 30. 21.

Gelo 297. 9. 124. 21.

Gelato 119. 7. 64. 12.

Gemma 177. 14. 95. 13.

Genere 16. 11. 207. 9.

Gente 21. 11. 117. 0.

Getto. 210. 14. 117. 6.

Getto. 199. 7. 102. 14.

Ghianda 294. 0. 125. 0.

Ghianda. 177. 9. 95. 0.

Giacco 141. 13. 70.

Giallo, 21. 48. 4.

Giardini 17. 14. 56. 7.

Giardino 14. 5. 130. 14.
10. 13. 74. 14.

Giganti 28. 14. 15. 14.

2^a K. *Qingine* 23. 12. 15. 11.
Qinosolio 122. 12. 66. 11.
Qinosoloni 120. 12. 63. 10.

2^a K. *Qontura* 122. 9. 54. 10.

Qosare 100. 10. 205. 9.
 100. 19. 110. 1.

Qoco 200. 11. 110. 17.

Qoro d'orda 122. 12.
 73. 24.

Qorodo 126. 12. 60. 5.

Qouane 122. 12. 230. 2.
 9. 12. 122. 16.

Qoued' 90. 12. 49. 3.

Qorno 69. 3. 37. 21.

Qipone 122. 12. 105. 6.

Qirare 20. 12. 17. 7.

Qiro 122. 12. 43. 13.

Qiro d'carne nell'igra
 122. 12.
 71. 12.

Qini 207. 12. 116. 13.

Qindeo 23. 12. 39. 21.

Qindue 160. 12. 106. 9.

Qindizio 106. 12. 149. 3.

Qingro 100. 19. 53. 22. 105. 10.
Qinamork 140. 12. 75. 15.

Qurare 122. 12. 9. 2.

Qustitia 122. 12. 62. 12.
 62. 17.

Qustitia viri 122. 12.
 101. 25.

Qutho 90. 12. 50.
 53. 6. 11.

Qloria 122. 12. 134. 14.
 27. 12. 77. 2.

Qlorio 122. 12. 27. 6.

Qolba 207. 12. 100. 5.

Qolbo 170. 12. 92. 1.

Qocia 222. 12. 119. 1.

Qola 109. 12. 101. 2.

Polio. 100. 1. 64. 12.
96. 9.

Tomito 100. 10. 42. 11.

Torfiato 141. 1. 101. 17.

Tovernare 34. 2. 18. 26.

Tovernare 43. 14. 25. 16.

Trande 105. 7. 57. 2.

Trandolla 4. 10. 5. 4.

Trandine 165. 6. 00. 22.

Tranchio 375. 10. 124. 22.

Tranaw. 143. 14. 77. 8.

Trano 33. 3. 39. 11.

Trasso. 34. 14. 12. 19.
16. 3. 65. 22.

Tratia 22. 4. 95. 2.
14. 19. 51. 14.

Trativio 334. 95. 4. 107. 10.
14. 14. 51. 16. 50. 6.

Trato 322. 6. 119. 4.

Trattare 144. 2. 59. 14

Trane 202. 19. 100. 11.

Travidanla 107. 4. 50. 1.

Traviti 202. 3. 100. 1.

Trera 14. 14. 10. 24.

Trero 14. 14. 10. 23.

Trigge 10. 13. 0. 18.

Trimbo 60. 3. 105. 7.
33. 17. 50. 3.

Tridare 04. 7. 45. 24.

Trido. 100. 4. 100. 13.

Tristella 162. 10. 07. 6.

Trutto 124. 14. 202. 12.
65. 23. 100. 10.

Trutto, 92. 13. 117. 12.
117. 12. 202. 5.

Trundaw. 03. 13.

Trancia. 92. 15. 50. 26.

Tranciatu. 92. 15. 49. 23

~~Guadagno 155.14.~~

Guanti 65.17 35.22
79.10

Guanti 149.7. 25.25
29.20

Guardare 270.17.123.5

Guardia 126.5 60.6.

Guastare 247.14.116.4

Guato 26.14.41.14

Guercio. 15.1 10.25.

Guerra 174.4. 144.4
72.10: 77.15.

Guida. 5.12. 5.12.

Guistare 22.8. 14.17.

Guisto. 22.7. 14.17

Guisto, kato 64.20.

~~Guigno 207.6~~

3^a K.

H.

Habile 22.12: 107.40
14.22: 97.7.

Habitare 35.9.10.26.

Habitazione 19.13: 144.4.
13.6: 102.15.

Habitatore 33.14.20.8.

Habitu 124.5.97.12.

Hamo 5.14: 292.9
5.24: 124.5

Hauere 46.7.55.5.

Herba 13.9.10.3.

Hierede 144.5.02.16.

Heredità 144.4.02.15.

Heretia 221.6.110.16.

Heretico 123.7: 221.12.
67.16: 110.22.

Hieri 89.2.47.11.

Hiermatina 204.12
109.13.

Hierera 204.19.109.14.

Hiponina 25.14: 107.4.
39.14: 99.25.

Hiponito 22.26: 107.9
19.15: 99.24.

Historia 4.15: 110.0.

Hiponico 5.14: 107.4.

Hoggi 47.10: 60.6.
27.26: 77.0.

Hirime 123.4.72.4.

Homicidio 100.17.

Honestà 120.2.74.1

Honesto 127.26.73.2

Honore 130.2.74.1.

Hora 4.2.13.

Hora 210.5.116.19

Horta 4.13: 26.3
7.9: 44.4.

Horto. 16.9.11.21.

Humanità 21.4.44.3

Humano St. 5. 44. 4

Humido 28. 24. 24. 24.

Humidita 19. 11. 33. 11.

Humile 210. 24. 112. 24.

Humilita 16. 12. 164. 3.
27. 25. 100. 4.

Humore 164. 12. 100. 3.

Humo 16. 12. 164. 3.
6. 3. 44. 5.

~~Humoribus 164. 12.~~

I

Idioma 100. 2. 09. 0.

Idioma 104. 14. 99. 2.

Idioma 230. 40. 123. 4.

Idioma 212. 10. 123. 20.

Idioma 100. 0. 17. 15.

Idioma 103. 14. 90. 10.

Idioma 100. 8. 05. 20.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 115. 14. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

Idioma 100. 10. 12. 10.

In sui 29.4.73.4.

In tutto 160.8.90.15.

In vano 210.8.11.7.

157

Inaspettato 20.1.18.7.

Inaspettato 30.7.18.10.

Inaudito 27.4.34.15.

Incantatore 25.7.100.10.
5.19.12.12.

Incastelato 27.8.
11.20.

Incarcare 109.4.100.10.

Incarcatione 20.7.4.
10.8.11.

Incarcato 27.4.3.10.19.

Incarcato 27.10.91.24.

Incidio 10.5.7.8.23.
Incidio 10.

Incerto 30.2.3.3.

Incerto 16.2.8.14.

Incerte 16.9.

Inclinare 40.2.59.20.

Inclinato 147.4.3.4.

Inclinato 30.12.22.11.

Inclinato 20.2.35.22.

Inclinazione 27.7.75.2.

Inclinante 2.3.3.9.

Inclinare 27.10.27.25.2.
27.9.11.6.12.8.

Inclinabile 147.2.9.2.

Inclinare 27.9.5.8.

Inclinabile 10.1.2.12.

Inclinare 27.10.11.7.

Inclinare 27.6.5.11.

Inclinare 27.7.9.1.

Inclinare 27.2.9.11.

Indictio 103.7. 99. 11.

Indictio 100.6. 9. 25.

Indictio 167. 7. 9. 10.

Indiviso 195. 12. 104. 12.

Indice 120. 2. 78. 10.

Indig. cit. deo. 100. 11. 14.
Indiviso 195. 7. 72. 7.

Indovino 234. 13. 125. 12.

Indulgentia 200. 10.

Indurre 11. 12. 00. 00.

Industria 291. 10. 123. 10.

Indicare 24. 10. 10. 24.

Indiviso 35. 4. 20. 25.

Intallivie 104. 8.
98. 21.

Intamare 105. 5.
99. 9.

Intamato 105. 6.
99. 10.

Intame 21. 12. 113. 7.

Intamia 21. 13. 113. 8.

Intale 103. 7. 90. 1.

Intale 103. 3. 00. 00.

Infelice 177. 3. 00.

Infelicia 177. 1. 95. 22.

Intermita 167. 10. 00. 00.

Intermo 167. 7. 00. 10.

Interno 230. 4. 10. 15.

Intiammare 10. 10. 6. 6.

Intiammato 177. 32. 4.

Infillare 155. 4. 53. 3.

Intillato 229. 2. 12. 2.

Infinito 11. 1. 0. 21.

Intocare 198. 10. 10. 6. 6.

Informare 192. 9. 102. 18.

Informare 19. 9. 87. 11

Informare 29. 10. 17. 15.

Informare 14. 10. 36. 23.

Informare 17. 9. 36. 22

Informare 29. 6. 17. 21.

Informare 14. 11. 63. 1.

Informare 14. 11. 63. 1.

Informare 14. 11. 63. 1.

Informare 14. 11. 63. 1.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Informare 194. 23. 23.

Immanorata 16.8. 11. 20.
 Immanorata 14.8. 61. 20.
 Immanente 21.6. 17. 20.
 Immanem 16.8. 11. 87. 20.
 Immanitatis 2.2.2. 14.
 Immanitatis 24.8. 117. 11.
 Immanitatis 14.8. 63. 20.
 Immanitatis 14.8. 102. 20.
 Immanitatis 24.6. 70. 10.
 Immanitatis 14.8. 81. 10.
 Immanitatis 14.8. 103. 26.
 Immanitatis 14.8. 105. 20. 2.
 Immanitatis 21.11. 55. 2.
 Immanitatis 14.8. 112. 15.
 Immanitatis 20.8. 11. 20.

Immanitatis 20.8. 112. 9.
 Immanitatis 20.8. 14. 21. 1.
 Immanitatis 14.8. 97. 10.
 Immanitatis 20.8. 20. 2.
 Immanitatis 20.8. 30. 0.
 Immanitatis 14.8. 82. 20.
 Immanitatis 14.8. 165. 8.
 Immanitatis 14.8. 71. 20.
 Immanitatis 14.8. 105. 20.
 Immanitatis 9.8. 10. 53. 26.
 Immanitatis 20.8. 70. 20. 2.
 Immanitatis 14.8. 106. 15.
 Immanitatis 14.8. 106. 13.
 Immanitatis 14.8. 12. 9.
 Immanitatis 55. 12. 31. 8.

Intellectus 20. 11. 21. 22.
24. 5. 11. 7.

Intellectus 104. 3. 09. 23.

Intellectus 20. 11. 10. 6.

Intellectus 34. 0.

Intellectus 20. 10. 11. 22.

Intellectus 210. 3. 12. 21.

Intellectus 104. 12. 10. 10.

Intellectus 20. 7. 11. 19.

Intellectus 109. 8. 06. 2.

Intellectus 109. 3. 10. 2.

Intellectus 274. 2. 12. 2.

Intellectus 274. 2. 12. 4.

Intellectus 167. 4. 09. 24.

~~Intellectus 61. 2. 21. 5.~~

Intellectus 276. 10. 104. 23.

Intellectus 449. 7. 64. 8.

Intellectus 200. 12. 111. 21.

Intellectus 27. 6. 10.

Intellectus 110. 3. 27. 7.

Intellectus 27. 7.

Intellectus 27. 7. 42. 10.

Intellectus 14. 10. 16.

Intellectus 20. 6. 110. 21.

Intellectus 120. 12. 10. 10.

Intellectus 120. 12. 7. 12.

Intellectus 120. 12. 7. 13.

Intellectus 20. 12. 39. 10.

Intellectus 120. 3. 77. 10.

Intellectus 2. 10. 22.

Intellectus 102. 3. 10. 10.

Intellectus 103. 6. 10. 20.

Intellectus 103. 6. 10. 20.

Lo legu... 226. 13 110. 19.

Lo non lo 102. + 55. 6.

Lo ledo 225. 4. 120. +.

Lo lutto 22. 4. 34. 26.

Lo lo 102. + 55. 10.

Lo lutto. 104. 22. 50. 22.

Lo lutto. 105. 22. 57. 3.

Lo lutto. 106. 12.

Lo lutto. 6. 7. 6. 5.

Lo lutto. 225. 7. 114. 3.

Lo lutto. 22. 11. 39. 23.

Lo lutto. 100. 3. 105. 14.

L

La 65.5 75.1.

Labw 13.1 0.21.

Ladba 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

A

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Ladew 45.2 50.15.

Lauare 31.7.22.7.

Lauanti le mani 25.7.19.13.

Lauato 25.12.16.24.

Laudare 130.4.74.7.

Laudato 190.4.74.4.

Lauore 25.12.123.14.
29.15.66.25.

Lauorare 125.12.13.0
66.25.24.

Lauoro 14.10.81.1.

Lauo 25.12.24.10.
~~24.24.~~

Leale 156.4.83.23.

Leato 307.12.111.9.

Lebbra 25.12.50.19.

Leza 50.6.33.19.

Legacin 220.7.118.4.

Legame 306.9.106.
110.15

Legare 306.9.110.15.120.11

Legge 20.14.229.10
42.21.125.10

Leggere 50.6.32.20.

Leggiero 169.3.20.25.

Leggierice 125.29.113.10.19

Leggiero 24.4.115.17.

Legna 162.2.06.27.

Legno 162.1.1.1.1.
06.25.

Legnami 153.12.82.2.

Legnaccia 134.12.75.4.

Legno 142.4.76.9

Legnola 161.4.06.14.

Leone 92.12.50.12.

Leopardo 16.7.31.18.

Lepore 22.9.14.19

Lepido gr. 11. 16.

Lepia gr. 10. 19.

Lepre gr. 4. 8. 21.

Lepia 54.

Lepame 171. 17. 92. 15.

Lepione 160. 15. 11.

Lepo gr. 11. 16.

51. 1. 20. 16.

Lepo la 10. 11. 16.

03. 10. 92. 0.

Lepre 274. 9. 11. 2.

Lepa 6. 11. 16.

Lepa 11. 16.

Liberalia 173. 11. 17. 10.

77. 9. 93. 7.

Liberalc 179. 7. 93. 2.

Libraic 195. 9. 104. 9.

Liberao 165. 9. 145. 8.

90. 2. 104. 9.

Libero 34. 18. 22.

Libera 34. 5. 18. 23.

Libra gr. 18. 50. 24.

Libraria 179. 11. 80. 2.

Libro 227. 11. 121. 9.

Libro gr. 9. 50. 20.

Libentia 170. 11. 70. 14.

Libenia 170. 12. 70. 15.

Libina 90. 11. 49. 14.

Libitane della 170. 12. 70. 14.

Libonelli 170. 11. 50. 18.

Libone 170. 11. 50. 15.

Libosina 170. 11. 11. 2.

11. 8. 60. 1.

Linea 170. 13. 14. 8.

Lingua 170. 11. 20. 15.

Linguaggio 170. 11. 20. 15.

Lino gr. 11. 50. 22.

Liquido 192. 12. 106. 3.

Lira. 224. 41. 20.

Lisciare 192. 12. 140. 8.
102. 21. 135. 26.

Lisciate 192. 15. 102. 22.

Liscia 170. 5. 70. 7.

Lire 185. 11. 102. 1.

Litigare 144. 1. 106. 10.

Lito 222. 13. 119. 11.

Luido 30. 1. 50. 16.

Luce 30. 1. 40. 7.

Lodare 29. 12. 43. 7.

~~11111~~
Logiare 192. 5. 102. 14.

~~11111~~
Lombi 69. 5. 37. 23.

Longo 106. 5. 57. 14.

~~11111~~
Lontano 224. 9. 113. 16.

Louare 29. 4. 108. 2.
20. 16. 57. 25.

Loquela 91. 10. 50. 6.

Lordo 200. 1. 111. 13.

Lotta 224. 12. 115. 4.

Lottare 56. 10. 31. 21.

Luce 20. 7. 60. 8.

Luernu 234. 14. 125. 14.

Lunare 183. 9. 70. 4.

Luccia 120. 6. 60. 7.

Lucio 21. 12. 39. 18.
16. 10. 30. 16.

Lumaca 224. 51. 2.

~~11111~~
Luna 122. 9. 66. 6.

Lungo 224. 5. 2.

~~11111~~
Lungo seminato di grano
122. 9. 69. 24.

Lupa. 222.4 119.2.

Lupo. 22.8 19.12.

Lutignuolo 3.14. 4.20

Lutigne 56.2. 28.24.

Lussuria 194.3. 56.10.

M

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Ma 100. 54. 15

Magallano 100. 54. 12

Magallano di vino 25. 10. 43. 50

Magia 96. 52. 2.

Magno 95. 51. 22.

Maggiordomo 170. 20. 1

Maguire 26. 27. 3.

Maguire 45. 62. 17.

Magnanimità 120. 2. 91. 15.

Magnifico 120. 2. 91. 14.

Mayo 100. 54. 13.

Mayo 169. 91. 0.

Mai 7. 11. 6. 24.

Mai 100. 54. 13.

Malattia 7. 11. 6. 24.

Malacertina 27.8.12.

Mal'anno 3.9.4.11.

Male. 32: 96.15. 4.8.
52.11

Maleceto 30.2.22.17.

Malelire 30.8.22.18.

Malestione 62.4.34.25.

Maligriti 16.5.11.17.

Maligro 3.2.4.9.

Malinoma 103.7.55.23.

Malinonico 109.9.60.9.

Malitao 3.26.4.21.

Malitia 16.4.11.16.

Malitio 20.4.43.22.

Malitatore 2.9.1.10.

Malitator 2.10.1.19.

1 Mammara 14.13.10.22.

mmella 223.5.119.20.

Mammelle 223.5.119.24.

Mammora 14.13.10.22.

Mancare 96.2.51.06.

Manca 94.0.

Manico 97.14.14.1.
52.14.62.1.

Mandare 21.11.49.10.

Mangare 151.4.155.7.
00.16.03.2.

Manica 150.10.00.12.

Manigione 193.14.103.11.

Manigione 193.14.103.11.

Manigione 193.14.103.11.

Manica 175.13.94.8.

Manigione 149.2.79.17.

Mano 23.11.45.13.

Mano sinistra 97. 14. 52. 06

Mano parlante delle bellie

24. 20. 117. 9.

Manuelo 97. 6. 47. 15.

Manufacturine 97. 27. 47. 16

Mantere 109. 8. 59. 6.

Manterato 24. 5. 20. 14.

Manrice 109. 4. 79. 16.

Manuigina 141. 4. 85. 19.

Manuiglianti 132. 2. 71. 11.

Mane 29. 12. 117. 19.

Manizano 103. 2. 56. 1.

Manitare 28. 3. 96. 7
20. 16. 52. 7

Manitassi 24. 2. 20. 26.

Manito 24. 5. 45. 22.

Manello 97. 10. 47. 19.

Manire 90. 15. 53. 27. 0

Manedi 154. 4. 82. 11.

Manino 90. 45. 53. 16

ManinBlac 99. 7. 53. 17

ManinVlat 90. 14. 53. 1.

Manno. 97. 3. 53. 19.

Mano 90. 11. 53. 12.

Manichio 97. 2. 12. 11.

Manicau 20. 10. 17. 10

Manonatu. 20. 7. 24. 1.

Manegru 25. 9. 26. 23.

Manimurad 29. 10. 120. 14.
48. 24. 65. 7.

Manurac 97. 4. 47. 10.

Manuro 114. 9. 61. 24.

Medicare 170.4. 98.3.

~~X. H.~~ Medicina 277.4. 370.4.
116.7. 126.10.

Medico 277.4. 100.5.
24.4. 40.23.

Medicare 162. ^{59.17} 90.15.

Meglio 179.4 95.26.

Meiungoli 170.2. 70.5.

Melo 107.0. 54.4.
30.20. 50.4.

Melone 121.4. 70.20.

Membro 9. 3.5.

Memoria 120.8. 158.10.
65.1. 04.14.

Memoriale 44. 11. 62.14.

Mendicare 24.3.
15.19.

Mendus 427. 25.3.

Mente 65.4 34.10.

Mentire 60. 13.
37.16

Mento 121.9. 71.1.

Mentre 144.4. 02.22.

Mercante 177.4. 72.12.

Mercantini 177.4 79.24.

Mercede 47.9 04.11.

Mercuri 175.4 73.7.

Merda 121.12. 65.21.

Meretice 104.4. 50.11.

Merito 157.4 04.10.

Messa 206.4. 129.4.

Messaggiero 224.10 120.11.

Mekhino 107.4. 98.14.

Mescolare 27.3.

Mescolato 27.3. 7.4.

Mete 177.4. 95.14.

Melito 129.2. 69.17.

Metallo 20.8. 200.4.
30.13. 116.15.

Mesera 29.5. 22.9.

Mellano 20.4. 200.4.
50.12. 112.23.

Mello 29.13. 70.1.

Miele 65.10. 36.25.

Miesse 25.6. 68.7.

^f Miglio legume 139.26.
75.2.

Miglio grano 109.26. 59.12.

Migliorare 105.11. 99.15.

Migliore 105.9. 10.

Mille 110.26. (99.13. 14.

Milla 69.13. 126.5.

⁺ ~~30.4. 94.15.~~
Minestra 99.13. 54.2.

Minestrone 65.2. 35.15.

Misera 107.10. 58.9.

⁺ Minaccare 58.6. 31.1.

Minacciato 100.7. 87.4.

Minimo 100.2. 67.21.

Ministro 100.26. 66.10.

Misere 104.14. 97.11.

Minuto 203.2. 119.15.

Miracolo 152.12. 81.18.

Mirra 100.3. 50.14.

Mitico 150.5. 80.7.

Mitura 104.2. 45.25.

Miturare 100.26. 55.20.

Mitigare 65.2. 35.21.

Mura 100.4. 50.22.

Motile 70.4. 22. ~~100.26. 59.13.~~

Modello 107.5. 105.9.

Moderatione 105. 11. 57. 6.

Modestia 60. 9. 206. 87.
33. 16. 107. 17.

Modesto 60. 12. 33. 26.

Moderno 12. 11. 9. 12.

Modo. 206. 3. 115. 25.

Moyle 29. 11. 48. 25.

Mola 46. 12. 27. 14.

Molle 92. 3. 50. 15.

Molesti 125. 5. 67. 18.

Molica 129. 10. 68. 24.

Molestare 44. 12. 31. 8.

Molinaw 102. 9. 55. 14.

+ 1. 11. Molino. 226. 19. 121. 6.

Molti 121. 3. 65. 12.

Multiplicare. 143.
10. 16.

Multitudine 113. 16. 11.
0. 23.

Multo 121. 2. 65. 11.

Multo put 124. 2. 98. 24.

Mona 45. 6. 26. 20.

Mona 114. 5. 61. 20.

Mona 124. 2. 67. 7.

Mona 114. 2. 61. 22.
2

Mona 65. 11. 35. 20.

Mona 50. 10. 29. 4.

Mona 122. 11. 44. 25.

Mona 60. 1. 37. 4.

Mona 42. 2. 25. 25.

Mona 121. 1. 65. 25. 7.

Morbilla 214. 2. 114. 25.

Morbido 92. 3. 50. 15.

Morale 25. 12. 39. 24
Mordace 4. 7.
Mordere 22. 12. 44. 26.

Morire 145. 6. 61. 7.
Morir delle bestie. 147. 26. 105. 18.
Mormorare 215. 12. 4. 2. 115. 21.

Mormurare dei fiumi d'altri. 2. 14.

Mormorazione 256. 21. 15.
4. 5. 115. 22

~~Morir delle bestie 147. 26.~~

Moro 22. 10. 39. 7.

Mortale 127. 9. 60. 23.

Mortificatura 25. 13. 44. 24.

~~Mortale 127. 9. 60. 23.~~

Mortaro 2. 12. 4. 3.

Morta 165. 14. 89. 3.

Mortella 127. 6. 66. 17.

Morto. 25. 13. 44. 15.

Morica 175. 10. 12. 12. 14. 14.
Morto 125. 20. 66. 21.

Mortaccio 183. 24. 98. 16.

Morbi. 22. 14. 45. 1.

Mortare 149. 9. 59. 7.

Mortuo. 179. 24. 96. 8.

Mouere 205. 12. 110. 4.

Mobbo. 22. 14. 25. 7.

Muffa 142. 2. 76. 13.

Mugire 115. 7. 60. 16.

Mugito 149. 2. 61. 9.

Mula 277. 24. 126. 14.

Mulattiero 105. 24. 57. 9.

Muraglia 192. 4. 102. 20

Murare 101. 6. 54. 24.

Murare 100. 7. 54. 25.

Mirus 370. ult. 123.8.

~~Mutabile 192.11~~

Mutabile 129.12.69. ult.

Mutare 200.4.106.25.

Mutatu. 125.7.44.21.

Mutatione 195.2.106.5.

Muro, 125.6.90.22.

Mutulo 124.6.90.22.

Mutica 129.10.66.19.

Mutius 125.9.66.20.

12. K.

Namo 60.5. 124.5.
33.19. 72.19.

Narani 170.7. 70.5.

Narrare 52.2. 31.16.

Narratione 26.3. 41.3.

Narii 120.9. 70.12.

~~Narare~~ 57.11. 70.10.

Narondore 31.17. 23.1.

Naroth 19.25

~~Narone~~ 57.11

Natala 211.5. 100.9. 103.12

Natale di (Chilo. 107.2.
101.9.~~Natante~~ 35.4

Natu. 202.5. 119.3.

Natione 176.14. 94.24.

Natura 17.7. 12.9.

Naue 102.60.15.

Naufragio 210.7. 122.26.

Nauigare 49.11. 61.12

Nauigare 49.10. 61.11

Nauigatione 222.12. 119.10

Nebbia 171.14. 132.1.
71.7.

Necessario 116.00.24.

Necessario vato, 20.2

Necessita 171.7. 00.23.

~~Necessario, vato 27.12. 20.2~~

Negare 171.12. 30.7.

Negatione 14.2. 30.12.

Negatu. 171.19. 30.0.

Negligenze 171.17. 97.4

Negligenza 171.6. 97.3.

Negotiaro. 171.14. 07.5

Negotio 144.10. 01.1.

Negro 210.6 112.10.

Negromante 100.10. 54.13.

Negromantia 95.10. 51.21.

Nel 67.7. 35.7.

Nepote 15.10. 11.7.

Nero dell'occhio 20.10. 48.11.

Nessuna 95.7. 10.

Nettuna cosa 71.6.25.

— Nessuno 95.7. 19.

— Nervus 200.15. 117.5.

Neta faccia 05.9. 45.11.

Nette 27.9. 44.8.

Nevella 25.10. 25.8.

Nevo 26.4. 167.10.
41.4. 90.3.

Neve 127.7. 94.26.

Neuigare 127.2. 94.26.

Nido. 12.6. 12.0.

Niente 27.5. 7.6.

Nò 195.6. 71.15.

Nocturno 127.7. 60.17.

Nocturno 101.14. 55.5.

Nobile 67.7. 35.10.

Modulare 100.11. 96.19.

Noce 195.9. 71.10.

Noi 201.7. 115.19.

Noi amano 205.10. 115.15.

Nome 158.9. 04.26.

Nominare 160.10. 115.23.

Nominato. 160.10. 115.24.

Non 170. 71. 15.
Non Gatto 64. 3.
Non 170. 24. 7. 112. 4.

Non 170. 71. 15.

Nonna 170. 71. 15.

Nonno 170. 71. 15.

Notio 205. 27. 115. 19.

~~Notitia 205. 27. 115. 19.~~

Nota 170. 71. 15.

N. K. Notare 67. 5. 36. 21.

Notare 170. 71. 15.

N. K. Notato 66. 14. 36. 14.

Notitia 110. 12. —

Notte 44. 19. 9. 6.

Notula 96. 6. 52. 4.

Notumbe 71. 17.

Notitia 66. 14. 36. 14.

Notitia 44. 19. 9. 6.

Notumbe 71. 17.

Notumbe 71. 17.

Notumbe 71. 17.

~~Non Gatto 64. 3.~~

Notte 67. 5. 36. 21.

Notte 170. 71. 15.

Notte 170. 71. 15.

Numerare 205. 27. 115. 19.

Numerato 205. 27. 115. 19.

Numeri 36. 21. 21. 23.

Nuocere 59. 27. 29. 25.

Nuora 170. 71. 15.

Nuotare 205. 27. 115. 19.

Nuotatore 222. 14. 119. 13.

Nuova 205. 27. 115. 19.

Nuovo 146. 5. 70. 19.

Nuova 146. 5. 70. 19.

Nuovo 146. 5. 70. 19.

Nuovo 66. 14. 36. 14.

Nuova 146. 5. 70. 19.

Nutrimento 290. 4. 122. 1.

Nutrice 227. 7. 121. 11.

Nutriti 290. 4. 122. 1.

~~ruca 109.3~~

~~Ataca 192.7~~

~~Vainito 29.9~~

~~Ataca 211.14~~

~~Vainito 120.10~~

ò . 173. 7. 72. 3.
 Obedientia 115. 15. 62. 6.
 Obediente 115. 4. 62. 2.
 Obelice 115. 4. 62. 7.
 Obligato 90. 3. 13. 4.
 Obligato 111. 7. 20. 25.
 Obra 115. 2. 9. 23.
 Obsequio 100. 2. 50. 19.
 Occhi 127. 17. 95. 17.
 Occhiali 157. 14. 24. 16.
 Occidentale 26. 10. 21. 22.
 Occisione 163. 7. 27. 20.
 Occorre 110. 2. 60. 20.
 Occurre 215. 1. 115. 2.

Odiato 37. 7. 20. 1.
 Odis 175. 30. 94. 5.
 Odore 114. 25. 90. 10.
 Odorato 120. 5. 69. 6.
 Odorato cento 20. 4. 69. 5.
 Odore 170. 15. 91. 26.
 Odorifero 170. 12. 91. 26.
 Offendere 177. 10. 20. 26.
 Offensione 149. 13. 20. 1.
 Offensore 101. 1. 54. 19.
 Offenzia 169. 20. 91. 13.
 Offici 62. 2. 34. 24.
 Officiale 120. 7. 64. 23.
 Offitio 30. 4. 10. 7.

Oglio 29.5 20.13.

Ogna 120.24: 144.3.
74.4717: 77.12.

Ogni 24.9 45.26.

Ogni cosa. 24.10 45.06.

Ogni di 24.14 46.5.

Ogni giorno 24.14 46.1.

Ogni uno 24.13 46.7.

Ohime 179.4 72.4.

14. K Oliva 60.1 73.15.

Oliveto. 29.24. 33.14

14. B. Ombelw 24.10. 24.11.
115.1: 105.16.

Ombra. 26.17. 47.1.

Oncia 102.10 97.22.

Onda 22.6. 14.16.

Opera 14.24. 01.6.

Operare 50.7 72.17.

Operario 123.12. 66.23.

Opinione 90.10 49.13.

Opporti 225.12. 120.12

Oratione 23.5. 11.5.

Oratorio 153.1 01.22.

Oratore 146.1 70.15.

Ordinare 145.14. 104.14

Ordine 19.10 77.10.

Ordine sagw. 09.15. 48.16.

Orechie 29.6. 48.20.

Orecchio 27.4. 27.21.

Orefice 135.9. 72.9.

Orfano 179.2. 72.2.

Organo 174.20. 72.22.

Orientale 1.25.8.

Oriente 1.41.7.

Origine 222.6. 121.3.

Oriente 114.4.12.
6.26.27.

Oro. 196.4. 104.26.

Oro 174.9. 72.26.

Orologio 146.4. 79.6.

Oro 37.6. 22.6.

Oro 297.18. 126.13.

Oro 147.4. 79.7.

Oro 222.22. 10.

Oro 18.24. 11.11.

Oro 221.7. 110.17.

Oro piccolo 25.2. 46.14.

Oro 206. 43.17.

Osteo. 29.4. 43.6.

Osteo 14.12. 10.23.

Osteo 16.7. 106.17.

Osteo 37.11. 19.2.

Osteo 24.4. 26.11.

Osteo 16.4. 90.23.

Osteo 20.7. 43.14.

Osteo 22.4. 119.13.

Osteo 22.4. 110.27.

Osteo 127. 20.

Osteo 252.8. 124.1.

Osteo 127. 0.

Osteo 133.40. 72.10.

Osteo 167.14. 127.26.

Osteo 27.14. 47.24.

Osteo 27.4. 47.18.

Osteo 5.4. 5.21.

Osteo 27.2. 47.17.

P.

Pace 60.6. 25.2. 124.1.
77.20: 39.17: 66.14.

Pacificanti 177. 7. 32.6.

Pacifico 124. 5. 67.4.

Padella 174. 40 93.17.

Padiglione di (camp.) 29. 14.
43.10.

Padre 96. 17. 14.
52.12.13.

Padregno 27. 3. 12.16.

Padrino 120. 10. 69.11

Padrona 170. 7. 74.6.

⁵K Padronanza 170. 9. 74.8.

Padrone 170. 8. 68.17.
74.7.

Padron di Naue 127. 3.
68.17.

Paesano 307. 4. 111.5.

Paese 250. 5. 2.

Paga 27. 41. 41.26.

Pagare 27. 14 42.2

Pagato 27. 12. 41.14

Paggio 150. 10 05.2

Paglia 120. 3. 75.5.

Pagliaro 160. 19. 06.8.

Pala di ferro 191. 14. 71.1.

Palavizog. 14. 12.
33.12. 117.22.

Palavlo 177. 2. 7. 79.14.15

Pallo da giocare 17. 6.
9. 14.

Palma albero 100. 10. 100.

Palma della mano 134. 2.
70.21.

Palmo misura 120. 5. 0.
16. 4. 5.

Pallido 100. 5. 48.4.

Palomba 177. 6. 95. 5.
 Palombo 177. 5. 95. 4.
 Palpare 13. 3. 10. 7.
 Palpebra 90. 3. 49. 6.
 Palude 175. 3. 93. 25.
 Pancia 120. 12. 66. 9.
 Pane 143. 13. 77. 7.
 Pane in vino 170. 7. 91. 20.
 Pano 159. 24. 52. 10.
 Pansola 46. 10. 54. 20. 73. 18.
 Pansola 52. 25. 114. 9.
 Pansola 252. 6. 39. 19.
 Paone 135. 13. 73. 24.
 Paradiso 154. 2. 02. 12.
 Paradiso terrestre. 10. 12.
 29. 8.
 Paragone 135. 8. 72. 8.
 Paratita 166. 9.
 09. 13.

Paratitico 166. 9. 09. 13.
 Parentale 129. 6. 69. 21.
 Parente 176. 14. 94. 24.
 Parere 109. 12. 19. 10.
 Parlare 91. 12. 50. 9.
 Parola 163. 10. 165. 8.
 07. 14. 05. 24.
 Parte 292. 3. 123. 26.
 Parte di acqua della mano.
 289. 7. 119. 16.
 Parte di vino della lingua
 189. 5. 101. 5.
 Partecipare 100. 12. 50. 23.
 Particolare 196. 12. 104. 24.
 Partiti 197. 12. 102. 6.
 Partito 219. 6. 117. 13.

Park 25.5 16.10.

Parrice 20.9 10.12.

Parrigiero. 202. 108.13

Parrigio 209.7 108.14.

Pattare 199. 20. 106.8.

Passeggiare 56.19. 31.24.

Pattibile 56.6. 31.17.

Pattione 100.2. 97.20

Pattione di (huiv. 104.7.
101.2.

Pattino 20.12. 43.23.

Pattu, p. dove H. patta 195.19.
104.13.

Pattu nel (umirare 162.7.
57.5.

Pattore 106. 10 57.19.

Panere puto 55.7 31.9.

Panolo 174. 11. 93.11.

Pasqua 120. 12 74.11.

Pasta 201. 118.11.

Pasty 25. 100 145.10.
25.9. 77.4.

Pastore 126. 11 57.20

Pastore y. legar (small) 16.10.
23.11

164. Pattenente 116. 6. 62.27.

~~116. 6. 62.22.~~
Pattenla 116. 6. 62.22.

Patore 105. 11 56.23.

Patsicida 97. 11 12.21.

Pateggiare 209. 112.5.

Pattu 204. 8. 202.6.
Pattigione 111.15.

~~Pattifla 25. 11 10.12.~~
~~10.12.~~

197.6. 154.14. 205.9.

Patticida 12.21.

Pattimento 21.5 78.15.

Paura 21. 113.10.

Paurato 101. 8. 54. 21.

Pavina 171. 12. 3.

Pavlo 16. 10. 6. 10.
227. 12. 2. 34. 16.

Peccare 144. 6. 77. 15

Peccato 144. 9. 77. 18

Peccatore 144. 27. 320. 24.
726. 118. 10.

Peccatrice 144. 27. 77. 15.

Peece 144. 14. 76. 4.

Peggior 129. 10. 96. 4.

Peggiorare 129. 9. 96. 3.

Pegno 225. 8. 120. 3.

Pelare 42. 9. 25. 5.

Pelle 175. 14. 94. 9

Pelle d'animali 69. 12.
307. 3.

Pelle humana 155. 5.
03. 4.

Pelle di pelle. 175. 14. 94. 6

Pellegrinare 135. 11. 47. 24

Pellegrino 100. 3. 96. 11.

Pelliccia 159. 7. 05. 14.

Pelo 15. 11. 5.

Peloso 126. 11. 94. 21.

Pona 20. 14. 42. 22

Ponere 230. 10. 122. 16.

Pendente. 47. 4. 27. 21.

Penire, 252. 14. 124. 12.

Penna 26. 11. 100. 11.
41. 7. 100. 20.

Penitente 102. 11. 16. 6. 7.
55. 16. 20. 7. 0.

Penitente 104. 9. 56. 16.

Pentare. 347. 11. 199. 5.
105. 10. 106. 11.

Persiero 150. 14. 85. 4

Pontimento 104.10.56.17.

Pontisi 173.2.93.11.

Pentito 207.9.111.3.

Pepe 144.15.22.23.20

Per 170.2.145.7.
77.1.95.16.

Perla 145.10.70.10.

Per Dio 95.8.51.15.

Per tutto 97.11.85.1
+6.7.52.24.

. Perdere 21.1.24.9.

Perdonare 207.6.112.3.

Perdono 307.10.111.4.

Perdita 72.10.19.17.

Perfetto 172.16.87.
74.19.90.17.

Perfidia 65.12.76.64

Perfido 124.16.99.4

Perfezione 61.12.74.18.

Pergamo 149.4.79.19.

Pezzola 173.16.93.7.

Permeare 199.16.106.21

Perla 97.12.52.25.

Pero 162.4.87.2.

Pericolo 157.2.85.7.

Perpetuo 148.2.84.19.

Perseverare 197.2.101.20

Perseguire 177.19.12.
7.15.101.20

Perseverare 208.15.
111.23.

Pertico 10.2.8.7.

Pertona 149.12.85.19

Pertinere 115.2.

Perturbare 192.13.1.

Pernuèrta 178. 19. 72. 13

Pernuèrta 16. 6. 11. 18.

Pesante 202. 19. 108. 11.

Pesare 11. 10. 9. 3.

P. L. Pesato - 11. 11. 9. 4.

Pesare 107. 12. 100. 7.

Pekato. 90. 8. 49. 11.

Pekatore 102. 12. 55. 17

Pesce 60. 4. 127. 14.
37. 7. 69. 1.

Pesce 12. 2. 225. 4.
9. 10. 120. 9

Pettimo 19. 24. 70. 9.

Pesare 39. 1. 23. 4.

Pesce 35. 165. 4.
4. 12. 107. 17.

Pettinare 30. 10. 18. 19.

Pettinanti 56. 11. 31. 22.

Pettine 14. 9. 10. 24. 10.

Pettine 109. 9. 179. 25. 116. 8.

Petto del braccio dal go-
mino alla mano, cubito.

35. 14. 14. 24.

Petto 127. 12. 68. 26.

Piacere 97. 4. 46. 12.
12. 10. 50. 4.

Piacente 126. 3. 68. 4

Piaga 167. 7. 68. 21.

Pian piano 91. 7. 50. 3

Pianella 85. 4. 107. 2.
46. 10. 54. 20.

172. 6. 164. 14. 219. 9.
73. 18. 82. 25. 114. 9.

Pianeta 107. 7. 100. 1.

Piangere 107. 17. 100. 8.

Piano 55. 10. 71. 4

Pianta, d'Erba, 34. 12.
20. 29

Pianta del piede 67. 24.
37. 7.

Pianture 29. 7. 23. 6.

Pianto 117. 24. 100. 9.

Pinnura 55. 2. 71. 4.

Piarba 179. 7. 92. 27.

Piastro 127. 2. 107. 2. 125. 2.
60. 22. 59. 23. 92. 22.

Piastro cupo 140. 7. 75. 9.

Piavla 170. 10. 74. 9.

Picca 95. 6. 124. 10. 222. 7.
50. 2. 73. 1. 107. 26.

242. 4. 113. 18.

V Piccione 177. 4. 95. 3.

Piccolo 221. 7. 118. 13.

Piede 140. 1. 75. 3.

Piega 60. 3. 37. 6.

Pieganti 107. 4. 59. 24.

Pieno 150. 7. 84. 24.

Pietà 14. 2. 60. 2.

Pietra 274. 10. 125. 10.

Pigliare 34. 2. 24. 10.
710. 19. 1.

Pigliar errore 70. 4. 10. 9.

Pignatta 86. 1. 46. 22.

Pignattaro 105. 4. 55. 21.

Pigrizia 220. 4. 118. 7.

Pigro 220. 19. 118. 8.

Pilastro 13. 4. 10. 5.

Pio 14. 19. 245. 2.
60. 3. 123. 10.

Pioggia 229. 9. 119. 7.

Piombo 88. 7. 142. 12.
48. 6. 76. 17.

Piovare 29. 12. 17. 26.

Pistare 24. 4. 20. 22.

Pini 104.4 56.10.

Pini la. 24.7. 40.3.

Pini qua. 12.3. 9.11.

Pini medi 99.8 53.27

Polla 25.2. 40.15.

Pillicare 26.8. 115.16.

Placare 125.7. 92.16.

Plabe 43.4 75.4.

Poco, adiet. 124.7. 67.20

Poco aduerv. 125.9. 67.22

Podagra 182.2. 71.10

Podere 115.6. 62.9.

Poeta 140.10. 75.12.

Polire 190.8. 105.26.

Pollastro 57.4. 30.6.

Pollastro 206.14. 245.14.
110.21: 115.23.

2. L. Pollastro 239.5 124.17.

Pollice ^{detto} 213.16 114.17

Polmone 177.12. 95.11.

Polpa 24.5. 16.21.

Polio 101.8. 54.26.

Poluone 101.3. 96.16.

Poluere 100.10. 66.7.

Pomo 14.4. 30.20.

Ponente 36.7. 21.19.

Ponte 228.2. 295.2.
39.10: 124.14

Pontefice Romano. 1412.
75.10.

Porca 202.9. 108.7.

Porcario 105.12. 57.7.

Porco 202.5. 108.7.
108.3. 4.

Porgere 107. 6. 59. 4.
 Porpora 124. 15. 77. 56.
 Porta, verb. 29. 12. 54. 1.
 Porta 100. 11. 29. 4.
 59. 13. 122. 15.
 Portami 147. 4. 29. 6. 13.
 Portare 100. 11. 67. 3.
 Portato 116. 7. 62. 20.
 Portare 105. 6. 57. 1.
 Porto 92. 10. 50. 21.
 Portinari 26. 14. 47. 2.
 Portione 115. 6. 62. 9.
 Portile 200. 11. 31. 12.
 11. 20.
 Porteri 56. 12. 31. 23.
 Potare 171. 14. 92. 13.
 Potare 171. 10. 92. 12

Potente 160. 14. 07. 19
 Potenta 166. 13. ~~29. 11.~~
 09. 12.
 Potestà 25. 6. 45. 8.
 Potero 27. 13. 45. 15.
 Potentia 27. 12. 45. 14
 Potu 174. 7. 72. 21.
 Pratica 97. 6. 52. 19.
 Praticare 117. 7. 67. 10
 Precedere 145. 4. 75. 21.
 Precipitarsi 39. 14. 10. 2
 Precipitio 29. 14. 45. 16
 Preda 145. 1. 70. 2.
 Predica. 75. 4. 40. 17.
 Predicare 25. 5. 40. 19.
 Pregare 22. 1. 14. 11.

Prelato 102. 24. 97. 14.

Premere 200. 8. 107. 2

Premiare 297. 4. 126. 4

Prendere 31. 10. 19. 1.

Presenza 142. 11. 01. 17.

Preso 25. 9. 26. 17.

Prestamente 96. 10. 52. 9

Preso 96. 9. 52. 7.

Presunzione 197. 6. 106. 12

Prete 120. 6. 64. 26.

Prendere 96. 11. 12.

Prezioso 170. 11. 73. 14

Prevenire 147. 5. 75. 22

Prezzo 170. 9. 24. 2

Primiparo della casa 37. 8.
16. 21.

Primogenito 147. 11. 76. 1.

Principale 127. 5. 92. 25.

Principio 173. 4. 92. 24

Prinato 102. 12. 97. 24

Primo 102. 12. 97. 24

Proiezione di Patti 95. 12.
10. 23.

Procuratore 194. 9. 103. 21.

Prodigio 100. 4. 96. 9.

Profeta 143. 1. 76. 20

Profetia 143. 2. 76. 21.

Profumare 17. 16. —

Profumo 147. 7. 80. 26.

Proibire 142. 13. 76. 18.

3. 1. Promessa a Dio, o a Sani.

2. 24. 107. 1.

4. 18. 96. 24

Promettere 199. 8. 106. 14.

~~Professione~~ 29.

Punto 124. 10. 67. 9.

Purmontia 21. 10. 50. 7.

Proporre 20. 1. 12. 2.

Proposito 163. 10. 82. 1.

Prova 223. 11. 119. 9.

Protezione 144. 6. 75. 23.

Provanzi 194. 4. 103. 16.

Proverbio 120. 10. 65. 24.

Providenza 20. 13. 43. 24.

Prudentia 64. 6. 34. 12.

Prudente 64. 8. 34. 11.

Publicare 200. 11. 107. 6.

Pueritia 165. 12. 89. 1.

Pulce 225. 1. 119. 14

Pulpito 199. 8. 79. 19.

Pungere 104. 5. 97. 2.

Purgare 104. 4.

Purgatorio 194. 10. 103. 2.

Purificatione della Mad.^a

105. 4. 57. 16.

Purità 194. 11. 103. 23.

Puro 194. 12. 103. 24.

Putrefazione 174. 8. 99.

Pugna 203. 2. 108. 15.

Q

Quà 12. 2. 9. 16.

Quadragesima 45. 14. 27. 1.

Quadrato 174. 24. 77. 4.

Quadrupede 134. 14. 73. 5.

Qualche cosa 145. 27. 70. 4.

Qualche volta 14. 29. 7.

Quale 14. 6. 11. 79. 2.

Qualità 145. 20. 70. 8.

Quando 14. 6. 13. 79. 4.

Quanto 145. 4. 70. 5.

Quasi 5. 10. 5. 20.

Quotidianus 157. 19. 22. 2.

Quell'altro 72. 9. 39. 6.

Quella donna 22. 5. 39. 2.

Quiere 29. 1. 42. 23.

Quieto 46. 14. 27. 2.
27. 16. 43. 24.

Quelle donne 22. 6. 39. 3.

Quelli 24. 5. 40. 5.

Quelli amano 27. 9. 79. 2.

Quelli domandano 22. 27.
39. 5.

Quello ama 22. 27. 30. 11.

Quello domanda 22. 27.
39. 4.

Quercia 142. 13. 66. 10.

Quest'anno 57. 7. 33. 7.

Questa mattina 145. 6. 94.

Questa notte 56. 5. 16.

Questa sera 5. 5. 9.
5. 15. 19.

Questione 22. 27. 113.

Queto 46. 14. 27. 16.

Quietare 147. 2. 102. 26.

1.1.

R.

Rabbia 200. 14. 110. 9.

Raccolta 207. 110. 27

Raccomandare 209. 59. 3.

Radii 15. 15. 15. 40.
11. 12. 65. 23.

Raddoppiare 176. 15. 94. 25.

Raffigurare 127. 9. 10. 26.

Raffreddare 136. 60. 2

Raffrenare 20. 14. 17. 14.

Raggio 105. 9. 17. 9.
50. 25. 92. 16.

Ragione 159. 5. 01. 25.

Ragno 210. 11. 117. 4.

Rallentare 100. 15. 99. 7.
96. 23.

Rame 144. 11. 20. 78. 11.

Rampino 5. 14. 5. 24

Rana 15. 5. 9. 24

Ranocchia 175. 9. 24

Rapa 174. 11. 93. 10.

Rapace 175. 11. 93. 4

Rappellare 15. 9. 15. 10.
71. 5. 02. 4

Raschiare 17. 11. 47. 20.

Raus 20. 11. 11. 11.

Rè. 14. 9. 30. 18.

Redenzione 17. 2. 92. 9

Refrigerio 120. 7. 10. 9. 8.

Refugio 165. 10. 00. 2

Regenerare 15. 5. 32. 12

Regina 45. 10. 11.
26. 24. 25.

Reyno 159. 11. 02. 5.

Religione 36. g. 21. 21.

Remo 59. 6. 191. 24.
73. 6. 71. 8.

Remi 215. 12. 274. 25.
114. 11. 125. 16.

Reputare 225. 11. 170. 11

Resnuere 205. 11. 24. 8.

Resistere 226. 11. 120. 19.

Respirare 31. 7. 18. 25.

Restitutio 103. 12. 50. 5.

Reti 106. 6. 54. 9.

Rettonico 146. 11. 78. 15.

Ribellione 22. 11. 77. 8.

Ricattare 275. 11. 174. 0

Riccostra 28. 8. 163. 13.
87. 26.

Ricreare 100. 12. 19. 22
58. 23.

Ricomperare 130. 13.
74. 12.

Ricordare 115. 4. 63. 7.

Ricorrere 200. 9. 72. 24.

Ridere 50. 7. 32. 21.

Rifutare 117. 6. 63. 9.

Rimediare 21. 11. 38. 18.

Rimettere in terra 141

Reminere 20. 8. 23. 26.

Rinfacciare 164. 14. 88. 11

Ripotare 75. 10. 40. 23.

Ripoto 29. 11. 42. 23.

Riportare 8. 7. 7. 8.

Riprendere 105. 11. 99. 5.

Riscaldare 82. 11. 44. 19.

Riscuotere 112. 12. 60. 25.

Risolvere 192. 11. 102. 9.

Rispondere 20. 14. 14. 14.
43. 25. 44. 20.

Risvegliare 19. 17. 10. 7.

Risurrezione 10. 8. 8. 13.

Ritornare 40. 4. 19. 23.

Rimediare 50. 4. 32. 10.

Rinezonza 175. 12. 93. 5.

Rimovere 10. 10. 7. 9.

Robbare 42. 4. 60. 14.

Rodere 32. 10. 14. 20.

Rogna 123. 12. 66. 13.

Romere 306. 7. 110. 13.

Rompere 380. 12. 20.

Rosa 14. 4. 30. 13.

Rossignolo 314. 4. 20.

Rospo 246. 4. 115. 26.

Roth 227. 4. 121. 12.

Rota 16. 11. 14.

Rotella 144. 7. 12. 13.

Rouere 100. 17. 66. 10.

Ruggine 122. 4. 66.

Ruggine 277. 4. 126.

S

Salbato. 149. 79. 29.

Sacerdote 124. 6. 67. 5.

Sacerdoti 124. 2. 67. 6.

Sacco 152. 5. 8. 81. 11. 14.

Sacilegio. 120. 7. 64. 81.

Sacca 25. 10. 39. 22.

Sacrificio 60. 8. 37. 11.

Salariare 219. 4. 114. 4.

Salato 27. 4. 19. 26.

Saldo 126. 8. 68. 9.

Salte 97. 10. 98. 8.
52. 23. 53. 9.

Salzare 96. 7. 49. 10.

Salzare 157. 5. 84. 7.

Salutare 115. 5. 63. 8.

1. Sanguine 164. 12. 100. 16.

Santi 226. 0. 121. 1.

1. Santo 226. 6. 7. 120. 21. 16.

Saracena 165. 9. 00. 25.

Sbirro 9. 12. 0. 2.

Sbirri 150. 5. 84. 22.

Scala 233. 9. 124. 15.

Scale 299. 4. 124. 16.

Scannare 41. 2. 24. 15.

Scanno 106. 2. 59. 6.

Scaguna 179. 2. 15. 23.

Scimia 6. 2. 5. 16.

Sciapito 22. 10. 14. 18.

Sciocchezza 155. 4. 99. 8.

~~Scingaro~~ da Lucia 147.10
75.16.
Scingaro da Lucia 11

Scienza 25.5. 15.16.

Scienza 21.10. 14.10.

Scienza 100.19. 65.6.

Scienza 91.8. 49.23.

Scienza 203.4. 117.18.

Scienza 139.11. 74.25.

Scienza 75.8.

Scienza 34.4. 15.20.

Sciolto 20.1. 17.0.

Scolorito 67.14. 37.3.

Scopare 45.2. 25.13.

Scopare 34.9. 15.25.

Scola 171.12. 92.14.

Scolaro 11.6. 60.6.

Scoloro 197.0. 107.5.

Scodella 140.6.

Scommunica 214.7. 114.1.

Scommunicato 214.7. 114.1.

Sconciarsi, donna grama.
60.5.

11.5.

Scorgitura 20.11. 17.18.

Scorgitura 20.2. 17.2.

Scopa 220.7. 110.2.

Scopare 44.7. 26.2.

Scoperta 220.7. 110.2.

Scoperto 29.2. 27.5.

Scopo 69.1. 37.19.

Scoprire 37.11. 22.11.

Scordarsi 307.18. 16.

Scordato 20. 14. 10. 17.

Scordano petre 166. 8. 09. 12.

Scorrucchiato 19. 7. 12. 22.

Scorrucchiati 2022 13. 23.

Scorticare 19. 10. 13. 3.

Scorticamento 19. 9. 13. 2.

Scorticato 19. 11. 13. 4.

~~Elle~~ Scorsicare 277. 2. 125. 19.

Scorciato 130. 1. 70. 3.

Scorla 277. 19. 123. 21.

Scorciare 27. 11. 47. 19.

Scorigan 154. 54. 02. 26.

Scrima 177. 14. 73. 24.

Scritto 277. 26. 26. 26.
19. 4. 121. 0.

Scrittore 277. 2. 121. 10.

Scrittura 27. 19. 326. 26.
19. 4. 90. 24.
121. 0.

Scrinano 227. 6. 121. 14.

~~Scrasease 27. 11.~~

Scufa 202. 9. 100. 7.

Scufola, male. 161. 1. 06. 1

Scudo 164. 2. 02. 13

Scudo, moneta, i. v. 99. 7.
53. 23.

Scudi; moneta, i. p. 1. 99. 0.
57. 24.

Scusa 100. 5. 50. 16.

Scusarti 100. 6. 116. 12.
32. 0. 50. 17.
63. 2. 11.
117. 0. 57. 9.

Scusato 100. 7. 50. 10.

Scutare 191. 7. 102. 1.

Scutito 194. 26. 147. 9.
103. 26. 105. 12.

Scelitare 205. 4. 5.
10. 0. 25. 1.

Scelitare, 17. 19.
Scelgari 120. 18. 69. 14.

Sdegnato 129. 3. 69. 18.
Sdegno 126. 3. 70. 17.

Sdegnanti 39. 4. 11. 17.

Sdentare 32. 12. 19. 18.

Sdentato 35. 14. 19. 20.

Sdruciolare 192. 7. 6.
102. 16.

Seccare 192. 8. 102. 13.

Secco 34. 10. 13. 26.

Secole di mare 24. 11. 15. 26.

Securis da canna acqua.

163. 5. 87. 10.

Seco 108. 9. 18. 20.

Secolare 10. 11. 29. 5.

Secolo 49. 2. 165. 11.
20. 9. 90. 4.

Secondo 57. 14. 104. 14.
32. 13. 16. 21.

Secondo, nell'ind. 127. 11. 16. 4.

Sedere 25. 10. 26. 15.

Sedia 161. 9. 165. 11.
92. 13. 89. 6.

Segno 19. 7. 12. 26.

Segnare 24. 18. 20. 22.

Segnato 24. 14. 20. 23.

Segno 25. 8. 13. 11.
45. 10. 71. 3.

Segno (elekt.) 14. 10. 20. 19.

Segno rimato da fe

rita 135. 11. 71. 3.

Segretamente 20. 7. 23.

Segretario 220. 1. 117. 2.

Segreto 180. 5. 80. 7.

Seguire 200. 14. 11. 23.
127. 6.

Sella 105. 2. 6. 97. 18.

Selua 36. 12. 21. 24.

Seluaggio 56. 4. 31. 15.

Seme 175. 7. 94. 2.

Seminare 36. 13. 100. 15.
21. 25. 100. 21.

Semirato 27. 4. 22. 4.

Semola 19. 4. 12. 23.

Semplice 100. 5. 197. 4.
05. 26. 105. 7.

Semplicità 25. 10. 16. 23

Sempre 24. 56. 40. 6.

Senape 26. 24. 27. 17.

Seno 40. 7. 33. 17.

Senno 64. 2. 34. 7.

Sensato 102. 07. 55. 13.

Sentibile. 20. 17. 17. 13.

Sento 22. 13.

Sentenla 157. 3. 192. 11.
05. 4. 105. 14

Sentina di navigio 4. 26. 5. 10

Sentinella 229. 12. 122. 12
-sontire 56. 13.

Senla. 170. 15. 95. 15.

Senla appetito 40. 20. 63. 25

Senla maccina 209. 9. 112.

^{111.}
78. Senla malitia 27. 10. 16. 2

Senla fallo 29. 14. 21. 11

Senla punta 22. 8. 119. 6

Separare 20. 56. 13. 22

Separative 212. 0. 14. 3.

Separato 20. 6. 13. 21

Sepelire 21. 07. 24. 16.

Sepelito 45. 9. 24. 17.

Sepia Pese 170. 8. 91. 21

Sepolew 21. 10. 174. 27
24. 18. 72. 16.

Sapottuca 154.2. 72.16.

Sera 162.8. 56.10.

Serenamente 102.2. 42.12.

Serenanti 147.5 101.21.

Serenità 207.10 +2.17.

Sereno H.7: 28.7.9.
42.10.14: 60.7

Sermone 157.26.
04.17.

Serpe 07.12: 205.7.
47.22: 100.20

Serpente 100.20
Serpenti 205.7.
59.15.

Siero del latte. 46.11.
27.13.

Serrare 42.14
25.10

Serrato 42.26.
25.11.

Servua 115.7: 62.10.

Servire 152.9. 81.15

Servitio. 150.7: 150.19
80.4: 85.7

Servito 129.4. 69.19.

Servitù 127.9 65.18.

Servus 107.39: 152.16

66.14: 81.16.

Servant 127.19.
Seta 1.10.4. 1.4.

Sete 220.4. 117.26.

Sette 127.7. 127.20.

Setola di pino 235.2. 126.11

Settembre 161.14 2.00.23

Settimana 220.5. 117.16

Seus 34.14 16.3.

Sfacciataggine H.4.
8.23.

Sfacciatamente H.5.
8.24.

Sfacciato 107.4.9 98.25.

Sfera 127.22: 92.4.

Sforza 95.11 53.26.

Sfoderare la spada 30.9.22

Simulatore 12. 10. 6. 19.

Sincero 20. 7. 9.
42. 11. 15.

~~St. V.~~ Sinceramente 20. 10. 42. 13.

Sinceri 20. 10. 42. 16.

Sinistra la mano 32. 54.

Sinistra 97. 18. 52. 26.

Sinodo 106. 6. 46. 56.

Sinuo 192. 5. 71. 14.

Sin; il sin. 155. 10. 89. 9.

Singare 21. 6. 14. 1.

Singato 20. 5. 13. 10.

Slacare il fanciullo
63. 19.
110. 2.

Slacato il fanciullo
63. 20.
110. 7.

Slongare 20. 10. 17.
17. 15

Slongato 22. 18. 19. 19.

Slontanare 65. 4. 35. 13.

Slontanato 66. 18. 76. 8.

Imaginare 25. 7. 44. 5.
25. 10. 25. 11.

Imagino 24. 2. 26. 1.

Imatto 107. 17. 58. 10.

Imbarcare la spada. 2. 12.

~~St. V.~~ 7. 13. 19. 5. 106. 7.

Imbarcati 67. 7. 36. 22.

Imemorato 22. 11. 19. 17.

Imeraldo 67. 10. 89. 20.

Iminabile 64. 9.

Iminabile 102. 11. 107. 11.

Imoccare il capo 11. 10. 50. 17.

Imoccare la candela 76. 5.

Imoccolatore 106. 12. 54. 16.

Imorto 65. 14. 37. 2.

Imolare 33.6 211.3.

Imolato 33.6 21.4.

Isoccorrere lib. 17 36.13.

Isocorno lib. 42 36.12.

Isolace 31.3.6. 10.4.6.

Isola 31.3.6. 10.9.21.

Isola 31.3.6. 12.5.16.

Isola 31.3.6. 16.

Isola 31.3.6. 10.9.20.

Isola 31.3.6. 22.1.

Isola 31.3.6. 22.

Isola 31.3.6. 20.9.62.5.

Isola 31.3.6. 20.14.

Isola 31.3.6. 16.3.

Isola 31.3.6. 72.11

Isola 31.3.6. 20.

Isola delle Scarpie 31.3.6. 11.5.6.

Isola 31.3.6. 19.16.

Isola 31.3.6. 10.6.

Isola 31.3.6. 12.5.1. 57.10. 7.14.

Isola 31.3.6. 73.16.

Isola 31.3.6. 9.16.

Isola 31.3.6. 12.7.

Isola 31.3.6. 53.1

Isola 31.3.6. 90.22.

Isola 31.3.6. 11.

Isola 31.3.6. 25.22

Isola 31.3.6. 11.5.14.

Isola 31.3.6. 107.25.

Isola 31.3.6. 107.25.

Isola 31.3.6. 121.15

Isola 31.3.6.

Somma io 25. 44. 25. 25.

Sommanente 12. 25. 165. 10.

Sommia 2. 2. 16. 2.
5. 1. 27. 56.

~~Somma 2. 2. 16. 2.~~

~~Somma 2. 2. 16. 2.~~

Sonaglio scia 29. 17.

Sonar la Compagnia 14. 6. 4.
70. 11. 10.

Sonatore 15. 2. 51. 12.

Sonno 20. 15. 147. 4.
49. 15. 75. 18.

Sonnolenza 20. 15. 49. 16.

Sonnolenza 20. 15. 49. 17.

Sopra 20. 15. 117. 20.

Sopercia 10. 2. 14.
97. 26.

Sorve 66. 8. 36. 5.

Sorte 14. 9. 139. 213.
10. 17. 74. 2. 11.

Sottana 25. 4. 40. 14.

Sottilete 26. 8. 12. 6.

~~Sotto 20. 4. 40. 3.~~

~~Sotto la Laguna. 101. 5.~~

~~Sottomento 27. 2. 22. 3.~~

Sottomente 27. 12. 22. 1.

Sottoposto 115. 3. 62. 5.

Sottoscrizione 20. 15. 27. 24.
19. 6. 22. 11.

Sotto scritto 25. 14. 19. 5.

Sottopra 20. 15. 219. 14.
40. 1. 117. 21.

Souero. 193. 9. 103. 6.

Souvenire 25. 4. 12. 10.

Sprizzare 25. 4. 13. 56.

Sprizzato 20. 15. 107. 15.

Spratura 20. 15. 107. 15.

Sprada 11. 2. 25. 14.
25. 16. 6. 129. 20.

Spadano 102.5.16.4.

Spago 22.6.23.3.

Spalla 22.5.11.24.

Spalle 22.7.11.4.

Spalmore 197.2.73.13.

~~Spalmato 14.5.12.~~

~~Spalmato 14.5.12.~~

~~Spalmato 14.5.12.~~

~~Spalmato 14.5.12.~~

Spalmore 22.4.11.1.

Spalmore 22.4.11.1.

Spalmore 190.2.106.4.

Spalmore 22.4.130.14.

41. 17. 106.5

Spalmato 77.6.

Spalmato 19.6.

Spalmato 25.4.116.8.

Spalmato 14.2.13.7.10.19

Spalmato 14.2.13.7.10.19

Spalmato 14.2.13.7.10.19

Spedire 197.2.102.8.

Spedire 197.2.105.15.

Spedire 147.10 105.13.

Spedire 154.2.82.19.

~~Spedire 99.9.~~

~~Spedire 99.9.~~

~~Spedire 156.12.~~

Spelonea 26.4.47.5.

Spelonea 22.20.

Spelonea 20.3.

Spennato 21.12.44.11.

Spennato 21.12.44.12.

Spentierato 143.4.76.5.

Spentierato 157.4.12.

24.6.8.14.

Spentierato 157.2.54.8.

Spentierato 157.7.84.9.

Spentierato 157.7.84.9.

Speta quotidiana della.

Cata 171. 2. 92. 10.

Spesw 25. 2. 16. 7.

Speciale 10. 2. 8. 8.

Spetiana 105. 2. 57. 10.

Spetie, se li mangiano

25. 2. 30. 12.

Spectacolo 25. 13. 37. 1.

10. L. Spia 176. 10. 237. 9.
74. 20. 126. 9

Spianare 25. 4. 39. 9.

Spidouchine 25. 14. 24. 22

Spigare 20. 2. 23. 20.

Spigato 20. 3. 23. 21.

Spiga 175. 2. 73. 24.

Spina. 11. 4. 29. 14.

Spina del pesce 174. 2.
77. 11.

Spinaci Serba 166. 2. 70. 12.

Spingere 105. 2. 99. 6.

Spinoto 220. 2. 117. 24.

Spinta 219. 17. 114. 13.

Spione 176. 10. 237. 9.
74. 20. 126. 9

Spiritato 105. 2. 29. 9.

Spirituale 120. 2. 64. 22.

Spirito 120. 2. 91. 17.

Spirito Santo 226. 9.
121. 2.

Splendere 142. 10.
76. 15.

Splendore 20. 2. 13. 9.

Spemire 200. 9. 107. 3.

Spigionare 25. 10. 25. 4

Spogliare 200. 2. 107. 1.

Spogliato. 107. 10.

Spontaneamente 186.6.70.9.

Spontaneo 186.7.70.2.

Spontaneo 65.7.34.13.

Spontanea 15.1.12.3.

Spontaneo 15.1.12.2.

Spontaneo 15.1.12.7.

~~Spontaneo 15.1.12.7.~~

Spontaneo 15.1.12.8.

Spontaneo 40.1.23.19.

Spontaneo 16.1.19.19.

Spontaneo 15.1.1.

Spontaneo il 15.1.1.47.20.

Spontaneo 47.1.17.27.

Spontaneo 22.2.11.9.6.

Stabile 47.1.1.16.8.

15.1.1.68.9.

Stabilito 20.1.17.12.

Stadera 18.7.16.1.1.1.

84.5.16.1.1.

Stagno 20.1.11.6.15.

Stampa 16.1.1.1.1.

Stalla 16.1.1.1.1.

Stanza 16.1.1.1.1.

Stanley 16.1.1.1.1.

Stanley 16.1.1.1.1.

16.1.1.1.

Stanley 16.1.1.1.1.

Stare attento 16.1.1.1.1.

Starnutare 16.1.1.1.1.

Starnuto 16.1.1.1.1.

Stato 16.1.1.1.1.

Statua 16.1.1.1.1.

Stecchente 16.1.1.1.1.

Stella 54. x 100. 70. 10. 21.

Stella 54. 54. 15. 30. 11. 22.

Stendere 195. x 2 104. 1. 2.

Stentato 125. 6. 68. 20

~~Storace~~ ~~Storace~~ ~~Storace~~ 195. 29.
100. 3.

Storco dell'istomo: 125. 12.
65. 21.

Storio; parlando della
donna. 19. 24. 10. 8.

Steto. 195. 7 105. 6.

Stima 190. 8. 74. 2.

Stimare 4 7 75. 19.

Stimate 181. 10 71. 2

Stino della gamba. 209. 5.
122. 5.

Stino. 25. 4. 20. 14.
13. 26.

Stirato 25. 10. 200. 14.
14. 5. 107. 8.

Stinale 20. 12. 17. 19.

Stola 135. x 72. 1.

Stola del Sacerdote 195. 4 72. 5.

Stomaco 160. 13. 90. 21.

Stordimento 20. 5. 17. 5.

Storile 19. 3. 12. 5.

Storile 20. 6. 17. 6.

Stoppa di rino 16. 2. 76. 12.

Stoppino di Lucerna 135. 14.
75. 1.

Strada 14. 2. 8. 210. 5.
76. 10. 112. 17.

Strage 14. 7. 87. 20.

~~Stragione~~

Stramartin 37. 2. 22. 2

Stracco 120. 4. 64. 24.

Strano 120. 4. 96. 12.

Strordinario 196. 8. 104. 21.

Strascinato 217. 10. 116. 10.

Strascinare 177. 4. 95. 2.

Straga 234. 10. 125. 12.

Stragone 100. 10. 54. 14.

Stetta di petto 49. 5. 25. 16.

Stetto 57. 3. 254. 5.
32. 2. 114. 10

Stepito 12. 1. 9. 9.

Stidere 217. 8. 114. 21.

Striglia 144. 10. 81. 21.

Stuccio 80. 5. 43. 16.

Studdisano 233. 10. 124. 6.

Studdio 23. 24. 20. 9.

Studore 123. 26. 72. 14.

Trighiare 196. 12. 26.

Suegliato 14. 2. 107. 21.

Suenire 201. 21. 107. 16

Suenuto 201. 9. 107. 18

Suentolare 196. 3. 104. 18

Suentolato 196. 4. 104. 19.

Suentore 194. 5. 103. 17.

Suegogata 245. 5. 109. 2

Suegogato 111. 14.

Suernare 317. 18. 21.

Suena la cassa 15. 16

Suena 193. 12. 109. 9.

Suino 195. 13. 103. 10.

Suogliato 140. 8. 63. 25.

Suocera 162. 10. 87. 8.

Suocero 163. 8. 87. 21.

~~Suona 176. 14~~

~~Suona, la cassa, 26. 7.~~
19. 10.

~~Supra 322.1.40.26~~

Superiore 30.2: 98.2.
10.5: 53.3.

Superior 307.4: 26.16.
110.10.

Superbia 57.0.5.17.

Superbo ~~322.1.40.26~~ 118.15.

Supino 204.3: 109.4.

Supra 470.7: 91.20.

~~18~~

23

T

Tabarro 17.12.20.

Tacere 120.6.91.19.

Taciturno 17.12.20.

Taccone 17.12.20.

Tagliato 17.12.20.

Tagliare 120.7.68.2.

Taglio 17.12.20.

Tale 17.12.20.

Tamburo 120.7.68.2.

Tanto 17.12.20.

Tapeo 17.12.20.

Tartare 17.12.20.

Tarlatamente 17.12.20.

Tardo 17.12.20.

Tarna 17.12.20.

Tarnare 17.12.20.

Tarna 17.12.20.

Tarna 17.12.20.

Tarnare 17.12.20.

12.1. Tarda 17.12.20.

12.1. Talla 17.12.20.

Talla la bice 17.12.20.

Tenace 17.12.20.

Tenace 17.12.20.

Tenacolo 17.12.20.

Tenda 17.12.20.

Tonaglia 17.12.20.

Tenere 17.12.20.

Tenere 17.12.20.

~~Teco~~ 40 61 59. 10.

Temerario 197 4 52. 17.

Temere 146 20 57. 11.

Temperanza 192 17 50. 25.

Tempesta di vento, e pioggia

19. 50 42 22 4.

Tempio 64 4 35. 19.

Tempo 94 9 26. 0.

~~0~~ Tentazione 147 1 105. 4.

Tentare 25 11 14. 6.

Tento 32 4 14. 14.

Tenture 21 12 14. 7.

Tenuto 90 2 53. 4.

Teologia 102 17 55. 18.

Teo Teo 175 4 93. 26.

Terra 19 12: 107. 10.

13. 6. 59. 0.

~~Testa 64 9 55. 17.~~

~~Tettamento 100 10 100.~~

Terra gamma 114. 6. 45. 23.

Tanzeno 119. 0. 16.

Teto 200. 14 107. 0.

Tesoro 150 16 104. 23.

Testire 179 3 74. 17

Testicene 179 4 74. 16

Tessere 90 6 49. 9.

Tella 13. 6. 59. 8.

Tellamian 5. 9.

Testimonio 90 3 59. 5

Testimoni fatto 20 16. 4.

~~Tetrenato 229 2 119. 16.~~

Tetto 156 2 156. 11.

46. 23. 83. 25.

Teusla 156 3 46. 24

Throno 150 29. 0. 0. 11.

Tionato 14. 4.

~~Tion d'ingressa 79. 24.~~

Ø Tini d'it

Togliere 214. 14. 10.

Totalmente 212 5. 15.

Touare 205. 7. 109. 26.

Touare 207. 24. 112. 12.

Touare 187. 24. 102. 0.

Touare 186. 0. 70. 25.

Torbidare 182. 209. 20.
7. 3. 109. 11.

Torbidare 182. 7. 4.

Torbidare 226 14. 121. 7.

Tormentare 182. 30. 3.

Tormento 180. 24. 85. 5.

Toribolo 180. 0. 85. 3.

Toro 187. 4. 76. 19.

Torre 200. 14. 107. 24.

Torre la barba 185. 6. 78. 7.

Tutor il capo 112. 2. 60. 15.

Totta 120. 11. 91. 25.

Tottico 139. 11. 85. 18.

Tounglia di ferro 160. 1.
90. 9.

Tradire 190. 7. 105. 25.

Tradire 195. 13. 107. 25

Tradurre 193. 11. 103. 0.

Traffico 129. 11. 71. 26.

Tralasciare 24. 3. 13. 25.

Tramontana 181. 11. 13.

Tra noi 181. 24. 21. 6.

13. Trasferire 199. 22. 106. 12

Trasferito 321. 19. 7.

Trasfigurare 185. 5. 35. 14

Trasgressione 184. 11. 99. 3.

Tranenere 30. vlt. 10.10.

Tranagliare 39. vlt. 15.9.4
23.10: 01.9.

Tranagliato 22.9.123.6.
6.0.20.1

Tranaglio 21.5.3. 20.12:
115.10

Trane 10.10 01.15.

Tre 127.3.

Trenta 127.13.

Trinca 127.13. 95.7.

Troncare 113.3 01.4.

Troncare 22.13. 39.13.

Troncare 15.10. 132.2.
32.9: 76.7.

Troncare 16.3 11.06.

Tu. 307. 7. 111.1.

Tu ami 227. 13. 111.7.

Tu domandi 227. 14
111.0.

Tu 126. 02 94.10.

Tutore 152. 3. 81.9.

Tuto 126. 02 90.15.

Tuono 00. 13 4.0.12.

Tuonare 00. 13. 4.0.12.

Turba 10.10. 29.2

Turbare 20. 11. 10.14

Turbato 30. 9. 19.10.

Turbatore 206. 02. 110.14

Turco 17. 30. 18.

Tuema 125. 14 6.10.

Tuema 125. 14 6.10.

Triangolo 154. 6. 06.11.
02. 17.

Triangolo 26. 11. 193.10
12. 10. 103.7.

Tribunale 123. 6. 76.10.

Triglia 127. 7. 94.6

Trinita 153 12. 02. 6

Trippa 122.26.66 9.

Trippella 28 7.26.

Tripto 129.2 9.17.

Triuetho 220.2 112.14.

~~Triuetho 219~~

(20)

Timichia 105.10 800.00.

Timido 149.10 64.15.

Timone 26.9 54.3: 94.13.

Timore 99.00.21.00
94.13. 113.10

Timer di Dio 24.00 113.10

Tinta Sa Kiyere 79.21.

Titare 220.3: 117.25.

Titare, iale 120.11 65.4.

Tiranno 107.11. 100.6.

V

Vacante 20.14: 21.9.
24.7: 11.9.

Vacca 1444 77.10

Vacu 200.7 116.17.

Vagabondo 27.7 124.10.
6.14: 98.04: 114.12

21.5.12.

Valle 22: 2 14.12.

Valente 24.12. 16.1.

Valere 23: 10: 15.0.

Valigia 1800. 10.2.

Valor d'animo. 09.7
48.17.

Valore 1302.3: 74.2.

Valoreto 23.11 15.11.

Vanagloria 5.0. 5.10.

Vaniti 23.12 25.23.

Vano 210.04 117.7.

Vantaggio 163.2 07.15

Vanto 163.2. 07.15.

Vapore 105.7 56.25.

Variamente 155.04 03.10.

Variore 25.7. 14.2.

Vario 156.2. 03.16.

Vintaio 25.9 50.14.

Vato 230.5 126.04

Vellatore 103.13: 55.6

Vello 122.14 70.19

Velli l'alcantara 196.00
104.23.

Vento 167.4 09.24

14. L. Vento, Lento. 54.1 29.10.

Vdine 104.6. 56.13.

Vecchia 129.2. 74.16.

Vecchiaia 145.32. 61.13.

Vechio 15.2. 22.14.
10.26: 110.25.

Vedere 09.4. 270.14.
25.6: 123.6.

Vedova 06.10. 47.4.

Vedova 25.2. 19.23.

Vela 95.7. 21.

Velice 96.9. 52.0.

Velocemente 52.9.

Vena 219.9. 117.10.

Venerabile 95.2. 51.24.

137.25. 73.23.

Vendegia 174.13. 43.20.

Vendita 30.19. 13.21.

Venditore 20.14. 13.11.

Venduto 30.5. 13.12.

Venerabile 31.11.

Venerabile 51.24.

Venera den. 11.07. 9.1.

Venire 140.7. 59.19.

Venir meno 30.7. 107.16.

Vontaglio 149.5. 79.20.

Venti 127.13.

Ventuno 127.14.

Venir in mente 205.04.
120.14

Vento 16.1. 171.7.

11.17. 70.25.

Ventre 122.14. 65.9.

Ventura 14.11. 10.20.

Venuta 11.15. 60.11.

Verde 221.9. 110.19.

Venduto 221.10. 110.20.

Verae 90.5. 53.6.

Verga 27.04. 47.25.

Vergine 27.2 41.17.
 Vergini 27.1 41.16.
Verginini 26.2 41.15.
 Vergogna 26.10 09.15.
 Verità 20.5 53.6.
 Veruca 26.2 31.19.
 Verme 27.1 114.1.
 Vermiglio 22.2 76.25.
 Vero 20.7 53.8.
 Verro 20.2 105.4.
 Veru 22.5 120.7.
 Veru di scrittura. 90.24.
 Veru il puv. fu 22.19.
 Veru me, te, 22.6 120.16.
 Veru, de fil. Poet. 20.22.
 Veru, 22.1 28.19.

22.50
 Verpa 27.2 123.11.
 Verpo 26.1 26.21.
 Veste 27.1 40.14.
 Vethre 27.2 114.2.
 Vethin. 27.2 52.9.
 Vetho 27.2 50.0.
 Vettura 27.2 124.24.
 Vguale. 27.5 92.7.
 Vguale 28.16.
 Via. 22.1 76.10.
 Viaggio 27.2 117.14.
 Viandante 20.5 49.8.
 Vicario di Christo è il
 Papa 27.19.28.2.
 Vicinanza 20.2 56.19.
 Vichio, 20.2 56.15.

Vigilia 10.5 0.10.
 Vigna 11 10.31.9.
 Vignaiolo 104.7.5.6.8.
 Vigore 226.8.120.20
 Vile 173.7.92.21.
 Villa 167.17.90.6.
 Villanov 167.24.90.8.
 Villario 167.14.90.7.
 Viltà 164.8.80.9.
 Vincere 166.11.09.16.
 Vincitore 166.11.09.17.
 Vincolo 206.12.110.18.
 Vino 170 32.7.
 Vinto 206.8.110.10.
 Viola, fire 11.4.30.19

Violare la legge 105.7.98.7.
 Violare 190 10.106.1.
 Violenta 104.17.5.6.20.
 Violento 43.10.25.19.
 Vipera 24.2.40.2.
 Virile 103.1.66.12.
 Virtuoso 104.2.56.9.
 Virtù 150.4.80.6.
 Visibile 113.11.61.14.
 Visere 220.11.118.6.
 Visione 231.17.127.9.
 Visitare 146.12.25.7.
 79.3.116.5.
 Vista, il vedere 139.10.
 74.24.
 Vita 221.2.110.12.
 Vite 270.2.126.16.

Vitello 17. 26. 45. 2.

Vitio 16. 5. 11. 17

13. 2. Vitioso 16. 6. 11. 18.

Vitto 24. 4. 40. 4

Victoria 60. 10. 34. 1.

Vittorioso 60. 11. 34. 2.

Vituperare 57. 4. 29. 16.

Vituperio 85. 5. 47. 14.

Vinace 220. 8. 110. 3.

Vinanda 160. 9. 86. 4.

Vinere 62. 5. 34. 16

~~Vignola~~ 11. 6.

Vin fivo 100. 5. 54. 8.

Q Vna Divinità 50. 7. 29. 1.

Q Vno sando 99. 7. 53. 23

Voglia 140. 16. 144. 3.
75. 17. 77. 12.

Vogone 180. 3. 96. 21.

(Voino 200. 40. 21.
vadii 127. 11.

Vaguenti 97. 9. 52. 22.

Vaine. 109. 16.

Vatone 149. 12. 79. 16.

Vinipitale 40. 13. 20. 16.

Vocabolo 95. 4. 49. 16.

Vogone 100. 4. 90. 7.

Voglia 180. 7. 70. 22.

Voi 60. 12. 206. 12.
37. 15. 11. 6.

Voi amate 72. 4. 39. 1.

Volere 29. 14. 47. 9.

Volto il volere 29. 13. 43. 8.

Volgo 50. 8. 29. 2

Volontà 137. 4. 70. 23.

Volge: 105.8: 55.25.

Volare 110.10: 55.25.

Vomitare 110.10: 55.25.

Volare 110.10: 55.25.

Voto 101.10: 4.10:
96.2+

Vuoto 110.10: 116.17.

Vina 110.10: 76.24

Volare 110.10: 102.23.

Volare 110.10: 105.8.

~~Vine 110.10~~

Voto 110.10: 111.17.

Visione 110.10: 111.16
Vno 127.1.

Visione 110.10: 111.16

Volare 110.10: 102.4.

Vina 110.10: 113.3.
46.16: 01.24.

Vile. 110.10: 41.25

Vire. 110.10: 77.10.

Vua 110.10: 40.26

Vua 110.10: 313.5: 114.5

2.1

Z.

Zafferano 249.9. 117.16.

Zafferano 249.9. 115.12.

Zaffare 176.12. 94.12.

Zaffare 176.13. 94.13.

Zelante 149.7. 64.12.

Zelo 342.6. 113.13.

Zianna 323.6. 119.20.

~~Zappa 215.5~~

Zilania 203.5. 100.10.

Zoppicare 231.6. 123.14.

Zoppo 231.7. 123.15.

Zucca 11.5. 9.13.

Zuccaro 347.4. 117.10.

Zuppa. 120.7. 91.20.

Mendire — 25.7.

Pastibile — 31.17.

Comprare — 32.5.

Riniedere 32.10.

Comprare 40.25.

Lungi — 57.14.

Lento — 76.9.

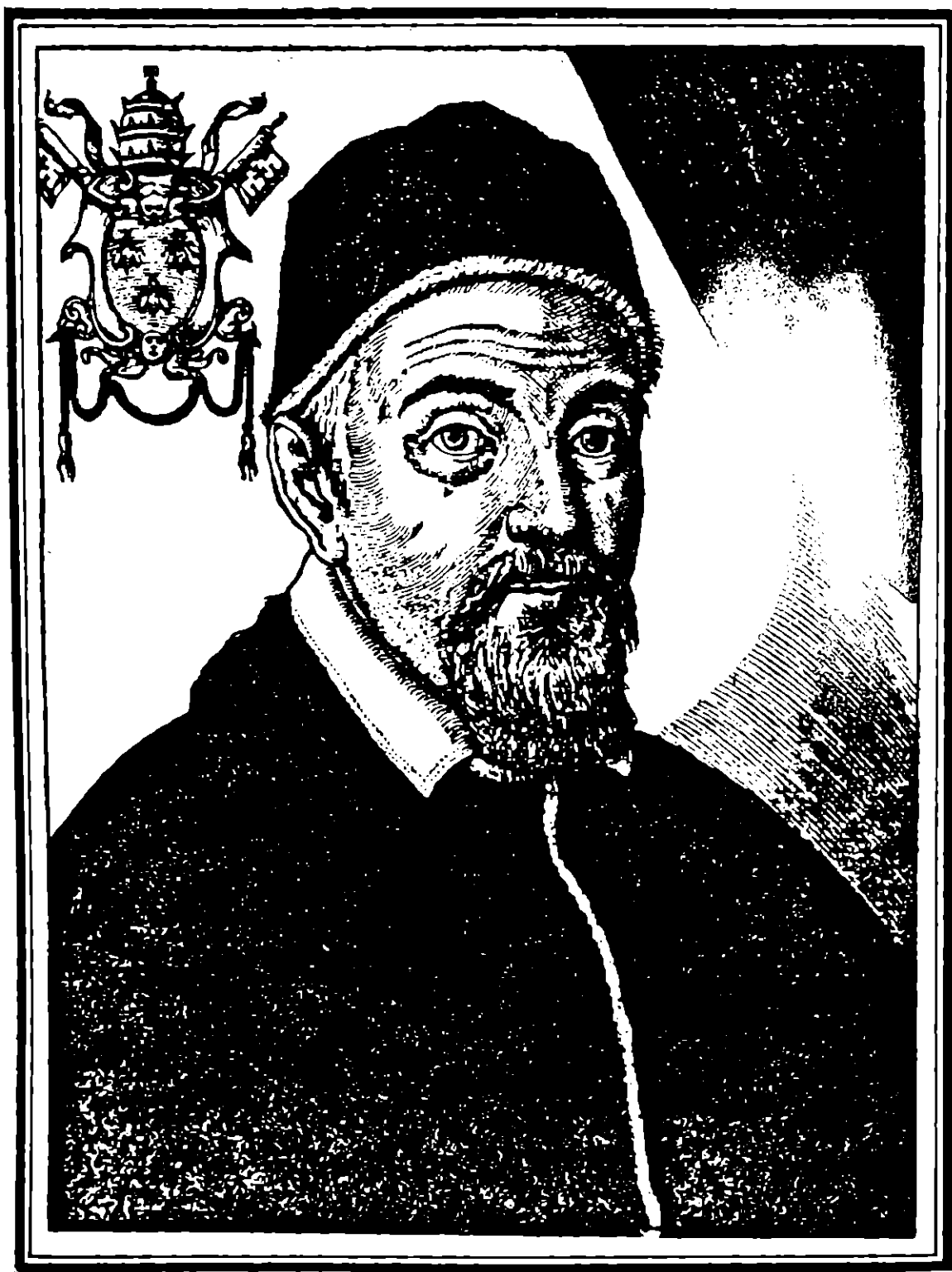
Mentire — 110.12.

Comprare — 102.5.

Esire. 100.19.

ქართლ-კახეთის მეფე თეიმურაზ I მეუღლითურთ (კრ. კასტელის ალბომიდან)

რომის პაპი ურბან VIII (ერისკაცობაში - მაფეო ბარბერინი)

B. A. Boudé, auteur de l'Atlas	L. Le Monnier, de Paris
C. St. Denis	M. Le Prieur, de Paris
D. L'Église et le Palais des Catholiques	N. Le Grand, de Paris
E. Le Monnier, auteur de l'Atlas	O. Le Monnier, de Paris
F. Le Monnier, auteur de l'Atlas	P. Le Monnier, de Paris
G. Le Monnier, auteur de l'Atlas	Q. Le Monnier, de Paris
H. Le Monnier, auteur de l'Atlas	R. Le Monnier, de Paris
I. Le Monnier, auteur de l'Atlas	S. Le Monnier, de Paris
	T. Le Monnier, de Paris

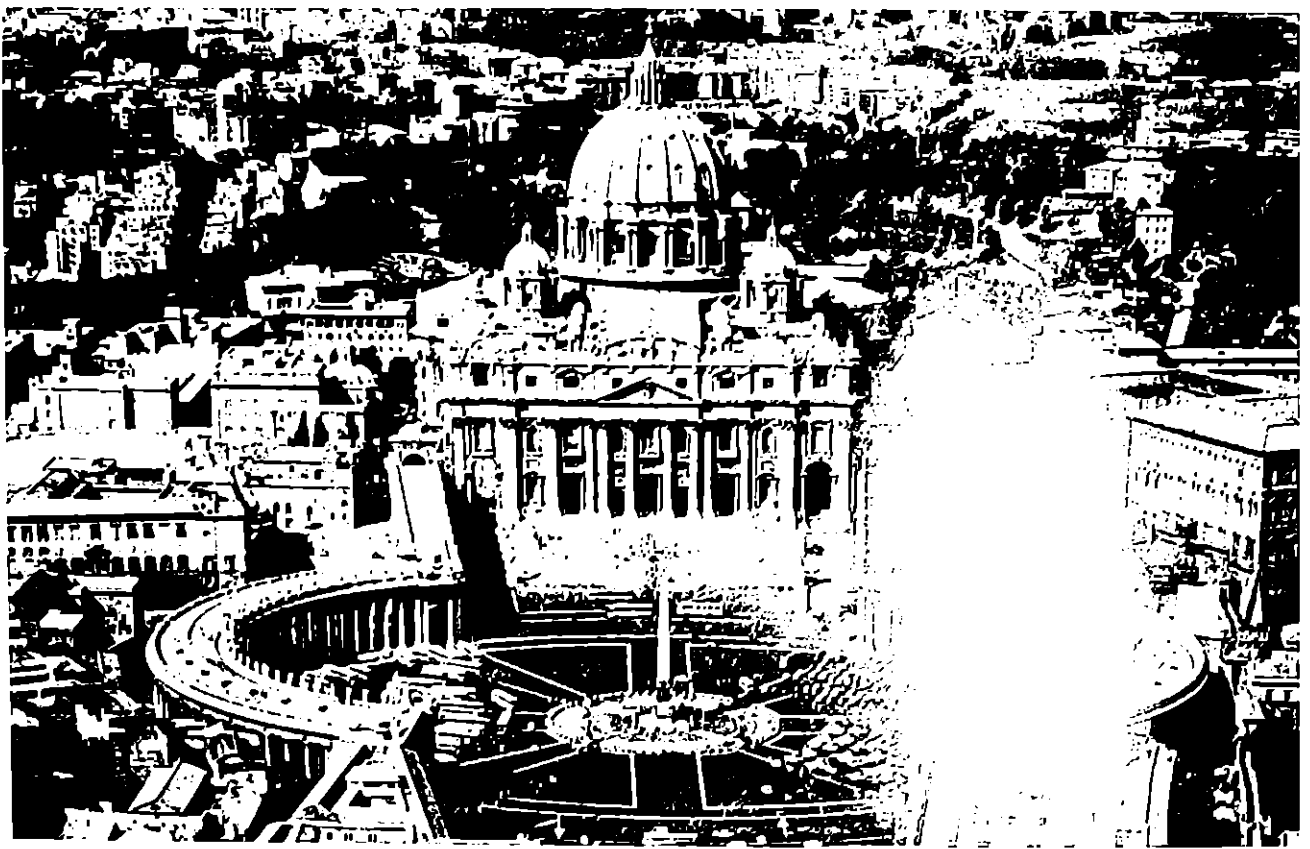
XVII საუკუნის თბილისის ხედი (ყ. შარდენის მიხედვით)

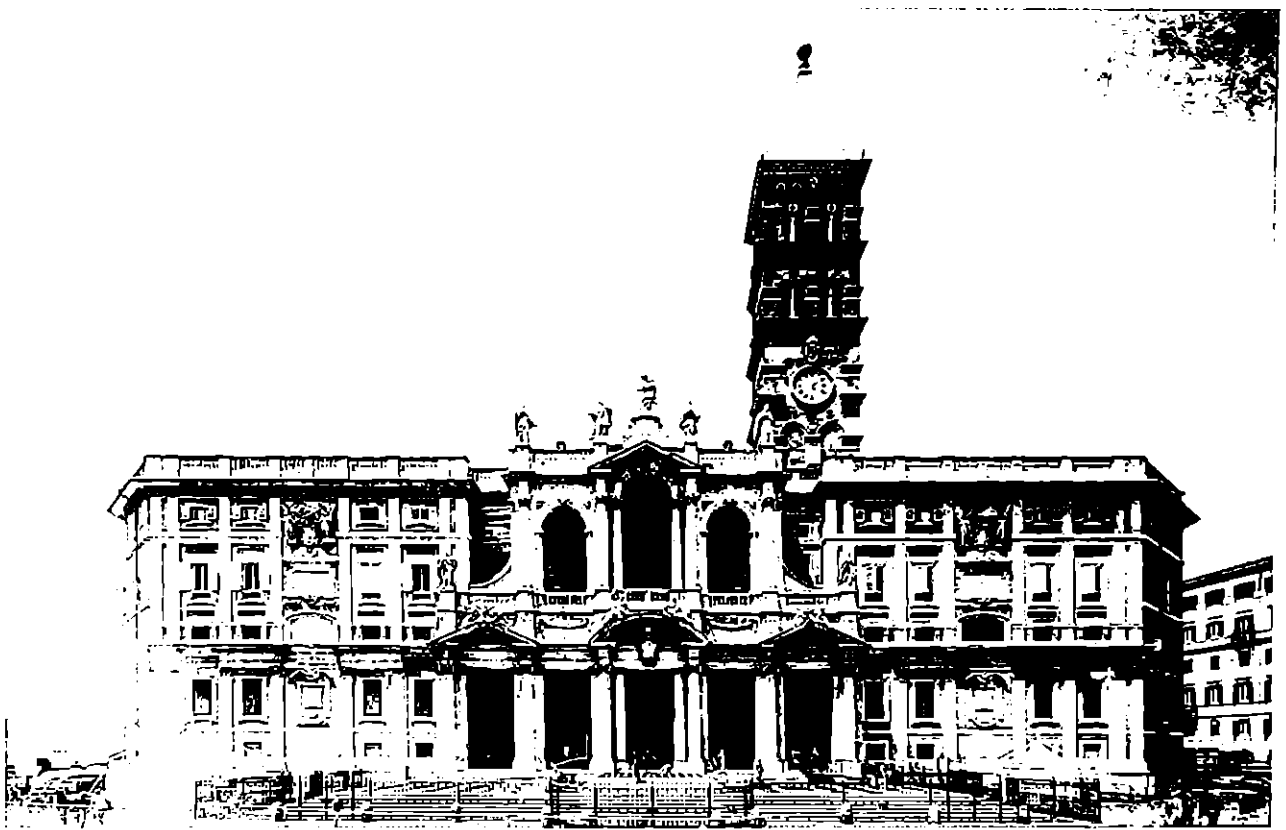
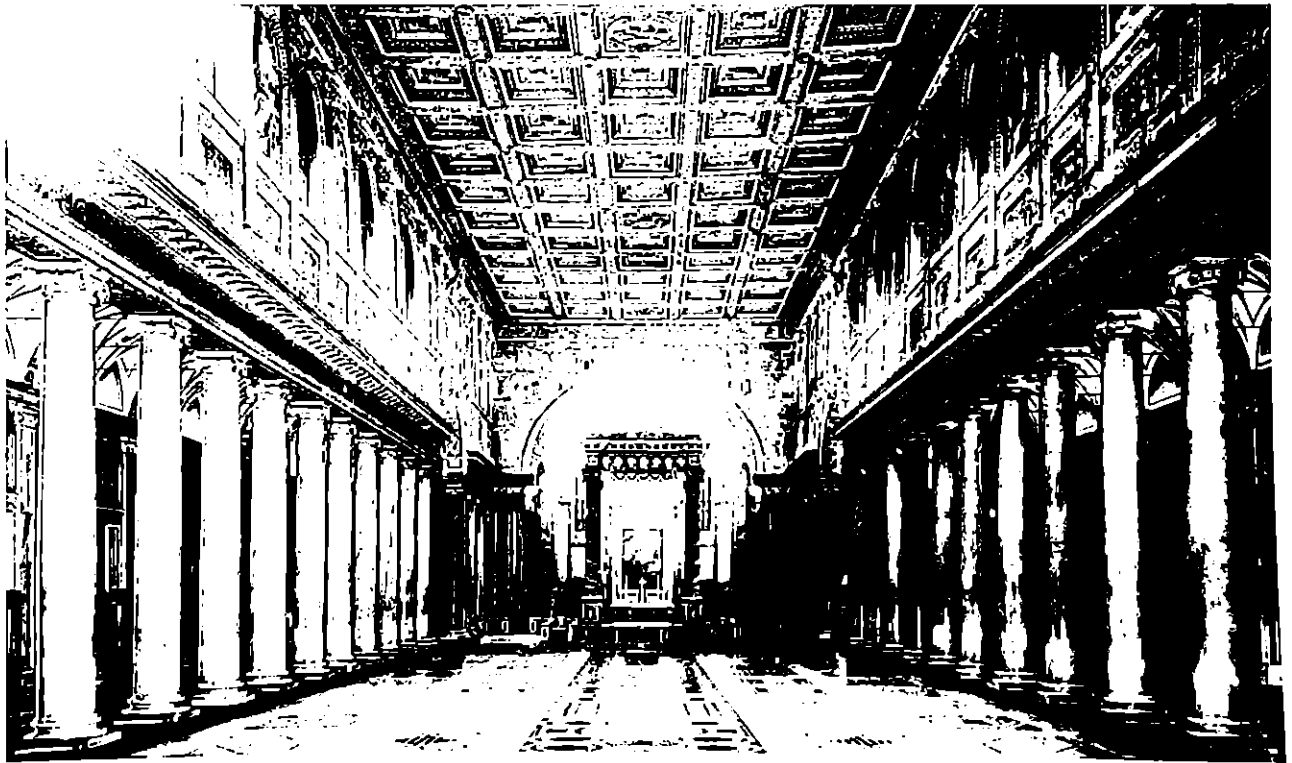
თბილისის ხედი (ყ. ტურნეფორის მიხედვით)

რომის პანორამა (წინა პლანზეა ეკლესიები სანტო ნომე დი მარია და სანტა მარია დი ლორეტო)

ნმ. პეტრეს ტაძარი და მოედანი (გარე და შიდა ხედი)

ტაძარი სანტა მარია მაჯორე, სადაც XVII საუკუნის 30-იან წლებში რომის პაპის რეზიდენცია მდებარეობდა (გარე და შიდა ხედი)

ესპანეთის მოედანი რომში, სადაც №48-ით აღნიშნულ შენობაში (მარჯვნივ) კათოლიკური სარწმუნოების გამავრცელებელი საზოგადოება („პროპაგანდა ფიდეს“ კონგრეგაცია) მდებარეობდა. ამჟამად აქ დაცულია არქივი და ბიბლიოთეკა ამ დანესებულებისა.

დი „ერევან“ მადრევანი რომში, კვირინალეზე, აქვე მდებარეობს კარდინალ ბანდინუსის სასახლე, სადაც 1628 წლის ივლისსა და ოქტომბერში „პროპაგანდა ფიდელს“ მესვეურებმა მიიღეს გადაწყვეტილება ქართული საერო და სასულიერო პრივილეგიების ჩამოსხმისა და პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების დასტამბვის შესახებ.

შესასვლელი ვატიკანის ტერიტორიაზე

ვატიკანის ბიბლიოთეკის („ბიბლიოტეკა აპოსტოლიკას“) შესასვლელი და შიდა ხედი

„პროპაგანდა ფიდეო“ სტამბის შენობა სალიტა დელ გრილოს ქუჩაზე რომში, სადაც 1629 წელს დღის სინათლე იხილეს პირველნაბეჭდმა ქართულმა გამოცემებმა.

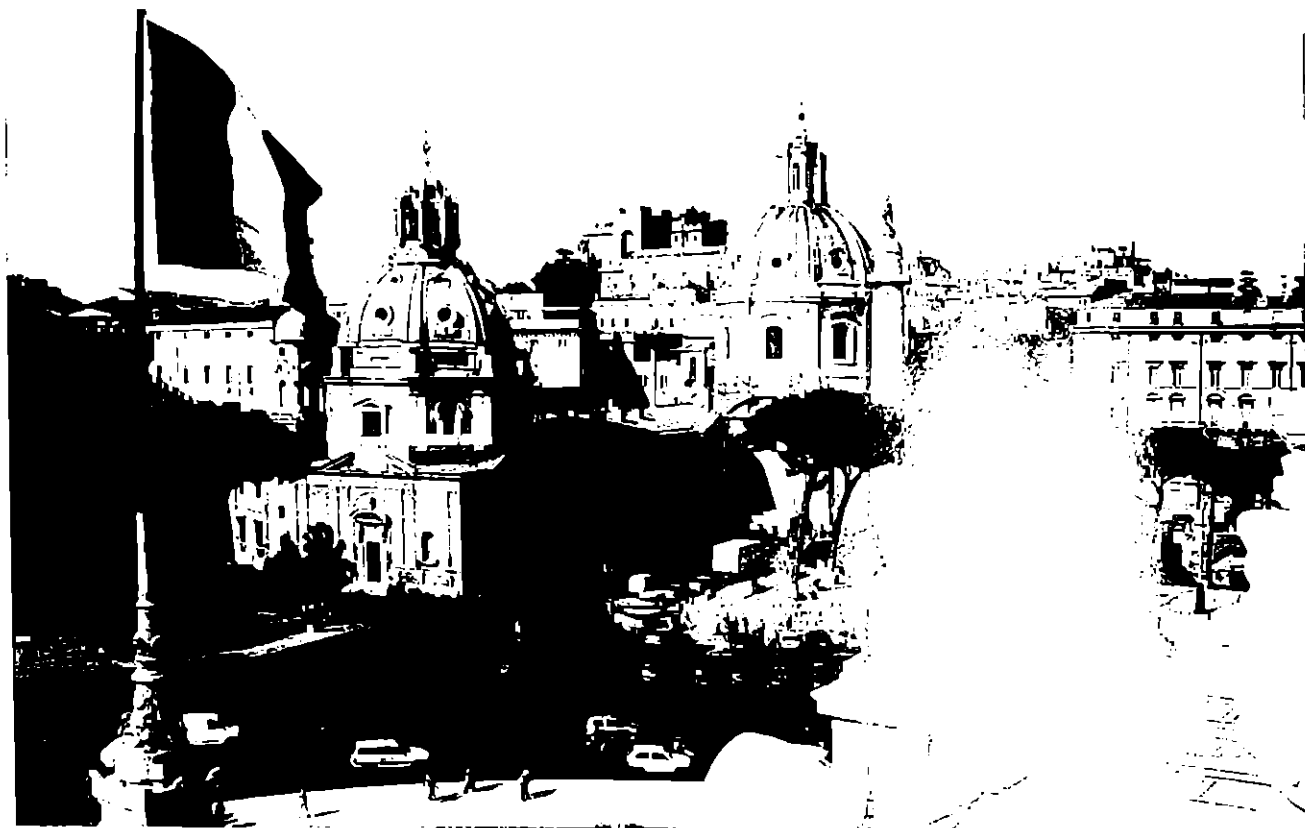
გარე ხედი სტამბის შენობისა, რომელიც ამჟამად საცხოვრებელ სახლს წარმოადგენს.

სტამბის შენობის შესასვლელი. მის რკალისებურ თაღზე მკაფიოდ იკითხება შენობის პატრონის ლათინურად მითითებული სახელი და გვარი: „აკილე ვენერიო“, რომელიც სტამბის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი იყო.

ფიქრო-ტრაიანოს და „ნერონის კოშკის“ კომპლექსის საერთო ხედი. გარემოცულ შენობათა მიღმა, მოჩანს ზედა სართულები სალიტა დელ გრილოს ქუჩაზე არსებული „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის შენობისა.

„სამშობლოს საკურთხეველი“ ვენეციის მოედანზე (მის უკან მდებარეობს სალიტა დელ გრილოს ქუჩა) და სანტა მარია დი ლორეტოს ეკლესიის ხედი

<p>Scientiam logicam cum versione lat. 8 4.</p> <p>Orationes S. Basilii in 12.</p> <p>Iustiniani Capputini Controversiae Soc. in 11.</p> <p>Vulgarium Arabicum Latine in 4.</p> <p>Armeni.</p> <p>Clementis Galani Cl. Reg. Coecliationes Ecclesiae Armenae cum latina Armeno lingua Pars Historialis in fol.</p> <p>Pars 1. & 2. Controversialis in fol.</p> <p>Pars Historialis Armenice solum in 8.</p> <p>Institutiones, seu Grammatica linguae Armenae vni cum Logica, & Vocabulario in 4.</p> <p>Protesto fidei Armenae in 8.</p> <p>Summa Doctrinae Christianae Armenae in 8.</p> <p>Concordia Armenorum in 8.</p> <p>Cardinalis Boetii Mandatum ad Caesarem in 8.</p> <p>Thomas à Kempis de Imitatione Christi lib. 4 in 8.</p> <p>Flos Virtutum in 3.</p> <p>Ioannis Agop Grammatica Armenae in 4.</p> <p>Liorgia Armenae in fol.</p> <p>Iustiniani Controversiae Fidei in 12.</p> <p>Carte di gloria Armenae in folio aperto.</p> <p>Orationarium Latino Armenum in fol.</p> <p>Commentarium in Evangelium in 4.</p> <p>Quattro Massime della Christiana Filosofia in 8.</p> <p>Explicatio Professionis Fidei in 8.</p> <p>Esercizio del Christiano da farsi ogni Giorno in 8.</p> <p>Bulgari.</p> <p>Dionisii Stanislavi Vescovo di Nicopoli Serifici di varie orazioni in folio aperto.</p> <p>Chaldei.</p> <p>Michaelis Mesrobiani Calendarium iuxta S. Nicetium Concilium s. ac Gregorianam emendationem, summi cum aetique Orientalium in 4.</p> <p>Iacobi Begarmini Doctrina Christiana Latino Chaldaica in 8.</p> <p>Chaldaice solum in 8.</p>	<p>Hebera De Scripturis Ecclesiasticis, & Prophanis in 3.</p> <p>Professio fidei Chaldaica in 8.</p> <p>Congressus.</p> <p>Hyacinthi Bruscolotti & Vercellae Grammaticae Congensis in 8.</p> <p>Doctrina Christiana in 4.</p> <p>Copti seu Pharaenici.</p> <p>Athanasii Kirkenii Prodomus Coptus Graeco Aegyptiacus in 4.</p> <p>Giorgiani seu Iberici.</p> <p>Doctrina Giorgiana in 8.</p> <p>Nicetoro Irbach Dictionario Giorgiano in 4.</p> <p>Francisci Maria Maggi Syntagma linguarum orientalium, quae in Georgiae regionibus audiuntur in fol.</p> <p>Litterae Lantung in folio aperto.</p> <p>Graeci.</p> <p>Rhodini exercitia spiritualia in 8.</p> <p>Homilae 12. in Magnificat. in 8.</p> <p>De confideratione in 12.</p> <p>Epistola, ubi de controversiis Graecorum in 12.</p> <p>Compendium Sacramentorum De Decalogo, De peccatis, De Censuris Ecclesiasticis, De Officio divino recitandis in 8.</p> <p>Avila Documenti spirituali in 12.</p> <p>D. Augustini Enchiridion in 12.</p> <p>Soliloquia in 12.</p> <p>Bellarmini Doctrina Christiana in 12.</p> <p>Doctrina Christiana vberior idiomate communi in 3.</p> <p>De Allocatione mentis ad Deum Interprete P. Georgio Bullenio Sub. in 8.</p> <p>Gennadii Scholaris Explicatio 3. capitulum Concilii Florentini in 12.</p> <p>Censura confessionis fidei Cyrilli Lutaris Patr. C. P. in 8.</p> <p>Confutatio professionis fidei, & Anathematismorum Cyrilli in 12.</p> <p>Andreae Staurini De Transubstantiatione in Corydalo in 4.</p>
--	---

ნაბეჭდი ნუსხა „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში გამოქვეყნებული სხვადასხვაენოვანი წიგნებისა, სადაც ნიკიფორე ირბახი „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ ერთპიროვნულ ავტორადაა მითითებული.

ლორეტოს ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილი ლოცვის („ლიტანია ლაურეტანას“) ქართული თარგმანის ანაბეჭდზე გამოსახული გრაფიურა.

გა	ჟე	chhe
გი	ჟე	chhe
გო	ჟელ	chhel
გა	ჟს	chhs
გნ	ჟუ	chhu
გა	ჟუნ	chhua
გბ	ჟუნ	chhun

გა	ჟე	chhe
გი	ჟე	chhe
გო	ჟელ	chhel
გა	ჟს	chhs
გნ	ჟუ	chhu
გა	ჟუნ	chhua
გბ	ჟუნ	chhun

A 3 Pater

ნეს. რემ. ჟუღიქს. ადოიქამ.

Opera Misericordiae corporalia.
 სანემისულ. ღმრჩბის. ფრანხი.
 ჰამერე. ქსურირტემ.
 ჰო-ტარე. სიწიორტემ.
 კო-დდიჯერე. თ-სტიტემ.
 თ-ჰერიორე. ნთდუმ.
 ვისიტარე. ინფირმუმ.
 ვისიტარე. პარჩერატუმ.
 სჟელდირე. მორტუუმ.

Septem Ecclesiae Sacramenta.

ათიმ. ცერქან. ფრანხი.
 ბატკმუს. კო-ნფირმაციო. ჟუ-
 ხარისტან. ჰერიტრეციან. ქსტრუმ
 სჟეციო. თ-რდო. მატრიმონიუმ.

A 3 Pater

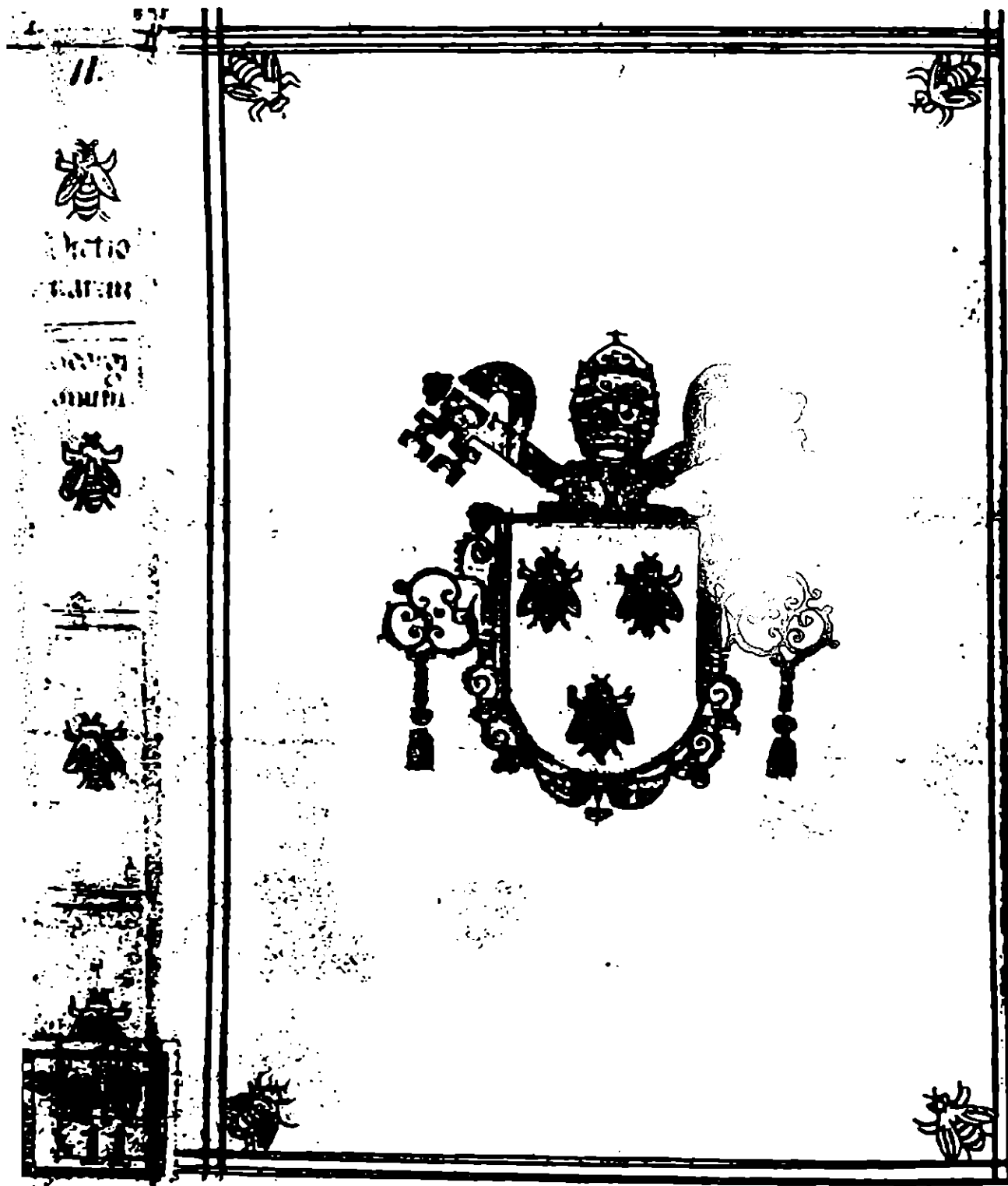
ნეს. რემ. ჟუღიქს. ადოიქამ.

სანემისულ. ღმრჩბის. ფრანხი.
 ჰამერე. ქსურირტემ.
 ჰო-ტარე. სიწიორტემ.
 კო-დდიჯერე. თ-სტიტემ.
 თ-ჰერიორე. ნთდუმ.
 ვისიტარე. ინფირმუმ.
 ვისიტარე. პარჩერატუმ.
 სჟელდირე. მორტუუმ.

ათიმ. ცერქან. ფრანხი.
 ბატკმუს. კო-ნფირმაციო. ჟუ-
 ხარისტან. ჰერიტრეციან. ქსტრუმ
 სჟეციო. თ-რდო. მატრიმონიუმ.

„ქართული ანბანის ლოცვებითურთ“ სხვადასხვა ანანუხობის ნიმუშები: წიგნის ცალკეულ ეგზემპლარში მე-7 გვერდზე გამოსახული ბოლოსამკის ორნამენტი ზოგჯერ წყვეტილებით, ზოგჯერ კი მათ გარეშეა მოცემული. უფრო მკვეთრადაა განსხვავებული წიგნის ცალკეული ეგზემპლარების 27-ე გვერდზე მოცემული ბოლოსამკის ორნამენტი და ტექსტის ქვესათაურები.

ვატიკანის ბიბლიოთეკის ე.წ. ბარბერინის სასტამბო ფონდში („სტამპატა ბარბერინი“) დაცული „ქართულ-იტალიური ლექსიკონის“ გარეკანი ურბან VIII საგვარეულო გერბის გამოსახულებით

Reg. P.H.

[illegible][illegible]

44

1911

ურბან VIII-სადმი აკილე ვენერიოს „მიძღვნის“ დედნისეული ტექსტი, რომლის შემოკლებული და რედაქტირებული ვარიანტი „ქართულ-იტალიური ლექსიკონში“ გამოქვეყნდა

Pharmacia
Pharmacia
Societaten
Grijnsen
Kistner

5291 4265

l'ang. di Propaganda. Che se la propaganda non
 religione, e che non è che il modo, l'unico modo
 giusto, e che non è che il modo, l'unico modo
 di fare, e che non è che il modo, l'unico modo
 non sono le cose che si fanno, e che non sono
 invero, e che non sono le cose che si fanno, e
 non sono le cose che si fanno, e che non sono
 le cose che si fanno, e che non sono le cose
 che si fanno, e che non sono le cose che si
 fanno, e che non sono le cose che si fanno, e
 che non sono le cose che si fanno, e che non
 sono le cose che si fanno, e che non sono le
 cose che si fanno, e che non sono le cose che
 si fanno, e che non sono le cose che si fanno,

რომის პაპისადმი „მიძღვნის“ ტექსტის ნაირსახეობა, რომელიც თან ერთვოდა „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბის ცალკეულ გამოცემებს

ALHABETA VARIA TYP

CLERICAL CONGREGATIONS DE PROPAGANDA FIDE

FIDE.

Alphabetum Ibericum, sive Georgianum.

[illegible]

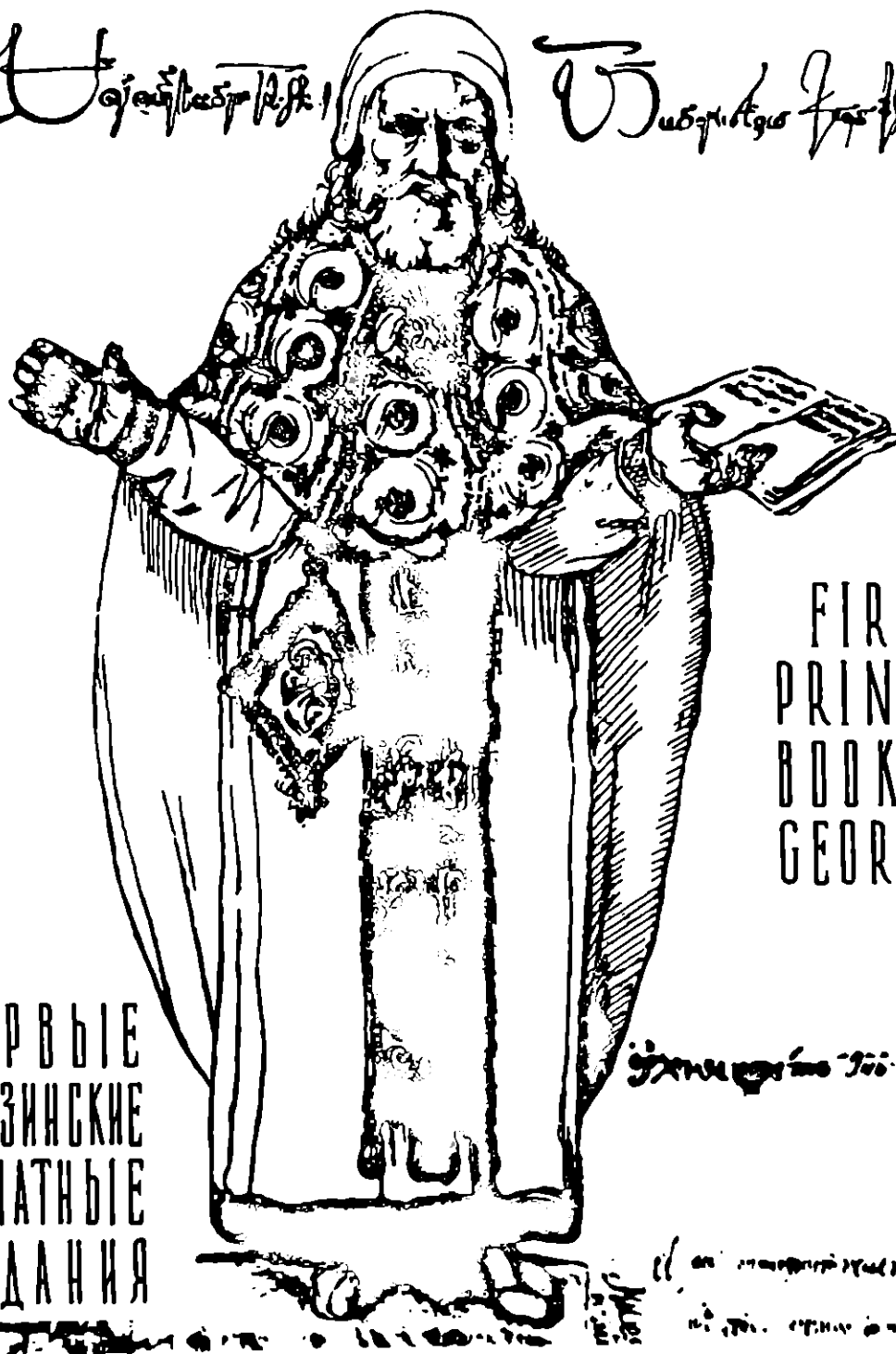
ქართული ანბანი ლიგატურებითურთ (ამონაბეჭდი ანბანთა ნუსხიდან).

1	2	3	4	1	2	3	4
ა	ა	a	1	ს	ს	s	200
ბ	ბ	b	2	პ	ტ	t	300
გ	გ	g	3	ყ	ვ	y	
დ	დ	d	4	ღ	უ	u	400
ე	ე	e	5	ფ	ფ	p	500
ვ	ვ	v	6	ქ	ქ	ქ	600
ზ	ზ	z	7	ჩ	რ		700
თ	თ	ē	8	ც	ყ		800
ი	ი	t	9	ძ	შ		900
კ	კ	i	10	ც	ჩ	ც	1000
ლ	ლ	k	20	ც	ც	c	2000
მ	მ	l	30	ც	ც	3	3000
ნ	ნ	m	40	ც	ც	c	4000
ო	ო	n	50	ც	ც	č	5000
პ	პ	j	60	ც	ც	x	6000
ჟ	ჟ	o	70	ც	ც	q	7000
რ	რ	p	80	ც	ც	ჭ	8000
ს	ს	ř	90	ც	ც	h	9000
ტ	ტ	r	100	ც	ც	ა	10000

ქართული ასომთავრული და მხედრული ანბანები, მათი საერთაშორისო ტრანსკრიფცია და რიცხვობრივი შესატყვისობა

საქართველოში პირველი
გამოცემების ავტორი

А. С. ЧИКОВАВА, Д. Л. ВАТЕЙШВИЛИ

FIRST
PRINTED
BOOKS IN
GEORGIAN

ПЕРВЫЕ
ГРУЗИНСКИЕ
ПЕЧАТНЫЕ
ИЗДАНИЯ

პირველი გამოცემების ავტორი

საქართველოში პირველი
გამოცემების ავტორი

საიუბილეო მონოგრაფია აკად. ა. ჩიქობავასა და პროფ. ჯ. ვათეიშვილის ავტორობით (ქართულ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე), რომელიც მიეძღვნა პირველნაბეჭდი ქართული გამოცემების 350-წლისთავს (თბილისი, 1983 წ.)

II. ქართული წიგნის ბეჭდვის დასაწყისი რუსეთში და პირველი სტამბის დაფუძნება საქართველოში

წინათქმა

პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების ჩამოღწევამ საქართველოში ხელი შეუწყო ადგილობრივი საზოგადოების გათვითცნობიერებას ამ კულტურულ სიახლეში, ანუ ბეჭდვითი სიტყვის დანიშნულებაში მიუხედავად იმისა, რომ ქართული წიგნბეჭდურობის ისტორიის მომდევნო ეტაპი მხოლოდ სამი მეოთხედი საუკუნის შემდეგ განხორციელდა, რაც საქართველოში არსებული პოლიტიკური ვითარების სიმძაფრით აიხსნებოდა, ქართული საზოგადოების ლტოლვა ამ სიახლის სამშობლოში დასამკვიდრებლად მიზანმიმართული აღმოჩნდა. ქართული წიგნის ბეჭდვის მომდევნო ეტაპი უშუალოდ უკავშირდება ქართლის მეფის ვახტანგ V-ის შთამომავლების არჩილ II-ისა და ვახტანგ VI სახელს, რომლებიც პოლიტიკურ მოღვაწეობასთან ერთად დაუღალავად იღწვოდნენ ქართული კულტურის ასაღორძინებლად, რასაც წარმატებით უთავსებდნენ თავის მაღალი დონის შემოქმედებას და სათანადო პრაქტიკულ საქმიანობას.

არჩილ II იყო ერთ-ერთი მთავარი სულისჩამდგმელი თბილისში პირველი სტამბის დაარსებისა და საქართველოში წიგნის ბეჭდვის განვითარებისა. აღსანიშნავია, რომ საქართველოს წიგნთსაცავებსა და მონასტრებში იმხანად ინახებოდა სანიმუშოდ გაფორმებული, ეროვნული ორნამენტებითა და მინიატურებით შემკული სასულიერო და საერო შინაარსის ხელნაწერი წიგნების დიდი რაოდენობა. საკმაოდ დახვეწილი იყო ამ წიგნების კალიგრაფიული და მხატვრული დონეც. მაგრამ მაღალგანვითარებული ხელნაწერი წიგნის ქვეყანაშიც კი ამ ხელოვნებას არ შეეძლო მოეცვა მასობრივი მკითხველი, ეკლესია – მონასტრების მრევლის ჩათვლით. სწორედ ამ გარემოებამ განაპირობა ქართული საზოგადოების მოწინავე წარმომადგენლების გადაწყვეტილება ქართველი მკითხველი საბეჭდი დაზგის მიღწევებისათვის ეზიარებინათ. ამ პატრიოტული ჩანაფიქრის განხორციელებაში მათ იერუსალიმისა და კონსტანტინოპოლის პატრიარქების ქმედითი დახმარების იმედი ჰქონდათ, რადგან ქართულ ეკლესიასთან ამ საპატრიარქოებს მჭიდრო ურთიერთობა აკავშირებდა. სამწუხაროდ, პოლიტიკური ვითარება საქართველოში ისე წარიმართა, რომ ქართველ მოღვაწეთა ეს ჩანაფიქრი მაშინ ვერ განხორციელდა. ამის მთავარი მიზეზი ის გახლდათ, რომ არჩილ II, რომელსაც ჯერ კახეთის, შემდეგ კი იმერეთის ტახტი ეკავა, კახეთის ტახტის მიტოვება მოუხდა, რადგან სპარსეთის სულეიმან შაჰთან ურთიერთობა იმდენად გაურთულდა, რომ თავის ქვეყანაში დევნილის ვითარებაში აღმოჩნდა. მისი მცდელობა ისევ იმერეთის ტახტს რომ დაუფლებოდა წარუმატებელი აღმოჩნდა. ამიტომ არჩილი იძულებული გახდა რუსეთის მეფის თევდორე ალექსის ძისთვის პოლიტიკურ თავშესაფარზე თხოვნით მიემართა, რაზეც დასტური მიიღო.

რუსეთის დედაქალაქში ჩასვლამდე არჩილმა გარკვეული დრო დაჰყო ასტრახანში, სადაც პირველად მიეცა შესაძლებლობა შემოქმედებით საქმიანობაში უშფოთველად ჩაღრმავებულიყო და შეექმნა რიგი პოეტური ნაწარმოებებისა. აქვე მის ამაღლას შეუერთდა და ქართველი მეფის ხელქვეითობა ისურვა განათლებულმა ფრანგმა ოფიცერმა, აღმოსავლეთმცოდნემ და მოგზაურმა ბალთაზარ დე ლოზიერმა, რომელიც არჩილთან ერთად რუსეთის დედაქალაქში ჩასვლის შემდეგ რუსულ სამხედრო სამსახურს ეზიარა, მაგრამ მეგობრული ურთიერთობა ქართველ მეფესთან არ შეუწყვეტია. ასტრახანში ყოფნისას (1682 წ. სექტემბერში) არჩილმა კონსტანტინოპოლიდან იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის წერილი მიიღო, რომელიც

მას „პოსოლსკი პრიკაზის“ დიკეურიერმა, წარმოშობით ბერძენმა კონსტანტინე ხრისტოფოროვმა გადაუთარგმნა. წერილის სათაურია: „იერუსალიმის პატრიარქის უწმინდესი დოსითეოსის სიგელის თარგმანი ბერძნულიდან, რომელიც მან იმერეთისა და კახეთის მეფე არჩილს მისწერა“. წერილის შინაარსი მეტად საინტერესოა და არა მხოლოდ ქართული სამეფო სახლის მართლმადიდებლური ეკლესიის იერარქებთან მჭიდრო ურთიერთობაზე მოწმობს, არამედ ჩვენთვის საინტერესო სხვა გარემოებაზეც მიგვანიშნებს, რასაც ქვემოთ შევხებით.

§1. არჩილ II-ის ემიგრაცია რუსეთში და ქართული პრიუტის შექმნა ამსტერდამში (1685-1687 წწ.)

არჩილ II მოსკოვში 1685 წელს ჩავიდა ოჯახის წევრებთან ერთად. ეს მეორე შემთხვევა იყო ბაგრატიონთა დინასტიის წარმომადგენლის რუსეთში დაფუძნებისა: პირველი დაუკავშირდა თეიმურაზ I-ის შვილიშვილის ნიკოლოზ დავითის ძის (მომავალი ერეკლე I-ის) რუსეთში საკმაოდ ხანგრძლივ ცხოვრებას (1654-1674 წწ.). ორივე შემთხვევაში რუსეთის მთავრობის დამოკიდებულება უძველესი ქრისტიანული ქვეყნის დინასტიურ წარმომადგენელთა მიმართ ხაზგასმით პატივსაცემი და კეთილგანწყობილი იყო. ამ გარემოებამ როგორც შორეულ წარსულში, ისე რომანოვების მმართველობისას ხელი შეუწყო ამ დინასტიის წარმომადგენელთა სწრაფვას ბაგრატიონთა საგვარეულოსთან ქორწინებითი კავშირისადმი, რაც არჩილ II-ის ოჯახსაც შეეხო. იმდროინდელი რუსეთის ტახტი ორ მცირეწლოვან მეფეს იოანე და პეტრე ალექსის ძეებს ეკავათ, სახელმწიფოს კი რეგენტის უფლებით მათი უფროსი და სოფიო მართავდა. სწორედ ამ უკანასკნელის თაოსნობით არჩილ მეფის უფროსი ვაჟი 13 წლის ალექსანდრე ბატონიშვილი დააქორწინეს რუსეთის გარდაცვლილი დედოფლის ახლო ნათესავზე, ასევე მცირეწლოვან ფეოდოსია მიხეილის ასულ მილოსლავსკაიაზე, რაც შესაფერისი საზეიმო ღონისძიებით აღინიშნა. დინასტიურ საგვარეულოთა დამოყვრებამ ხელი შეუწყო ორი თითქმის თანატოლი ყმანვილის – რუსეთის ტახტის მფლობელი პეტრე პირველისა და ალექსანდრე ბატონიშვილის მეგობრობას, რომელმაც თანდათან განუყრელი ურთიერთობის ელფერი შეიძინა. ალექსანდრე გახდა მონაწილე პეტრეს ე. წ. შესაქცევარი სამხედრო თამაშებისა პრეობრაჟენსკოეში და მის თანამოღვაწეთა „იერარქიაში“ ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი დაიმკვიდრა „ალექსანდრ გრუზინეცის“ ზედსახელით. პეტრე და ალექსანდრე ხშირად ხვდებოდნენ ერთმანეთს როგორც პრეობრაჟენსკოეში, ისე ე. წ. „ნემეცკაია სლობოდაში“, სადაც იქაურ უცხოელთა შორის გაიჩინეს ბევრი კეთილისმსურველი, რომლებიც რუსეთის სამსახურში იყვნენ, ან თავისი ქვეყნის წარმომადგენლებად ითვლებოდნენ. ამ უცხოელთაგან ზოგიერთთან არჩილსა და მისი ოჯახის წევრებს ზედმინევნით მჭიდრო კავშირ-ურთიერთობა ჰქონდათ, კერძოდ, ჰოლანდიის რეზიდენტთან ი. ვ. კელერთან და შვედ ენათმეცნიერთან, აღმოსავლეთმცოდნესა და სლავისტთან ი. გ. სპარვენფელდთან, რომელიც არჩილ მეფესთან სპარსულ და თურქულ ენებს სწავლობდა.

მოსკოვში ცხოვრების პირველივე წლებიდან არჩილ II აწარმოებდა პოლიტიკურ მოლაპარაკებას რუსეთის მთავრობასთან საქართველოს თურქეთ-სპარსეთის დიქტატისაგან გამოსახსნელად, იმავდროულად იგი ღრმად იყო ჩაბმული შემოქმედებით საქმიანობაში (მან გააგრძელა ასტრახანში შექმნილი პოეტური ნაწარმოებების ციკლი) და ქმედითი პრაქტიკული ნაბიჯები გადადგა რუსეთის დედაქალაქში ქართული წიგნების გამოსაცემად ნიადაგის

მოსამზადებლად. დოსითეოს პატრიარქის ზემოთ ნახსენებ წერილში ყურადღებას ის გარემოება იპყრობს, რომ წერილის ავტორი გათვითცნობიერებული ყოფილა იმაში, თუ არჩილს რა კონკრეტული გეგმები ჰქონდა რუსეთში კულტურულ-საგანმანათლებლო სარბიელზე სამოღვაწეოდ. დოსითეოსი ქართველ მეფეს ატყობინებდა, რომ განზრახული ჰქონდა სასულიერო წიგნები ქართულ ენაზე გამოექვეყნებინა ბერძნულ სტამბაში, რომელიც 1670 წ. მისი მზრუნველობის შედეგად დაფუძნდა კონსტანტინოპოლში არსებულ იერუსალიმის პატრიარქის მეტოქიასთან. როგორც იმავე წერილიდან ირკვევა, დოსითეოსმა იცის არჩილის განზრახვა რუსეთში ქართული წიგნების ბეჭდვის შესახებ, რომელთა საქართველოში გაგზავნას ვარაუდობდა სასულიერო და საერო ლიტერატურაზე იქ არსებული მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად.

ამიტომ პატრიარქი ცდილობდა, შეძლების ფარგლებში, იმერეთის მეფისათვის დახმარება აღმოეჩინა, კერძოდ, მოსკოვში მცხოვრები თავისი მეგობრების მეშვეობით. მან ისიც იცის, რომ არჩილი რუსეთის დედაქალაქში დაფუძნებას აპირებს, რაზეც მიუთითებს წერილის ფრაზა, რომელშიც დოსითეოსი არჩილს მნიშვნელოვან ცნობას აწვდის: „იქ (მოსკოვში – ჯ. ე.) არის ერთი ბერმონაზონი სახელად ტიმოთე, თავისი ცხოვრების წესით კეთილი და გულმართალი, ჩვენთან ამოზრდილი, მისი მეშვეობით შეგიძლია წერილები გამომიგზავნო“¹. ძნელი მისახვედრი არ არის, რომ საუბარია რუს ბერმონაზონ ტიმოთეზე, რომელიც აღმოსავლეთში 14 წელს ცხოვრობდა და ბოლო ხუთი წელი კონსტანტინოპოლში არსებულ იერუსალიმის პატრიარქის მეტოქიაში გაატარა. ტიმოთე დახელოვნდა წიგნების ბეჭდვისა და გამოცემის საქმეში. 1681 წ. იგი მოსკოვში დაბრუნდა და იმავე წელს დააფუძნა იქ ბერძნული სკოლა ოფიციალური სახელწოდებით – „სასტამბო (საქმის) ბერძნული სასწავლებელი“. ამ ფაქტს ვემყარებით, როდესაც ვვარაუდობთ, რომ არჩილ მეფეს შეეძლო დოსითეოსის რეკომენდაცია გამოეყენებინა და ტიმოთესათვის ეთხოვა ვაჟიშვილებისათვის ძველსლავური და ბერძნული ენები შეესწავლა, ისევე როგორც მის გვერდით მყოფი ზოგიერთი ქართველი ბერისათვისაც, რომლებიც მას ბიბლიის თან ჩამოტანილი ქართული თარგმანის ხელნაწერების შესატყვის სლავურ ტექსტებთან შეჯერება-შეესებაში ეხმარებოდნენ.

ამასთან ერთად იბადება კითხვა: შეეძლო თუ არა ტიმოთეს დახმარება აღმოეჩინა არჩილ მეფისათვის მოსკოვში ქართული წიგნების გამოქვეყნების საქმეში? როგორც ირკვევა, მან არჩილ მეფეს ასეთი დახმარება ვერ აღმოუჩინა, ისევე როგორც „პეჩატნი დვორმა“, ანუ მოსკოვის სახაზინო (სამეფო) სტამბამ მაშინდელი მისი ტექნიკური აღჭურვილობისა და სათანადო გამოცდილების შედარებით დაბალი დონის გამო. სწორედ ამ გარემოებამ შეუშალა ხელი რუს მესტამბეებს დაეძლიათ ყველაზე რთული ამოცანა და შეექმნათ ქართული შრიფტი: მათ ვერ შეძლეს ქართული ანბანი ლითონში განესახიერებინათ ანუ ქართული ასოები გამოეჭრათ და მათ ჩამოსასხმელად სათანადო ე.წ. პუანსონები და მატრიცები დაემზადებინათ.

იმავდროულად ისიც გაირკვა, რომ ქართული შრიფტის დასამზადებლად ანუ სათანადო პუანსონებისა და მატრიცების შექმნის პრობლემის გადასაწყვეტად გარდაუვალი აღმოჩნდა შორეული ჰოლანდიისათვის მიემართათ, რომელიც თავისი პოლიგრაფიული ხელოვნებით საქვეყნოდ იყო განთქმული. დადგენილად ითვლება, რომ არჩილ მეფის მისწრაფება ქართული შრიფტის შესაქმნელად უკავშირდებოდა არა მხოლოდ მის სურვილს ქართული წიგნები

¹ РГАДА. Ф. 77 (Сношения России с Персией). Оп. 1. Кн. 20. 1676-1684 гг. Л. 138-143 – об. არჩილ მეფისადმი იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის წერილის სრული ტექსტი იხ. კრებულში: ქართული წყაროთმცოდნეობა. თბილისი, 1971. წიგნი 3, გვ. 250-252.

მოსკოვში დაესტამბა, არამედ მის მთავარ მიზანს – ქართული ნიგნების ბეჭდვა საქართველოს დედაქალაქში, თბილისში, დაეფუძნებინა პირველი ქართული სტამბის გახსნით. პოლანდიაში სრულფასოვანი პუანსონებისა და მატრიცების შექმნა ითვალისწინებდა მათ დამზადებას იმ რაოდენობით, რომ ქართულენოვანი შრიფტი საკმარისი ყოფილიყო როგორც მოსკოვში, ისე თბილისში ქართული ლიტერატურის გამოსაცემად.

ენერგიული მხარდაჭერა არჩილ მეფის ამ კულტურტრეგერულ ინიციატივას აღმოუჩინა მოსკოვში მცხოვრებმა ზოგიერთმა უცხოელმა მოღვაწემ, რომლებთანაც ქართველ მეფეს თავიდანვე კეთილგანწყობილი ურთიერთობა დაუმყარდა. ჩვენი აზრით, ამ კონტაქტებს ხელი შეუწყო მასთან ერთად ასტრახანიდან მოსკოვში ჩასულმა ფრანგმა ოფიცერმა და აღმოსავლეთმცოდნემ ბალთაზარ დე ლოზიერმა და „ორმა იოანემ“, ბარონმა იოჰან-ვილემ კელერმა – პოლანდიის რეზიდენტმა მოსკოვში და იოჰან (იუხან) – გაბრიელ სპარვენფელდმა – შვედმა სწავლულმა და დიპლომატმა. დასახელებულმა პირებმა იკისრეს შესაბამისად რეკომენდატორისა და შუამავლის როლები ნიგნთბეჭდურობის ამსტერდამელ ხელოვანებთან პირველივე კონტაქტების დამყარებისას. ამ საქმეში ყველაზე ენერგიული დახმარება არჩილს ამსტერდამის ბურგომისტრმა ნიკოლაას კორნელიუსის ძე ვიტსენმა აღმოუჩინა. სწორედ ვიტსენის მხარდაჭერის შედეგად მოხერხდა ნიგნის ბეჭდვის ოსტატთა შორის იმ პიროვნების აღმოჩენა, რომელიც მთელი გულისყურითა და პასუხისმგებლობით მოეკიდა არჩილ მეფის არც თუ მარტივი დაკვეთის შესრულებას. ეს იყო ამსტერდამში იმ დროისათვის უკვე ცნობილი პოლიგრაფისტი ნიკოლას კისი, ან უფრო ზუსტად მისტოტფალუში კიშ მიკლოში, წარმოშობით უნგრელი ტრანსილვანიიდან, ქალაქ კლუჟის (კოლოჟვარის) მკვიდრი. ის პოლანდიაში სასტამბო საქმის შესასწავლად და უნგრულ ენაზე ბიბლიის გამოსაცემად ჩავიდა. მიკლოშ კიშმა არა მხოლოდ განახორციელა ჩანაფიქრი და მშობლიურ ენაზე შესანიშნავად გამოსცა ბიბლიის ტექსტი, რომელიც უნგრეთის ისტორიაში „ოქროს“ გამოცემის ეპითეტითაა ცნობილი, არამედ პოლიგრაფისტის პროფესიის ათვისებაში ისეთ შედეგებს მიაღწია, რომ ტოლი არ დაუდო ნიგნის ბეჭდვის გამოჩენილ პოლანდიელ ოსტატებს. მბეჭდავის ხელოვნება მან ჯერ დამრაკის ქუჩაზე განლაგებულ იოჰან ბლაუს სახელოსნოში აითვისა, ხოლო შემდეგ ქარგლის თანამდებობაზე სამუშაოდ ცნობილ დირკ ფოსკენსთან გადავიდა, რომელიც მის მასწავლებლად ითვლება. შედარებით მოკლე ხნის მანძილზე მიკლოშ კიშმა სახელი გაითქვა როგორც მბეჭდავმა – ასოთმჭრელმა და ასოთჩამომსხმელმა, რამაც შესაძლებლობა მისცა თავისი სახელოსნო გაეხსნა ბლუმენბრახტზე – სასტამბო საქმის ოსტატთა დღემდე ცნობილ უბანში თავისი მასწავლებლისა და ევროპაში ნიგნთბეჭდურობისა და კარტოგრაფიის ისეთ სახელგანთქმულ ოსტატთა გვერდით, როგორიც იყვნენ იოჰან ბლაუ, ძმები ელზევირები და სხვ.

სწორედ აქ, ბლუმენბრახტზე (Bloemgracht), დიდ სირთულეთა გადალახვის გზით ამზადებდა მიკლოშ კიში ქართული შრიფტის პუანსონებსა და მატრიცებს. არჩილ მეფე შეეცადა თავისი პოლანდიელი მეგობრების შეგულისწინებას, რომლებმაც მას ასეთ მნიშვნელოვან საქმეში დახმარება აღმოუჩინეს, – პირადი წერილის გაგზავნით ნიკოლაას ვიტსენის სახელზე. ამ წერილის შთამბეჭდავად გაფორმებული თარგმანები პოლანდიურ და ფრანგულ ენებზე ამსტერდამის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაშია დაცული: წერილის დედანი მხედრულითაა შესრულებული (მისი ფოტოასლი წინამდებარე ნაშრომის დანართშია წარმოდგენილი). აი მისი შინაარსი:

„ღვთის მადლით, არჩილ ბაგრატიონი დავითის სახლიდან, ორმოცდამეორე მეფე იბე-

რიისა და კახეთისა და სხვ., ჩვენს სადღეისო გაჭირვებულ მდგომარეობაში ღმრთისადმი მადლიერებას აღვავლენთ, ისევე როგორც აღვავლენდით მას, როდესაც ჩვენი ტახტი გვეკავა; ამ წერილით მოგმართავთ და მოგესალმებით თქვენ, უბრძნესო და უსათნოესო ადამიანო, რათა გაგეცნოთ და თქვენთან ჭეშმარიტად მეგობრული ურთიერთობა დავამყაროთ. უცნობილესო და უღირსეულესო ნიკოლოზ ვიტსენ – პოლანდიის რესპუბლიკის გამორჩეულ და ბრძენ მოღვაწეთა შორის უძლიერესი ქალაქ ამსტერდამის გუბერნატორად არჩეული. გაგებული გვაქვს ბატონ ბარონ კელერისაგან, თქვენი სახელოვანი და ძლიერი რესპუბლიკის რეზიდენტისაგან აქაურ (მოსკოვის – ჯ. ვ.) სამეფო კარზე, რომ თქვენ დიდი მზრუნველობა გამოიჩინეთ ჩვენი სტამბის მიმართ, რათა იგი სრულფასოვანი იყოს. ამიტომ ამ მეგობრული წერილით მადლობა გვინდა მოგახსენოთ და გთხოვოთ, რომ მომავალში ისეთივე თავაზიანობით განიმსჭვალეთ, როგორც მანამდე. ვიმედოვნებთ, ბატონო ნიკოლოზ ვიტსენ, რომ თქვენ ისევე მეგობრული კეთილგანწყობით წარმართავთ მუშაობას ანბანებზე და რომ ეს საქმე არ შეფერხდება, რადგან იგი უფლისთვის სასურველია და წმინდა წიგნების გავრცელებას შეუწყობს ხელს, რაც აქამდე მიუღწეველი იყო (ჩვენთვის).

დაე ღმერთმა თავისი წყალობა მოგიზლოთ.

დანერილია მოსკოვში, 17 დეკემბერს ქვეყნის შექმნიდან 7195 (1686) წელს².

იმ სირთულეთა შესახებ, რომლებიც მიკლომ კიშს ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების დამზადებისას წინ გადაეღობა, ვგებულობთ სტოკჰოლმში გაგზავნილი მისი ორი წერილიდან სპარვენფელდისადმი როგორც შუამავლისადმი (ლათინურ ენაზე დანერილი ეს წერილები დღესაც ინახება ქალაქ ლინჩოპინგის საქალაქო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში). შინაარსი ამ წერილებისა, რომლებიც 1686 წ. 12 ნოემბრით და 1687 წ. 17 იანვრითაა დათარიღებული, ნათელს ჰფენს მრავალ საკითხს ამ სირთულეთაგან. მათგან მთავარი ის ყოფილა, რომ უნგრელი მესტამბე უკმაყოფილო იყო მოსკოვიდან მისთვის გაგზავნილი ხელნაწერი ქართული ანბანის გამოსახულებით, რომელიც, მიკლომ კიშის აზრით, ზედმინევით დაუდევრად იყო შედგენილი, სათანადო დახვეწილობის გარეშე. ეს გარემოება ხელს უშლიდა ოსტატს დანერილებით გარკვეულიყო არა მხოლოდ ამა თუ იმ ქართული ასოს ზუსტ მოხატულობაში, არამედ მათი პროპორციისა და „ბუნების“, განსაკუთრებით კი „მხედრულის“ სამზოლიანი განლაგების სისტემის ამოცნობაში³.

ზემოთ მითითებული წერილების შინაარსი უეჭველს ხდის იმ გარემოებას, რომ დამკვეთს, შუამავალსა და ოსტატ-შემსრულებელს შორის მიმოწერა წარმოებდა, როგორც ჩანს, მიკლომ კიშის მიერ დამზადებულ ქართულ ასოთა ნიმუშების ანაბეჭდების გადაგზავნით დამკვეთისათვის, მათი აპრობაციისა და ოსტატის მიერ სათანადო ჩასწორებების გათვალისწინების მიზნით. ასეთი დასკვნის გაკეთების შესაძლებლობას სპარვენფელდისადმი 1686 წ. 12 ნოემბრით დათარიღებული წერილის პირველივე ფრაზა იძლევა: „აი კიდევ ნიმუშები ასოებისა, რომელთა უმეტესობა სულ ბოლო დროსაა დამზადებული...“. ამსტერდამელი ოსტატის მი-

² წერილის დედანი ქართულ ენაზე მისი ფაქსიმილური ბეჭდური ასლის სახითაა შემორჩენილი, რომელიც ნ. ვიტსენის წიგნშია გამოქვეყნებული („ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ თათრეთი“, ამსტერდამი, 1692 და 1705 წ. გამოცემები). ამ წერილის თარგმანი ფრანგულ და ლათინურ ენებზე და მიმოწერა მის შესახებ ნ. ვიტსენსა და მის მეგობარ გეიჟბერტ კუპერს შორის დაცულია ამსტერდამის საუნივერსიტეტო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში: Universitets bibliotek van Amsterdam. Afdeling Handsschriften (შემდეგ მითითებული იქნება: UBA, Afd. Hss. Be. 8. S.12; Bf 6-a).

³ Lingköpings stifts – och Lands bibliotek. Ex Donatione C.J. Benzelii ofver Ceremonie Mastaren Joh. Gabr. Sparwenfelds Brevväxling. S. 18, 21-22.

მონერა შუამავალთან იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების შექმნისას მას დიდად უშლიდა ხელს დამკვეთთან, ან რომელიმე ქართველთან უშუალო კონტაქტის უქონლობა. სპარვენფელდისადმი 1687 წ. 17 იანვრით დათარიღებულ წერილში იგი პირდაპირ აღნიშნავდა: „რომელიმე მათგანი აქ რომ ჩამოსულიყო ამ გართულე-ბებსა და მოუხერხებლობას, რომლებიც ხელს უშლიან ჩვენი შეთანხმების განხორციელებას, ადგილი არ ექნებოდა, არ ეკადრება მათ ღირსებას ასეთი მნიშვნელოვანი საქმის ბავშვურ გართობად მიჩნევა“⁴.

უნგრელი ოსტატის მკვეთრი განცხადება ბოლომდე სამართლიანი არ იყო: არჩილმა კარ-გად იცოდა რა სირთულეებს უკავშირდებოდა ქართული შრიფტის შექმნა, მით უმეტეს, უცხოელისათვის, მაგრამ მას არ შეეძლო მისთვის, გარდა ასოთა ნიმუშების ქალაქში მოცემული ხელნაწერი გამოსახულებისა რაიმე შეეთავაზებინა. მოსკოვში ჩამოსვლამდე ამ ამოცანის გადაწყვეტის პრობლემატურობაზე იგი თავის პოემაში „საქართველოს ზნეობანი“ მიუთითებდა, რაც ასოთა მოხატულობის სირთულის გარდა იმასაც ითვალისწინებდა, რომ სხვა ეროვნულ ანბანებთან შედარებით ქართული ანბანი სამგვარი იყო. „მხედრულთან“ ერთად თანაბარი უფლებით გამოიყენებოდა ორი ნაირსახეობა საეკლესიო დანიშნულების ან-ბანისა – ასომთავრული ანუ მრგლოვანი და ნუსხა-ხუცური.

აი, როგორ გადმოსცემდა ქართული ანბანის ამ თავისებურებას არჩილი თავის პოემა-ში, რითაც თითქოს განჭვრეტდა ამსტერდამელი მბეჭდავი – ოსტატისთვის სათანადო ახს-ნა-განმარტების მიცემის აუცილებლობას:

„ხუცურისა და მხედრულის სხვადასხვაობს თვითოსა თქმა,
კანანახი ხმამალალი სჯობს, ყვინჩილად ნუ იქათმა.
მწერლობა ხუცურს და მხედრულს, იცით უნდა სხვადასხვა,
და მრგვლოვანს, ყვავისფრჩხილოვანსა, ასომთავრულს
სმენ თავადა,
მხატვრობას, მონახაზობას არვინ ჩ(ა)გდებს ავადა,
გარეშე ნიგნის კითხვაზედ ხმა ავად ნუ იხადა და“⁵.

რა სახის სირთულეები შეხვდა ამსტერდამელ ასოთჩამომსხმელ მიკლოშ კიშს ქართუ-ლი ანბანის სამი ნაირსახეობის პუანსონებისა და მატრიცების დამზადებისას და რა გზით ცდილობდა მათ გადალახვას, – ამის შესახებ ვგებულობთ ზემოთ მითითებული სპარვენ-ფელდისადმი მისი ორი შემორჩენილი წერილის შინაარსიდან, რომელსაც ქვემოთ სრულად ვიმონუმტო.

წერილი I:

„აი კიდევ ნიმუშები ასოებისა, რომელთა უმეტესობა სულ ბოლო დროსაა დამზადებული, (იმისთვის გიგ ზავნით), რომ შეძლოთ ისინი არა მხოლოდ ცნობისათვის მიიღოთ, არამედ სიხარულითაც აღიქვათ. მე კი ვიმედოვნებ, რომ არ მოიძებნება ადამიანი, რომელიც ცო-ტათი მაინც ერკვევა სასტამბო საქმის მდგომარეობასა და განვითარებაში, ისევე როგორც დამწერლობაში, რომელიც ნახავს ამ ასოებს – შედეგს ჩემი გარჯისა თქვენი ხელნაწერის (მიხედვით) და ჩემს ნაშრომს არ მოიწონებს. თქვენ დარწმუნებული უნდა იყოთ იმაში, რომ ევროპაში ვერ ნახავთ ვერავის (და ეს ლიტონი სიტყვები როდია), ვინც პირველივე მცდე-

⁴ Ibid.

⁵ არჩილიანი. თბილისი, 1936. ტ.1, გვ. 6.

⁶ ავტორს მხედველობაში აქვს კომპეტენტურობა საშრიფტო საქმიანობაში.

ლობით შეძლებდა ასეთი დამაჯერებლობითა და სიზუსტით გადმოეცა ასოები ასე დაუდევრად შედგენილი ხელნაწერის მიხედვით. ამის მიღწევაში დიდად დამეხმარა ჩემი გამოცდილება და სხვადასხვა ხალხის დამწერლობის ცოდნა: ლათინურის, გერმანულ-ებრაულის, რაბინულ-ებრაულ-გერმანულის, ბერძნულის, სირიულის, სამარიტულ-კოპტურის ანუ ეგვიპტურის და განსაკუთრებით სომხურის.

აქ ისეთი ადამიანიც მოიძებნა, რომელიც ჩინური ასოების დასამზადებლად დამიკავშირდა, რომლებიც ისევე როგორც თქვენი ასოები არასდროს ყოფილან ჩამოსხმული⁷. ჩემი განთქმულობა იმით აიხსნება, რომ სარგებელი მომაქვს სხვადასხვა ხალხისათვის და მათი ენებისათვის. განვითარებულ ხალხთა შორის ეს უბრალო საქმედ როდი ითვლება: სხვადასხვა ხელოსნობას შორის იგი განსაკუთრებულ ხელოვნებად ითვლება იმ ზომამდე, რომ ხელოსანმა, რომელმაც აქ (ამსტერდამში) ასოები სომხებისათვის დაამზადა, თუმცა მათთვის ეს პირველი ასოები არ ყოფილა, მაგრამ მან საუკეთესოები დაუმზადა. ამისთვის სომხებს მან მოსთხოვა და თანხმობა მიიღო, კერძოდ ევანდრ (ერვანდ? – ჯ. ვ.)⁸ II-სგან⁸, რათა მისი სახელი გრავირებული ყოფილიყო მათ ნიგნებზე, რომლებიც მის მიერ ჩამოსხმული ასოების მეშვეობით დაისტამბნენ.

ახლა იმაზე, რაზეც თქვენი ყურადღება მინდა გავამახვილო.

1. სტრიქონები თქვენს ხელნაწერებში ძალზე განიერია ანუ ერთიმეორისაგან დიდად არიან დაშორებული, ვიდრე ჩემს ნიმუშებში. თუ თქვენი სურვილი იქნება, ეს ასოები ისე შეიძლება ჩამოვასხათ, რომ ისინი ურთიერთისგან ისე განცალკევდნენ, როგორც ხელნაწერშია მოცემული.

2. თუ თქვენ გადანყეტილი გაქვთ ნმინდა მამებისა და ამავე ხასიათის სხვა უფრო დიდი მოცულობის ნიგნების ბეჭდვა, მაშინ საეჭვოა, რომ თქვენ ასეთი ასოებით დაკმაყოფილდეთ. ისინი ასეთი მიზნისათვის დიდი ზომისანი არიან და ზემოთ განლაგებული შემკვეცი ქარაგმების გამო სტრიქონების შემჭიდროვება ვერ მოხერხდება (ანუ ისინი ერთმანეთს ვერ მიუახლოვდებიან). შემოიღია გირჩიოთ, უფრო მცირე მოცულობის ასოების დასამზადებლად იზრუნოთ, რაც ნიგნების მოცულობას შეამცირებს და ისინი შესაბამისი პროპორციების ჩარჩოებით შემოიფარგლებიან, – აგრეთვე იმ მიზნით, რომ საჭიროების შემთხვევაში ხელთ გქონდეთ ასოები მარგინალიებისათვის, სათაურებისათვის და სხვა საჭიროებისათვის. სომხებმა იზრუნეს აგრეთვე სხვადასხვა ზომის ასოების დასამზადებლად: მცირე, ცოტა უფრო მსხვილი და კიდევ უფრო მსხვილი ასოების.

3. ჩემი ეს ნიმუშები მურიითაა შესრულებული და არა მელნით. მიუხედავად ამისა, ისინი საკმარისად მკაფიოა არიან და პირველყოვლისა ამ ასოებს შორის სხვაობა შეინიშნება, თუმცა ისინი ასე ჩამოჰგავენ ერთიმეორეს.

4. ამ ასოებში თქვენგან მცირე ანაზღაურებას ვლებულობ, თუმცა ჩემზე ადრე სომხური ასოებისათვის ხელოსანს ორჯერ უფრო მეტი გადაუხადეს. მაგრამ მომავალში თქვენი სამუშაოებისთვის უფრო მცირე გასამრჯელოს დავეჯერდები, თუ იმაზე იზრუნებთ, რომ ამავე ასოების სხვა, ახალი ანბანის, დამზადება დამევალოს. მე გამიადვილდება მეორე და მესამეჯერ მათზე მუშაობა და შევძლებ თქვენთვის უფრო ზუსტი და შესანიშნავი ასოები

⁷ მიკლომ კიპისთვის უცნობი იყო, რომ პირველი ქართული შრიფტი 1629 წ. რომში იყო დამზადებული, ნახევარ საუკუნეზე ცოტა მეტი ხნით ადრე მის მცდელობამდე.

⁸ იგულისხმება სომხური ეკლესიის ერთ-ერთი იერარქი, რომლის სახელი, ჩვენი აზრით, დამახინჯებულადაა გადმოცემული („ერევანცი“?).

დაეამზადო. ცნობილია, რომ ყოველ საქმეში პრაქტიკას მივყავართ სრულყოფისაკენ, და პირველ მცდელობას, როგორ საქმეშიც არ უნდა ჰქონდეს მას ადგილი, ჩვენგან დამოუკიდებლად მაინც სდევს ელფერი არასრულფასოვნობისა.

5. გთხოვთ დააჩქაროთ პასუხი იმაზე, რაზეც ადრე მეკითხებოდით, რადგან ორ დანარჩენ ანბანზე მუშაობას უხალისოდ ვინყებ შიშის გამო, რომ ზოგი რამ თქვენს სურვილებს არ შეესაბამება. ეს ანბანი კი, ღვთის მადლით, სრულყოფილი და დამთავრებული იქნება.

მშვიდობით,

მზად ვარ თქვენი სამსახურისათვის

მიკლოშ კიში, ასოთმჭრელი და ჩამომ-

სხმელი, ამსტერდამი, 12 ნოემბერი, 1686.

წერილი II.

„უკეთილშობილეს ბატონს ჯანმრთელობასა და წარმატებებს ვუსურვებ. აი, ბატონო, ჩემი დამსახურება (თუ შეიძლება დამსახურებად ჩაითვალოს ამ ასოების არსებობა) – თქვენი მესამე ანბანის ასოები, რომლებიც მე ისეთ სინატიფემდე დავიყვანე, რომ მათ გარკვეულ ჩარჩოებში შეინარჩუნეს შესამჩნევი ამოზნექილობა, რაც მათი შემქმნელის ხელოვნებაზე მიანიშნებს. თუ ერთი ასო მეორესთან შედარებით სქელი ჩანს, ეს იმიტომ, რომ იგი უკეთესადაა გამოჭრილი. გრძელ ასოთა პროპორცია არ უნდა იყოს სხვაგვარი, იმიტომ რომ თუ ასოები უფრო გრძელი იქნებოდნენ, ზედა და ქვედა ასოები ერთმენთს ხელს შეუშლიდნენ. ყოველ შემთხვევაში, რადგან ეს ასოთა ფორმას ეხება, აქ არაფერია ისეთი, რაც თქვენს ერთ-სა თუ მეორე (ნიმუშების) ეგ ზემოქმედებას ნარმოდგენილ ასოებს არ შეესატყვისებოდეს. ამიტომ თუ ეს ასოები არ მოეწონებათ იმ ადამიანებს, მაშინ მე უარს ვიტყვი ამ ანბანზე. რომელიმე მათგანი აქ რომ ჩამოსულიყო ამ გართულებებსა და მოუხერხებლობას, რომლებიც ხელს უშლიან ჩვენი შეთანხმების განხორციელებას, ავცდებოდით. არ ეკადრება მათ ღირსებას ასეთი მნიშვნელოვანი საქმის ბავშვურ გართობად მიჩნევა. სომხეთიდან აქ ჩამოვიდა თვით დიდი ეპისკოპოსი, რათა ასეთსავე საქმეს თავს დასდგომოდა. გამორჩეულ ოსტატად ჩაითვლება ის ასოთმჭრელი, რომელიც ამ ხელოვნებაში ისეთ სრულყოფას მიაღწევს, რომ თუნდაც უბრალო, მაგრამ საუკეთესო ლათინური ასოები ჩამოასხას, რომელთა შექმნაში იგი ადრევე ნავარჯიშევი იყო. როგორღა უნდა განესაჯოთ (სირთულენი, რომლებიც) უცხოენოვანი ასოების შექმნას უკავშირდებიან, რომელთა ბეჭდური (ნესით შესრულებული) ანაბეჭდების მიღებაც კი შეუძლებელია და ჩვენ მათი მხოლოდ ხელნაწერი ორიგინალები გაგვაჩნია, რომლებიც ასე განსხვავებული არიან ერთი მეორისაგან, როცა საქმე ასოთა პროპორციასა და ფორმას ეხება (ან მათ ცალკეულ ნაწილებს). და რადგან ხელნაწერ ასოებში ცალკეულ ცვლილებათა შეტანის გარდა შეუძლებელია (მათი) იმ მდგომარეობამდე და პროპორციებამდე დაყვანა, რომლებიც შესაძლებლობას მისცემენ მბეჭდავს, რაოდენ გათვითცნობიერებულიც უნდა იყოს იგი თავის ხელობაში, (ხელნაწერი ასოების) ბუნებაში რომ გარკვეულიყო და აგრეთვე იმაში თუ მათ მოხატულობაში რომელი იყო ნაკლებ მნიშვნელოვანი ან ძირითადი ნაწილი? ყოველივე ეს მხედველობაში უნდა მიიღონ იმ ადამიანებმა და გვაპატიონ თუ ამ საქმეში, რომელსაც ისინი ასე შორი მანძილიდან ხელმძღვანელობენ, ყოველივე ისე არ გამოგვივა, როგორც მათთვისაა მისაღები. ამასთან ერთად, მათ იციან რომ ეს პირველი მცდელობაა და ამ მიზეზის გამო საკმაო საფუძველია საიმისოდ, რომ გვაპატიონ ამ სამუშაოს არასრულფასოვნობა.

მინდა ვთქვა კიდევ მეორე ანბანის ასოების შესახებ, რომელთა დაზგაზე შესრულებული

სინჯი, თქვენი მინდობილობით, ტექსტის შესადგენად და მთელი ანბანის ასოთა თანამიმდევრობის დასადგენად გასულ კვირას გამოგიგზავნეთ. მაშინ ვერ მოვახერხე საჭიროებისამებრ ცალკეულ ასოთა კუდები მომეგრიხა⁹.

თქვენ დამავალეთ პირველი ანბანი ჩამომესხა, მაგრამ არაფერი შემატყობინეთ ფულადი ანაზღაურების შესახებ, თუ ანგარიშგება სწორია (როგორც მარწმუნებს ვაჭარი, ვისთანაც საქმე მაქვს), რატომ ჭიანურდება ასე ანაზღაურება? თუ საქმე გაგრძელდება და თქვენ მოისურვებთ მესამე ანბანის ჩამოსასხმელად ზომები მიიღოთ, (ამ შემთხვევაში) მინდა იცოდეთ, რომ ამ ასოების ჩამოსხმა ალბათ შეუძლებელი იქნება საიმპერიო ტალერის ორ ფუნტზე უფრო იაფად, თვითეულ ასოზე გაანგარიშებით (რამდენსაც არ უნდა იწონიდნენ ისინი). ამრიგად, საიმპერიო ტალერის ორ ფუნტზე გაანგარიშებით, თუ გართულდება კიდევაც ასოთა ჩამოსხმა მათი სინატიფისა და გაერთიანების გამო (ისინი ხომ რაც შეიძლება მჭიდროდ უნდა იყვნენ ურთიერთდაკავშირებული), განსაკუთრებით მათი დაბოლოებების განშტოებისა და გალუნვის გამო. მაგრამ ამ ანბანში (ანუ მესამეში), რომლის ნახევარი უკვე მზადაა, წინ ვერ წავიწევ, ვიდრე არ შევიტყობ თქვენს აზრს უკვე წარმოდგენილ ნიმუშებზე. მე შევამზადე და წარმოგიდგენთ (გამოგზავნილი ნიმუშების) იმ ასოებს, რომლებიც ასე თუ ისე ერთმანეთს ჩამოჰგავს, რათა გაერკვიოთ მათში და განსაზღვროთ მათ შორის არსებული სხვაობა და მსგავსება. სხვა (საკითხებს) შემდეგისათვის გადავდებ.

მშვიდობით, კეთილშობილო ბატონო, და მაპატიეთ (ჩემი წერილის) მოურიდელობის გამო.

თქვენი მსახური მიკლოშ კიში, ასოთა მჭრელი და ჩამომსხმელი.

ამსტერდამი, 17 იანვარი, 1687 წელი¹⁰.

ზემოთ წარმოდგენილ ორ წერილში აღწერილია ქართული ანბანის სამი ბეჭდური ნაირსახეობის შესაქმნელად უნგრელი ოსტატის მიერ გაწეული მუშაობის პროცესი. ის გარემოება, რომ მას ქართული ასოების ხელნაწერი (და არა ბეჭდური) ანაბეჭდები ჰქონდა ნიმუშად, დაკვეთის შესრულებისას მრავალ სირთულესა და დაბრკოლებებს უქმნიდა. მათ გადალახვას იგი ცდილობდა თავისი ნაშრომის შედეგების აპრობაციის მეშვეობით შუამავლის დახმარებით დამკვეთის გარემოცვასთან კავშირ-ურთიერთობის გზით, რათა დაკვეთა დროულად და სათანადო დონეზე შეესრულებინა. ამ ორი წერილისადმი უფრო საფუძვლიანი კომენტარისაგან აქ თავს შევიკავებთ, რადგან მიკლოშ კიშის მიერ დამზადებული ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების შემდგომი ბედის შესახებ მოთხრობისას არაერთხელ მოგვიხდება მათი დამოწმება.

არჩილ მეფე და მისი ხელქვეითნი, ცხადია, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ საზღვარგარეთ ქართული შრიფტის დამზადების საქმეს, მაგრამ ჰოლანდიაში თავისი კომპეტენტური წარმომადგენლის გაგზავნის შესაძლებლობა, სამწუხაროდ, მხოლოდ 1697 წ. გაზაფხულზე („რუსეთის დიდი ელჩობა“) გამოჩნდა, როდესაც მიკლოშ კიში ამსტერდამში უკვე აღარ იმყოფებოდა. 1689 წ. მან დატოვა ამსტერდამი და მშობლიურ ქალაქ კლუჟში გადასახლდა, სადაც 1702 წ. გარდაიცვალა. მაგრამ საარქივო და სხვა ფაქტობრივი მონაცემების თანახმად,

⁹ მ. კიში აქ იძლევა კონკრეტული ქართული ასოს გამოსახულების რამდენიმე ვარიანტს, რომლის გამოჭრისას მას გარკვეული სირთულე შეხვდა („... ვერ მოვახერხე საჭიროებისამებრ ცალკეულ ასოთა კუდები მომეგრიხა“).

¹⁰ Linköpings stifts — och Lands bibliotek. Ex Donatione C. J. Benzeli ofver Ceremonie Mastaren Joh.-Gabr. Sparwenfelds Brevväxling. S. 21-22.

მიკლოშ კიშმა მაინც შეძლო არჩილ მეფის დაკვეთის შესრულება: მან დაამზადა ქართული შრიფტის პუანსონები და მატრიცები და ამსტერდამიდან გამგზავრების წინ მთელი კომპლექტი შუამავალს ი. სპარვენფელდს გადასცა, რათა დამკვეთისათვის მოსკოვში გადაეგზავნა¹¹. მაგრამ ქართული შრიფტის მოწყობილობა მაშინ მეფე არჩილს არ გაეგზავნა, რადგან იგი 1688 წ. ვაჟიშვილებთან ერთად საქართველოში გაემგზავრა იმ იმედით, რომ იმერეთის ტახტს დაიბრუნებდა. ეს მცდელობა არა მხოლოდ ხანგრძლივი, არამედ წარუმატებელიც აღმოჩნდა. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ არჩილ მეფის ბრძოლას ამ მიზნის მისაღწევად დაკვირვებით ადევნებდნენ თვალს არა მხოლოდ მოსკოვში, არამედ, თურმე, დასავლეთ ევროპაშიც. მაგალითად, არჩილ მეფის ახალშეძენილი კეთილისმსურველი ამსტერდამის ბურგომისტრი ნიკოლაას ვიტსენი, რომელთანაც მას წერილობითი კონტაქტი დაუწყარდა, თვალს ადევნებდა იმერეთის განსწავლული მეფის ბრძოლის პერიპეტიებს მაშინდელი საქართველოს პოლიტიკურ სარბიელზე, როგორც ირკვევა, იმ რეგიონში თავისი კორესპონდენტი – ინფორმატორების მეშვეობით: ეს ამბები შემდეგ აისახა ნ. ვიტსენის წიგნის „ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ თათრეთის“ 1705 წ. გამოცემაში.

ნ. ვიტსენის ამ ნაშრომის მიხედვით, სომეხი ვაჭარი ჯულფიდან მარუტა დიბალოსი, რომელიც თავის თანამემამულე კოლეგასთან საფარ დინერსისთან ერთად საეაჭრო საქმეებთან დაკავშირებით ამსტერდამში ჩადიოდა ხოლმე, ერთდროულად ამსტერდამის ბურგომისტრის ინფორმატორის როლსაც ასრულებდა ამიერკავკასია-სპარსეთის საქმეებით მისი დაინტერესების გამო. იმავე წყაროდან ირკვევა, რომ ვიტსენს მაშინ განსაკუთრებით აინტერესებდა არჩილ მეფის ბედი, რომელიც, XVII ს. 90-იან წლებში სამშობლოში იმყოფებოდა და დაკარგული იმერეთის ტახტის დაბრუნებას ცდილობდა. მარუტა დიბალოსი, როგორც ჩანს ჯერ კიდევ 80-იანი წლების დამდეგიდან, მათი ასტრახანში ყოფნის დროიდან, დაკავშირებული იყო არა მხოლოდ ქართველი მეფის გარემოცვასთან მოსკოვში, არამედ თვით არჩილთან და მის ოჯახთანაც. მითითებულ პირთაგან არჩილის შესახებ მიღებული ერთ-ერთი ინფორმაციის შესახებ ვიტსენის წიგნში ვკითხულობთ: „მარუტა დიბალოსი და საფარ დინერსი, ჯულფაში მცხოვრები სომხები, რომლებიც 1691 წ. კასპიის ზღვის შემოვლით და ასტრახანზე გავლით ამ (ევროპულ) ქვეყნებში მოვიდნენ და შემატყობინეს, რომ მეფე არჩილუსი იმ დროს, როცა ისინი კასპიის ზღვის ნაპირის გასწვრივ მოგზაურობდნენ, გამაგრებულ ქალაქში თუ ციხე-სიმაგრე იანაგარხანში იმყოფებოდა, რომელიც მთის კორტოხზეა განლაგებული და მიუდგომლად ითვლება, სადაც იგი (არჩილი – ჯ. ვ.) ძმამ გორიხანმა თუ გეორგინემ¹² მიაცილა. აქ შორიახლოს ქალაქი ძიდი მდებარეობს, რომელიც ახლა მის დაქვემდებარებაშია“¹³.

თუ ნ. ვიტსენი ასე დანვრილებით იყო ინფორმირებული 1688 წ-დან საქართველოში არჩილ მეფის ყოფნის შესახებ და მის ბრძოლაზე იმერეთის ტახტის დასაუფლებლად, სრულიად ბუნებრივია, რომ ამის შესახებ მიკლოშ კიშმაც იცოდა ჯერ კიდევ ამსტერდამიდან ტრანსილ-

¹¹ ი. სპარვენფელდმა 1689 წ. სამეცნიერო მიზნებით რამდენიმე დასავლეთევროპულ ქვეყანაში იმოგზაურა, მათ შორის პოლანდიაშიც, სადაც მეგობარ-კოლეგებთან პქონდა ურთიერთობა, ვისთანაც მიმოწერა აკავშირებდა, – გეიზბერტ კუპერთან (სავარაუდოდ ნ. ვიტსენთანაც), ცნობილ კარტოგრაფთან და ბეჭდვითი საქმის ოსტატთან იოჰან ბლაუსთან, მიკლოშ კიშის ერთ-ერთ მასწავლებელ-დამრიგებელთან. დასაშვებია, რომ ამ უკანასკნელმა – სამშობლოში, ტრანსილვანიაში, გამგზავრებამდე – მის მიერ უკვე შესრულებული არჩილ მეფის დაკვეთა სპარვენფელდს, როგორც შუამავალს, სწორედ მაშინ გადასცა დამკვეთისათვის მოსკოვში გადასაგზავნად.

¹² იგულისხმება არჩილ II-ის უმცროსი ძმა, ქართლის მეფე გიორგი XI.

¹³ Witsen N.K. Noord en Oost Tartarye. Amsterdam, 1705. S.525.

ვანიაში გამგზავრებამდე. ამ უკანასკნელის სიკვდილის წინ დანერგულ პოლემიკურ ნაწარმოებში „მენტშეგ“-ი დამოწმებულია მის მიერ ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების დამზადებისა და მათი დამკვეთისათვის (არჩილ მეფისთვის) კი არა, არამედ შუამავლისათვის (ი. სპარვენფელდისადმი) გადაგზავნის (ან გადაცემის) ფაქტი. ამის დამადასტურებელია აგრეთვე უნგრელი სწავლული – სემიტოლოგის რობერტ დანის მიერ ამსტერდამის საუნივერსიტეტო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში შემთხვევით აღმოჩენილი (სამწუხაროდ, ჩვენ ამის შესაძლებლობა არ მოგვეცა!) მიკლოშ კიშის მიერ შექმნილი ქართული შრიფტის სამი ნაირსახეობის – ასომთავრულის, ნუსხა-ხუცურისა და მხედრულის – ანაბეჭდი. ამ აღმოჩენის შესახებ რობერტ დანმა უნგრეთის საზოგადოებრიობას აუწყა ბუდაპეშტის გაზეთის „ნეპსაბადშაგის“ 1980 წ. 15 ივნისის ნომერში. ამსტერდამში ქართული შრიფტის შექმნის ისტორია ამით არ მთავრდება: მისი გაგრძელება თავისი დასასრულით XVII საუკუნის დამლევის და XVIII საუკუნის დამდეგის მოვლენებს უკავშირდება. პირველყოვლისა იგულისხმება ალექსანდრე არჩილის ძე ბაგრატიონის პეტრე I-თან ერთად რუსეთის „დიდი ელჩობაში“ (1697-1698 წწ.) მონაწილეობა, რის შემდეგ იგი მეფის დავალებით პოლანდიაში დარჩა პააგისა და უტრეხტის ე.წ. „რაინდთა აკადემიაში“ საარტილერიო საქმის განხრით სწავლების დასასრულებლად. მოსკოვში იგი მხოლოდ 1699 წელს დაბრუნდა, როდესაც რუსეთის დედაქალაქში იმერეთის ტახტის დაკავებით იმედგაცრუებული არჩილ მეფეც ჩავიდა და იქვე დამკვიდრდა.

დასავლეთის ქვეყნებში რუსეთის „დიდი ელჩობის“ შესახებ უნდა ითქვას, რომ მის ერთ-ერთ მთავარ მიზანს წარმოადგენდა ახალგაზრდა რუსი მეფის სურვილი გათვითცნობიერებულიყო დასავლეთის სამყაროში არსებულ პოლიტიკურ ვითარებაში და, კერძოდ, გარკვეულიყო იმაში, თუ რაოდენ სიცოცხლისუნარიანი იყო იმ დროს ჯერ კიდევ არსებული ე.წ. „ანტითურქული ლიგა“, ანუ თურქეთის წინააღმდეგ მიმართული რიგი ევროპული ქვეყნის (პოლანდიის, ავსტრიის, რუსეთის...) გაერთიანება. პეტრე I-სთვის მეტად მნიშვნელოვანი იყო ცოდნა იმისა, თუ რაოდენ რეალურად შეეძლო მას იმედი ჰქონოდა „ანტითურქულ ლიგაში“ გაერთიანებული ქვეყნებისა სანუკვარი მიზნის მისაღწევად „ჩალმა კონსტანტინოპოლიდან“ რომ განედევნათ და, კერძოდ, რუსეთს ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში დამკვიდრების შესაძლებლობა მისცემოდა. „დიდი ელჩობის“ ნაყოფიერი საქმიანობის შედეგად პეტრესთვის ნათელი გახდა, რომ „ანტითურქული ლიგის“ მონაწილე დასავლეთის ქვეყნები ფაქტობრივად უკლებლივ ჩართული იყვნენ ესპანეთის გარდაცვლილი მონარქის „ეკანტური“ ტახტის დასაკავებლად წარმოებულ ბრძოლაში და თავ-თავის დინასტიურ პრეტენდენტებს უჭერდნენ მხარს. იმ გარემოებამ, რომ რუსეთი მხოლოდ თავისი ძალებით თურქეთის იმპერიას ვერ გაუმკლავდებოდა, პეტრე აიძულა პოლიტიკური ორიენტაცია სამხრეთიდან ჩრდილოეთზე, ანუ შვედეთზე გადაეტანა, რომლის მიმართ ახალგაზრდა რუს მეფეს ტერიტორიული პრეტენზიების გარდა ისიც ამოძრავებდა, რომ დასავლეთისკენ მიმავალი „დიდი ელჩობის“ მონაწილეებს რიგაზე გავლისას, რომელიც შვედეთს ექვემდებარებოდა, არაკეთილგანწყობილად მოექცნენ და ძაღვანი შეურაცყოფაც კი მიაყენეს. აღნიშნული ფაქტი რუსეთის პოლიტიკური მეტამორფოზისთვის (ანუ შვედეთის წინააღმდეგ საბრძოლო განწყობისთვის), ცხადია, მხოლოდ საბაბს წარმოადგენდა, რაც მოკლე დროის განმავლობაში საომარ ვითარებაში გადაიზარდა. მაგრამ მანამდე პეტრე I-მა მოასწრო რუსეთის ჯარში რეორგანიზაცია განეხორციელებინა, რომელიც, კერძოდ, ალექსანდრე არჩილის ძე ბაგრატიონსაც უშუალოდ დაუკავშირდა. საზღვარგარეთ საარტილერიო საქმეს საფუძვლიანად დაუფლებული ქართველი ბატონიშვილი

პეტრე I-მა სათანადო პროფილის დანესებულების „პუშკარსკი პრიკაზის“ თავკაცად დაინიშნა, ხოლო 1700 წლის 19 მაისს მას რუსეთში პირველს მიენიჭა გენერალ-ფელდციხმაისტერის წოდება.

ჩრდილოეთის ომი იმავე წლის შემოდგომის მიწურულში დაიწყო რუსეთის ჯარის მიერ ნარვის ციხე-სიმაგრის აღკვეთა, მაგრამ ამ პირველ შეტევებზე ადგილი ჰქონდა არა ნარვის ციხის გარნიზონთან, არამედ მოულოდნელად გამოჩენილ შვედეთის ჯარის ავანგარდთან, რომელსაც კარლოს XII უშუალოდ მეთაურობდა. ნარვასთან ბრძოლა იმდენად წარუმატებელი აღმოჩნდა რაოდენობრივად ჭარბი რუსეთის ჯარისათვის, რომ შვედებმა შეძლეს ტყვედ აეყვანათ არა მხოლოდ რუსული საჯარისო ნაწილები თავისი ოფიცებითურთ, არამედ პეტრე I-ის გენერალიტეტის მნიშვნელოვანი ნაწილიც, მათ შორის გენერალ-ფელდციხმაისტერი ალექსანდრე ბაგრატიონიც. ზემოთ დამოწმებული ისტორიული ფაქტების ზედაპირული აღნუსხვა იმიტომ გახდა საჭირო, რომ მკითხველისათვის ნათელი ყოფილიყო რა ვითარებამ შეუწყო ხელი ქართველი ბატონიშვილის შვედეთის დედაქალაქში დამკვიდრებას, სადაც მან თავისი ცხოვრების ბოლო ათწლეული გაატარა და რასაც უშუალოდ უკავშირდება ქართული ნაბეჭდი წიგნის ისტორიის მომდევნო პერიოდი.

ალექსანდრე ბაგრატიონი, სხვა მაღალჩინოსან ტყვეებთან ერთად სტოკჰოლმში დაასახლეს. ვითარცა უმაღლესი სოციალური წარმომავლობის პირს, ალექსანდრეს მისი ამალის წევრებთან ერთად საცხოვრებლად გამოუყვეს შვედეთის დედაქალაქის ცენტრში, ე.წ. გამლა სტანზე მდებარე „რენტმესტარსიუზეტის“ (სამეფოს ხაზინადარის) ყოფილი შენობა. პრივილეგირებულ ადგილსა და შენობაში განთავსებამ, ისევე როგორც მოკლე დროში ჰოლანდიურის კვალობაზე შვედური ენის ათვისებამ ხელი შეუწყო ღრმად განათლებული ქართველი ბატონიშვილის კავშირ-ურთიერთობის დამყარებას შვედეთის სამეცნიერო-კულტურული წრეების ცნობილ წარმომადგენლებთან, კერძოდ, მამა-შვილ რიუდბეკებთან – ისტორიკოსთან და ენათმეცნიერთან, ცნობილ სლავისტთან ი.გ. სპარვენფელდთან, რომელიც გუთების განსახლების პრობლემათა იყო დაინტერესებული, აღმოსავლეთმცოდნე მიკაელ ენემანთან და სხვებთან. როგორც მოსალოდნელი იყო, განსაკუთრებით მჭიდრო აღმოჩნდა ურთიერთობა იუხან-გაბრიელ სპარვენფელდთან, რომელსაც იმხანად შვედეთის სამეფო კარზე ცერემონიამაისტერის მაღალი თანამდებობა ეკავა. ეს ურთიერთობა პირდაპირი გაგრძელება იყო XVII საუკუნის 80-იანი წლების შუახნის მოსკოვში დანაცხადებული ქართულ-შვედური სამეცნიერო-კულტურული თანამშრომლობისა. მის წარმოქმნა – განვითარებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა უშუალო მეგობრულმა და შემოქმედებითმა კონტაქტებმა მაშინ ჯერ კიდევ ახალგაზრდა შვედ სწავლულსა და მოსკოვში ემიგრირებულ არჩილ II შორის. არჩილ მეფესთან, მის ოჯახთან და ახლო გარემოცვასთან ი.სპარვენფელდის სიახლოვეზე წარმოდგენას გვიქმნის შვედი მეცნიერის მოსკოვში ყოფნისას შედგენილი „დღიური“¹⁴: ცალკეული ამონარიდები მისი შინაარსიდან დამოწმებულია კ. იაკუბოვსკის ცნობილ გამოკვლევებში თანდართული ავტორისეული კომენტარითურთ:

„დღიურში“ ხაზგასმულია (სპარვენფელდის) დიდი მეგობრობა ყოფილ ქართველ მეფესთან არჩილ ბაგრატიონთან, „როგორ უყვარდი მე მას, როგორ მაფასებდა“ და რაოდენ სასარგებლო იყო მასთან ურთიერთობა ახალგაზრდა შვედისათვის¹⁴. საინტერესოა ამის შესახებ

¹⁴ იხ. ი. სპარვენფელდის „დღიურის“ ხელნაწერი ტექსტი, შდრ.: Jacobowsky C.V. I.G. Sparwenfeld: Bidrag till en Biografi. Stockholm, 1932, s.76.

თვით სპარვენფელდის გამონათქვამი, რომელიც მის დღიურშია მოცემული: „საქართველოს, იმერეთისა და კახეთის ადრე მფლობელი ხელმწიფე, მისი შვილი (ალექსანდრე) და მთელი მისი კარი განსაკუთრებული კეთილგანწყობით მომეცნენ... (მათთან ერთად) აგრეთვე საქართველოდან თურქეთსა და სპარსელთაგან დევნილი და მოსკოვში ადრე გადმოსახლებული თავადური წარმომავლობის რამდენიმე (ქართული) ოჯახიც, მათი ცოლებითა და შვილებით, ჩვენ ყველა ოჯახურად შეხმატკბილებულები ვცხოვრობდით, და არა რუსულ ყაიდაზე“¹⁵. იმავე წყაროს მოწმობით სპარვენფელდი არჩილ მეფესთან დაკავშირებით სხვა შემთხვევაშიც საინტერესო ინფორმაციას გვანდის: „ის ჩემი პირველი ქართველი ნაცნობი გახდა მოსკოვში 1686 წლის 20 თებერვალს“. როგორც ირკვევა, დაახლოებით მაშინვე იკისრა სპარვენფელდმა შუამავლის როლი ამსტერდამში ქართული შრიფტის შექმნა-ჩამოსხმის საქმეში: „ჯერ კიდევ მოსკოვში ყოფნისას გააბა მან მიმონერა ამსტერდამში კისტან (მიკლოშ კიშთან – ჯ. ვ.), სწავლულთან და შრიფტების ჩამოსხმის სპეციალისტთან, ქართული სტამბის (შექმნის) თაობაზე, რომელიც თავადისთვის (არჩილისთვის) უნდა შეეძინათ“. მოგვიანებით, მრავალი წლის შემდეგ, ი. სპარვენფელდმა „აღმოსავლეთის ბიბლიოთეკის“ პარიზული გამოცემის ხარბელოტის ეგზემპლარზე, რომელიც მას პარიზიდან 1697წ. ჩამოუტანეს, შემდეგი შინაარსის წარწერა გააკეთა: „ჩემს დროს ბაგრატიონების ოჯახი იმერეთს მართავდა – დასავლეთ საქართველოს ნაწილს, ხოლო მეფე არჩილს, რომელიც იქიდან განდევნილ იქნა და თურქ-სპარსთაგან იდევნება, მოსკოვში გავეცანი. ჩემი გამგზავრებისას (მოსკოვიდან სამშობლოში – ჯ. ვ.) მან ხალათი მაჩუქა, ხოლო მე დავეხმარე მას ამსტერდამში კისტან (მიკლოშ კიშთან – ჯ. ვ.) ქართული სტამბის შექმნაში. არჩილს სურდა სამეფო დაებრუნებინა, მაგრამ ვერ მოახერხა და მოსკოვში დაბრუნდა. იქ ცხოვრობდა იგი მეფე პეტრე ალექსის ძის მეფობისას 1700-იან წლებში“ (იქვე).

ი. სპარვენფელდის გაბნეული სახით შემორჩენილი მოგონებები არჩილ მეფესთან და მის ოჯახთან ახლო ურთიერთობის შესახებ, სამწუხაროდ, არ შეიცავენ ამ ზედმინევნით საინტერესო ურთიერთობის ისეთ მონაცემებს, რომლებიც პირველყოვლისა ტყვეობაში მყოფი ალექსანდრე ბატონიშვილისთვის აღმოჩენილ არსებითი მნიშვნელობის დახმარებაზე მიუთითებენ. მოგონებებში არ აისახა ის მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტიც, რომ სწორედ ი. სპარვენფელდისა და მისი ძველი ნაცნობის, არჩილ მეფესთან ასევე დაახლოებული ფრანგი ოფიცერისა და მეცნიერის ბალთაზარ დე ლოზიერის უცვილობელ დამსახურებას მიენერება სადღეისოდ გადარჩენილი უნიკალური შინაარსის სხვადასხვაენოვანი (ქართული, რუსული, თურქული და სპარსული) ხელნაწერები, რომლებსაც ზოგ შემთხვევაში არჩილ მეფის ავტოგრაფული მინაწერები ახლავს თან. დღესდღეობით ეს ხელნაწერები დაცულია უპსალისა და ლუნდის საუნივერსიტეტო ბიბლიოთეკების რარიტეტულ საცავებში. რაც შეეხება ი. სპარვენფელდის ხელშეწყობით ტყვედმყოფი ალექსანდრე არჩილის ძე ბაგრატიონის თაოსნობით სტოკჰოლმში ქართული შრიფტის წარმატებულ ჩამოსხმას, ისევე როგორც ქართულენოვანი ანაბეჭდების დამზადებასა და შრიფტთან ერთად მოსკოვში არჩილ მეფისათვის მათ გადაგზავნას, რამაც ხელი შეუწყო რუსეთში პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნის („დავითნი“, 1705 წ.) გამოქვეყნებას, – ეს ცალკე განხილვის საგანია, რომლის შესახებ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ბოლო დრომდე სათანადოდ დასაბუთებული ინფორმაცია არ არსებობდა. ამის შესახებ ქვემოთ იქნება მოთხრობილი.

¹⁵ იქვე, გვ. 69, 71, 78.

§2. ქართული შრიფტის ჩამოსხმა სტოკჰოლმში და მისი გადაგზავნა მოსკოვში. პირველი ქართული წიგნის გამოქვეყნება რუსეთში (1703-1705 წწ.)

მკითხველს ვიდრე შევახსენებთ თუ XVIII ს. დასაწყისისათვის როგორ აღმოჩნდა ქართული შრიფტი სტოკჰოლმში, ყურადღებას იმ ეპიზოდებზე გავამახვილებთ, რომლებიც XVII ს. 80-იან წლებში ამსტერდამში არჩილ მეფის დაკვეთით ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების შექმნის ისტორიას უკავშირდება.

მოსკოვში ქართველი მეფე-ემიგრანტის მოღვაწეობის ორი მთავარი მიმართულება უნდა გამოიყოს: პირველი – რუსეთის მთავრობასთან პოლიტიკური მოლაპარაკება იმის თაობაზე, რომ მისთვის სამხედრო დახმარება აღმოეჩინათ იმერეთის ტახტის დასაბრუნებლად, და მეორე – შემოქმედებითი მოღვაწეობა, რაც დაკავშირებული იყო განმანათლებლობასთან. პირველი, მხოლოდ რუსეთის მთავრობაზე იყო დამოკიდებული, ხოლო მეორე ძირითადად ქართველი მეფის შესაძლებლობას ემყარებოდა. მიუხედავად ამისა, თავისი საგანმანათლებლო პროგრამის განსახორციელებლად ისეთი უმნიშვნელოვანესი საკითხის გადასაჭრელად, როგორც რუსეთის დედაქალაქში ქართული სტამბის შექმნა იყო, იგი თითქმის დაუძლეველ სირთულეს შეეჯახა: მოსკოვის სამეფო სტამბის („პეჩატნი დვორის“) თანამშრომლები უძლურნი აღმოჩნდნენ ლითონში ჩამოესხათ მათთვის უჩვეულო, არც თუ მარტივი ქართული ანბანი. ამ გაუთვალისწინებელმა გარემოებამ ნაშალა შორს მიმავალი ჩანაფიქრი ქართველი მეფისა, რომელიც ვარაუდობდა ორი ქართული სტამბის დაფუძნებას – ერთის მოსკოვში, მეორის კი თბილისში. ისიც კარგადაა ცნობილი, რომ აზრი ქართული წიგნთბეჭდურობის შესახებ ქართლის მეფის ვახტანგ V-ის კარზე აღმოცენდა, მისი შვილებისა და ქართველ მოღვაწეთა თაოსნობითა და მონაწილეობით, რასაც ადგილი ჰქონდა ბევრად ადრე, არჩილის რუსეთში ემიგრაციამდე. მაგრამ როდესაც ამ უკანასკნელის ჩანაფიქრი რუსეთის სამეფო სტამბაში ქართული შრიფტის ჩამოსხმის შესახებ წარუმატებელი აღმოჩნდა, შექმნილი ვითარებიდან გამოსავალი მხოლოდ მოსკოვის „ნემეცკაია სლობოდაში“ მცხოვრებ უცხოელთა, კერძოდ, შვედი იუზან სპარვენფელდისა და პოლანდიელი იოჰან კელერის დახმარებით მოხერხდა, რასაც ხელი შეუწყო არჩილ მეფის სამსახურში ადრე მყოფმა ფრანგმა ოფიცერმა და აღმოსავლეთმცოდნე ბალთაზარ დე ლოზიერმა. სწორედ ამ უკანასკნელმა, მოსკოვში რუსულ სამსახურში გამწესებულმა და იმავე „ნემეცკაია სლობოდაში“ მცხოვრებმა, არჩილ მეფესთან დააკავშირა ზემოთ მითითებული შვედი და პოლანდიელი მოღვაწენი. მათივე მეშვეობით დამყარდა კონტაქტი ქართველ მეფესა და პოლანდიის დედაქალაქის, დასავლეთ ევროპაში წიგნთბეჭდურობის მძლავრი ცენტრის, ბურგომისტრ ნიკოლაას ვიტსენთან, რაც შემდეგ მათ მიმონერასა და მეგობრულ ურთიერთობაში გადაიზარდა. სწორედ ამ უკანასკნელმა მოახერხა არჩილ მეფის დაკვეთა, ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების დასამზადებლად, ცნობილ ამსტერდამელ ასოთჩამოსხმელთან, წარმოშობით უნგრელ მისტოტფალუში კიშ მიკლოშთან დაეკავშირებინა.

მიკლოშ კიშის ამსტერდამში მოღვაწეობასთან დაკავშირებული საკმაოდ უხვი ფაქტობრივი მასალიდან შემორჩენილია, ყოველ შემთხვევაში, ოთხი უტყუარი, დოკუმენტურად დამადასტურებელი საბუთი იმისა, რომ უნგრელმა ხელოსანმა, გადალახა-რა დიდი სიძნელეები, მაინც გაართვა თავი არჩილ მეფის რთულ დაკვეთას და 1689 წ. სამშობლოში (ტრანსილვანიაში) გამგზავრებამდე სულ ცოტა ხნით ადრე გადასცა შუამავალს იუზან სპარვენფელდს ქართული (ნუსხური და მხედრული) შრიფტის ნაირსახეობათა მზა პუანსონები და მატრი-

ცები. ეს დოკუმენტები გახლავთ ზემოთ უკვე ციტირებული 1686 წ. 12 ნოემბრითა და 1687 წ. 17 იანვრით დათარიღებული ორი წერილი მიკლოშ კიშისა სპარევენფელდისადმი, და „მაგა მენტშეგე“¹⁶ – მიკლოშ კიშის ხელით შედგენილი და მოგვიანებით გამოქვეყნებული მისი ოპონენტების წინააღმდეგ მიმართული პოლემიკური დოკუმენტი, სადაც ავტორი ჰოლანდიაში მის მიერ განხორციელებულ მნიშვნელოვან სამუშაოთა შორის ქართველი მეფის არჩილის დაკვეთასაც იმონებს¹⁷. მაგრამ ამ ფაქტის ყველაზე მჭევრმეტყველური საბუთი თვით ქართული შრიფტის სამი ნაირსახეობის ანაბეჭდია, რომლებიც მიკლოშ კიშის მიერაა შესრულებული და რომლებიც შედარებით არცთუ დიდი ხნის წინ ამსტერდამის საუნივერსიტეტო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში აღმოაჩინა უნგრელმა სემიტოლოგმა რობერტ დანმა¹⁸.

ანაბეჭდზე წარმოდგენილია ქართული შრიფტის სხვადასხვა ვარიანტი, რომლებიც უნგრელმა ასოთმჭრელმა დაამზადა, საეკლესიო (ასომთავრულის და ნუსხა-ხუცურის) და სამოქალაქო (მხედრულის) შრიფტის ჩათვლით და აგრეთვე ამ უკანასკნელის საფუძველზე აწყობილი მცირე ქართული ტექსტი¹⁹. უნგრელი სემიტოლოგის აღმოჩენამ იმის იმედი აღძრა, რომ

¹⁶ „მაგა მენტშეგე“ – უნგრულად ნიშნავს „თავის მართლებისთვის“. ამ ნაწარმოების სრული სათაურია „Tótfalusi Kis Miklós Mentsege“, რომელიც წინასიტყვაობით, კომენტარითა და შენიშვნებით ჰაიმან დიერდმა გამოაქვეყნა (გამომცემლობა „Helikon Klado“). მიკლოშ კიშის შესახებ სხვა უნგრელ ავტორთა გამოკვლევებს შორის მიუთითებთ აგრეთვე: Heiman G. Tótfalusi Kis Miklós nyugat — europai mestereinek és ü zletfeleinek Kérdesehez // Magyar Grafika. 1973. Vol. 17. Varjas B. Tótfalusi Kis Miklós' problemak // Magyar Könyvszemle. 1974. Vol. 90. იოზეფ მოლნარის თემასთან დაკავშირებულ პუბლიკაციებს გერმანიაში და სხვ.

¹⁷ „მენტშეგეს“ ავტორი, ცხადია, ცდებოდა, როცა მიაჩნდა, რომ მის მიერ შექმნილი ქართული შრიფტი უპრეცედენტო იყო: ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის წინ იტალიელმა მესტამზე სტეფანო პაოლინიმ ქართველი ღვთისმსახურისა და დიპლომატის ნიკოლოზ ირბახის (ირუბაქიძე-ჩოლაყაშვილის) დახმარებით, ერთობლივი შრომით შექმნა პირველი ქართული შრიფტი, რომლის საფუძველზე 1629 წ. გამოქვეყნდა პირველანაბრად ქართული ნიგნები „ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“ და ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ (იხ.: ა. ჩიქობავა, ჯ. ვათიშვილი. პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები. თბილისი, 1983).

¹⁸ UBA. T. Lett. IV. C. N 29. o.B. რობერტ დანის სტატია ამ აღმოჩენასთან დაკავშირებით უნგრულ გაზეთში „ნეჰსაბადშაგ“ გამოქვეყნდა (1980, 15 ივნისი) და იმავე წელს ქართულ რესპუბლიკურ გაზეთში „კომუნისტი“ (1980, 7 სექტემბერი) გამოქვეყნდა ლ. ტარდისა და გ. შარადის ერთობლივი წერილი, რომელიც წინამდებარე სტატიის კომენტარს შეიცავდა. ამას მოჰყვა ცალკეულ ისტორიკოსთა პუბლიკაციები, სადაც აგრეთვე საგანგებოდ იყო საუბარი ახალაღმოჩენილ ქართულ ანაბეჭდზე მიკლოშ კიშის მიერ შექმნილი ქართული შრიფტის ნაირსახეობებითურთ: შარაძე გ. მისტოტფალუში კიშ მიკლოში და ქართული სტამბა. თბილისი, 1982. Haiman G. Nicholas Kis. 1983. P. 415-430; Lane J. The types of Nicholas Kis // „Journal of the Printing Historical Society“. 1983/84. Vol. 18. P.73; Idem. Nikolaas Kis (1684-1689) // Dutch Typefounders' specimens... Amsterdam, 1998. P. 51-55 და სხვ. მიკლოშ კიშის მიერ შექმნილი ქართული შრიფტის ნაირსახეობათა ანაბეჭდი დაცულია ამსტერდამის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის (UBA) ხელნაწერთა განყოფილებაში შიფრით: OG 96-1.

¹⁹ ეს ტექსტი, რომელიც მხედრული შრიფტით იყო აწყობილი და ქართული რელიგიური შინაარსის ერთ ფრაზას შეიცავდა, ანაბეჭდის მარჯვენა ქვედა კუთხეში იყო მოთავსებული. იგი ასეთი შინაარსისაა: „ღმერთო, ყოვლისმწყობრო, შემოქმედო ცისა და ქვეყანისაჲო (sic) ყოვლისა კაცთა შეუძლებელის და მოუგონებელი-სა“ (ამ ტექსტის ყოველი სიტყვა, ისევე როგორც პირველნაბეჭდი ქართული ტექსტების ანაწყობის შემთხვევაში, მარჯვნივ მიმართული სამკუთხედისმაგვარი სამწერტილოთაა გამოყოფილი, მას მოსდევს გადაბმულად განსახიერებელი მხედრული ანბანი სხვადასხვა მხედრული ასოს, მათ შორის არქაულისაც, ასევე გადაბმული გამოსახულებით. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ „მენტშეგეში“ გადმოცემული მიკლოშ კიშის მტკიცების თანახმად, ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების შექმნისას ნიშნულად იხელმძღვანელა პირადად „ქართველი მეფის“ (არჩილის) ხელით შესრულებული ანბანითა და ზემოთ ციტირებული ტექსტით, რაც ამსტერდამში გადაუგზავნეს (Lane J. Nikolaas Kis ... P. 52-54). ამერიკელი მეცნიერი ჯონ ლეინი მიკლოშ კიშის ამ გამონათქვამს შემდეგ კომენტარს ურთავს: „შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მას (მიკლოშ კიშს – ჯ. ვ.) მხედრულობაში პქონდა ნაწილი მასალისა, რომელიც ეიტსენს (მოსკოვიდან) გადაუგზავნეს, თუმცა ისე უთითებს, თითქოს უშუალოდ მეფისგან პქონდა მიღებული“ (ibid., გვ. 54). მიკლოშ კიშს არ შეეძლო ეს მასალა უშუალოდ არჩილ მეფისაგან მიეღო, რადგან ისინი ერთმანეთს არასდროს შეხვედრიან.

საბოლოოდ მოეფინებოდა ნათელი ქართული შრიფტის წარმომავლობას, რომლის მეშვეობით 1705 წ. მოსკოვში დაიბეჭდა რუსეთში პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი „დავითნი“. მაგრამ ასე არ მოხდა: აღმოჩენილი ანაბეჭდის საფუძველზე ზოგიერთი ისტორიკოსის მიერ, სამწუხაროდ, გაკეთდა ნაჩქარევი დასკვნები, რომლებმაც, ჩვენი აზრით, ხელი არ შეუწყო ზემოთ მითითებული პრობლემის გადაწყვეტას. იმაში გასარკვევად თუ ამ საკითხთან დაკავშირებით დაპირისპირებულ მოსაზრებათა შორის რომელია უფრო დასაბუთებული და შეესაბამება ჭეშმარიტებას, მკითხველს შედარებით დანერჩილებით უნდა მოვუთხოვოთ მისტოტფალუში კიმ მიკლოშის მიერ შექმნილი ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების მომდევნო ბედის შესახებ, – მას შემდეგ რაც უნგრელმა ასოთმჭრელმა სამშობლოში გამგზავრების წინ თავისი ნახელავი ქართული შრიფტი შუამავალს ი. სპარვენფელდს გადაულოცა და ამრიგად ის სტოკჰოლმში აღმოჩნდა.

გერმანელი ფილოსოფოსი და მათემატიკოსი გ. ლაიბნიცი, რომელიც ერთდროულად სლავმცოდნეობით, აღმოსავლეთმცოდნეობითა და ენათმეცნიერებით, კერძოდ, ქართული ენისადმი ინტერესით იყო გატაცებული, 1698 წ. 27 დეკემბერს ჰანოვერიდან ი. სპარვენფელდს (ამსტერდამიდან სამშობლოში მიკლოშ კიშის გამგზავრებიდან თითქმის 10 წლის შემდეგ) წერდა: „რადგან თქვენ ის მოახერხეთ, რომ ამსტერდამში ქართული სტამბა შეიქმნა, ვფიქრობ, იქ ბევრ კარგ წიგნს დაბეჭდავენ“²⁰. მაგრამ ცნობილი გერმანელი სწავლული კარგი წინასწარმჭვრეტი არ აღმოჩნდა: ამსტერდამში მაშინ, სამწუხაროდ, არც ერთი ქართული წიგნი არ დაუბეჭდავთ და თუ არა სათანადო მოვლენათა ბედნიერი დამთხვევა, უნგრელი ხელოსნის მიერ ქართული შრიფტის შესაქმნელად ჩატარებული საქმიანობა, შესაძლოა, საერთოდ გამოუყენებელი დარჩენილიყო (როგორც ზოგიერთი მკვლევარი ცდილობს ამაში დაგვარწმუნოს). თუმცა, უპრიანია ამსტერდამში შექმნილი ქართული შრიფტის მომდევნო ბედ-ილბლის შესახებ საუბარი გავაგრძელოთ.

ი. სპარვენფელდი, როგორც ჩანს, მუდმივ მიმონერას აწარმოებდა არჩილ მეფესთან, არა მხოლოდ როგორც მისი მონაფე აღმოსავლეთმცოდნეობის განხრით, არამედ როგორც შუამავალიც ამსტერდამში ქართული შრიფტის შექმნის საქმეში. მან ზუსტად იცოდა, რომ 1688 წლიდან არჩილი საქართველოში იმყოფებოდა იმერეთის ტახტის უკან დაბრუნების მიზნით. ამიტომ ქართული შრიფტი მთელი თავისი აღჭურვილობით მიკლოშ კიშმა ი. სპარვენფელდს გადასცა დამკვეთისათვის შემდგომ გადასაგზავნად. მაშინ იგი მოსკოვში არ გადაიგზავნა და სტოკჰოლმში დარჩა ი. სპარვენფელდთან, რომელიც, ბუნებრივია, უცდიდა საქართველოდან არჩილის მოსკოვში დაბრუნებას, რათა მისთვის ამსტერდამის ამანათი გადაეგზავნა. მაგრამ მოხდა ისე, რომ არჩილი მოსკოვში დაბრუნდა 1699 წლის დამლევს, როდესაც პოლიტიკური ურთიერთობა შვედეთსა და რუსეთს შორის მეტად დაიძაბა. ამდენად გასაგებია, თუ რატომ ვერ მოახერხა ი. სპარვენფელდმა ჩრდილოეთის ომის დაწყებამდე ამსტერდამული ამანათის მისთვის გადაგზავნა.

მალე ჩრდილოეთის ომი დაიწყო, ნარვასთან ბრძოლისას ალექსანდრე ბატონიშვილი დაატყვევეს და სხვა რუს სამხედრო ტყვეებთან ერთად სტოკჰოლმში განათავსეს. ამიერიდან იგი ი. სპარვენფელდთან შემორჩენილი ქართული სასტამბო მოწყობილობის ფაქტობრივი მფლობელი გახდა. მაგრამ სტოკჰოლმში ასეთმა „საკუთრებამ“ ალექსანდრე ბაგრატიონის სავალალო ეკონომიკურ მდგომარეობაზე, ცხადია, დადებითად ვერ იმოქმედა. თუმცა, არჩილის

²⁰ Antiquarisk Tidskrift för Sverige. 1886. Del. 7. N3. S. 33.

დიდი სურვილის – მოსკოვში ქართული სტამბის შექმნის აღსრულებაზე უდავოდ შედეგიანად იმოქმედა. შვილის ტყვეობაში მოხვედრით სასტიკად გულდანწყვეტილ არჩილ მეფეს, რომელსაც ხელი ჰქონდა ჩაქნეული მოსკოვში ქართული სტამბის ამოქმედების შესაძლებლობაზე, ამ გაუთვალისწინებელმა გარემოებამ – მისი შვილი სწორედ იმ ქალაქში რომ აღმოჩნდა, სადაც მათ ძველ მეგობართან ი. სპარვენფელდთან წლების მანძილზე ინახებოდა ქართული სასტამბო მონაწილობა, – არჩილს იმედი აღუძრა შეფერხებული საგანმანათლებლო საქმიანობის განახლებისა. ქართველი ბატონიშვილის მთელი გულისყურიც იქითკენ იყო მიმართული, რომ სტოკჰოლმში „უძრავ ტვირთად“ შენახული ქართული შრიფტი თავისი ხალხის ეროვნული ინტერესების სასიკეთოდ ამოქმედებინა, მით უმეტეს, თუ მისი მეშვეობით, კერძოდ, მოსკოვში მამამისის დიდ სამეცნიერო-კულტურულ წამოწყებას შეუნყოფდა ხელს. მაგრამ ამის მისაღწევად უფლებააყრილ სამხედრო ტყვეს არა მხოლოდ პოლიტიკური, არამედ ეკონომიკური შესაძლებლობაც არ ჰქონდა, რადგან ევროპაში, შვედეთის ჩათვლით, შრიფტის ჩამოსხმა ძვირადღირებულ საქმედ ითვლებოდა. ამასთან, წიგნთბეჭდურობის ტექნიკური დონით შვედეთი პოლანდიას ჩამორჩებოდა, რის გამო ასოთჩამოსხმელის შრომა შესაბამისად ძვირად ფასობდა. ამიტომაც იყო განსაკუთრებით დასაფასებელი ის ერთგულება და ყოველმხრივი მხარდაჭერა, რაც ალექსანდრე ბაგრატიონმა ამ საქმეში თავისი შვედი მეგობრებისაგან (პირველყოფლისა, ი. სპარვენფელდისაგან) მიიღო, რათა ეროვნული მნიშვნელობის საქმე განეხორციელებინა.

რადგან დანამდვილებით მხოლოდ ისაა ცნობილი, რომ სტოკჰოლმში ქართული შრიფტის ჩამოსხმა უქსალის მკვიდრმა და შთამომავლობითმა მესტამბემ ჰენრიკ კეისერ III ითავა, დასაშვებად მიგვაჩნია შემდეგი სავარაუდო მოსაზრება: ი. სპარვენფელდის გარდა ქართველი ბატონიშვილის შვედ ნაცნობთა და მეგობართა შორის, ვისაც შეეძლო ჰ. კეისერ III-სა და ალექსანდრე არჩილის ძეს შორის კონტაქტების დამყარებისათვის ხელი შეეწყოს, უდავოდ გასათვალისწინებელია შვედი აღმოსავლეთმცოდნე მიკაელ ენემანი, რომელიც წარმოშობით ასევე უქსალიდან იყო და უთუოდ პირადად იცნობდა დასახელებულ მესტამბე-ასოთჩამოსხმელს. ისიც ანგარიშგასანევია, რომ დაახლოებით XVII ს. 80-იანი წლებიდან რიუდბეკების ოჯახს, სადაც მ. ენემანს როგორც ნათესავს ისე ლეზულობდნენ, უფლება ჰქონდა თავის სახლში გაემართა მცირე საბეჭდავი სახელოსნო,²¹ რომელსაც, საფიქრებელია, ჰ. კეისერ III მეურვეობდა.

ამრიგად, ალექსანდრე ბაგრატიონის შეკვეთის შესრულება სწორედ ამ შვედმა მესტამბემ – ჰენრიკ კეისერ III ივალდებულა, რომლის შესახებ სპეციალური ლიტერატურიდან შემდეგია ცნობილი. შთამომავლობით იგი წარმომადგენელი იყო ცნობილ შვედ მესტამბეთა ოჯახისა, რომლის თავკაცი ჰენრიკ კეისერი I (უფროსი ანუ პაპა) გახლდათ, წარმოშობით გერმანიიდან²². სტოკჰოლმში წიგნის ბეჭდვის პროფესიას იგი 1633 წ. ეზიარა და საქმეს იმთავითვე ფართო გაქანება მისცა: წიგნთბეჭდურობასთან ერთად იგი საგამომცემლო საქმესა და წიგნებით ვაჭრობას მისდევდა, ცოტა ხანში მან სამეფო მესტამბის პრივილეგია მიიღო.

²¹ მაშინდელ შვედეთში იმის უფლება, რომ თავის სახლებში მცირე სტამბა ანუ ე.წ. „საბეჭდავი“ მოეწყობა, მინიჭებული ჰქონდათ რამდენიმე ცნობილ და პატივცემულ სწავლულს, მათ შორის – დ. ვალიუსს, დ. ხესნაო-ფარუსს, რაეიუსს, აბოელ დ. გეცელიუსს და აგრეთვე პროფესორ ულოფ რიუდბეკს უქსალიდან (იხ.: UUB ხელნაწერთა განყოფილება, №150. P.S., გვ. 607).

²² ჰენრიკ კეისერ I-ის დაბადების თარიღი უცნობია (გარდაიცვალა 1653 წ.). გადმოცემის თანახმად, გუსტავე II ადოლფისაგან მას ბალტიისპირეთში მიტაცებული ერთ-ერთი სტამბა გადაეცა, რომელიც მან სტოკჰოლმში დააფუძნა და ამოქმედა 1633 წ.

ჰ. კეისერ I-ის ყველაზე მნიშვნელოვან გამოცემებად ითვლება ბიბლიის ორი მდიდრულად შესრულებული ფოლიანტი – ფინურ (1642 წ.) და შვედურ („დედოფალ კრისტიანას ბიბლია“, 1646 წ.) ენებზე; სპილენძზე გრავირების პირველი შვედური კრებული და „შვედეთის სახელმწიფოს რაინდებისა და აზნაურების საგერბო წიგნი“ (1650 წ.) და სხვ. ჰ. კეისერ I-ის გარდაცვალების შემდეგ სტამბას მართავდა მისი ქვრივი, შემდეგ კი საქმეს გაუძღვა მათი შვილი ნიკოლოზ კეისერ II (საშუალო ანუ მამა, 1649-1699 წწ.). იგი კვალიფიციური მბეჭდავი და წიგნის მკაზმავი იყო და იმას მიაღწია, რომ მისი წარმატებული ხელმძღვანელობის შედეგად კეისერების საგვარეულო სტამბის საქმიანობა ქვეყნის პირველ გამომცემლობად აღიარეს. მან მრავალი თხზულება დაბეჭდა და გამოსცა, განსაკუთრებით რელიგიური და სამართლებრივი ლიტერატურა (ლოცვანი, დავითნი, „გოტლანდის სამართალი“, „ბირკის სამართალი“ და სხვ.). მთავარი დასტამბული ნაშრომის „დიდი ბიბლიის“ დამთავრება მან ვერ მოასწრო (ეს სამუშაო მისმა თანაშემწემ ი. ბოლდუინმა 1703 წ. დაამთავრა). 1678 წ. ჰ. კეისერ II სამეფო მბეჭდავი გახდა, ხოლო 1685-1695 წწ. იგი აგრეთვე უქსალის უნივერსიტეტის სტამბასა და გამომცემლობას ხელმძღვანელობდა. მოგვიანებით ეს თანამდებობა მისმა შვილმა ჰენრიკ კეისერ III დაიკავა²³.

ჰენრიკ კეისერ III (უმცროსი ანუ შვილიშვილი) უქსალის საუნივერსიტეტო მბეჭდავად 1701 წლამდე მუშაობდა, ხოლო შემდეგ სტოკჰოლმში დაბრუნდა იმ განზრახვით, რომ უქსალის სტამბა სტოკჰოლმის, ანუ მამის მფლობელობაში არსებულ სტამბასთან გაეერთიანებინა, მაგრამ ამის განხორციელება ვერ შეძლო, რადგან წინ აღუდგნენ სხვა მემკვიდრეები. ამიტომ 1701 წლიდან 1707 წლამდე სტოკჰოლმში კეისერების ფაქტობრივად ორი სტამბა ფუნქციონირებდა, მაგრამ საინტერესო ის გახლავთ, რომ ა. ბაგრატიონმა თავის საქმესთან დაკავშირებით თხოვნით მიმართა ჰ. კეისერ II-ის არა სტოკჰოლმელ მემკვიდრეებს, არამედ უქსალიდან დედაქალაქში ახალჩამოსულ კეისერ III (ეს ფაქტი შედეგი ხომ არ იყო იმისა, რომ ამ უკანასკნელის წინაშე ბატონიშვილისათვის დახმარების აღმოჩენის თაობაზე მათმა უქსალელმა საერთო ნაცნობებმა იშუამდგომლეს?!). ყოველ შემთხვევაში, მეტად მნიშვნელოვანია ერთი გარემოება. შვედურ სპეციალურ ლიტერატურაში, კერძოდ, კეისერების შესახებ ზემოთ აღნიშნულის გარდა და იმის გათვალისწინებით, რომ „შვედ მესტამბეთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი კეისერების ოჯახის წევრები ითვლებოდნენ“, პროფესიული გაგებით ერთი დამახასიათებელი დეტალია აღნიშნული, რომელიც მნიშვნელოვანწილად ორ უკანასკნელ კეისერს, II და III ეხება. აქ, კერძოდ, ნათქვამია, რომ ჰენრიკ კეისერ II პირველი შვედი მესტამბე იყო, რომელმაც იმავდროულად ასოთჩამოსხმელის პროფესიაც აითვისა. 1691 წ. მან შრიფტების ნიმუშები გამოაქვეყნა, სადაც სხვა შვედ მესტამბეებს მოუწოდებდა შრიფტების ჩამოსხმა მისთვის შეეკეთათ. ასოთჩამოსხმელის ხელოვნება ჰ. კეისერმა III მამისგან გადაიღო და შეითვისა. იმ დროისათვის, როდესაც ალექსანდრე ბაგრატიონმა მას ქართული შრიფტის ჩამოსხმა შეუკვეთა, ჰ. კეისერ III თავის სტოკჰოლმის სტამბაში თურმე „ჩამოსხმული შრიფტების 13 ნაირსახეობა ჰქონია შესრულებული. 1688-1689 წწ. კეისერი (შვილიშვილი) პოლანდიაში იმყოფებოდა, სადაც მატრიცები და ჩამოსასხმელი ფორმები შეისყიდა სხვადასხვა სახის შრიფტებისათვის“²⁴ აღნიშნული დეტალი მეტად მნიშვნელოვანია იმის ასახსნელად, თუ ალექსანდრე ბაგრატიონმა მეგობრების რჩევით რატომ მოინდომა

²³ ჰენრიკ კეისერ III-ის დაბადების თარიღი უცნობია (იგი 1707 წ. გარდაიცვალა).

²⁴ Boktryckerierna i Uppsala / Utarbetad av S.E. Bring. Uppsala. 1962. Bd. I: (Fram till oktober, 1701). S. 221.

კონტაქტი სწორედ კეისერის სტამბასთან და არა რომელიმე სხვა სტამბასთან დაემყარებინა, რომელთა რაოდენობა სტოკჰოლმში მაშინ ზუსტად თორმეტს შეადგენდა²⁵.

ამრიგად, როდესაც ხელთა გვაქვს გარკვეული ცნობები პენრიკ კეისერ III-ის შესახებ, რომელმაც, ცხადია, ფულადი ანაზღაურების საფუძველზე (თუმცა უცნობი დარჩა გაღებული ხარჯის რაოდენობა) ივალდებულა დახმარებოდა ტყვე ქართველ ბატონიშვილს მისთვის მნიშვნელოვანი პრობლემის გადაჭრაში, პასუხი უნდა გავცეთ კითხვას: კონკრეტულად რაში გამოიხატა შვედი მესტამბის პრაქტიკული პროფესიული საქმიანობა დასახული მიზნის მისაღწევად? ეს შეკითხვა ორი შემადგენლის შემცველია. გამოიყენა პენრიკ III კეისერმა ქართული შრიფტის პუანსონები და მატრიცები, რომლებიც მისტოტფალუში კიშ მიკლოშმა ამსტერდამში დაამზადა და მათ საფუძველზე 1701-1702 წწ. თავის სტამბაში ჩამოასხა სამი ნაირსახეობა ქართული საეკლესიო შრიფტისა, თუ ისარგებლა-რა სტოკჰოლმში თავისი დამკვეთის ყოფნით (რის შესაძლებლობა არ ჰქონდა ამსტერდამელ ხელოსანს), კეისერმა თვით შექმნა ქართული ნუსხური ანბანის პუანსონები და მატრიცები და მათ საფუძველზე ჩამოასხა სრულიად ახალი შრიფტი, რომელსაც არაფერი ჰქონდა საერთო წინამორბედ ანალოგიურ (ამსტერდამულ) მცდელობასთან?

სწორედ ასეთ ასპექტში ფიგურირებს ეს საკითხი უმთავრესად ქართველ ისტორიკოსთა პოლემიკაში, რომელიც სათავეს XX ს. 30-იანი წლების შუახნიდან იღებს. ამასთან, პირველი ვერსიის (ანუ მიკლოშ კიშის პუანსონები და მატრიცები კეისერ III გამოიყენა ქართული შრიფტის ჩამოსხმისას) მომხრენი არიან შვედი ისტორიკოსი კარლ ბიორკუმი, ქართული ლიტერატურის ისტორიკოსი ალ. ბარამიძე და ამ სტრიქონების ავტორი (გარკვეული სხვაობით კონცეპციებში), ხოლო ამ უკანასკნელთა ოპონენტების როლში (ანუ, რომლებიც მომხრენი არიან ვერსიისა, თითქოს პენრიკ III კეისერმა ა. ბაგრატიონის მონაწილეობით სრულიად ახალი ქართული შრიფტი ჩამოასხა) გამოდის მთელი ჯგუფი ქართველი ისტორიკოსებისა, რომლებმაც წინამდებარე ნაშრომის ავტორთან თითქმის ერთდროულად არაერთი გამოკვლევა გამოაქვეყნეს ამ თემასთან დაკავშირებით როგორც ქართულ, ისე უცხოურ გამოცემებში, მათ შორის პოლემიკური ხასიათისა²⁶. „ოპონენტებს“ უნდა მივაკუთვნოთ აგრეთვე უნგრელი

²⁵ XVIII ს. დამდეგს სტოკჰოლმში შემდეგი პოლიგრაფიული დაწესებულებები ფუნქციონირებდნენ: კეისერების სტამბა, ვანკიიფის, ანუ სამეფო სტამბა, ებერდის სტამბა, ბურხარდისის სტამბა, ენუსისა და გოლდენაუსის სტამბები (იხ.: Cleming G.E., Nordin I.G. Svensk Boktryckeri // Historia (1483-1883). Stockholm, 1883. S.223. შვედური საგამომცემლო საქმის შესახებ ვისარგებლეთ აგრეთვე ზოგიერთი სხვა ავტორის ნაშრომებით: შიუკი პ. შვედური საგამომცემლო საქმე. სტოკჰოლმი, 1923. ტ. I; ლაგერბერგოი პ. კეისერები – შვედ მესტამბეთა ოჯახი. 1916; Boktryckerierna i Uppsala (Utarbetad av S.E. Bring. Uppsala, 1964. Bd. II: (1701-1810) და სხვ.

²⁶ აღნიშნულ სამეცნიერო პრობლემასთან დაკავშირებით ქართველ ისტორიკოსთა ნაშრომები, მათ შორის პოლემიკური ხასიათისა, ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის მიხედვითაა ქვემოთ მითითებული: შარაშიძე ქ. ქართული შრიფტი ამსტერდამში (1686-1687) // „საქართველოს სახელმწიფო საჯარო ბიბლიოთეკის შრომები“. თბილისი, 1937. ტ. III; მისივე: პირველი სტამბა საქართველოში. თბილისი, 1955; აბრამიშვილი ა. ქართული წიგნთბეჭდურობის ისტორიიდან საქართველოს ფარგლებს გარეთ // Книга. Исследования и материалы. М. 1960. Вып. III; ბარამიძე ალ. ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორიიდან (მცირე შენიშვნა ე. მოლინის წერილთან დაკავშირებით) // გამოკვლევები. თბილისი, 1971. გამოშვება V; მისივე: წერილი (უნგრული გამოცემის) რედაქტორს // «Korunk». 1972 №2; Ватейшвили Д.П. Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первом трети XIX в. М., 1973; ვათიშვილი ჯ. ნარკვევი ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნის ისტორიიდან // „მნათობი“ 1975, №11. მისივე: მეცნიერული ჭეშმარიტებისა და პაექრობის ეთიკის დასაცავად // თბილისის უნივერსიტეტის „შრომები“, 1978, ტ. 201; მისივე: არჩილ და ალექსანდრე ბაგრატიონების ბიოგრაფიისათვის // საბჭოთა ხელოვნება. 1978, №4; მისივე: ქართული ანაბეჭდები ამსტერდამიდან: ქართული წიგნთბეჭდურობის ზოგიერთი საკითხის შესახებ XVIII საუკუნის დამდეგს – „Литературная Грузия“, 1981. მისივე: ი.გ. სპარევენფელდი და ქართული წიგნთბეჭდურობის დასაწყისი რუსეთში. // Скандинавский сборник (ტარტუ), 1988. ტ. XXII;

ისტორიკოსი ლაიოშ ტარდი, შვედი სწავლული – სლავისტი ულა ბირგეგორდი, რომელიც არც თუ საფუძვლიანად, მაგრამ მაინც, ეხება ამ პრობლემას თავის გამოკვლევებში ი. სპარვენფელდის შესახებ²⁷ და მიკლომ კიშის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამერიკელი მკვლევარი ჯონ ლეინი, რომელსაც მიაჩნია, რომ უნგრელი ასოთმჭრელის მიერ დამზადებული ქართული „ასო-ნიშნები... როგორც ჩანს, არასდროს ყოფილა გამოყენებული“²⁸.

ბოლო დროს ჩვენს მიერ მიკვლეული ზოგიერთი ფაქტობრივი მონაცემი იმაზე მეტყველებს, რომ ჰენრიკ III კეისერმა ჯერ კიდევ 1688-1689 წწ. განაახლა თავისი სტამბის სამრეწო აღჭურვილობა პოლანდიაში შესყიდული „მატრიცებითა და ჩამოსასხმელი ფორმებით სხვადასხვა შრიფტის შესაქმნელად“, რაც თითქმის ჩვენი ოპონენტების პოზიციას ეხმიანება, მაგრამ სათანადო დოკუმენტურ მასალაზე დამყარებული კონტრარგუმენტები, ვფიქრობთ, არანაკლებ (თუ მეტად არა) საფუძვლიანი ჩანან, რაზეც ქვემოთ იქნება მოთხრობილი.

თუ შევეცდებით შეძლებისამებრ მოკლედ გადმოვცეთ ამ პრობლემისა და მასთან დაკავშირებული პოლემიკის არსი, იმაზე მითითებით უნდა დავიწყოთ, თუ სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველმა ვინ შემოიტანა ფაქტობრივი მონაცემები შვედეთში ტყვედქმნილი ქართველი ბატონიშვილის პატრიოტული მოღვაწეობის შესახებ. ეს გახლდათ შვედი მკვლევარი კარლ ბიორკბომი, რომელმაც ჯერ კიდევ XX ს. 30-იანი წლების დამდეგს სტოკჰოლმის სამეფო ბიბლიოთეკაში მოულოდნელად აღმოაჩინა ანაბეჭდები ქართული შრიფტით შესრულებული ორი ლოცვის ტექსტისა – „მამაო ჩვენო“ და „გიხაროდენ, ქალწულო მარიამ“ იმაზე მითითებით, რომ ისინი შვედეთის დედაქალაქში XVIII ს. დამდეგს დაამზადეს. ამოკრიფა-რა ევროპული სპეციალური ლიტერატურიდან, ისევე როგორც სტოკჰოლმის სახელმწიფო არქივიდან გარკვეული ცნობები იმ ვითარების შესახებ, რომელმაც ხელი შეუწყო ზემოთ მითითებული ქართულენოვანი ანაბეჭდების შვედეთის დედაქალაქში აღმოჩენას, კ. ბიორკბომმა ადგილობრივ სამეცნიერო პრესაში თავისი აღმოჩენის შესახებ ჯერ შეტყობინება გააკეთა, ხოლო მოგვიანებით ამავე საკითხთან დაკავშირებით სამეცნიერო გამოცემებში ორი წერილი გამოაქვეყნა²⁹. ამ ინფორმაციის მეშვეობით შვედეთის სამეცნიერო საზოგადოებრიობა პირველად გაეცნო მისტოტფალუში კიშ მიკლოშის ი. სპარვენფელდისადმი გაგზავნილი ორი წერილის შინაარსსა და აგრეთვე ზოგიერთ საარქივო საბუთს, რომლებიც ნათელს ჰფენდნენ ა. ბაგრატიონის შვედეთში ტყვედ ყოფნასა და ქართული შრიფტის ჯერ ამსტერდამში, ხოლო შემდეგ სტოკჰოლმში ადგილობრივი მესტამბის ჰენრიკ კეისერ III-ის სტამბაში შექმნა-ჩამოსხმის ისტორიის ეპიზოდებს.

ბუნებრივია, რომ შვედ მკვლევარს იმის სურვილიც გაუჩნდა, რომ თავისი აღმოჩენისა და გამოკვლევათა შესახებ ქართული საზოგადოებრიობისთვისაც ეუწყებინა, რომელიც, ცხადია, გულგრილი არ დარჩებოდა მისი აღმოჩენისა და სათანადო სამეცნიერო დაკვირვებების

კასრაძე ო. ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი. თბილისი, 1973. მისივე: ერთი უმართებულო რეცენზიის გამო. // „მნათობი“. 1976. №2; ტარდი ლ., შარაძე გ. ქართული სტამბის სათავეებთან // „კომუნისტი“, 1980, 7 სექტემბერი; შარაძე გ. იმავე პოზიციებზე // Литературная Грузия. 1982, №5, მისივე: მიკლომ კიში მისტოტფალუში და ქართული სტამბა. თბილისი, 1982; სიხარულიძე ფ. საბუთები ქართულ-შვედურ ურთიერთობათა ისტორიისათვის // „მეგობრობა“. თბილისი, 1981; მისივე: პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი მოსკოვში // Литературная Грузия. 1985. №4; გვინჩიძე ო. ანთიმოზ ივერიელი. თბილისი, 1989 და სხვ.

²⁷ Биргерод У. Ю. Г. Спарвенфельд и его лексикографические труды (Докторская диссертация). Упсала. 1971. С. 159, 161, 182-193 და სხვ.

²⁸ Lane J. Nikolaas Kis (1684-1689). S. 54.

²⁹ Björkbohm C. Henrik III Keyzers georgiska stilprov // Nordisk tidskrift för bok-och biblioteksväsen. Stockholm, 1935. Årg. 22. S.93-102; Idem. Ett georgiskt stilprov tryckt i Stockholm 1705 // Nordisk Boktryckarekonst, 1935. H. 10. S. 387-392.

მიმართ, დამოუკიდებლად იმ ოდიოზური ვითარებისა, მაშინდელ საბჭოთა სინამდვილეში რომ სუფევდა. კ. ბიორკუმის საზრუნავი და საგონებელი მხოლოდ ის იყო, საქართველოს რომელი კომპეტენტური სწავლულისადმი უნდა მიემართა წინადადებით სათანადო სამეცნიერო ინფორმაციის გაცვლის თაობაზე და თან ისე, რომ თავისი ინიციატივით პოლიტიკური ზიანი არ მიეყენებინა მისთვის. მაშინ ხომ დასავლეთის სამყაროს წარმომადგენლის მსგავს მცდელობას პირადი კონტაქტი (თუნდაც წმინდა სამეცნიერო ხასიათისა) დაემყარებინა საბჭოთა მოქალაქეებთან ამ უკანასკნელთათვის ყოველთვის მშვიდობიანი შედეგით როდი მთავრდებოდა. მაგრამ კ. ბიორკუმმა ამ შემთხვევაში სწორი გზა აირჩია: მან თბილისის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტს წერილით მიმართა: ინსტიტუტმა ქრისტიანე გიორგის ასულ შარაშიძეს დაავალა წერილის შინაარსში გარკვევა³⁰.

ქართული კულტურის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ან გარდაცვლილი ქ. შარაშიძე კ. ბიორკუმის ზემოთ მითითებული წერილისა და მასში დამონმებული ფაქტობრივი ხასიათის მასალის პირველი კომენტატორი და პოპულარიზატორი გახდა. ზემოთ მითითებულ ნაშრომში ქალბატონმა ქ. შარაშიძემ მკითხველს გაანდო თავისი საინტერესო დაკვირვებები შვედი მკვლევარის წერილთან დაკავშირებით და იმავდროულად ისიც აღნიშნა, რომ მის მიერ სტოკჰოლმიდან მიღებული ქართული შრიფტის ანაბეჭდების სათანადო შეჯერებამ მოსკოვის სამეფო სტამბაში 1705 წ. გამოცემულ „დავითნის“ შრიფტთან, მათი სრული იდენტურობა არ დაადასტურა³¹. ეს დაკვირვება საფუძველს მოკლებული არ არის, თუმცა, როგორც ჩვენთვის საინტერესო ამ ორი ქართული შრიფტის განმეორებითმა შეჯერებამ უკვე ჩვენს დროს, ცნობილმა ქართველმა პალეოგრაფმა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის უფროსმა მეცნიერმა თანამშრომელმა ბატონმა ვალერი სილოგავამ რომ ჩაატარა, დაადასტურა, რომ პირველ დასკვნაში საუბარია ორ შეჯერებულ ქართულ შრიფტს შორის არსებულ მინიმალურ სხვაობაზე, რაც არ იძლევა საფუძველს მათი ორი სხვადასხვა წყაროდან წარმომავლობა ან, მით უმეტეს, მათ შორის შემკვიდრეობითობის გამორიცხვა ვამტიკოტო (ამ შეჯერება-გამოკვლევის შედეგების შესახებ უფრო საფუძვლიანად ქვემოთ იქნება ნათქვამი).

უნდა აღინიშნოს, რომ ქ. შარაშიძის განცხადებამ სტოკჰოლმისა და მოსკოვის ქართული შრიფტების შეუსაბამობის შესახებ ხელი შეუწყო დაინტერესებულ ქართველ ისტორიკოსთა შორის სხვადასხვა ჰოპოთეზების აღმოცენებას იმის თაობაზე, თუ სად აღმოაჩინა, ან შეიძინა არჩილმა ეს „სხვა“ ქართული შრიფტი, რომელიც საფუძვლად დაედო 1705 წ. „დავითნის“ გამოქვეყნებას მოსკოვში. მათ შორის ისეთი ვარაუდიც გამოითქვა, რომ „ახალი ქართული შრიფტი არ უკავშირდებოდა არც ტოტფალუში კიშ მიკლოშის და არც ჰენრიკ კეისერ III-ის ნაშრომს“. ეს ვარაუდი, სამწუხაროდ, თვით ქალბატონ ქ. შარაშიძისგან მომდინარეობდა. გაითავისა-რა შვედეთიდან მიღებული სამეცნიერო ინფორმაცია იქაური ქართული შრიფტის შესახებ, მან მოულოდნელად დაასკვნა: „არჩილი შეეცადა 1687 წ. ამსტერდამული შრიფტი სტოკჰოლმიდან (მოსკოვში) ჩამოეტანა (სტოკჰოლმის ქართული შრიფტის ასეთ მონაცვლეო-

³⁰ ქ. შარაშიძე გახლდათ ღვიძლი და ცნობილი ქართველი მენშევიკი-პუბლიცისტის შალვა გიორგის ძე შარაშიძისა (მისი ლიტერატურული ფსევდონიმი „თაგუნა“ გასული საუკუნის პირველი ათწლეულების ქართველი მკითხველისათვის კარგად იყო ცნობილი). ამის გათვალისწინებით კ. ბიორკუმს მასთან კავშირის დასამყარებლად მითითებული ინსტიტუტის დირექციისათვის თხოვნით რომ არ მიემართა, არამედ უშუალო კონტაქტის დამყარებას ცდილიყო, მას შეეძლო ქრისტიანე შარაშიძისათვის – ასეთი „კრამოლური“ ნათესაობის მქონე პიროვნებისათვის – დიდი უსიამოვნება მიეყენებინა, რადგან „ასეთებს“ მაშინ განსაკუთრებით „მეურვეობდნენ“.

³¹ შარაშიძე ქ. ქართული შრიფტი..., გვ. 30.

ბა-მემკვიდრეობაში ავტორს ეჭვი არ ეპარებოდა – ჯ. ვ.), მაგრამ მისი მეშვეობით საქმის აწყობაზე დიდ იმედებს არ ამყარებდა. ამიტომ ის ალექსანდრესთან მიმონერას შრიფტის (მასთან მოსკოვში) გადაგზავნის თაობაზე კი ანარმოებდა, თუმცა, იმავდროულად, ზომებს ღებულობდა სხვა (ქართული) შრიფტის დასამზადებლად³².

ავტორის ამ ვერსიის სინამდვილესთან შეუსაბამობა ემყარებოდა ქართველი ბატონიშვილის იოანე გიორგის ძე ბაგრატიონის გამონათქვამს იმაზე, რომ „დაასრულა-რა ბიბლიის (ქართული თარგმანის ტექსტის) შევსება, არჩილ მეფემ საფრანგეთში (ანუ დასავლეთ ევროპაში, როგორც მართებულად შენიშნავს ქ. შარაშიძე – ჯ. ვ.) ქართული სტამბა შეუკვეთა და სათანადო ანაზღაურებით (თავისთან მოსკოვში) ჩამოატანინა“³³. ეს დამოწმება კუროზული ხასიათისაა, რადგან იოანე ბატონიშვილი ამ შემთხვევაში სწორედ არჩილ მეფის პოლანდიურ შეკვეთას გულისხმობდა, მაშინ, როდესაც ქ. შარაშიძე სულ სხვა, სამწუხაროდ, უზუსტო ვარაუდს გვთავაზობს: მას ეჭვგარეშე ფაქტად მიაჩნდა („რომელიც დადგენილად უნდა ჩაითვალოს“), რომ „1705 წ. „დავითნის“ გამოცემისას არჩილმა გამოიყენა ქართული შრიფტი, რომელიც დასავლეთ ევროპის ერთ-ერთ კულტურულ ცენტრში დაამზადებინა და ჩამოასხმევინა“³⁴, თუმცა, არ უთითებს, სახელდობრ, რომელში, გამორიცხავს-რა ამ შემთხვევაში ამსტერდამსა და სტოკჰოლმს, სადაც, თურმე, ანალოგიურ მცდელობას წარმატება არ ჰქონია. მაგრამ 1705 წ. მოსკოვში „დავითნის“ გამოცემისას არჩილმა თუ რომელიღაც სხვა შრიფტით ისარგებლა და არა სტოკჰოლმში ჩამოსხმულით, მაშინ როგორ უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ „დავითნისათვის“ ნამძღვარებულ წინასიტყვაობაში იგი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ წიგნი თავისი და მისი შვილის ალექსანდრეს ძალისხმევის შედეგად გამოქვეყნდა? წინასიტყვაობაში ხაზგასმითაა აღნიშნული: „სადიდებლად წმიდისა და ერთარსისა ცხოველსმყოფელისა და განუყოფელისა სამებისა: მამისა და ძისა და წმიდისა სულისა... ჩემ მიერ, მეფისა არჩილისა და ძისა ჩემისა ალექსანდრესა დაიბეჭდა წიგნი ესე დავითი სამეფოსა ქალაქსა მოსკოს, წელსა დასაბამითგან შვიდი ათას ორას იგ [13] და განხორციელებითგან ღმრთისა სიტყვისა ათას შვიდას ე [5]: ინდიქტონსა იგ თუესა მარტსა ით [19]“. „დავითნისადმი“ ნამძღვარებულ ამ წინასიტყვაობაში ალექსანდრე ბატონიშვილის როგორც ამ გამოცემის მონაწილის საგანგებო მოხსენიება, ჩვენი ღრმა რწმენით, პირდაპირ მიგვანიშნებს ამ უკანასკნელის სწორედაც რომ დიდ ღვაწლზე ეროვნული მნიშვნელობის ამ მეტად დიდი საქმის განხორციელებაში.

ქ. შარაშიძის ზემოთ განხილული არაზუსტი ვერსიის წყალობით „დავითნის“ შრიფტის წარმომავლობის შესახებ არაერთი სხვა, ჩვენი აზრით, ჭეშმარიტებას დაცილებული მოსაზრება გამოითქვა³⁵. ყველაზე თანამიმდევრულნი და დაჟინებულნი ამ პოლემიკაში აღმოჩნდ-

³² იქვე, გვ. 31.

³³ იოანე ბატონიშვილი. „კალმასობა“ (ამონაწერი ამ ნაშრომიდან ქ. შარაშიძის სტატიის მიხედვით არის ციტირებული, იხ.: იქვე, გვ. 33).

³⁴ იქვე.

³⁵ ვერსიას იმის შესახებ, რომ მიკლოშ კიშისა და პენრიკ კეისერ III-ის მიერ ჩამოსხმული ქართული შრიფტები შეუთავსებელი არიან 1705 წ. გამოცემული „დავითნის“ შრიფტთან, მხარი დაუჭირა ან გარდაცვლილმა ო. გვინჩიძემ: ქ. შარაშიძისგან განსხვავებით მას მიაჩნდა, რომ „სხვა“ ქართული შრიფტი „დავითნისათვის“ არჩილმა მიიღო არა რომელიღაც აბსტრაქტული „დასავლეთეევროპული კულტურული ცენტრიდან“, არამედ ვლახეთში არსებული მართლმადიდებლური სტამბიდან (დანერვილებით ამ ვერსიის შესახებ ქვემოთ იქნება ნათქვამი). ფ. სიხარულიძემ თავისი ვერსიის ორიგინალურობით სხვებს გადააჭარბა, როდესაც „რგადას“ არქივში მიკვლეული საბუთის საფუძველზე დაასკვნა, რომ 1697-1698 წწ. „დიდი ელჩობის“ პოლანდიაში ყოფნისას ალექსანდრე ბაგრატიონმა ადგილობრივი ვაჭრის ადოლფ ჰაუტმანისაგან მიღებული 2000 ეფიმიკის

ნენ ზემოთ მითითებული ისტორიკოსები, რომლებიც მხარს უჭერენ სტოკპოლმის ქართული შრიფტის „თვითმყოფადობასა“ და წინამდებელი ამსტერდამული ქართული შრიფტისაგან მის თითქოს-და სრულ დამოუკიდებლობას. რობერტ დანის ზემოთ აღნიშნულმა შემთხვევითმა აღმოჩენამ ამ ვერსიის მიმდევარნი, როგორც ჩანს, დიდად შეაგულიანა: ქართული რესპუბლიკური გაზეთის პუბლიკაციიდან ირკვევა (იხ. გაზეთი „კომუნისტი“, 1980 წ. 7 სექტემბერი, ხელს აწერენ ლაიოშ ტარდი და ან განსვენებული გურამ შარაძე), რომ უნგრელმა სემიტოლოგმა მის მიერ გამოვლენილი ამსტერდამული ქართული ანაბეჭდი შეაჯერა სტოკპოლმის ქართულ ანაბეჭდებს და დაასკვნა: „აქაური (სტოკპოლმური) ასოები ხუცური შრიფტისა არ ჩამოჰგავს ამსტერდამულ ხუცურ შრიფტს“. ანაბეჭდების ამ ორი ნაირსახეობის შეუთავსებლობაზე დაყრდნობით მითითებული საგაზეთო წერილის ავტორებმა თავის მხრივ დაასკვნეს, რომ რ. დანმა „სრულიად სამართლიანად გამორიცხა კიშის მიერ შექმნილი ქართული შრიფტის შვედეთში მიტანის შესაძლებლობა“. მაგრამ რ. დანის დაკვირვებიდან, ჩვენი აზრით, ასეთი დასკვნა არ გამომდინარეობს. თუნდაც იმიტომ, რომ არავითარი საფუძველი არ არსებობს იმის დასამტკიცებლად, რომ ამსტერდამში გამოვლენილი ქართული შრიფტის ანაბეჭდი მიკლოშ კიშის მასზე ხანგრძლივი დროის მანძილზე მუშაობის დამაგვირგვინებელი შედეგის განსახიერებას წარმოადგენს. ვფიქრობთ, რომ იგი სწორედ იმ ნაირსახეობას წარმოადგენდა, რომელსაც უნგრელი ხელოსანი დრო და დრო შუამავლის მეშვეობით დამკვეთს სააპრობაციოდ უგზავნიდა.

ამაზე თვალნათლივ მეტყველებს მიკლოშ კიშის მიერ ი. სპარვენფელდისათვის გაგზავნილი ზემოთ მითითებული ორი წერილის შინაარსი, საიდანაც, ჩანს, რომ უნგრელი ხელოსანი ერთდროულად ქართული დამწერლობის ოთხ ნაირსახეობაზე მუშაობდა (თუმცა, წერილებში მხოლოდ სამია აღნიშნული). ესენი გახლდათ მსხვილი ანუ მთავრული ასოები, ასომთავრული და ორი ნაირსახეობა ნუსხა-ხუცურისა – მსხვილი და შედარებით მომცრო ე.წ. „კორპუსის“ ზომებისა. ქართული ანბანის მეოთხე ნაირსახეობას მხედრული წარმოადგენდა. ცხადია, რომ ნუსხა-ხუცურის ორ ვარიანტს მ. კიში შრიფტის ერთ სახეობად აღიქვამდა, ამიტომაც წერილებში ყურადღება გამახვილებულია „სამი ანბანის“ ნიმუშებზე, რომლებზეც ის მაშინ მუშაობდა. ქართული შრიფტის ყველა ნაირსახეობა ამსტერდამულ ანაბეჭდში გადმოცემულია და ამდენად წერილებსა და ანაბეჭდზე მოცემულ შრიფტის ნიმუშებს შორის სხვაობას ადგილი არ აქვს. მაგრამ ყურადღებას იქცევს რჩევა, რომელსაც მიკლოშ კიში დამ-

ოდენობის სესხი (ეფიშკა ტალერის იოახიმს ანუ ტოლფასს წარმოადგენდა) და ეს ფაქტი მაშინვე „ახალი“ ქართული შრიფტის იქვე (ანუ პოლანდიაშივე) შესაქმნელად გამოიყენა, ოღონდ მიკლოშ კიშის მონაწილეობის გარეშე. მაგრამ ისეთ ვითარებაში, როდესაც ჯერ არც კი იყო ცნობილი თუ როგორი შრიფტი შექმნა უნგრელმა ოსტატმა (შესაძლოა, უზადო), რატომ შეეცდებოდა ალექსანდრე ბატონიშვილი ახალი ქართული შრიფტის შექმნას პოლანდიაში და ამ მიზნით დამატებითი ხარჯის გაღებას? გარდა ამისა, სესხად მიღებული თანხის შეუდარებლად დიდი ოდენობა ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების შესაქმნელად საჭირო თანხას ვერანაირად ვერ უტოლდება (მაგალითად, ამსტერდამის ელზევირების სტამბაში დამზადებული არაბული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების ორი სკიერის ღირებულებამ 5 გულდენი და 25 ცენტი შეადგინა – იხ. ნიგნში: *Fonderes de Caractères et leur Matériel dans les Pays – Bas du XVe au XIX siècle* / Par C.H. Enschedé. Haarlem, 1908. P.62). რაც შეეხება ა. პაუტმანისაგან მიღებულ 2000 ეფიშკას, ეს თანხა, ჩვენი აზრით, პეტრე I-ის დავალებით ალექსანდრე ბატონიშვილს გადაეცა საარტილერიო აღჭურვილობის შესაძენად. და კიდევ ერთი გარემოება, რომელიც, ვფიქრობთ, ამ ვერსიის უსაფუძვლობას ადასტურებს, ის გახლავთ, რომ თუ ალექსანდრე ბაგრატიონმა „დიდი ელზობის“ პოლანდიაში ყოფნის დროს ახალი ქართული შრიფტი დაამზადებინა და მოსკოვში ჩაიტანა, მაშინ მოგვიანებით (1701-1702 წწ.) რატომ მოეკიდა ასე თავგამოდებით იმავე საქმის განხორციელებას პენრიკ კეისერ III-ის სტოკპოლმის სტამბაში? შესაძლოა, ამ ვერსიის ავტორს აქვს მზა პასუხი, კერძოდ, ამ შეკითხვებზე?

კვეთს აძლევს სპარვენფელდისადმი პირველი წერილის მეორე პუნქტში. აქ ნათქვამია: „თუ თქვენ გადანყვიტეთ „წმინდა მამები“, ან სხვა, ასეთივე შინაარსის, უფრო მოზრდილი წიგნები დაბეჭდოთ, მაშინ საეჭვოა, რომ თქვენ ასეთმა ზომებმა დაგაკმაყოფილოთ, რადგან ისინი ძალზე მოზრდილნი არიან, რის გამო ვერ მოხერხდება ზემოთ განლაგებული ქარაგმების შემჭიდროვება (ანუ ისინი ერთმანეთს სათანადოდ ვერ შეერწყებიან). შემძლია გირჩიოთ, უფრო მცირე ზომის ასოების დასამზადებლად იზრუნოთ იმისთვის, რომ წიგნების მოცულობა შემცირდეს და ისინი შესაბამის პროპორციამდე იქნენ დაყვანილი, და კიდევ იმისათვის, რომ საჭიროების შემთხვევაში ხელთ გქონდეთ ასოები მარგინალიების, (ქვე)სათაურებისა და სხვა საჭიროებისათვის. სომხებმა უკვე იზრუნეს სხვადასხვა ზომის ასოების შესაქმნელად: მცირე, შედარებით მოზრდილი და უფრო მსხვილი ზომისა“³⁶.

ეს იყო გამოცდილი ასოთმამომსხმელის მეტად გონივრული რჩევა, რომლითაც, ჩვენი აზრით, შეუძლებელია დამკვეთს არ ესარგებლა, რადგან, როგორც ცნობილია, არჩილ მეფე სასულიერო შინაარსის სწორედ მსხვილი წიგნების გამოცემას გეგმავდა. ამიტომ ამსტერდამელ მესტამბეს, როგორც ჩანს, დაავალეს ნუსხა-ხუცურის მცირე მოცულობის შრიფტიც („პეტიტი“) დაემზადებინა, რაც მან სამშობლოში გამგზავრებამდე, ცხადია, მოასწრო³⁷. მაგრამ ნუსხა-ხუცურის პეტიტის ზომის შრიფტი გამოყენებული იქნა არა ამსტერდამულ, არამედ ქართული ტექსტების შვედურ ანაბეჭდში. ამიტომაც მიგვაჩნია, რომ ამსტერდამულმა ანაბეჭდმა შეასრულა არა დამაჯამებელი, არამედ გარდამავალი ეტაპი უნგრელი მესტამბის საქმიანობისა ქართული შრიფტის შესაქმნელად. ამასვე მოწმობს ამსტერდამულ ანაბეჭდში თვალნათლივ წარმოდგენილი ტენდენცია ქართული სასულიერო ანბანის გრაფიკის, განსაკუთრებით ასომთავრულის „შელამაზებისა“, ანუ ზომაზე მეტად მომრგვალებისა – ასეთ მისწრაფებაზე მიკლოშ კიში მოგვიანებით თავის „მენტშეგშიც“ იტყობინებოდა, რაც მეტად საგულისხმოა³⁸. თავისთავად ცხადია, რომ დამკვეთი შეეცდებოდა ქართული დამწერლობის გრაფიკის შესაღამაზებლად უნგრელი მესტამბის მცდელობა დაეთრგუნა და მისგან ქართული მართლწერის ნორმების დაცვა მოეთხოვა, რაც, ბუნებრივია, ასოთმამომსხმელის შრომის ასანაზღაურებელი თანხის გაზრდაზე იმოქმედებდა. კ. ბიორკბუმში თავის ნაშრომში აღნიშნავს ზოგიერთ „სირთულეს“ დამკვეთის მხრივ ასანაზღაურებელი თანხის გაცემისას³⁹. ამასვე ნაწილობრივ ადასტურებს უნგრელი მესტამბისა და შუამავლის მიმოწერის კონკრეტული

³⁶ Linköpings Stiftsbibliotek. Ex Donatione C. J. Benzeli ofver Ceremonie mästarén J.G. Sparwenfelds Brevväxling. P. 21 (წერილის თარიღია 1686 წ. 12 ნოემბერი).

³⁷ კ. ბიორკბუმის მტკიცებით მიკლოშ კიშს არჩილ მეფის შეკვეთა ქართული შრიფტის დასამზადებლად უკვე 1687 წ. პქონდა შესრულებული (იხ.: Björkbohm C. Ett georgiskt stilprov..., S. 392). სირთულეთა გამო, რომლებიც ქართულ ასო-ნიშანთა შეპირაპირებას უკავშირდებოდა და რომლებზეც ყურადღება მიკლოშ კიშის ი. სპარვენფელდისადმი გაგზავნილ მეორე წერილშია გამახვილებული, აგრეთვე იმის გამო, რომ უნგრელი ოსტატი სწორედ მაშინ შეუდგა შრომატევად სამუშაოს პეტიტური „ნუსხა-ხუცურის“ შესაქმნელად, არ არის გამორიცხული არჩილ მეფის შეკვეთა ცოტა უფრო მოგვიანებით შესრულებულიყო. მაგრამ ყველა შემთხვევაში ამსტერდამელ მესტამბეს დასტურს ქართული შრიფტის ამა თუ იმ ნაირსახეობის ჩამოსხმაზე თვით არჩილ მეფე აძლევდა. 1688 წ. მოსკოვიდან საქართველოში იგი, ჩვენი აზრით, მაშინ გაემგზავრა, როდესაც მიკლოშ კიშს მუშაობა ქართული შრიფტის შესაქმნელად უკვე დამთავრებული პქონდა.

³⁸ როგორც ჯონ ლეინი აღნიშნავს, ნაირსახეობა ქართული „ანბანისა, რომელიც ნ. ვიტსენმა (თავის წიგნში, 1705 წ., გვ. 507 – ჯ. ვ.) წარმოადგინა, მხედრულის სტილს განეკუთვნება და იგი მიკლოშ კიშს ნიმუშად შეუძლო გამოყენებინა. კიშის ხუცური სტილის ნიმუში კი განსხვავებულია ჩვეულებრივი ქართული (საეკლესიო) დამწერლობისაგან, რაზეც, როგორც ჩანს, გავლენა იქონია სომხურმა შრიფტმა, რომელიც კიშმა ორი წლით ადრე ჩამოასხა. კიში თვით აღნიშნავს („მენტშეგში“ – ჯ. ვ.), რომ იგი უკმაყოფილო იყო ქართველების მიერ შეთავაზებული ნიმუშებით და კვალდაკვალ არ მისდევდა მათ“ (იხ.: Lane J. Nikolas Kis (1684-1689). P.54).

³⁹ Björkbohm C. Ett georgiskt stilprov... S. 392.

ადგილებიც.

როდესაც მიკლოშ კიში შეუდგა პეტიტური ნუსხა-ხუცურის შექმნას, როგორც ეს სპარვენ-ფელდისადმი მისი მეორე წერილიდან ჩანს, უნგრელი მესტამბე მიხვდა, რომ მომცრო ასოების დაჭრა და მათი ურთიერთთან შეპირაპირება ქართული შრიფტის შესაქმნელად ჩატარებული სამუშაოების ყველაზე პრომატივად პროცესს წარმოადგენდა, რისთვისაც იგი წერილის ბოლოს თავისი ჰონორარის გაზრდის საკითხსაც შეეხო და ანაზღაურება გარკვეული საფასურით მოითხოვა ასეთი პრინციპით: „ორი ფუნტი (ჩამოსხმული ასოებისა) ერთ საიმპერიო ტალერად“, რაც მცირე თანხას როდი წარმოდგენდა. თავისთავად იგულისხმება, რომ მიკლოშ კიში შესრულებულ სამუშაოს შუამავალს არ გადასცემდა, სანამ დამკვეთის დასტურსა და თავისი შრომის ასანაზღაურებელ შეთანხმებულ თანხას არ მიიღებდა. რადგან ასოთჩამოსხმელის მიერ შესრულებული სამუშაო სტოკჰოლმში აღმოჩნდა, საფიქრებელია, რომ დამკვეთმა ბოლოს და ბოლოს მასზე დასტური მისცა. ასეთ ლოგიკურ განსჯას ლოგიკურ დასკვნამდე მივყევართ: მიკლოშ კიშის ამსტერდამში გაკეთებული და ჰენრიკ III კეისერის მიერ აღექსანდრე ბატონიშვილის მონაწილეობით სტოკჰოლმში შესრულებული ქართული შრიფტების ანაბეჭდების შეუთავსებლობა იმის შედეგი გახლდათ, რომ პირველი ანაბეჭდი დამკვეთისათვის სააპრობაციოდ წარდგენილი ეგზემპლარი იყო, რომელიც დამკვეთმა დაინუნა მასში დაშვებული გარკვეული ლაფსუსების გამო და მოითხოვა ამ სამუშაოს, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „კონდიციამდე“ მიყვანა, ხოლო მეორე ანაბეჭდი წარმოადგენდა ამსტერდამელი ხელოსნის მიერ ლაფსუსების დასაძლევად ჩატარებული დამატებითი სამუშაოს შედეგს, რასაც შემდეგ მისი საბოლოო სრულყოფისათვის ჰენრიკ III კეისერისა და აღექსანდრე ბატონიშვილის მცდელობაც დაემატა. ამის დამადასტურებელია, კერძოდ, ის გარემოებაც, რომ სტოკჰოლმური ანაბეჭდი მნიშვნელოვანწილად თავისუფალია ქართული შრიფტის „შელამაზების“ ტენდენციისაგან. ამასთან ერთად, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ორივე ანაბეჭდს თან სდევს მათთვის თითქმის თანაბრად დამახასიათებელი ნიშანთვისება – ლათინური დამწერლობის ზეგავლენა.

ზემოთ აღნიშნული დასკვნების გასამყარებლად დავიმოწმებთ ზოგიერთ ფაქტობრივ მონაცემს, რომლებიც სამეცნიერო მიმოქცევაში არც თუ დიდი ხნის წინ შევიდნენ და განსახილველ საკითხს პირდაპირ თუ ირიბად უკავშირდებიან. მათი მოძიება შესაძლებელი გახდა იუნესკოს სტიპენდიების საფუძველზე განხორციელებული ჩვენი სამეცნიერო მივლინების დროს (1977, 1982 და 1988 წწ.), კერძოდ, შვედეთის სამეცნიერო დაწესებულებებში, სადაც ერთდროულად იმის შესაძლებლობაც მოგვეცა, რომ თემაზე არსებულ სპეციალურ ლიტერატურასაც გავცნობოდით. ამრიგად, ვაგრძელებთ რა საკითხის განხილვას ამსტერდამულ და სტოკჰოლმურ ქართულ ანაბეჭდებს შორის არსებული ურთიერთკავშირის (ან ზოგიერთი მკვლევარის აზრით ერთიმეორისაგან მათი სრული იზოლაციის) შესახებ, პასუხი უნდა გავცეთ კითხვაზე: შეეძლო თუ არა ჰენრიკ III კეისერს, რომელმაც ივალდებულა ა. ბატონიშვილისათვის დახმარების აღმოჩენა, თავისთავად გადაეწყვიტა ახალი ქართული შრიფტის შექმნის პრობლემა ტოტფალუშ კიშ მიკლოშის მიერ შექმნილი ანალოგიური ამსტერდამული შრიფტის გამოყენების გარეშე? ან, თუ გნებავთ, სხვაგვარად ჩამოვაყალიბოთ ეს კითხვა – შეეძლო შვედ მესტამბეს თავისი ტექნიკური და პროფესიული შესაძლებლობების გამოყენებით თავისთავად უზრუნველყო ქვემოთ მითითებული ტექნოლოგიური პროცესის შედეგიანობა ქართული შრიფტის შესაქმნელად და ჩამოსახმელად: განსაკუთრებული მყარი ფოლადისაგან გამოეჭრა ასოები (პუანსონები) ქართული ანბანისა, ამასთან, როგორც უკვე ცნობილია, მიკლოშ კიშისათვის ყველაზე რთულ პრობლემას მცირე (ანუ პეტიტის) ნუსხა-

ხუცურის მოჭრა წარმოადგენდა (რომელიც სტოკჰოლმის ანაბექტში მეტწილადაა წარმოდგენილი!), ხოლო შემდეგ მათ საფუძველზე მატრიცები დაემზადებინა ასო-ნიშნების ჩამოსასხმელად და ახალი შრიფტის „ტირაჟირებისათვის“? კარლ ბიორკბუმი ასეთ შესაძლებლობას ცალსახად გამოირიცხავს იმ მიზეზით, რომ „ვან სელოვის მოღვაწეობის დროიდან, ანუ XVII ს. შუახანიდან 1739 წლამდე, როდესაც (პეტერ) მომმამ წამოიწყო შრიფტების ჩამოსასხმელი წარმოება, სტოკჰოლმში არავითარი ასოთჩამოსასხმელი სახელოსნო არ არსებობდა“⁴⁰. იმდროინდელი სტოკჰოლმის წიგნთბეჭდურობაში, კერძოდ, ასოთჩამოსხმის საქმეში არსებულმა პრობლემებმა აიძულეს ი. სპარვენფელდი ქართული შრიფტის შესაქმნელად შედარებით რთულად შესასრულებელი შეკვეთა შეედეთის დედაქალაქში კი არ განეხორციელებინა, რომელიც მოსკოვთან უფრო ახლოს იყო, არამედ ამსტერდამელი ხელოსნებისათვის მიემართა.

ჩვენ შესაძლებლობა მოგვეცა დაგვედგინა, რომ XVIII საუკუნის შვედ მესტამბეთა შორის კეისერების ოჯახი გამოწვევის წარმოადგენდა (ჯერ მამა კეისერ II, ხოლო შემდეგ შვილი კეისერ III), რომელმაც წინა საუკუნის ბოლოსათვის თავისი სტამბა „სხვადასხვა სახის შრიფტების“ დასამზადებლად პოლანდიაში შექმნილი სათანადო მონოტიპობით უზრუნველყო. მაგრამ ეს ახალი სასტამბო აღჭურვილობა გაანგარიშებული იყო უმთავრესად ლათინურენოვანი შრიფტების შესაქმნელად და შვედი მესტამბე მაშინ ვერც კი წარმოადგენდა, რომ მას ლათინურის გარდა, ქართული შრიფტის ჩამოსხმაც მოუხდებოდა. ამ ორი ანბანის მოხაზულობის სპეციფიკა გამოირიცხავდა იმის შესაძლებლობას, რომ შესაბამისი შრიფტების შექმნისას ასოთჩამოსხმელს თავისი შრომის ნიველირება მოეხდინა. ამ შემთხვევაში ის იგულისხმება, რომ ლათინურენოვანი შრიფტების შექმნისას მიღებული საკმაო გამოცდილება იმის ადეკვატური ვერ იქნებოდა, რაც მას სრულიად უცნობი ქართული ანბანის ლითონში განსახიერებისას ელოდა. ამ ამოცანის გადაჭრა მისთვის, ჩვენი აზრით, პრაქტიკულად სრულიად განუხორციელებელი უნდა ყოფილიყო. მოპაექრენი, შესაძლოა, შეგვეპასუხებინა: თუმცა მიკლომ კიშს აღმოსავლურენოვანი შრიფტების შექმნის დიდი გამოცდილება ჰქონდა, მაგრამ შვედ მესტამბეს მის წინაშე ის დიდი უპირატესობა გააჩნდა, რომ სტოკჰოლმში მის გვერდით თვით დამკვეთი ქართველი უფლისწული ალექსანდრე ბაგრატიონი იმყოფებოდა, რომელიც მნიშვნელოვანწილად უმსუბუქებდა მას რთული ამოცანის გადაჭრას. უდავოდ ასეა, ქართველ ბატონიშვილს თავისი რჩევებით, თუ როგორ წარმოეჩინა ესა თუ ის ქართული გრაფემა, ჭეშმარიტად შეეძლო შვედი მესტამბისათვის დახმარება აღმოეჩინა, მაგრამ არა უმეტეს ამისა. ურთულესი ამოცანის გადაჭრა ძირითადად დამოკიდებული იყო როგორც ოსტატობაზე, ისე გამოცდილებაზე თვით ჰენრიკ III კეისერისა, რომელიც, როგორც შვედი ისტორიკოსები აღნიშნავენ, უფრო დაბალი პროფესიული დონისა იყო ვიდრე მამამისი და, შესაძლოა, პაპამისიც.

ვფიქრობთ უადგილო არ უნდა იყოს, თუ აქ მცირე ამონაწერს მოვიტანთ ი. სპარვენფელდისადმი მიკლომ კიშის წერილიდან, სადაც უნგრელი მესტამბე ქართულ შრიფტზე მუშაობისას ზედმინეწით კმაყოფილი მიღწეული შედეგებით ყოველგვარი თავმდაბლობის გარეშე შემდეგს აღნიშნავდა: „ვაიმედებ ჩემს თავს, რომ არ მოიძებნება ადამიანი, ცოტათი მაინც რომ ერკვეოდეს სასტამბო საქმისა და დამწერლობის მდგომარეობასა და განვითარებაში, რომელიც ნახავს ამ ასოებს – ჩემი შრომისა და აგრეთვე თქვენი ხელნაწერის შედეგს – და არ მოეწონოს ჩემი ნამუშევარი. თქვენ დარწმუნებული უნდა იყოთ იმაში, რომ არ მოიძებნება ევროპაში არავინ (და ეს ლიტონი სიტყვები როდია), ვინც პირველსავე მცდელობი-

⁴⁰ Ibid.

სას⁴¹ შეძლებს ასე დამაჯერებლად და ასე ზუსტად გადმოსცეს ასოები, როდესაც იგი ასე დაუდევრად შედგენილი ხელნაწერით ხელმძღვანელობდა. ამის მისაღწევად მცირე სარგებელი როდი მომიტანა ჩემმა გამოცდილებამ და სხვადასხვა ხალხის დამწერლობათა ცოდნამ: ლათინურის, გერმანულ-ებრაულის, რაბინულ-ებრაულ-გერმანულის, ბერძნულის, სირიულის, სამარიტულ-კოპტურის, ანუ ეგვიპტურის და, განსაკუთრებით, სომხურის⁴². მიკლომ კიში შემთხვევით არ აკეთებდა აქცენტს თავის ნაცნობობაზე სომხურ დამწერლობასთან, რომელიც, მისი აზრით, ვიზუალურად ჰგავდა ქართულ ნუსხა-ხუცურს. მისი ამავე წერილიდან ისიც ირკვევა, რომ ადრე იგი უშუალოდ თუ არ მონაწილეობდა, ყოველ შემთხვევაში, თვალს ადევნებდა თუ როგორ ახორციელებდა სომხური შრიფტის მოჭრასა და ჩამოსხმას „ოსტატი“, რომელშიც იგი უდავოდ გულისხმობდა პოლანდიის წიგნთბეჭდურობის საქმის სამი ცნობილი დიდოსტატიდან ერთ-ერთს – იოჰან ბლაუს, დირკ ფოსკენსს, ან, როგორც ჩანს, კრისტოფერ ვან დეიკს, რომლის მეშვეობით ეუფლებოდა იგი ასოთჩამოსხმელის მეტად რთული ხელოვნების ნიუანსებს⁴³.

ზემოთ აღნიშნულიდან უნდა დავასკვნათ: მიუხედავად იმისა, რომ სტოკჰოლმის ქართული ანაბეჭდი ტექნიკური შესრულების თვალსაზრისით სჭარბობს ამსტერდამულ ქართულ ანაბეჭდს თუნდაც იმიტომ, რომ პირველში განსხვავებით მეორისაგან წარმოდგენილია ლითონში ძნელად წარმოსაჩენი ნუსხა-ხუცურის მცირე (პეტიტის) შრიფტი, არ არსებობს საფუძველი იმისა, რომ სტოკჰოლმის ქართული ანაბეჭდის დამოუკიდებელი შექმნა ჰენრიკ III კეისერს მივანეროთ. მთავარ წინააღმდეგობას საამისოდ (დამოუკიდებლად მის გვერდით ა. ბატონიშვილის ყოფნისგან) ის წარმოადგენდა, რომ სტოკჰოლმელ მესტამბეს, ჩვენი აზრით, სათანადო პროფესიული დონე და გამოცდილება არ ჰქონდა, მაშინ როდესაც მიკლომ კიშმა იგი არა მხოლოდ მაშინ შეიძინა, როდესაც „ოსტატთან“ სწავლობდა, კერძოდ, სომხური ანბანის მოჭრას, არამედ მრავალწლიანი პირადი პრაქტიკის შედეგად აღმოსავლურენოვანი შრიფტების შექმნისას.

მიკლომ კიშის მიერ შექმნილი ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების სტოკჰოლმის ქართულ ანაბეჭდებთან პირდაპირ ურთიერთკავშირზე ან, უფრო ზუსტად, ამ უკანასკნელთა წარმომადგენლობაზე პირველთაგან არაერთი ისტორიულ-საარქივო საბუთი მეტყველებს, მათ შორის ერთ-ერთი ყველაზე ანგარიშგასაწევია ის, რომელიც, ჩვენი აზრით, თვალნათლივ გვიჩვენებს თუ რაში გამოიხატა ჰენრიკ III კეისერის ფუნქციები მის მიერ ქართული შრიფტის სამი ნაირსახეობის ჩამოსხმისას. ეს გახლავთ ჩვენს მიერ უქსალის უნივერსიტეტის

⁴¹ ი. სპარვენფელდისათვის მიკლომ კიშის გაგზავნილი ორივე წერილის შინაარსიდან ცნობილია, რომ მას ქართულ შრიფტზე მუშაობისას არაერთი სირთულე შეხვდა, მაგრამ ამ შემთხვევაში უნგრელი ხელოსანი, ჩვენი აზრით, ქართული მხედრული ანბანის ასო-ნიშანთა წარმატებულ მოჭრას გულისხმობდა.

⁴² XVIII ს. 80-იანი წლების ამსტერდამში სომხური შრიფტის შექმნის ეპიზოდს, რომელსაც მიკლომ კიში თავისი წერილის ზემოთ ციტირებულ ამონაწერში იმონებდა, წინ უსწრებდა ამ შრიფტის შექმნის უფრო ადრეული (1658 წ.) შემთხვევა, როდესაც ცნობილმა პოლანდიელმა მესტამბე – ასოთჩამოსხმელმა კრისტოფერ ვან დეიკმა სომხური შრიფტი მოჭრა ასევე ცნობილი სომეხი სასულიერო მოღვაწის მატეოს ძარეცის (იგი საბუთებში „მატეოს ავაქადაც“ მოიხსენიება) შეკვეთით (იხ.: *Fonderies de Caractères*... P. 69). ამავე წყაროში დაფიქსირებულია საინტერესო მონაცემები სომხური ბიბლიის დასაბეჭდად ჩამოსხმული შრიფტის ლირებულების შესახებ: კ. ვან დეიკმა სომხური შრიფტის ორი ნაირსახეობის მოჭრა-ჩამოსხმისათვის („დღი რომაული კორპუსი“ და უფრო მომცრო, პეტიტის ტიპისა), რომლებიც კომპლექტში 170 პუანსონსა და 240 მატრიცას შეადგენდნენ, მოითხოვა 34 „სუ“ (ანუ ერთი გულდენი და 70 ცენტი) ყოველი მატრიცისათვის. მატეოს ავაქი დაეთანხმა ასეთ ფასს და ამასთან ერთად შრიფტის დაზადების შემდეგ ალუთქვა „ოსტატს მისი მეუღლისათვის საჩუქრად მიერთმია 10 Carolus-ი (ანუ ოქროს მონეტები, რომლებზეც კარლოს დიდი იყო გამოსახული)“ (Ibid).

⁴³ Linköping's stiftsbibliotek. Ex Donatione... P. 21.

ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში მიკვლეული ეგზემპლარი სტოკჰოლმის ქართული ანაბეჭდისა – ანალოგიური იმისა, რომელიც კ. ბიორკუმმა 1930-იანი წლების დამდეგს სტოკჰოლმის სამეფო ბიბლიოთეკაში გამოავლინა, თუმცა მათ მნიშვნელოვანი განმასხვავებელი ნიშანიც გააჩნიათ (შვედ ავტორს მიაჩნდა, რომ მის მიერ აღმოჩენილი ქართული ანაბეჭდი „ერთ ეგზემპლარად“ იყო შემორჩენილი). სხვაობა მათ შორის ის გახლავთ, რომ ჩვენს მიერ აღმოჩენილი ქართული ანაბეჭდის ეგზემპლარს თან ახლავს ჰენრიკ III კეისერის პირადი ბეჭდური მარგინალია, რომელშიც შეჯამებულია მისი კონკრეტული საქმიანობა სტოკჰოლმში ქართული შრიფტის ჩამოსხმასთან დაკავშირებით. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ამსტერდამულ ქართულ ანაბეჭდს ანალოგიური მარგინალია მიკლოშ კიშისა არ ახლავს, რაც გვარწმუნებს ჩვენი მოსაზრების მართებულობაში, რომ ეს ეგზემპლარი ანაბეჭდისა იყო შუალედური ხასიათისა და დამკვეთის სააპრობაციოდ გამიზნული, იგი უნგრელი ხელოსნის ქართულ შრიფტზე მუშაობის შესახებ დამაგვირავებელი ინფორმაციის შემცველი არ ყოფილა.

ჰენრიკ III კეისერის ბეჭდურ მარგინალიაში, რომელიც ქართული ანაბეჭდის მარჯვენა მხარის ქვედა ნაწილშია მოთავსებული, უშუალოდ ლოცვების „მამაო ჩვენო“ და „გიხაროდენ ქალწულო მარიამ“-ის შემდეგ, ნათქვამია: „ზემოთ წარმოდგენილი სამი (ნაირსახეობა) ქართული ანბანისა და შრიფტი (ანუ ორი ქართულენოვანი ლოცვის ნაბეჭდი ტექსტი – ჯ. ვ.) ქარაგმებითა და (სასვენი) ნიშნებით აქ, სტოკჰოლმში, მატრიცების მეშვეობით ჩამოსხმულია ჰენრიკ კეისერის მიერ იმ სახით, როგორც აქ არის ნაჩვენები“⁴⁴. ამ მეტად საინტერესო და მეცნიერულად ფასეულ ჩანაწერში, რომელიც თვით შვედი მესტამბის მიერაა გაკეთებული, დამონებულია მხოლოდ ორი, მაგრამ მეტად მნიშვნელოვანი ასპექტი მისი ნაშრომისა ქართული შრიფტის შესაქმნელად: მატრიცების გამოყენება და მათ საფუძველზე ქართული შრიფტის ჩამოსხმა, ცხადია, ალექსანდრე ბატონიშვილის მონაწილეობითა და დახმარებით, რაც თავისთავად იგულისხმება. მთელი ეს ჩატარებული საქმიანობა დაფუძნებული რომ არ ყოფილიყო მიკლოშ კიშის მიერ ადრე უკვე შექმნილი ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების საფუძველზე, მაშინ ჰენრიკ კეისერს თავისი შენიშვნა ყველაზე მთავარ და რთულ კომპონენტზე ანუ ქართული ანბანის სამი ნაირსახეობის ასო-ნიშნების მოჭრასა და მათ საფუძველზე შესაბამისი მატრიცების დამზადებაზე მითითებით უნდა დაენყო, მაგრამ ამის შესახებ იგი არაფერს ამბობს, რადგან მას ამ სამუშაოს ჩატარება არ მოუხდა. მიკლოშ კიშის მიერ შექმნილი პუანსონები და მატრიცები იმდენად მოხერხებულნი აღმოჩნდნენ, რომ ალექსანდრე ბაგრატიონი შვედი მესტამბის დახმარებით მხოლოდ მათი ჩამოსხმით შემოიფარგლა და მხოლოდ აუცილებელ შემთხვევაში შესაძლებელი ჩასწორებები გააკეთებინა მას მეტალში გამოსახული ცალკეული ქართული გრაფემის მოხაზულობის სრულსაყოფად⁴⁵.

ასეთი შესაძლებლობის რეალურობა, გამომდინარე ჰენრიკ III კეისერის მარგინალიის შინაარსიდან, თავისი დასკვნით დაგვიდასტურა წიგნის გამოცემის საკითხებში კარგად გათ-

⁴⁴ UUB. Palmskjöldska samlingen. 150. S. 598.

⁴⁵ ერთ-ერთი ასეთი შემთხვევა, მაგალითად, მიკლოშ კიშის ი. სპარვენფელდისადმი 1687 წ. 17 იანვრით დათარიღებულ წერილში იყო აღნიშნული, სადაც უნგრელი ხელოსანი, ატყობინებდა-რა ადრესატს, რომ ჯერ კიდევ „გასულ კვირას“ დამკვეთს გადაუგზავნა სააპრობაციოდ „მეორე ანბანი“, გულწრფელად აღიარებდა: „მეორე ანბანში ვერ შევძელი სათანადოდ ანუ უკეთესად მომეღუნა (ზოგიერთი) ასო-ნიშნის ბოლოები, ვიდრე გავაკეთე“. ალექსანდრე ბაგრატიონი, ბუნებრივია, ამ გარემოებას უყურადღებოდ არ დატოვებდა და ჰენრიკ კეისერ III-ის დახმარებით ყოველ ასეთ ქართულ გრაფემას სწორ მოხაზულობას მისცემდა. საფიქრებელია, რომ მსგავს ლაფსუსებს მიკლოშ კიშის ნამუშევარში თვით ბატონიშვილი აღმოაჩენდა და შვედი მბეჭდავის დახმარებით შესაძლებლობის ფარგლებში ჩაასწორებდა.

ვითცნობიერებულმა უპსალის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის ყოფილმა ხელმძღვანელმა, დოცენტმა ოკე დავიდსონმა. აი მისი დასკვნის ტექსტი: „ჰენრიკ III კეისერის მარგინალიის შინაარსი მხოლოდ იმ გაგებით შეიძლება აღვიქვათ, რომ სტოკჰოლმელ მესტამბეს უკვე ხელთ ჰქონდა ვილაცის მიერ მოჭრილი და ჩამოსასხმელად გამზადებული ქართული ნუსხური ანბანის ასოები. ამდენად მისი როგორც ასოთჩამომსხმელის ფუნქცია იმით შემოიფარგლა, რომ ასოების მატრიცირების მაშინდელი წესის შესაბამისად მან უკვე მზა (ვინმე ოსტატის მიერ მოჭრილი) ქართული ნუსხური ანბანის პუანსონები მატრიცებს მოარგო ანუ ეს პუანსონები რბილი ლითონისაგან დამზადებულ საფუძველს დაამყარა და სპეციალური სასტამბო ჩაქურჩით სათანადო ყალიბებში ანუ მატრიცებში განათავსა. რადგან ქართული ასო-ნიშნები ფოლადისგან, ან სპილენძისაგან იქნებოდნენ დამზადებულნი, განსაკუთრებით უკანასკნელ შემთხვევაში, ცალკეული გრაფემების მოხაზულობის ნაწილობრივი შეცვლა ანუ მათი სასურველ გამოსახულებამდე დაყვანა შესაძლებელი იყო, ცხადია, თუ ისინი ამას საჭიროებდნენ. მატრიცების „შეცვლის“ შედეგად ჰენრიკ კეისერმა მზა ფორმები მიიღო ანუ ყოველ ქართულ ასო-ნიშანს ცალკე „ბუდე“ მიაკუთვნა, ხოლო ალექსანდრე ბაგრატიონის დახმარებით ქართულ ენაზე ორი ლოცვის ტექსტი ააწყო და მათი ანაბეჭდები დაამზადა“⁴⁶.

ჰენრიკ III კეისერის ბეჭდური მარგინალიის შინაარსის, ჩვენი აზრით, ამ ერთადერთ მართებულ „წაკითხვასა“ და განმარტებას, სამწუხაროდ, არ ემთხვევა მეორე ჩემთვის ერთობ პატივსაცემი შვედი კოლეგის ულა ბირგეგორდის მოსაზრება, რომელმაც ი. სპარვენფელდის ერთ-ერთი გამონათქვამის საფუძველზე, ვფიქრობთ, არასწორი დასკვნა გააკეთა. ი. სპარვენფელდის ლექსიკოგრაფიული ნაშრომების შესახებ პუბლიკაციაში, სადაც გაკვრით ეხება აგრეთვე სტოკჰოლმური ქართული შრიფტის წარმომავლობის საკითხს, იგი აღნიშნავს: «ბიორკბუმი თავის სტატიაში ელიას პალმშიოლდზე დაყრდნობით იმ დასკვნას აკეთებს, რომ ჰენრიკ კეისერ-უმცროსმა... ქართული შრიფტების ნიმუშები სინამდვილეში იმ შრიფტის მეშვეობით ჩამოასხა, რომელიც კისის (მიკლოშ კიშის – ჯ. ვ.) მიერ ამსტერდამში იყო დამზადებული. ი. სპარვენფელდის 1722 წ. 10 მარტით დათარიღებულ წერილში ბენსელიუსისადმი (Br. 33: 166) გვხვდება მითითება, რომელიც ბიორკბუმის ამ დასკვნას აბათილებს: „მე დავავალე აქ, სტოკჰოლმში იმერელი ბატონიშვილისათვის მცირე ქართული შრიფტი ჩამოესხათ ახალგაზრდა კეისერთან, რომელიც უკვე დიდი ხანია, რაც გარდაიცვალა; ამ ლიტერებით მოსკოვში დაბეჭდეს რამდენიმე მცირე ლოცვანი, რომლებიც აქ იმერეთის პრინცთან ვნახე, მაგრამ საქმის დასაგვირგვინებლად ეს საქმარისი არ აღმოჩნდა, რის გამო მოგვიანებით ნიკლას კისმა (მიკლოშ კიშმა – ჯ. ვ.) ამსტერდამში სრული საბეჭდავი შექმნა, რათა წმინდა მამათა ნიგნები მთელი საქართველოსთვის დასტამბულიყო“. „ამრიგად (დაასკვნის უ. ბირგეგორდი – ჯ. ვ.), ქართული საბეჭდავი შვედეთში უფრო ადრე არსებულა, ვიდრე კისმა (მიკლოშ კიშმა – ჯ. ვ.) ამსტერდამში თავისი ლიტერები დაამზადა“⁴⁷.

ამ მტკიცების საპირისპიროდ უნდა ითქვას: მას სათანადო სამეცნიერო საფუძველი

⁴⁶ ო. დავიდსონის დასკვნის ხელნაწერი ტექსტი წინამდებარე გამოკვლევის ავტორთან ინახება. არის შესაძლებლობა იმისა, რომ სტოკჰოლმში 1701-1702 წწ. ქართული შრიფტის ჩამოსხმის საკარაულო მონაწილეთა გვარ-სახელები მიეუთითოთ: ამ საქმეში ჰენრიკ კეისერ III-ის თანაშემწე, როგორც ჩანს, ანდერს ბერკმანი იყო, რომელიც მასთან „ტექნიკური დირექტორის“ მოვალეობას ასრულებდა (იხ.: Kleming G.E., Nordin I.G. Op.cit., S. 227). ალექსანდრე ბატონიშვილს კი ორი ლოცვის ქართულ ენაზე კალიგრაფიულად დახეწილ გადმოცემაში დახმარება, შესაძლოა, მისი ამაღლის წევრმა, მსახურთუფროსმა ზაალ გარაყანიძემ, ან იოსებ დავითიშვილმა („დავიდოვმა“) აღმოუჩინეს. ეს უკანასკნელი 1701 წ. მოსკოვიდან სტოკჰოლმში არჩილ მეფემ წარგზავნა.

⁴⁷ Birgerord U., Ю.Г. Спарвенфельд... გვ. 99-100.

არ გააჩნია, თუმცა აღწერილ მოვლენათა მონაწილის (ი. სპარვენფელდის) გამონათქვამს ეფუძნება. ყურადსაღებია ის გარემოება, რომ ერიკ ბენსელიუსისადმი 1722 წ. 10 მარტით დათარიღებულ წერილში სპარვენფელდი თითქმის საუკუნის მეოთხედის წინანდელ ამბებს იხსენებდა და დასაშვებია, რომ მან თავის მოგონებაში მეტად მნიშვნელოვანი მომენტები აღ-რია ერთმანეთში, სახელდობრ, ქართული შრიფტის შექმნაში უნგრელი და შვედი ოსტატების წვლილის თანამიმდევრობა. მაგრამ სპარვენფელდის ამ წერილის შინაარსში უფრო მნიშ-ვნელოვანი ის გახლავთ, რომ იგი მიკლოშ კიშსა და ჰენრიკ კეისერ III-ს არა თუ არ აცალკე-ებს, არამედ დიდი მნიშვნელობის საერთო საქმის – ჩრდილოეთ ევროპის ორ ქვეყანაში ქართული ეროვნული შრიფტის შექმნის ურთიერთშემავსებელ მონაწილეებად წარმოაჩენს.

არავითარ ეჭვს არ იწვევს ის ფაქტი, რომ 1701-1702 წწ. კეისერ III-ის მიერ სტოკჰოლმში ქართული შრიფტის ჩამოსხმის შემდეგ მიკლოშ კიში ვერ შეძლებდა ამსტერდამში „ქართული საბეჭდავი“ შექმნა, რადგან იგი 1689 წლიდან უკვე კილოჟვარში (ტრანსილვანია) იმყოფე-ბოდა და პრაქტიკულად მესტამბის საქმიანობას აღარ ეწეოდა: თავის „მენტემგეში“ ქართული შრიფტის შექმნას იგი როგორც დიდი ხნის წარსული დღეების ნამოღვაწარს იხსენებდა, მალე ამის შემდეგ, 1702 წ. იგი გარდაიცვალა. ვიმეორებთ: ე. ბენსელიუსისადმი თავის წერილში ი. სპარვენფელდმა ეს ფაქტობრივი ხასიათის ლაფსუსი ხანგრძლივი დროის განვლის შედე-გად დაუშვა. ასეთივე ლაფსუსი სპარვენფელდმა იმავე მიზეზით სხვა დროსაც დაუშვა: მაგ-ალითად, ალექსანდრე ბატონიშვილის გარდაცვალების თარიღი მოგვიანებით მან მცდარად მიუთითა – 1708 წ. (ნაცვლად 1711 წ.), ხოლო გარდაცვალების ადგილად პიტეოს ნაცვლად უმეო დაასახელა⁴⁸. მაგრამ ეს მცირე არც თუ არსებითი უზუსტობანი გამოჩენილი შვედი მეცნიერის ეპისტოლარულ მემკვიდრეობაში დიახვაც რომ არის და არის იმ ადამიანის შემო-ქმედებაში, ვინც სწორედამც რომ კეთილად გამოირჩეოდა თანამედროვეთაგან არა მხოლოდ მეცნიერული კვლევის დონით, არამედ ზედმინევნითი სიზუსტით იმ მოვლენათა ფიქსირე-ბაში, რომლებიც შემდეგ ისტორიის კუთვნილებად იქცნენ. ი. სპარვენფელდისათვის დამახ-ასიათებელი ამ ნიშან-თვისების გამო, ჩვენდა საბედნიეროდ, შემოგვრჩა შვედი სწავლულის სხვა, უფრო საიმედო, ადრეული მოგონება – გამონათქვამი ამავე საკითხთან დაკავშირებით.

წინამდებარე გამოკვლევის სათანადო მონაკვეთში, სადაც სპარვენფელდისა და არჩილ მე-ფის შემოქმედებით კონტაქტებზეა საუბარი, მოვიხსენიეთ წიგნი სათაურით „თურქულ-სპარ-სულ-ფრანგული ლექსიკონი“, რომელიც შვედმა სწავლულმა მოსკოვიდან სტოკჰოლმში ჩაიტანა და ახლა უპსალის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის ფონდებშია დაცული. როგორც გამოირკვა, ეს წიგნი არა მხოლოდ იმითაა განსაკუთრებით საინტერესო, რომ მის ტექსტში ფიგურირებს არჩილ მეფის სპარსულენოვანი ავტოგრაფი, რომელიც ქართული ტრანსკრიფ-ციითაა შესრულებული. ამ ფაქტთან დაკავშირებით წიგნის შმუცტიტულზე ი. სპარვენფელდ-ის მიერ შემდეგი შინაარსის განმარტებითი მინაწერია გაკეთებული: „ეს ქართული წარწერა ეკუთვნის იმერეთის მეფეს არჩილ ბაგრატიონს, რომელიც განდევნილია, ხოლო მისი შვილი ალექსანდრე ბატონიშვილი ახლა, 1705 წელს, სტოკჰოლმში იმყოფება როგორც სამხედრო ტყვე. მე განკარგულება გავეცი, რათა მისთვის კეისერთან (სტამბაში) სრულად ჩამოესხათ მათი ენის ანბანის სამი ნაირსახეობა – იბერიული, ქართული და იმერული ანუ გეორგიანუ-ლი, ხოლო მანამდე, 20 წელზე მეტი ხნის წინ, მათი სრული ჩამოსხმა ამსტერდამში ნიკოლას კისმა (მიკლოშ კიშმა – ჯ. ვ.) განახორციელა“⁴⁹.

⁴⁸ Jacobowsky C.V. Op. cit. S. 69.

ექვევარეშა, რომ ამ ორ ჩამოსხმას შორის უშუალო ურთიერთკავშირი რომ არ ყოფილიყო, სპარვენფელდი მათ ქართული შრიფტის შექმნის ერთი და იგივე ისტორიული ეპიზოდის შემადგენელ და ურთიერთშემავსებელ ნაწილებად არ მოიხსენიებდა, და რაც საინტერესოა, მან ეს ორჯერ გააკეთა – 1705 წ. და 1722 წ. ამრიგად, კ. ბიორკბუმის ზემოთ დამოწმებული აზრი სტოკჰოლმის ქართული შრიფტისა და მისი ამსტერდამული წინამორბედის მემკვიდრეობითობაზე „უარყოფილი“ არ არის, იგი ძალაშია, რადგან მეცნიერულად, ჩვენი აზრით, საფუძვლიანადაა დასაბუთებული. მაგრამ კ. ბიორკბუმი ცდება, როდესაც საქმეში არასაკმარისი ჩაღრმავების შედეგად⁴⁹ ცდილობს ამტკიცოს, რომ სტოკჰოლმში ჩამოსხმული ქართული შრიფტი თითქოს გამოუყენებელი დარჩა და თანდათან გაუჩინარდა⁵¹. ამ მოსაზრების უსაფუძვლობაში დასაარწმუნებლად თვალი უნდა გავადევნოთ მისტოტფალუში კიმ მიკლოშის, ჰენრიკ კეისერ III-ისა და ალექსანდრე ბაგრატიონის „ქმნილების“ – ქართული შრიფტის მომდევნო ბედ-ილბალს. შედარებით დახვეწილი ნაირსახეობა სტოკჰოლმური ქართული შრიფტისა, რომელიც ამ ორი უკანასკნელის ძალისხმევითა და ი. სპარვენფელდის მხარდაჭერით შეიქმნა, ჩვენს მიერ მიკვლეული ფაქტობრივი მონაცემების მიხედვით 1701 წ. ბოლოსათვის არა მხოლოდ მზად იყო, არამედ ტყვე ალექსანდრე ბატონიშვილის საცხოვრებელ „ხაზინადრის სახლში“ მიტანილიც.

ამსტერდამისა და სტოკჰოლმის ქართულ შრიფტებს შორის პირდაპირი ურთიერთკავშირის დამადასტურებელია ის ფაქტიც, რომ ალექსანდრე ბაგრატიონმა ქართული შრიფტის ჩამოსხმისას არ იზრუნა მხედრულის შესაქმნელადაც, რომელიც, როგორც ცნობილია, მიკლოშ კიშის მიერ შესრულებულ ქართული შრიფტების ანაბეჭდში ასევეა წარმოდგენილი. ამ ფაქტს, ჩვენი აზრით, შემდეგი ახსნა აქვს: მამასთან მიმონერის შედეგად ალექსანდრემ იცოდა, რომ მოსკოვში ყველაფერი იყო მზად (ქართული შრიფტის გარდა) რუსეთში პირველი სასულიერო შინაარსის ქართული წიგნის გამოსაცემად, რომელიც ბიბლიის ნაწილი უნდა ყოფილიყო, ამდენად კონკრეტულად ამ მიზნის მისაღწევად სასწრაფოდ სწორედ ქართული ნუსხური შრიფტი იყო საჭირო. ამიტომ ჰენრიკ კეისერისა და ალექსანდრე ბაგრატიონის ერთობლივი ძალისხმევის შედეგად უპირატესობა ასომთავრულისა და ნუსხა-ხუცურის ჩამოსხმას მიენიჭა. როგორც კი ქართული შრიფტის ეს ნაირსახეობები და მათ საფუძველზე სათანადო ტექსტების ანაბეჭდები დამზადდა, ეს უკანასკნელი ი. სპარვენფელდის დახმარებით მაშინვე შეუდგა ზრუნვას სათანადო სასტამბო მოწყობილობისა და მითითებული ანაბეჭდების მოსკოვში გადასაგზავნად.

საინტერესოა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ პ. კეისერის სტამბაში დამზადებული ქართული შრიფტის საფუძველზე გაკეთებული ორი ანაბეჭდის – „მამაო ჩვენოა“ და „გიხაროდენ, ქალწულო მარიამ“-ის გარდა, უპსალის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში აღმოჩნდა აგრეთვე ქართულენოვანი ანაბეჭდის მესამე ტექსტი (რიგით კი მეოთხე ანაბეჭდი მესტამბის ზემოთ მითითებული მარგინალიის ჩათვლით), რომელიც სიმეონ პოლოცკის ცნობილი ნაწარმოების „Слово в день введения во храм Пресвятой Богородицы“-

⁴⁹ UUB. O. Sp. 25. S. 78. საინტერესოა, რომ ი. სპარვენფელდის ამ გამონათქვამში მცირე უზუსტობა შეინიშნება: ნაცვლად „20 წელზე მეტი ხნის წინ“ უნდა იყოს: „დაახლოებით 20 წლის წინ“.

⁵⁰ სტოკჰოლმის სამეფო ბიბლიოთეკაში ქართული ანაბეჭდის აღმოჩენისა და მასთან დაკავშირებული ორი პუბლიკაციის შემდეგ, რომლებმაც მნიშვნელოვანი ღვაწლი დასდეს ქართულ ისტორიოგრაფიას, კ. ბიორკბუმი აღარ ჩაღრმავებულა ამ პრობლემატიკაში, რადგან მისთვის იგი სპეციალურ სამეცნიერო ინტერესს არ წარმოადგენდა. მალე ამის შემდეგ იგი გარდაიცვალა.

⁵¹ Björkbohm C. Ett georgiskt stilprov... S. 392.

ის ქართული თარგმანის საწყის ნაწილს წარმოადგენს⁵². თუ მითითებული პირველი ორი ქართული ანაბეჭდი წარმოდგენილია „სრულფორმატიან ფურცელზე ზომით 33 X 21 სმ.“⁵³, ალექსანდრე ბაგრატიონის მიერ ქართულად თარგმნილი „სიტყვის“ ტექსტი შედარებით სქელ ქალაღზეა დაბეჭდილი და ზომით სრულფორმატიანი ფურცლის მეოთხედს შეადგენს. ამ ანაბეჭდის პირველი აღმომჩენი იყო ცნობილი უნგრელი ისტორიკოსი ლასლო ორსაგი⁵⁴. ანაბეჭდზე წარმოდგენილი „სიტყვის“ საწყისი ნაწილის ქართული ტექსტი განცვიფრებას იწვევს მთარგმნელის მაღალი პროფესიონალიზმით, მისი გამოკვეთილი მიდრეკილებით მხატვრული აზროვნებისადმი. ეს ნიშანთვისება ზოგადად დამახასიათებელი იყო ალექსანდრე ბატონიშვილის მთარგმნელობითი მოღვაწეობისათვის, რაც ზედმეტად გვარწმუნებს იმაში, რომ იგი იმავდროულად პოეტური ხელოვნებითაც იყო გატაცებული. რაც შეეხება ანაბეჭდზე წარმოდგენილ „სიტყვის“ საკუთრივ ქართულ ტექსტს, მთარგმნელობით საქმიანობაში ის ალბათ იმ იშვიათ შემთხვევებს განეკუთვნება, როდესაც თარგმანი არ ჩამოუვარდება დედანს, შეიძლება ითქვას, რომ თავისი მონაცემებით კიდევ სჭარბობს მას. ასეა თუ ისე, პენრიკ III კეისერის მიერ ჩამოსხმული ქართული შრიფტი 1702 წ. დამდგენისათვის მზად იყო მოსკოვში გასაგზავნად და ალექსანდრე ბატონიშვილი მხოლოდ იმის მოლოდინში იყო, რომ ხელისუფალთაგან ნებართვა მიეღო და საიმედო პიროვნების მეშვეობით საგანგებოდ შემზადებული ამანათი დანიშნულებისამებრ გადაეგზავნა.

ი. სპარვენფელდის მიერ ხელმოწერილ ერთ-ერთ „უქვეშევრდომეს და უმორჩილეს მე-მორიალში“, რომელიც 1702 წ. თებერვლითაა დათარიღებული და კარლოს XII-სადმი ტყვე რუსი გენერლების თხოვნათა შინაარსს გადმოსცემდა, კერძოდ, ნათქვამი იყო: „იმერელი პრინცი მუხლმოდრეკილი გთხოვთ ნებართვას მის ბატონ მამას, მეფე არჩილს გაუგზავნოს ორი ყუთი (ქართული შრიფტით – ჯ. ვ.), რომლებიც მან გასული წლის შემოდგომაზე მიიღო და (იმავდროულად) გაახაროს იგი ცნობით თავისი ჯანმრთელობის შესახებ. ფოსტა დაუდევრად მუშაობს და, ამას გარდა, როგორც გამონაკლისი (მხედველობაშია მისაღები) მისი უფულობით (გამონწეული) შეჭირვებული მდგომარეობა“⁵⁵. საარქივო მონაცემები მოწმობენ, რომ ალექსანდრე ბაგრატიონის შვედი მეფისადმი მიმართული ეს თხოვნა ამ უკანასკნელის შვედეთში არყოფნის გამო თითქმის წელიწადნახევარი უყურადღებოდ დარჩა. ამიტომ ალექსანდრე ბატონიშვილმა თავისი თხოვნა მოსკოვში ქართული შრიფტის გადაგზავნის თაობაზე 1703 წ. შემოდგომაზე განაახლა, როდესაც ანალოგიური შინაარსის შუამდგომლობით სამეფო კანცელარიის კოლეგიას მიმართა, რომელმაც იგი იმავე წლის 29 ოქტომბერს განიხილა. კოლეგიის სხდომის ოქმში ამის შესახებ ნათქვამია: „(რუსულიდან) მთარგმნელმა ლინდმანმა⁵⁶ კოლეგიას წარუდგინა პაკეტი, რომელიც იმერელი პრინცის დაკვეთით ჩამოსხმულ ქართული ენის ანბანის ლიტერებს შეიცავს და ამ ლიტერებისგან დამზადებულ ანაბეჭდებს,

⁵² UUB. P.S. 150. S. 599.

⁵³ Björkborn C. Ett georgiskt stilprov... S. 387.

⁵⁴ იხ. ლასლო ორსაგის ნაშრომი: „მისტოტფალუში კიში და მისი პირველი წიგნი ამერიკაზე“ // Magyar Könyvszemle. 1958. Jan. — mar. P. 35.

⁵⁵ SRA. Handlingar rörande Nordiska kriget. Ryska fångar i Sverige. Vol. 1523. S. 87.

⁵⁶ ჩრდილოეთის ომის დაწყებიდან პეტერ ლინდმანს რუსული ენიდან შვედ მთარგმნელებს შორის ერთ-ერთი მთავარი თანამდებობა ეკავა: იგი თარჯიმანთა იმ ჯგუფს ხელმძღვანელობდა, რომელსაც ევალებოდა რუს სამხედრო ტყვეთა რუსეთში მყოფ ნათესავებთან და ოფიციალურ პირებთან მიმოწერის პერლუსტრაცია. მათ მიერ შვედურ ენაზე შედგენილი „ექსტრაქტები“ ამ მიმოწერის, ანუ რუსეთში გაგზავნილ, ან იქიდან შვედეთში მისული წერილების მოკლე ანოტაციებს შეიცავდნენ. 1703 წ., მაგალითად, ყველა ამ „ექსტრაქტის“ ვიზირებას, როგორც წესი, პეტერ ლინდმანი აწარმოებდა, რამაც 1705 წ. იგი აიძულა სამუშაოთი ზედმეტად გადატ-

რომელთა შესახებ იგი სამეფო კოლეგიას მიმართავს თხოვნით მათი მოსკოვში გადაგზავნის თაობაზე ნებართვის მისაღებად⁵⁷.

სამეფო კანცელარიის კოლეგიის რეზოლუციიდან ირკვევა, რომ ამ საკითხის გადაწყვეტა კოლეგიამ თავის თავზე ვერ აიღო და განსახილველად და გადაწყვეტილების მისაღებად შვედეთის სენატს გადაუგზავნა. რადგან სენატი საომარი ვითარების გამო ძალიან არარეგულარულად და დროის დიდი შუალედებით იკრიბებოდა, მიზანშეწონილად ჩათვალეს, ტყვე ქართველი ბატონიშვილის თხოვნის განხილვა შვედეთის უმაღლესი სასამართლოსათვის (Yustitie revisionen) გადაეცათ⁵⁸. ამ უკანასკნელმა ეს საკითხი ალექსანდრე ბაგრატიონის თანდასწრებით განიხილა და გადაწყვეტილება სამეფო კანცელარიის კოლეგიაში მისი განხილვის მეორე დღესვე მიიღო.

შვედეთის უმაღლესი სასამართლოს ამ სხდომის ოქმის ჩანაწერიდან ირკვევა, რომ რადგან ქართველი ბატონიშვილის თხოვნა არაპოლიტიკური, არამედ კულტურულ-საგანმანათლებლო ხასიათისა იყო, მისთვის ამ საქმეში წინააღმდეგობა არ უნდა გაენიათ და ხელი არ შეეშალათ ქართული შრიფტის მოსკოვში გადაგზავნისათვის. მაგრამ ფოსტის ხარჯების სიძვირის გამო სხდომის მონაწილე სასამართლოს წევრები იძულებული გახდნენ ქართველი ბატონიშვილის წინადადებას დათანხმებოდნენ და უფლება მიეცათ მისთვის შრიფტის შემცველი ამანათი მოსკოვში რომელიმე ვაჭრის ხელით გადაეგზავნა. ოქმის ჩანაწერში, რომელიც 1703 წ. 30 ოქტომბრითაა დათარიღებული, ამის შესახებ ნათქვამია: „კანცელარისტმა კრეგემ მოხსენება გააკეთა და (კრებას) წარმოუდგინა მძიმე პაკეტი აქ, შვედეთში ჩამოსხმული სპარსული თუ ქართული ასოების სასტამბო ანაწყობისა, რომლებიც დამზადებულ იქნა აქ მყოფი იმერეთის პრინცის დაკვეთით⁵⁹ იმ მიზნით, რომ ისინი გადაეგზავნა მამისათვის, საქართველოს მეფისათვის, რომელიც ამჟამად რუსეთში იმყოფება... რადგან ფოსტით გადაგზავნა ანაწყობისა, როგორც იშვიათი საგნისა, რომელიც ჩვენს ქვეყანაში აქამდე არ განხორციელებულა, ძვირად ღირებული საქმეა (კანცელარისტმა კრეგემ) იშუამდგომლა ხარჯის ანაზღაურებაში

ვირთულობის გამო მთავრობისათვის თავისი ჯამაგირის გაზრდის თაობაზე თხოვნით მიემართა (იხ.: SRA. Kanslikollegii arkiv. Inkomna skrivelser fran translatorer. Ser. E. IV 19. საარქივო შეკვრა წარწერით: "Peter Lindman, rysk translator").

⁵⁷ SRA. Kanslikollegii Protocoll. 29 oktober 1703. VII განაკვეთი.

⁵⁸ სათანადო საარქივო შეკვრათა შინაარსი 1703 წ. შვედეთის სენატის მიერ ჩატარებულ სხდომათა შემდეგ თანამიმდევრობას ადასტურებს: 2 სექტემბრის შემდეგ სენატი 14 ოქტომბერს შეიკრიბა, ხოლო ამის შემდეგ იმავე წლის 21 დეკემბერს. ამ ბოლო სხდომაზე სენატის მდივანს შვედემანს, რომელმაც დამსწრეთ სხედასხვა საქმეთა შესახებ მოახსენა, სიტყვაც არ დასცდენია ალექსანდრე ბატონიშვილის თხოვნის შესახებ ქართული შრიფტის მოსკოვში გადაგზავნის თაობაზე იმის გამო, რომ ეს საკითხი გასარჩევად და გადაწყვეტილების მისაღებად შვედეთის სხვა საგანგის დაევალა (იხ.: SRA. Protocoll i Rådet of Å: 1702-1708; Gyllenkrooks. S. 307-319).

⁵⁹ ოფიციალური საბუთის ტექსტში მითითება იმაზე, რომ პენრიკ კეისერ III-ის სტამბაში ქართული შრიფტის ჩამოსხმა განხორციელდა „იმერელი ბატონიშვილის... შეკვეთით“, გამორიცხავს დაეჭვებას იმაში, რომ ყოველგვარი დანახარჯი ამ ღონისძიების ჩასატარებლად ალექსანდრე ბაგრატიონის მიერ იყო ანაზღაურებული. ამასვე მოწმობს მამისადმი მისი 1703 წ. 8 ოქტომბრით დათარიღებული წერილის შინაარსი, სადაც იგი აცნობებდა მას ვალად აღებული მსხვილი თანხების შესახებ, რაშიც, როგორც ირკვევა, მონაწილეობა მიიღეს მასთან მყოფმა ახლო ნათესავებმა, პირველი და მეორე ცოლის მხრიდან – ალექსანდრე მილოსლავსკიმ, რომელიც ასევე სტოკჰოლმში ტყვედ იმყოფებოდა და არჩილ მეფის მიერ შვილთან დროებით წარგზავნილმა ზემოთ მითითებულმა იოსებ დავითიშვილმა: „ალექსანდრე მილოსლავსკიმ მიიღო ვალად 500 რიკსდალერი; 300 რიკსდალერი ჯერ იოსებთან ინახება, (რაც შეეხება) 200, როგორც იყო ნათქვამი, რამდენიმე ხნის შემდეგ ცნობილი გახდება გადაუხადეს თუ არა თქვენს მოწყალებას ამ ადამიანებმა ხსენებული თანხა“ (SRA. Ryska fängari Sverige. „დოსი“ ალექსანდრე ბატონიშვილისა). სამწუხაროდ, ჩვენთვის უცნობი დარჩა 200 რიკსდალერის ბედი, რომელიც „იმ ადამიანებს“ (?) არჩილ მეფისთვის (რასთან დაკავშირებით?) უნდა გადაეხადათ.

(პრინციპისათვის) დახმარების აღმოჩენაზე. (სხდომის მონაწილეებმა) ჩათვალეს, რომ მძიმე პა-
კეტის ასეთ შორ მანძილზე ფოსტით გადაგზავნა ძალიან ძვირი დაჯდება. ამიტომ მიღებულ
იქნა გადაწყვეტილება, რომ დასახელებული პრინციპისათვის მოიძებნოს მიმტანი, რომელიმე
ვაჭართაგანი, ვისი მეშვეობითაც პაკეტი ინგლისში, ან პოლანდიაში გადაიგზავნება, ხოლო
შემდეგ იქიდან დანიშნულებისამებრ (რუსეთსა და მოსკოვში)⁶⁰.

მიღებული რეზოლუციის თანახმად ამ გადაწყვეტილების შესრულება დაევალა შვედეთის
სახელმწიფო საბჭოს მდივანს, ბატონ შმედემანს, რომელიც ვალდებული იყო ქართველი ბა-
ტონიშვილისათვის დახმარება აღმოეჩინა ჩამოსხმული ქართული შრიფტის მოსკოვში გადაგ-
ზავნაში. ამ წარმატებით ფრთაშესხმული ალექსანდრე ბატონიშვილი 1703 წ. 8 დეკემბრით
დათარიღებულ წერილში მამას ატყობინებდა (წერილის ტექსტი გადმოცემულია პერლუს-
ტრირებული დედნის შვედურენოვანი ე.წ. „ექსტრაქტის“ მიხედვით): „მონყალეო ბატონო
მამა! ღმერთი ფარავდეს თქვენი მონყალების, ჩემი ბატონისა და მამის ჯანმრთელობას. 10
აგვისტოთი დათარიღებული თქვენი მონყალებითი წერილი უკვე მივიღე. ღმერთს მადლობას.
ვწირავ იმის გამო, რომ ადრინდებულად ჯანმრთელად ბრძანდებით. ღვთის წყალობითა და
თქვენი ლოცვა-კურთხევით ცოცხალი ვარ და ადრინდელ ბინაში⁶¹ ბედნიერად ვცხოვრობ.
ჩვენი ანბანის ასოები⁶² უკვე დიდი ხანია მზადაა, მაგრამ ჯერ ვერ ვებედავ მათ გამოგზავნას.
შეიძლება ჩათვალოთ, რომ ამასთან დაკავშირებული ყველაფერი სასწაულებრივ მოგვარ-
და“⁶³.

ყურადღებას იპყრობს წერილში გამოსატყული ალექსანდრე ბაგრატიონის წინდახედულო-
ბა სტოკჰოლმში „სასწაულებრივ“ ჩამოსხმული ქართული შრიფტის მიმართ და სიფრთხილე
იმის გამო, რომ მოსკოვში გადაგზავნისას მას არაფერი დაშავებოდა. ქართველი ბატონიშ-
ვილის სათუთი ყურადღება მამამისის მიერ წამოწყებული ისეთი მნიშვნელოვანი ეროვნული
საქმისადმი, როგორც მოსკოვში ქართული წიგნის ბეჭდვის კერის შექმნა და იქ საღმრთო
წერილის სრული ტექსტის ქართული თარგმანის დასტამბვა იყო, ალექსანდრე ბაგრატიო-
ნის პიროვნებას წარმოაჩენს როგორც თავისი ქვეყნის დიდ პატრიოტსა და იმავდროულად,
როგორც ი. სპარვენფელდის მის შესახებ თავის „დღიურში“ აღნიშნავდა, „კეთილშობილსა და
ზედმინეებით რელიგიურ ადამიანს“⁶⁴.

ალექსანდრეს წერილიდან ზემოთ დამოწმებულ ამონაწერთან დაკავშირებით ყურადღე-
ბას ერთი გარემოებაც იქცევს, სახელდობრ, არქივარიუსის ე. პალმშელდის მიერ ქართვე-
ლი ბატონიშვილის მამისადმი გაგზავნილი მომდევნო წერილის „ექსტრაქტის“ დათარიღების
მცდელობისას დაშვებული ლაფსუსი. ამ წერილის შინაარსი შვედურ „ექსტრაქტში“ მოკლე-
დაა გადმოცემული: „მე გამოგიგზავნეთ (თქვენ მოსკოვში) სამი ანბანი (ანუ შრიფტის სამი

⁶⁰ Protocoll öfver Justitie Sakerne. För Åhr 1703. S. 479-479v.

⁶¹ „ადრინდელ ბინაში“ სტოკჰოლმის „შლიუსენთან“ (ქალაქის ძველი უბანი „გამლასტანი“) მდებარე „ხაზინ-
ადარის სახლი“ (Räntmästarhuset) იგულისხმებოდა, სადაც ალექსანდრე ბაგრატიონი ცხოვრობდა და რომე-
ლიც შორიახლოს დგას როგორც სამეფო სასახლიდან, ისე ჰენრიკ კეისერ III-ის სტამბის შენობიდან. ორივე
შენობა სადღეისოდ კარგადაა შემონახული და თუ პირველს ალექსანდრე ბაგრატიონისა და კ. ლინეის ხსოვნის
უკვდავსაყოფი მემორიალური დაფები ამშვენებს, მეორე (სტამბის შენობა, ალბათ ნაწილობრივ სახეცვლილი)
– ცნობილ შვედ შთამომავლობით მესტამბეებს რომ ეკუთვნოდა, სამწუხაროდ, სათანადო მინიშნების გარეშეა
დარჩენილი.

⁶² სტოკჰოლმში ჩამოსხმული ქართული შრიფტი იგულისხმება.

⁶³ SRA. Ryska Fångar i Sverige. ალექსანდრე ბატონიშვილის „დოსიე“.

⁶⁴ ი. სპარვენფელდის გამონათქვამი ალექსანდრე ბაგრატიონის შესახებ ციტირებულია ულა ბირგეგორდის
წიგნიდან – იხ. Ю.И. Спарвенфельд и его лексикографические труды. გვ. 159.

ნაირსახეობა – ჯ. ვ.) ივერიულ ენაზე და აქ (სტოკჰოლმში) გაკეთებული „მამაო ჩვენოს“ და „ქალწულო მარიამის“ ანაბეჭდები; თუ შევძლებ ხალისით გამოგიგზავნით აგრეთვე Littra-tum-ს (ანუ ნაშრომებსა და შემოქმედებით ოპუსებს – ჯ. ვ.)“⁶⁵. ე. პალმშელდის მიხედვით ეს „ექსტრაქტი“ 1703 წ. 29 ოქტომბრითაა დათარიღებული, რაც სინამდვილეს არ შეესაბამება: თუ წინა წერილი მამისადმი იმავე წლის 8 დეკემბრითაა დათარიღებული, სადაც ბატონიშვილი მამამისს სწერდა იმის შესახებ, რომ უკვე მზა ქართული შრიფტის მოსკოვში გაგზავნას ჯერ ვერ ბედავდა, ერთ თვეზე მეტი ხნის წინ გაგზავნილ წერილში მას არ შეეძლო მამისათვის მოსკოვში ქართული შრიფტის გადაგზავნის ფაქტი დაედასტურებინა. გარდა ამისა, 29 ოქტომბერი სწორედ ის თარიღი იყო, როდესაც ქართველი ბატონიშვილის თხოვნა შვედეთის მთავრობამ პირველად განიხილა რაიმე კონკრეტული გადაწყვეტილების გარეშე (იხ. ზემოთ ციტირებული სამეფო კანცელარიის კომისიის 1703 წ. 29 ოქტომბრის ოქმის ამონაწერი). როგორც ჩანს, ე. პალმშელდმა ალექსანდრეს მამისადმი გაგზავნილ მომდევნო წერილის „ექსტრაქტს“ შეცდომით „29 დეკემბრის“ ნაცვლად „29 ოქტომბერი“ მიაწერა⁶⁶. დაშვებული ლაფსუსის ამგვარი ახსნა, ჩვენი აზრით, ლოგიკურად შეესაბამება სინამდვილეს, რადგან დაახლოებით სწორედ მაშინ გამოჩნდა სანუკვარი ამანათის მოსკოვში გადაგზავნის შესაძლებლობა ვინმე ვაჭრის მეშვეობით, რომელიც სტოკჰოლმიდან რუსეთში მიემგზავრებოდა არხანგელსკზე გავლით. ცხადია, რომ ალექსანდრე ბატონიშვილი ამ შესაძლებლობით ისარგებლებდა მხარდაჭერით შვედი სამთავრობო მოხელის შმედემანისა, რომელსაც, როგორც ცნობილია, დაევალა ამ საქმისადმი პასუხისმგებლობა.

ამასობაში არჩილ მეფემ სტოკჰოლმში ქართული შრიფტის ჩამოსხმისა და მოსკოვში მისი გადაგზავნის შესაძლებლობის შესახებ შეიღისგან მიღებული პირველივე შეტყობინების შემდეგ გარკვეული პრაქტიკული ნაბიჯები გადადგა საიმისოდ, რომ მოსკოვის სამეფო სტამბაში სათანადო პირობები შეექმნა რუსეთში პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნის გამოსაცემად. რუსეთის ძველი აქტების სახელმწიფო არქივის („რგადა“) ფონდებში შემონახულია არჩილ მეფის „პოსოლსკი პრიკაზის“ ხელმძღვანელთან – თეოდორე ალექსის ძე გოლოვინთან მიმონერა, რომელშიც სხვა მნიშვნელოვან საკითხებთან ერთად მოსკოვში ქართული წიგნის გამოცემის პრობლემაც განიხილებოდა. ქრონოლოგიურად ეს მიმონერა სრულად ემთხვევა სტოკჰოლმში ქართული შრიფტის შექმნის თაობაზე არჩილის მიერ სტოკჰოლმიდან მიღებულ ინფორმაციას. მაგალითად, თ.გოლოვინისადმი არჩილის წერილში, რომელიც 1703 წ. 2 ივლისით იყო დათარიღებული, ამ პრობლემის შესახებ ნათქვამია: „ამასთან ერთად, თქვენს მოწყალებას მოვახსენებ, რომ წინა წლებში ჩემი თხოვნის შესაბამისად უმაღლესი მბრძანებლისაგან (რუსეთის მეფისაგან – ჯ. ვ.) დაგვევალა ჩვენს ენაზე წიგნების ბეჭდვა ჩვენი ივერიის ხალხის როგორც საეკლესიო, ისე სამოქალაქო სარგებლობისათვის, რომელიც თურქისა და სპარსის ტირანიის ქვეშ იმყოფება და საეკლესიო წიგნების დიდ უკმარისობას განიცდის. და მაშინ დაწყებული საქმე შეფერხდა იმის გამო, რომ ვერც ლიტერები დამზადდა და არც ამ საქმის მცოდნენი დაიძებნენ. ახლა კი, ღვთის მადლით, ჩვენი დიალექტის ჩინებული

⁶⁵ UUB. Palmiskjöldska samlingen. 150. S. 597.

⁶⁶ ეს მეორე ქრონოლოგიური ლაფსუსია ე. პალმშელდმა რომ დაუშვა ზოგიერთი საბუთის დათარიღებისას. დოკუმენტები უპსალის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის მისი სახელით ცნობილ კრებულშია დაცული. პირველი ასეთი შეცდომა კ. ბიორკბუმის მიერ იყო აღნიშნული და შეეხებოდა სტოკჰოლმის სამეფო ბიბლიოთეკაში დაცული ქართული ლოცვების ანაბეჭდის „მამაო ჩვენოს“ და „ქალწულო მარიამის“ უზუსტო დათარიღებას, რომელზეც ე.პალმშელდს მითითებული ჰქონდა 1705 წელი, ნაცვლად 1703 წლისა (იხ. Björkborn. Ett georgiskt stilprov... S. 392).

ლიტერებია დამზადებული და ამ საქმის სათანადოთ განვრთნილი მხატვრებიც მოიძებნენ. გულითადად გთხოვ ჩვენი სიყვარულის გამო უმაღლეს მბრძანებელს მოახსენო, რათა თავის სამეფო სტამბას ჩვენს ენაზე რამდენიმე საეკლესიო წიგნის დაბეჭდვა დაავალოს თავისი გულუხვი სარჩენით, რაც ჩვენს უკმარისობას წაადგება, ხოლო მის ღვთისმოსავ მეფობას დიდებას შემატებს და საერთო საქრისტიანო საქმეს სარგებელს მოუტანს. თქვენი არჩილი მოგესალმებათ. მოსკოვიდან, 1703 წ. 2 ივლისი⁶⁷.

ამ წერილიდან ნათლად ჩანს, რომ არჩილი ესწრაფოდა მოსკოვის სამეფო სტამბაში ქართული წიგნების დაბეჭდვაზე პეტრე I-ის დასტური დროულად მიეღო, რათა სტოკჰოლმიდან სათანადო საშრიფტო აღჭურვილობის მიღებისთანავე რუსეთში გამოსაცემად განკუთვნილი პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნის ხელნაწერი ასოთამწყობებისთვის გადაეცა (ანუ, თანამედროვე ტერმინით თუ ვისარგებლებთ, „წარმოებაში ჩაეშვა“). ამიტომ გოლოვინისათვის მითითებული წერილის გადაცემიდან დაახლოებით ერთი თვის შემდეგ არჩილმა ამავე ადრესატს თავისი თხოვნის შესახებ შეახსენა: „ამას წინათ... თქვენს დიდებულებას თხოვნით მოგვმართეთ მისი უდიდებულესობისათვის მოგესხენებინათ, რათა ბრძანება გაეცა, ადრინდელი მისი მოწყალეობით ბრძანებულების შესაბამისად, მოსკოვის სამეფო სტამბაში ჩვენი ენის ლიტერებით საეკლესიო წიგნების დაბეჭდვის შესახებ, მაგრამ დღემდე ამის თაობაზე თქვენი მოწყალეობისაგან პასუხი არ მიმიღია, ვფიქრობ, იმ წერილმა თქვენამდე არ მოაღწია... მოწყალეობას გთხოვ, უბრძანო მომწერონ ცოტა რამ მაინც ამ ჩემი თხოვნის შესახებ. თქვენგან დავალებული არჩილი მოგესალმებით. 1703 წ. 28 ივლისი⁶⁸. არჩილის დაეჭვება იმაში, რომ მისმა წინამავალმა წერილმა თ. გოლოვინამდე, შესაძლოა, არ მიაღწია, უსაფუძვლო არ იყო, რადგან ეს უკანასკნელი მაშინ (იმ წელს) ახალდაარსებულ სანკტ-პეტერბურგში იმყოფებოდა და ქართველი მეფის წერილის მისთვის გადაცემა დროულად ვერ მოხერხდა. პასუხის დავიანება კი თურმე იმით იყო გამოწვეული, რომ პეტრე I იმხანად პეტერბურგში არ იმყოფებოდა. აი რას ატყობინებდა თ. გოლოვინი არჩილ მეფეს მისი თხოვნის შესახებ მოსკოვის სამეფო სტამბაში ქართული წიგნების დაბეჭდვასთან დაკავშირებით: „უბრწყინვალესო და უკეთილშობილესო მეფე არჩილ ვახტანის (sic) ძევ... წერილი შენი, ჩემო ხელმწიფე, რომელიც 28 ივლისსაა შედგენილი, მივიღე პეტროპოლში აგვისტოს მე-7 დღეს, რისთვისაც უმდაბლეს მადლიერებას მოგახსენებ. რაც შეეხება, ჩემო ბატონო, შენს მომართვას წიგნების ბეჭდვაზე ნებართვის შესახებ, ამის თაობაზე მონარქის ბრძანება ამას წინათ უკვე გაეგზავნა ივანე ალექსის ძე მუსინ-პუშკინს, რომელსაც დაევალა (ქართული წიგნების) ბეჭდვა და ამ მიზნით მონარქის ხაზინიდან გარკვეული რაოდენობის თანხის გაღება. ამასთან, ჩემო ხელმწიფე, დღეგრძელობასა და ღმერთის მფარველობას გისურვებ, პირადად ჩემს თავს კი შენი მსახურებისათვის წარმოგიდგენ. პეტროპოლიდან. 1703 წ. აგვისტოს მე-11 დღეს⁶⁹.

ამ შეტყობინებით გახარებულმა არჩილ მეფემ იმავე წლის აგვისტოში მისწერა თ. გოლოვინს წერილი, რომელიც აღსავსე იყო მადლიერების გრძნობით პეტრე I-ისა და მისი ახლო თანამშრომლის, რუსეთის საგარეო საქმეთა საგანგოს თავკაცის მიმართ, მხარდაჭერისათვის (მატიერიალურის ჩათვლით) ქართული კულტურის ასაღორძინებლად მეტად მნიშვნელოვან საქმეში. წერილში, ნათქვამი იყო: „ჩემო მოწყალე ბატონო, ბოიარიხო თევდორე ალექსის ძევ, ღმერთმა დაიფაროს შენი ჯანმრთელობა მრავალჟამიერ. ნაღვლიან ჩემს გულში გაღ-

⁶⁷ РГАДА. Ф. 110. Оп. 1. 1703. Д. 2. Л. 10-10-об.

⁶⁸ იქვე, გვ. 11.

⁶⁹ იქვე. საქმე 32, გვ. 19-19v.

ვიცეებული ალი საგრძნობლად დააცხრო ნუგეშისცემის ცეარმა, როდესაც მოწმე გავხდი უცხოეთიდან მოსულ ჩვენს მიმართ შენი მოწყალებითი მცდელობისა, რომლის მეშვეობითაც მისი უდიდებულესობის დასტური მივიღეთ ჩვენთვის ასე სასურველი წიგნების დაბეჭდვაზე..., რის გამო მონარქის კვარცხლბეკს თავს ვუხრით, თქვენს მოწყალებას კი მაღლობას მოვახსენებთ. ამასთან ერთად, თქვენს მოწყალებას ყოველგვარ სიკეთეს ვუსურვებ. მოხუცი არჩილ იმერეთის მეფე თავ-პირ-მინა ვაერთებ («ერთი ნაყოფი»)⁷⁰. პეტრე I-ის ბრძანებულება ავალდებულებდა სამონასტრო საგანგოს უფროსს ივანე ალექსის ძე მუსინ-პუშკინს, რომელსაც მაშინ სამეფო სტამბაც ექვემდებარებოდა, ყოველგვარი დახმარება აღმოეჩინა არჩილ მეფისათვის და იმ ქართველი ღვთისმსახურებისათვის, ვინც მასთან თანამშრომლობდა რუსეთში პირველი ქართული წიგნის გამოსაცემად. ამიერიდან არჩილ მეფისა და მისი თანამშრომლებისათვის მოსკოვის სამეფო სტამბის კარი მუდამ ღია იყო. ეს უკანასკნელნი, როგორც ამაში ქვემოთ დავრწმუნდებით, სტამბის მუშაკთა დახმარებით მეტად პრომატევედსა და პასუხსაგებ საქმიანობას შეუდგნენ დასახული მიზნის დროულად და ხარისხიანად შესასრულებლად.

როგორც უკვე ცნობილია, არანაკლები პასუხისმგებლობით მოეკიდა ამ საქმეს ალექსანდრე ბაგრატიონი, რომელსაც საიმედოდ შეფუთული ყუთები ქართული შრიფტის მოწყობილობით მოსკოვში გასაგზავნად მზად ჰქონდა. ასეთი შესაძლებლობა მას, ჩვენი დაკვირვებით, მიეცა არა უადრეს 1703 წლის მიწურულისა, ან 1704 წ. დამდეგს. ამას მოწმობს აგრეთვე ჩვენს მიერ სტოკჰოლმის სახელმწიფო არქივში გამოვლენილი ქართულენოვანი მეტად საინტერესო საბუთი – ალექსანდრე ბატონიშვილის ხელით ნაწერი მშობლებისა და დისადმი წერილის დედანი, რომელიც 1704 წ. 24 ნოემბრითაა დათარიღებული. ალექსანდრე თავის წერილში ტყვეობის დუხჭირ პირობებს უჩიოდა, კერძოდ, დიდ შუალედებს ნათესავებთან მიმონერაში, თავისი და ამაღლის წევრების შესანახად გასაღებ მნიშვნელოვან ხარჯებს, რაც ყოველწლიურად სამი ათას ოქროს ფულს აღემატებოდა. ამ თანხაში, ცხადია, ნუსხური შრიფტის ჩამოსასხმელად გაღებული თანხაც იგულისხმებოდა, რადგან წერილის დამაგვირგვინებელ ნაწილში, უშუალოდ ამ ფინანსური გაანგარიშების შემდეგ, მამამისისადმი მიმართული მრავლისმეტყველი მინაწერია გაკეთებული: „მარუტა თუ მოვიდა (თქვენთან), საბეჭდავი მართლად მოიტანა და, ან როგორი მათიცებია (მატრიცები იგულისხმება – ჯ. ვ.) მიბრძანეთ?“.

ვიდრე სტოკჰოლმში ჩამოსხმული და მოსკოვში გაგზავნილი ქართული შრიფტის შესახებ მოთხრობას გავაგრძელებთ, ზედმეტად არ გვეჩვენება სრულად წარმოვადგინოთ მშობლებისა და დისადმი ალექსანდრე ბატონიშვილის წერილის ტექსტი, რადგან მის შინაარსს ჩვენი საზოგადოება თითქმის ნახევარი საუკუნის წინ გაეცნო ჟურნალ „საბჭოთა ხელოვნების“ (1978 წ. №4) მეშვეობით და რომელშიც ალექსანდრე ბაგრატიონის ტყვეობაში ცხოვრების არაერთი საინტერესო დეტალია აღნიშნული. წერილს ორენოვანი (რუსულ-ქართული) მისამართი აქვს წამძღვარებული: „Государю Царю Иверскому“ და „ბატონს მიერთვას“. ავტოგრაფისათვის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებათა აღნიშვნის შემდეგ წერილის შინაარსს სრულად გადმოვცემთ.

ავტოგრაფის ფოტოასლის მიხედვით, გაკრული ხელით მხედრულით ნაწერი ტექსტი

⁷⁰ იქვე, გვ. 12-12ვ. წერილი დათარიღებულია 1703 წ. 12 აგვისტოთი; თ. გოლოვინის წერილის თარიღის მიხედვით ეს დათარიღება მცდარი უნდა იყოს.

მოთავსებულია ორგვერდიან გაშლილ ფურცელზე (in folio). სასვენი ნიშნებია: წერტილი, ორ-წერტილი, სამწერტილი, მძიმე. ტექსტი სამი თავისთავადი ნაწილისგან შედგება: ძირითადი – 39 სტრიქონიანი წერილი მამისადმი (არჩილ მეფისადმი) და ორი მინაწერი: 11 სტრიქონიანი – დედისადმი (ქეთევან დავითის ასულისადმი) მოკითხვა და კეთილი სურვილები, 4 სტრიქონიანი – დისადმი (დარეჯან არჩილის ასულისადმი) მოკითხვა და სინანულის გამოხატვა მისი წერილის დიდი ხნით დაგვიანების გამო. ავტოგრაფის პირველი გვერდის მარცხენა კიდეზე, ტექსტის გასწვრივ, ოთხ სტრიქონად მინაწერია (დარეჯანის მისამართით), ხოლო მეორე გვერდის მარჯვენა კიდეზე ტექსტის ასწვრივ მოთავსებულია ასევე ოთხსტრიქონიანი მინაწერი, რომელიც მამისადმი წერილის დასასრულია. ამავე გვერდის მარჯვენა ნახევარზე ავტორისავე ხელით შესრულებული დედისადმი მიმართვის თერთმეტსტრიქონიანი ქართული ტექსტია გადმოცემული 24 ნოემბრის (1704 წ.) თარიღით და ცხრასტრიქონიანი უთარილო რუსული ტექსტი, რომელიც ტყვედმყოფ ალექსანდრე ივანეს ძე მილოსლავსკის ეკუთვნოდა და მიმართული იყო მოსკოვში მცხოვრები მისი ძმის „სერგი ივანეს ძისადმი“: ორივე ალექსანდრე ბატონიშვილის პირველი მეუღლის ფეოდოსია ივანეს ასული მილოსლავსკაიას ძმები იყვნენ.

ქვემოთ ვაქვეყნებთ ალექსანდრე ბაგრატიონის წერილის ავტოგრაფის ტექსტს, შემდეგი თანამიმდევრობით: ძირითადი ტექსტი – წერილი არჩილ მეფისადმი და ორი მინაწერი ქართულ ენაზე დედისა და დის მიმართ:

I. „ქ. ჩემო მღვთაებ (ტექსტშია: მღთებ – ჯ. ვ.) მოწყალე ხელმწიფევ, ასე ცოდვა მეკითხა, რომ ლ-ს (30) აპრილს აქათ თქვენგან დანერილის წიგნის ხილვა აღარ მღირსებია. ერთხელ თეოდორა გალავინს კი მოეწერა: რომ არავის რა გიჭირსო. არა ვიცი რისთვის მომიხდა, ყველას წიგნი მოსდის და მე არა. მე ხომ ახლა კიდევ უფრო მომიჭირეს და ყარაულები, შიგ საცა მე ვგდივარ, დღივ და ღამ დამაყენეს და მე ხომ ამათთან ვერა გავანყევრა. ბევრჯერ მოვინდომე და შევეძლივე პირობის მიცემას, რომ არსად წავიდე, ოღონ ცოტა მოსვენება მომეცით მეთქვი, მაგრამ არ იქნა. ასე არც პირველ მოგვეპყრობიან რომ ახლა გვეპყრობიან. ეგების მანდ რასმე ასე ეცადოთ, რომ ამათმა ტყვეებმა მოსწერონ, რომ ჩვენ აქ ასე ნუ გვეპყრობიან და ერთმანეთში მიგვიშვებდნენ, რომ მაგათაც ასე მოეპყრან მანდ და არ აჭირვებდნენ. აქ საქსონის ენარლებს არც ყარაულები ადგას და ხმალიც არტყიათ, საცა უნდა დაიარებიან. ოღონ პირობა გამორთმეული აქვს: და ჩვენ ოთხი წელიწადი გათავდა რომ ერთს, ორს თვეს რომ ცოტა შვება მოგვეცენ: ექვსსა და შვიდ თვეს ძალღებსავით დაგვამწყვდევენ ხოლმე. ამას ეცადეთ, რომ მანდელამ მაგათ მოაწერიონ რომ ორსავე კერძოს მოლაშქრეს ტყვეები ასე ბარბაროზულად პყრობილი არ ვიყოთ. სხვა ამბავი არა ვიცი რა, ამის მეტი. რომ მრავალი თეთრი შემომეხარჯა ამ ოთხსა წელს და კიდევ თეთრზედ დამჭიროდ ვარ და ვექსელის წყალობას ვითხოვ ღ(მერ)თი შენს თავს ნუ მომიკლავს: დია მერიდება და მრცხენია რომ ჩემისა ვალისაგან ვერაოდეს ვერ გამოხვედით, მაგრამ რა ვქნა, აქ მე წელიწადში სამი ათასი თუმანი ოქრო უფრო მომინდება ყოვლის ფერზედ. სხვა მარუტა თუ მოვიდა, საბეჭდავი მართლად მოიტანა და, ან როგორი მათიცებია მიბრძანეთ. ნოემბერს კდ-ს (1704 წ. 24 ნოემბერი).“ II. „ქ. ჩემო მოწყალეო ხელმწიფევ, დედავ ბატონო, თავ-პირ-მინა ვაერთებ, თავი დამიკრავს და ხელის კოცნის ნატვრა მიკადრებია. შვიდი თვეა, რომ თქვენი აღარა ვიცი რა და მე აქ ასე ჩემად საკადრისად... ცოცხალვარ. ნოემბერს კდ-ს (24).“ III. „ქ. შენი ჭირიმე ჩემო ბატონო დავ, ჩემს კაის ყოფას ესეც დაემატა, რომ თქვენი სიცოცხლეც გამისათუვდა. შვიდი თვე გათავდა, რომ თქვენი წიგნი აღარ მინახავს“⁷¹.

გარდა იმისა, რომ ალექსანდრე ბაგრატიონის ზემოთ წარმოდგენილი სრული ტექსტი მშობლებისა და დისადმი წერილისა, ზოგადად ზედმინევენით საინტერესოა თავისთავად, მასში დამოწმებული მოკლე, მაგრამ აზრობრივად ღრმაშინაარსიანი ფრაზა – შეკითხვა მამისადმი, იმის თაობაზე სტოკჰოლმში ჩამოსხმულმა ქართულმა შრიფტმა თავისი მოწყობილობით, რომელიც მოსკოვს უკვე გადაიგზავნა, ჩააღწია თუ არა დანიშნულებისამებრ, – განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ჩვენი გამოკვლევისათვის: მასში დაფიქსირებულია ქართული კულტურისათვის მნიშვნელოვანი ფაქტი, რომელიც იმავდროულად დამატებით ნათელს ჰფენს XVII ს. ბოლო მეოთხედისა და XVIII ს. დამდეგის ერთ-ერთ მეტად საინტერესო ეპიზოდს როგორც საქართველო-რუსეთის, ისე საქართველოს ჰოლანდიასა და შვედეთთან ურთიერთობათა ისტორიიდან.

ამრიგად, საფუძველი ეცლება ყოველგვარ დაეჭვებას არა მხოლოდ იმაში, რომ ამსტერდამსა და სტოკჰოლმში დამზადებული ქართული შრიფტების ნაირსახეობებს შორის პირდაპირი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, მემკვიდრეობითი კავშირი არსებობდა, არამედ იმაშიც, რომ პუანსონები და მატრიცები ამ შრიფტებისა თანამიმდევრულად და თავთავის დროზე გადაიგზავნა ამსტერდამიდან სტოკჰოლმში, ხოლო იქიდან მოსკოვში და მათ საფუძველზე სწორედ აქ შემზადდა ის საბოლოო ვარიანტი შრიფტისა, რომლითაც რუსეთში პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი „დავითნი“ გამოქვეყნდა (1705 წ.).

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მოვლენის განხორციელებაში მეტად აქტიური მონაწილეობა ჰოლანდიელ და შვედ მოღვაწეთა გარდა, ქართველებთან ერთად მიიღო უნგრელმა მისტოტფალუში კიშ მიკლოშმა და ალექსანდრე ბაგრატიონის ციტირებულ წერილში მოხსენიებულმა ჯუღელელმა სომეხმა ვაჭარმა მარუტა დიბალოსმა. იგი ამსტერდამის ბურგომისტრ ნიკოლაას ვიტსენთან დაახლოვებული პირი იყო და კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებში მისი ინფორმატორის როლს ასრულებდა. მარუტა ასევე მჭიდროდ იყო დაკავშირე-

⁷¹ SRA. M. 1522. Ryska krigs fångars Brevväxling 1700-1718 („დოსიე“ ალექსანდრე ბაგრატიონისა). ამ წერილის ავტოგრაფის შესახებ დანერჩილებით იხ.: ჯ. ვათიშვილი. ამაგდარი მამულიშვილები. არჩილ და ალექსანდრე ბაგრატიონების ბიოგრაფიისათვის // „საბჭოთა ხელოვნება“, 1978, №4, გვ. 57-67. ზემოთ ციტირებული წერილის შინაარსში ყურადღებას იქცევს ავტორის მიერ დისადმი მიმართული მინაწერის შემდეგი ფრაზა: „ჩემს კაი ყოფას ესეც დაემატა, რომ თქვენი სიცოცხლეც გამისათუფდა“. დარეჯან არჩილის ასულის „სიცოცხლის სათუოობა“ იმხანად მისი ჯანრთელობის გაუარესებას, ან მძიმე ავადმყოფობის გადატანას ხომ არ გულისხმობდა, რის შესახებ ალექსანდრემ, ალბათ, მშობლებისაგან ადრე მიღებული წერილებიდან შეიტყო. ყურადღებას იმსახურებს აგრეთვე წერილის მთავარ მისამართთან („ბატონს მიერთვას“) ერთად მითითებული რუსულენოვანი მისამართიც: „Пожаловать отдать на дворе Александра Милославского, сыну моему Л(ь)ву Милославскому“, რომელიც სტოკჰოლმში ტყვედმყოფი ალექსანდრე მილოსლავსკის მინაწერია, ისევე როგორც იქვე გაკეთებული ამ უკანასკნელის წარწერა – მოკითხვა ძმისადმი (სერგი ივანეს ძისადმი) და მისი ოჯახის წევრებისადმი. ამ მარგინალიზების ტექსტიდან ირკვევა, რომ ალექსანდრე ბაგრატიონის მშობლებისა და დისადმი წერილის მოსკოვში ჩატანა და მათთვის გადაცემა ივალდებულა მისი გარდაცვლილი პირველი მეუღლის ფეოდოსიას სტოკჰოლმში მყოფმა ძმამ ალექსანდრე მილოსლავსკიმ, როგორც ჩანს, მასთან რუსეთიდან ჩასული ნათესავის მეშვეობით, რომელიც უკან გამოგზავრებას აპირებდა; ალექსანდრე ივანეს ძე მილოსლავსკი 1700 წ. ტყვედ იქნა აყვანილი ნარუასთან და სტოკჰოლმში გენერალ ა. გოლოვინის ამალის მაღალი რანგის ოფიცრად („Adelsman“) ირიცხებოდა (იხ.: УУВ. Palmiskiödska samlingen. 51. S.19). მისი შვილი ლევ მილოსლავსკი მოგვიანებით მოხსენიებული იყო რუსული ოფიცოზის ფურცლებზე შემდეგი კონტექსტით: „ვასილიევის კუნძულზე (პეტერბურგში – ჯ. ვ.), მცირე ნევის ნაპირზე იჯარით გაიცემა საზღვაო ფლოტის ლეიტენანტის ლევ მილოსლავსკის სახლი და მისივე, მილოსლავსკის, ხის სახლი იყიდება კრონშტადტში, აღმოსავლურ ქუჩაზე („в приходе церкви Божоявления Господня“), აგრეთვე მისი მიზა (ქარ-მიდამო – ჯ. ვ.) ვერეპელი კოპორის მაზრაში: მსურველებს აღნიშნული სახლის ქირაობისა, ან მიზისა და სახლის შესასყიდი ფასის შესახებ შეუძლიათ სანკტ-პეტერბურგში მდებარე მილოსლავსკის სახლში მის მსახურთან ივანე ციტროვთან შეიტყონ“ (იხ.: «Санкт-Петербургские ведомости». 1745, 22 февраля, №15. С. 7-119).

ბული არჩილ მეფის ოჯახთან მოსკოვში.

მარუტა დიბალოსის შესახებ ამ მოსაზრების საფუძვლიანობაზე, გარდა მისი მოხსენიებისა ალექსანდრე ბატონიშვილის ზემოთ მითითებულ წერილში, ზოგიერთი სხვა გარემოებაც მეტყველებს. ჯერ ერთი ის, რომ 1670-იანი წლებიდან არხანგელსკში არსებობდა სომხური საეპარქო კომპანია, ხოლო პეტრე I-ის მეფობისას სომეხ ეპარქებს იმის პრივილეგიაც ჰქონდათ, რომ რუსეთში გაუყიდავი საქონელი ჰოლანდიაში გაეტანათ სავაჭროდ, რაც ამ უკანასკნელთა ხშირ გადაადგილებას უწყობდა ხელს მათთვის უკვე გაკვალებული გზით (სპარსეთი – რუსეთი–ჰოლანდია)⁷². გარდა ამისა, მარუტა დიბალოსმა და მისმა ჯულფელმა კოლეგამ საფარ დინერსისმა, რომლებიც ჰოლანდიაში სავაჭროდ ჩადიოდნენ და კავშირ-ურთიერთობა ჰქონდათ ამსტერდამის ბურგომისტრ ნიკოლაას ვიტსენტან, ჩვენი აზრით, ხელი შეუწეეს ამ უკანასკნელსა და არჩილ მეფეს შორის მიმონერას, ყოველ შემთხვევაში შემორჩენილია არჩილ II-ის რამდენიმე წერილი დასახელებული ბურგომისტრისადმი. მაგრამ ამ ორ სომეხ ეპარქას უფრო მჭიდრო კონტაქტი ჰქონდათ რუს მოღვაწეებთან არა მხოლოდ ეკონომიკური, არამედ პოლიტიკური საქმეების გამოც. ამ შემთხვევაში იგულისხმება მათი სოლიდარობა ამიერკავკასიის ქრისტიანული მოსახლეობის, პირველ ყოვლისა, ქართველებისა და სომხების მისწრაფებისადმი რუსეთის დახმარებით თავი დაეღწიათ სპარსეთ-თურქეთის დიქტატისაგან. ამ თვალსაზრისით საინტერესოდ გვეჩვენება რუსი მკვლევარის მიერ დაფიქსირებული ფაქტი, რომლის თანახმად XVIII ს. დამდეგიდან სოფელ ვსეხსვიატსკოეში, რომელიც არჩილ II-ის ოჯახის მამულს წარმოადგენდა, თურმე ზოგჯერ თავს იყრიდნენ სომხეთის „განთავისუფლებისათვის ბრძოლის... გამოჩენილი მოღვაწე ისრაელ ორი და მისი თანამებრძოლი ვარდაპეტ მინასი, რომლებსაც (მეფე) პეტრესთან შეთანხმება ჰქონდათ სპარსეთის წინააღმდეგ ჩაფიქრებულ ლაშქრობაში სომხების მონაწილეობის თაობაზე, აგრეთვე მათი ახლო ნაცნობი ივანე სალტანოვი, რომელიც, სხვათა შორის, ბოიართა ძველი სასახლეების მოპირკეთებითაც იყო დაკავებული“⁷³. მოტანილი ამონაწერის ავტორი აქ იმაზეც მიგვანიშნებს, რომ „ოხოტნი რიადზე“ მდებარე არჩილ მეფისა და ალექსანდრე ბატონიშვილის სასახლე (ყოფილი ე.წ. „ვ. გოლიცინის პალატები“, რომლის ადგილზეც ახლა მდებარეობს რუსეთის ფედერაციის სახელმწიფო დუმა), შესაძლოა, ივანე სალტანოვმა მოაპირკეთა იქ გაჩენილი ხანძრის შემდეგ, რაც სრულიად რეალურად გვეჩვენება. ივანე სალტანოვი, როგორც ირკვევა, წარმომადგენელი სპარსეთიდან ყოფილა, მართლმადიდებლობა ჯერ კიდევ მეფე ალექსი მიხეილის ძის დროს მიუღია და ერთხანს ასტრახანის სასამართლოს მწერალი („პოდიჩი“) ყოფილა და „დიაკის“ მოვალეობასაც ასრულებდა. საფიქრებელია, რომ იგი არჩილ მეფეს რუსეთში მისი ემიგრაციის ასტრახანის პერიოდიდან იცნობდა, ხოლო 1688 წ. ი.სალტანოვი უკვე მისი ამაღლის წევრი გახდა და არჩილს თან ახლდა მოსკოვიდან საქართველოში მოგზაურობისას. მოგვიანებით იგი „ნაბოძები მხატვარია“, ხოლო უფრო გვიან პეტრე I-ის გარემოცვაში საკმაოდ მაღალი მდგომარეობა დაიმკვიდრა: „1694 და 1697 წლებში ასახელებდნენ მისი ზედამხედველობით განხორციელებულ ნაშრომებს (ნაგებობას?), რომლებიც პეტრეს დავალებით „სტრატეგიული მიზნებისთვის“ შესრულდნენ“⁷⁴. მარუტა დიბალოსის კავშირი არჩილ მეფესთან, ჩვენი აზრით, აღმოსავლური წარმომავლობის სწორედ ამ მოღვაწეთა მეშვეობით დამყარდა, რომლებიც

⁷² Зевакин Е.С. Персидский вопрос в русско-европейских отношениях XVII в. Отд. оттиск из: Исторические записки. М., 1940. Т. 8. С. 129-162; Байбуртян В.А. Армянская колония новой Джульфы в XVII в. Ереван, 1969.

⁷³ Молева Н.М. Древняя жизнь новых кварталов. М., 1982. С. 196.

⁷⁴ Астров Н.П. Первоначальное образование Петра великого // Русский архив. 1875. Книга третья. С. 96-97.

ერთდროულად პეტრე I-თან პოლიტიკური ინტერესებითაც იყვნენ დაკავშირებულნი და მის სხვადასხვა დავალებებსაც ასრულებდნენ.

სამწუხაროდ, ბოლომდე გარკვეული არ არის თუ ქართული შრიფტის სტოკჰოლმიდან მოსკოვში ჩასატანად მარუტა დიბალოსმა რომელი მარშრუტით ისარგებლა: შემოვლითი გზით ანუ პოლანდიიდან არხანგელსკზე გავლით, როგორც ეს შვედეთის სამთავრობო ინსტანციის მიერ იყო გათვალისწინებული, თუ სტოკჰოლმიდან პირდაპირ არხანგელსკზე გავლით? ეს უკანასკნელი მარშრუტი უფრო რეალური ჩანს: რადგან სომხებს არხანგელსკში თავისი სავაჭრო ფაქტორია ჰქონდათ, შვედები, საფიქრებელია, უარს არ ეტყოდნენ მას, როგორც ვაჭარს, სტოკჰოლმიდან პირდაპირ არხანგელსკში გამგზავრებულიყო და მერე ჩვეული მარშრუტით მოსკოვში ჩასულიყო. თუმცა, არც იმის გამორიცხვა შეიძლება, რომ ქართული შრიფტი ბალტიკის გადალახვით მდინარე ნევაზე ახალაღმოცენებულ ქალაქ სანკტ-პეტერბურგზე გაატარეს, რომელიც უკვე მაშინ ითვლებოდა ჩრდილოეთ რუსეთის რეგიონების დედაქალაქთან დამაკავშირებლად⁷⁵. მაგრამ მარშრუტის საკითხი არც იმდენად მნიშვნელოვანი დეტალია არჩილ მეფის მიერ საზღვარგარეთ შეკვეთილი ქართული შრიფტის ისტორიაში. ბევრად უფრო მნიშვნელოვანია პასუხის გაცემა იმ კითხვაზე ჩააღწია თუ არა ქართულმა შრიფტმა სტოკჰოლმიდან მოსკოვში? დადებით პასუხს ამ კითხვაზე ადასტურებს არა მხოლოდ თვით ფაქტი 1705 წ. მოსკოვში „დავითნის“ გამოცემისა, არამედ განსაკუთრებით ზოგიერთი შვედური წყაროს სათანადო მონაცემებიც. მხედველობაში გვაქვს პირველყოვლისა ი. სპარვენფელდის გამონათქვამი იმის შესახებ, რომ „ამ ლიტერებით (ანუ ჰენრიკ კეისერ III-თან ჩამოსხმული ქართული სასულიერო შრიფტით – ჯ. ვ.) მოსკოვში დაბეჭდეს რამდენიმე მცირე ლოცვანი, რომლებიც აქ (ანუ სტოკჰოლმში – ჯ. ვ.) იმერეთის პრინცთან ვნახე“⁷⁶. ცხადია, რომ აქ საუბარია მცირეფორმატიანი (18 x 11 სმ) „დავითნის“ 1705 წ. გამოცემაზე. მეორე შვედურ საბუთში თარიღიც კი არის მითითებული იმისა, თუ როდის მიიღო ქართველმა ბატონიშვილმა მოსკოვში დასტამბული „დავითნის“ ეგზემპლარები – 1705 წ. 22 დეკემბერი, როდესაც აღექსანდრეს სტოკჰოლმში არჩილ მეფის მიერ ნაგზავნილმა ღვთისმსახურმა ბაგრატ სოლოლაშვილმა იმავე წლის გაზაფხულზე მოსკოვში დაბეჭდილი „დავითნის“, თუ შეიძლება ასე ითქვას, სასიგნალო ცალები ჩაუტანა⁷⁷. წიგნის სატიტულო მონაცემების მიხედვით მისი სრული ტირაჟი იმავე წლის მარტში დაისტამბა.

⁷⁵ ზემოთ აღნიშნულთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ გასული საუკუნის 90-იან წლებში დაშვებული, ჩვენი აზრით, შეუწყნარებელი ლაფსუსი, ლენინგრადისათვის ანუ მდინარე ნევაზე პეტრე I-ის მიერ დაფუძნებული ქალაქისათვის თავდაპირველი სახელწოდების აღდგენისას, როდესაც რუსეთის მთავრობამ ანგარიში არ გაუწია მეტად მნიშვნელოვან გარემოებას: მას ისევ სანკტ-პეტერბურგი უწოდეს აუცილებელი ისტორიული შინაარსის კორექტირების გარეშე. მხედველობაში გვაქვს ის ფაქტი, რომ პეტრე I-მა თავმდაბლობის გამო უწოდა მის მიერ დაფუძნებულ ქალაქს წმინდა პეტრე მოციქულის სახელი, ხოლო დღევანდელ ეითარებაში, როდესაც ამ მოვლენიდან 300 წელმა განვლო, განა ძნელად მისახვედრი უნდა ყოფილიყო იმის მართებულობა, რომ ქალაქისათვის მისი დამფუძნებლის სახელი მიენიჭებინათ – პეტერბურგი, პეტროგრადი ან, როგორც მას დღიდან დაარსებისა პეტრესდროინდელი მოღვაწენი უწოდებდნენ, „პეტროპოლი“ (მაგალითად, თ. გოლოვინის ზემოთ ციტირებულ წერილში არჩილ მეფისადმი წერილის თარიღად „1703 წ.“, ხოლო მისი დანერის ადგილად „პეტროპოლი“ არის მითითებული – იხ.: რგადა, ფონდი 110, აღწერა 1, 1703, საქმე 2, გვ. 19r-19v.).

⁷⁶ ციტირებულია უ. ბირგეგორდის ნაშრომის მიხედვით: Ю.Г. Спарвенфельд и его лексикографические труды, გვ. 99-100.

⁷⁷ SRA. Ryska fångar i Sverige..., ა. ბაგრატიონის „დოსიე“ (იხ. ა. ბატონიშვილისადმი 1705 წ. 27 ივლისითა და 29 აგვისტოთი დათარიღებული წერილების ექსტრაქტები, რომლებიც 1706 წ. დამდეგს დამოწმებულია თარჯიმნის კ. გეტლერის მიერ).

ბოლო საკითხს, რომელიც ამსტერდამსა (1687 წ.), და სტოკჰოლმში (1701 წ.) ჩამოსხმული და მოსკოვში დახვეწილი ქართული შრიფტების მემკვიდრეობითი იდენტიფიკაციის პრობლემას უკავშირდება, წარმოადგენს ამ ორი ქართული ნუსხური შრიფტის არასრული დამთხვევა, ანუ მათ შორის არსებული მინიმალური სხვაობა ცალკეულ ქართულ გრაფემათა მოხაზულობაში. ამასთან დაკავშირებით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ალექსანდრე ბატონიშვილის მშობლებისა და დისადმი ზემოთ ციტირებული წერილის იმ ადგილის შინაარსი, სადაც ალექსანდრე მამას გამოკვეთილად უსვამს კითხვას, თუ რაოდენ კეთილხარისხოვნად მიაჩნია მას ქართული შრიფტის მატრიცები („და ან როგორი მათიცებია, მიბრძანეთ“). ალექსანდრე ბატონიშვილს სტოკჰოლმში სრულიად ახალი ქართული შრიფტი რომ შეექმნა, იგი ალბათ ასეთი შეკითხვით არ მიმართავდა მამას, რადგან, ჩვენი აზრით, მისი მონაწილეობით დამზადებული ქართული შრიფტი უზადო უნდა ყოფილიყო. მაგრამ სწორედ იმის გამო, რომ ჰენრიკ III კეისერს არ ძალუძდა ქართული შრიფტის მოჭრა, სტოკჰოლმში ამსტერდამელი ასოთჩამომსხმელის მიერ მოჭრილი შრიფტი ჩამოასხეს ცალკეული შესწორებების შეტანით, ამდენად წერილში დასმული შეკითხვა შემთხვევითი არ იყო: მიკლომ კიშის მიერ შექმნილი მატრიცების საფუძველზე ამსტერდამსა და სტოკჰოლმში ჩამოსხმული ქართული შრიფტი საჭიროებდა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, კონდიციამდე დაყვანას. საუბარია არსებული მატრიცების არა რადიკალურ გადაკეთებაზე, რაც პრაქტიკულად შეუძლებელი იყო, არამედ ცალკეულ ქართულ გრაფემათა მინიმალურ ჩასწორებაზე, რაც, როგორც ირკვევა, შესაძლებელი გახდა ჯერ სტოკჰოლმში ალექსანდრე ბატონიშვილის მონაწილეობით, ხოლო შემდეგ მოსკოვში უშუალოდ არჩილ მეფის მეთვალყურეობით.

ასეთი დასკვნის მართებულობა დაგვიდასტურა ცნობილი ქართველი პალეოგრაფის ვ. სილოგავას დაკვირვებამაც, რომელმაც ქართული შრიფტის სტოკჰოლმსა და მოსკოვში გაკეთებული ანაბეჭდების შეჯერების საფუძველზე შემდეგი მოსაზრება ჩამოაყალიბა: «სტოკჰოლმის ქართულ ანაბეჭდსა და 1705 წ. დასტამბული „დავითნის“ შრიფტებს შორის შემდეგი საერთო ნიშანთვისებები აღინიშნება: 1. ორივე სწორი ტანისანი არიან. ჩვეულებრივ „ნუსხურის“ შრიფტების სხვა სახეობისათვის, რომლებსაც, მაგალითად, ვახტანგ VI-ის სტამბაში იყენებდნენ, დახრილი ტანი იყო დამახასიათებელი. ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგან ისინი ქართული ხელნაწერი წიგნის ტრადიციას მისდევდნენ, სადაც „ნუსხური“ ასოები, როგორც წესი, დაქანებულად (ოდნავ დახრილად) იყვნენ განლაგებული (გამონაკლისს XI ს. რამდენიმე ხელნაწერი წარმოადგენს, რომლებსაც განსახილველ ანაბეჭდებთან არაფერი აქვთ საერთო); 2. ეს ასოებია: ზ ე; ყ ვ; ო უ; ფ ფ; ჯ ქ. გამონაკლისს წარმოადგენს Ⴆ ე, რომელსაც წიგნის ანაბეჭდში კუდი გასწორებული აქვს. შესაძლოა, რომ ეს ხელოსნის მიერ მისი ჩასწორების შედეგი იყო; 3. ამ შრიფტების სხვა საერთო ნიშნებია: ასო შ დ – ზედა ნაწილის ხვეული გამოსახულება, ასო Ⴆ ი – ზედა ხაზის ტეხილი ფორმა, ასონიშანი Ⴆ ე – მაღლა აწეული ზედა ხაზის გრძივობა, რაც დამახასიათებელი ნიშანთვისება იყო როგორც ხელნაწერი, ისე ანაბეჭდი წიგნებისა, თუმცა, ორივე განსახილველ შრიფტში ისინი გარკვეული თავისებურებებით გამოირჩევიან, რაც ორივე შემთხვევაში მათმა სწორმა ტანმა განაპირობა. ანაბეჭდისა და წიგნის გვერდების შედარებისას სხვაობა თითქოს შეინიშნება, მაგრამ ეს აიხსნება შრიფტების სხვადასხვა ზომით და, როგორც ჩანს, წიგნში წარმოდგენილი შრიფტის სტამბური საშუალებებით სრულყოფის მცდელობით, ანუ ცალკეული ასოს მოხაზულობაში მცირეოდენი ჩასწორებების შეტანით. ამას სტოკჰოლმის ქართული ანაბეჭდის შექმნასთან დაკავშირებული მიმოწერაც ადასტურებს, რაც იმაზეც მიგვანიშნებს, რომ სტოკჰოლმის ანაბეჭდისა და

„დავითნის“ შრიფტები საერთო წყაროდან მომდინარეობდნენ. მართალია, ორივე შრიფტი იდენტური არ არის, მაგრამ სხვაობა მათ შორის იმდენად უმნიშვნელოა, რომ გვაიძულებს ორივეს ერთი და იგივე ორიგინალიდან წარმომავლობა ვივარაუდოთ»⁷⁸.

ზემოთ მოტანილი საფუძვლიანი დასკვნიდან გამომდინარეობს, რომ სტოკჰოლმში ჩამოსხმული ქართული შრიფტისათვის დამახასიათებელი არც თუ ისე მნიშვნელოვანი ხარვეზების აღმოფხვრა მოსკოვის სამეფო სტამბაში შესაძლებელი იყო და ამ საკმაოდ რთული ამოცანის გადაჭრა თავს იდო არჩილ მეფემ და მისმა თანამშრომელმა ღვთისმსახურებმა, რომლებიც „დავითნის“ გამოცემაში მონაწილეობდნენ (მათ შორის არაერთი იყო მაღალი კვალიფიკაციის მქონე კალიგრაფი). სწორედ ამ უკანასკნელთა და განსაკუთრებით მოსკოვის სამეფო სტამბის უკვე საკმაოდ დახელოვნებულ ასოთჩამოსხმელთა დახმარებით მოხერხდა ის, რომ დაძლიეს სტოკჰოლმის ანაბეჭდისათვის დამახასიათებელი ლაფსუსები არჩილ მეფის საერთო ხელმძღვანელობით.

მოსკოვის ძველ საბუთთა არქივის („რგადა“) სინოდალური სტამბის ფონდში დაცულია ზოგიერთი ცნობა, რომლებიც ნათელს ჰფენენ არა მხოლოდ კონკრეტულ პიროვნებებს, ვინც ღვაწლი დასდო სტოკჰოლმის ქართული შრიფტის სრულყოფას, არამედ 1705 წ. „დავითნის“ გამოქვეყნების ცალკეულ, მეტად საინტერესო, ეპიზოდებსაც. ამ ფონდის ერთ-ერთ შეკერაში⁷⁹ მოცემულია სრული გაანგარიშება ხარჯისა, რომელიც „დავითნის“ გამოქვეყნებას დასჭირდა, დაწყებული სპეციალური საბეჭდი დგამის შექმნა-დამონტაჟებიდან, შესაბამისი სადურგლო და სამჭედლო სამუშაოს ჩათვლით, დამთავრებული დანახარჯით კალის, ქალაღისა და სხვა პოლიგრაფიული პროფილის მასალის შესაძენად, ამასთან ერთად, რაც მეტად მნიშვნელოვანი იყო, „(ჯამაგირი) ხელოსნებს... ფორმებისა და მატრიცების გასამართად“. როგორც ირკვევა, „ფორმებისა და მატრიცების გამართვა“ ამ შემთხვევაში შემდეგს გულისხმობდა: მიკლოშ კიშის მიერ დამზადებული ქართული შრიფტის მატრიცები, რომლებიც მის მიერვე მოჭრილი ასოების შესაბამისი პუანსონების საფუძველზე დამზადდნენ, მოსკოვის სტამბაში ნიმუშებად გამოიყენეს და მათი შესატყვისი უფრო დახვეწილი ანალოგები შექმნეს, რისთვისაც არჩილ მეფისა და ქართველ კალიგრაფთა მითითებებით ხელმძღვანელობდნენ. ამის მიღწევა შემდეგი გზით გახდა შესაძლებელი: საზღვარგარეთული მატრიცებიდან გაკეთებული ანაბეჭდები თვალნათლივს ხდიდა ქართული შრიფტის ცალკეულ გრაფემათა ხარვეზებს, რომლებშიც მოსკოველ ასოთჩამოსხმელს საჭირო შესწორებები შეჰქონდა იქ დამსწრე ქართველი კალიგრაფების მითითებების გათვალისწინებით. ამ ჩასწორებების შედეგად და მათ საფუძველზე დამზადებული ახალი ანუ გაუმჯობესებული მატრიცების მეშვეობით ჩამოასხეს ახალი ანუ სრულყოფილი ქართული შრიფტი „დავითნისათვის“. სწორედ ასეთი შინაარსისა იყო პროცედურა, რომელიც სტოკჰოლმიდან მოსკოვში ჩატანილ ქართულ შრიფტს მისი გაუმჯობესების მიზნით ჩაუტარდა⁸⁰. თუ დავუშვებთ იმას, რომ მსგავსი პროცედურა მიკლოშ კიშის მიერ დამზადებულ ქართულ შრიფტს სტოკჰოლმშიც ჩაუტარდა ჰენ-

⁷⁸ ვ. სილოგავას ზემოთ მითითებული დასკვნა მისივე ხელმოწერით წინამდებარე გამოკვლევის ავტორის არქივში ინახება.

⁷⁹ საარქივო საბუთების ეს შეკერა ასეა დასათაურებული: «Выдача за разные материалы об отпуске безденежно книг и о выдаче мастеровым при начатии книг на молебны и на свечи и столовые денег и о прочем».

⁸⁰ პოლიგრაფიული პროცესის თანამიმდევრობისა და მატრიცების შესაძლო სრულყოფის შესახებ (პოლანდიასა და შვედეთში XVII-XVIII სს. მიჯნაზე ქართული შრიფტის შექმნის ისტორიის გათვალისწინებით) კონსულტაცია გაგვიწია გამომცემლობა „ნაუკას“. პეტერბურგის სტამბის წამყვანმა სპეციალისტმა მარიამ მაქსის ასულმა ზალცმანმა, რისთვისაც გულწრფელ მადლობას მოვახსენებთ.

რიკ III კეისერის მიერ ალექსანდრე ბატონიშვილის დახმარებით, მას მხოლოდ პალიატიური ხასიათი ექნებოდა, მაშინ როდესაც მისი ძირეული გადახალისება, ცხადია, მოსკოვის სამეფო სტამბაში განხორციელდა. მაგრამ ისიც თავისთავად ცხადია, რომ XVII ს. 80-იანი წლებიდან, როდესაც ცნობილი გახდა, რომ მოსკოველი მესტამბენი ქართული შრიფტის შექმნის პრობლემას ვერ წყვეტდნენ, XVIII ს. დამდეგამდე, როდესაც „დავითნა“ დღის სინათლე იხილა, ამ დროს მოსკოვის სამეფო სტამბის ტექნიკურ შესაძლებლობებში არავითარი ძირეული გარდატეხა არ მომხდარა. დამოუკიდებლად ამისგან ქართული შრიფტის პუანსონებისა და მატრიცების არსებობამ, მათი გარკვეული ხარვეზების მიუხედავად, მოსკოველ მესტამბეებს შესაძლებლობა მისცა ქართველ მოღვაწეთა დახმარებით ისინი სრულყოფილი გაეხადათ და რუსეთში პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნის გამოცემა უზრუნველყოთ. ისიც ანგარიშგასაწევია, რომ ამ მიზნის მისაღწევად არჩილ მეფეს მოსკოვში შეუდარებლად უფრო მეტი შესაძლებლობები ჰქონდა, ვიდრე ალექსანდრე ბატონიშვილს სტოკჰოლმში, სადაც მისი შეხვედრები ჰენრიკ კეისერ III-თან არა მხოლოდ ეპიზოდური ხასიათისა იყო, არამედ დაცვის თანდასწრებით ხორციელდებოდა.

დავუბრუნდეთ „რგადაში“ გამოვლენილი საბუთების შეკვრას, რომელთა შინაარსი დამატებით ნათელსა ჰყენს „დავითნის“ გამოქვეყნების ისტორიას. ამ შეკვრიდან ქრონოლოგიურად პირველი საბუთია პეტრე I-სადმი გაგზავნილი წერილი, მას ხელს აწერს სამეფო სტამბის ოთხი თანამშრომელი – ორი დურგალი და ორი მჭედელი, რომლებმაც „დავითნის“ ასაწყობი დაზგა გამართეს, რისთვისაც მეფისაგან თავისი ნაშრომის ანაზღაურებას ითხოვდნენ: „მპყრობელო მეფე, მოწყალეო ხელმწიფე. წლებანდელ 1704 წლის შენი, დიდი ხელმწიფის ბრძანებულებით და უფროს ადამიანთა ბრძანებით ჩვენ ახალი დაზგა დავამზადეთ მელეტინელი მეფის მათ ენაზე (დანერვილი) წიგნის დასაბეჭდად. და იმ სამუშაოსათვის წინათ, 1701 წელს, დურგლებს ოთხი მანეთი და მჭედლებს ორი მანეთი გადაუხადეს. ის დაზგა რეხმეტიკების წიგნებისთვის იყო (განკუთვნილი)⁸¹. ყოვლად მოწყალე ხელმწიფე, თქვენს უდიდებულესობას გთხოვთ უბრძანოთ ჩვენი სამუშაოსათვის ფული გადაგვიხადონ ზემოთ მითითებულის (თანხის) შესაბამისად. თქვენი უდიდებულესობის მდაბიო მონები, წიგნის ბეჭდვის საქმის დურგლები ტიმოფეი ალექსეიევი, ფილიპე საველიევი, მჭედლები პავლე დმიტრიევი, ლარიონ პეტროვი. 1704 წლის 27 ნოემბერი“⁸². იმავე საბუთიდან ირკვევა, რომ „დიდი ხელმწიფის ბრძანებულებით და წიგნების გამსწორების („სპრავშიკის“) თევდორე პოლიკარპოვის ბრძანებით მიეცეთ დურგლებსა და მჭედლებს ახალი დაზგის შექმნისათვის წინა წლების მსგავსად ექვსი მანეთი ხელწერილის ჩამორთმევით“⁸³.

მეორე საბუთი ამავე შეკვრიდან, ასე ვთქვათ, დამაჯამებელი ხასიათისაა, სადაც „დავითნის“ გამოსაცემად ჩატარებული სამუშაოები და მათთან დაკავშირებული ფულადი დანახარჯებია შეჯამებული. ქვემოთ ამ საბუთის სრული ტექსტია გადმოცემული (მისი ორთოგრაფიის დაცვით):

⁸¹ „რეხმეტიკებში“ აქ იგულისხმება რუსეთში მათემატიკის პირველი ნაბეჭდი სახელმძღვანელო, რომლის ავტორი იყო ლეონტი მაგნიციკი. ამ სახელმძღვანელოს სახელწოდებიდან „არიტმეტიკა“ წარმოდგა მისი დამახინჯებული ნაირსახეობა „რეხმეტიკი“. ამ წიგნის გამოსაცემად ჯერ კიდევ 1701 წ. დამზადდა საბეჭდი დაზგა, თუმცა წიგნი მხოლოდ 1703 წ. გამოქვეყნდა (იხ.: Быкова Т.А.; Гуревич М.М. Описание изданий, напечатанных кириллицей (1689 — янв. 1725г.). М.; Л. 1958. С. 83-87. საბუთის ტექსტში „რეხმეტიკების“ დასაბეჭდად შექმნილ დაზგაზე მითითების მიზანი იყო მასზე დახარჯული თანხის ოდენობაში გარკვევა და ანალოგიური დაზგის შესაქმნელად მისი გათვალისწინება.

⁸² РГАДА. Ф. 1182. Синодальная типография. Оп. 2. Д. 30. Л. 1 об.

⁸³ იქვე.

„გასულ 1703 წელს დიდი ხელმწიფისა და დიდი თავადის პეტრე ალექსის ძის, მთელი დიდი, მცირე და თეთრი რუსეთის თვითმპყრობელის ბრძანებულებით წიგნების პერატნი დვორზე ნაბრძანებია მელეტინელი მეფის არჩილ ვაკტანიევიჩისათვის (sic) სხვადასხვა წიგნი დაიბეჭდოს მელეტინური ანბანითა და ენით. ამ საბეჭდი საქმის წარმოებისათვის დიდმა ხელმწიფემ ბრძანა თავისი სამეფო ხაზინიდან და საბეჭდი საქმის საგანგიოს წიგნების მარაგიდან გაიცეს 200 მანეთი. დიდი ხელმწიფის ამ ბრძანებულების შედეგად პერატნი დვორზე მელეტინური ლიტერებითა და მელეტინურ ენაზე დაიბეჭდა სასწავლო ფსალმუნების 600 წიგნი, მეოთხედი ზომისა, წიგნში 24 რვეულია ნახევარრვეულებთან ერთად⁸⁴. ამ წიგნების საქმისათვის საბეჭდი საქმის საგანგიოს სახაზინო მარაგიდან დაიხარჯა: ქალაქი 27 მანეთის, 26 ალთინისა და 2 თეთრის საფასურისა; წიგნების ყოველგვარ სხვა მარაგზე – 28 მანეთი და 8 ალთინი. ხელოსანთა საქმისათვის თითო რვეულზე 26 ალთინი და 4 თეთრი, ჯამში 19 მანეთი და 20 ალთინი. ფორმებისა და მატრიცების მოსარგებად შესყიდულ იქნა ერთი ფური კალა 4 მანეთად 10 ალთინად და 2 თეთრად, აგრეთვე – 4 ფუთნახევარი 4 მანეთად და 10 ალთინად, სულ 43 მანეთი და 15 ალთინის ოდენობით. კალის ამ რაოდენობიდან ჩამოსხმულ იქნა სიტყვები 7 ფუთი და 33 ფუნტი, და ამ ჩამოსხმული სიტყვებიდან ისევ ჩამოიხსა 3 ფუთი და 35 ფუნტი, და ამ ჩამოსხმულ სიტყვათა (ხარჯმა) ლათინურ ანბანთან შედარებით თითო ფუთზე გაანგარიშებით 4 მანეთი, 13 ალთინი და 2 თეთრი შეადგინა. ჯამში კი 43 მანეთი, 21 ალთინი და 5 თეთრი. და ეს ჩამოსხმული სიტყვები გადაეცა (ხელოსნებს) მელეტინურ ფსალმუნთა წიგნების შესადგენად; ყოველგვარი ხისა და რკინის მასალა სადაზგო საქმისათვის და უჯრედების გასაკეთებლად – 5 მანეთი, 14 ალთინი და 2 თეთრი; და ზგის გამმართავ დურგლებსა და მჭედლებს 6 მანეთი. სულ (დაიხარჯა) 178 მანეთი, 15 ალთინი და 3 თეთრი. დიდი ხელმწიფის ზემოთ აღნიშნული ბრძანებულებით გათვალისწინებულთან შედარებით დასაბრუნებელია 21 მანეთი, 17 ალთინი და 5 თეთრი.

1705 წლის მარტის თვეში⁸⁵ წიგნების გამსწორებელმა თევდორე პოლიკარპოვმა⁸⁶ ბრძანა: კალისა და ჩამოსხმისათვის ასოთჩამოსხმელს მიხეილ ეფრემოვს⁸⁷ ფული ხელწერილით გაეცეს, ხოლო ეს დანახარჯი დაენეროს წიგნებს, სადაც მოსახერხებელი იქნება. ამ ამონაწერის თანახმად ასოთჩამოსხმელმა მიხაილო ეფრემოვმა სიტყვების ჩამოსხმისა და მათი

⁸⁴ იმის წარმოსადგენად თუ რაოდენ მნიშვნელოვანი იყო 200 მანეთის ოდენობის თანხა, რომელიც პეტრე I-მა „დავითნის“ გამოსაცემად გამოჰყო, ასევე მაშინვე მოსკოვში გამოცემული ამ წიგნის ტირაჟის თანაზომადობისათვის სათანადო ცნობებს ისევ კომპეტენტური გამოკვლევებიდან დავიმოწმებთ: «1702 წ. ნოემბერში „არიოთმეტიკა“ უკვე დამთავრებული იყო: „და ნოემბრის 21 დღეს მან, ლეონტი მაგნიციკი, წარმოადგინა წიგნი თავისი „არიოთმეტიკა“. და ეს წიგნი მანვე, ლეონტიმ, სტამბაში მიიტანა, ნაბრძანები იყო ჩასწორებათა გათვალისწინებით მისი 2400 ცალად (დაბეჭდვა)... ჯილდოდ (ანუ ჰონორარად – ჯ. ვ.) მაგნიციკის კვებისათვის გამოეყო 1701 წ. 2 თებერვლიდან 1702 წ. 1 იანვრამდე ყოველდღიურად 5 ალთინი, ჯამში ამან 49 მან. 31 ალთინი და 2 თეთრი (შეადგინა)...» მაგნიციკის მუშაობაში, როგორც დოკუმენტებიდან ჩანს, ეხმარებოდა ვასილ კიპრიანოვი. (Быкова Т.А., Гуревич М.М. «Описание...», გვ. 86).

⁸⁵ საბუთში 1705 წ. მარტის კონკრეტული რიცხვი მითითებული არ არის. სამაგიეროდ, ცნობილია „დავითნის“ გამოქვეყნების ზუსტი თარიღი – 1705 წ. 19 მარტი, რაც არჩილ მეფემ წიგნის სატიტულო გვერდზე მიუთითა. „დავითნის“ გამომცემლებად იქვე, არჩილის გარდა, ბუნებრივია, მისი შვილი ალექსანდრე ბაგრატიონიც არის მითითებული.

⁸⁶ ცნობები თევდორე პოლიკარპეს ძე პოლიკარპოვ-ორლოვის – რუსეთის საბეჭდი საქმის გამოჩენილი ოსტატის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ იხ. სტატიაში მის შესახებ: «Журнал Министерства народного просвещения», 1894, сентябрь-ноябрь.

⁸⁷ მიხეილ ეფრემოვი – ასოთჩამოსხმელი, მაშინდელი რუსეთის წიგნის გამოცემის ერთ-ერთი ყველაზე მცოდნე და დახელოვნებული ოსტატი, რომელსაც „დავითნის“ გამოცემიდან ორი წლის შემდეგ პეტრე I-მა მეტად პასუხსაგები დავალება მისცა – რუსული დამწერლობის პირველი სამოქალაქო შრიფტი ჩამოესხა, რასაც მან

გასუფთავებისათვის (შესწორებისათვის – ჯ. ვ.) ოთხმოცდაშვიდი მანეთი, სამი ალთინი და ორი თეთრი მიიღო, რაზეც ხელი მოაწერა. ზემოთ მითითებული კალიდან მან (ასოები) ჩამოასხა, განმინდა და მელეტინელებს წონის მიხედვით გადასცა⁸⁸.

ზემოთ ციტირებული საბუთის შინაარსი ნათელს ჰფენს რუსეთში პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნის გამოცემის მრავალწლიანი (1686-1705) ისტორიის დამაგვირგვინებელ ეტაპს, რომელთანაც, როგორც უკვე ცნობილია, დაკავშირებული იყო სხვადასხვა ქვეყნის (რუსეთის, პოლანდიის, შვედეთის, საფრანგეთის, უნგრეთის, სომხეთისა და საქართველოს) არაერთი ღირსეული წარმომადგენელი. საზღვარგარეთ ქართული შრიფტის შექმნა და მოსკოვში „დავითის“ გამოცემა ქართული კულტურის ისტორიაში უპრეცედენტო მოვლენა არ ყოფილა. ნახევარ საუკუნეზე ცოტა მეტი ხნით მას გაუსწრო მხედრულისა და ნუსხური შრიფტების რომში დამზადებამ და იქვე პირველნაბეჭდი ქართული გამოცემების გამოქვეყნებამ (1628-1629). ამ მოვლენებს შორის საერთო ის გახლდათ, რომ ქართველი ხალხის კულტურაში მომხდარი ეს უმნიშვნელოვანესი წინსვლა – ეროვნული წიგნის ბეჭდვის შესაქმნელად გადადგმული პირველი ნაბიჯები საქართველოში არსებული პოლიტიკური ვითარების გამო მის ფარგლებს გარეთ განხორციელდა. მაგრამ ამ მოვლენებს შორის პრინციპული განსხვავებაც არსებობდა, სახელდობრ ის, რომ პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოქვეყნების ინიციატივა თითქმის სრულად ვატიკანის კათოლიკური რწმენის გამავრცელებელ კონგრეგაციას ეკუთვნოდა, მაშინ, როდესაც ქართული შრიფტის პოლანდიასა და შვედეთში შექმნისა და მის საფუძველზე რუსეთში პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნის გამოცემის ინიციატივა უცილობლად მამა-მვილს – არჩილ და ალექსანდრე ბაგრატიონებს ეკუთვნოდათ. თუმცა, იმავდროულად ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ინიციატივა უნაყოფო შეიძლება ყოფილიყო, თუ არა მისი ენერგიული მხარდაჭერა, პირველყოვლისა, პეტრე I-ისა და მისი რეფორმების ერთგული მონაწილეებისა – თ. გოლოვინის, ი. მუსინ-პუშკინის, თ. პოლიკარპოვის, მ. ეფრემოვის და სხვებისა, ისევე როგორც მხარდაჭერა დასავლეთევროპული სახელმწიფოებრიობის, მეცნიერებისა და კულტურის ისეთი გამოჩენილი მოღვაწეებისა, როგორიც იყვნენ იოჰან-ვილემ კელერი, ბალთაზარ დე ლოზიერი, იუხან-გაბრიელ სპარვენფელდი, ნიკოლაას კორნელიუსის ძე ვიტსენი და აგრეთვე პოლანდიისა და შვედეთის წიგნის ბეჭდვის ცნობილი ოსტატები მისტოტფალუში კიშ მიკლოში, ჰენრიკ III კეისერი და სხვები.

ამით ვამთავრებთ ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორიის მეტად მნიშვნელოვანი ეპიზოდის შესახებ თხრობას და ყურადღებას მასთან უშუალოდ დაკავშირებულ მომდევნო პერიოდის უმნიშვნელოვანეს მოვლენაზე – საქართველოში პირველი ეროვნული სტამბის დაფუძნებაზე გაავამახვილებთ.

შესანიშნავად გვართვა თავი. პირველი ანაბეჭდები მ. ეფრემოვის მიერ ჩამოსხმული რუსული სამოქალაქო შრიფტისა 1708 წ. გაკეთდა, ხოლო მომდევნო 1709 წ. მის საფუძველზე მოსკოვში რუსული სამოქალაქო შრიფტით პირველი წიგნი დაიბეჭდა – „გეომეტრია, ანუ ცირკულისა და სახაზავის წესები“ (იხ.: Каталог старопечатным и новым книгам библиотеки Московской синодальной типографии. С.З. წიგნი დაცულია „რგა-დას“ ბიბლიოთეკაში).

⁸⁸ РГАДА. Ф. 1181. Оп. 2. Д. 30. Л. 37, 37-а, 37-б, 37б об.

§3. თბილისში პირველი სტამბის დაარსება და მისი გამოცემები

რუსეთის დედაქალაქში 1705 წელს „დავითნის“ გამოქვეყნება ჭეშმარიტად ფასდაუდებელი ღვაწლის შედეგი იყო, რომელიც ქართულ კულტურას მამა-შვილმა არჩილ და ალექსანდრე ბაგრატიონებმა დასდეს. იმ სირთულეთა გამო, რომელთა გადალახვა მათ ამ მიზნის მისაღწევად მოუხდათ, არჩილმა ვერ შეძლო თავისი ძმისშვილისათვის, ვახტანგ ლევანის ძისთვის, დახმარება აღმოეჩინა თბილისში სტამბის დაფუძნების საქმეში. მიუხედავად ამისა, მალე ცნობილი გახდა, რომ ქართლის სამეფოს მაშინდელმა მმართველმა, მომავალმა ვახტანგ VI-მ, იერუსალიმის პატრიარქის დახმარებით ენერგიული ნაბიჯები გადადგა თბილისში პირველი სტამბის დასაარსებლად. ამ სტამბის ისტორიის ძირითად მონაცემებს და მათთან დაკავშირებულ ისტორიოგრაფიულ მიმოხილვას ქვემოთ წარმოვადგენთ, რასაც დაერთვება ისტორიულად თანადროული საინტერესო ინფორმაცია თბილისის პირველი სტამბისა და ცალკეული მისი გამოცემების შესახებ, რომელიც შვედ აღმოსავლეთმცოდნესა და მოგზაურს მიკაელ ენემანს ეკუთვნის.

თბილისში პირველი სტამბის დაარსება, როგორც უკვე აღინიშნა, ვახტანგ V-ის შთამომავლებმა ივალდებულეს, რასაც დიდად შეუწყო ხელი საქართველოს მიმართ ტრადიციულად კეთილგანწყობილმა ურთიერთობამ იერუსალიმის პატრიარქების მხრივ. სწორედ ასეთ ურთიერთობაზე მეტყველებს ჩვენს მიერ დადგენილი XVII საუკუნის პირველი მესამედის მეტად საინტერესო ფაქტი: როდესაც ქართველი ელჩი ნიკიფორე ირბახი თბილისიდან ესპანეთის მთარობასთან მოსალაპარაკებლად გაემგზავრა, საქართველოსთვის იმ რთულ პოლიტიკურ ვითარებაში დახმარების აღმოჩენის შესახებ თხოვნით, მან თავი ველდებულად ჩათვალა ჯერ იერუსალიმის პატრიარქ თეოფანეს შეხვედროდა და მისთვის აეხსნა თავის სამშობლოში არსებული უმძიმესი ვითარება. პატრიარქის რჩევა-დარიგებით აღჭურვილი ნიკიფორე იერუსალიმიდან მადრიდში გაემგზავრა თეოფანეს მიერ მისთვის მიცემული მეტად შინაარსიანი სარეკომენდაციო წერილით ესპანეთის მეფის ფილიპე IV-ის სახელზე, რამაც ერთგვარი სტიმული მისცა ამ ქვეყანაში ქართველი დიპლომატის მოღვაწეობას. საქართველოს მიმართ არანაკლებ კეთილგანწყობილ დამოკიდებულებას ამჟღავნებდნენ თეოფანეს მემკვიდრეები, განსაკუთრებით დოსითეოს პატრიარქი, რომელიც მფარველობდა იერუსალიმში არსებულ ქართულ რელიკვიურ ძეგლებს უნიკალური ჯვრის მონასტრის ჩათვლით. იმავდროულად იგი ცდილობდა დახმარება აღმოეჩინა არჩილ II-სათვის ქართული წიგნების გამოცემაში როგორც თბილისში, ისე მოსკოვში და ვისთანაც მეგობრული მიმონერა აკავშირებდა. ამ მცდელობას მყისიერი პრაქტიკული შედეგი არ მოჰყოლია, თუმცა, როგორც ამაში ქვემოთ დავრწმუნდებით, სწორედ დოსითეოს პატრიარქის გარემოცვის წარმომადგენლებმა განაპირობეს თბილისში პირველი სტამბის დაარსება.

1703 წლიდან ქართლის მეფის გიორგი XI-ის მოადგილის („ჯანიშინის“) მოვალეობის აღსრულებისას ვახტანგმა საქართველოს სამეცნიერო-კულტურული ტრადიციების ასაღორძინებლად გეგმაზომიერი მოღვაწეობა განაუთარა, რომელიც ერთ-ერთ მთავარ მიზნად თბილისში პირველი სტამბის დაარსებასაც ითვალისწინებდა.

დაძაბული პოლიტიკური ვითარება საქართველოში ხელს უშლიდა ბეჭდვითი საქმის განვითარებას ქვეყნის შიგნით, მიუხედავად იმისა, რომ საეკლესიო ლიტერატურის გამოცემა და გავრცელება გადაუდებელ პრობლემას წარმოადგენდა. უფრო მეტიც, მოსკოვში „დავითნის“ გამოცემამდე (1705 წ.) მეფე არჩილ II, მისი ძმა გიორგი XI და უფლისწული

ლევანი⁸⁹ (ხოლო შემდეგ ლევანის შვილი ვახტანგ VI) არა მხოლოდ ოცნებობდნენ, არამედ პრაქტიკულად ზრუნავდნენ საქართველოში სტამბის გამართვაზე. ამავდროულად, იმ რთულ პირობებში, ისინი იმედს ამყარებდნენ დახმარებაზე აღმოსავლეთის მართლმადიდებელი ეკლესიის უმაღლესი იერარქებისგან, რომლებიც XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან არაერთგზის სტუმრობდნენ საქართველოს და მუდმივ მიმონერას აწარმოებდნენ ქართველ სახელმწიფო და სასულიერო მოღვაწეებთან. ამასთან დაკავშირებით, ქართული ბეჭდვითი სიტყვის ისტორიის ზოგიერთი მკვლევარი საფუძვლიანად ვარაუდობს, რომ საქართველოში სხვადასხვა დროს იერუსალიმის ორი პატრიარქის პაისიოსის (1658-1659) და დოსითეოსის (1681 წ.) სტუმრობისას ქართველ სახელმწიფო მოღვაწეებს შეეძლოთ მათთან მოლაპარაკების წარმოება საქართველოში სტამბის დაფუძნების შესახებ⁹⁰, თუმცა, დოკუმენტურად მხოლოდ ის არის ცნობილი, რომ XVIII საუკუნის დასაწყისში ვახტანგ VI-მ იერუსალიმის პატრიარქ ხრისანთესგან ითხოვა დახმარება თბილისის სტამბის დასაარსებლად⁹¹. ამას ადასტურებს იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსის წერილი (1682 წ. სექტემბერი) არჩილ II-სადმი. დოსითეოსი მიეკუთვნება „XVII საუკუნის გამოჩენილ აღმოსავლელ იერარქებს მართლმადიდებლობისადმი თავისი შემართული ქომაგობით, უზადო განათლებით, ფართო და მრავალმხრივი მოღვაწეობით, რომელიც თითქმის მთელ იმდროინდელ მართლმადიდებლურ სამყაროს“ მოიცავდა⁹². როგორც არჩილისადმი მიწერილი წერილიდან ჩანს⁹³, დოსითეოსი კარგად იყო ინფორმირებული მაშინდელი საქართველოს საეკლესიო და პოლიტიკური ცხოვრების შესახებ, რომელსაც ორჯერ ეწვია და ინარჩუნებდა მჭიდრო ურთიერთობას საქართველოს მეფეებთან და კათოლიკოსებთან⁹⁴. წერილში ამაღელვებლად არის გადმოცემული ქართველი ხალხის უბედურება ირანელი და თურქი დამპყრობლების უღელქვეშ. „დღე და ღამე ვტირი ივერიელი ხალხის გამო..., რომელსაც ასეთი განსაცდელი ხვდა წილად და რომელიც გოდებს, თუმცა ნუგეში არა ჩანს“⁹⁵. მაგრამ დოსითეოსი არა მხოლოდ მოთქვამს ერთმონებუნე ხალხის მძიმე ხვედრის გამო, არამედ ცდილობს დახმარება აღმოუჩინოს მას. როგორც ნ.კაპტერევი აღნიშნავს, „საქართველო,

⁸⁹ გიორგი XI (დაახ. 1654-1709) ქართლის ტახტის მფლობელი ვახტანგ VI-მდე. ბატონიშვილი ლევანი (დაახლ. 1660-1709) – არჩილ II-სა (1647-1713) და გიორგი XI-ის უმცროსი ძმა.

⁹⁰ შარაშიძე ქ. პირველი სტამბა საქართველოში (1709-1722). თბილისი, 1955, გვ.79; კურდღელაშვილი შ. ქართული სტამბის ისტორიიდან. თბილისი, 1959, გვ.16-17; გოგოლაძე ე. ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორიიდან. თბილისი, 1963, გვ.11. შ.კურდღელაშვილის ნაშრომში, კერძოდ, მოცემულია მცდელობა ზოგიერთი თარიღის დაზუსტებისა, რომლებიც XVII საუკუნეში იერუსალიმის პატრიარქთა საქართველოში ჩამოსვლას უკავშირდება. დადგენილად ითვლება, რომ 1665 წ. რუსეთისაკენ გზად მიმავალ ანტიოქიის პატრიარქ მაკარიოსთან ერთად საქართველოში ჩამოვიდა არა იერუსალიმის პატრიარქი პაისიოსი, როგორც ქ.შარაშიძეს აქვს მითითებული, არამედ ალექსანდრიის პატრიარქი პაისიოსი (იხ. იქვე, გვ.12).

⁹¹ შარაშიძე ქ. პირველი სტამბა საქართველოში..., გვ. 79.

⁹² Каптерев Н. Сношения иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669-1707 гг.) М.1891, გვ. 24.

⁹³ РГАДА. Ф.77. Сношения России с Персией, оп.1, кн.20. 1676-1684 гг., л. 138-143 об („перевод з греческого писма с грамоты святаейшаго Досифея патриарха иерусалимского, какову писал ко Арчилу царю меретинскому и кахецкому“). ეს საბუთი გამოავლინა და გამოაქვეყნა თ.ტივაძემ კრებულში „ქართული წყაროთმცოდნეობა“ (თბილისი, 1971, წიგნი 3, გვ. 250-252).

⁹⁴ Иоселиани Пл. Послания иерусалимского патриарха Досифея в Грузию, Тифлис, 1866. დოსითეოსის პირველი გამგზავრება საქართველოში 1658-1659 წწ. განხორციელდა, როდესაც იგი თან ახლდა პატრიარქ პაისიოსს. მეორედ დოსითეოსი საქართველოში ჩამოვიდა 1681წ. არჩილ II-ის რუსეთში ემიგრაციამდე ცოტა ხნით ადრე. საფიქრებელია, რომ სწორედ მაშინ შეთანხმდნენ ისინი ურთიერთშორის მიმონერის თაობაზე არჩილის უკვე ახალი, ანუ რუსული მისამართით.

⁹⁵ РГАДА. Ф. 77. Сношения России с Персией. Оп. 1, кн. 20. 1676-1684 гг. Л. 142-143.

რომელსაც დოსითეოსი არაერთგზის ეწვია, მისი გამუდმებული ზრუნვის საგანი იყო. ის ზრუნავდა ქართულ ეკლესიაზე და ცდილობდა დაეცვა იგი მართლმადიდებლობის მტრებისგან, აღადგენდა ივერიის მონასტრებს (იერუსალიმში – ჯ. ვ.), რომლებიც განადგურების პირას იყვნენ მისული⁹⁶. იერუსალიმის პატრიარქი განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენდა ამ მონასტრებში დაცული ქართული უნიკალური ლიტერატურის მიმართ. სიგელში „წმინდა ჯვრის მონასტრის შესახებ“ დოსითეოსი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ მის მიერ გატარებული ღონისძიებების შედეგად „საკუთარივით დაიცვეს ივერიელთა წიგნები განადგურებისგან“⁹⁷. დოსითეოსის ასეთი ზრუნვა „ივერიელთა წიგნების“ მიმართ იმ პირობებში თითქმის ერთადერთი შესაძლო საშუალება იყო ქართველი ხალხისთვის მორალური მხარდაჭერის გამოსახატად. პატრიარქი შეშფოთებით აღნიშნავდა, რომ ზოგიერთ მღვდელმსახურს, მათ შორის ჩინოსანსაც, დავიწყებული აქვს თავისი მოვალეობა ხალხის წინაშე და უფრო მეტად ზრუნავენ საკუთარ კეთილდღეობაზე..., „ხოლო სამწყსო ელოდება მათ მწყემსის გარეშე დარჩენილი...“⁹⁸ დოსითეოსი აღნიშნავდა აგრეთვე, რომ უკვე შეუდგნენ საქართველოსთვის რელიგიური ლიტერატურის ბეჭდვას: „მოხარული ვარ გაცნობოთ, რომ აქ დაიწყო და იბეჭდება ივერიული წიგნები და რადგან უკვე დასრულებულია ბერძნულის ბეჭდვა, ასევე გაუფრთხილეთ ივერიული (წიგნების) შესახებ, რომლის დასრულებას გაცნობებთ“⁹⁹.

დოსითეოსის წერილში „აქ“ გულისხმობს „ცარგრადს“ (კონსტანტინოპოლს), სადაც XVII ს-დან XIX ს-ის 40-იან წლებამდე მდებარეობდა იერუსალიმის საპატრიარქო რეზიდენცია (მეტოქია)¹⁰⁰, ხოლო ადგილი, სადაც „ელინურის მსგავსად“ შეიძლებოდა დაბეჭდილიყო „ივერიელთა წიგნები“, ძირითადად ბერძნული სტამბა იყო, რომელიც 1670 წ. დაარსდა დოსითეოსის ღვანლით კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო რეზიდენციასთან (მეტოქიაში)¹⁰¹. აღსანიშნავია, რომ დოსითეოსმა სტამბის აღჭურვილობა რუმინეთის ქალაქ იასაში ყოფნის დროს შეიძინა, ხოლო ხელმძღვანელად მიიწვია ვალახელი ბერი მიტროფანე¹⁰². ეს ფაქტი მოწმობს იერუსალიმის პატრიარქის მჭიდრო კავშირზე რუმინეთის სასულიერო მოღვაწეებთან.

არჩილ მეფისადმი მიწერილი დოსითეოსის წერილი ბერძნულიდან რუსულად ითარგმნა ასტრახანში კონსტანტინე ხრისტოფოროვის მიერ, რომელიც კონსტანტინოპოლში რუსეთიდან წარგზავნილ ორ ელჩთან მუშაობდა მთარგმნელად¹⁰³. თარგმანის მოკლე შესავალში ამის

⁹⁶ Каптерев. დასახ. ნაშრომი, გვ.30.

⁹⁷ Иоселиани Пл. დასახ. ნაშრომი, გვ.21.

⁹⁸ РГАДА . Ф. 77 — Сношения России с Персией. Оп. 1, кн. 20. 1676-1684 гг., гв. 143.

⁹⁹ იქვე.

¹⁰⁰ კურდელაშვილი შ. ქართული სტამბის ისტორიიდან, გვ.8; История Св. града Иерусалима СПб., 1844, ч. 2; გვ. 298 Базили К.С. Сирия и Палестина под турецким правительством. СПб. 1875, т.2, 201.

¹⁰¹ История Св. града Иерусалима. ч. 2, гв. 329; დასაშვებია, რომ იერუსალიმის ქართულ მონასტრებში დაცული ქართულენოვანი ხელნაწერი წიგნების ნაწილი დოსითეოსმა დედნებად გამოიყენა და მათ საფუძველზე დასტამბული ცალკეი საქართველოში გაგზავნა გასაერცელებლად. მატერიალურ სირთულეთა გამო, რასაც დოსითეოსი განიცდიდა, მან ეს ხელნაწერი სასულიერო წიგნები, შესაძლოა, რუმინეთის მესტამბეებს დააბეჭდინა, ვისთანაც მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა (ბერძნულენოვან წიგნებს იგი მათთან ბეჭდავდა), მათ შორის, როგორც ჩანს, ქართულის მცოდნეც ეგულებოდა.

¹⁰² იქვე, გვ. 342; კურდელაშვილი შ. დასახ. ნაშრომი, გვ.31.

¹⁰³ ცნობილია, რომ „მოსკოვიდან 1681 წ. იელისში კონსტანტინოპოლში თურქებთან ზავის დასადებად გაიგზავნა ორი ელჩი – აზნაური ილია ივანეს ძე ჩირიკოვი და დიაკვანი პროკოფი ეოზნიცინი“ (იხ.: Н. Каптерев. დასახ. ნაშრომი, გვ.69), კონსტანტინოპოლში პ. ეოზნიცინის ყოფნისას მის ურთიერთობას იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსთან დიდად შეუწყო ხელი კონსტანტინე ხრისტოფოროვმა, რომელიც მოგვიანებით (1683 წ.) კონსტანტინოპოლიდან მოსკოვში გზად მიმავალი ასტრახანში შეჩერდა, სადაც არჩილ მეფესთან ურთიერთობა დაუმყარდა.

შესახებ ნათქვამია: „იყო ის, კონსტანტინე [ხრისტოფოროვი], ასტრახანში. მასთან მივიდა მერეთის (იმერეთის) მეფე არჩილის კარიდან თავადი დიმიტრი პავლოვი და მიუტანა სიგელი ბერძნულად დაწერილი და უთხრა, რომ სიგელი მას, მეფე არჩილს, გამოუგზავნა იერუსალიმის პატრიარქმა, ხოლო მისი წაკითხვა და გაგება ვერავინ შეძლო. მეფე არჩილმა სთხოვა მას, კონსტანტინეს, რუსულად ეთარგმნა წერილი“¹⁰⁴. მიუხედავად იმისა, რომ არჩილისადმი დოსითეოსის წერილის რუსულ წინასიტყვაობაში მითითებულია ასტრახანი, წერილის დასკვნითი ნაწილი თითქმის არ ტოვებს ეჭვს, რომ იგი გაგზავნილი იყო არჩილის მისამართით მოსკოვში. ამას ადასტურებს წერილის ბოლოს წინა ფრაზა, რომელშიც დოსითეოსი არჩილს აწვდის მეტად საინტერესო ინფორმაციას: „იქ (მოსკოვში – ჯ. ვ.) არის ერთი მღვდელმონაზონი, სახელად ტიმოთე, თავისი ცხოვრებით კეთილი და მართალი, ჩვენთან ნაცხოვრები. მისი საშუალებით შეძლებთ ჩვენთვის სიგელის გამოგზავნას“¹⁰⁵. ბერი ტიმოთეს შესახებ ცნობები ვიპოვეთ ნ. კაპტერევთან: „1681 წ. კონსტანტინოპოლიდან მოსკოვში ჩამოვიდა რუსი ბერი ტიმოთე, რომელიც 14 წელი იმყოფებოდა აღმოსავლეთში. მთელი ხუთი წელი იცხოვრა ტიმოთემ კონსტანტინოპოლში იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსის კარზე, რომლის კურთხევეთაც 1680 წლის 20 ოქტომბერს ის რუსეთში გამოემგზავრა. დოსითეოსმა უკვე იცოდა, რომ საბოლოოდ გადაწყვეტილი იყო მოსკოვში ბერძნული, ან ლათინური სკოლის გახსნა და რომ ახლა იქ ბრძოლა მიდიოდა ბერძნული და ლათინური სწავლების მომხრეებს შორის, ამიტომაც მოსკოვში გაგზავნის წინ ტიმოთეს საგანგებოდ სთხოვა, ეზრუნა მოსკოვში ბერძნული სასწავლებლის სასწრაფოდ გახსნაზე“¹⁰⁶. შესაძლოა, კონსტანტინოპოლში ყოფნისას, ტიმოთემ იერუსალიმის პატრიარქის მეტოქიაში არსებულ სტამბაში შეისწავლა ბეჭდვითი საქმე. ყოველ შემთხვევაში, აღსანიშნავია, რომ 1681 წ. ტიმოთეს აქტიური მონაწილეობით მოსკოვში დაარსდა ბერძნული სკოლა გარკვეული „დარგობრივი“ მიმართულებით – „ბერძნული სასტამბო სასწავლებელი“. სასწავლებლის უფროსად ბერი ტიმოთე დაინიშნა¹⁰⁷.

იმ პირობებში, როცა რუსეთში ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ ქრისტიანული სარწმუნოების კათოლიკე და მართლმადიდებელი განმმარტებლები, დოსითეოსმა მოინდომა, „რომ [მონაწილეებმა] არ წაიკითხონ და არ შეინახონ ისეთი წიგნები, რომლებიც შეიცავენ პაპის მიმდევრების, ლუთერის და კალვინელთა მცდარ და უღმერთო სწავლებებს“¹⁰⁸. ტიმოთეს მიერ მოსკოვში დაარსებული სასტამბო სასწავლებელი, რომელშიც ბერძნულ ენასთან ერთად რელიგიური ლიტერატურის დასაბეჭდად¹⁰⁹ სტამბის საქმესაც ასწავლიდნენ, ნიშნავდა მართლმადიდებელი ეკლესიის პოზიციების გამყარებას. ამ პერიოდის მოსკოვში, იერუსალიმის პატრიარქის რეკომენდაციით, რეგულარულად ჩამოდიოდნენ ბერძნული ენის მასწავლებლები და სტამბის საქმის ოსტატები. როგორც მოსკოვის პატრიარქებისა და დოსითეოსის მიმონერიდან ჩანს, სხვადასხვა „საერო“ პროფესიის წარმომადგენლებს შორის უპირატესობა

¹⁰⁴ РГАДА. Ф. 77 Сношения России с Персией. Оп. 1, кн. 20. 1676-1684 гг., гл. 137.

¹⁰⁵ იქვე, გვ. 143.

¹⁰⁶ Каптерев. დასახ. ნაშრომი, გვ. 129-130.

¹⁰⁷ იქვე, გვ. 130.

¹⁰⁸ იქვე, გვ. 44.

¹⁰⁹ 1693 წელს 3 აგვისტოთი დათარიღებულ სიგელში დოსითეოსი ქებას ასხამდა რუსეთის პატრიარქს ადრიანეს მოსკოვში მისი (დოსითეოსის) მიერ გაგზავნილი ბერძნული ხელნაწერი წიგნების გამოცემისადმი გაუწეულ მზრუნველობის გამო (იხ.: Каптерев. დასახ. ნაშრომი, „დანართი.“ გვ. 73). სხვა შემთხვევაში (1698, მარტი) იერუსალიმის პატრიარქი ადრიანეს ბუქარესტიდან ატყობინებდა: „სხვა წიგნების დასასტამბად ძალა აღარ გვაქვს (ანუ ფული არ გვყოფნის), და იმედი გვაქვს, რომ ჩვენს ხელნაწერ წიგნებს თქვენთან დაებეჭდათ. ამიტომ ისინი უკან გამოგიგზავნეთ“ (იქვე, გვ. 82).

ბევრ შემთხვევაში „ნიგნის საქმის“ ოსტატებს ენიჭებოდათ¹¹⁰.

მოსკოვის ბერძნული ტიპოგრაფიული სასწავლებელი, რომელსაც მღვდელმონაზონი ტიმოთე ხელმძღვანელობდა, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა რუსულენოვანი მართლმადიდებლური ნაბეჭდი ლიტერატურის გავრცელებაში, რაც თავისი მნიშვნელობით იერუსალიმის პატრიარქისთვის კათოლიკური დოგმატიკის წინააღმდეგ ბრძოლაში ბასრი იარაღის ტოლფასი იყო.¹¹¹ ამასთან დაკავშირებით, შემთხვევითი არ არის ის ფაქტი, რომ დოსითეოსმა არჩილთან მიმოწერის დროს შუამავლად შეარჩია ტიმოთე არა მხოლოდ ერთგულების ნიშნით, არამედ ნიგნის ბეჭდვის საქმის კარგი ცოდნის გამოც. დოსითეოსს, რომელიც კარგად ერკვეოდა იმ დროის საქართველოს პოლიტიკურ ვითარებაში, შეუძლებელია არ სცოდნოდა რუსეთში ემიგრირებული არჩილ მეფის განზრახვაზე მოსკოვში ქართული წიგნების გამოცემის შესახებ, ამიტომ ბერი ტიმოთე სწორედ ის ადამიანი იყო, ვისაც არჩილისათვის რეალური დახმარების გაწევა შეეძლო¹¹², მაგრამ როგორც უკვე ცნობილია, არჩილს დახმარება მოსკოვში ქართული შრიფტის შექმნის საქმეში ვერც ბერმა ტიმოთემ და ვერც „პეტრე დვორის“ მესტამბეებმა ვერ აღმოუჩინეს.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ როდესაც ვახტანგ VI-მ თბილისში სტამბის გახსნის შესაძლებლობა დაისახა მიზნად, მან დახმარება სთხოვა არა თავის ბიძას არჩილს, რომელმაც ამ დროისათვის მოსკოვში უკვე გამოაქვეყნა „დავითნი“ (1705 წ.), არამედ იერუსალიმის პატრიარქს¹¹³. რა თქმა უნდა, ვახტანგს ეცოდინებოდა იმ ტექნიკური სირთულეების შესახებ, რომლის წინაშეც აღმოჩნდა არჩილი მოსკოვში ქართული შრიფტის ჩამოსხმის მცდელობისას, მაგრამ ვახტანგმა რეალური დახმარება მიიღო არა კონსტანტინოპოლიდან, არამედ რუმინეთიდან. თბილისის სტამბის მიერ გამოცემული ნიგნის წინასიტყვაობაში („სახარება“, 1709 წ.) მისი გამომცემელი წერდა: „მე ქართლის მმართველმა უფლისწულმა ვახტანგმა, ვლახეთიდან ჩამოვიყვანე სტამბის ოსტატი და მოვანყე სტამბა“. აქ საუბარია რუმინეთის მკვიდრ მიხაილ იშტვანოვიჩზე (სტეფანოვიჩზე), რომელიც ცნობილი ქართველი განმანათლებლის და ვლახეთის მიტროპოლიტის ანთიმოზ ივერიელის (1650-1716) მოსწავლე იყო.

ისტორიულად სარწმუნო ფაქტობრივი მონაცემების მიხედვით წარმოშობით ქართველი

¹¹⁰ ერთ-ერთ მათგანზე, იოანე კომნინზე, რომელიც კონსტანტინოპოლიდან გაამგზავრეს, დოსითეოსი ადრიანეს მიმართავდა: „თქვენო ნეტარებაჲ, გაეცი ამ იოანეს (კომნინის) სახელზე თქვენი საპატრიარქო სიგელი, რათა იგი მხოლოდ სასულიერო წიგნების გამოცემასთან დაკავშირებით გეახლოს და თქვენი ბრძანებით აღასრულოს, სამკურნალო საქმე კი მას არ ევალება“ (იქვე).

¹¹¹ დოსითეოსი აღნიშნავდა: „...მართლმადიდებლური წიგნები გამოიყენეთ ვითარცა იარაღი მათ წინააღმდეგ, ვინც აუგად ახსენებს ჩვენს რწმენას, ღვთისმოსაობა დაამარცხებს უპატიოსნებას“. (იქვე, დანართი, გვ. 74).

¹¹² დოსითეოსი, როგორც ჩანს, ინფორმირებული იყო არჩილის მდგომარეობის შესახებ რუსეთში. პეტრე პირველისათვის გაგზავნილ თავის ეპისტოლეში (1705 წ. იანვარი) დოსითეოსი ყურადღებას ამახვილებდა იმის აუცილებლობაზე, რომ ესარგებლათ არჩილისა და მისი შვილის ალექსანდრეს რუსეთში ყოფნით და ეს გარემოება გამოეყენებინათ რუსულ-ქართულ ურთიერთობათა გასამტკიცებლად: „ქართველებზე კეთილად გააზრებული რჩევა არსებობს. ჩვენ შევქმნით ნაშრომებს და სულ მალე, წმინდა აღდგომისათვის, გაგვგზავნით იქ (საქართველოში – ჯ. ვ.) წარმომადგენელს და ღვთის სასურველად გავისარჯებით, რამეთუ იქაური მეთაურები, ჩვენი კარგი ნაცნობები და მეგობრები არიან, რომლებსაც ასევე ჩვენს მიმართ კეთილგანწყობა აქვთ. მაგრამ იქ იმათი დაძებნა, ვინც რუსულად მოუბარია, წარმოუდგენელია. თქვენთან მყოფ იმ დალოცვილ ადამიანსა და დიდებულ ქართველ მეუფე ბატონ არჩილს მრავლად ჰყავს რუსულის მცოდნენი, მათ შორის ხანდაზმული ბერები, რომელთაგან არაერთს შეუძლია თარჯიმნის მოვალეობა იკისროს. განსაკუთრებით ანგარიშგასაწევი იქნება ბატონ არჩილის ან მისი ვაჟიშვილის ბატონ ალექსანდრეს იქ ჩასვლა, რამეთუ მათ დიდ საქმეთა განხორციელება ძალუძთ“ (Кантевер. დასახ. ნაშრომი, „დანართი“, გვ. 54).

¹¹³ 1707 წლის ბოლოს იერუსალიმის პატრიარქის თანამდებობა მძიმედ დაავადებული დოსითეოსის მაგივრად მისმა ახლო ნათესავმა ხრისანთე ნოტარამ დაიკავა.

ანთიმოზ ივერიელი დოსითეოს პატრიარქის გარემოცვის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი გახლდათ. ყმანვილკაცობისას (16 წლის ასაკში) იგი გაიტაცეს თავისი სამშობლოდან და ახლო – აღმოსავლეთში გაყიდეს, რაც ერთობ ხშირი მოვლენა იყო ჩვენი ქვეყნის მაშინდელი მდგომარეობისთვის. ანთიმოზის მომავალი ცხოვრება ისე წარიმართა, რომ ადგილსამყოფელად ბედმა თავდაპირველად იერუსალიმის საპატრიარქო არგუნა, სადაც იგი სასულიერო მოღვაწედ ჩამოაყალიბდა. იერუსალიმის და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოებთან არსებულ სტამბებში იგი სასტამბო საქმესაც ეზიარა. მოგვიანებით მართლმადიდებლური რუმინეთის ქალაქ იაშევში დოსითეოს პატრიარქის მიერ დაარსებულ სტამბაში მან იმდენად წარმატებულ შედეგს მიაღწია, რომ სასტამბო საქმის უბადლო მცოდნედ აღიქმებოდა. ახალგაზრდა ქართველი ღვთისმსახურის სათანადო მონაცემებმა დოსითეოს პატრიარქის ყურადღება მიიპყრო, რომელმაც იგი დაიახლოვა და ნდობით აღჭურვა. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ იგი თარჯიმნის როლში თან ახლდა დოსითეოს პატრიარქს საქართველოში ორჯერ მოგზაურობისას. ამ მოგზაურობის ერთ-ერთ მთავარ მიზანს წარმოადგენდა დამკვიდრებული წესისამებრ ადგილობრივ მოსახლეობაში შეგროვილი თანხის დოსითეოსისთვის გადაცემა, რომელიც განკუთვნილი იყო იერუსალიმის მაშინდელ ხელისუფალთათვის, რათა იქ არსებული ქართული ისტორიული ძეგლების დაცვა და მათ განსაახლებლად ჩასატარებელი სამუშაოები უზრუნველყოფილიყო. ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებობს აგრეთვე მოსაზრება იმის შესახებ, რომ დოსითეოს პატრიარქის მეორე მოგზაურობისას (1681 წ.), როდესაც მას თარჯიმნის როლში ისევ ანთიმოზ ივერიელი ახლდა, ამ უკანასკნელს მაშინ შესაძლებლობა მიეცა არა მხოლოდ პირადად გასცნობოდა ქართლის სამეფო ოჯახის წევრებს, არამედ, შესაძლოა, თბილისში სტამბის დაფუძნების იდეა მათთვის სწორედ ანთიმოზ ივერიელს შთაეგონებინა¹¹⁴. ასეთი სავარაუდო მოსაზრება, როგორც ჩანს, დასაშვებია, თუმცა მაშინ ქართველ მოღვაწეთა ურთიერთობაში იერუსალიმის საპატრიარქოსთან საკითხი თბილისში სტამბის დაარსების შესახებ არ წამოჭრილა.

მომდევნო წლებში ანთიმოზ ივერიელმა, რომელიც დოსითეოს პატრიარქმა 1682 წელს ვლახეთის სტამბის ხელმძღვანელად დანიშნა, სახელი გაითქვა როგორც ახლო-აღმოსავლეთში, ბალკანეთსა და ნაწილობრივ რუსეთშიც დიდძალი მართლმადიდებლური ნაბეჭდი ლიტერატურის გამომცემელმა. ანთიმოზმა რუმინეთი მეორე სამშობლოდ აღიქვა და ამ ქვეყნის კულტურისა და ეკლესიის გამოჩენილ მოღვაწედ ჩამოაყალიბდა. მას ღრმა ცოდნა ჰქონდა ღვთისმეტყველებაში, გარდა ამისა, შესანიშნავი მხატვარი და მძერწავი იყო, სასტამბო საქმის დიდი ხელოვანი (კალიგრაფი, ქსილოგრაფი, გრავეორი), იგი აგრეთვე აღმოსავლური და სლავური ენების მცოდნედ ითვლებოდა. ანთიმოზის საგანმანათლებლო მოღვაწეობამ კეთლისმყოფელი გავლენა იქონია არაერთი ხალხის კულტურულ განვითარებაზე, განსაკუთრებით რუმინელი და ქართველი ხალხებისა (ამ უკანასკნელს კი თვითონ წარმოადგენდა). საკმარისია ითქვას, რომ 1692-1715 წწ. ანთიმოზმა ბუქარესტში, რიმნიკში, იასაში, ტარგოვიცესა და სხვა ქალაქებში 50 სახელწოდების წიგნი გამოაქვეყნა ბერძნულ, არაბულ, რუსულ და სხვა სლავურ ენებზე.

ეჭვგარეშეა, რომ პატრიარქი დოსითეოსი ერთ-ერთ თავის წერილში მოსკოვის პატრიარქის ადრიანესადმი (ბუქარესტიდან, 1698 წ.) ანთიმოზ ივერიელს გულისხმობდა, თუმცა მის სახელს არ ასახელებდა, სადაც ხაზს უსვამდა მის განსაკუთრებულ დამსახურებას მართლმა-

¹¹⁴ შ. კურდელაშვილი. ქართული სტამბის ისტორიიდან. თბილისი, 1959, გვ. 16.

დიდებლური შინაარსის წიგნის ბეჭდვის განვითარებაში: „ახლახან (ქალაქ) იაშევში დავბეჭდეთ გვარიანი წიგნი ლათინელთა წინააღმდეგ – ატყობინებდა დოსითეოსი, – რომელსაც სხვა წიგნებთან ერთად ოცდაათიოდე ცალს ვეცდებით თქვენს ნეტარებას გადმოვუგზავნოთ. აქ, ვლახეთში, ქრისტესმოყვარული ვოევოდა ათასობით წიგნს ბეჭდავს, რომლებიც მართლმადიდებლურ აღსარებას შეიცავენ“¹¹⁵.

რუმინეთის ეკლესიისა და ბეჭდვითი საქმის სწორედ ამ ცნობილ მოღვაწესთან და წარმოშობით თავის თანამემამულესთან დაამყარა კავშირი ქართლის მმართველმა ვახტანგ VI-მ, როდესაც პირველი ქართული სტამბის დასაფუძნებლად თბილისში სათანადო საფუძველი მომზადდა. ანთიმოზ ივერიელი თავისი სამშობლოს მონოდებას მყისიერად გამოეხმაურა და იქ, როგორც უკვე აღინიშნა, თავისი ერთ-ერთი საუკეთესო მოწაფე, წარმოშობით უნგრეთელად, მიხეილ იშტევანოვიჩი წარგზავნა. ამ უკანასკნელის თბილისში ჩამოსვლისათვის ქალაქის ცენტრალურ უბანში, სიონისა და ანჩისხატის ეკლესიებს შორის, სტამბისათვის 10-ოთახიანი ნაგებობა აღიმართა. რუმინელმა მესტამბემ თავისი ქართველი მოწაფეების დახმარებით ამ შენობაში თან ჩამოტანილი საბეჭდი მოწყობილობა დააყენა, ქართული ანბანის ნაირსახეობათა შრიფტები ჩამოასხა და იქვე დაამზადა სასტამბო საქმისათვის საჭირო ხელსაწყოები. თბილისის სტამბაში დაბეჭდილი პირველი სამი წიგნი 1709 წელს გამოქვეყნდა¹¹⁶.

ახალდაარსებულ თბილისის სტამბაში ვახტანგის მიერ გამოქვეყნებული წიგნებისათვის (1709-1722 წწ.) თანდართულ ე.წ. ანდერძებში იგი არაერთხელ აღნიშნავდა, რომ ქართულ სულიერ ცხოვრებაში მიღწეული ეს დიდი წარმატება უშუალოდ უკავშირდებოდა მისი სამეფო ოჯახის ღირსეული წევრების მიზანდასახულობასა და სათანადო პრაქტიკულ საქმიანობას: „მე, გვარტომობით ძირმოდგმით დავითიანმან, ძის ძემან სახელგანთქმულის მეფის ვახტანგისამან, ძმის წულმან ქებულის მეფის არჩილისამან და დიდად სახელოვანის ქართველთა მეფის გიორგისამან, ძემან დიდად პატიოსნისა ლევანისამან და გამგებელმან ქართლისამან, ბატონიშვილმან ვახტანგ მოვიყვანე მესტამბე ვლახეთით და გავაკეთე სტამბა სახსრად სულთა წინათქმულთა მეფეთა და მამისა და დედისა ჩემისა...“¹¹⁷.

ვახტანგ ლევანის ძის მიერ თბილისის პირველ სტამბაში გამოქვეყნებული წიგნები ყურადღებას იმსახურებენ პირველყოვლისა მათი შინაარსობრივი შერჩევის მიხედვით. განსაკუთრებით ის გარემოებაა აღსანიშნავი, რომ ბიბლიური და საეკლესიო შინაარსის წიგნების გარდა აქ დღის სინათლე ბეჭდური სახით პირველად იხილა ქართული ლიტერატურის ისეთმა შედეგმა, როგორიცაა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“ (1712 წ.), აგრეთვე ორიგინალურმა სახელმძღვანელომ „სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღვარსა სწავლება მოწაფისა“ (1711 წ.), მეცნიერული შინაარსის შემცველმა „ქმნულების ცოდნის წიგნმა“ (1721 წ.) და სხვ. უმეტესი ნაწილი ვახტანგის მიერ გამოცემული წიგნებისა მხედრული შრიფტითაა დაბეჭდილი, რომელიც ნაწილობრივ სასულიერო შინაარსის წიგნებშიც არის გამოყენებული.

ამასთან ერთად ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ „ვახტანგის სტამბის წიგნების შრიფტი და მთელი მხატვრულ-ტექნიკური გაფორმება იმდენად მაღალ დონეზეა შესრულებული, რომ

¹¹⁵ Каптерев Н.Ф. *Сношения Иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669-1707гг.)*. М., 1891. С.81; Приложения. С.24.

¹¹⁶ ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია. თბილისი, 1941. ტ. 1, გვ. 9-13. თბილისის პირველმა სტამბამ მცირე წყვეტილებით იარსება 1709 წ-დან 1723 წ-მდე. ამ ხნის განმავლობაში მასში 20 წიგნი გამოქვეყნდა, მათ შორის ოთხი ორჯერ დაიბეჭდა. ყველა გამოცემა გრავიურებითაა ილუსტრირებული და შესანიშნავადაა გაფორმებული. განსაკუთრებით გამოირჩევა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“ (1712 წ.).

¹¹⁷ ქრ. შარაშიძე. პირველი სტამბა საქართველოში (1709-1722). თბ., 1955, გვ. 182.

მიუწვდომელ იდეალად ხდება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, როგორც საქართველოში, აგრეთვე რუსეთში მოწყობილი ქართული სტამბებისთვის. მორიგი ისტორიული კატასტროფა ბოლოს უღებს ვახტანგის გაბედული ნოვატორობით დაარსებულ პირველ სტამბას თბილისში. 1723 წლიდან ვიდრე 1748 წლამდე საქართველოში შეუძლებელი ხდება ორგანიზებული კულტურული საქმიანობის წარმოება. ამ წლებში საქართველო ჰკარგავს არა მარტო პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას და ნანგრევებად ქცეულ კულტურულ ცენტრს – თბილისს, არამედ მთელ განათლებულ თაობას (1400 კაცი), რომელიც ვახტანგთან ერთად გადაიხვეწება რუსეთში 1724 წ. მათ შორის არიან ს.ს. ორბელიანი და მისი ძმები, სხვათა შორის, სტამბის ცნობილი მოღვაწე ნიკოლოზ ორბელიანი – ტფილელი, ვახუშტი, იოსებ სამებელი და სხვ.¹¹⁸

ზემოთ ერთობ ზოგადად მოცემულ მიმოხილვას თბილისის პირველი სტამბის გამოცემათა შესახებ ნაწილობრივ ავსებს უკვე მოხსენიებული შვედი მეცნიერისა და მოგზაურის მიკაელ ენემანის მიერ ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებში მოგზაურობისას დაფიქსირებული ზოგიერთი დაკვირვება თბილისის პირველ სტამბაში განხორციელებულ ცალკეულ გამოცემებზე. საინტერესო პირველყოვლისა ის გახლავთ, რომ მ. ენემანის აღმოსავლეთში მოგზაურობა დაემთხვა თბილისში პირველი სტამბის ამოქმედებას და რომ თავისი მოგზაურობის აღწერაში მან ამ ფაქტს არა თუ გვერდი არ აუარა, არამედ მნიშვნელოვანი ადგილი დაუთმო და ქართულ ისტორიოგრაფიას საგულისხმოდ ინფორმაცია შემოუწვდის. მის მიერ მოწოდებულმა ცნობებმა ქართული კულტურის ისტორიაში მომხდარი ორი უმნიშვნელოვანესი მოვლენა – 1705 წ. მოსკოვში „დავითის“ და 1709 წ. თბილისში „სახარების“ გამოქვეყნება გარკვეული აზრით ურთიერთდაკავშირა და, თუ გნებავთ, ურთიერთშემავსებელიც გახადა, რადგან ორივე ეს ფაქტი, როგორც უკვე აღინიშნა, ვახტანგ V-ის სამეფო კარზე მიღებული გადაწყვეტილების შედეგს წარმოადგენდა. შევეცდებით ზოგიერთი ჩვენი დაკვირვება აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით კონკრეტულ წყაროებზე დაყრდნობით გადმოვცეთ. მათ შორის უმთავრესი გახლავთ შვედი მკვლევარის ერიკ გრენის პუბლიკაცია მიკაელ ენემანის ბიოგრაფიისა და აღმოსავლეთის ქვეყნებში მისი მოგზაურობის შესახებ¹¹⁹.

მიკაელ ენემანი თავის შესანიშნავ დაკვირვებებსა და ჩანახატებს დღიურში და მეგობრებთან მიმოწერაში აფიქსირებდა. სწორედ ამ წყაროებმა შემოგვინახა მისი მეტად საინტერესო ჩანაწერები ზოგადად საქართველოს ისტორიული წარსულისა და ცოტა ხნის წინ მის დედაქალაქში პირველი სტამბის ამოქმედების შესახებ, ისევე როგორც მისი გამოცემების ცალკეულ ნიმუშებზე. რადგან ეს სტამბა იმავდროულად მთელ ახლო აღმოსავლეთსა და წინა აზიაში კულტურის ამ პროფილის პირველ დაწესებულებად ითვლებოდა, მ. ენემანმა არ დააყოვნა თავის ჩანაწერებში ეს ფაქტი საგანგებოდ აღენიშნა. საერთოდ შვედი აღმოსავლეთმცოდნის მისწრაფება მკითხველისათვის, საქართველოს შესახებ საინტერესო ინფორმაცია მიეწოდებინა, ჩვენი დაკვირვებით, შედეგი იყო შვედეთში მისი მჭიდრო შემოქმედებითი ურთიერთობისა დატყვევებულ ალექსანდრე ბაგრატიონთან. შევეცდებით აგრეთვე შვედი მეცნიერის ბიოგრაფია შევავსოთ ცალკეული მონაცემებით, რაც აღმოსავლეთის ქვეყნებში მის მოგზაურობასაც ნათელს მოჰფენს.

მიკაელ ენემანის შესახებ ერიკ გრენის ზემოთ მითითებული სტატიიდან ვგებულობთ, რომ გერმანიაში ყოფნის შემდეგ შვედმა მეცნიერმა გეზი აღმოსავლეთის ქვეყნებისკენ აიღო. შვე-

¹¹⁸ ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია. თბილისი, 1941, გვ. IX.

¹¹⁹ Green E. Bidrag till Michael Enemans biografi. Studier och Bokförvärv//Donum Grapeanum. Acta Bibliothecae Roy. Universitatis Upsaliensis. 1945. Vol. V.

დეთიდან გამგზავრების წინ ასაკით უფროსმა მეგობრებმა და დამრიგებლებმა მას პირობა ჩამოართვეს, რომ ყოველივე საინტერესო მოვლენის შესახებ, განსაკუთრებით მეცნიერებისა და ლიტერატურის სფეროში, თავის შთაბეჭდილებებს მათ გაანდობდა, რასაც მოგზაური კეთილსინდისიერად ასრულებდა არა მხოლოდ თავისი მომავალი სიმამრის ულოფ რიუდ-ბეკ-უმცროსის მიმართ, ვისაც „ენებს შორის ნათესაობრივი კავშირის შესახებ“ ცნობებს აწვდიდა, არამედ ერიკ ბენსელიუსის მიმართაც, რომელსაც, როგორც ე. გრენი აღნიშნავდა, „თვალნათლივ... ჰქონდა დავალებული ენემანისთვის შეეტყობინებინა ცნობები ახალგამოცემული ლიტერატურის შესახებ“¹²⁰. როგორც ჩანს, მატერიალურად ხელმოკლე ახალგაზრდა მეცნიერისათვის ეულად მოგზაურობა ბევრ სირთულესთან იყო დაკავშირებული, რის გამო იგი „1707 წ. 26 ივნისს კარლოს XII-ის შტაბს შეეკედლა როგორც სამეფო კარისა და საველე კონსისტორიის ნოტარიუსი (პროტოკოლისტი)“¹²¹. მეფესთან სიახლოვემ, რომელსაც არ შეეძლო თავისი ახალი ხელქვეითის განსწავლულობისათვის ანგარიში არ გაენია, ხელი შეუწყო იმას, რომ ენემანი, სამეცნიერო ხასიათის დავალებებთან ერთად, მაგალითად, „გარკვეულიყო ბერძნულ და თურქულ რელიგიებში, აგრეთვე თურქულ და არაბულ ენებში“¹²², მას შესაძლებლობა მიეცა პირადად მისთვის საინტერესო შესაბამის საკითხებთან დაკავშირებით ხარჯები სამეფო ხაზინიდან გაეღო. მოგვიანებით, ჩვენი აზრით, ამ შესაძლებლობამ მას იმის საშუალებაც მისცა, რომ ფასეული წიგნები და ხელნაწერები შეეძინა. მოგზაურობიდან შვედეთში დაბრუნებისას მ. ენემანის სამეცნიერო ბაგაჟის უმდიდრესი ნაწილი სწორედ შეძენილი ლიტერატურა იყო. მაგრამ მოგზაურობის დაწყებამდე იგი კარლოს XII-ის ჯართან ერთად გადაადგილდებოდა, მასთან ერთად განვლო გზა პოლტავიდან თურქეთის ქალაქ ბენდერამდე. მოგვიანებით იგი კონსტანტინოპოლში მ. ნოიგებაუერის ხელმძღვანელობით არსებულ შვედეთის მისიის წინამძღვრად („მქადაგებლად“) დაინიშნა, აქ დაიწყო ახალი ეტაპი მ. ენემანის სამეცნიერო ბიოგრაფიისა.

მ. ენემანის კონსტანტინოპოლში სამეცნიერო-საორგანიზაციო საქმიანობის ყველა ასპექტს აქ ვერ შევხებით, ყურადღებას მხოლოდ იმაზე გავამახვილებთ, რაც მ. ენემანისა და ა. ბაგრატიონის კავშირ-ურთიერთობას შეეხება და იმ როლზე მიგვანიშნებს, რომელიც ამ უკანასკნელმა ახალგაზრდა შვედი აღმოსავლეთმცოდნის სამეცნიერო თვალსაწიერის გაფართოებაში შეასრულა. ამ თვალსაზრისით, პირველყოვლისა, ყურადღებას იქცევს მ. ენემანის წმინდა ათონის მთაზე გამგზავრება. ეს მოგზაურობა შედგა თურმე უფრო ადრე (1707 წ.), ვიდრე შვედი სწავლული კონსტანტინოპოლში დაფუძნდებოდა. არ არის გამორიცხული, რომ თვით იდეა ათონის მთაზე გამგზავრებისა მ. ენემანს ალექსანდრე ბაგრატიონმა შთააგონა, რომელმაც, ბუნებრივია, კარგად იცოდა, რომ იქ ქართული განმანათლებლობის დიდი კერა – ივერიის პორტაიტული მონასტერი არსებობდა. შვედ აღმოსავლეთმცოდნეს უეჭველად დააინტერესებდა ის, რომ ათონზე ექვთიმე და გიორგი მთანმინდელებმა ქართულ ისტორიაში განთქმული საღვთისმეტყველო სკოლა დააარსეს, რომლის წარმომადგენლებმა ქართული სასულიერო ლიტერატურის ნიმუშების შექმნასთან ერთად ქართულ ენაზე თარგმნეს ზოგადად საქრისტიანო ლიტერატურის რიგი უნიკალური ძეგლებისა: ცნობილია, რომ მათი დედნების დაკარგვის გამო შინაარსი ამ ნაშრომებისა ქართული თარგმანების მეშვეობით იქნა აღდგენილი.

¹²⁰ Gren E. Op. cit. P. 448.

¹²¹ Ibid. P. 449.

¹²² Ibid. P. 451.

ცნობებს ათონზე არსებული ქართული ლავრის შესახებ და იქ დაცული „სასწაულმოქმედი ივერიის ღვთისმშობლის ხატის“ პოპულარობას ქრისტიანულ სამყაროში ასევე შეეძლოთ მ. ენემანი მათ სანახავად განეწყოთ ჯერ კიდევ აღმოსავლეთის ქვეყნებში მის გამგზავრებამდე. მაგრამ დამოუკიდებლად ამ მოსაზრების მართებულობისაგან, მ. ენემანს ათონის მთაზე ყოფნის შემდეგ, როგორც ე. გრენი აღნიშნავს, ინტერესი გაუღვივდა ისტორიისადმი, ენისა და ლიტერატურისადმი, ბერძენი და ზოგიერთი სხვა ხალხის მიმართ, ვინც ქრისტიანობას ბიზანტიის მემკვიდრეობით ეზიარა, მათ შორის სომხებისა და ქართველების მიმართ. ამ გარემოებამ ხელი შეუწყო შვედი მეცნიერის შედარებით ხშირ კონტაქტებს ბერძენ იერარქებთან თურქეთის დედაქალაქში – კონსტანტინოპოლისა და იერუსალიმის პატრიარქებთან, რომლებსაც იქ თავისი რეზიდენციები ჰქონდათ. „პირველის, ათანასეს მიმართ, – როგორც ე. გრენი აღნიშნავდა, – ენემანი ნაკლები პატივისცემით იყო გამსჭვალული, თუმცა მისი ასეთი დამოკიდებულება ზედმეტად მკაცრი ჩანდა. მით უფრო სასარგებლო იყო მისი მეგობრობა მეორესთან – ხრისანთე ნოტარასთან. ეს უკანასკნელი საპატიო ბერძნულ ოჯახს ეკუთვნოდა და დიდი პატრიარქის დოსითეოს იერუსალიმელის დისშვილი იყო, რომლის მემკვიდრე გახდა და მისი თხოვრებები გამოაქვეყნა. პირველდაწყებითი განათლება ხრისანთემ თავის ბიძასთან მიიღო, ხოლო შემდეგ იტალიაში გაემგზავრა, სადაც პადუას უნივერსიტეტში სწავლობდა. 1700 წ. მან მსოფლიოს რუკა გამოაქვეყნა. შემდეგ ხრისანთე პარიზში გაემგზავრა, სადაც ასტრონომიასა და მათემატიკას სწავლობდა. იქიდან დაბრუნების შემდეგ, 1702 წ. იგი კესარიის მიტროპოლიტი, ხოლო 1707 წ., ბიძის გარდაცვალების შემდეგ, – იერუსალიმის პატრიარქი გახდა... რადგან ენემანმა მასში სულიერად ახლომდგომი ადამიანი ამოიცნო, მათი მეგობრული ურთიერთობა მეტად მჭიდრო აღმოჩნდა. განსაკუთრებით ფასეული იყო ის, რომ პატრიარქმა ენემანს აჩუქა წიგნები, რომლებიც 1682 წ. დოსითეოსის მიერ შექმნილი ვლახეთის სტამბაში დაიბეჭდა. ამ სტამბის შესახებ ენემანი გვაცნობებს, რომ მისი საწყისი მოლდავეთის იასაში დაიდო, სადაც ლიტერები ვენეციიდან იყო მიღებული. იქ დაბეჭდილი ნაშრომები სხვადასხვა ადგილებში გაავრცელეს: გარდა იასისა აგრეთვე რიმნიკში, ბუქარესტში და ტარგოვიცეში. თხოვრებებმა, რომლებზეცაა საუბარი, ენემანის ცხოველი დაინტერესება გამოიწვიეს, და იგი ხშირად იხსენებს მათ თავის წერილებში. თვალნათლივი იყო, რომ ხრისანთე ენემანისათვის ბერძნული ეკლესიის შესახებ ინფორმაციის მთავარ წყაროს წარმოადგენდა“¹²³. როგორც ირკვევა, მ. ენემანმა თავის ჩანაწერებში დააფიქსირა მეტად საინტერესო ინფორმაცია არა მხოლოდ ბერძნული ეკლესიის, არამედ კავკასიაში ერთ-ერთი ყველაზე უძველესი ქართული ეკლესიის შესახებაც, ქართლის სამეფოს დედაქალაქში ახალდაფუძნებული პირველი ეროვნული სტამბის შესახებ ცნობების ჩათვლით. სტამბის შექმნა შესაძლებელი გახდა ქმედითი დახმარების შედეგად, რომელიც ამ უმნიშვნელოვანეს საქმეს გარდაცვლილმა და მისმა შემცვლელმა იერუსალიმის პატრიარქებმა და, განსაკუთრებით, მათთან მეტად დაახლოვებულმა ვლახეთის არქიეპისკოპოსმა (შემდეგ მიტროპოლიტმა) ანთიმოზ ივერიელმა აღმოუჩინეს. საქართველოში ამ ფასდაუდებელი ღონისძიების განხორციელებამ ხელი შეუწყო ქრისტიანული პოზიციების გამყარებას კავკასიაში, ისევე როგორც სასულიერო და საერო ლიტერატურის ტრადიციების აღორძინებასა და განმტკიცებას.

XVIII საუკუნის დამდეგის საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარი ეს მნიშვნელოვანი მოვლენა, შვედი სწავლული მოგზაურის ყურადღების ობიექტად ქცეულა. ე. გრენი ერთობ ძუნწად, მაგრამ მ. ენემანის სიტყვებით გადმოსცემს ამ უკანასკნელის საინტერესო

¹²³ Ibid. P. 458-459.

ცნობებს თბილისში პირველი სტამბის დაფუძნების შესახებ: „არჩილ მეფის ძმისშვილი ვახტანგ VI საქართველოში მამინ მეფობდა, როდესაც ენემანი კონსტანტინოპოლში იყო: (ქართლის მმართველი) ლიტერატურით იყო დაინტერესებული და თავის ქვეყანაში სტამბა დააარსა. ამ ვახტანგთან კავშირი დაამყარეს იერუსალიმის პატრიარქებმა და ბერძენი ღვთისმსახური თეოდოროსი 1711 წ. თბილისში გაგზავნეს. იქიდან დაბრუნების შემდეგ იგი პატრიარქ ხრისანთეს მდივანი გახდა, ხვდებოდა ენემანს და მას საქართველოს შესახებ გადასცა ზოგიერთი ცნობა, რომლებიც ამ უკანასკნელმა უბის წიგნაკში ჩაიწერა. ასევე ეკითხებოდა ენემანი ქართული ეკლესიის შესახებ ანტიოქიის პატრიარქს კირილეს, რომელსაც დამასკოში შეხვდა“¹²⁴.

არ შეიძლება გაკვირვებას არ იწვევდეს შვედი მოგზაურის მიერ საქართველოს შესახებ ინფორმაციის მისაღებად ასე შეუცდომლად მიკვლეული მისამართები: ივერიის პორტაიტის მონასტერი ათონის მთაზე და მისი სწავლული ბერები; კონსტანტინოპოლისა და იერუსალიმის პატრიარქები დოსითეოსი და ხრისანთე, რომლებიც ქართლის ბაგრატიონებთან მიმონერიოთაც იყვნენ დაკავშირებული და მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ქართული წიგნის ბეჭდვის განვითარების საქმეში; ანტიოქიის პატრიარქი კირილე, ბუნებრივია, შეავსებდა ცნობებს ქართული ეკლესიისა და მისი ავტოკეფალიის შესახებ, დაბოლოს, სინას მთაზე არსებული ცნობილი სავანე, სადაც მ. ენემანმა აღმოსავლეთის ქვეყნებში თავისი მოგზაურობის დასასრულს „ოთხკვირიანი ექსკურსია ჩაიტარა“¹²⁵ და სადაც დღემდე ინახება თავისი სიძველით უნიკალური ქართული ხელნაწერები, რომლებსაც შვედი სწავლულის შემდეგ არაერთი ქართველი ლინგვისტი და ისტორიკოსი გაეცნო¹²⁶.

საფიქრებელია, რომ მ. ენემანი ქართველოლოგიურ პრობლემატიკას ზოგადად გაცნობილი იყო აღმოსავლეთის ქვეყნებში მოგზაურობამდე, რაც, ცხადია, უნდა მივანეროთ მის ურთიერთობას ალექსანდრე ბაგრატიონთან. უფრო მეტიც, ირკვევა, რომ მისი კავშირ-ურთიერთობა ქართველ ბატონიშვილთან მხოლოდ ი. სპარვენფელდის თაოსნობით არ ხორციელდებოდა. ამ ურთიერთობაში დიდ როლს თამაშობდა ევროპის სამეცნიერო წრეებში კარგად ცნობილი აღმოსავლეთმცოდნე იოვ ლუდოლფიც (1624-1704), რომელთანაც მ. ენემანს მუდმივი მიმონერა ჰქონდა: ამ უკანასკნელმა, მაგალითად, დაწვრილებით შეატყობინა ი. ლუდოლფს თავისი მოგზაურობისა და, კერძოდ, იერუსალიმში ყოფნის შესახებ, იქაურ შეხვედრებსა და საუბრებზე ლინგვისტურ და სხვა სამეცნიერო თემების ირგვლივ. უდავოდ საინტერესოა ამასთან დაკავშირებით იმ ფაქტის აღნიშვნა, რომ ალექსანდრე ბაგრატიონსა და იოვ ლუდოლფს პირადი ნაცნობობა აკავშირებდა იმ დროიდან, როდესაც ქართველი ბატონიშვილი ჰააგაში საარტილერიო საქმეს ეუფლებოდა. ამ ფაქტს შვედი მკვლევარის ულა ბირგეგორდის დაკვირვებით, გვიდასტურებს ი. სპარვენფელდი, რომელსაც თავის ცნობილ „დღიურში“ შემდეგი ჩანაწერი აქვს გაკეთებული: „ალექსანდრე ბაგრატიონი 1697 წელს, როგორც ჩანს, ჰააგაში იყო, ლუდოლფი მას იქ ხვდებოდა“¹²⁷. სხვა იმდროინდელ ევროპელ სწავლულთა შორის, ვისთანაც პირდაპირი, ან ვინმეს მეშვეობით ურთიერთობა ჰქონდათ როგორც ალექსანდრე ბაგრატიონს, ისე მის შვედ მეგობრებსა და კოლეგებს – ი. სპარვენფელდს, უ. რიუდბეკ-უმ-

¹²⁴ Ibid. P. 461-462.

¹²⁵ Ibid. P. 470.

¹²⁶ როგორც ცნობილია, 1902 წ. სინას მთაზე ძველი ქართული ხელნაწერების გაცნობის მიზნით ექსპედიცია განხორციელდა ქართული მეცნიერების გამოჩენილ მოღვაწეთა, აკადემიკოსების ნ. მარისა და ივ. ჯავახიშვილის მონაწილეობით. სინას მთაზე დაცული ქართული ხელნაწერების აღწერილობა გამოქვეყნდა 2006 წელს ათენში.

¹²⁷ Биргегорд У. Ю. Г. Спарвенфельд и его лексикографические труды. С.182.

ცროსს, მ. ენემანსა და სხვებს, უნდა მიეუთითოთ აგრეთვე „ცნობილი აღმოსავლეთმცოდნე ა. რელანდი“, რომელმაც მ. ენემანს ჰოლანდიაში ყოფნისას თავისი ნაშრომები აჩუქა, მათ შორის ახალგამოცემული წიგნი „პალესტინა, ილუსტრირებული ძველი ძეგლებით“¹²⁸.

შემდეგ ე. გრენი ერთობ მოულოდნელ ცნობას გვანვდის იმის შესახებ, რომ წიგნებს შორის, რომლებიც მ. ენემანმა მოგზაურობის შემდეგ შვედეთში ჩაიტანა, იყო აგრეთვე თბილისის ახალდაფუძნებულ სტამბაში დაბეჭდილი წიგნიც: „უტრეხტის გარდა ენემანი ამსტერდამშიც იყო. აქ იგი შეხვდა ინგლისელ დამოუკიდებელ მეცნიერს ჯ. ჩემბერლენს, რომელსაც აჩვენა ეგზემპლარი ქართული თხზულებისა „პედაგოგია“, მასზე ქვემოთაც გვექნება საუბარი. ამ წიგნიდან ჩემბერლენმა თავისი კრებულისათვის, რომლის სათაურია: „თითქმის ყველა ეროვნების ღვთის სადიდებელი ლოცვა სხვადასხვა ენებზე“, რომელიც 1715 წ. გამოქვეყნდა ამსტერდამში, ამოიწერა „მამაო ჩვენო“ ქართულ ენაზე „ხუცურის“ ასოებით¹²⁹... ამსტერდამიდან გამგზავრებული ენემანი დევენტერშიც შეჩერდა, სადაც ისტორიკოსი და ანტიკვარი გ. კუპერი იწახულა“¹³⁰. ერიკ გრენმა თავის გამოკვლევაში საფუძვლიანი დამატებითი ცნობები შეგვატყობინა თბილისის სტამბის XVIII ს. 10-იანი წლების დამდეგის არა მხოლოდ ერთი, არამედ ორი უნიკალური გამოცემის შესახებ. მათზე საუბარია ე. გრენის გამოკვლევის იმ ნაწილში, სადაც ყურადღება გამახვილებულია ენემანის მიერ შვედეთში ჩატანილ იშვიათ წიგნებზე, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი უპსალის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკამ შეიძინა¹³¹, ხოლო მეორე ნაწილი წიგნის აუქციონებზე გაიყიდა და ამრიგად ნაწილობრივ დაიკარგა, ან მოგვიანებით ლინჩოპინგის საქალაქო ბიბლიოთეკაში აღმოჩნდა. სამწუხაროდ, ზემოთ მითითებული ორივე ქართული წიგნიც დაიკარგა, რომელთა შესახებ ე. გრენი, კერძოდ, შემდეგს მოგვითხრობს: «ბევრად უფრო დიდ ინტერესს იწვევს ენემანის მიერ ჩამოტანილი მეორე (ქართული) წიგნი, რომელიც ახლა დაკარგულად ითვლება. „ბენსელიუსის ნუსხაში“... ერთადერთი წიგნი 160 ზომისა მითითებულია როგორც „მადლიერება ღვთისმშობლისადმი“ (ან „ქებათაქება ღმერთისმიერს“...), მისი ავტორია ვახტანგი¹³², გამოცემულია საქართველოში 1711 წ. ეს ვახტანგი ბიძაშვილი იყო ქართველი ბატონიშვილისა, რომელიც ტყვედ იქნა აყვანილი ნარვასთან მოსკოვიტების დამარცხებისას და შვედეთში 1700 წლიდან იმყოფებოდა¹³³. იერუსალიმის პატრიარქმა ხრისანთემ ეს იშვიათი მინიატურული წიგნი პროფესორ მ. ენემანს კონსტანტინოპოლში აჩუქა 1712 წ. აგვისტოში, მისი დაბეჭდვიდან რამდენიმე დღის შემდეგ, რაც წიგნის გარეკანზე თავისი ხელით მიუთითა ან გარდაცვლილმა ენემანმა. ბენსელიუსმა თავისი ბიბლიოთეკის წიგნების ნუსხაში (იხ. გვ. 111) იგი შემდეგნაირად დაასათაურა: „24 საგალობელი („დაუჯდომელი“ – ჯ. ვ.) ჩვენი უწმინდესი ღვთისმშობლისადმი, რომელიც დაიბეჭდა 1711 წელს თბილისში მიხეილ იშტვანოვიჩის მიერ (უიშვიათესი წიგნია)“. ეს წიგნი ახლა ვეღარ დაიძებნება. ლინჩოპინგის ოლქის ბიბლიოთეკარი ნ. გუბომი – როგორც

¹²⁸ Gren E. Op. cit. P. 478-479.

¹²⁹ Chamberlayn J. Oratio dominica in diversas omnium fere gentium linguas versa... Amsterdam. 1715. P. 13, 16, 17.

¹³⁰ მ. ენემანის ამ ვიზიტის შესახებ გ. კუპერმა 1714 წ. 12 აგვისტოთი დათარიღებულ თავის წერილში სწავლულ აბატ ჟ. პ. ბინიონს მოუთხრო (იხ.: გ. კუპერი. კრიტიკული, ისტორიული, ლიტერატურული... წერილები. ამსტერდამი. 1724, გვ. 337). წერილი გადაბეჭდილია „შვედურ ბიბლიოთეკაში“, №3, გვ. 337.

¹³¹ ამ წიგნების აღწერილობა შედგენილია ე. ბენსელიუსის მიერ (იხ. UUB-ის არქივი: E5. გვ. 62 და სხვ.).

¹³² ტექსტში შეცდომით მითითებულია „ბაკტან“ (იხ.: Green E. Op. cit. P. 490).

¹³³ ალექსანდრე ბაგრატიონისა და ვახტანგ VI-ის ნათესაობრივი ურთიერთობის ასეთი დეტალის („ბიძაშვილები“) ცოდნა, როგორც „ბენსელიუსის ნუსხაშია“ აღნიშნული იმ მონაცემების საფუძველზე, რომელიც მას მ. ენემანისაგან ჰქონდა მიღებული, უდავოდ გვაფიქრებინებს, რომ ამ უკანასკნელს ასეთი ცნობები მხოლოდ ალექსანდრე ბატონიშვილისაგან შეეძლო მიეღო.

ე. გრენი აღნიშნავს, – იმდენად თავაზიანი აღმოჩნდა, რომ ჩემთვის (ამ წიგნის) გულდაგულ მოძებნას შეეცადა, მაგრამ უშედეგოდ; როგორც ჩანს მისი წინამორბედი კ. მ. სტენბოკიც ასევე წარუმატებლად ეძებდა მას. ცხადია, რომ ეს წიგნი ხუცესმა თეოდოროსმა ჩაიტანა კონსტანტინოპოლში, სადაც ის თბილისიდან 1711 წ. ივლისში დაბრუნდა თანახმად თვით ენემანის ჩანაწერისა. თავის უბის წიგნაკში იგი იმავდროულად რალაც საჩუქარს ახსენებს (რაც, ალბათ, მისთვის ამ წიგნის ჩუქებას გულისხმობდა – ჯ. ვ.). მაგრამ ეს რა წიგნია?»¹³⁴ – სვამს კითხვას ე. გრენი და ამასთან დაკავშირებით იქვე ჯ. ჩემბერლენის გამონათქვამზე მიგვანიშნებს (ამ უკანასკნელის ციტირება აქ უფრო საფუძვლიანადაა მოცემული, ვიდრე ე. გრენთან): „ქართული ლოცვა მე ავიღე ქართული წიგნიდან „პედაგოგია“, რომელიც 1711 წელსაა დაბეჭდილი თბილისში მიხეილ იმტევანოვიჩის მიერ¹³⁵. აღმოსავლეთიდან ჩამოტანილი ამ წიგნის შინაარსი ამსტერდამში გამაცნო სახელოვანმა სწავლულმა ბატონმა ენემანმა, იმხანად (სამეფო) კაპელანმა, როდესაც ის შვედეთის მეფის სამსახურში იყო ბენდერაში, ახლა კი უპსალის უნივერსიტეტის აღმოსავლური ენების პროფესორია. ამ ქართულმა ლოცვამ¹³⁶ დიდი სირთულენი გადამალახვინა: ასოები აკურატულად უნდა ყოფილიყვნენ წარმოჩენილნი, ისინი ხომ მთელ ევროპაში თითქმის უცნობნი არიან, თვით სომხებისთვისაც კი“¹³⁷.

ქართული წიგნის „პედაგოგიის“ შესახებ ჯ. ჩემბერლენის ზემოთ მოტანილ გამონათქვამთან დაკავშირებით ე. გრენი ისევ სვამს კითხვას: „ეს იგივე წიგნია, რაც პირველი?“ და აგრძელებს: „ბერძნული სათაურები ხელით რომ არის გაკეთებული და არა დაბეჭდილი, ეს თვალნათელია. ჩვენთვის ცნობილია, რომ მესტამბე მიხეილ სტეფანეშვილი (იმტევანოვიჩი) ვლახეთიდან თბილისში ჩავიდა და იქ დაბეჭდა წიგნი სახელწოდებით „პედაგოგია“¹³⁸, მაგრამ მისი ფორმატი არ არის მითითებული, თანამედროვე პირობებში კი შეუძლებელია თბილისიდან მის შესახებ რაიმე ცნობის მიღება, იმისიც კი, ინახება თუ არა რომელიმე ბიბლიოთეკაში ამ ნაშრომის ეგზემპლარი? ამიტომ დაბეჯითებით ვერ ვერ ვიტყვით რამდენ წიგნზე გვაქვს საუბარი. ერთზე თუ ორზე. ლინჩოპინგის წიგნი, ვფიქრობ, ლიტურგიკული ჰიმნების, ე.წ. კონდაკების კრებული უნდა იყოს, მაშინ როდესაც „პედაგოგია“ მისი სახელწოდების მიხედვით, ალბათ რალაც კატეხიზმოს მაგვარია, ან დარიგებათა წიგნია [მის შინაარსში ხომ „მამაო ჩვენოც“ შედის, რაზეც ბენსელიუსის დასათაურება არანაირად არ მიუთითებს]“¹³⁹.

ვიდრე მ. ენემანის მიერ აღმოსავლეთიდან შვედეთში ჩატანილი თბილისის პირველი სტამბის უნიკალურ გამოცემათა შესახებ ე. გრენის გამოკვლევიდან ზემოთ დამონშემულ ამონაწერს კომენტარს დაეურთავდეთ, ყურადღება უნდა მივაქციოთ საქართველოსა და ქართველების შესახებ ჯ. ჩემბერლენის ზოგიერთ სხვა გამონათქვამს, რომლებიც დასახელებულ ნაშრომშია მოცემული და ახნა-განმარტებას საჭიროებენ. თავისი ნაშრომის შესავალში იგი სომხეთისა და საქართველოს ისტორიის ზოგად მიმოხილვას იძლევა და, კერძოდ, თავის და-

¹³⁴ Gren E. Op. cit. P. 490-491.

¹³⁵ მიხეილ იმტევანოვიჩი – უნგრელ მესტამბეს ვლახეთიდან, საქართველოში იცნობდნენ აგრეთვე უნგროვლახელი-სა და მიხეილ სტეფანეშვილის სახელით.

¹³⁶ „მამაო ჩვენოც“ ქართული ტექსტი იგულისხმება, რომელიც ჯ. ჩემბერლენის „Oratio dominica...“-ში იყო დაბეჭდილი. თავისი წიგნის შესავალში ჩემბერლენი აღნიშნავდა აგრეთვე: „ქართული საკვირაო ლოცვით ვისარგებლე უგანათლებულესი ლუკასიუსის მანუსკრიპტებიდან და მას ადრინდელზე ბევრად სარწმუნო ტრანსკრიპცია დაეურთე“. (იხ. ჯ. ჩემბერლენის მითითებული ნაშრომის „praefation“, გვ. 13).

¹³⁷ Chamberlayn J. Oratio dominica... P. 12.

¹³⁸ Шаншиев Г.И. Хронологический указатель книг и брошюр, вышедших на грузинском языке. Тбилиси. 1883. С. 15; Хаханов А.С. Очерки по истории грузинской словесности. М. 1901. Вып. 3. С. 367.

¹³⁹ Gren E. Op. cit. P. 491.

კვირებებს გვიზიარებს სომხური და ქართული ენების შესახებ, ორივე ხალხის დამწერლობაზე და სხვ. მაგალითად, მოგვითხრობს-რა ქართული სახელმწიფოს ძლიერების პერიოდზე, ჩემბერლენი აღნიშნავს, რომ შავსა და კასპიის ზღვებს შორის მდებარე, იგი გადაჭიმული იყო ტრაპეზუნდიდან და ერზურუმიდან ვიდრე დიდი მიდიის დედაქალაქ ეკტებანამდე (თანამედროვე ჰამადანი). ასე გრძელდებოდა მანამდე, სანამ ერთმა ხანშიშესულმა მეფემ „ერთიანი საქართველოსი არ დაანანევრა იგი თავის ხუთ შვილს შორის, რომლებიც მაიორატის პრინციპის დაცვით შესაბამისად მონარქები და მთავრები გახდნენ სამ სამეფოსა და სამ სამთავროში“ და სხვ.

აქ ყურადღებას არ გავამახვილებთ ავტორის მიერ ერთიანი საქართველოს დაშლის მთავარი მიზეზების იგნორირებაზე და მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ ჰოლანდიელ ავტორ ოლფერტ დაპერზე დაყრდნობით იგი საუბრობს ქართულ ენასა და დამწერლობაზე, ერთმანეთში ურევს-რა ცნებებს ამ ენის დიალექტებსა და მისი დამწერლობის ნაირსახეობათა შესახებ, იგი მიუთითებს, კერძოდ, რომ ამ ენას „ორი დიალექტი აქვს – ქართული და იბერიული, რომელთაგან ერთი საეროდ იწოდება, ხოლო მეორე – საეკლესიოდ“¹⁴⁰. ავტორი ვერ გარკვეულა იმაში, რომ „ქართული-იბერიული“ (ანუ აღმოსავლურ ქართული კილოკავი) დიალექტი კი არა, არამედ ქართული სალიტერატურო ენის საფუძველია, ხოლო „საეროში“ და „ეკლესიურში“ აქ ქართული ენის დიალექტების ნაცვლად ქართული დამწერლობის ორი ნაირსახეობა სამოქალაქო („მხედრული“) და საეკლესიო („ასომთავრული“ და „ნუსხა-ხუცური“) უნდა იგულისხმებოდეს. ავტორისეულმა ამ ლაფსუსმა თავი იჩინა აგრეთვე მის ნაშრომში „მამაო ჩვენოს“ ქართული ტექსტის ორ ვარიანტად გადმოცემისას – „მხედრული“ შრიფტით, რომელსაც ის „ქართულს“ უწოდებს, და „ნუსხა-ხუცური“ შრიფტით, რომელიც მას „იბერიულად“ მიაჩნია (ორივე შემთხვევაში იდენტური ქართული ტექსტი ლოცვისა ლათინურ ტრანსკრიფციაშიცაა მოცემული).

თავისი ნაშრომის განაკვეთში საქართველოსა და ქართველების შესახებ ჯ. ჩემბერლენი იმავდროულად აღნიშნავს ამ უკანასკნელთა სიმტკიცესა და თანამიმდევრობას სარწმუნოების საკითხში: სომხებისაგან განსხვავებით მათ მართლმადიდებლური სარწმუნოების საფუძვლებისადმი ერთგულება შეინარჩუნეს. მიუხედავად ამისა, ავტორი სინანულით აღნიშნავს, რომ მომრავლდა შემთხვევები, როდესაც ქართველები, რომლებიც ნარსულში ასე თავგამოდებით იცავდნენ თავის სარწმუნოებას, მის მიმართ ერთგვარ ინდიფერენტობასა და რჯულის შეცვლისადმი მიდრეკილებასაც კი ამჟღავნებენ: „ვიდრე ქართველების შესახებ მოთხრობას დავამთავრებდე, არ შემიძლია არ გამოვტყდე ჩემს ჭმუნვარებაში იმის გამო, რომ როდესაც „ისტორიებში“ ვკითხულობ იმის შესახებ, რომ მათ, ვინც სიტყვა სახარება და ქრისტეს სწავლება თითქმის ქრისტიანობის გარიჟრაჟზე შეისისხლხორცეს და იმ დროიდან მოყოლებული ჰყავთ თავისი ეპისკოპოსები, მთავარეპისკოპოსი და პატრიარქი, რომელსაც კათოლიკოსს უწოდებენ, მაჰმადიან მბრძანებელს დაემორჩილნენ და სპარსელებს თავის ხორცს ჩალის ფასად აკვდინებინებენ და, როგორც ამბობენ, თითქოს დღეისათვის ისპაჰანში 20-ათასამდე რჯულისაგან განმდგარი (ქართველი) ცხოვრობს, და იმის შიშიც არსებობს, რომ მთელი ქრისტიანული კოლხეთიც, რომელიც დღეს დიდ გაურკვევლობაშია და ქრისტიანული სარწმუნოების მიმართ დიდ უმეცრებას ამჟღავნებს, მაჰმადიანური ცრურწმენით მოიხიბლება“¹⁴¹.

¹⁴⁰ Chamberlayn J. Oratio dominica... P. 12.

¹⁴¹ Ibid. P. 13. ჯ. ჩემბერლენის ნაშრომიდან მოტანილი ამონაწერები გვაფიქრებინებს, რომ ავტორმა შესაბამისი ინფორმაციით, შესაძლოა, ნაწილობრივ ნ. ვიტსენის ცნობილი ნაშრომის „ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ თათრეთის“ 1705 წ. გამოცემით ისარგებლა.

დავუბრუნდეთ ახლა ე. გრენის ორი ქართული წიგნის შესახებ ზემოთ მოტანილ გამონათქვამს, რომლებიც 1711 წ. თბილისის სტამბაში გამოსცეს და რომლებიც უმაღლესი ადმინისტრაციის წევრმა შეეძღვა. თუ „პედაგოგიის“ სახელწოდებით გამოცემული წიგნის დიდაქტიკურ დანიშნულებას გავითვალისწინებთ, მაშინ დასაშვებად შეიძლება ჩაითვალოს აზრობრივად მისი იდენტიფიცირება ანალოგიური შინაარსისა და ქრონოლოგიურად თბილისის სტამბაში იმავე წელს დაბეჭდილ, მაგრამ სხვა სახელწოდების მქონე გამოცემასთან – „სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღვარსა სწავლება მოწაფისა“, რომლის ავტორად მითითებულია „გერმანე მღვდელმონაზონი“¹⁴². რაც შეეხება მეორე წიგნს, სავარაუდოდ, იმავედროულად, იმავე სტამბაში დაბეჭდილს და თითქმის დასათუთრებულს „მადლიერება ღვთისმშობლისადმი“ (ან „ქებათა ქება ღვთისმშობლისადმი“), ქართული წიგნის ბიბლიოგრაფიის იმ განაკვეთში, რომელიც თბილისის პირველი ქართული სტამბის გამოცემებს ეხება, დამონმებული არ არის¹⁴³. თუ ე. გრენის ინფორმაცია ამ მეორე წიგნის შესახებ სინამდვილეს შეესაბამება, მაშინ, როგორც ჩანს, საქმე გვაქვს თბილისის პირველი ქართული სტამბის ისეთ გამოცემასთან, რომელიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში არ დაფიქსირებულა. ყურადღებას ერთი გარემოება იქცევს: ამ წიგნის აღწერილობაში, რომელიც „ბენსელიუსის ნუსხაშია“ მოცემული, მის ავტორად მითითებულია ვახტანგი, საქართველოს მაშინდელი მმართველი და მომავალი ვახტანგ VI, რაც, ვფიქრობთ, სინამდვილეს არ უნდა შეესაბამებოდეს: ვახტანგი ღვთისმეტყველი არ ყოფილა და ამდენად რელიგიური შინაარსის წიგნის შეთხზვა, მით უმეტეს, ღვთისმშობლისადმი მიმართული ქებათაქებისა, ჩვენი აზრით, მისთვის მარტივი არ იქნებოდა. საფიქრებელია, რომ აქ შეცდომაა დაშვებული, რომელიც, შესაძლოა, იმ ფაქტს უკავშირდება, რომ ხშირ შემთხვევაში ამ სტამბაში გამოცემული წიგნების თავფურცელზე ვახტანგი მითითებული იყო როგორც ამ სტამბის დაფუძნების ინიციატორი, რასაც ნაკლებ გათვითცნობიერებული მკითხველი (თუნდაც მაშინ კონსტანტინოპოლში მცხოვრები ქართველი) ამ ნიუანსს ვერ გაითვალისწინებდა და ვახტანგს ამ პუბლიკაციის ავტორად მიიჩნევდა. ამავე დროს XIX ს. ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის ა. ცაგარელის ერთ-ერთ ნაშრომში „პედაგოგიის“ ერთპიროვნულ ავტორად სწორედ ქართლის მმართველი და მომავალი ვახტანგ VI არის მითითებული¹⁴⁴. როგორც ჩანს, ეს მოსაზრება სინამდვილეს უფრო შეესაბამება.

დაბოლოს, საქართველოში პირველი სტამბის ამოქმედებასა და ამ საქმეში ანთიმოზ ივერიელის ფასდაუდებელ დახმარებას უკავშირდება კიდევ ერთი, ამჯერად უკანასკნელი ვერსია – 1705 წ. მოსკოვში დასტამბული „დავითნის“ შრიფტის წარმომავლობის შესახებ, რომელიც ზემოთ მოვიხსენიეთ, ოლონდ სხვა ვერსიებთან ერთად არ განვიხილეთ. მისი ავტორი გახლავთ ან გარდაცვლილი ო. გვინჩიძე, რომელმაც სოლიდური მონოგრაფიული გამოკვლევა მიუძღვნა (ქართულ და რუსულ ენებზე) ანთიმოზ ივერიელის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას¹⁴⁵. ამ ვერსიის არსი შემდეგში მდგომარეობს. თანახმად შეუმონმებული (ანუ სათანადოდ წყაროებით დაუდასტურებელი) ცნობებისა ნ. ნეიგებაურის, ე. პიკოს და მ. გასტერის

¹⁴² ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია. ტ. I, გვ. 17. უნდა აღინიშნოს, რომ „სწავლისა...“ და „პედაგოგიის“ იდენტიფიცირება მაინც დაეჭვებას იწვევს, რადგან პირველ შემთხვევაში ავტორად გერმანე მღვდელ-მონაზონია მითითებული, მაშინ როდესაც გ. შანშიძის „ქრონოლოგიური საძიებლის“ თანახმად „პედაგოგიის“ შემდგენელი მიხეილ სტეფანოვიჩი (სტეფანეშვილი) ყოფილა (იხ. Шаншиев Г.И. დასახ. ნაშრ., გვ. 15).

¹⁴³ ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია. ტ. I, გვ. 9-32.

¹⁴⁴ Цагарели А.А. Грузия // Энциклопедический словарь. Брокгауз и Эфрон. СПб., 1893. Т. 9А. С. 300.

¹⁴⁵ გვინჩიძე ო. ანთიმ ივერიელი. თბილისი, 1973. მისივე: *Антим Ивериец. Тбилиси*, 1989.

ნაშრომებიდან¹⁴⁶, „1694-დან 1701 წლამდე, როდესაც ანთიმოზ ივერიელი ვლახეთის ქალაქ სნაგოვოში იმყოფებოდა, მან იქ ქართული შრიფტი დაამზადა და ქართული წიგნი „კონდაკი“ დაბეჭდა“¹⁴⁷. ამ ინფორმაციის ავტორები, როგორც ო. გვინჩიძე აღნიშნავდა, „არაფერს ამბობენ თარიღზე (და გარემოებებზე) მისი გამოქვეყნებისა“¹⁴⁸. ამ ინფორმაციისადმი თითქოს უნდობლად განწყობილი ო. გვინჩიძე მის საფუძველზე მაინც გვთავაზობს თავის ვერსიას იმის თაობაზე, რომ როდესაც 1697 წ. არჩილ მეფე საქართველოში იმყოფებოდა, მას შეეძლო კავშირი დაემყარებინა ანთიმოზ ივერიელთან, რომელიც სავარაუდოდ (!) სურვილს გამოთქვამდა არჩილისთვის დახმარება აღმოეჩინა მოსკოვში „დავითნის“ გამოცემის საქმეში. ამ ვერსიის საფუძველს შემდეგი მოსაზრება წარმოადგენს: „თუ არჩილს მიმონერა ჰქონდა მისტოტფალუში კიშ მიკლოშთან ჰოლანდიაში ქართული შრიფტის შესაქმნელად, რატომ არ შეეძლო მას ცნობილი ქართველი მესტამზე ანთიმოზ ივერიელისათვის მიემართა, რომელიც ვლახეთში ცხოვრობდა?“¹⁴⁹. ცხადია, რომ შეეძლო, მაგრამ ამ ორ ხელოვნურად დაპირისპირებულ მოსაზრებათა შორის ის სხვაობა არსებობს, რომ არჩილის კონტაქტები ამსტერდამელ მესტამბესთან დოკუმენტურად არის დადასტურებული, მაშინ როდესაც ვარაუდი ანთიმოზ ივერიელთან არჩილ მეფის ურთიერთობის შესახებ (მით უმეტეს შვედეთის არქივებში ახალმოძიებული ფაქტობრივი მასალის გათვალისწინებით) ვერ უძლებს კრიტიკას და უკეთეს შემთხვევაში ვარაუდადვე რჩება, რადგან სათანადო საფუძველი არ გააჩნია. ზოგიერთი სხვა მკვლევარის მსგავსად ო. გვინჩიძესაც მიაჩნდა, რომ „ქართულმა შრიფტმა სტოკჰოლმიდან მოსკოვში ვერ ჩააღწია“¹⁵⁰. ამ და სხვა მოსაზრებათა საფუძველზე ავტორი თავისი წიგნის შესავალში დაასკვნის, რომ ზემოთ აღნიშნული ვერსია სათანადოდ დაასაბუთა და რომ „1705 წ. მოსკოვში არსებული ქართული სტამბაც ანთიმოზ ივერიელის მონაწილეობით შეიქმნა“¹⁵¹. ამ მტკიცებულებასთან დაკავშირებით, სამწუხაროდ, მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ იგი არასწორია და რომ მას დისონანსი შეაქვს ბოლო დროს გამოვლენილ საკვლევ თემაზე არსებულ ფაქტობრივ მასალაში, რომელმაც დამატებითი შუქი მოჰფინა გაურკვეველ საკითხებს.

რაც შეეხება მ. ენემანს, იგი სამშობლოში 1714 წ. დაბრუნდა, როდესაც ალექსანდრე ბაგრატიონი უკვე გარდაცვლილი იყო. თუმცა ენემანის დამსახურება შვედეთის მეცნიერების წინაშე ნაწილობრივ აღიარებულად ითვლებოდა (ჯერ კიდევ „1712 წ. 3 მაისს სამეფო ბრძანებულებით იგი უპსალაში აღმოსავლური ენების პროფესორად დაინიშნა“)¹⁵², მაგრამ დღენი მისი დათვლილი იყო. ხანგრძლივი მოგზაურობით (8 წლის განმავლობაში) ძალზე გადაღლილი და ფილტვების მძიმე დაავადებით შვედეთში დაბრუნებული მ. ენემანი „პროფესორის წოდებაში მისი საზეიმო დამტკიცების ცერემონიისას... გაცივდა, როგორც ჩანს, ფილტვების ანთება შეეყარა და 1714 წ. 5 ოქტომბერს გარდაიცვალა, თუმცა მოასწრო უშუალოდ გარდაცვალებამდე კატარინა რიუდბეკზე დაქორწინება“¹⁵³. რადგან კატარინა რიუდბეკის (უ. რიუდბეკ – უმცროსის ქალიშვილის) ბედი ჩვენი გამოკვლევის პრობლემატიკის

¹⁴⁶ Neigebaur I. Beschreibung der Moldau und Walahei. Leipzig, 1948. S. 326; Picot E. Notice Biographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir Metropolitain de Valachie // Nouveaux mélanges orientaux. Paris, 1886. P.515; Gaster M. Die Rumanische Buchdruckern in Georgien // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Wien, 1897. Bd. XI, H4.

¹⁴⁷ გვინჩიძე ო. ანთიმ ივერიელი, გვ. 145.

¹⁴⁸ იქვე, გვ. 155.

¹⁴⁹ იქვე, გვ. 154.

¹⁵⁰ იქვე, გვ. 151.

¹⁵¹ იქვე, გვ. 4 (წინასიტყვაობა).

¹⁵² Gren E. Op. cit. P. 475.

¹⁵³ Ibid. P. 481.

ჭრილში აღმოჩნდა, მისი მომდევნო ცხოვრების ზოგიერთ ფაქტზეც მივაქცევთ მკითხველის ყურადღებას: „1720 წ. იგი ცოლად გაჰყვა ტაეასტლანდის ქვეითი პოლკის მომავალ კაპიტანს ა. ბერგენკრანცს... მათმა შვილმა კარლ-ფრედრიკმა, რომელმაც სამსახური ვესტერბოტენის პოლკის სეკუნდ-მაიორის ნოდებით დაამთავრა, ცოლად შეირთო (კარლ) ლინეის ქალიშვილი ელისაბედ-შარლოტა (ანუ თავისი დედის ბიძაშვილი, რომელიც კარლ ლინეის დისშვილი იყო – ჯ. ვ.), ხოლო ამათი ქალიშვილი სარა-ელისაბედი ცოლად გაჰყვა პოდპოლკოვნიკ პერ მარტინს – თავის გარე ბიძაშვილს, კატარინა რიუდბეკის დის ვენდელას შვილიშვილს“¹⁵⁴. ე. გრენის ნაშრომიდან ზემოთ მოტანილი ამონაწერი ადასტურებს ალექსანდრე ბაგრატიონის უპსალელი მეგობრების ნათესაობრივ ურთიერთობას კარლ ლინეისთან, რაც იმავდროულად მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტის დამადასტურებელია: სტოკჰოლმის ისტორიულ ნაწილში მდებარე „ხაზინადრის სახლს“ (სადაც ალექსანდრე ბაგრატიონი ცხოვრობდა, ხოლო მომდევნო პერიოდში იქვე ცნობილი შვედი მეცნიერი კარლ ლინეი მსახურობდა) ორი მემორიალური დაფა ამშვენებს, რომლებიც ქართველი და შვედი ხალხების ღირსეული ორი შვილის ხსოვნას უკვდავყოფენ¹⁵⁵.

ვაგრძელებთ-რა ფაქტობრივი მონაცემების გადმოცემას თბილისის პირველი სტამბის შესახებ, აღვნიშნავთ, რომ, ვახტანგს არ ეწერა დაწყებული საქმის ბოლომდე მიყვანა. 1714 წლიდან 1717 წლამდე სტამბის მუშაობა შეწყდა საქართველოში პოლიტიკური არეულობის გამო, შემდეგ იგი კვლავ გამოცოცხლდა, ხოლო 1723 წელს, თურქების მიერ თბილისის აღების შემდეგ, ვახტანგმა თავის ამაღასთან ერთად რუსეთის ემიგრაციას შეაფარა თავი. ამ დროიდან თბილისის პირველმა ქართულმა სტამბამ დიდი ხნით შეწყვიტა მუშაობა.

ამგვარად, ქართული წიგნის ბეჭდვის პატრიოტებს შეეძლოთ სათანადოდ შეეფასებინათ

¹⁵⁴ Ibid.

¹⁵⁵ რადგან სტოკჰოლმში ალექსანდრე ბაგრატიონის მემორიალური დაფის დაყენების უშუალო მონაწილე გახლდით, შემოიძლია მკითხველს ამის შესახებ მოკლედ მოუთხრო დაფის დაყენება 1996 წ. განხორციელდა, რასაც ორმა გარემოებამ შეუწყო ხელი: სტოკჰოლმის სახელმწიფო არქივში ჩემს მიერ ძნელად მიკვლეულმა საბუთმა, რომელშიც მითითებული იყო ალექსანდრე ბატონიშვილის საცხოვრებელი სახლის მისამართი, სადაც მან თავისი ცხოვრების ბოლო ათწლეული დაჰყო, და არანაკლებ მნიშვნელოვანმა მეორე გარემოებამ, სახელდობრ იმან, რომ შვედი კოლეგებისა და ჩემი პუბლიკაციების მეშვეობით გასული საუკუნის ბოლოსათვის შვედეთის სამეცნიერო საზოგადოება საკმაოდ იყო ინფორმირებული ალექსანდრე ბაგრატიონის შესახებ და მის როლზე ქართულ-შვედურ ისტორიულ ურთიერთობათა განმტკიცებაში. ამდენად შვედი კოლეგების მხარდაჭერით შუამდგომლობა აღიძრა სტოკჰოლმის მუნიციპალიტეტის წინაშე ყოფილ „ხაზინადრის სახლის“ ფასადზე ალექსანდრე ბატონიშვილის ხსოვნის უკვდავსაყოფი მემორიალური დაფის დაყენების თაობაზე. შუამდგომლობას მხარი დაუჭირა როგორც ალფრედ ნობელის სახელობის ფონდის თავჯდომარემ ბატონმა მიკაელ სულმანმა, ისე იუნესკოს მიერ 1996 წ. სტოკჰოლმის ევროპის კულტურის დედაქალაქად გამოცხადებასთან დაკავშირებით საგანგებოდ შექმნილი კომიტეტის თავმჯდომარემ ქალბატონმა კარინ ფიშერმა. ესარგებლობ შემთხვევით, რათა პირადად მათ და სტოკჰოლმის მუნიციპალიტეტის ხელმძღვანელობის მიმართ ჩემი ქვეყნისა და ხალხის სახელით გულწრფელი მადლობა მოვახსენო ქართველი ბატონიშვილის ხსოვნის ღირსეული უკვდავყოფისათვის.

ალექსანდრე ბაგრატიონის მემორიალური დაფა, რომელიც შესანიშნავად გამოძერწა საქართველოს სახალხო მხატვარმა ავთანდილ მჭედლიშვილმა, 1996 წ. 18 ივნისს საზეიმო ვითარებაში გახსნა სტოკჰოლმის მაშინდელმა ქალაქის თავმა ბატონმა ინგმარ ინგვეიკმა, რომელიც დამსწრეთ (მათ შორის ქართული სათვისტომოს წარმომადგენლებს) გულთბილად მიესალმა, ხოლო შემდეგ გულუხვად უმასპინძლა ოფიციალური მიღებისას მუნიციპალიტეტის რეზიდენციაში (ე.წ. საქალაქო რატუშაში). აღსანიშნავია, რომ იმავე დღეს, ამ დიდებულად ჩატარებული ღონისძიების უშუალოდ წინ, „ხაზინადრის სახლის“ პირველი სართულის დარბაზში გაიმართა ალექსანდრე ბაგრატიონისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, რომელსაც უძღვებოდა ქალბატონი კარინ ფიშერი და რომელზეც მოხსენებებით პროფესორი ულა ბირგეგორდი და ამ სტრუქტურების ავტორი გამოვიდნენ, ხოლო სიტყვა წარმოთქვა მწერალმა ჭაბუა ამირეჯიბმა (მისი წიგნის „გორა მბორგალის“ შედურენოვანი გამოცემის პრეზენტაცია ამ ღონისძიების ჩატარებას დაემთხვა).

ისეთი მეგობრული სახელმწიფოების მონაწილეობა თავისი ხალხის განათლების საქმეში, როგორც იტალია, რუსეთი, ჰოლანდია, უნგრეთი, შვედეთი და რუმინეთი. ქართული წიგნის ბეჭდვის საქმეში, კერძოდ, პეტრე I და ანთიმოზ ივერიელის მიერ განუღო დახმარება ნაკარნახევი იყო, როგორც ერთმონაწილენ ქვეყნის მხარდაჭერის სურვილით, ისე მშობლიური ხალხის კულტურული აღორძინებისათვის ხელშეწყობის გრძნობით.

თბილისის პირველი სტამბის მუშაობის შეწყვეტის შემდეგ ქართული წიგნის გამოცემის ცენტრი კვლავ რუსეთში გადაადგილდა. ვახტანგ მეფის კულტურის გამორჩენილი მოღვაწეების თანხლებით მოსკოვში ჩასვლის შედეგად აქაური ქართული სათვისტომო (რომელსაც ამ დროიდან „ვახტანგის კოლონიასაც“ უწოდებდნენ) არა მხოლოდ რიცხოვნობით, არამედ ხარისხობრივად შეივსო და მომძლავრდა. რუსეთის კანცლერ გ. ი. გოლოვკინისადმი 1730 წლის 9 ივლისს მიწერილ წერილში ვახტანგი წერდა: „ქართულ მიწა-წყალზე ახლაც მრავლადაა დარჩენილი ჩემი ქვეშევრდომი სხვადასხვა წოდებისა, რომლებიც თურქების მიერ გაძარცვულები არიან. მათ ბევრი საეკლესიო და საერო წიგნი წაართვეს და დაწვეს, ზოგი კი ნახევრად განადგურებულია. ამიტომ საქართველოდან ასეთ წიგნებს მე ხშირად მთხოვენ. და თუმცა ჩემი სახელმწიფო გაჩანაგებულია, ძალიან ცოტა, მაგრამ მაინც დარჩნენ მონასტრებში და სოფლებშიც მოიძებნებიან ისეთი პირები, ვინც საბოლოოდ ვერ განდევნეს და გაანადგურეს. ამიტომ თქვენს ბრწყინვალეებას უმორჩილესად ვთხოვ, რათა მისი საიმპერატორო უდიდებულესობის ბრძანებით ზემოხსენებული განადგურებული ქართულენოვანი წიგნები დაიბეჭდოს რუსეთში, როგორც მანამდე იბეჭდებოდა და შემდეგ კი საქართველოში გაიგზავნოს საეკლესიო მსახურებისთვის. ამის გამო საქართველოს სასულიერო და სხვა პირები სამარადისოდ დალოცავენ მის საიმპერატორო უდიდებულესობას“¹⁵⁶. დოკუმენტი გვიჩვენებს, რომ რუსეთში ჩასვლის პირველივე წლებიდან ვახტანგის ელჩობის მონაწილეებმა, მოსკოვსა და სანკტ-პეტერბურგში მანამდე დამკვიდრებულ ქართველ პატრიოტებთან ერთად, აღადგინეს „ფართო კულტურული მოღვაწეობა, დააარსეს ქართული სტამბა, გააგრძელეს სამშობლოში შეწყვეტილი სამეცნიერო-ლიტერატურული მუშაობა, შეუერთდნენ რუსულ კულტურას და დიდ მთარგმნელობით მუშაობას შეუდგნენ“¹⁵⁷.

ამ მრავალმხრივ საქმიანობაში ვახტანგის უახლოესი თანამშემწეები იყვნენ მისი ვაჟები, ბატონიშვილები ვახუშტი და ბაქარი, ხოლო რუსეთში ქართული წიგნის ბეჭდვის საქმის უშუალო წარმმართველი – არქიეპისკოპოსი იოსებ სამეხელი (ი. თ. ქობულაშვილი), ილუმენი ქრისტეფორე გურამიშვილი (დიდი ქართველი პოეტის, დავით გურამიშვილის ძმა) და სხვები. ქართველ მესტამბეთა რეზიდენციად იქცა მოსკოვის გარეუბნის სოფელ ვსესხვიატსკოეში განლაგებული არჩილ და ალექსანდრე ბაგრატიონების სასახლე.

მოსკოვში ქართული წიგნების გამოცემა ადვილი საქმე არ აღმოჩნდა: ქართული წიგნის გამომცემლებს სინოდმა დაუწესა, რომ „წიგნები დაბეჭდილიყო რუსულ გამოცემათა ეგზემპლარებთან სრული შესაბამისობით აღმოსავლეთის მართლმადიდებლური ეკლესიის სწავლების მიხედვით“¹⁵⁸. ანუ ყველა ქართული საეკლესიო წიგნი დასაბეჭდად უნდა გამზადებულიყო სათანადო სლავურ ტექსტთან სრული თანხვედრის გათვალისწინებით. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ეს ვალდებულება აღებულ იქნა და დაკანონდა ქართული საეკლესიო წიგნების „გამსწორე-

¹⁵⁶ АВПР. Сношения России с Грузией. 1730 г., оп.110/1, д.5, л.1-2.

¹⁵⁷ ბერძენიშვილი ნ. მეგზური გამოფენისა „ქართული კოლონია მოსკოვში“ // მიმომხილველი. თბილისი, 1953, წიგნი 3, გვ. 283.

¹⁵⁸ ЦГА РФ. ф. 1165, оп.1, д.283, л.53-о6-54.

ბლის“ თანამდებობა, „1737 წ. ბატონიშვილ ბაქარის თხოვნით წმინდა სინოდმა ნება დართო მოსკოვში ხელნაწერთა წინასწარი შედარების საფუძველზე დაბეჭდილიყო საღვთისმსახურო წიგნები და ბიბლია ქართულ ენაზე“¹⁵⁹. ასე განახლდა მოსკოვში, იმდროინდელ მონინავე რუს მოღვაწეთა მხარდაჭერით, არჩილ მეფის მიერ დაწყებული ქართული წიგნის ბეჭდვა.

სინოდის ამ გადაწყვეტილების შედეგად, ქართული წიგნის ბეჭდვა რუსეთში იმდენად გაფართოვდა, რომ მოგვიანებით მან ფესვები გაიდგა არამხოლოდ რუსეთის დედაქალაქებში, არამედ ისეთ პროვინციულ ქალაქშიც, როგორიც მოზდოკი იყო. რუსული წიგნის ბეჭდვის მდიდარი გამოცდილების გავლენა არ შემოიფარგლებოდა მხოლოდ ტექნიკური მიმართულებით, ის გარკვეულწილად აისახა რუსეთში გამოცემული ქართული წიგნების შინაარსზეც. მოცულობით შედარებით მსხვილტანიანი 11 ქართული წიგნიდან, რომლებიც 1737-1744 წლებში მოსკოვში გამოიცა, ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლია (1743წ.), 4 გადათარგმნილი იყო რუსულიდან (მათ შორის თეოფანე პროკოპოვიჩის და სტეფანე იავორსკის ცნობილი ნაწარმოებები), ხოლო საეკლესიო შინაარსის სხვა გამოცემები შედარებული იყო არა ბერძნულ ტექსტთან, როგორც ტრადიციულად ხდებოდა, არამედ სლავურთან.

ვამთავრებთ-რა მოთხრობას პოლანდიასა და შვედეთში ქართული შრიფტის შექმნის, მის საფუძველზე რუსეთში პირველი ქართული წიგნის გამოცემისა და ქართული კულტურის ისტორიაში მომხდარ მეტად მნიშვნელოვანი მოვლენის – თბილისში პირველი სტამბის შექმნის შესახებ, გვსურს ერთგვარი შემაჯამებელი დასკვნა გავაკეთოთ. ქართველი ხალხის საზოგადოებრივ და სულიერ ცხოვრებაში XVIII ს. დამდეგი მეტად ღრმაშინაარსიანი მიღწევებით აღინიშნა – მოსკოვსა და თბილისში ქართული განმანათლებლობის ორი უმნიშვნელოვანესი კერის შექმნით. ეს მოვლენა XVII ს. 60-70-იანი წლების მიჯნაზე ქართლის მეფის ვახტანგ V-ის განათლებულ გარემოცვაში მომნიშვნელოვანი იდეის რეალიზაცია გახლდათ. მრავალ ქართველ პატრიოტს შორის, რომლებიც ამ საუკუნის მომდევნო პერიოდში და XVIII ს. დამდეგიდან თავისი ქვეყნის არსებობის უმძიმეს პირობებში ყველა საშუალებით ცდილობდნენ სამშობლო არა მხოლოდ თავსმოხვეული ძალადობისა და უცხო გავლენისაგან დაეხსნათ, არამედ მისი ჭეშმარიტი სულიერი აღორძინებისთვისაც ეზრუნათ, – გამოირჩეოდნენ მეფე არჩილ II ვახტანგის ძე, მისი მემკვიდრე ბატონიშვილი ალექსანდრე ბაგრატიონი და ძმისშვილი ვახტანგ VI ლევანის ძე. ამ მიზნების მისაღწევად დასახულ ფასდაუდებელ საქმიანობაში მათ გვერდით იღვწოდა ქართული განმანათლებლობის გამოჩენილ მოღვაწეთა მთელი პლეადა როგორც წინათაობის, ისე მომდევნო დროის ბრწყინვალე წარმომადგენლების სახით. მათ სათავეში ედგნენ სულხან-საბა ორბელიანი, ვახუშტი ბაგრატიონი, დავით გურამიშვილი და სხვა მოღვაწენი.

XVIII ს. ქართული აღორძინების პერიოდის შემოქმედებითმა და საორგანიზაციო მოღვაწეობამ ხელი შეუწყო ქართული კულტურის ეროვნული ტრადიციების აღდგენასა და გამრავლებას, რამაც თავის მხრივ თვალნათლივ დადებითად იმოქმედა, კერძოდ, ქართული მეცნიერების, ლიტერატურის (რუსთველოლოგიის ჩათვლით) და თვითმყოფადი ქართული ხელოვნების განვითარებაზე. ეჭვგარეშეა, რომ XVII ს. ბოლოსა და XVIII ს. დამდეგს, ისევე როგორც მომდევნო პერიოდში ქართული განმანათლებლობისა და შემოქმედებითი ცხოვრების ფართო გაქანების ერთგვარ იმპულსად იქცა საზღვარგარეთ ქართული შრიფტის შექმნის წინამავალი ისტორია. ამან განაპირობა 1705 წ. მოსკოვში „დავითის“ გამოცემა და 1709 წ. თბილისში პირველი სტამბის ამოქმედება. ეს ისტორია არა მხოლოდ იმის თვალნათლივი

¹⁵⁹ Гумилевский Ф. История русской церкви. СПб, 1894, гл. 698.

დადასტურება იყო, რომ XVII საუკუნის ბოლო მეოთხედში და XVIII ს. დამდეგიდან ქართული კულტურა ევროპული განვითარების ჭრილში იმყოფებოდა და სათანადო ნაბიჯები გადადგათვისი პროგრესული განვითარების გზაზე, არამედ იმ უტყუარი ფაქტისაც, რომ ამ პერიოდის მის მნიშვნელოვან მიღწევებს დიდად შეუწყო ხელი ქართულ-ევროპულ ურთიერთობათა, კერძოდ, ქართულ-რუსულ და ქართულ-დასავლეთევროპულ ურთიერთობათა სასიკეთო განვითარებამ, სახელდობრ, ამ დროის ქართულ-პოლანდიურმა და ქართულ-შვედურმა შედეგიანმა ურთიერთობამ მეცნიერებისა და კულტურის სარბიელზე.

* * *

ქართული ისტორიოგრაფიის მონაცემების თანახმად ვახტანგ VI-ის მიერ დაარსებულ თბილისის პირველ სტამბაში ცხრამეტი წიგნი გამოქვეყნდა. მაგრამ მიკაელ ენემანის მოგონებებში დამოწმებულ თბილისის პირველი სტამბის ჩვენთვის უცნობ გამოცემას სათაურით „მადლიერება ღვთისმშობლისადმი“ („ქებათა ქება ღვთისმიერს“) თუ გავითვალისწინებთ, რომელიც სავარაუდოდ 1711 წელს გამოქვეყნდა, მაშინ ამ სტამბაში გამოცემული წიგნების რაოდენობა ოცამდე შეივსება. რადგან ამ უკანასკნელის თბილისის პირველ სტამბაში გამოქვეყნების ფაქტს საიმედო ისტორიული წყარო გვიდასტურებს, მისი მოხსენიება ქვემოთ მოცემულ ვახტანგისეულ გამოცემათა ნუსხაში უმართებულოდ არ გვეჩვენება.

თბილისის პირველ სტამბაში გამოქვეყნებული წიგნები

1. „სახარება“. ტფილისი, 1709 წ.
2. „დავითნი“. ტფ., 1709 წ.
3. „სამოციქულო“. ტფ., 1709 წ.
4. „კონდაკი“. ტფ., 1710 წ.
5. „ლოცვანი“. ტფ., 1710 წ.
6. „ჟამნი“. ტფ., 1710 წ.
7. „ჟამნი“. ტფ., 1710 წ.
8. „გერმანე (მღვდელ-მონაზონი). სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღვარსა სწავლება მონაფისა“. ტფ., 1711 წ.
9. „დავითნი“. ტფ., 1711 წ.
10. „მადლიერება ღვთისმშობლისადმი“. („ქებათა ქება ღვთისმიერს“)
11. „დავითნი“. ტფ., 1712 წ.
12. „რუსთაველი შოთა. ვეფხისტყაოსანი“. ტფ., 1712 წ.
13. „კურთხევანი“. ტფ., 1713 წ.
14. „დავითნი“. ტფ., 1716 წ.
15. „ჟამნი“. ტფ., 1717 წ.
16. „კურთხევა ეკლესიისა“. ტფ., 1719 – 1720 წ.
17. „პარაკლიტონი“. ტფ., 1720 წ.
18. „ქმნულების ცოდნის წიგნი“. ტფ., 1721 წ.
19. „ჟამნი“. ტფ., 1722 წ.
20. „ბიბლია. წიგნი წინასწარმეტყველთა და სახარება“. ტფ., 1709-1722 წწ.

იმერეთისა და კახეთის მეფე არჩილ II

რუსეთის მეფე პეტრე I

ბატონიშვილი ალექსანდრე არჩილის ძე

ქართლის მეფე ვასტანგ VI

ყველა წმინდანის სახელობის ეკლესია მოსკოვში („სოკოლზე“), რომელიც ალექსანდრე ბაგრატიონის დის, დარეჯან არჩილის ასულის თაოსნობით იყო აშენებული.

NOORD en OOST TARTARYE,

Ofte

BONDIGH ONTWERP

Van

**Eenige dier landen , en volken , zo als
voormals bekend zyn geweest.**

Bevonden

Verfcheide tot noch toe onbekende , en meest noit
voorheen beschreeve Tartarische en nabuerige gewesten ,
landtreken , Steden , rivieren , en plaatsen , in de

**NOORDER en OOSTERLYKSTE
GEDEELTEN**

Van

ASIA en EUROPA ,

Zo buiten en binnen de rivieren *Tanaïs en Obj* , als omtrent de
Kaspische , Indische-Ooster , en Swarte Zee gelegen , gelyk de land-
schappen *Nimbe , Dauria , Jesso , Mongolia , Kalmykia , Tataria , Ussak ,*
*Noord Persia , Georgia , Circasia , Ormus , Sina , en z. m. ingaderen Flou-
da , Siberia , Samoyedia , en andere een Hant Z. A. E. Z. E.*
MAJESTEITEN Kroon geboorende heerschappyyen :

Met der zelve Land-Kerren :

Zedert nauwkeurig ondersoek van vele jaren , en eigen ondervindinge
beschreeven , gezonden , en in 't licht gegeven ,

Door

NICOLAES WITSEN.

in Amsterdam . in 't jaar MDCLXXII

ნიკოლაას ვიტსენის პორტრეტი და მისი ნაშრომის „ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთი თათრეთი“ (1692 წ.) სატიტულო გვერდი.

NOORD EN OOST TARTARYE;

TWEEDE DEEL:

Behezzende de Landschappen *Georgia*, *Mongrelia*, *Cirkassia*,
Crim, *Astakia*, *Alia*, *Tingusia*, *Siberia*, en *Samjedia*,

DOOR

NICOLAES WITSEN

GEORGIA OF IBERIA.

Dit Landschap is gelegen omtrent op twee en veertig graden, Noorder breedte; stroomt ten Oosten een Persien, ten Westen een het gebied van den Groeten Turk, ten Noorden een het Daghestanische en Cirkassien Land, en ten Zuiden weder een Persien, in de Nabour-schap van de Kaspische Zee.

De Georgianen zijn wel eigentlijk geen Tartars, maar der zelve nacten en aangrenzende gebuurten, wel sy veel zaden met de zelve gemeen hebben.

In *Georgia* Heerschen, in de Leere van de voorrige Eeuw, vier Vorsten: de eerste, *Rassan* geheten, was Vorst van het gewest omtrent *Tiflis*; doch de Stad *Tiflis* was toen al met Persisch krijgsvolk bezet. De tweede Vorst was genaemt *Darius*, die een eigen Heer was, magtig dertig duizend man te Velde te brengen: hy lag in onoverwinnelijke geburten. De twee andere Vorstendommen of kleine Ryken, strekten zich na het Cirkassische geburten toe, genaemt *Abchazie* en *Imeret*, en genomen. Dit *Georgia* of *Georgia*, ook wel *Asia* of *Asia* genoemd, strekt zich van dicht onder de Zwarte Zee toe aan 't Cirkassische geburten.

Het Landschap *Georgia* is dus gelegen tusschen de Kaspische en Zwarte Zee. *Georgia* word anderszins noede *Georgia* of *Georgien* genaemt; sijnke bewesten tot aan 't geburten dat *Mongrelia* afscheid. Het was voor desen een gebied, daer al het Volk de Christelijke Godsdienst beleeft; doch anders daer'er veel Mahomedanen zijn ingedrongen, in de zacht, daer te Lande, door de Perzen, overgehoort, dat'er, volgens *Tavernier*, twee Princedommen van deze Landen geworden zijn, die Landschappen, aan 't Persisch Hof, genaemt worden: den Konink van Persien heeft daer twee Bevelhebbers, die de zelve Landschappen beheeren; doch daer toe weigerd hy nu in toekomende innend te verhooren, die niet al eer het Mahomedanisch Geloof heeft omkeert. Deze geestelijken, die tot noch toe alleen Prinzen van 't Land zijn geweest, nu de oude Koninklijke stam, krygen de stem van Koningen, zoo ras als sy tot het gezag zijn verheven: en die is ingevoerd, nadert omtrent vyftig Jaeren. En zoo haast als deze Princedommen geslachten datoren, zal de Konink van Persien gehouden zijn, Bevelhebbers uit de zelve stam te kiezen.

De eerste van deze twee Koningen, heeft zijn Zetel tot *Tiflis*, in de Land-stad, Konink van *Circassie* geheten, en gebied over het omliggende Land.

§ 1.

De

6. ვიტსენის ნაშრომის საქართველოს შესახებ განაკვეთის თავფურცელი (1705 წ., მეორე გამოცემა).

ამსტერდამის ბლუმენსრაბტის მიმდებარე ქუჩა, რომელიც XVII ს.-ში წიგნის მბეჭდავთა უბანს წარმოადგენდა (გადაღებულია 1977 წ.).

1686. 12 Nov.

11. ne

En iterum proferam licentiam, potissimum rarissime paratam, et
 a nonnullis amare eas, sed etiam gratulari eis. Hoc enim spero
 igitur, quoniam acceperis, qui si vel nullam autem quis sit factus & proceperis Cy-
 pographis & librariis pro ea, viderique has licentias, & artis nuda, & si
 de licentia verba, non ludeo opus illud. In quibus personis vixit
 oporteret, utinam reperire in (absit inanis syllabario) in Europa, qui
 primam glaciem frangere inciperet, ex involutione aut ianua & person-
 arum scripti exemplaris, licet non legitime & non auctoritate non prop-
 rietate formata parare prout: & quod ne non parum iuris multa im-
 munitatem gentium licentias, utpote nationis, Germani, Hebraici, Rabbin-
 i, Persici, Armeni, Grecis, Syriis, Samaritanis, Opticis seu Aegyptiis,
 & nationis, Arabicis & ceteris. Et qui iam ne convenit etiam de
 licentia Chinesium conficiendis, quia licentia, prout vestra, magnam huc
 temerem impetum ex facerunt. Et licet apud nos gloria, quod vixit linguis
 & nationibus hoc ignem servitum posset. Non enim liberos hoc quod intel-
 ligentes vixit nuntierunt, aut aliquem commendat eligere opificum; sed
 eis inter nominatis, in singulis: adeo, ut Magister qui hic ante
 per Armenis licentias paraverat, licet non prius, absolute, prius nomen
 optimas, populumque & imperatorem ab eis, magnum aliorum Evander, huc
 licentiam ut in libris, qui in licentia imprimenda, nomen suum pro memoria
 exprimeretur. Quia nunc vos abire vole, hoc sunt:
 1. nunc in vestris membris scriptis licentias sunt, licet etiam angustia inter-
 vallo & similibus distaret, quia hic in non proba: si vobis libet, pro-
 curat & licentia in fide, et eadem aequitatem & paritatem.

ამსტერდამელი ასოთმჭრელის მისტოტფალუმი კიზ მიკლოშის ორი წერილი ი.გ. სპარვენფელდისადმი
 ქართული შრიფტის ნაირსახეობათა დამზადებასთან დაკავშირებული პრობლემების შესახებ (1686.
 12 ნოემბერი, 1687. 17 იანვარი).

11 2. Si. S. Pater. vel alios ejusmodi libros grandiores imprimere aliquid
 de vobis animus est, vix poteritis contenti esse his literis, haec enim sunt
 magna ad opus tale, quam propter superiuspositam abbreviationem nota: li-
 vere deperiores esse, negarent. id consultum erit, ut si minori ceteris
 fieri, vel ut libri caput compendio, cancellis juxta proportionis claudan-
 tur, vel ut passim sint literae, sicuti oportet, pro notis marginalibus,
 vel titulis, vel aliis abbreviationibus 2. Ita & tractus curantur
 iam aliquot gradus literarum parari, id est parvas, majores, & ma-
 jores gradum 3. Proinde haec mea dubitatio hanc impressam fuit
 non aramendo; videri tamen possunt satis perspicue supra literarum.
 & imprimis adveni diuersas earum quo similes prope modum sibi
 invicem sint. 4. Et vobis non magnam curam accedam pro his literis,
 quam duplum ejus acciperis aure me. Magister Henricus, & adhuc mi-
 nori pro premio facilius possit, & alia dare Alphabetum hanc curam
 literarum curabitur continet: postquam enim mihi primam gratiam feceris,
 & mihi facilius poterit operari aliam vel ceteris. Et pro vestro
 commodo literas his etiam abbreviationes & perfectiores conficere possem.
 Nam in omni re parati ducit ad perfectionem, & primam remota in
 qualibet opere imperfecti aliquid sapiat, recte est. S. Rogo istius
 festinatis disponitis dare de his, de quibus vos quicquid consultis, non
 temere non libenter, aggrederis duo reliqua Alphabetum, hoc quoque
 literas, iam vestris placitis ingrediar viginti hoc autem Alphabetum hanc,
 Deo, invigile, perfectum & completa erit. Vale.

1586. 12 Novemb. a vestro servatore, Nicolaus His
 1586. 12. N. Leonardus Sulphure & Jure.

შვედური წიგნთბეჭდურობის ცნობილი მოღვაწის პენრიკ კეისერ III-ის სტამბა სტოკჰოლმში (გრავეურა), სადაც ალექსანდრე ბატონიშვილის უშუალო მონაწილეობით ჩამოსხმულ იქნა ნუსხა-ხუცური და მრგლოვანი შრიფტები.

МѢСЯЦА
 МОИ
 ПѢСНИ
 СЛОВО В ДЕНЬ ВВЕДЕНІА ПРѢСВ. БЧЦІ.
 КТО НѢ ПРИНИКАЮЩІИ ТѢК. И҃УТРО,
 ДОБРА ТѢК ЛЮДІА, НІЗЕРАНИИ ТѢК
 ГАНЦЕ;
 СЛОВА І҃УТЪ ПРИМѢРА СОЛОМОНА, В ПѢСНИХЪ
 ПѢСНИ. ВО ГЛАВѢ 3. ПОЛОЖИНАА.
 БЛАГОТѢА СЛѢТОМЪ ПРИЗНАЮ ВО ЛѢТОМЪ
 БЛАГОТѢА МѢСѢА ПРОІАКІИ. ИМѢНІА ЕКАНА,
 БЛАГОТѢА БЛАГОТѢА ИИ ЖЕНОІА ДИНОМ, ВОПРІАКІИ.
 И НИПОДНИХЪ ЛОЖИНА, ПО БЖІИ БЛ҃ГТИ ИНА
 САМІАА, СЛ҃ВІАТЕІА ПРАПОДНИИ: НІ ШЕРЕТІА
 КІА РАНАГІА БЖІИ БЛ҃ГТИ БОДАНІА, ТОНИ ДІА
 ЕМЪ ВОЗДРОПАТА НА РАДІИИ. ЕГОЖЕ ПРІАТА
 ШИГІА КО БЖІИ СЖІТІА ИИ, НІ БЛАГОТѢА.
 ПРИВЕДОТА ЕА ШДОІНА МАНЦА ВО ХРАМА БЖІИ,
 И КДАТА И АРХІЕРІИ НАІИ КЪ РІУІЕ, ДА ПО ЕГІА
 ПРИКІТАТВОМА ТОМА РАДІИИ КІИ. ЕГІА
 БЛ҃ГТИ И НИБІТІА В БЛ҃ГТИ ПРИВЕДА. ПРІАТА
 АРХІЕРІИ ДІА ПРИВЕДИНА РАДОТНО: И БЛ҃ГТИ
 ПРИВЕДИНА БЛАГОДІА. МАНЦА КІА РАТАШ
 ПРІАНАМА БЖІИ БЛ҃ГТИ, И И҃УКРАПАІИНА
 АХО. ДОДАКІА ВОЗРАТІА ЕМЪ В МѢСѢА СОВІНИНА.

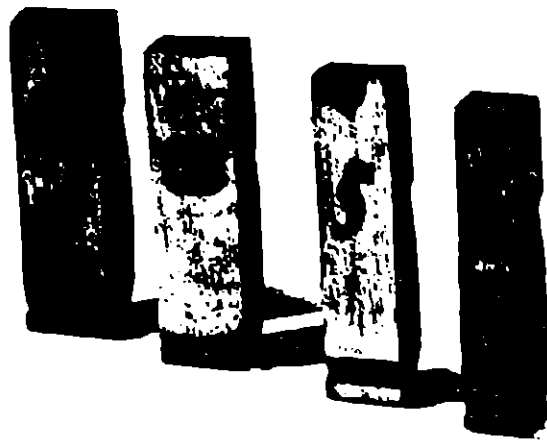
ሆኖባለው ጽባባ ሆኖ
 ሆኖባለው ጽባባ ሆኖ
 ሆኖባለው ጽባባ ሆኖ

[illegible]

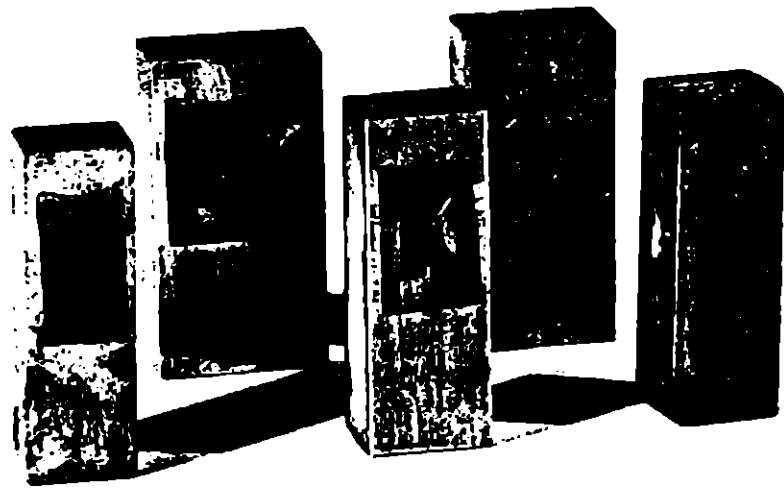
Extract of
Griff's Will / in R. Jacobs. Inst. Stockholm 23 October
1703.

Frage: Was ist die Bedeutung der folgenden Aussagen?
 1. "Die Natur ist ein Buch, das nur den Weisen offen steht."
 2. "Die Natur ist ein Buch, das nur den Weisen offen steht."
 3. "Die Natur ist ein Buch, das nur den Weisen offen steht."

1703 წ. 29 ოქტომბრით დათარიღებული ალექსანდრე ბატონიშვილის მამისადმი გაგზავნილი წერილის შევდურენოვანი ანოტაცია, საიდანაც ირკვევა, რომ მან შეატყობინა მამას სტოკჰოლმში ჩამოსხმული ქართული შრიფტისა და ანაბეჭდების მოსოკოეში გადაგზავნის შესახებ.

4

ჰენრიკ კეისერ III-ის სტამბაში დაცული ლათინური ანბანის პუნსონები
და მატრიცები.

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

[illegible]

[Handwritten signature]

ალექსანდრე ბატონიშვილის სტოკჰოლმიდან მოსკოვში გაგზავნილი მშობლებისა და დისადმი 1704 წ. 24 ნოემბრით დათარიღებული წერილის ავტოგრაფი.

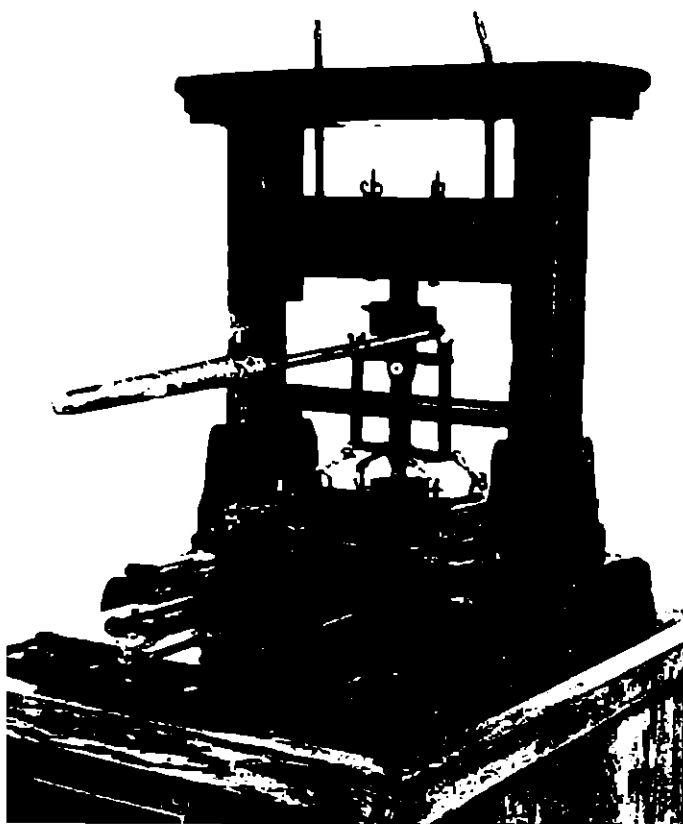
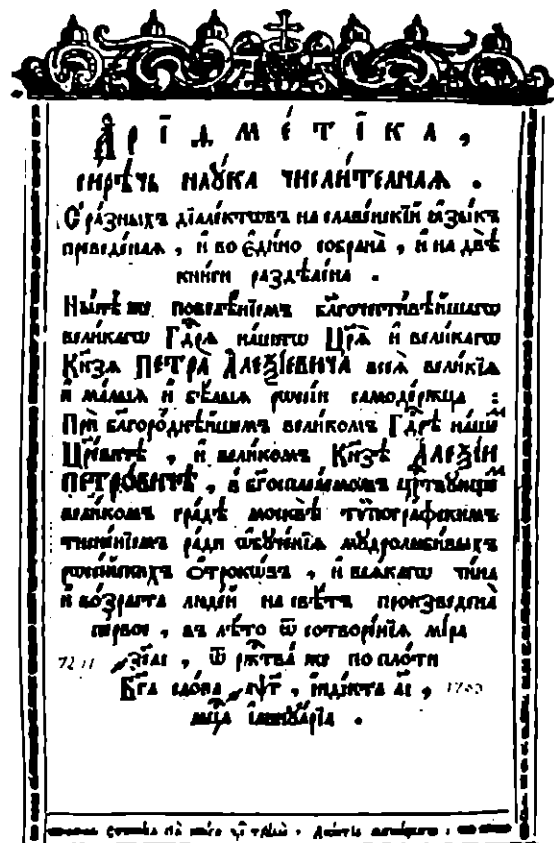
[illegible]

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840.

[illegible]

საერთო ხედი მოსკოვის სამეფო სტამბისა („პეჩატნი დეორ“) და მისი წიგნთსაცავისა, რომლებიც ნიკოლსკაიას ქუჩაზე მდებარეობდნენ, სადაც დღის სინათლე იხილა არჩილ მეფის თაოსნობითა და მონაწილეობით განხორციელებულმა რუსეთში პირველმა ქართულმა ნაბეჭდმა წიგნმა „დავითნის“ სახელწოდებით (1705 წ.).

„პეჩატნი დგორის“ საბეჭდო მანქანა, რომელიც გამოყენებულ იქნა ამ სტამბის მიერ „არითმეტიკის“ სახელმძღვანელოს (1704 წ.) და „დავითის“ (1705 წ.) გამოსაცემად.

III. პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლია და XVIII ს. იტალიური წყარო მის შესახებ (1743-1780 წწ.)

წინათქმა

ორნახევარი საუკუნე გავიდა მას შემდეგ, რაც 1743 წელს მოსკოვში პირველად დაისტამბა ბიბლიის ქართული ტექსტი, რომელიც ჩვენს ისტორიოგრაფიაში „ბაქარისეულის“ სახელწოდებითაა ცნობილი. ამ უნიკალურმა ქართულმა გამოცემამ დააგვირგვინა საუკუნეთა მანძილზე ქართველ სასულიერო მოღვაწეთა არაერთი თაობის მიერ დიდი თავგამოდებითა და რუდუნებით ჩატარებული საქმიანობა ბიბლიის ქართული ტექსტის გასამართად და სრულსაყოფად. მეორე მხრივ, იგი მეტყველი საბუთია XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ბოლოსათვის რუსეთ-საქართველოს შორის ფართოდ წარმოებული მეცნიერულ-კულტურული ურთიერთობისა, რომელმაც ძალუმად შეუწყო ხელი ერთმორწმუნე და კეთილად განწყობილი ორი ქვეყნის პოლიტიკურ ურთიერთობათა განმტკიცებას.

რადგან პირველნაბეჭდ ქართულ ბიბლიასთან, ჩვენი კულტურის ამ უმნიშვნელოვანეს ძეგლთან, დაკავშირებული ყოველი ახალი ცნობა ხელს უწყობს მისი ისტორიის სრულფასოვან აღდგენას და ცხოველ ინტერესს იწვევს არა მხოლოდ სპეციალისტების, არამედ ფართო ქართული საზოგადოებრიობის მხრივ, ბუნებრივია, რომ 1977 წელს იტალიაში სამეცნიერო მივლინებით ყოფნისას ყურადღება გავამახვილეთ ვატიკანის ერთ-ერთი კონგრეგაციის ბიბლიოთეკაში¹ დაცული ამ იშვიათი გამოცემის შესანიშნავად შენახული ეგზემპლარის მიმართ. ჩვენდა სასიხარულოდ იქვე აღმოჩნდა პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის თითქმის თანადროული იტალიური წყარო, რომელიც ამ ძეგლის ისტორიასთან ერთად ზოგადად მოიხილავს საქართველოს სარწმუნოებრივ და პოლიტიკურ ურთიერთობას გარე სამყაროსთან (უპირატესად მეზობელ ქვეყნებთან) ადრეული ხანიდან მოყოლებული XVIII საუკუნის ჩათვლით. ეს გახლავთ 1780 წლით დათარიღებული და კალიგრაფიულად მაღალ დონეზე შესრულებული ცხრაგვერდიანი ხელნაწერი ტექსტი იტალიურ ენაზე, რომელიც ქართული თარგმანითურთ პირველად ქვეყნდება. როგორც ხელნაწერის სათაურიდან ირკვევა², ქართუ-

¹ იგულისხმება ვატიკანის სარწმუნოების გამავრცელებელი კონგრეგაცია, ყოფილი ე.წ. „პროპაგანდა ფიდელის“, რომელიც ახლა ხალხთა ევანგელიზაციის კონგრეგაციად იწოდება. ამ კონგრეგაციის ბიბლიოთეკა ამჟამად ვატიკანისადმი დაქვემდებარებული რომის სასულიერო უნივერსიტეტის „ურბანიანას“ შენობაშია განთავსებული.

² ვატიკანის ზემოთ მითითებული კონგრეგაციის ბიბლიოთეკაში „A.VIII.8.“ შიფრით დაცულ ხელნაწერს, რომელიც პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის ისტორიის ნარკვევს შეიცავს, შემდეგი სათაური აქვს წამძღვარებული: „ცნობები ქართული საღმრთო წერილის შესახებ, რომლებიც რწმენის გამავრცელებელი წმინდა კონგრეგაციის მდივნის, უგანათლებულესი და უწმინდესი მონსინიორის სტეფანო ბორჯიას დავალებით შეადგინა გორელმა სომეხმა მღვდელმა დონ სტეფანო ავთანდილმა და რომლებიც ქართულიდან იტალიურად თარგმნა პაოლო ლეონიმ, იმთავითვე მაღალღირსეული ურბანოს კოლეგიუმის აღზრდილმა, ხოლო ამჟამად რომში სომეხთა ეპისკოპოსად ხელდასმულმა, 1780 წლის 22 ივნისი“. ხელნაწერის შმუცტიტულზე მელნით წარწერილი ოთხი მარგინალიაა სომხურ, ქართულ და იტალიურ ენებზე. სომხური და პირველი ქართული წარწერა იდენტური შინაარსისაა და ვინმე დამიანე სააკოვს ეკუთვნის, რომელიც პაპის ურბან VIII სახელობის რომის სასულიერო სასწავლებელში 1883-1890 წლებში სწავლობდა. მასში ნათქვამია: „ვიხილე. წავიკითხე და გავიგე ჭეშმარიტება ამაებისა. მე, დამიანე სააკოვმან, მყოფმან აქ პროპაგანდაში წლიდან 1883-1890“. მეორე ქართული წარწერა და წარწერა იტალიურ ენაზე 1902 წლითაა დათარიღებული და ცნობილ ქართველ ისტორიკოსს მიხეილ თამარაშვილს ეკუთვნის, რომელიც იმხანად რომში ცხოვრობდა. ორივე ეს წარწერა შინაარსობრივ მცირედ განსხვავებულია, ქართულ წარწერაში ნათქვამია: „მე წავიკითხე, მაგრამ ყელაში არა ეპო/ვ/ე ჭეშმარიტება, მეტადრე რაც შეეხება სომეხების ისტორიკოს ტყუან მოსე ხორენელის ისტორიი/ი/დგან მოთხრობას, მე მღვდელი მიხეილ თამარათი ახალციხელი 1902“.

ლი ბიბლიის ბეჭდური წესით განხორციელებული პირველი გამოცემის შესახებ საინფორმაციო ცნობის შედგენა დაევალა რომში იმხანად მცხოვრებ კავკასიელთაგან, უნდა ვიფიქროთ, ამ საკითხში შედარებით ყველაზე გათვითცნობიერებულ სასულიერო პირს, სახელდობრ, სტეფანე ავთანდილს, რომელიც საქართველოს მკვიდრი (ქალაქ გორიდან), წარმოშობით სომეხი და რომის ურბან VIII სახელობის სასწავლებლის კურსდამთავრებული ყოფილა.

ეს ფაქტი უჩვეულოდ არ უნდა ჩანდეს, რადგან „კოლეგიო ურბანოს“ სახელწოდებით ცნობილ რომის ამ სასულიერო სასწავლებელში არაერთ ქართველს ან საქართველოდან წარგზავნილ ახალგაზრდას მიუღია განათლება და სამოღვაწეოდ ან შინ დაბრუნებულა, ან იქვე, იტალიაში, დარჩენილა. სტეფანე ავთანდილის საქართველოდან რომში წარგზავნილ წინამორბედთაგან, ვინც განათლება ამავე სასულიერო სასწავლებელში მიიღო, საკმარისია გავიხსენოთ დავით ტულუკაშვილი („ტულუკაანთი“), რომელმაც იტალიურიდან ქართულად თარგმნა და 1741 წელს „პროპაგანდა ფიდეს“ სტამბაში გამოაქვეყნა კათოლიკური სარწმუნოების ცნობილი თეორეტიკოსის რობერტ ბელარმინოს ნაშრომი „საქრისტიანო მოძღვრება“, ასევე გორელი ვინმე ბალინაშვილი („ბალინაანთი“) და სხვ. სტეფანე ავთანდილის, როგორც თავისი დროის სასულიერო მოღვაწის ზოგადად დასახასიათებლად უნდა ითქვას, რომ მისი ნარკვევის შინაარსის მიხედვით, იგი XVIII საუკუნის 80-იანი წლების საქართველოს ცხოვრებაში ჩახედულ პიროვნებად გვევლინება. ყურადღებას იქცევს „ცნობების“ ავტორის გვარ-სახელი: უნდა ვივარაუდოთ, რომ სტეფანე მისი სასულიერო სახელია, ხოლო ავთანდილი – საერო, ან ეს უკანასკნელი სომხური გვარის (ავთანდილიანი) ნაირსახეობას ანუ მის შეკვეცილ ფორმას წარმოადგენს, რაც ჭეშმარიტებასთან ალბათ უფრო ახლოა. ასეა თუ ისე სტეფანე ავთანდილი, მიუხედავად მისი სომხური წარმომავლობისა, როგორც ჩანს, ქართულ გარემოში აღზრდილი და, ამდენად, გათვითცნობიერებულია საქართველოს წარსულისა და თანადროულობის გარკვეულ ასპექტებში. იგი საკმაოდ კარგად არის ინფორმირებული და ერკვევა ქართლ-კახეთის სამეფოს იმდროინდელი პოლიტიკური, კულტურული და სასულიერო ცხოვრების ნიუანსებში, თუმცა მის მიერ მოწოდებული ზოგიერთი ფაქტობრივი ხასიათის ცნობა სცოდავს ისტორიული სიზუსტის თვალსაზრისით, რაზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

სტეფანე ავთანდილის მიერ შედგენილი „ცნობების“ შესავლიდან ირკვევა, რომ მას თავისი გამოკვლევა ქართულად დაუწერია, ხოლო შემდეგ მისი ტექსტი იტალიურად უთარგმნია მის კოლეგას, ასევე „ურბანოს კოლეგიუმის“ კურსდამთავრებულ პაოლო ლეონის, რომელიც იმხანად თურმე რომის სომეხთა ეპისკოპოსი ყოფილა. რადგან იგი 1784 წლის ბოლოს გარდაცვლილა, მისი ადგილი სტეფანე ავთანდილს დაუკავებია, რომელიც მოგვიანებით თურმე თბილისის კათოლიკე არქიეპისკოპოსის ღირსებაში რომის პაპს პიუს VI დაუმტკიცებია. სტეფანე ავთანდილის სხვა ბიოგრაფიული მონაცემები ჩვენთვის, სამწუხაროდ, უცნობია. ქვემოთ მოცემულია ცდა „ცნობების“ შინაარსის ზოგადი მიმოხილვისა.

სტეფანე ავთანდილის ნარკვევის შინაარსისათვის დამახასიათებელია მკვეთრად გამოხატული არმენოფილური ტენდენცია, განსაკუთრებით იმ ნაწილში, სადაც იგი ადრეული ხანის საქართველო-სომხეთის ურთიერთობათა ისტორიის ეპიზოდებზე მოგვითხრობს. ნარკვევის ამ ნიშანთვისებაზე მისი წყაროთმცოდნეობითი საფუძველიც მიგვანიშნებს, რომელსაც უპირატესად სომხურენოვანი ლიტერატურა წარმოადგენს (მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტო-

სტეფანე ავთანდილის ნარკვევის ბოლოს, მისი დამაგვირგვინებელი ფრაზის გასწვრივ სომხურენოვანი წარწერაა, რომელიც ასე იკითხება: „მე უმორჩილესი ისრაელიანი ტურინიდან ვადასტურებ ყოველივეს, რაც აქ არის მოთხრობილი“ (იხ. გვ. 9 ხელნაწერისა).

რია“, სომეხ პატრიარქთა ისტორია და სხვა). ამ ლიტერატურიდან დამონმებული ცალკეული ფაქტების მეშვეობით სტეფანე ავთანდილი ადრექრისტიანული ხანის საქართველო-სომხეთის ურთიერთობაში ცდილობს ხაზი გაუსვას სომხურ პრიორიტეტს; იგი ამტკიცებს, რომ „საქართველოს მეფე დროებით დამოკიდებული იყო სომხეთის მეფისაგან და ქართველები, მათი მოქცევის შემდეგ, სომეხთა მიმართ სასულიერო დამოკიდებულებაშიც აღმოჩნდნენ“. ამიტომ საქართველოს მიღწევებს, კერძოდ, სულიერ ცხოვრებაში, კულტურულ სარბიელზე იგი სომხეთის მესვეურთა (უპირატესად სასულიერო მოღვაწეთა) უცილობელ დამსახურებას მიაწერს. ასეთივე სულისკვეთებითაა გამსჭვალული სტეფანე ავთანდილის მსჯელობა ქართული დამწერლობის შექმნასთან დაკავშირებით და სხვა.

საინტერესოა, რომ თვალნათლივ ტენდენციურობასთან ერთად იგი ცდილობს ერთგვარად ობიექტურიც იყოს ამა თუ იმ ისტორიული მოვლენისა თუ ეპიზოდის გადმოცემათა შეფასებისას. მაგალითად, სტეფანე ავთანდილის მტკიცებით, „520 წელს (სასულიერო ცხოვრებაში) ისე ღრმად შეაღწია მკერხელობამ, რომ სომხები, გამოეყვნენ-რა ბერძნულ-მართლმადიდებლურ ეკლესიას, რომელთანაც მაშინ მჭიდროდ იყვნენ შეერთებულნი, დაახლოვდნენ და გაერთიანდნენ დიოსკორის მიმდევარ სირიელებთან და საუბედუროდ ქართველებიც აიყოლიეს. მაგრამ ესენი ამ განხეთქილებას არა უმეტეს 50 წლისა შერჩნენ: ერთმა მათმა არქიეპისკოპოსმა სახელად კირიონი, კეთილგონივრულად გამოეყო-რა სომხებს, ანტიოქიის პატრიარქს დაექვემდებარა, რითაც ქართველები (ისევე) დააკავშირა ბერძნულ-მართლმადიდებლურ ეკლესიასთან“. მეორე შემთხვევაში – ქართული დამწერლობის წარმომავლობის განხილვისას – სტეფანე ავთანდილი, მიაწერს-რა, მესროპ მაშტოცს ნუსხა-ხუცური ანბანის შექმნას, თავის ობიექტურობას თითქოს იმით გვიდასტურებს, რომ მხედრულ ანბანს უცილობლად ქართველთა გამოგონებად მიიჩნევს: „მეორე დამწერლობას – ნათქვამია ნარკვევში, – „/მ/ხედრული“ ეწოდება, იგი თვით ქართველთაგანაა გამოგონილი, საფიქრებელია, მაშინ, როდესაც ისინი თავის კალენდარს ქმნიდნენ, რომელიც ქართული კალენდრის სახელწოდებითაა ცნობილი“.

§1. ბიბლიის ქართული თარგმანის პირველი გამოცემა და მის შესახებ XVIII ს. იტალიური წყაროს მოკლე მიმოხილვა

ვიდრე სტეფანე ავთანდილის მიერ შედგენილი ნარკვევის შინაარსს უშუალოდ გავეცნობოდეთ, ზედმეტად არ გვეჩვენება მკითხველს მოკლედ გავანდოთ ზოგიერთი ჩვენი მოსაზრება პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის ისტორიასთან დაკავშირებულ ცალკეულ ეპიზოდზე ჩვენს ხელთ არსებულ ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით. ბიბლიის ქართულ ენაზე თარგმნის საწყისი ეტაპი, როგორც ცნობილია, ჩვენში ქრისტიანობის დამკვიდრების პირველსავე პერიოდს უკავშირდება³. სტეფანე ავთანდილი არა თუ არ უარყოფს ამ ფაქტს, არამედ ცდილობს დააკონკრეტოს იგი. მისი მტკიცებით ბიბლიის ტექსტის ქართულ ენაზე თარგმანს დასაბამი მაშინ დაედო, როდესაც „ქართველებმა ანტიოქიის პატრიარქთან დაკავშირების შემდეგ საბერძნეთში რამდენიმე თავისი მოსწავლე გაგზავნეს, რომლებმაც აითვისეს ენა და მეცნიერება ბერძნული და, გახდნენ-რა იმდენადვე წმინდანნი, რამდენადაც სწავლულნი,

³ მცხეთური ხელნაწერი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ელ.დოჩანაშვილმა, 1981, თბილისი, გვ. 6.

დაიშაბურეს ის, რომ ქართულმა ეკლესიამ მათ პატივი დასდო და (ბიბლიის) წმინდა განმარტებელთა ტიტული მიანიჭა... სწორედ ამ (საბერძნეთს წარგზავნილმა) მოსწავლეებმა თარგმნეს ბერძნულიდან ქართულად საღმრთო წერილი და საეკლესიო წიგნები".

ბიბლიის ქართული ტექსტის გამართვა – სრულყოფის მომდევნო ისტორიული ეტაპი ათონის მთის ქართული მონასტრის ცნობილ მოღვაწეთა სახელს უკავშირდება, კერძოდ, თორნიკე ერისთავის, იოანე, ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელების თავდადებულ საქმიანობას. ისიც ცნობილია, რომ ქართველ მთაწმინდელთა მიერ დაფუძნებულმა ქართულმა სალიტერატურო სკოლამ ფასდაუდებელი ღვაწლი დასდო ეროვნული საზოგადოებრივ-ლიტერატურული აზრის აღორძინებას, რამაც თავის მხრივ დიდად შეუწყო ხელი უკვე XII საუკუნის დამლევსათვის საქართველოს ევროპული რენესანსის გზაზე მტკიცე ნაბიჯით შედგომასა და ამ მიმართულებით მის განვითარებას. მიუხედავად მრავალი ისტორიული ბედუკუდმართობისა, რომელიც ქართველმა ხალხმა მომდევნო ხანაში განიცადა, ეს ტენდენცია მისი სულიერი განვითარებისა არ დარღვეულა და 1743 წელს მოსკოვში გამოცემული პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლია ამ ფაქტის ერთ-ერთი მკაფიო დამადასტურებელია.

ქართველ მთაწმინდელთა ღვაწლი ბიბლიის ქართული ტექსტის გამართვაში სტეფანე ავთანდილის ნარკვევში, სამწუხაროდ, მოხსენიებული არ არის, რაც ალბათ იმაზე მიგვანიშნებს, რომ სათანადო ქართული წყაროები მისთვის, როგორც ჩანს, ან უცნობი, ან ხელმიუწვდომელი ყოფილა. ამასთან დაკავშირებით ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს შემდეგი ფაქტის აღნიშვნა. ჯერ კიდევ საუკუნენახევრით ადრე სტეფანე ავთანდილის ნარკვევის შედგენამდე ქართველ მთაწმინდელთა დამსახურებას ბიბლიის ქართულ ენაზე თარგმნასა და შესატყვისი ქართული ტექსტის სრულად გამართვაში ხაზგასმით აღნიშნავდა ანონიმური ესპანელი ავტორი „ცნობისა“ საქართველოსა და ქართველთა შესახებ, რომელიც 1627 წელს ესპანეთის მეფე ფილიპე IV წარუდგინეს ნიკიფორე ირბახის მეთაურობით ესპანეთში ჩასულ ქართულ ელჩობასთან დაკავშირებით. ქალაქ ვალიადოლიდის მახლობლად მდებარე სიმანკას გენერალურ არქივში ჩვენ მიერ მიკვლეულ ამ საბუთში, კერძოდ, ნათქვამია: „სხვა (ქართველ) სწავლულ მოღვაწეთაგან ისეთებმა, როგორიც იყვნენ ექვთიმე ათონელი, გიორგი, დავითი და სხვანი,... თარგმნეს იბერიულ ენაზე მთელი საღმრთო წერილი, საღვთისმსახურო (წიგნები), მესა, წმინდა კრებების გადაწყვეტილებები და კანონები, აგრეთვე წმინდა მამათა თხზულებები ისე და იმგვარად, როგორც ეს ბერძნებთანაა მიღებული“⁴.

წმ. ათონის მთის ქართულ მონასტერში ე.წ. ოშკის ბიბლიის სრული ტექსტის არსებობა XVIII საუკუნის საქართველოს მოღვაწეთათვისაც უთუოდ კარგად იყო ცნობილი, მაგრამ იგი ხელმიუწვდომელი იყო მათთვის არა მხოლოდ სიშორის, არამედ უფრო იმის გამო, რომ მონასტრიდან მის გატანაზე ათონელ ქართველ ღვთისმსახურთა მიერ ყადაღა იყო დადებული უმკაცრესი სასჯელისა და წყევლა-კრულვის მიზლით. ამიტომ იმთავითვე, როდესაც XVII საუკუნის 60-80-იან წლებში ქართველ მოღვაწეთა წინაშე დაისახა განსახორციელებლად მეტად რთული, მაგრამ გადაუდებელი ამოცანა საქართველოს ეკლესიის საჭიროებისათვის ქართული ბიბლიის ბეჭდური წესით გამოცემა-გამრავლებისა, ზემოთ მითითებული მიზეზების გათვალისწინებით ქართლში იმხანად არსებული ბიბლიის არასრული ქართული ნუსხების შესავსებად ორიენტაცია არა ათონის ქართულ მონასტერში დაცული ოშკის ბიბლიის სრულ ქართულ ტექსტზე იქნა აღებული, არამედ სათანადო ბერძნულ, სომხურ და

⁴ AGS, Estado, Negocios extraordinarios de la Parte del Norte. Legajo 2859 antiguo: Actal 1106 (Propuestas del Rey de Iberia y condiciones para el casamiento del Principe de Gales), გვ. 29.

სლავურ ტექსტებზე. ეს უკანასკნელნი ქართველ მოღვაწეთათვის ფართოდ ხელმისაწვდომი განსაკუთრებით მას შემდეგ გახდნენ, რაც 1685 წლიდან არჩილ II თავისი ოჯახითა და ამაღ-ითურთ მოსკოვს ჩავიდა, ხოლო რამდენიმე ხნის შემდეგ დაფუძნდა კიდეც.

როგორც ცნობილია, რუსეთში არჩილის კულტურული მოღვაწეობის მთავარ მიზანს ბიბ-ლიის სრული ქართული ტექსტის გამოცემა წარმოადგენდა. ამ მიზნის განხორციელებას თავიდანვე წინაღუდგა ორი დიდი სიძნელე: ქართული შრიფტის უქონლობა და ბიბლიის ქარ-თული ტექსტის, რომელიც არჩილმა საქართველოდან რუსეთს წარიტანა და შემდეგ თავისი ძმისშვილის ვახტანგის მეშვეობით ნაწილობრივ შეავსო, დამატებითი შევსება-რედაქტირების აუცილებლობა. არჩილმა მხოლოდ ის მოასწრო, რომ მისი დაკვეთით პოლანდიაში ჩამოსხ-მული ქართული შრიფტი (1686-1687 წწ.), რომელიც დამკვეთის „შალაშინს“ საჭიროებდა, მოსკოვში მისი უშუალო მეთვალყურეობით დამზადებული ნუსხა-ხუცურის საფუძვლად გა-მოეყენებინა, ხოლო მომდევნო წელს „დავითნი“ დაესტამბა (1705 წ). რაც შეეხება ბიბლიის სრული ქართული ტექსტის გამოქვეყნებას, ეს ამოცანა განუხორციელებელი აღმოჩნდა არა მხოლოდ ოჯახური ტრაგედიის გამო (სამი ვაჟიშვილის დაკარგვა), არამედ იმიტომაც, რომ სლავური ტექსტი ბიბლიისა, რომლითაც მას ბიბლიის ქართული თარგმანის შესავსებად და დასახვეწად უნდა ეხელმძღვანელა, თავად საჭიროებდა საფუძვლიან შევსებასა და სრულყ-ოფას. მიუხედავად ამისა, არჩილმა ამ მხრივ მაინც გადადგა წინ მნიშვნელოვანი ნაბიჯი: მოსკოვში მის ხელთ არსებული სათანადო წყაროებიდან მან ქართულად თარგმნა და შეავსო ნაწილი წიგნებისა, რითაც ნაკლული იყო საქართველოში დაცული ქართული ტექსტი ბიბ-ლიისა.

სადღეისოდ დადგენილად ითვლება, რომ არჩილმა მასთან ერთად მოსკოვში ჩასულ ქა-რთველ მღვდელმსახურთა დახმარებით სლავურიდან თარგმნა არა მხოლოდ „სიბრძნე ისო ზირაქისა“ და მაკაბელთა სამი წიგნი, როგორც ეს ცალკეულ მკვლევართა მიერ მცდარად იყო გაზიარებული, არამედ სხვა არაკანონიკური წიგნებიც, რითაც მნიშვნელოვანწილად შეავსო ბიბლიის ქართული ტექსტი. ც.ქურციკიძის დაკვირვებით „ბაქარის ბიბლიის ტექსტი, რომელიც 1743 წელს დაიბეჭდა, გამოსაცემად მომზადდა გაცილებით ადრე, XVIII საუკუნის დამდეგს, არჩილ მეფის ინიციატივითა და შრომით. ამ ბიბლიაში ყველა წიგნი „შეიწყო და გაიმართა“ სლავურის მიხედვით და სლავურიდანვე ითარგმნა მისი დიდი ნაწილი. ბაქარის ბიბლიაში გამოქვეყნებული ყველა არაკანონიკური წიგნი, „ბარუქისა“ და იერემიას ეპის-ტოლეს გარდა, – ივდითი, ტობია I და III ეზრა, სოლომონის სიბრძნე, ისო-ზირაქის სიბრძნე, მაკაბელთა სამივე წიგნი – სლავურიდანაა თარგმნილი⁵. მიუხედავად იმისა, რომ სლავუ-რიდან ქართულად თარგმნილი ბიბლიის ტექსტი ხარვეზებისგან თავისუფალი არ ყოფილა, ისევე როგორც თვით სლავური ტექსტი ბიბლიისა არ იყო მათგან თავისუფალი, მან პირველ-ნაბეჭდი ქართული ბიბლიის გამომცემელთ მეტად რთული სამუშაო საგრძნობლად გაუად-ვილა. ამ გარემოებას ანუ ბიბლიის სლავური ტექსტის ხარვეზიანობას, რამაც მნიშვნელო-ვანწილად შეუშალა ხელი არჩილს ბიბლიის ქართული თარგმანის გამართვაში, სტეფანე

⁵ ქურციკიძე ც. ძველი აღთქმის აპოკრიფული (არაკანონიკური) წიგნების ქართული ვერსიები, წიგნი II, თბ. 1973, გვ.30. ამავე ავტორის დაკვირვებით, „ბაქარის ბიბლიაში დაბეჭდილი ოთხი ტექსტი („წიგნი ეზრა ზა-რობაბელისი“, „წიგნი ეზრა სუთიელი“, „ტობიისი“, „სიბრძნე სოლომონისი“) სლავურიდან აღმოჩნდა თარგმ-ნილი XVIII საუკუნის დამდეგს, თანაც შესრულებული სლავურის ცუდად მცოდნე და თარგმნის ხელოვნებას ცუდად დაუფლებულ პირთაგან. ამის გამო ამ ტექსტში ძალზეა დარღვეული ენის სინტაქსური ნორმები, გვხ-ვდება შინაარსის თვალსაზრისით უამრავი შეცდომა, უამრავი სლავიზმი“ (იხ.ც. ქურციკიძე. ძველი აღთქმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები X-XVIII სს. ხელნაწერთა მიხედვით, თბ., 1970, გვ.10).

ავთანდილიც აღნიშნავს თავის ნარკვევში, ცხადია, ვახუშტიზე დაყრდნობით. ბაქარისეულ ბიბლიისათვის თანდართული მისი ბოლოსიტყვაობიდან დამონშებული სათანადო ადგილის შინაარსს სტეფანე ავთანდილი თავისი სიტყვებით შეკვეცილად გადმოსცემს, რითაც ჩვენთვის საინტერესო ცალკეული ისტორიული ფაქტის უნებლიე დამდგენისა და კომენტატორის მოვალეობას კისრულობს. ამ გამოცემის ტექსტოლოგიურ სიძნელეებზე მსჯელობისას ვახუშტი, კერძოდ, აღნიშნავდა: „ხოლო რაჲ ვიხილე, რომელ მრავალნი შეცვალებულნი და ნაკლულევანნი მთელნი მუჴლნი, ლექსანი სიტყუანი და მრავალნი ასონი, და არა ერთ ორ, არამედ მეტ ნაკლებ მრავალნი იყვნენ. მაშინ წინა დაუსხნენ ესევითარნი: სთნავს ესრეთ ყოფად, უკეთუ არა? (ხოლო ესე მეტ ნაკლები არა იყო მის მეფის არჩილის წინააღმდეგ, რამეთუ მას ჭეშმარიტი შრომა დაედუნეს). ამისთვის, რომელ ჩვენი, ვით ზემორ ვთქვით, ჟამთა ვითარებისა ცვლისაგან და მწერალთა მიერ, განრყვნილ იყვნეს, [ვითა ჩნდეს ამავესა წიგნსა შინა]“. მეორედ, რამეთუ რუსული თვნიერ ბერძენთაგან თარგმნილი იყო არა სწორ, რამეთუ მას ჟამსა არა ზედ მიწვენილთაგან ქმნულ იყო. და ვითა ეხილვით ესე თვისისა წიგნისა რუსთა, ბრძანებითა მეფისა და ჯელმწიფისა და თვთ მპყრობელის დიდის პეტრე ალექსის ძისათა, მრავალთა ენათა მცოდნეთა და ღვთისმეტყველთა მოელოთ დაბადებაჲ რუსული, რამე თუ არა შეთქმულ იყო სხვათა. ჴელეყოთ განმმართავად, და განემართათ ბერძენთა, ებრაელთა, ასურთა, ლათინთა და უღლართაგან”⁷.

ვახუშტის ბოლოსიტყვაობიდან ზემოთ მოტანილი ამონარიდის შინაარსს სტეფანე ავთანდილი თავისი სიტყვებით შემდეგნაირად გადმოსცემს: „ეს შეცდომები (ბიბლიის ქართული ტექსტისა) არჩილ მეფეს არ მიენერება, რადგან იგი (ამ ტექსტს) მოსკოვიტელთა საღმრთო წერილს უფარდებდა, რომელსაც იმხანად იგივე ხარვეზები ჰქონდა, მაგრამ ამის შემდეგ⁸ იმპერატორ პეტრეს ბრძანებით ერთად შეიკრიბნენ უგანათლებულესი მოსკოვიტელნი და მთელი გულისყურით შეამოწმეს თავისი ბიბლია, შეაჯერეს-რა (მისი შინაარსი) ძველებრაულ, ბერძნულ, სირიულ⁹, ლათინურ, ბულგარულ ტექსტებთან, თავთავის ადგილზე განალაგეს არა მხოლოდ თავები, არამედ მუხლებიც და აღმოფხვრეს დანარჩენი ხარვეზებიც“. ამ ვრცელი ფრაზის მიხედვით, რომელიც ვახუშტის ბოლოსიტყვაობის შესაბამისი ადგილის მოკლე შინაარსის განმარტებასთან ერთად სტეფანე ავთანდილის კომენტარსაც შეიცავს, გამოდის, რომ არჩილ II-ის უცილობელი დამსახურება ყოფილა პეტრე I ინფორმირება იმდროინდელი სლავური (ანუ რუსული) ბიბლიის გამოცემებში არსებული ხარვეზების შესახებ¹⁰. თუ სტეფანე ავთანდილის ამ მინიშნებას ვირწმუნებთ, მაშინ მის კვალობაზე ისიც უნდა დაუშვათ, რომ სწორედ ამ გარემოებამ შეაპირობა პეტრე I-ის 1712 წლის 14 ნოემბრის ბრძანებულების გამოქვეყნება, რასაც, როგორც ცნობილია, შედეგად მოჰყვა სოფრონ ლიხუდისა და თეო-

⁶ სწორი ფრჩხილები ვახუშტისა არ არის.

⁷ ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია, ტ. 1, თბ, 1941, გვ.46.

⁸ ხაზგასმა ჩვენია.

⁹ უნდა იყოს: „ასურულ“.

¹⁰ იგულისხმება სლავური ბიბლიის 1581 და 1663 წლების გამოცემები. სტეფანე ავთანდილის ეს მოსაზრება უსაფუძვლოდ არ გვეჩვენება არა მხოლოდ იმიტომ, რომ, როგორც ცნობილია, პეტრე I-ის სათანადო მხარდაჭერის შედეგად განხორციელდა 1705 წელს მოსკოვში „დავითნის“ გამოქვეყნება (ამდენად პეტრე საკმაოდ იყო ჩახედული არჩილის კულტურული საქმიანობის პრობლემებში), არამედ იმიტომაც, რომ ახლო ურთიერთობა არჩილსა და პეტრე I შორის განსაკუთრებით აქტიურ ხასიათს სწორედ 1701-1710 წლებში ატარებდა, როდესაც ალექსანდრე არჩილის ძე შვედეთის ტყვეობაში იმყოფებოდა და მის დასახსნელად გამიზნულ ღონისძიებათა შესამუშავებლად არჩილს შედარებით ხშირად უწევდა შეხვედრა-საუბრები რუსეთის იმპერატორთან, რომელიც მისი უფროსი ვაჟიშვილის ახლო მეგობარი იყო.

ფილაქტე ლოპატინსკის მეთაურობით რუსეთის სწავლულ კაცთა კომისიის ჩამოყალიბება, რომელმაც სათავე დაუდო რუსული ბიბლიის ახალი გამოცემის განსახორციელებლად წლების მანძილზე გაწეულ დიდ პრაქტიკულ საქმიანობას და რომელიც ე.წ. ელისაბედისეული ბიბლიის გამოქვეყნებით დასრულდა (1751 წ.). ასეთი დასკვნა, ზოგიერთი ქრონოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით, შესაძლოა, იმ მოსაზრების დამადასტურებელიც იყოს, რომ 1705 წელს მოსკოვში „დავითნის“ გამოცემის შემდეგ არჩილს ვიდრე გარდაცვალებამდე (1713 წ.) ბიბლიის ქართული თარგმანის გამართვაზე მუშაობა არ მიუტოვებია.

ეროვნული შინაარსის ამ დიდ კულტურულ საქმიანობას ჭეშმარიტად ახალი სული შთაბერა რუსეთში ვახტანგ VI ემიგრაციამ, კერძოდ, მისი მრავალრიცხოვანი ამალის ცალკეულ წარმომადგენელთა სათანადო მოღვაწეობამ. საკმარისია გავიხსენოთ, რომ XVIII საუკუნის 30-იანი წლების დასაწყისში ვახტანგმა რუსეთის მთავრობის წინაშე მოსკოვში ქართული წიგნის ბეჭდვის აღორძინების თაობაზე იშუამდგომლა, რაც მთავარ მიზნად ქართული ბიბლიის ტექსტის გამოსაცემად მომზადებასა და გამოქვეყნებას (ანუ არჩილ მეფის მიერ დაწყებული სათანადო საქმიანობის გაგრძელებასა და ლოგიკურ დაგვირგვინებას) ითვალისწინებდა. როგორც ცნობილია, ამ შუამდგომლობას შემდეგ მოჰყვა სოფელ ვსესხვიატსკოეში არჩილისეული სასტამბო მოწყობილობის შეკეთება-შეესება და პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში ახალი ქართული შრიფტის ჩამოსხმა, რომლითაც 1737 წელს იქვე (პეტერბურგის სტამბაში) ქრისტეფორე გურამიშვილის ზედამხედველობით რუსულ-ქართული ანბანი დაიბეჭდა.

იმავე (1737) წლისათვის ვსესხვიატსკოეში ქართული სტამბა უკვე გამართული იყო, ხოლო განმეორებით თხოვნაზე მოსკოვში ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვაზე ნებართვის შესახებ, რომლითაც ბატონიშვილმა ბაქარმა სინოდს მიმართა, ამ უკანასკნელმა დადებითი გადაწყვეტილება მიიღო, ოღონდ იმ პირობით, რომ ქართული წიგნების ტექსტი სლავური შესატყვისების საფუძველზე ჩასწორებულიყო და წინასწარ, დასტამბვამდე, განხილულიყო. ამის შედეგად 1737-1744 წლებში მოსკოვში ერთიმეორის მიყოლებით თორმეტი ქართული გამოცემა განხორციელდა, რომელთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი 1743 წლის ქართული ბიბლია იყო¹¹. სამწუხაროდ, მკვლევართა შორის დღემდე აზრთა სხვადასხვაობაა იმის გამო, სინოდის ეს ნებართვა გავრცელდა თუ არა პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის გამოცემაზეც, რამეთუ ამ წიგნის ბედი იმდროინდელ სხვა ქართულ გამოცემებთან შედარებით განსხვავებული აღმოჩნდა. ზოგ მკვლევარს მიაჩნია, მაგალითად, რომ ქართული ბიბლიის დასტამბვაზე სინოდის ნებართვა არ არსებობდა, რითაც ცდილობენ ახსნან რუსეთის მთავრობის რეპრესიული ზომები ამ წიგნის მიმართ¹². სინამდვილეში პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის დევნა რუსეთის ხელისუფალთა მხრივ (მხედველობაში გვაქვს ამ წიგნის ტირაჟის დაპატიმრება და გავრცელების აკრძალვა, მისი ნაწილის – 100 ეგზემპლარის – საქართველოში გაგზავნაზე ყადაღის დადება,

¹¹ ქვემოთ ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის დაცვით მითითებულია მოსკოვში 1737-1744 წლებში გამოქვეყნებული 12 ქართული წიგნი, რომელთა გამოსაცემად მომზადებაში მონაწილეობდნენ ცნობილი ქართველი მოღვაწენი – ვახუშტი და ბაქარ ბატონიშვილები, იოსებ სამეხელი, ქრისტეფორე გურამიშვილი, მელქისედეკ კავკასიძე და სხვები: რუსულ-ქართული ანბანი ლოცვებითურთ (1737 წ.); დავითნი (1737 წ.); ზატიკი (1739 წ.); ბასილიოს მკედონელი, ტესტამენტი (1739 წ.); თეოფანე პროკოპოვიჩი, პირველი სასწავლო ყრმათა... (1739 წ.); სახარება (1739); მარხვანი (1741 წ.); ბიბლია (1743 წ.); ჟამნი (1743 წ.); იოანე დამასკელი, გარდამოცემა უცილობელი მართლმადიდებელისა სარწმუნოებისა (1744 წ.); სტეფანე იავორსკი, კლდე სარწმუნოებისა (1737-1744 წწ.); ლოცვა ახლად თარგმნილი რუსულისაგან (1737-1744 წწ.).

¹² ყუბანეიშვილი ს. რუსულ-ქართული კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან XVIII საუკუნეში („ლიტერატურული ძიებანი“, ტ. X, 1956, გვ. 219-223); კასრაძე ო. ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი, თბ., 1973, გვ. 67-68.

ცალკეული წიგნების კონფისკაცია ასტრახანში და სხვა), ჩვენი აზრით, სულ სხვა ვითარებამ განაპირობა. ამ საკითხს ნაწილობრივ სტეფანე ავთანდილიც ეხება თავის ნარკვევში, თუმცა აღნიშნულ ეპიზოდთან დაკავშირებულ ცალკეულ ისტორიულ პირთა მცდარ იდენტიფიკაციას გვთავაზობს. ამიტომ მასზე შედარებით დანვრილებით შევჩერდებით.

მოსკოვში ქართული ბიბლიის გამოსაცემად მომზადება და მისი გამოქვეყნება მეტად რთულსა და დაძაბულ პოლიტიკურ ვითარებაში მიმდინარეობდა. ეს ის პერიოდი იყო, როცა უშვილო იმპერატორმა ანა იოანეს ასულმა, მასთან დაახლოებული ოფიციალური პირის, რუსეთის სამეფო კარზე ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწის ანდრია იოანეს ძე ოსტერმანის რჩევით ტახტის მემკვიდრედ თავისი უფროსი ძის (ეკატერინე იოანეს ასულის) მცირეწლოვანი შვილიშვილი იოანე ანტონის ძე ბრაუნშვაიგ-ლიუნებურგელი გამოაცხადა. ეს გადანწყვეტილება რუსეთის ტახტის პირდაპირი კანონიერი მემკვიდრის ელისაბედ პეტრეს ასულის საწინააღმდეგოდ იყო მიმართული და, როგორც ცნობილია, საბაბი გახდა რუსეთის სამეფო კარზე მოკლე დროში (1740-1741 წწ.) მომხდარი გადატრიალებებისა და ინტრიგებისა (ბირონის გადაყენება რეგენტობიდან, რუსეთის იმპერიის მმართველად იოანე ბრაუნშვაიგ-ლიუნებურგელის დედის ანა ლეოპოლდის ასულის გამოცხადება, და ბოლოს რუსეთის ტახტზე გვარდიის მხარდაჭერით ელისაბედ პეტრეს ასულის გამეფება). ამ პოლიტიკურმა მოვლენებმა გარკვეული გავლენა იქონიეს ქვეყნის კულტურულ ცხოვრებაზე და, კერძოდ, ბეჭდვითი სიტყვის განვითარებაზე. იმდროინდელ რუსეთში განხორციელებული არაერთი საერო და სასულიერო შინაარსის გამოცემა მოექცა სინოდის უმკაცრესი ცენზურის მარწმუნებში. საცენზურო დევნა განიცადეს მაშინ მოსკოვში გამოქვეყნებულმა ცალკეულმა ქართულმა სასულიერო წიგნებმაც, კერძოდ, როგორც ქართული ნაბეჭდი წიგნის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ქრ. შარაშიძე შენიშნავდა, «ამას მოწმობს მოსკოვში 1741 წ. დაბეჭდილი „მარხვანის“ ჩვენ მიერ აღწერილი ცალებიც... ამ წიგნის ყოველ ცალს მოგლეჯილი აქვს თავფურცელი და მის ანდერძში ნაშლილია 10-მდე სიტყვა. შემთხვევით გადარჩენილ თავფურცელში იხსენიება – იმპერატორი იოანე ანტონის შვილი, ხოლო ანდერძში ამოშლილია სახელები იმპერატრიცა ანნა იოანეს (ასულისა) და ქვემოთ შვიდი სიტყვა ფრაზიდან: „და მერმე ზემოხსნებული იგი დიდი ხელმწიფე გარდაიცვალა და იპყრობდა დისნული“¹³ მისი იმპერატორი იოანე ანტონისშვილი“¹⁴. სწორედ ასეთ ამოშლილ ადგილებს თქვენ ნახავთ რუსეთის სტამბიდან 1741 წელს გამოსულ ზოგიერთი რუსული წიგნის თავფურცელშიც. აქაც ამოშლილია იმპერატორ იოანე ანტონის ძის სახელი. საქმე ის არის, რომ ამ „იმპერატორმა“, რომელიც ამ დროს 2 წლის იყო, სულ რამდენიმე თვე იმეფა... მისი სახელი ნაშაღეს ყოველგან, სადაც კი შესაძლებელი იყო. საგანგებოდ მოითხოვეს ამ წელს გამოსული ყველა ნაბეჭდი წიგნები, რათა ან წიგნები მოესპოთ მთლიანად, ან თავფურცლებში მოხსენებული ექს-მეფის სახელი ამოეშალათ. ჩვენ გვაქვს საბუთები, რომლებიც მოწმობენ, რომ სწორედ ამ ხანებში მიაპყრო ყურადღება ცენზურამ მოსკოვის სტამბის ქართულ წიგნებსაც. ამის გამო სასწრაფოდ მოითხოვეს მოსკოვში დაბეჭდილი ქართული წიგნების წარდგენა სინოდში. ალბათ ამ ხანებში მოაცილეს მოსკოვის „მარხვანის“ ხსენებულ ცალებს თავფურცლები. უეჭველია ამ დროსვე ამოშლიდნენ ამ წიგნის ანდერძში ხსენებულ ათ სიტყვას“¹⁵. ამავე ფაქტს გვიდასტურებს და თავის მოსაზრებებს გვიზიარებს აგრეთვე ცნობილი ინგლისელი ქართველოლოგი დავით ლანგი,

¹³ შეცდომა: უნდა იყოს „დის შვილიშვილი“.

¹⁴ დამარცვებული სიტყვები ამოშლილია.

¹⁵ იხ. „ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია“, ტ.1, თბ., 1941, გვ. X. (ქრ. შარაშიძის წინასიტყვაობა).

რომელსაც ასევე ჰქონია 1741 წელს მოსკოვში დასტამბული „მარხვანის“ ეგზემპლარზე დაკვირვების შესაძლებლობა¹⁶.

ვიდრე შევეცდებით გავერკვიოთ მიზეზში, რომელმაც რუსეთში პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის პოლიტიკური დევნა გამოიწვია, აღვნიშნავთ, რომ ქართული კულტურის ისტორიაში ამ უნიკალური წიგნის გამოქვეყნება იმ პერიოდს დაემთხვა, როდესაც სინოდის ერთ-ერთ მთავარ საზრუნავს სრულფასოვანი რუსული ნაბეჭდი ბიბლიის შექმნა წარმოადგენდა. ეს პრობლემა პეტრეს დროინდელ დიდმნიშვნელოვან კულტურულ ნამოწყებათა იმ რიგს განეკუთვნებოდა, რომელთა სრული განხორციელება მის სიცოცხლეშივე ვერ მოესწრო. ზემოთ მითითებულმა კომისიამ ს.ლიხუდისა და თ.ლოპატინსკის ხელმძღვანელობით დიდი მუშაობა ჩაატარა ბერძნული და ლათინური ტექსტების მიხედვით სლავური ბიბლიის შესწორება-შეცვლისათვის, მაგრამ გამართული ტექსტის დროულად გამოქვეყნება მაინც ვერ მოესწრო. კომისიის მიერ დადგენილი სლავური ბიბლიის ხელნაწერი ტექსტი სინოდის არქივში ინახებოდა, სანამ ელისაბედ პეტრეს ასულის 1747 წლის საგანგებო ბრძანებულების საფუძველზე მოსკოვისა და კიევის სასულიერო აკადემიათა თანამშრომლებმა ი.ბლონიცკიმ და ე.ლიაშჩევსკიმ იგი განმეორებით არ შეასწორეს და შეავსეს. როგორც ცნობილია, მხოლოდ ამის შემდეგ (1751 წ.) იხილა დღის სინათლე ე.წ. ელისაბედისეულმა ბიბლიამ.

ისმის კითხვა: სლავური ბიბლიის იმხანად არსებული საში (ორი ნაბეჭდი და ერთი ხელნაწერი) ტექსტიდან რომელი დაედო საფუძვლად ბაქარისეული ბიბლიის სლავურის მიხედვით გამართვას? საფიქრებელია, რომ ბიბლიის ქართველი გამომცემლები ძირითადად თ.ლოპატინსკის ხელნაწერი ტექსტით სარგებლობდნენ, რომელიც თავებად და მუხლებად ისევ დაყოფილი, როგორც ბაქარის ბიბლია. ასეთი დასკვნა უშუალოდ ეხმიანება ქართული ბიბლიისათვის დართულ ვახუშტის ცნობილი „ბოლოსიტყვაობის“ იმ ადგილს, სადაც საუბარია მრავალ, პირველ ყოვლისა, ტექსტუალურ სირთულეზე, რომელიც თან ახლდა ბაქარისეული ბიბლიის სლავურთან შეჯერება-შეცვლას. იქვე აღნიშნულია ქართველ მოღვაწეთა დამსახურება, რომელთაც ვახუშტისთან ერთად მეტნაკლები ღვაწლი დასდეს ბიბლიის ქართული ტექსტის გამართვას სლავურის მიხედვით (არჩილ II, ბაქარი, იოსებ სამეხელი და სხვ.) და ხაზგასმულია, რომ ამ დიდი ეროვნული საქმის „ხელყოფა“ რუსეთში მცხოვრებ ქართველ მოღვაწეთა მიერ შესაძლებელი გახდა „თანაშენეენითა განმმართველისა საბეჭდეელის სამეუფოსა ქალაქის მოსკოვის ზეჩინებულის ანდრია იოვანის ძისათი“¹⁷.

ბოლო დრომდე ძნელად დასადგენი იყო თუ ვის გულისხმობდა ვახუშტი „ანდრია იოვანის ძის“ ქვეშ, მისი პიროვნების იდენტიფიკაცია არც თუ იოლი აღმოჩნდა. ამასთან დაკავშირებით ერთ-ერთი მკვლევარი პირდაპირ შენიშნავდა: „ვინ არის ეს ანდრია იოვანის ძე, გაურკვეველია, ვახტანგის ამალის არც 1724 წ. და არც 1737 წ. წუსებში ასეთი პირი არ ჩანს“¹⁸. ჩვენს ხელთ არსებული ლიტერატურული და ფაქტობრივი ხასიათის მასალის საფუძველზე შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ „ანდრია იოვანის ძე“ იგივე ზემოთ მოხსენიებული ა.ი.ოსტერმანია¹⁹, რომელმაც, როგორც ირკვევა, ჭეშმარიტად გაუწია ქართველ ემიგრანტებს

¹⁶ D.M.Lang.The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832. New lork, 1957, გვ. 134-135: „ეს წიგნი განსაკუთრებით საინტერესოა, – აღნიშნავდა დ.ლანგი, – რადგან თანდართულ წინასიტყვაობასა და დასკვნაში მითითებულია არასრულწლოვანი მეფე იოანე ანტონის ძე. მცირე რაოდენობით შემორჩენილ ამ წიგნის ყოველ ეგზემპლარში გარდა ერთისა ეს მაკომპრომეტირებული მითითებანი ამოღებულია ისევე, როგორც უმრავლესობაში წიგნებისა, რომლებიც რუსეთში ამ მცირე ხნის უბედური მმართველობის პერიოდში გამოქვეყნდა“.

¹⁷ ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია, ტ 1, თბ., 1941, გვ. 47.

¹⁸ ყუბანეშვილი ს. დასახ. ნაშრომი, გვ. 228.

დახმარება არა „ბიბლიის ტექსტის გასწორებაში“ და არც „საბეჭდველის“ (სტამბის) ტექნიკურად გამართვაში, არამედ მის დაფუძნებაში. საფიქრებელია აგრეთვე, რომ ა.ი.ოსტერმანი მოსკოველ ქართველ გამომცემელთ დაეხმარა ესარგებლათ თ.ლოპატინსკისეული სლავური ბიბლიის ხელნაწერი ტექსტით, რათა დასასტამბად შემზადებული ქართული ბიბლიის ტექსტი იმის მიხედვით შეეცნოთ და შეესწორებინათ. ჩვენი აზრით, მხოლოდ ასე შეიძლება გავიგოთ ვახუშტის „ბოლოსიტყვაობის“ კონტექსტი, სადაც მოხსენიებულია „ანდრია იოვანის ძე“, რომლის მიმართ ავტორი ცდილობს მადლიერების გულწრფელი გრძნობა გამოხატოს იმ დახმარების გამო, მას რომ ქართველი მოღვაწეებისათვის მოსკოვში (ვსენსვიატსკოეში) ქართული სტამბის აღორძინების საქმეში გაუწევია. იმაში დასარწმუნებლად, რომ ეს მადლიერება სწორედ ა.ი. ოსტერმანს ეკუთვნოდა და არა ვინმე სხვას, საკმარისია გავიხსენოთ, რომ რუსეთის სამეფო კაბინეტის გადაწყვეტილებას (რეზოლუციას) იმის შესახებ, რომ დაკმაყოფილებულიყო ბატონიშვილ ბაქარის შუამდგომლობა მოსკოვში ქართული სასულიერო წიგნების დასაბეჭდად ნებართვის მიღებაზე, ცნობილ რუს სახელმწიფო მოღვაწე „თ/ავად/ ალექსი ჩერკასსკისთან“ ერთად პირველი სწორედ ანდრია ოსტერმანი აწერდა ხელს¹⁹. ამ უკანასკნელის კეთილგანწყობა ქართველ მოღვაწეთა მიმართ, ნაწილობრივ, შესაძლოა, იმითაც აიხსნას, რომ როგორც ამ ბოლო დროს გაზეთ „სანკტ-პეტერბურგსკიე ვედომოსტის“ შინაარსის მიხედვით დავადგინეთ, ბაქარ ბატონიშვილი და ა.ი. ოსტერმანი პეტერბურგში ახლო მეზობლად ცხოვრობდნენ ბოლშაია მილიონაიას ქუჩაზე, რომელიც იმხანად რუსეთის არისტოკრატიის თვალსაჩინო წარმომადგენელთა ადგილსამყოფლად ითვლებოდა²¹.

ა.ი. ოსტერმანი რუსეთის სამეფო კარზე დიდად დაფასებული პიროვნება იყო, რომელმაც თავისი სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა პეტრე I-ის მდივნის მოვალეობის შემსრულებლიდან დაიწყო და უმაღლესი რანგის თანამდებობებს მიაღწია. გარკვეულ პერიოდში იგი რუსეთის იმპერიის მთელ საგარეო პოლიტიკას განაგებდა და, ამდენად, კარგად იყო ჩახედული ემიგრანტი ქართველი მოღვაწეების პოლიტიკურ ინტერესებსა და მისწრაფებებში. 40-იანი წლების დასაწყისიდან, როდესაც რუსეთის ტახტი ელისაბედ პეტრეს ასულმა დაიკავა, ა.ი. ოსტერმანის მდგომარეობა სამეფო კარზე ძირეულად შეიცვალა: ელისაბედმა არ აპატია მამამისის მიერ დაწინაურებულ ა.ი. ოსტერმანს ანა იოანეს ასულისადმი და მისი ახლო ნათესავებისადმი ერთგულება. იგი დააპატიმრეს და გაასამართლეს: ა.ი. ოსტერმანს სიკვდილით

¹⁹ ამ პიროვნების იდენტიფიკაციის შესახებ მართებული მოსაზრება პირველად თ.ჟორდანიამ გამოთქვა, თუმცა იგი სათანადოდ არ იყო დასაბუთებული. ამას მოწმობს ს.ყუბანიშვილის შემდეგი კრიტიკული შენიშვნაც: „თ.ჟორდანია ფიქრობდა, რომ ეს პირი უნდა ყოფილიყო ანდრია ივანეს ძე ოსტერმანი, რომელიც ვახუშტის ეხმარებოდა ქართული ტექსტის გამართვაშიო („ივერია“, 1884, № 3, გვ. 72), მაგრამ ეს მოსაზრება საეჭვოა, საქმე ისაა, რომ ვახუშტის ცნობით, ანდრია ივანეს ძე (იოანეს ძე) ყოფილა გამმართველი „საბეჭდველის სამეფოსა ქალაქის მოსკოვს“. ჩანს ეს პირი ქართველებს ეხმარებოდა სტამბის გამართვაში და არა ბიბლიის ტექსტის გასწორებაში. რომ ეს ასეა, იქიდანაც ჩანს, რომ თვით თ.ჟორდანიას ცნობით ანდრია ოსტერმანს ჯერ ერთი „არ ჰქონია მიღებული ღვთისმეტყველური განათლება“ და მეორეც – ისტორიკოსის ცნობით – „არ იდგა მკვიდრად თვით სარწმუნოებაზე და ქრისტიანობაზე ბევრს არ ზრუნავდა“ (გვ.73)“- იხ. ს. ყუბანიშვილი. დასახ. ნაშრომი, გვ.228-229. ყოველივე ამის შესახებ დაწერილებით იხ. ჩვენი წერილი „მეცნიერული ჭეშმარიტებისა და პაექრობის ეთიკის დასაცავად“ – თსუ „შრომები“, ტ.201, 1978, გვ. 452-459, აგრეთვე ჩვენი რუსულენოვანი გამოკვლევა „Грузия и европейские страны...“, ტომი III (Грузия и Россия, XVIII-XIX вв.), წიგნი 2, მოსკოვი, 2006, გვ.25-33).

²⁰ რუსეთის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი (სანკტ-პეტერბურგი), ფონდი 796, აღნ. 18, საქმე 285, გვ. 5.

²¹ ამ ქუჩაზე XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში და მომდევნო პერიოდშიც (80-იანი წლების ჩათვლით), ბაქარ ბატონიშვილისა და ა.ი. ოსტერმანის გარდა, რუსეთში ისეთი ცნობილი დიდგვაროვანი ოჯახების სხვადასხვა თაობის წარმომადგენელნი ცხოვრობდნენ, როგორიც იყვნენ ვორონცოვები, ბრიუსები, ლეოვები, ბეცკოები (ტრუბეცკოები), სკაერონსკები და სხვ.

დასჯა მიესაჯა, რაც ელისაბედმა ბერეზოვში მუდმივი გადასახლებით შეუცვალა.

ამრიგად მიზეზი, რომელმაც სინოდის მხრივ პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის აშკარა დევნა გამოიწვია, ჩვენი აზრით, შემდეგი გარემოებით აიხსნება: ბუნებრივია, რომ მის შინაარსში, კერძოდ, სატიტულო მონაცემებსა და შესავალ ნაწილში წიგნის გამომცემელი, ნე-სისამებრ, ქება-დიდებას ასხამდნენ იმპერატორ ელისაბედ პეტრეს ასულსა და მის მემკვიდრე პეტრე თეოდორეს ძეს, მაგრამ სრულიად დაუშვებელი და წარმოუდგენელი იყო იმ დროისათვის, რომ ამავე წიგნის „ბოლოსიტყვაობაში“ რუსეთის ეკლესიის მიერ „სატანად“ შერისხული ა.ი.ოსტერმანიც დადებით კონტექსტში ყოფილიყო მოხსენიებული. ეს ფაქტი თავისი „კრამოლური“ შინაარსით თითქმის ტოლფასი იყო ამა თუ იმ წიგნში ნებსით თუ უნებლიეთ იოანე ანტონის ძე ბრაუნშვაიგ-ლიუნებურგელის მოხსენიებისა, რაც, როგორც უკვე ცნობილია, უმკაცრესად იდევნებოდა. საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ ფაქტმა აიძულა სინოდის ხელმძღვანელობა არაგულწრფელად განეცხადებინა, თითქოს 1743 წელს მოსკოვში ქართული ბიბლიის გამოცემა მისი ნებართვის გარეშე განხორციელდა, რათა თავიდან მოეხსნა ყოველგვარი პასუხისმგებლობა ამ წიგნში დაშვებული „პოლიტიკური შეცდომის“ გამო. ისიც ანგარიშგასაწევია, რომ ქართული ეკლესიის ტრადიციულმა დამოუკიდებლობამ, მისმა ავტორიტეტმა და აღმოსავლეთის მართლმადიდებლური ეკლესიის მმართველ წრეებთან სიახლოვემ, დაბოლოს პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის სრული ტექსტის მოსკოვში გამოქვეყნებამ, რომელმაც თითქმის რვა წლით დაასწრო რუსული ბიბლიის ასევე სრულ (ე.წ. ელისაბედისეულ) გამოცემას, უთუოდ შეუწყეს ხელი ამ უნიკალური ქართული წიგნისადმი სინოდის მესვეურთა თვალნათლივ ტენდენციურ განწყობასა და ასეთსავე დამოკიდებულებას.

პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის „პატიმრობა“ თითქმის ოც წელს გაგრძელდა. ამ ხნის განმავლობაში წიგნის მთელი ტირაჟის (300 ცალი) მნიშვნელოვანი ნაწილი დაზარალდა და პრაქტიკულად იავარ იქმნა. ჟამთა სიავეს ამ გამოცემის მხოლოდ ის 100 ეგზემპლარი გადაურჩა, რომელიც საგანგებოდ შეფუთული საქართველოში გასაგზავნად იყო განკუთვნილი და განსვენებული ბაქარ ბატონიშვილის ოჯახში ინახებოდა. 1761 წლის იანვარში სინოდს საგანგებო არზით მიმართა ბაქარის უფროსმა ვაჟიშვილმა ალექსანდრემ, რომელიც ასაბუთებდა-რა რუსეთის უმაღლესი სასულიერო დაწესებულების მიერ პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის საქართველოში გადაგზავნის აკრძალვის შესახებ ადრე მიღებული განაწყვეტილების ხანდაზმულობას, ითხოვდა ეს საკითხი განმეორებით განეხილათ და დადებითად გადაეჭრათ. სინოდი ზედმიწევნით დროულად (იმავე წლის თებერვალში) გამოეხმაურა ალექსანდრე ბატონიშვილის თხოვნას და დააკმაყოფილა იგი, ითვალისწინებდა-რა იმ გარემოებას, რომ პოლიტიკურმა „ხარვეზმა“, რომელიც თან სდევდა ბაქარისეული ბიბლიის გამოქვეყნებას, იმ დროისთვის უკვე დაკარგა აქტუალურობა, რაც ხაზგასმულია საარქივო საბუთში²². მაგრამ, ვფიქრობთ, სინოდმა ამ შემთხვევაში ის გარემოებაც გაითვალისწინა, რომ სწორედ იმხანად რუსეთის დედაქალაქში საგანგებოდ ელოდებოდნენ ქართლის მეფის თეიმურაზ II ოფიციალური ვიზიტით ჩასვლას, რაც ვახტანგ VI გარდაცვალების შემდეგ უპრეცედენტო მოვლენა იყო რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიაში.

სინოდის ამ გადაწყვეტილების საფუძველზე ზოგიერთი მკვლევარი დაასკვნის, რომ პირველნაბეჭდმა ქართულმა ბიბლიამ საქართველოში ჩააღწია არა უადრეს 1761 წლისა²³. მაგრამ ასეთი დასკვნის უსაფუძველობას ბაქარისეული ბიბლიის რომში დაცული ეგზემპლარიც გვი-

²² რუსეთის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი (სანკტ-პეტერბურგი), ფონდი 796, აღწ. 42, საქმე 29, გვ. 1-3.

²³ ყუბანეშვილი ს. დასახ. ნაშრომი, გვ. 227.

დასტურებს: სტეფანე ავთანდილის ნარკვევისა და, განსაკუთრებით, ნიგნში არსებული მარგინალიების შინაარსი შესაძლებლობას გვაძლევს თვალი გავადევნოთ ქართული „საღმრთო წერილის“ ამ უნიკალური ეგზემპლარის უჩვეულო ყისმათს. ყურადღებას იპყრობს, უპირველეს ყოვლისა, ნიგნის სატიტულო გვერდის ბოლოს, უშუალოდ გრავიურის ქვეშ, რომელზეც ბაგრატიონთა საგვარეულო გერბია გამოსახული, მოთავსებული მხედრულით შესრულებული და კარგად შენახული შავმელნიანი ტექსტი მიძღვნისა. მასში ნათქვამია: „მიუბოძეთ წმიდა ესე დაბადება გარსევანის შვილს ნიკოლოზს ნეტარად ხსენებულის საქართველოს მეფის ბაქარის სულის მოსახსენებლად“²⁴. გარსევანიშვილთა საგვარეულოს ერთ-ერთი წარმომადგენლისადმი ამ უთარილო და ძუნწი შინაარსის მიძღვნას თავისი ახსნა აქვს: ძმები გიორგი და იესე გარსევანიშვილები, რომლებიც ქართლში პედაგოგიური ნიჭითა და მათ მიერვე შემუშავებული დიდაქტიკური მეთოდიკით გამოირჩეოდნენ, როგორც ცნობილია, ვახტანგ VI ვაჟიშვილების ბაქარის, ვახუშტისა და გიორგის აღმზრდელ-დამრიგებლები იყვნენ. ბუნებრივია, რომ ორივე ძმა გარსევანიშვილები ოჯახებითურთ ვახტანგს რუსეთში გაჰყვენენ ემიგრაციის დასაწყისიდანვე. ცნობები ნიკოლოზ გარსევანიშვილის პიროვნების შესახებ, ვისაც ეძღვნებოდა ნიგნი, სამწუხაროდ, არ გავაჩნია. მაგრამ მიძღვნის კონტექსტის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ იგი გარსევანიშვილთა იმავე ოჯახის წარმომადგენელია, რასაც ადასტურებს 1725 წლით დათარიღებული ერთ-ერთი საბუთი: აქ ნიკოლოზ გარსევანიშვილი გიორგისა და იესეს ძმისწულადაა მოხსენიებული²⁵. როგორც ჩანს, იგი ბაქარის თანატოლი და მეგობარი იყო.

სტეფანე ავთანდილის რწმუნებით, ამ წარწერას ზემოდან თხელი ქაღალდის ვიწრო ზოლი ჰქონდა დანებებული. ნარკვევში ნათქვამია აგრეთვე, რომ „ასევე დაფარულ-დანებებულია ქვედა აშია in octavo-ს გვერდისა, სადაც შესაქმის ნიგნი იწყება; აქ (ქაღალდის) ზოლის ქვეშ (მინანერი) იკითხება: „მე, მორჩილმა, უღირსმა და ცოდვილმა აზნაურმა დანიელ სააკაძემ, ყიზლარის ამალლების მონასტრის არქიმანდრიტმა, საჩუქრად მიუბოძე დაბადება ესე ჩემი ცოდვილი სულის მოსახსენებლად სიონად წოდებულ ღვთისმშობლის ეკლესიას, რომელიც თბილისის სამიტროპოლიტო ეკლესიაა: და ვინც ნაიღებს მას დამნაშავე იქნება დღესა განკითხვისასა, როდესაც ყოველს თავისი მიეზღვება ანდა (ბოროტ) საქმეთათვის – სასჯელი; ვინც ნაიკითხავს მას, მოიხსენიოს სული ჩემი ცოდვილი, 1746 წლის 1 იანვარი“. კიდევ ერთი (ქაღალდის) ზოლია მინებებული გარეთა გვერდით აშიაზე, რომლის ქვეშ იმავე არქიმანდრიტის ხელით გაკეთებული წარწერა იკითხება: „მე, არქიმანდრიტი დანიელი, წყევლა-კრულვას უთვლი იმას, ვინც ამ საღმრთო წერილს სიონად წოდებული ღვთისმშობლის ეკლესიიდან გაიტანს, დაე იესო ქრისტემ და მისმა მშობელმა დასაჯონ იგი“.

ზემოთ აღნიშნულ მარგინალიათა შინაარსის გადმოცემასთან ერთად სტეფანე ავთანდილი შემდეგ სავარაუდო მოსაზრებას გვთავაზობს: „ამ მინანერებიდან ცხადი ხდება, რომ წინამდებარე ბიბლია გამოქვეყნების შემდეგ ძღვნად წარუგზავნეს აზნაურ ნიკოლოზს თავად ბაქა-

²⁴ ზემოთ მოტანილი მიძღვნის ხელნაწერ ტექსტში ორი სიტყვის („დაბადება“ და „გარსევანის შვილს“) შუა მოთავსებულია ძნელად ამოსაცნობი ფაქსიმილე, რომელიც, საფიქრებელია, ვახუშტი ბაგრატიონს ეკუთვნოდა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის საქართველოში ჩამოღწეულ თითქმის ყოველ ცალს გაკეთებული ჰქონდა მსგავსი მარგინალიები, რომლებშიც, როგორც წესი, მითითებული იყო ადრესატი ნიგნის მისართმევად (იხ. 23 ცალი ამ გამოცემისა, რომლებიც თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკის იშვიათ გამოცემათა განყოფილებაშია დაცული).

²⁵ იხ. გორის მხარეთმცოდნეობითი მუზეუმის არქივი, №191 (1725 წ. 20 ნოემბერი). საბუთი მოგვანოდა ბატონმა მიხეილ ქავთარიამ, რისთვისაც გულწრფელ მადლობას მოვახსენებთ.

რის მოსახსენებლად, შემდეგ იგი არქიმანდრიტ დანიელის მფლობელობაში გადავიდა, რომელმაც (ნიგნი) თბილისის არქიეპისკოპალურ სიონის ეკლესიას შესწირა, ხოლო ისინი, ვინც ჩვენთვის გაუგებარი საშუალებით დაეუფლა მას, ცდილან ეს სამახსოვრო წარწერები თეთრი ქალაქის დანებებით დაეფარათ". თუ პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის განსახილველი ეგზემპლარის გადაადგილების სტეფანე ავთანდილის მიერ შეთავაზებულ თანამიმდევრობას (მოსკოვიდან ყიზლარში, აქედან თბილისის სიონის ეკლესიაში და ბოლოს რომის რწმენის გამავრცელებელი კონგრეგაციის ბიბლიოთეკაში) გავიზიარებთ, ის მაინც უნდა აღვნიშნოთ, რომ შინაარსობრივ გაუგებარი ჩანს თარიღი, რომელიც მეორე მარგინალიის ბოლოს არის მითითებული. ჭეშმარიტად, თუ იმ ცნობილ ფაქტს გავითვალისწინებთ, რომ ბატონიშვილი ბაქარი 1750 წელს გარდაიცვალა, მაშინ არქიმანდრიტ დანიელის ხელით გაკეთებული მინანური მის მიერ თბილისის სიონის ეკლესიისათვის პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის შეწირვის თაობაზე შეუძლებელია 1746 წლის 1 იანვრით იყოს დათარიღებული! რომის ბიბლიოთეკაში ამ ნიგნის უშუალოდ გაცნობისას მის შიდა ფურცლებზე არსებული ორი ზემოთ აღნიშნული მარგინალია, სამწუხაროდ, ჩვენი ყურადღების გარეშე დარჩა. დამოუკიდებლად ამისგან ჩვენთვის ეჭვგარეშეა, რომ მეორე მარგინალიის ტექსტის გადმოცემისას სტეფანე ავთანდილმა 1756 წლის ნაცვლად შეცდომით მიუთითა 1746 წელი. საფიქრებელია, რომ ეს ლაფსუსი შედეგია ნარკვევის ავტორის, რბილად რომ ვთქვათ, დაახლოებითი წარმოდგენისა იმდროინდელ რუსეთში ქართული ემიგრაციისა და მის მესვეურთა ცხოვრების ქრონოლოგიურ მონაცემებზე. სხვაგვარად როგორ უნდა ავხსნათ ის ფაქტი, რომ სტეფანე ავთანდილი, როდესაც ვახტანგ VI სამი ვაჟიშვილის შესახებ მოგვითხრობს, შემდეგ ქრონოლოგიურად მცდარ ცნობებს გვანვდის: „დაუტყვეს რა ქართლი, ისინი მამასთან ერთად მოსკოვეთს გადასახლდნენ პეტრე (პირველის) მეფობის ბოლო წლებში. ვახტანგ VI, იცხოვრა რა აქ ქრისტიანულად, 1724 წელს გარდაიცვალა (სინამდვილეში ვახტანგ VI 1737 წ. გარდაიცვალა – ჯ. ვ.), ხოლო ცოტა მოგვიანებით მისი ორი ვაჟიშვილიც მიიქცვალა – ბაქარი (გარდაიცვალა 1750 წ. – ჯ. ვ.) და ვახუშტი (გარდაიცვალა 1758 წ. – ჯ. ვ.); მესამე, გიორგი, ჯერ კიდევ ცხოვრობს მოსკოვეთში დიდ პატივსა და ფუფუნებაში“.

ნარკვევში სხვა შეცდომებიც აღინიშნება, კერძოდ, პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის ისტორიის გადმოცემისას. სტეფანე ავთანდილი, მაგალითად, არასწორ ინტერპრეტაციას აძლევს ვახუშტის „ბოლოსიტყვაობის“ (რომელსაც ხშირად „წინასიტყვაობად“ ასაღებს) ცალკეულ ადგილებს, რასაც იგი ზოგჯერ გაუგებრობამდე და კურიოზულ დასკვნამდე მიჰყავს. ამის თვალნათელი მაგალითია ნარკვევის ავტორის მიერ „ბოლოსიტყვაობის“ იმ ადგილის, რბილად რომ ვთქვათ, თავისებური განმარტება, სადაც ვახუშტი მოსკოვში ქართული სტამბის დაფუძნებასა და პირველნაბეჭდი ბიბლიის გამოქვეყნებაში მხარდაჭერა-დახმარებისათვის მადლიერების გრძნობით მოიხსენიებს რუს მოღვაწე „ანდრია იოვანის ძეს“. ეს პიროვნება, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ჩვენს მიერ იდენტიფიცირებულია იმდროინდელი რუსეთის ცნობილ პოლიტიკურ მოღვაწე ა.ი.ოსტერმანთან. რაოდენ განსხვავებულია სტეფანე ავთანდილის მოსაზრება შესაბამის საკითხთან დაკავშირებით ნათლად ჩანს შემდეგი მისი შენიშვნიდან იმის თაობაზე, რომ პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის გამოსაცემად მომზადებისას „(ქართული) ასოების ჩამომსხმელი და ასოთამწყობი იყო ვინმე ანდრია იოანის ძე (იტალიური ტრანსკრიფციით „ანდრეა ჯოვანის ძე“ – ჯ. ვ.), რომელსაც ქალაქ მოსკოვის საიმპერატორო მბეჭდავის წოდება აქვს“.

მაგრამ ასეთი ინტერპრეტაცია „ბოლოსიტყვაობის“ ცნობილი ადგილისა ვერ უძლებს კრი-

ტიკას: ჯერ ერთი, ვსახსრავთ სტამბისათვის ბიბლიისა და სხვა წიგნების გამოსაცემად ქართული შრიფტი პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში დროულად დაამზადეს და, ამდენად, მის ხელმოწერად ჩამოსასხმელად არავითარი აუცილებლობა არ არსებობდა; გარდა ამისა, კურიოზულად ჩანს სტეფანე ავთანდილის მოსაზრება იმის თაობაზე, თითქოს ასოთამწყობის მოვალეობა ისეთი სპეციფიკური ტექსტის ნუსხა-ხუცურით ასაწყობად, როგორც ბიბლიის ქართული თარგმანი იყო, უცხოელ ანდა თუნდაც რუს ხელოსანს დააკისრეს. ასეთი შეცდომა, ვფიქრობთ, შედეგია არა მხოლოდ ვახუშტის „ბოლოსიტყვაობის“ არასწორი წაკითხვისა, არამედ სტეფანე ავთანდილის მდიდარი ფანტაზიისაც. მისი და მხოლოდ მისი უცილობელი „დამსახურებაა“ ის, რომ ამ ლაფსუსმა, რომელიც პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის შექმნის ისტორიას ამახინჯებს, შეაღწია დასავლეთ ევროპის ბიბლიოლოგიურ ლიტერატურაში (სტეფანე ავთანდილის წინამდებარე ნარკვევი თითქმის საუკუნენახევრის განმავლობაში შედარებით ადვილად ხელმისაწვდომი წყარო იყო ქართული ბიბლიის ისტორიით დაინტერესებულ საზღვარგარეთელ ბიბლიოლოგთათვის). საინტერესოა, რომ სტეფანე ავთანდილის ნარკვევის იტალიურად მთარგმნელმა პაოლო ლეონიმ ჩვენთვის უკვე ცნობილი „ანდრია იოვანის ძე“ თუ „ანდრეა ჯოვანის ძე“ მონათლა, ა.ი. ოსტერმანის სახელი და მამის სახელი სრულიად შეუცნობი გახდა ინგლისელი ბიბლიოლოგების ტ.დარლოუსა და ქ.მოულის 1903 წელს შესანიშნავად გამოცემულ ბიბლიის ისტორიულ კატალოგში, სადაც პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის შესახებ შემდეგი ცნობაა დაცული: „ბიბლია (მოსკოვის 1743 წლის გამოცემა), დაისტამბა საღმრთო სინოდის ნებართვით (ქართული) სასულიერო შრიფტით, რომელიც ჩამოსახა ენდრიუ ჯონსონმა, მოსკოვის საიმპერატორო მბეჭდავმა“²⁶.

ზემოთ აღნიშნულ და ნარკვევის ტექსტისათვის დართულ ჩვენს შენიშვნებში მოხსენიებულ ზოგიერთ სხვა თვალნათლივ ლაფსუსთან ერთად სტეფანე ავთანდილის ნარკვევი არაერთ საინტერესო დაკვირვებასა და დასკვნას შეიცავს პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის ისტორიისა და რომის სასულიერო დანესებულების ბიბლიოთეკაში დაცული ამ წიგნის ერთადერთი ეგზემპლარის შესახებ, რომელიც მისი გამოცელების ობიექტად იქცა. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ნარკვევის ის ადგილები, სადაც ქართული ბიბლიის ამ სქელტანიანი ერთტომეულის შინაარსის მიმოხილვას თან ერთვის სტეფანე ავთანდილის პირადი დაკვირვებები XVIII საუკუნის საქართველოს ცხოვრებაზე, აღწერილი და ახსნილია ბაგრატიონთა საგვარეულო გერბის სიმბოლიკა, მოცემულია ამ უნიკალური გამოცემის ტექნიკურ მხარესთან დაკავშირებული შენიშვნები და სხვა, რაც მნიშვნელოვანწილად ავსებს წიგნის არსებულ ბიბლიოგრაფიულ აღწერას²⁷.

„წინამდებარე ბიბლიის პირველი გვერდი არასწორადაა ჩასმული, რადგან წინასიტყვაობა

²⁶ Darlow T.H., Moule H.F. *Historical Catalogue of the Parted Editions of Holy Scripture in the Library of the British and Foreign Biblical Society*. London, 1903, გვ. 478.

²⁷ „ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია“, ტ. 1, თბ., 1941, გვ. 44-47. პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის აღწერის ცდა მოცემულია აგრეთვე ფრ. სიხარულიძის წერილში „ბაქარის ნაჭირნახულები“ (იხ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1980, №8, გვ. 88-93), სადაც ავტორი ბაქარისეული ბიბლიის ისტორიის შესავსებად რიგ თავის მოსაზრებასაც გეთავაზობს. სხვა საკითხია თუ რაოდენ საფუძვლიანი და გასაზიარებელია ეს მოსაზრებები (ამის შესახებ ქვემოთაა ნათქვამი), მაგრამ სრულიად შეუწყნარებელია ის ფაქტი, რომ მათ შესამაგრებლად ან თუნდაც მკითხველის საორიენტაციოდ ავტორი არც ერთ შემთხვევაში წყაროს არ იმონებს. ეს გარემოება ხელს უშლის ცნობილი ისტორიული ფაქტების მართებულ გააზრებას, რასაც ფრ.სიხარულიძის წერილის შინაარსიც გვიდასტურებს. ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ თუ რა კურიოზული შედეგი გამოიღო ვახუშტის „ბოლოსიტყვაობაში“ მოხსენიებული „ანდრია იოვანის ძის“ არასწორმა გაშიფრამ. ამ მხრივ არანაკლებ შთამბეჭდავია ფრ. სიხარულიძის მიერ შემოთავაზებული ახსნა „ბოლოსიტყვაობის“ შესაბამისი ადგილისა: „ამ დიდი საქმის (ბიბ-

გარედანაა მოქცეული, ხოლო სატიტულო გვერდი – შიგნიდან, რაც მბეჭდავის ან ამკინძავის დაუდევრობისა და ქართულში გაუნაფავობის შედეგი უნდა იყოს” – გვამცნობს სტეფანე ავთანდილი. მის ამ შენიშვნას მოსდევს ნიგნის შინაარსისა და კომპოზიციური ნაწილის დანვრილებითი დახასიათება. ნარკვევის ავტორი თავისი კომენტარითურთ გადმოსცემს „ბიბლიის შემადგენელი წმინდა ნიგნების თანამიმდევრობას“ და ახსნა-განმარტებას იძლევა მასში დამონებული სხვადასხვა საძიებლებთან დაკავშირებით. იგი ერთდროულად აღნიშნავს არა მხოლოდ კათოლიკურ და მართლმადიდებლურ საღვთისმსახურო რიტუალებს შორის, არამედ ცალკეულ ქართულ და ბერძნულ საეკლესიო წეს-ჩვეულებათა შორის არსებულ სხვაობას. საყურადღებოა ამ მხრივ მისი მოგონება რელიგიური ხასიათის პაექრობა-დისკუსიებზე გვიანფოდალურ საქართველოში, რომლებსაც თვითონ დასწრებია. სტეფანე ავთანდილი, კერძოდ, აღნიშნავს, რომ „თუმცა ქართველები და მოსკოვიტელნი ერთნი არიან ბერძნებთან სარწმუნოების აღიარებაში, ისინი სცილდებიან ურთიერთს იმ საკითხში, რომელიც სულის მდგომარეობას ეხება გვამისაგან მისი განცალკევების შემდეგ. თვით მე არაერთგზის მსმენია ქართლში, თუ ამ მატერიის შესახებ როგორ დავობდნენ ჩვენი ქართველნი ბერძენ მამებთან. ქართველებს სწამთ, რომ ყოველი ადამიანი სიკვდილისთანავე საგანგებო სამსჯავროს წინაშე წარსდგება; ამასთან ერთად მათ სჯერათ, რომ მაშინ, როდესაც წმინდანები სამოთხეში ნეტარი ჩვენებით ტკბებიან, ცოდვილნი ჯოჯოხეთში იტანჯებიან და რომ ისინი, ვინც მოსანანიებელი ცოდვით კვდება, განსწმენდელში უნდა განიწმინდნენ. ბერძნები კი, პირიქით, ამტკიცებენ, რომ (ამქვეყნიურ) საქმეთათვის (ადამიანს) მხოლოდ განკითხვის დღის შემდეგ მიეგება. ამაზე ქართველები ბერძნებს ყოველთვის პასუხობდნენ, რომ თუმცა სარწმუნოების

ლიის ქართული ტექსტის დასტამბვა იგულისხმება – ჯ. ვ.) ერთ-ერთი მთავარი ნაწილი ქართული ტექსტის შემონგება და ბერძნულთან შედარება იყო, რაც ე.ბაგრატიონს ძირითადად რუს მთარგმნელ, რედაქტორ და „კორექტორ“ ანდრია ივანოვთან (?) შემოქმედებითი ურთიერთობით შეუსრულებია“ (გვ. 90). კომენტარისაგან აქ თავს შევიკავებთ, თუმცა წერილიდან კიდევ ერთ ადგილს დავიმონებთ მცირე განმარტებითურთ: „გამოსაქვეყნებლად გამზადებული მთლიანი „დაბადების“ ხელნაწერი მოსკოვიდან სვესენკაში (სოფ. ესეხსვიატსკოეში – ჯ. ვ.) ახალგადატანილ სტამბაში დასაბეჭდად ვახუშტის ჩაუბარებია.. „დაბადება“ დაიბეჭდა ი.ქვაბულიძის სტამბაში, რასაც მოწინებით (?) აღნიშნავს გამოქვეყნებული მეფე ბაქარი ნიგნის წინასიტყვაობაში... ყურადღებას იქცევს სპეციალურად ამ პუბლიკაციისათვის დამზადებული ნუსხა-ხუცური შრიფტი. ქართული შრიფტის ასეთი გაუმჯობესება მ.კაკასიძის დამსახურება უნდა იყოს“ (იქვე). ყოველი ფრაზა ზემოთ მოტანილი ამონაწერისა საჭიროებს წყაროს მითითებას, მაგრამ რადგან ავტორი ამ ვალდებულებას გაურბის, იძულებული ვართ მათ სამეცნიერო მიმოქცევაში არსებული ცნობილი ფაქტები დაუპირისპიროთ. ფრ. სიხარულიძის მიხედვით გამოდის, რომ 1743 წლისათვის ქართველებს მოსკოეში ან ორი სტამბა ჰქონიათ, ან ესეხსვიატსკოეს ქართული სტამბა ვინმე ი.ქვაბულიძის გამგებლობაში ყოფილა, რომელსაც თურმე, რატომღაც „მონიებით“, იხსენიებს თავის წინასიტყვაობაში ბაქარ ბატონიშვილი. აქ რაღაც გაუგებრობასთან გვაქვს საქმე, რადგან, როგორც ცნობილია, მოსკოეში ქართული სასტამბო საქმის აღორძინებას საფუძვლად დაედო არჩილ მეფის შემდეგ დარჩენილი სათანადო ხელსაწყოები და შედარებით მცირე რაოდენობის ქართული შრიფტი, რაც მნიშვნელოვანწილად შეიესო პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში ქრისტეფორე გურამიშვილის მონაწილეობით დამზადებული ახალი სასტამბო მოწყობილობითა და სათანადო რაოდენობის ქართული შრიფტით. ამის შემდეგ იყო 1737-1744 წლებში პეტერბურგსა და მოსკოეში (სოფ. ესეხსვიატსკოეში) გამოქვეყნებული ქართული ნიგნები, მათ შორის ბაქარისეული ბიბლიაც. ამიტომ კონკრეტულ წყაროებზე მითითების გარეშე გაუგებარია რომელ „მოსკოვიდან სვესენკაში ახალგადატანილ სტამბაზე“ მსჯელობს ფრ. სიხარულიძე ან რომელ „ი.ქვაბულიძის სტამბას“ გულისხმობს იგი, მით უმეტეს, რომ ამ უკანასკნელს ბაქარ ბატონიშვილი თავის წინასიტყვაობაში არა თუ „მონიებით“, არამედ საერთოდ არ იხსენიებს (იხ. „წინასიტყვაობის“ ტექსტი „ქართულ ნიგნში“, 1, 1941, გვ. 44-46). ჩვენი აზრით, მცდარია მოსაზრება იმის შესახებაც თითქოს (1736 წლის შემდეგ) განმეორებით, საგანგებოდ ქართული ბიბლიის დასასტამბად, ჩამოასხეს ნუსხა-ხუცური შრიფტი, რომლის დახვეწა-სრულყოფაში განსაკუთრებული დამსახურება მელქისედექ კაკასიძეს მიუძღოდა. ყოველივე ასეთ მოსაზრებას მხოლოდ მაშინ აქვს ფასი, როდესაც იგი მეცნიერულად (ანუ დოკუმენტურად) დასტურდება.

ყველა სხვა პუნქტში ერთსულოვანი არიან მათთან, ამ საკითხზე მათი აზრი განსხვავებულია. დაბოლოს, რაც შეეხება მოსკოვიტელებს, არაერთგზის მსმენია, რომ ისინიც ამ საკითხში ბერძნებს არ ეთანხმებიან".

სტეფანე ავთანდილი აღნიშნავს პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის მაღალ პოლიგრაფიულ დონეს და ხაზს უსვამს იმ საყურადღებო ფაქტს, რომ წიგნისათვის თანდართულ ნუსხაში, „სადაც მითითებულია ძველი აღთქმის წიგნთა დასტამბვისას გაპარული შეცდომები და მოცემულია მათი გასწორება, აქ სიტყვაც კი არ არის ნათქვამი ახალ აღთქმაზე, რის მიხედვით უნდა დავასკვნათ, რომ მის წიგნებში არცერთი შეცდომა არ გაპარულა“. დამახასიათებელია, რომ მომდევნო ფრაზაში იგი დამსახურებას ამ უნიკალური წიგნის მაღალღირსეულად გამოცემის საქმეში ვახუშტი ბაგრატიონს მიაწერს, რომელიც „წარმართავდა და კორექტირებას უწევდა წინამდებარე წმიდა ბიბლიის ბეჭდვას“.

ასეთია მოკლე მიმოხილვა პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის შესახებ შედარებით ვრცელი შინაარსის მქონე იტალიურენოვანი წყაროსი, რომელიც 1780 წელს შეიქმნა და ამჟამად რომის ერთ-ერთი სასულიერო დაწესებულების ბიბლიოთეკაშია დაცული. მის მიმართ შემეცნებით ინტერესს თუნდაც ის ფაქტი აღვივებს, რომ პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის გამოქვეყნებიდან იგი მხოლოდ 37 წლითაა გამიჯნული, ე.ი. თითქმის თანადროულია ამ უნიკალური ქართული გამოცემისა. მიუხედავად იმისა, რომ მასში არაერთი შეცდომა და უზუსტობაა დაშვებული, რომ იგი თავისუფალი არ არის გარკვეული ტენდენციურობისგან, მისი შინაარსი მეტად საინტერესო ინფორმაციის შემცველია როგორც საკუთრივ პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის, ისე ზოგადად XVIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების შესახებ.

§2. აუბლიკაცია: პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის შესახებ XVIII საუკუნის იტალიური წყაროს დედნისეული ტექსტის ასლი და მისი ტრანსკრიპცია

XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის რუსეთში ქართული წიგნის ბეჭდვის განვითარების მიზნით ქართული დიასპორის ღირსეულ წარმომადგენელთა მიერ ჩატარებულ პრაქტიკულ ღონისძიებათა შორის ერთ-ერთი უმთავრესი მნიშვნელობისა იყო ქართული საღმრთო წერილის ტექსტის შევსება-შეჯერება შესაბამის სლავურ ტექსტებთან და ქართული ბიბლიის სრული ტექსტის გამოქვეყნება. ამის შესახებ წინა პარაგრაფში ერთობ ზოგადად იყო მოთხრობილი ძირითადად რომში ჩვენს მიერ გამოვლენილი XVIII საუკუნის 80-იანი წლების დამდეგის იტალიურენოვანი წყაროს საფუძველზე. ამჯერად მიზანშეწონილად მიგვაჩნია სტეფანე ავთანდილის გამოკვლევის ჯერ ქართულ თარგმანს გავეცნოთ, ხოლო მომდევნო პარაგრაფში წარმოვადგინოთ იტალიურენოვანი წყაროს დედნისეული ასლი თანდართული მისი სრული ტრანსკრიპციით.

«ცნობები ქართული საღმრთო წერილის შესახებ, რომლებიც რწმენის გამავრცელებელი წმინდა კონგრეგაციის მდივნის, უგანათლებულისა და უწმინდესი მონსინიორის სტეფანო ბორჯიას დავალებით შეადგინა გორელმა სომეხმა მღვდელმა დონ სტეფანო ავთანდილმა და რომლებიც ქართულიდან იტალიურად თარგმნა პაოლო ლეონიმ, იმთავითვე მაღალღირსეული ურბანოს კოლეგიუმის აღზრდილმა, ხოლო ამჟამად რომში სომეხთა ეპისკოპოსად ხელდასმულმა, 1780 წლის 22 ივნისი.»

ზემოთ მითითებული მონსინიორი ლეონი 1784 წლის 2 დეკემბერს გარდაიცვალა, ხოლო მისი ადგილი უმორჩილესმა დონ სტეფანო ავთანდილმა დაიკავა, მისმა ამხანაგმა, არჩეულმა სარწ-

მუწოების გამავრცელებელი წმინდა კონგრეგაციის მიერ, რომლის პრეფექტად იმ დროს სინიორ კარდინალი ლეონარდო ანტონელი იყო, ხოლო მდივნად – მონსინიორი სტეფანო ბორჯია, და ტფილისის არქივისკოპოსის ღირსებაში ჩვენი წმინდა მამის პიუს VI მიერ მონონებულმა.

§ 1. წინამდებარე ქართული საღმრთო წერილის²⁸ თაობაზე ზოგიერთი განმარტების მისაცემად აუცილებლად გვეჩვენება წარუძღვართ მას თხრობა იმის შესახებ, თუ როდის და როგორ გააცისკროვნა ქართველნი მათი მთავრითურთ შარავანდედმა, რომელმაც განფანტა წყვდიადი წარმართობისა და მოჰფინა მათ ნათელი სახარებისა; ვინ იყო შემქმნელი ანბანისა, რომლის მეშვეობით დაიწერა საღმრთო წერილი ესე და რომელსა ენასა ზედა; რომელი (უცხო) ენიდან ითარგმნა იგი და ვის მიერ; როგორ, რატომ და ქვეყნის რომელ ნაწილებში დაიქსაქსნენ შთამომავალნი ხსენებული ქართველი მთავრისა; რომელი მათგანი დარჩა საქართველოში და რომელი მის ფარგლებს გარეთ; ასე ამგვარად ცნობილი გახდება: თუ რას წარმოადგენს წინამდებარე ბიბლია, რომელმა იმ ქართველი მთავრის შთამომავალთაგან ჩაასწორა და გამართა იგი, დაბოლოს სად, რომელი სამეფოს რომელ ქალაქში და როდის დაისტამბა იგი.

ჩვენი სომეხი წმინდა მამისა და მოძღვრის²⁹ მოსე ხორენელის³⁰ მიხედვით, მაცხოვრისა ჩვენისა იესო ქრისტეს მოსვლამდე და ქრისტიანობის (დამკვიდრების) პირველ საუკუნეებში მთელი საქართველო ექვემდებარებოდა ერთად-ერთ ხელისუფალს მეფის ტიტულით, თუმცა ეს უკანასკნელი გარკვეულწილად დამოკიდებული იყო სომეხთა მეფისაგან³¹, რამეთუ საქართველო დიდ სომხეთს ესაზღვრება³². სხვა ჩვენ სომეხ მწერალთაგან ისიცაა ნათქვამი და ლევანტის ყველა ეროვნებათაგან, რომელთა შორის ჩვენი სომეხნიც ცხოვრობენ, მომდინარე ტრადიციაც იმასვე მეტყველებს, რომ III საუკუნეში, როდესაც სომხეთის მეფე თრდატი³³ სდევნიდა ჩვენს წმინდა მამას გრიგოლ განმანათლებელს და ქრისტეს რჯულისადმი სიძულვილისა გამო მას უსასტიკეს წამებას განაცდევინებდა, ერთი მეფური შთამომავლობის უმშვენიერესი ქალიშვილი სახელად რიფსიმე რომიდან გაიქცა, რათა თავი დაეღწია მისი სილამაზით მოხიბლულ იმპერატორ დიოკლეტიანეს ცოლობისათვის, და სომხეთისაკენ გაეშურა³⁴. არ არის გასაკვირი, რომ ამ მოვლენას ლათინელნი ნაკლებ იხსენებენ ან სრულიად არ იხსენებენ, რამეთუ ნებისმიერი ეროვნება უფლებამოსილია მიუთითოს თავის მწერლებზე და მიმართოს ტრადიციებს, რომლებიც მათ წინაპართაგან გადმოეცათ³⁵. რიფსიმე შეუერთდა გაიანესა და სხვა ქალწულთ, გაიანეს წინამძღვრად³⁶ რომ მიიჩნევდნენ, და რამდენიმე მართლმორწმუნე³⁷ მღვდელს, მაგრამ ისინი მალე იძულებული გახდნენ სხვადასხვა ადგილებ-

²⁸ პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის ის ეგზემპლარი იგულისხმება, რომელიც ხალხთა ევანგელიზაციის კონგრეგაციის (ყოფილი ე.წ. „პროპაგანდა ფიდეს“) რომის არქივის ბიბლიოთეკაშია დაცული.

²⁹ დედნის ტექსტში: „დოქტორის“.

³⁰ ტექსტში: „მოვსეს ხორენცი“.

³¹ სომხურ წყაროებში გადმოცემული მსგავსი თვალსაზრისი ქართველ მკვლევართა მიერ გაზიარებული არ არის (იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 1, თავი X, §4; თავი XIII, § 1,2,4; ტომი 2: თავი 1, § 1,2).

³² ტექსტის ამ ადგილს, ისევე როგორც სხვა შემთხვევაში, სქოლიოს ნაცვლად მარგინალია ახლავს, სადაც სათანადო წყაროა დამონებული, კერძოდ, აქ მითითებულია: „მ/ოსე/ ხორენელი, ტ.2 (უნდა იყოს: ნიგნი მეორე – ჯ. ვ.), გვ.გვ. 21,41,82“.

³³ ტექსტში: „ტირიდატი“, რომელშიც სომხეთის მეფე არშაკიდი თრდატი III იგულისხმება.

³⁴ მარგინალიაში მითითებულია წყარო: „სომხეთის მეფის მდივანი ალათანგხასოს (აგათანგელოსი იგულისხმება – ჯ. ვ.), ნიგნი ისტორიისა, გვ.55-დან 87-ის ჩათვლით“.

³⁵ მარგინალია: „სომხური თვენი, 5 ოქტომბერი“.

³⁶ ტექსტში: „აბატისად“.

³⁷ ტექსტში: „კათოლიკე“. ეს ცნება გადმოცემულ ამბებს არც ქრონოლოგიურად და არც აზრობრივად არ უდგება, რადგან იგი შედარებით გვიანდელი დროისაა.

ში დაქსაქსულიყვნენ, რაც შედეგი იყო უსასტიკესი დევნისა, რომელსაც ქრისტიანები იმხანად განიცდიდნენ. რიფსიმემ, გაიანემ და რამდენიმემ იმ ქალიშვილთაგან დიდი სომხეთის სატახტო ქალაქ ვალარშაპატს ჩააღწიეს, სადაც მეფე თრდატის ბრძანებით ისინი აწამეს; ამ ქალაქში დღემდე არსებობს წმ. გრიგოლ განმანათლებლის მიერ დაფუძნებული პირველი საპატრიარქო ეკლესია, რომელიც ერმიადინის სახელწოდებითაა ცნობილი, რაც „მხოლოდ-შობილისგან წარმომდგარს“ ნიშნავს. რიფსიმეს ერთი-ერთი ამხანაგი, რომელსაც სომხურად ნუნეს ეძახდნენ, ხოლო ქართულად – ნინოს, საქართველოში წავიდა, სადაც სატახტო ქალაქ მცხეთაში³⁸ იესო ქრისტეს სახელით მრავალი ავადმყოფი განკურნა, მათ შორის დედოფალი, საქართველოს მეფის³⁹ მირიანის მეუღლე⁴⁰. მისი ქადაგების შედეგად, რასაც თან სდევდა სასწაულებრივი განკურნება, განათლდნენ და ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოექცნენ მეფე-დედოფალი და მათი ქვეშევრდომი ქართველნი, რომლებიც მას შემდეგ (ქადაგებელს) „წმინდა ნინო განმანათლებელი ქართველთა“-ს ეძახიან. ყოველივე ეს მოხდა მაშინვე, როდესაც წმ. გრიგოლმა გაანათლა და მოაქცია მეფე თრდატი და მთელი სომხეთი. რადგან საქართველოს მეფე დროებით დამოკიდებული იყო სომხეთის მეფისაგან და ქართველები, მათი მოქცევის შემდეგ, სომეხთა მიმართ სასულიერო დამოკიდებულებაშიც აღმოჩნდნენ, ამიტომ მათ წმ. გრიგოლისაგან მიიღეს პირველი არქიეპისკოპოსი და პირველი მღვდლები, რომელთა შემცვლელნი შემდეგაც სომეხ პატრიარქებს ექვემდებარებოდნენ⁴¹. იმ დროს არც სომეხებს, არც ქართველებს არ ჰქონდათ საკუთარი დამწერლობა, მაგრამ საეკლესიო საჭიროებისათვის და საიდუმლო ზიარებისთვის სარგებლობდნენ ბერძნული ენითა და დამწერლობით, ისევე როგორც ბერძნულ-მართლმადიდებლური წესით ღვთისმსახურებისას. 420 წელს, წმ. მამამ მესროპ-ვარდაპეტმა⁴² ღვთაებრივი შთაგონებით აღმოაჩინა სომხური დამწერლობა; რამდენიმე ხნის შემდეგ იგი სომხეთის წმ. პატრიარქის საპაპო პართელის⁴³ ბრძანებით საქართველოში გადავიდა და იქაც ასევე შექმნა ქართული დამწერლობა⁴⁴. მაგრამ პატრიარქი

³⁸ ტექსტში: „ცხეთაში“.

³⁹ ტექსტში: „საქართველოს მთავრის“.

⁴⁰ მარგინალია: „მ. ხორენელი, ტ. 2, გვ. 83; „თვენი, 29 ოქტომბერი“ და „თვენი, 30 სექტემბერი“.

⁴¹ სომხურ წყაროებში, კერძოდ, მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიაში“ წარმოდგენილი მსგავსი თვალსაზრისი ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებული არაა. ლ. ჯანაშიას სიტყვით, „იმ წყაროთა შორის, რომლებიც ქართლის გაქრისტიანებას აღწერენ, უძველესია ბერძნულ-რომაული. ისინი თითქმის მხოლოდ ნახევარი საუკუნით არიან დაცილებული თვით ქართლის მოქცევას. მეტად მნიშვნელოვანია ის, რომ სწორედ ამ უძველეს წყაროებში არაფერია ნათქვამი იმაზე, რომ ქართლის გაქრისტიანება რითიმე ყოფილიყოს დაკავშირებული სომხეთის გაქრისტიანებასთან“ (იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1973, გვ. 76).

⁴² მესროპ მაშტოცი იგულისხმება.

⁴³ ტექსტში მითითებულია: „ისააკ პარტე“.

⁴⁴ მარგინალია: „მ. ხორენელი, ტ. 3, პარ/აგრაფი/ 53, 54; თვენი, 25 დეკემბერი“. ქართული ანბანის წარმოშობისა და გავრცელების შესახებ მეკლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობას აქვს ადგილი. მესროპის მიერ ქართული ანბანის გამოგონების შესახებ ცნობა, რომელსაც სტეფანე ავთანდილი იმონმებს, ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში მიჩნეულია ლეგენდად (ამ საკითხზე იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, თბ., 1935, გვ. 150-203; მისივე: ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 194-203; Церетели Г. В. *Армзское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита*. — *Эпиграфика Востока*, II, 1948, т. III, 1949; ეპისტოლეტა ნიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ, თბ. — 1968, გვ. 30-47; უხტანესი. ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ, თბ., 1975; რ. პატარიძე. ქართული ასომთავრული, თბ., 1980, გვ. 12; ა. აბდლაძე. „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა, თბ., 1982, გვ. 168). საკითხს ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ ეხება აგრეთვე აფერიხ-ანია: Периханиян А. Г. *К вопросу о происхождении армянской письменности*. — *Переднеазиатский сборник. Дешифровка и интерпретация письменностей древнего Востока*, II, М., 1966, с. 101-133.

საშაკი და მესროპ-ვარდაპეტი ამით არ დაკმაყოფილებულან და ბერძნულ ბგერა-სიტყვათა შედგენილობის სიძლიერესა და მკაფიობაში დასარწმუნებლად ათენში რამდენიმე თავისი მოწაფე გაგზავნეს, რათა შეესწავლათ ბერძნული ენის მეცნიერება და უკან დაბრუნებულთ ბერძნულიდან სომხურად ეთარგმნათ საეკლესიო წიგნები და წმინდა ბიბლია⁴⁵. ვინაიდან სომხეთში მათი დაბრუნებიდან სულ რამდენიმე წლის შემდეგ ანუ 460 წელს ბოლო მოეღო თრდატის მეფობასა და სომხები ცეცხლთაყვანისმცემელ სპარსელთა უმძიმესი უღლის ქვეშ მოექცნენ, რომელთაც, როგორც ეს საეკლესიო ისტორიიდანაა ცნობილი, ურიცხვი სომეხი სასულიერო და საერო პირი წამებით იმსხვერპლეს, სომხეთის ეკლესიის მესვეურებმა, არ ჰქონდათ-რა შესაძლებლობა ეთარგმნათ წიგნები ქართველებისათვის, ისლა მოასწრეს, რომ ეთარგმნათ ისინი სომხურ ენაზე თავისი ერისათვის⁴⁶. ამას ზედ დაერთო სხვა, არანაკლებ დასანანი, უბედურება, სახელდობრ ის, რომ (ბიბლიის სომხური ტექსტის) სავარაუდოდ განმმარტებელთა სიკვდილის შემდეგ, 520 წელს სასულიერო ცხოვრებაში ისე ღრმად შეაღწია მკრეხელობამ, რომ სომხები, გამოეყენენ-რა ბერძნულ-მართლმადიდებლურ ეკლესიას, რომელთანაც მაშინ მჭიდროდ იყვნენ შეერთებულნი, დაახლოვდნენ და გაერთიანდნენ დიოსკორის მიმდევარ სირიელებთან და საუბედუროდ ქართველებიც აიყოლიეს⁴⁷. მაგრამ ესენი ამ განხეთქილებას არა უმეტეს 50 წლისა შერჩნენ: ერთმა მათმა არქიეპისკოპოსმა სახელად კირიონი, კეთილგონივრულად გამოეყო-რა სომხებს, ანტიოქიის პატრიარქს დაექვემდებარა, რითაც ქართველები (ისევე) დააკავშირა ბერძნულ-მართლმადიდებლურ ეკლესიასთან⁴⁸. რამდენადაც სომხებმა (თავის დროზე) უკვე წარგზავნეს ათენში რამდენიმე თავისი ახალგაზრდა (განათლების მისაღებად), ასევე ქართველებმა ანტიოქიის პატრიარქთან დაკავშირების შემდეგ საბერძნეთში რამდენიმე თავისი მოსწავლე გაგზავნეს, რომლებმაც ათენისეც ენა და მეცნიერება ბერძნული და, გახდნენ-რა იმდენადვე წმინდანნი, რამდენადაც სწავლულნი, დაიმსახურეს ის, რომ ქართულმა ეკლესიამ მათ პატივი დასდო და (ბიბლიის) წმინდა განმმარტებელთა ტიტული მიანიჭა, ისევე როგორც სომხური ეკლესიის მიერ იწოდებიან და პატივდებულნი არიან წმ. პატრიარქ საშაკისა და წმ. მესროპ-ვარდაპეტის მოწაფეები.

სწორედ ამ (საბერძნეთს გაგზავნილმა) მოსწავლეებმა თარგმნეს ბერძნულიდან ქართულად საღმრთო წერილი და საეკლესიო წიგნები, იყენებდნენ-რა ქართულ ანბანს, რომელიც ზემოთ ხსენებულმა წმ.მესროპმა გამოიგონა. მაგრამ საჭიროა ვიცოდეთ, რომ არსებობს ორი ქართული ენა, სახელდობრ, ერთია – საეკლესიო, ან ლიტერატურული, რომელიც სასულიერო წიგნებში იხმარება, მეორე – ვულგარული, ან სალაპარაკო, რომელიც (შესაძლოა) შვილობილად მივიჩნიოთ ლიტერატურულისა ან, თუ შეიძლება ასე ითქვას, – მის დამახინჯებულ ნაირსახეობად; ეს სხვაობა სავსებით იმის მსგავსია, რაც იტალიურსა და ლათინურს შორის არსებობს⁴⁹. აქედან ცხადი ხდება, რომ წმინდა ბიბლია, რომელზეც აქ ვსაუბრობთ (სათანადო) ბერძნული ტექსტის თარგმანია ქართულ სალიტერატურო ენაზე; იგი შესრულე-

⁴⁵ მარგინალია: „მ.ხორენელი, ტ.3, გვ. 61, 62“; „თენი, 17 ოქტომბერი“.

⁴⁶ მარგინალია: „თენი, 7 აგვისტო, 21 ივლისი“. როგორც დავინახეთ, სომხეთ-საქართველოს ისტორიულ ურთიერთობას სტეფანე ავთანდილი სომხურ წყაროებზე დაყრდნობით მიკერძოებულად გადმოსცემს. ამ შემთხვევაშიც მსგავსი ვითარებაა.

⁴⁷ მარგინალია: „სომეხი პატრიარქების ისტორია, თ.10, გვ. 89“.

⁴⁸ მარგინალია: „სომ.პატრ.ისტ., თ.12, გვ.120“.

⁴⁹ ლაპარაკობს-რა „ორ ქართულ ენაზე“, სტეფანე ავთანდილს, ჩვენი აზრით, მხედველობაში აქვს ორი ქართული ანბანის (სასულიეროსა და საეროს) არსებობა, თუმცა შესაბამისი პარალელი იტალიურ და ლათინურ ენებს შორის, რომელსაც იგი იმონებს, ალბათ მაღალფარდოვან და მდაბიურ ქართულს შორის არსებულ სხვაობასაც გულისხმობდა.

ბულია ქართული ანბანის საფუძველზე, რომელიც წმ.მესროპ-ვარდაპეტმა გამოიგონა.

§ 2. თუმცა საქართველო თავისი წარმომავლობით ერთიან სამეფოს წარმოადგენს და ერთსავე მეფეს უნდა ექვემდებარებოდეს, რომელიც (სრულიად) საქართველოს მეფედ იწოდებოდა, ეს ქვეყანა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ერთ-ერთი მეფის⁵⁰ მიერ სამ ნაწილად გაიყო თავთავისი სახელწოდებებით, სახელდობრ: ქართლი, კახეთი და იმერეთი. ქართლი და კახეთი დიდი სომხეთის⁵¹ მოსაზღვრენი არიან, ამიტომ მას შემდეგ, რაც დიდი სომხეთი სპარსელთა ბატონობის ქვეშ მოექცა, ქართლისა და კახეთის მფლობელი ქართველი მთავრებიც სპარსეთის მეფეს დაექვემდებარნენ, რომლისგანაც მთავრის ღირსებას სატახტო ქალაქ ისპაჰანში ლეზულობდნენ. ეს გარემოება მათ იძულებულს ხდიდა მაჰმადიანობა მიეღოთ: ასე რომ, თუ მაჰმადის რჯულს აღიარებდნენ, მათ დიდი პატივითა და ღირსებით ისტუმრებდნენ (ისპაჰანიდან) საქართველოში, მაგრამ თუ რომელიმე მათგანს არ სურდა მაჰმადიანი გამხდარიყო, მას ან შეუბრალებლად აწამებდნენ, ან, უკეთეს შემთხვევაში, არ ამტკიცებდნენ მთავრის ღირსებაში და სამთავროს იმას უბოძებდნენ (მათი საგვარეულოდან) ვინც მაჰმადიანი გახდებოდა. საქმე ისე წარიმართა, რომ წარსულში ზოგიერთი ამ მთავართაგან სამთავროს კარგავდა ქრისტიანობა რომ არ დაეთმო, სხვები წლების მანძილზე მრავალ ტანჯვა-წვალებას განიცდიდნენ, ხოლო მესამენი, სამთავრო რომ არ დაეკარგათ, სამწუხაროდ, რჯულის მოღალატენი ხდებოდნენ. ეს სევდიანი ამბები რამდენიმე საუკუნის მანძილზე გრძელდებოდა, ვიდრე მხოლოდ მთავარ თეიმურაზს, აწინდელი მთავრის ერეკლეს მამას, შესაძლებლობა არ მიეცა ქრისტიანულ რჯულთან ერთად სამთავროც შეენარჩუნებინა. თეიმურაზი სიმამრი იყო გამოჩენილი თახმასპ ყული-ხანისა⁵², რომელსაც ცოლად ჰყავდა მისი ქალიშვილი⁵³. თეიმურაზის მეუღლე თამარი⁵⁴ ვაჟიშვილ ერეკლესთან ერთად სპარსეთს გაემგზავრა ქალიშვილისა და სიძე თახმასპის მოსანახულებლად. საქართველოში დაბრუნებულმა მან მეუღლეს, თეიმურაზს (შაჰის) ეს დიდი წყალობა ჩამოუტანა, თუმცა ვაჟიშვილი ერეკლე დასთან და სიძე თახმასპთან დატოვა. რამდენიმე წლის შემდეგ ერეკლეც დაბრუნდა საქართველოში და რადგან თახმასპ ყული-ხანის სიკვდილის შემდეგ სპარსეთი მეფის გარეშე დარჩა, შეუფერხებლად შეძლო მან განსვენებული მამის სამთავრო (ანუ ქართლი კახეთის სამეფოსთან ერთად – ჯ.ვ) მემკვიდრეობით მიეღო და ერთდროულად ელიარებინა ქრისტიანული სარწმუნოებაც.

საქართველოს მესამე ნაწილი ანუ იმერეთი, რომელიც ტრაპეზუნდის მხრიდან შავი ზღვისაკენ ბერძენთა იმპერიას ემიჯნებოდა, ამ უკანასკნელთან ერთად ოსმანთა⁵⁵ ბატონობის ქვეშ მოექცა, როდესაც კონსტანტინოპოლი ბერძენთა ცოდვების გამო თურქებმა დაიპყრეს; ამიტომ იმერეთის მთავრები პორტას ქვეშევრდომნი გახდნენ. ისინი ქრისტიანული სარწმუნოების გამო დევნას არასოდეს არ განიცდიდნენ, მაგრამ (ძლიერთა) უღელქვეშ მათ ის დაუშვეს, რომ უბედური ქართველნი იძულებულნი გამხდარიყვნენ თავისი ვაჟები და ქალიშვილები თურქებისათვის მიეყიდათ. ეს ქართველები მაჰმადიანები რომ ყოფილიყვნენ (მოქმედი) კანონის ძალით ბავშვებს ვერ გაყიდდნენ, ხოლო თურქებს – უფლება არ ექნებოდათ მათი შესყიდ-

⁵⁰ ტექსტში: „მთავრის“.

⁵¹ ამ დროისათვის ცნება „დიდი სომხეთისა“ ერთობ მოძველებულია.

⁵² ნადირ-შაჰი იგულისხმება.

⁵³ აქ შეცდომაა დაშვებული: თეიმურაზ II ქალიშვილი ცოლად ნადირ-შაჰს კი არა, მის ძმისშვილს ადილს ჰყავდა, რომელიც ნადირის სიკვდილის შემდეგ მცირე ხნით დაეუფლა სპარსეთის ტახტს, მაგრამ მისი ძმის იბრეიმის მიერ გადაყენებულ და მოკლულ იქნა.

⁵⁴ თეიმურაზ II მეუღლე თამარი ვახტანგ VI ქალიშვილი იყო.

⁵⁵ ტექსტში: „ოტომანთა“.

ვისა. ეს გულსაკლავი ვაჭრობა ჩვენ დრომდე გაგრძელდა, როდესაც (იმერეთის) მთავარმა სოლომონმა⁵⁶, აღმართა-რა იარალი თურქების წინააღმდეგ, აღთქმა მისცა უზენაესს, რომ თუ მტერზე გამარჯვებას აკუთვნებდა, იგი მომავალში აღარ დაუშვებდა მსგავს უკანონობას. ყოვლად მონყალე ღმერთმა კეთილგანწყობით შეისმინა მისი ლოცვები, სოლომონმა კი, იზეიმა-რა არაერთი გამარჯვება თურქებზე, სიტყვას არ უღალატა და დღესაც მტკიცეა თავის საქებად განზრახვაში. ასე რიგად, იმერეთს დღესდღეობით მთავარი სოლომონი ფლობს, ხოლო მთავარ ერეკლეს სამფლობელოს კახეთი ჰქვია, რომელიც მის წინაპართა სამკვიდროა. მაგრამ იგი (საქართველოს) მეორე ნაწილსაც ფლობს, რომელსაც ქართლი ჰქვია და რომელიც მას (ასევე) მემკვიდრეობით ერგო მამამისის, თეიმურაზისაგან; რადგან ეს ნაწილი ქვეყნისა სრულიად მიტოვებულ იქნა მისი კანონიერ მთავართა მიერ, რომლებიც უკვე დიდი ხანია, რაც მოსკოვეთში გადასახლდნენ, თავმასპ ყული-ხანმა იგი თავის სიმამრს, თეიმურაზს უბოძა, ხოლო მისგან იგი მთავარ ერეკლეს მფლობელობაში გადავიდა; ამ უკანასკნელის ადგილსამყოფელი მთავარი ქალაქი თბილისია, რომელსაც თურქულ ენაზე ტიფლიზს ეძახიან.

§ 3. მართებულად ჩანს აქ ზოგიერთი ცნობის მოტანა ქართლის ყოფილ მთავრებზე. ისინი სამი ძმანი იყვნენ: არჩილი, გიორგი და ლევანი⁵⁷. ქრისტეს რჯული რომ არ დაეთმო, არჩილმა (ამიტომ) დატოვა ქართლის სამთავრო და მოსკოვეთს გადასახლდა⁵⁸ (ჯერ კიდევ) პეტრე დიდის დროს, სადაც ერთმორწმუნეობის (ანუ) ბერძნულ-მართლმადიდებლური რჯულის გამო ღირსეულად იქნა მიღებული და რამდენიმე ხნის შემდეგ იქვე დაასრულა სიცოცხლე. არჩილის მემკვიდრე გიორგი გახდა, მისი მომდევნო ძმა, ხოლო ამ უკანასკნელისა – ვახტანგი, ძე ლევანისა, არჩილის მეორე ძმისა⁵⁹.

12 წლის განმავლობაში ვახტანგმა ქრისტეს რჯულისათვის ბევრი წამება მიიღო ისპაჰანში სპარსელთა მეფისაგან, მაგრამ განვლო ამ ხანმა და ველარ გაუძლო-რა ტანჯვას, მხოლოდ სიტყვიერად, როგორც თვითონ ყოველთვის ამბობდა, მოსაჩვენებლად დასთმო მან (ქრისტიანული) სარწმუნოება. ამის შედეგად (მაჰმადიან) მიიღო მან თავისი სამთავრო და დიდი ბრწყინვალეობით დაბრუნდა ქართლში საჯაროდ მაჰმადიანად, საიდუმლოდ კი – ქრისტიანად. განვლო დრომ და კახეთის მთავრის ერეკლეს ბიძამ მამის მხრივ სახელად მაჰმად ყული-ხან (იგივე კონსტანტინე – ჯ.ვ) ანუ მაჰმადის მსახურმა და სატრაპმა, ისარგებლა-რა სპარსეთში არსებული არეულობით, თავი ვახტანგის მტრად გამოაცხადა და ლეკებად წოდებულ თათართა მრავალრიცხოვან ჯარს წარუძღვა წინ ქართლის დასაპყრობად. როდესაც ვახტანგმა სპარსეთიდან შველის იმედი გადაიწყვიტა, მან დახმარებისათვის ვედრებით ოტომანის პორტას მიმართა, რომელმაც წარგზავნა იქ სერასკერი ანუ გენერალი ძლიერ ჯართან ერთად (თითქოს-და) ვახტანგისათვის მისი სამთავროს, რომელიც პორტას უნდა დაქვემდებარებოდა, დაბრუნების საბაბით, სინამდვილეში კი იმ მიზნით, რომ ეს სამთავრო მას უშუალოდ დაეპყრო. სამი შვილი ჰყავდა ვახტანგს, სახელდობრ: ბაქარი, ვახუშტი და გიორგი. მათგან პირველმა მოსაჩვენებლად პირობა მისცა მაჰმადიანი გამხდარიყო, რადგან იმედი ჰქონდა

⁵⁶ იმერეთის მეფე სოლომონ I იგულისხმება.

⁵⁷ ტექსტში: „ლეონე“.

⁵⁸ სტეფანე ავთანდილი ცდებოდა: არჩილი რუსეთს გამგზავრებისას იმერეთის მეფე იყო და არა ქართლისა. ფორმალურად რჯულის დათმობა ადრე არჩილსაც მოუხდა მამამისის კვალობაზე.

⁵⁹ აქაც უზუსტობაა: გიორგი XI ქართლის ტახტი მემკვიდრეობით უშუალოდ მამისგან, ვახტანგ V (მაჰმადიანისგან) მიიღო და არა არჩილისგან; აგრეთვე ვახტანგ VI სპარსეთს განუეული ბიძამისი გიორგი ქართლის ტახტზე ჯერ მისი მოადგილის (ჯანიშინის) ტიტულით შეცვალა, ხოლო მეფის სკიპეტრი მას მაჰმადიანების შემდეგ ებოძა.

ასეთი გზით მამის სამთავროს დაბრუნებისა, მაგრამ ამაოდ. ამის გამო დაუტევეს ქართლი და სამივე მამასთან ერთად მოსკოვეთს გადასახლდნენ პეტრეს მეფობის უკანასკნელ წლებში. იცხოვრა-რა იქ ქრისტიანულად, ვახტანგი 1724 წელს გარდაიცვალა⁶⁰, ცოტა ხნის შემდეგ გარდაიცვალნენ მისი ორი ვაჟიშვილი ბაქარი და ვახუშტი⁶¹; მესამე კი, გიორგი, დღესაც ჩინებულად ცხოვრობს მოსკოვეთში დიდ პატივში. ორი შვილი ჰყავდა მოსკოვეთში ბაქარს, ალექსანდრე და ლეონი. პირველი ქერიმ-ხანის დროს დაბრუნდა სპარსეთში იმ იმედით, რომ მისი დახმარებით, რომელიც უკვე უძლიერესად ითვლებოდა, წაერთმია ქართლი მთავარ ერეკლესათვის. ამასობაში ქერიმ-ხანი გარდაიცვალა და ალექსანდრემ იმერეთს შეაფარა თავი მთავარ სოლომონთან, მოითხოვს-რა თავის სამთავროს მთავარ ერეკლესაგან; რით დამთავრდება ყოველივე ეს, უცნობია. ბაქარის მეორე შვილი, ლეონი ჯერ კიდევ მოსკოვშია, სადაც დაქორწინდა და ბრწყინვალედ ცხოვრობს. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ქართლის ჭეშმარიტი და კანონიერი მთავრები გადასახლდნენ მოსკოვეთში და დღესაც იქ ცხოვრობენ.

§ 4. ამ წინასწარი, თუმცა-ღა მოკლე, ცნობების მეშვეობით უფრო ნათელი გახდება ის, რასაც აქ წინამდებარე საღმრთო წერილის გამოცემის შესახებ მოგითხოვრებთ, სახელდობრ: რომელი ქართველი მთავრის დროს შეკრიბეს და ჩაასწორეს იგი, როდის და სად დასტამბეს.

წინასიტყვაობიდან, რომელიც წამძღვარებული აქვს საღმრთო წერილს, ირკვევა, რომ თავად ბაქარს უბრძანებია ეს წიგნი მოსკოვში მისი ხარჯით გამოეცათ და რომ წიგნის ტექსტის გამართვასა და ბეჭდვას მისი ძმა ვახუშტი ხელმძღვანელობდა⁶². წინასიტყვაობის (!!) ბოლოს ვახუშტი შემდეგს გვამცნობს⁶³: „ძველი და ახალი აღთქმის ეს წიგნები, ჩვენ წინაპარ წმინდა განმმარტებელთა მიერ უკვე თარგმნილნი ბერძნულიდან ქართულად, ხელნაწერის სახით შემორჩნენ, მაგრამ ჩვენს ქვეყანაში თითქმის დასაბამიდან არსებულ გაუთავებელ ცვლილებათა გამო ისინი იმდენად დაიქსაქსნენ და აღირიგნენ, რომ შესაქმის წიგნიდან მეფეთა წიგნებამდე ერთ წიგნად შეირწყმნენ; დანარჩენი წიგნები ნაწილ-ნაწილ დაიყო, ხოლო ისო ზირაქი და მაკაბელთა წიგნები დაიკარგა. ახალი აღთქმა არ იყო ამ წიგნებთან გაერთიანებული და ცალკე არსებობდა. როდესაც ქრისტეს რჯულისათვის (მებრძოლი) არჩილ მეფე მოსკოვეთს გადასახლდა, სადაც დიდი პატივით იქნა მიღებული იმპერატორ პეტრე ალექსის ძის მიერ, უშფოთველი ცხოვრების ვითარებაში მან განიზრახა საღმრთო წერილის (ქართულ ენაზე) დასტამბვით თავისი ერისათვის დიდი სიკეთე მიეზღო; ამიტომ ქართლში რამდენიმე პირი წარგზავნა მთავარ ვახტანგთან თავისი უმცროსი ძმის ლევანის შვილთან, რათა მისთვის (ამ ნაწარმოების ქართული თარგმანის) დედანი ეთხოვა. თუმცა ვახტანგმა გაუგზავნა მას ეს ტექსტები და წიგნები, მაგრამ ისინი თავებად და მუხლებად დაუყოფელნი და გადამწერთაგან შერყვნილ იქნენ. ამის გამო არჩილმა მთელი გულდასმით შეაჯერა ისინი მოსკოვიტელთა საღმრთო წერილს და თარგმნა იქიდან ისო ზირაქი და მაკაბელთა წიგნები,

⁶⁰ ვახტანგ VI გარდაცვალების თარიღი მცდარია: უნდა იყოს 1737 წ.

⁶¹ ბაქარ ბატონიშვილი 1750 წ. გარდაიცვალა, ხოლო ვახუშტი 1758 წ.

⁶² ცნობილია, რომ პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის წინასიტყვაობა ბაქარს ეკუთვნის, ხოლო ბოლოსიტყვაობა ვახუშტის. სტეფანე ავთანდილს ორივე ეს დანართი ქართული ნაბეჭდი ბიბლიისა აღრეული აქვს: აქაც და ქვემოთაც იგი იმონებებს ცალკეულ ფაქტებს ვახუშტის ბოლოსიტყვაობიდან, მაგრამ ამას მცდარად ბაქარი-სეულ წინასიტყვაობად მიიჩნევს.

⁶³ ცხადია, რომ აქაც ვახუშტის ბოლოსიტყვაობაზეა ლაპარაკი, საიდანაც სტეფანე ავთანდილს ვრცელი ამონაწერი მოაქვს. რადგან ეს ამონაწერი დედნიდან სიტყვა-სიტყვით ციტირებას კი არა, არამედ მისი მოკლე შინაარსის გადმოცემას (ანოტაციას) წარმოადგენს, იძულებული ვართ იტალიურიდან მისი ქართული თარგმანი სრულად მოვიტანოთ. თავისთავად ცხადია, რომ ტექსტოლოგიურად ამ თარგმანს, მასში დამონმებული ფაქტების გარდა, დედანთან საერთო არაფერი აქვს.

რომლებითაც ნაკლული იყო ქართული (დედანი); შესაქმის ნიგნიდან წინასწარმეტყველთა (დიდი) ნიგნებამდე მან ერთი მთლიანი ნიგნი შეადგინა, რომლის შინაარსი მოსკოვიტელთა მსგავსად მკვეთრად გამოიყვნა ცალკეულ თავებად, მაგრამ ვერ დაჰყო იგი მუხლობრივ, რადგან ამის მსგავსი მოსკოვიტელებთან ვერ ნახა. იგი ისე გარდაიცვალა, რომ ვერ მოასწრო გამოქვეყნება თავისი ნაშრომისა (იგულისხმება არჩილის მიერ გამართული ტექსტი ბიბლიის ქართული თარგმანისა – ჯ. ვ.).

ბოლო დროს ანუ 1724 წელს, პეტრე I უკანასკნელი წლებისათვის, ვახტანგი ძე ლევანისა და არჩილის ძმისშვილი ქართლიდან მოსკოვეთს გადასახლდა სამივე თავის ვაჟიშვილთან – ბაქართან, ვახუშტისა და გიორგისთან ერთად. მალე ვახტანგი მოსკოვეთს გარდაიცვალა და მემკვიდრემ მისმა მთავარმა ბაქარ დამავალა მე, ძმასა თვისსა ვახუშტის, დასტამბვა საღმრთო წერილის (ქართული თარგმანისა). მე არ შემეძლო მის ნებას არ დავყოლოდი და ამიტომ მთელი გულისყურით შევაჯერე იგი მოსკოვიტელთა საღმრთო წერილს და ვნახე, რომ ბევრ შემთხვევაში მას (ქართულ თარგმანს – ჯ. ვ.) აკლდა მთელი მუხლები და აგრეთვე ცალკეული გამოთქმები და სიტყვები, რომ იგი დაყოფილი იყო მხოლოდ თავებად და არა მუხლობრივ. ეს შეცდომები (ბიბლიის ქართული ტექსტისა) არჩილ მეფეს არ მიენერება, რადგან იგი (ამ ტექსტს) მოსკოვიტელთა საღმრთო წერილს უფარდებდა, რომელსაც იმხანად იგივე ხარვეზები ჰქონდა, მაგრამ ამის შემდეგ იმპერატორ პეტრეს ბრძანებით, ერთად შეიკრიბნენ უგანათლებულესი მოსკოვიტელნი და გულმოდგინეთ შეამოწმეს თავისი ბიბლია, შეაჯერეს-რა (მისი შინაარსი) ძეგლებრაულ, ბერძნულ, სირიულ (უნდა იყოს „ასურულ“ – ჯ. ვ.), ლათინურ და ბულგარულ ტექსტებთან, თავთავის ადგილზე განალაგეს არა მხოლოდ თავები, არამედ მუხლებიც და აღმოფხვრეს დანარჩენი ხარვეზებიც; მე კი წინამდებარე ბიბლია იმას შევაჯერე, რომელიც მოსკოვიტელებმა ჩაასწორეს და გამართეს. შემდეგ, როდესაც საქმის ვითარება ჩემ ძმა ბაქარს მოვახსენე, მან მაშინვე დაგვაგალა მე და ყველა ქართველ სასულიერო პირს, რომლებიც იმხანად მოსკოვეთს იყვნენ, თავს გვედო ეს დიდი შრომა და დაგვესრულებინა. მე ხელეყავი იგი და მთელი წლის გარჯის შედეგად წესრიგში მოვიყვანე ტექსტი შესაქმის ნიგნიდან წინასწარმეტყველთა ნიგნებამდე. ფსალმუნი, წინასწარმეტყველთა (დიდი) ნიგნები და ახალი აღთქმა ჯერ კიდევ მამაჩვენმა, მთავარმა ვახტანგმა დააცალკევა თავებად და მუხლებად და დასტამბა კიდევ თბილისში მაშინ, როდესაც ქართლის მმართველი იყო. მიუხედავად ამისა, მე ეს ნიგნები მაინც შევაჯერე მოსკოვიტელთა ახალწასწორებულ საღმრთო წერილს და მის მიხედვით დავყავი თავებად, მუხლებად და შევავეს ნაკლული, ხოლო ზოგიერთი გამოთქმები, რომლებიც ქართულად უფრო კეთილხმოვანნი იყვნენ, უცვლელად დავტოვე თავდაპირველი სახით და ყოველივე ეს ერთ ტომად გავაერთიანე. გარდა ამისა, უბრძანე ასოები ჩამოესხათ დიდ სატახტო ქალაქ მოსკოვში⁶⁴ და დაისტამბა ნიგნი ესე ამავე

⁶⁴ ეს ფაქტი ვახუშტის ბოლოსიტყვაობაში დამოწმებული არ არის, რადგან სინამდვილეს არ შეესაბამება (ქართული შრიფტი ვსესხვიატსკოეს სტამბისათვის პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში ჩამოასხეს ჯერ კიდევ 1736 წელს). ამ შეცდომის შელწევა „ბოლოსიტყვაობის“ შინაარსის სტეფანე ავთანდილისეულ ანოტაციაში შედეგია ვახუშტის ამ ნაშრომის არასწორი ნაკითხვისა. ეს შეცდომა უშუალოდაა დაკავშირებული „ბოლოსიტყვაობის“ შინაარსის საფუძველზე სტეფანე ავთანდილის ზემოთ მოტანილი ანოტაციის შემდეგ ჩამოყალიბებული დასკვნების VI პუნქტთან, სადაც ავტორი ამ დასკვნებისა უმართებულოდ მიიჩნევს „ბოლოსიტყვაობაში“ მოხსენიებულ „ანდრია იოვანის ძეს“ როგორც „მოსკოვის საიმპერატორო მბეჭდავად“ და ასოთჩამომსხმელად, რომელმაც თითქოს-და პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის დასასტამბად საგანგებოდ ჩამოასხა ქართული შრიფტი მოსკოვში. სინამდვილეში „ანდრია იოვანის ძე“ სახელი და მამის სახელია ცნობილი რუსი პოლიტიკური მოღვაწის ა.ი.ოსტერმანისა, რომელიც ქართველ მოღვაწეებს ვსესხვიატსკოეს სტამბის დაფუძნებისა და პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის გამოცემის საქმეში დაეხმარა.

ქალაქ მოსკოვის დაბა სვესენკაში" (სოფელი ვსესვიატსკოე იგულისხმება – ჯ. ვ.). აქამდე თავად ვახუშტის სიტყვები მოვიყვანე წინასიტყვაობიდან (?!). იქიდან, რაც მასშია ნათქვამი, და იქიდან, რაც მოცემულია წიგნის პირველ გვერდებზე, გამომდინარეობს, რომ:

1. წინამდებარე ქართული წმ. ბიბლია ჩვენს წმ. განმმარტებლებს ძველთაგანვე უთარგმნიათ ბერძნული ტექსტიდან თავებად და მუხლებად დაყოფის გარეშე.

2. დაწყებული წიგნი შესაქმე-დან ვიდრე წინასწარმეტყველთა წიგნებამდე მოსკოვში მთავარ არჩილის მიერ გამართულა, ოღონდ არა მუხლების, არამედ თავების მიხედვით მოსკოვიტელთა ბიბლიის (შინაარსის) შესაბამისად; და რადგან ისო ზირაქი⁶⁵, ისევე როგორც თავდაპირველად თარგმნილი მაკაბელთა წიგნები, საუბედუროდ, დაკარგულა, ისინი ხელახლად უთარგმნია იმავე არჩილს მოსკოვიტელთა აღნიშნული ბიბლიიდან და იმავე წესით თავებად დაუნაწევრებია და არა მუხლობრივ.

3. დავითნი, წინასწარმეტყველთა წიგნები და ახალი აღთქმა შეუესია, თავებად და მუხლებად დაუყვია მთავარ ვახტანგს და დაუსტამბავს თბილისში, რომელიც მისი ჩვეულებრივი ადგილსამყოფელი იყო; დანამდვილებითაა ცნობილი, რომ წიგნის შინაარსი მანვე სრულად შეუდარა სომეხთა საღმრთო წერილს.

4. უკანასკნელ დროს⁶⁶ ყოველივე წესრიგში მოიყვანა, ჩაასწორა და მოსკოველთა საღმრთო წერილთან შეადარა თავადმა ვახუშტიმ მისი ძმის თავად ბაქარის განკარგულებით.

5. ეს (ქართული) წმ. ბიბლია დაიბეჭდა მოსკოვის დაბა სვესენცკაში⁶⁷ იმავე თავად ბაქარის ხარჯითა და მოსკოვიტელთა სინოდის ნებართვით ჟამსა მეფობისა იმპერატორიცა ელისაბედისა, რომელიც ქალიშვილი იყო პეტრე დიდად წოდებული (რუსეთის) მეფისა.

6. (ქართული) ასოების ჩამომსხმელი და ასოთამწყობი იყო ვინმე ანდრია იოვანის ძე, რომელსაც ქალაქ მოსკოვის საიმპერატორო მბეჭდავის წოდება აქვს⁶⁸.

7. წიგნი დასაბეჭდად სტამბას ჩააბარა ქართველმა არქიეპისკოპოსმა სახელად იოსებ, წოდებით სამეხელმა, რაც ტრინიტარიუმს ნიშნავს⁶⁹.

8. (წიგნის) ბეჭდვას ოთხი ქართველი განაგებდა, სახელდობრ: ბერმონაზონი და წინამძღვარი, აზნაური ქრისტეფორე გურამიშვილი, ეპისკოპოსის მდივანი, აზნაური მელქისედეკ კავკასიძე და ორი მღვდელი თავად ბაქარის სასახლისა – ფილიპე და დავითი⁷⁰.

⁶⁵ ტექსტში: „ეკლეზიასტეს წიგნი“.

⁶⁶ პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის გამოცემის წინა პერიოდი იგულისხმება.

⁶⁷ იმხანად მოსკოვის გარეუბანში მდებარე ზემოთ აღნიშნული სოფელი ვსესვიატსკოე იგულისხმება.

⁶⁸ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სტეფანე ავთანდილის მოსაზრება „ანდრია იოვანის ძის“ შესახებ ვერ უძლებს კრიტიკას. ცხადია, რომ ამ უკანასკნელის „მოსკოვის საიმპერატორო მბეჭდავის ტიტულის“ მქონე ასოთ-ჩამომსხმელ-ასოთამწყობად წარმოჩენა მხოლოდ და მხოლოდ სტეფანე ავთანდილის მდიდარი ფანტაზიის ნაყოფია.

⁶⁹ თუ ცნება „ტრინიტარი“ რომელიმე სპეციფიკურ სასულიერო ტერმინს არ წარმოადგენს, მაშინ მასში ალბათ ჯვაროსნული ომებისდროინდელი კათოლიკური ორდენის მიმდევარი უნდა ვიგულისხმოთ, ორდენისა, რომლის მთავარ დანიშნულებას თავის დროზე ქრისტიანების მაჰმადიანთა ტყვეობიდან გამოხსნა-გამოსყიდვა შეადგენდა. მაგრამ რა საერთო უნდა პქონოდა ამ ორდენთან იოსებ სამეხელს, გაუგებარია. გარდა ამისა, „სამეხელი“ ჩვენი აზრით, იოსებ თამაზის ძე კობულაშვილის წოდება კი არ იყო, არამედ მისი (შესაძლოა ადრინდელი) სასულიერო თანამდებობის აღმნიშვნელი სიტყვა, რომელიც კონკრეტულ ქართულ ტოპონიმთან (ან სამების ტაძართან?) იყო დაკავშირებული და გარკვეულ ვითარებაში, შესაძლოა, გვარის სანაცვლოდ იხმარებოდა (მდრ.: „ნილენელი“, „მარტყოფელი“, „მანგლელი“ და სხვ.).

⁷⁰ სტეფანე ავთანდილის მიერ ვახუშტის ბოლოსიტყვაობის საფუძველზე გაკეთებული დასკვნების VIII და IX პუნქტებს თან ახლავს მარგინალიები, რომლებშიც იტალიური შესატყვისებით განმარტებულია ქართული ცნებები „თავადი“ და „აზნაური“.

9. ესე (ქართული) ბიბლია დაისტამბა ქრისტეს დაბადებიდან წელსა 1743, მაისში, თანახმად ქართველთა კალენდრისა – წელსა 431, მაისში.

§ 5. ყურადღებას ის გარემოება იპყრობს, რომ ქართველები ორი სახის დამწერლობას ხმარობენ; ერთია „ხუცური“ ანუ სამღვდელმსახურო ანდა საეკლესიო, რომლითაც ყველა ქართული საეკლესიო წიგნია შექმნილი. ეს ის საეკლესიო დამწერლობაა, რომელიც როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჩვენმა წმ. მამა მესროპ-ვარდაპეტმა გამოიგონა და რომელზეც წერა-კითხვას ღვთისმსახურნი სწავლობენ, ხოლო ერისკაცთაგან ისინი, – ვინც მეცნიერებას მისდევს: ამ წერილითაა შედგენილი წინამდებარე ბიბლიაც. მეორე დამწერლობას „მ/მ/ხედრული“ ეწოდება, იგი თვით ქართველთაგანაა გამოგონილი, საფიქრებელია, მაშინ, როდესაც ისინი თავის კალენდარს ქმნიდნენ, რომელიც ქართული კალენდრის სახელწოდებითაა ცნობილი და ჯერ ხუთ საუკუნესაც ვერ ითვლის: ახლანდელი წელი საყოველთაოდ მიღებული წელთაღრიცხვისა – 1780 ქართული კალენდრის 468 წელს შეესაბამება. „მხედრული“ დამწერლობა ჩვეულებრივ ყველაფერში გამოიყენება რაც კი შეეხება სასამართლო წარმოებას, სამოქალაქო საქმეებს, ვაჭრობას და ყოველივე დანარჩენს, გარდა საეკლესიოსი.

§ 6. წინამდებარე ბიბლიის პირველი გვერდი არასწორადაა ჩასმული, რადგან წინასიტყვაობა გარედანაა მოქცეული, ხოლო სატიტულო გვერდი – შიგნიდან, რაც მბეჭდავის ან ამკინძავის დაუდევრობისა და ქართულში გაუნაფავობის შედეგი უნდა იყოს. თანამიმდევრობა, მაშასადამე, ასეთია: სატიტულო გვერდი, თავად ბაქარის წინასიტყვაობა, რომლიდანაც ამონაწერი ზემოთ მოვიტანე⁷¹; ძველი და ახალი აღთქმის წიგნთა სახელწოდებები და ყოველი მათგანის შემადგენელი თავების რაოდენობა; ნათელი და მოკლე მოთხრობა იმისა, თუ რას გვასწავლის ყოველი წიგნი; მათში მოთავსებულ უმნიშვნელოვანეს ამბავთა კიდევ ერთი გადმოცემა. ბიბლიის შემადგენელი წმინდა წიგნების თანამიმდევრობა ასეთია: 1. შესაქმე; 2. გამოსვლა; 3. ლევიტელთა; 4. რიცხვთა; 5. მეორე რჯულისა; 6. ისონავე; 7. მსაჯული; 8. რუთი; 9. მეფეთა, წიგნი პირველი; 10. მეფეთა, წიგნი მეორე; 11. მეფეთა, წიგნი მესამე; 12. მეფეთა, წიგნი მეოთხე; 13. ნემჭი, წიგნი პირველი. 14. ნემჭი, წიგნი მეორე; 15. ეზრა, წიგნი პირველი; 16. ნემცია, ანუ მეორე წიგნი ეზრასი ლათინელთათვის; 17. ეზრა, წიგნი მეორე, ანუ ლათინელთათვის (ეზრას) მესამე წიგნი; 18. ეზრა, წიგნი მესამე, ანუ ლათინელთათვის (ეზრას) მეოთხე წიგნი, მაგრამ ქართველები და მოსკოვიტელები ნემციას არ მიიჩნევენ ეზრას წიგნად და ამიტომ ეზრას სამ წიგნად ჰყოფენ; 19. ტობია; 20. ივდიითი; 21. ესთერი; 22. იობი; 23. ფსალმუნი; 24. იგავნი სოლომონისნი; 25. ეკლესიასტე; 26. ქება ქებათა (სოლომონისა); 27. სიბრძნე სოლომონისი; 28. სიბრძნე ისო ზირაქისი; 29. ისაია; 30. იერემია; 31. გოდება ისაიასი; 32. ბარუქი; 33. იეზეკიელი; 34. დანიელი; 35. ოსე; 36. იოილი; 37. ამოსი; 38. აბდია; 39. იონა; 40. მიქია; 41. ნაომი; 42. ამბაკომი; 43. სოფონია; 44. ანგია; 45. ზაქარია; 46. მალაქია; 47. მაკაბელი, წიგნი პირველი; 48. მაკაბელი, წიგნი მეორე; 49. მაკაბელი, წიგნი მესამე; 50. სახარება: მათესი; 51. მარკოზისი; 52. ლუკასი; 53. იოანესი; 54. საქმე წმიდათა მოციქულთა; 55. წმიდა პავლეს ეპისტოლენი: რომაელთა მიმართ; 56. პირველი კორინთელთა მიმართ; 57. მეორე კორინთელთა მიმართ; 58. გალატელთა მიმართ; 59. ეფესელთა მიმართ; 60. ფილიპელთა მიმართ; 61. კოლაელთა მიმართ; 62. პირველი თესალონიკელთა მიმართ; 63. მეორე თესალონიკელთა მიმართ; 64. პირველი ტიმოთეს მიმართ; 65. მეორე ტიმოთეს

⁷¹ პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის წინასიტყვაობა-ბოლოსიტყვაობის ავტორობასა და თანამიმდევრობას სტ. ავთანდილი სწორად უთითებს, თუმცა ციტირებისას, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მათ ერთმანეთში ურევს: ამონაწერი ბოლოსიტყვაობიდან მოაქვს, რომელსაც შეცდომით წინასიტყვაობად მიიჩნეს.

მიმართ; 66. ტიტეს მიმართ; 67. ფილიმონის მიმართ; 68. ებრაელთა მიმართ; 69. ეპისტოლენი: იაკობისი; 70. პირველი პეტრესი; 71. მეორე პეტრესი; 72. პირველი იოანესი; 73. მეორე იოანესი; 74. მესამე იოანესი; 75. იუდასი; 76. აპოკალიფსი; აქვე აღსანიშნავია, რომ ვინაიდან მანასეს ლოცვა და ეზრას მესამე და მეოთხე წიგნები ტრიდენტის წმინდა კრებამ კანონიკურად არ მიიჩნია, ლათინელნი მათ ჩვეულებრივ წმინდა ბიბლიის ბოლოს ათავსებენ. მაგრამ იმის გამო, რომ ქართველები და მოსკოვიტელები ერთსულოვანი მიმდევრები არიან ბერძნულ-მართლმადიდებლური ეკლესიისა, რომელმაც არ სცნო ტრიდენტის კრება, (ისინი) ეზრას მესამე და მეოთხე წიგნებს პირველსა და მეორე წიგნებთან ერთად ათავსებენ; ასევე ურთავენ თან მანასეს ლოცვასა და მაკაბელთა მესამე წიგნს, თითქოს-და ესენიც კანონიკურნი არიან.

§ 7. აპოკალიფსის შემდეგ მოთავსებულია ქართული ეკლესიის დღესასწაულთა წლიური საძიებელი, რომელიც ბერძნულ-მართლმადიდებლური წეს-ჩვეულების შესაბამისად სექტემბრის თვიდან იწყება; აქვე მოტანილია ეკლესიაში ყოველდღე საკითხავად (განკუთვნილი) სახარებანი და ეპისტოლენი საღმრთო წერილში მათ მისაგნებად თანდართული ცნობარით.

2-ე. საეკლესიო კითხვათა კიდევ ერთი საძიებელი საღმრთო წერილზე ასეთივე მითითებით, თუ სად უნდა დაიძებნოს ეპისტოლენი და სახარებანი.

3-ე. ცისკრის ლოცვებზე საკითხავად (განკუთვნილ) სახარებათა საძიებელი მთელი წლისა და ყოველდღიური, თუ როდისაა (გათვალისწინებული) ეს ღვთისმსახურება, მსგავსი მითითებებით.

4-ე. ამას მოსდევს მოსკოვიტელთა ბიბლიიდან თარგმნილი საღმრთო წერილის საძიებელი, რომელიც უთუოდ ლათინელთაგანაა აღებული, რადგან ბერძნებს თავდაპირველად იგი არ ჰქონდათ (და) რის გამო სომხებმა იმთავითვე ლათინურიდან გადმოიღეს. ამ მეოთხე საძიებელში ასო-ნიშან ჳ-ზე შემდეგნაირადაა ნათქვამი წმ. პეტრეს პრიმატის შესახებ: „*Petrus Princeps Apostolorum*“ (ლათ.: „პეტრე მოციქულთაგან პირველი“). მათე, თავი 10, მუხლი 2: „*Primus Simon qui dicitur Petrus*“ („პირველად სკმონ, რომელსა ეწოდა პეტრე“) და თ. 16, მ.18: „*Tu es Petrus*“ / „შენ ხარ კლდე (პეტრე)“; ლუკა, თ.22, მ.31 / 31-32 – ჯ. ვ./: „*Simon, non deficiet fides tua*“ („სკმონ... რაღათა არა მოგაკლდეს სარწმუნოებაჲ შენი“). იოანე, თ. 21, მ. 17 / 15, 17 – ჯ. ვ./: „*Pasce agnos meos, pasce oves meas*“ / „აძოვენ კრავნი ჩემნი... დამწყსენ ცხოვარნი ჩემნი“/. ასო-ნიშან S-ზე ნათქვამია, რომ წმ.პეტრე უფრო მეტადაა საფუძველი წმიდა ეკლესიისა, ვიდრე სხვა მოციქულნი: „*Fundamentum es Christus*“ / „საფუძველი არს ქრისტე“ / და მოტანილია ამონაწერები საღმრთო წერილიდან. „საფუძველია მოციქულნი“ და მოტანილია ამის დამადასტურებელი ამონაწერები; „მაგრამ უპირატესად პეტრე“; მათე, თ.16, მ.18: „*Tu es Petrus*“ / „შენ ხარ კლდე (პეტრე)“/. იოანე, თ.21, მ.15, 17: „*Pasce agnos meos, pasce oves meas*“ („აძოვენ კრავნი ჩემნი... დამწყსენ ცხოვარნი ჩემნი“) და ამას წმ. პეტრეს შესახებ ასეთი სიტყვები აქვს დამატებული: „სარწმუნოება მისი არაოდეს დაკნინდება“ (ლუკა, თ.22, მ. 31-32). ასო-ნიშან N-ზე ეკლესიის შეუცოდებლობაზე ასეა ნათქვამი: „*Ecclesia est firmitas veritatis, et errare non potest*“ (ლათ: „ეკლესია ბურჯია ჭეშმარიტებისა და ცდომილება არ ძალუძს“). მათე, თ.16, მ. 18: „*et portae infeti non prevaalebunt adversus eam*“ / „და ბჭენი ჯოჯოხეთისანი ვერ ერეოდნან მას“; ლუკა, თ.22, მ.32: „*et non deficiet fides tua*“ („არა მოგაკლდეს სარწმუნოებაჲ შენი“).

ზემოთ მითითებულ ასო-ნიშან შ-ზე ნათქვამია აგრეთვე, რომ წმინდანთა სულები დღესაც სამოთხეში არიან იმათი მცდარი აზრის საწინააღმდეგოდ, რომელნიც ამტკიცებენ თითქოს

წმინდანთა სულებს სამოთხეში მოხვედრა მხოლოდ განკითხვის დღის შემდეგ შეუძლიათ. ამიტომ (აქ) ნათქვამია: „*Animae iustorum illico post mortem videbunt Christum*“ (ლათ: „წმინდანთა სულები გარდაცვალებისთანავე იხილვენ ქრისტეს“) და მოტანილია ამონაწერი საღმრთო წერილიდან.

ასო-ნიშან L-ზე ნათქვამია: „ლოცვები წმინდანთა მიმართ, რომლებიც „*regnant cum Christo in coelis*“ (ლათ: „ქრისტესთან ერთად მეუფებენ ზეცაში“), მსგავსი (გამონათქვამი) ასო-ნიშან Z-ზეც შეიძლება იხილოს: „*Sangti regnant cum Christo*“ (ლათ: „წმინდანნი მეუფებენ ქრისტესთან ერთად“), რომელსაც თან ერთვის ამონაწერები საღმრთო წერილიდან.

ასო-ნიშან S-ზე საუბარია განსაწმენდელის შესახებ: „*Purgatorium quod est locus, ubi congregantur animae, quae per Sacrificium Missae... per preces, et pere opera bona vere liberantur*“ (ლათ: „განსაწმენდელი კი ის ადგილია, სადაც სულები იყრიან თავს, რომლებიც მსხვერპლად შეწირვის, ლოცვებისა და კეთილ საქმეთა გამო სამართლიან გამართლებას ჰპოვებენ“) და მოტანილია ამონაწერი საღმრთო წერილიდან. ასო-ნიშან L-ზე ნათქვამია: „*Orationem pro defunctis invenies cum purgatorio*“ (ლათ: გარდაცვლილთა შესახებ ლოცვას განსაწმენდელთან ერთად ჰპოვებ“).

ამა ამბავთა შეცნობით უნდა განვსაჯოთ, რომ თუმცა ქართველები და მოსკოვიტელები ერთნი არიან ბერძნებთან სარწმუნოების აღიარებაში, ისინი სცილდებიან ურთიერთს იმ საკითხში, რომელიც სულის მდგომარეობას ეხება გვამისაგან მისი განცალკევების შემდეგ. თვით მე არაერთგზის მსმენია ქართლში, თუ ამ მატერიის შესახებ როგორ დავობდნენ ჩვენი ქართველნი ბერძენ მამებთან. ქართველებს სწამთ, რომ ყოველი ადამიანი სიკვდილისთანავე საგანგებო სამსჯავროს წინაშე წარსდგება; ამასთან ერთად მათ სჯერათ, რომ მაშინ, როდესაც წმინდანები სამოთხეში ნეტარი ჩვენებით ტკბებიან, ცოდვილნი ჯოჯოხეთში იტანჯებიან და რომ ისინი, ვინც მოსაწმენდელი ცოდვით კვდება, განსაწმენდელში უნდა განიწმინდნენ. ბერძნები კი, პირიქით, ამტკიცებენ, რომ (ამქვეყნიურ) საქმეთათვის (ადამიანს) მხოლოდ განკითხვის დღის შემდეგ მიეგება. ამაზე ქართველები ბერძნებს ყოველთვის პასუხობდნენ, რომ თუმცა სარწმუნოების ყველა სხვა პუნქტში ერთსულოვანნი არიან მათთან, ამ საკითხზე მათი აზრი განსხვავებულია. დაბოლოს, რაც შეეხება მოსკოვიტელებს, არაერთგზის მსმენია, რომ ისინიც ამ საკითხში ბერძნებს არ ეთანხმებიან.

5-ე. საძიებელში მოცემულია სააღდგომო ციკლი ქართული ეკლესიისა იმის მისათითებლად, თუ რა დროზე მოდის აღდგომა და რომელ თვეებშია დღესასწაულები ცვალებადი თარიღით; ბოლოს მოტანილია სამი „ხელნი“, სადაც ციფრების ნაცვლად ასო-ნიშნები იკითხება, რომელთა მეშვეობითაც ვლინდება ზემოთ აღნიშნული ციკლი ბერძნულ-მართლმადიდებლური წეს-ჩვეულების შესაბამისად.

6-ე. მერე მოსდევს ოთხი ფურცელი, სადაც მითითებულია ძველი აღთქმის წიგნთა დასტამბვისას გაპარული შეცდომები და მოცემულია მათი გასწორება. აქ სიტყვათა კი არ არის ნათქვამი ახალ აღთქმაზე, რის მიხედვით უნდა დავასკვნათ, რომ მის წიგნებში არც ერთი შეცდომა არ გაპარულა.

7-ე. დაბოლოს, ნაშრომი მთავრდება კლაუზულათი ანუ ბოლოსიტყვაობით, რომელშიც თავადი ვახუშტი აცხადებს, რომ წარმართავდა და კორექტირებას უწევდა წინამდებარე წმინდა ბიბლიის ბეჭდვას.

8-ე. ახლა დავუბრუნდეთ დასაწყისს ანუ სატიტულო ფურცელს; მის ბოლოს მოთავსებულია სამი ქართველი მთავრის (თუმცა წინად მხოლოდ ერთი იყო) საგვარეულო გერბი: ორ

ლომს უჭირავს ფარი, რომლის შიგნით ქიტონია (გამოსახული) სახელოებით და იგი იესო ქრისტეს უკერველ ქიტონს წარმოადგენს, როგორც ირკვევა ფარის ირგვლივ გაკეთებული წარწერიდან: „კვართი იგი ხელით უკერავი ზეით გამოქსოვილი“⁷². ერთ-ერთი ლომის წინ სფეროა (გამოსახული) ანუ სამყარო ჯვრით დაბოლოებული, მეორე ლომის წინ კი – სასწორი თავისი საყრდენით. ფარს ზემოთ ერთი მხრივ სამეფო კვერთხია, მეორე მხრივ – ხმალი, რომლებიც ზემოთ ჯვარედინდებიან. კვერთხის ზევით ქნარია (გამოსახული), ხმლის ზევით კი – შურდული: ყოველივე ამას თავს მეფის გვირგვინი ადგას, რომელიც ჯვრითაა დაბოლოებული. ამ გერბის შინაარსის ასახსნელად იმის შეხსენებაა საჭირო, რომ ქართველ მთავრებს, ემყარებიან-რა უძველეს თქმულებასა და თავიანთ ისტორიკოსთა ავტორიტეტს, უეჭველად მიაჩნიათ თავისი წარმომავლობა დავითის გვარიდან. ამიტომ (გერბში გამოსახული) ლომები იუდაზე მიუთითებენ, რომელსაც მამამისმა იაკობმა მეტსახელად ლომი და ლომის ლეკვი შეარქვა; იუდას შთამომავალი იყო დავითი; ქნარი და შურდული, ყველამ იცის, ამ დავითზე მიუთითებენ, რომელმაც შურდულით ბუმბერაზი გოლიათი მოკლა, ხოლო ამ ქნარის ჰანგებით ფსალმუნებს უმღერდა საულს, რათა მისგან ბოროტი სულები განედევნა. რაც შეეხება სამყაროს (გამოსახულებას) ჯვრითა და სასწორით, ესენი იმას განასახიერებენ, რომ (ქართველ მთავრებს) უკავიათ სამეფო მამისა თვისი იესო ქრისტეს ჯვრის საფუძველზე და მართავენ მას სამართლიანობით. კვერთხი და ხმალი იმაზე მიუთითებენ, რომ დასაბამიდან დღემდე მათი სამეფო ხმლითაა დაცული და, რადგან იგი სხვა სამეფოებთანაა გარემოცული, მის დასაცავად მთელ ცხოვრებას განუწყვეტელ ომებში ატარებენ. ჯვრით დაბოლოებული სამეფო გვირგვინი კი იმას ნიშნავს, რომ ქართველი მთავრები და მათი ქვეშევრდომნი ჯვრის მსახურნი და დამცველნი არიან, რის საფუძველზეც ინარჩუნებენ თავის სამეფოს; დაბოლოს, ქრისტეს უკერველი ქიტონის სახით ვარაუდობენ ისინი ჰყავდეთ ვითარცა მფარველი თავისი სამეფოსი თვით ეს უკერველი ქიტონი, რომელიც ი/ესო/ ქ/რისტეს/ ჯვარცმის დღეს წილად ხვდა ერთ-ერთ ჯარისკაცს.

§ 9. ნიშნად იმისა, რომ ქართველი მთავარნი მეფე დავითის შთამომავალნი არიან, ისინი თავის ტიტულს შემდეგნაირად უთითებენ: „იესიან, დავითიან, სოლომონიან, ბაგრატიონან მეფე“ და შემდეგ – (თავის) სახელს. რაც შეეხება ტიტულს ბაგრატიონან/ი/, რომელსაც სომხები აღნიშნავენ (როგორც) ბაგრატიონი, წმინდა მამა და მოძღვარი მოსე ხორენელი ამტკიცებს⁷³, რომ როდესაც ბაბილონეთის მეფე ნაბუქოდონოსორმა იერუსალიმი დალაშქრა და იქიდან (ტყვედ) წამოიყვანა ებრაელნი, მაშინ მასთან ერთად იყო სომეხთა მეფე ჰრაჩა. ამ უკანასკნელმა სთხოვა და მიიღო ნაბუქოდონოსორისაგან (საჩუქრად) იუდეველთა ერთ-ერთი მთავარი სახელად შამბათი, რომელიც თან წაიყვანა სომხეთში და მისცა მას თავისი სამეფოს პირველი თავადის წოდება. მისმა (შამბათის – ჯ. ვ.) შთამომავლებმა ერთ-ერთი მათგანის – ბაგ(ა)რატის სახელის მიხედვით ბაგრატიონი დაირქვეს და, რადგან სომხეთის თავადთა შორის პირველნი იყვნენ, იმას მიაღწიეს, რომ თავისთვის და თავის შთამომავალთათვის საპატიო უფლება დაიმკვიდრეს სომხეთის მეფეთათვის გვირგვინის დადგმისა, რის შედეგადაც მათ „ტახადირქ“-ის ტიტული ებოძათ, რაც გვირგვინის დამდგმელს ნიშნავს⁷⁴. როდესაც 460 წელს

⁷² ეს წარწერა იტალიურ ენაზე დამახინჯებულადაა მოცემული: „კვართი იგი კელით უხერარი ზეიტ გამოსორილი“. სინამდვილეში ბაგრატიონთა გერბის ირგვლივ მოცემული წარწერა შემდეგნაირად იკითხება: „კვართი იგი /რ/ომელ/ი იყო უკერველ ზე/ვ/ით გ/ა/მოქსო/ვ/ილი/ი“.

⁷³ მარგინალიში მითითებულია: „მ.ხორენელი, ტ.1, პარ. 21“.

⁷⁴ მარგინალია: „მ.ხორენელი, ტ.2, პარ.3“.

მიიღია მეფე თრდატის მთელი საგვარეულო და გაჰქრა სომეხთა სამეფო, ბოლოს, 780 წელს აშოტი ბაგრატიუნის ოჯახიდან სომხეთის ერთი ნაწილის მეფე გახდა და ადგილსამყოფლად (ქალაქი) ანი დაიმკვიდრა, სატახტო ქალაქი დიდი სომხეთისა, რომელიც იმხანად 100 ათას სახლსა და 1000 ეკლესიას ითვლიდა⁷⁵. მისი შთამომავალნი მეფობდნენ იქ თითქმის 300 წლის მანძილზე, რის შემდეგ მათი სამეფო მოისპო სპარსეთისა და თურქეთის ძალით⁷⁶. თითქმის ერთდროულად ბაგრატიუნთა სამეფოს განადგურებასთან ერთად დიდ სომხეთში აღმოცენდა რუბენიანების სამეფო კილიკიაში. 1073 წლის შემდეგ აქ მეფედ ვინმე რუბენი დაჯდა და თუმცა იგი ბაგრატიუნის გვარისა იყო მისი შთამომავალნი მაინც თავისი მოთავის სახელის მიხედვით რუბენიანებად იწოდებოდნენ. ესენი მეფობდნენ აქ კიდევ თითქმის 300 წლამდე⁷⁷. ჯვაროსნულ ლაშქრობათა ისტორიიდან ჩვენთვის ცნობილია, რომ კილიკიის სომეხი მეფეები ევროპის მთავრებთან გაერთიანდნენ წმინდა ადგილების მოსაპოვებლად და იბრძოდნენ მაჰმადიანთა წინააღმდეგ; ამ მიზეზით 1375 წელს ისინი დამარცხებულ იქნენ მაჰმადიანთა მიერ, რის გამო უკვე ოთხ საუკუნეზე მეტია, რაც სომეხები მეფის გარეშე დარჩნენ, მოექცნენ-რა თურქთა და სპარსელთა უღელქვეშ⁷⁸. ქართველები ამბობენ, რომ როდესაც შეწყდა (საგვარეულო) ხაზი მათი უძველესი ქართული წარმომავლობის მთავრისა, მაშინ დაიწყო ბაგრატიუნის⁷⁹ ოჯახის (წარმომადგენელთა) მმართველობა მათზე, იმის მსგავსად, როგორც ეს სომხეთში მოხდა. ამბობენ კიდევ, რომ ბაგრატიუნი (ბაგრატიონი) მეფე დავითის შთამომავალნი არიან, მაგრამ არაერთგზის ციტირებული მოსე ხორენელი მხოლოდ იმას უთითებს, რომ ბაგრატიუნი ძველ ებრაელთა შთამომავალნი არიან, როგორც ეს ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული.

§ 10. ახლა ქრისტეს უკერველი ქიტონის შესახებ, რომლის განსაკუთრებული მფარველობის ქვეშ იმყოფება ქართველთა სამეფო. ისინი (ქართველები) ამბობენ, რომ, რადგან იესო ქრისტეს გარდაცვალების დროს რომის იმპერატორები მთელ აღმოსავლეთში ბრძანებლობდნენ, და ამდენად საქართველოშიც, და იქ თავისი ბატონობის დასაცავად განლაგებული ჰყავდათ სხვადასხვა ეროვნებათაგან შემდგარი ჯარი, ასერიგად პილატეს ჯარისკაცთა შორის ქართველებიც იყვნენ. ერთ-ერთ მათგანს სახელად ელიოზს წილად ხვდა იესო ქრისტეს უკერველი ქიტონი, როდესაც ჯარისკაცები მის ტანსაცმელს (ურთიერთშორის) ინანილებდნენ. რადგან საქართველოს დედაქალაქი მაშინ თბილისი კი არა, არამედ სატახტო ქალაქი მცხეთა⁸⁰ იყო, რომელიც ცხენით მგზავრობისას ოთხიოდე საათის მანძილზეა თბილისიდან, სამშობლოში დაბრუნებულმა ელიოზმა წმინდა ქიტონი თან ჩამოიტანა მცხეთაში, სადაც მისი ოჯახი სახლობდა. დედამისი ორივე თვალით ბრმა იყო, მაგრამ როგორც კი შეეხო ქიტონს მხედველობა აღუდგა. ყველა გაოცებული დარჩა ამ სასწაულითა და მომდევნო არაჩვეულებრივი ამბებით. გადანყვიტეს ეს საღმრთო ნიშანი მათთვის კარგად ცნობილ ერთ ადგილას დაემალათ, რომლის შესახებ მახსოვრობა თანდათან გაქარწყლდა. მაგრამ როდესაც ქართველებს სახარების შუქი მოეფინათ (რაც III საუკუნეში მოხდა⁸¹ და რაც უკვე აღვწერეთ სხვა ადგილას), ღმერთმა, როგორც ქართველები ირწმუნებიან, შემდეგნაირად ისურვა მი-

⁷⁵ მარგინალია: „სომეხი პატრიარქების ისტორია, თ.14, გვ. 210“.

⁷⁶ მარგინალიაში იგივე წყაროა მითითებული, „თ.24, გვ.369“.

⁷⁷ მარგინალია: იგივე წყარო, „თ.25, გვ.376“.

⁷⁸ მარგინალია: იგივე წყარო, „თ.25,26,27 და მომდევნო თავები“.

⁷⁹ უნდა იყოს: „ბაგრატიონის“.

⁸⁰ დედნის ტექსტშია: „მცხეთა“.

⁸¹ ქრისტიანობა საქართველოში, როგორც სახელმწიფო რელიგია, 325-330 წწ. დამკვიდრდა.

ეთითებიან მათთვის ეს ადგილი. ერთ ღამეს იმ ადგილზე, სადაც დაფლული იყო წმინდა ქიტონი, აღიმართა სვეტი სინათლისა, რომელიც კიდევ რამდენიმე ღამის განმავლობაში კი-აფობდა. გაოცებულნი ამ ამბით, უფრო მეტად კი გაუთავებელი სასწაულებით იმ ადგილზე რომ ხდებოდა, ქრისტიანები შეუდგნენ მიწის თხრას და აღმოაჩინეს იქ საღმრთო ნიშანი. მოგვიანებით, როდესაც ქართველები სომხებს გამოეყვნენ და ბერძნებთან გაერთიანდნენ, ხოლო მათმა არქიეპისკოპოსმა ამ უკანასკნელთაგან მიიღო პატრიარქის ტიტული, იმ ადგილზე დიდი და ულამაზესი საპატრიარქო ეკლესია აღიმართა; მის შიგნით, მარჯვენა მხარეს მოექცა ის ადგილი, სადაც წმ.ქიტონი აღმოჩნდა დაფლული. იქვე აღიმართა ულამაზესი, შესანიშნავი ფერებით შეღებილი ოთხკუთხა სვეტი, რომელიც დაფარულია ოთხ (მომცრო) სვეტზე დამყარებული და გისოსიანი დარაბებით შემოფარგლული ღამაზი ბილიკით. ქართველები ამტკიცებენ, რომ ამ სვეტის შიგნით განისვენებს წმ.ქიტონი, თუმცა ზოგიერთი ირწმუნება, რომ იგი იქიდან გაიტანეს და სხვაგან წაიღეს. მრავალი წლის შემდეგ, როდესაც ქართველმა მთავრებმა აღაშენეს ის მეორე ქალაქი, სადაც თავისი ადგილსამყოფელი დაიდეს⁸² და სადაც თითქმის ყველა გადასახლდა, ხოლო მცხეთა კი თითქმის დაცარიელდა, პატრიარქებმა/ც/ მიატოვეს იგი და თბილისს გადასახლდნენ. მიუხედავად ამისა, მცხეთაში დღესაც დგას უძველესი ეკლესია და აღნიშნული სვეტი, რომლებიც მე საკუთარი თვალთ ვიხილე. ეკლესიას ორი სახელწოდება აქვს, სახელდობრ, მცხეთა – თვით ქალაქის სახელის მიხედვით, და სვეტიცხოველი – ამ ადგილზე სინათლის სვეტის გამოჩენის გამო. ღვთისმსახურებას ამ უძველეს ეკლესიაში რამდენიმე სასულიერო პირი ასრულებს, რომლებიც, გარდა ამისა, დახმარებას უწევენ იქვე არც თუ დიდი რაოდენობით მცხოვრებ ოჯახებს. მასში ხდება ხოლმე პატრიარქად კურთხევა და მირონცხება მეფეებისა, რომლებსაც გარდაცვალების შემდეგ აქვე კრძალავენ. ქართველები ეკლესიაში შესვლისთანავე დიდი შიშითა და თრთოლვით, მოკრძალებულად უკრავენ თავს აღმართულ სვეტს; აი ყოველივე ის, რასაც ქართველები წმ. უკერველ ქიტონთან დაკავშირებით ამბობენ, ემყარებიან-რა თავის წიგნებსა და თქმულებებს, მე კი მარტივად გადმოვეცი ეს ისტორია, რომლის ჭეშმარიტებას ღმერთისა და წმინდა ეკლესიის განსასჯელად ვტოვებ.

სასარგებლოდ გვეჩვენება (მკითხველს) ისიც შევატყობინოთ, რომ (წინამდებარე საღმრთო წერილის) სატიტულო გვერდის ბოლოს, კერძოდ ქართლის მთავრის გერბის ქვეშ მოთავსებულია სამსტრიქონიანი ხელით მინანერი მდაბიო ქართულ ენაზე, რომელიც თუმცა დაფარულია ზევდან დანებებული (თხელი) ქალაღდის ზოლით, მაგრამ შუქზე თუ შევხედავთ, ადვილად ნავიკითხავთ შემდეგს: „მიუბოძეთ წმიდა ესე დაბადება გარსევანის შვილს ნიკოლოზს ნეტარად ხსენებულის საქართველოს მეფის ბაქარის სულის მოსახსენებლად“⁸³.

ასევე დაფარულ-დანებებულია ქვედა აშია in octavo-ს გვერდისა, სადაც შესაქმის წიგნი იწყება; აქ (ქალაღდის) ზოლის ქვეშ (მინანერი) იკითხება⁸⁴: „მე, მორჩილმა, უღირსმა და

⁸² თბილისი იგულისხმება.

⁸³ ჩვენ შესაძლებლობა მოგვცა რომში უშუალოდ გვენახა ეს წარწერა, რომლის შინაარსი იტალიურ ენაზე თარგმნისას დაუმახინჯებიათ (მაგალითად, სიტყვა „მიუბოძეთ“ აქ შეცვლილია „ვაჩუქეთ“-ი, ბატონიშვილი ბაქარი მეფის ნაცვლად მთავრადაა მითითებული, „გარსევანის შვილს ნიკოლოზს“ წინ ჩამატებული აქვს სიტყვები „გორელი აზნაური“ და სხვ.). ამიტომ მკითხველს ზემოთ დედნისეული ქართული წარწერის შინაარსი შევთავაზეთ.

⁸⁴ სამწუხაროდ, ეს მინანერი, ისევე როგორც მომდევნო, უნებლიეთ ჩვენი ყურადღების მიღმა დარჩა, რის გამო იძულებული ვართ მათი შინაარსი ქართულად სტეფანე ავთანდილის იტალიურენოვანი გამოკვლევის ტექსტის შესაბამისად ვთარგმნოთ.

ცოდვილმა აზნაურმა დანიელ სააკაძემ, ყიზლარის ამალლების მონასტრის არქიმანდრიტმა, საჩუქრად მიუბოძე დაბადება ესე ჩემი ცოდვილი სულის მოსახსენებლად სიონად წოდებულ ღვთისმშობლის ეკლესიას, რომელიც თბილისის სამიტროპოლიტო ეკლესიაა: და ვინც ნაიღებს მას დამნაშავე იქნება დღესა განკითხვისასა, როდესაც ყოველს თვისი მიეზღვება ანდა (ბოროტ) საქმეთათვის – სასჯელი; ვინც ნაიკითხავს მას, მოიხსენიოს სული ჩემი ცოდვილი, 1746 წლის 1 იანვარი". კიდევ ერთი (ქალაქის) ზოლია მიწებებული გარეთა გვერდის აშიაზე, რომლის ქვეშ იმავე არქიმანდრიტის ხელით გაკეთებული წარწერა იკითხება: „მე, არქიმანდრიტი დანიელი, წყევლა-კრულვას უთვლი იმას, ვინც ამ საღმრთო წერილს სიონად წოდებული ღვთისმშობლის ეკლესიიდან გაიტანს, დაე იესო ქრისტემ და მისმა მშობელმა დასაჯონ იგი“.

ამ მინაწერიდან ცხადი ხდება, რომ წინამდებარე ბიბლია გამოქვეყნების შემდეგ ძღვნად წარუგზავნეს აზნაურ ნიკოლოზს (გარსევანიშვილს) თავად ბაქარის მოსახსენებლად⁸⁵, შემდეგ იგი არქიმანდრიტ დანიელის მფლობელობაში გადავიდა, რომელმაც (ნიგნი) თბილისის არქიეპისკოპალურ სიონის ეკლესიას შესწირა⁸⁶, ხოლო ისინი, ვინც ჩვენთვის გაუგებარი საშუალებით იგი ხელში ჩაიგდო, ცდილან ეს სამახსოვრო წარწერები თეთრი ქალაქის დაწებებით დაეფარათ.

წმიდა ბიბლიას ქართველები სხვადასხვა სახელწოდებებს აძლევენ, სახელდობრ, „წმინდა წერილი“, „საღმრთო წერილი“, „ბიბლია“ – ლათინელთა მსგავსად, „ნიგნი ძველისა და ახალის აღთქმისა“, მაგრამ საყოველთაო და შესაფერისი სახელწოდება, რომელიც მათი სურვილისამებრ იხმარება, არის „დაბადება“ ანუ წარმოშობა, იმიტომ რომ ნიგნი შესაქმით იწყება, რომელსაც სომხები ჩვეულებრივ „ასტუაცუსკურნკ“-ს ეძახიან, რაც წმ/იდა/ სულის წარმოდინარებას ნიშნავს, რამეთუ წმ. სულის განსაკუთრებული შთაგონებით დაიწერა ძველი და ახალი აღთქმის ნიგნები».

⁸⁵ ვარაუდი პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის განსახილველი ეგზეგეტიკის ნიკოლოზ გარსევანიშვილისათვის გადაცემის თაობაზე დოკუმენტურად არ არის დადასტურებული; ფაქტობრივ მოწმობას ამის შესახებ ვერც სტეფანე ავთანდილი გვთავაზობს და ვერც ჩვენ მივაკვლიეთ.

⁸⁶ სტეფანე ავთანდილის მიერ შემოთავაზებულ ვერსიას პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის განსახილველი ეგზეგეტიკის გადაადგილების შესახებ, შესაძლოა, მისაღებად მივიჩნივდით მასში თვალნათლივ ქრონოლოგიურ შეუსაბამობას რომ აქ ჰქონდეს ადგილი. საქმე ის გახლავთ, რომ შეუძლებელია ეს ნიგნი ჯერ ნიკოლოზ გარსევანიშვილისათვის გაეგზავნათ „ნეტარად ხსენებულის საქართველოს მეფის ბაქარის სულის მოსახსენებლად“, რომელიც, როგორც ცნობილია, 1750 წელს გარდაიცვალა, ხოლო შემდეგ იგივე ნიგნი არქიმანდრიტ დანიელ სააკაძის ხელში მოხვედრილიყო, რადგან ზემოთ მოტანილი მისი მინაწერი 1746 წლითაა დათარიღებული, როდესაც ბაქარი ჯერ ცოცხალი იყო. რადგან ეს წარწერა, სადაც 1756 წ. ნაცულად 1746 წ. მითითებული, ჩვენი ყურადღების მიღმა დარჩა, მასში დაშვებული ლაფსუსი ან თვით არქიმანდრიტს, ან სტეფანე ავთანდილს უნდა მივანეროთ.

პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის ისტორიასთან დაკავშირებული გამოკვლევის სრული ტექსტი იხ. ავტორის რუსულენოვან პუბლიკაციაში: Первопечатная грузинская Библия и итальянский источник XVIII века по её истории (ნიგნები: Д. Л. Ватейшвили. Грузия и европейские страны. Очерки истории взаимоотношений XIII-XIX вв., მოსკოვი, 2006, ტომი III, ნიგნი 2, გვ. 9-87).

Notizie

risguardanti la Sacra Scrittura
Giorgiana, per ordine di Monsigno-
re Illustrissimo e Reverendissimo

Stefano Borgia

Segretario della Sagra Congregazione de
Propaganda Fide, dal Sacerdote Simone di Seri Don
Stefano Autant del. scritto in Lingua
Giorgiana, e tradotto in Italiano da Paolo Leoni
già Maestro del Vero Coll. Urbano, e al pre-
sente Vescovo ordinante per la Nazione

Armena in Roma, a di

22 Giugno

1750

Sopra del: Monsig. Leoni cessò di vivere a di 2 gbre. 1756., a cui successe il di-
D. Stefano Autant di lui compagno eletto dalla S. Cong. de. Prop. Fide di
cui il Prefetto era allora il Sig. Cardinal Antonelli. Terminato, e Segret. Mon-
Stefano Borgia, ed approvato da N. S. Pio VI. sotto il titolo di Anni di S. S.

[illegible][illegible][illegible]

- [illegible]

1. James
 2. John
 3. William
 4. Robert
 5. Thomas

Stelle seguenti (cioè Orizzonte vero) hanno già registrato un filo in cuoio, e sono inviolate & servate.
 guardandole bene, e ne abbiamo il conte delle 12. Nord-Est.

5. *Al l'indietro quasi il piede. Si appiaccia secondo che l'Arco si ingrossa per un di verso un guai di mezzo piede in Pie-
ga, ed in questi casi il piede si muove: e nel piede, braccia del Xebri, cioè in una figura di quella si appiaccia il
per i movimenti in una di maniera, e per mezzo di di questo si tiene il sud. Il piede secondo il Xebri si muove.*

2. *Esse prevalendo sopra le altre, e debbono essere, che fu il Frangere l'Allegria; di esso dovete correre le bandiere di questa Santa Lega.*

556

«Notizie riguardanti la Sacra Scrittura Giorgiana per ordine di monsignore illustrissimo e reverendis(si)mo Stefano Borgia, segretario della Sagra Congregazione de Propaganda Fide, dal sacerdote Armeno di Gori don Stefano Avutandil scritte in lingua Giorgiana e tradotte in italiano da Paolo Leoni, già alunno del ven(erabile) coll(egio) Urbano e al presente vescovo ordinante per la nazione Armena in Roma, a dì 22 giugno 1780*

Il sopra det(to) monsig(no)re Leoni cessò di vivere a dì 2. (novem)bre 1784, a cui succeffe il d(ett)o d(on) Stefano Autandil di lui compagno eletto dalla S(agra) Congr(egazio)-ne de Prop(agan)da Fide, di cui il prefetto era allora il sig(no)re cardinal Antonelli Leonardo, e segret(ari)o mons(ignor)e Stefano Borgia, ed approvato da n(ostro) s(antissimo) Pio VI sotto il titolo di arcives(cov)o di Teflis.

§ 1. Per dare un qualche lume della presente S(acra) Scrittura in lingua e caratteri Giorgiani, sembra necessario di premettere in qual tempo e con quali mezzi fossero i Giorgiani colloro principe illuminati per dissipare le tenebre del gentilesimo e ricevere la luce del Vangelo; chi sia stato l'autore de' caratteri in cui è stata scritta la presente S(acra) Bibbia, in qual lingua sia essa scritta, da quale altra lingua tradotta, e da chi; come, perche, ed in quante parti si dividessero i discendenti dell'accenato Principe Giorgiano; quali di essi restati siano nella Giorgia, e quali fuori di essa; e quindi apparisca qual sia la presente Bibbia, quale discendenza di quel principe abbiala corretta, e per fine in qual regno, in quale città, e in che tempo sia ella stata stampata.

Per sentimento del n(ostro) S(anto) Padre Armeno e dottore Mosè Corenense¹, prima della venuta del N(ostro) S(ignore) G(esù) C(hristi) e ne' primi secoli del cristianesimo la Giorgia tutta era soggetta ad un solo principe col titolo di rè, il quale però dipendeva in una certa maniera dal rè degli Armeni, atteso ancora che la Giorgia confina coll' Armenia Maggiore. Leggesi altresì presso i nostri scrittori Armeni, e tale ancora è la tradizione ricevuta da tutte le altre nazioni del Levante con cui convivono i nostri Armeni, che nel secolo III, allorché Tiridate rè dell' Armenia persequitava il nostro S(anto) Padre Gregorio Illuminatore, ed affliggevalo con furissimi tormenti in odio della fede di Cristo, una vaghissima donzella di sangue reale, per nome Ripsime, fuggisse da Roma per non essere obbligata a maritarsi col-l' imperatore Diocleziano che dalla bellezza di lei era si invagito, e si portasse nell' Armenia². Ne molto è da valutarsi, che di questo fatto poca o niuna menzione si faccia da Latini, perche ogni nazione ha diritto di riferirsi a suoi scrittori ed alle tradizioni che tramandatele hanno i suoi maggiori.

Unitasi Ripsime con Gajana ed altre vergini che Gajana riconoscevano per abadessa, e con alcuni sacerdoti cattolici, dovettero ben presto disperdersi in diversi luoghi, costrette a ciò dalla furissima persecuzione che soffrivano allora i cristiani. Ripsime e Gajana ed alcune di tali vergini entrarono nella città reale di Vagarsciapat nell' Armenia Maggiore, e quivi furono martirizzate dal rè Tiridate: ed in questa città trovasi anche in oggi la prima chiesa patriarcale eretta dal lodato S(anto) Gregorio Illuminatore e conosciuta sotto il nome d'Ecmiazin, cioè descensus Unigeniti.

Una delle compagne di Ripsime chiamata in armeno Nune ed in giorgiano Nino passò in Giorgia,

¹ Corinense. T. 2. Istoriae. P.21,41, 43, 82.

² Agatanghelos notaro di Tiridate rè armeno, nel Libro dell' Istorìa dalla. P. 55 fino alla 87; Menolo(gos) armeno, 5 d'ottobre.

e nella città regia di Zcheta nel nome di G(esù) C(risto) sanò molti infermi, tra quali fu la regina moglie del re Giorgiano Mirian³. Per la predicazione di lei adunque accompagnata da miracolose sanazioni essendosi illuminati e convertiti alla fede cristiana il re, la regina, ed i Giorgiani loro sudditi la chiamano ... "Zmida Nino ghamnatlebeli Kartvelta", cioè S(anta) Nino Illuminatrice de' Giorgiani; lo che succedette nel tempo stesso che S(anto) Gregorio illuminò e convertì il re Tiridate e l'Armenia tutta. E siccome il re di Giorgia dipendeva temporalmente dal re d'Armenia, così i Giorgiani dopo la loro conversione furono nello spirituale dipendenti dall'Armenia, e perciò recevettero da S(anto) Gregorio il primo arcivescovo ed i primi sacerdoti, i cui successori hanno anche di poi ubbidito a patriarchi armeni. In questi tempi ne gli Armeni, ne i Giorgiani avevano caratteri proprii, ma servivansi nelle funzioni ecclesiastiche e nell'amministrazione de' sacramenti della lingua e de' caratteri Greci e del rito Greco. Nell'anno 420 il S(anto) P(ad)re Mesrob vartabied per divina rivelazione trovò i caratteri Armeni; dopo qualche tempo per ordine del S(anto) Patriarca Armeno Isacco d(ett)o Parlev [Մանուկ: Partev. – Ջ. Յ.] si trasferì in Giorgia, e quivi parimente formò i Caratteri giorgiani⁴ de' ciò però non contenti il Patriarca Isacco e Mesrob vartabied, ma assicurar volendosi della forza ed energia delle voci e delle frasi Greche, mandarono in Atene alcuni loro discepoli, acciò apprendessero la scienza elenica, e questi ritornati essendo in Armenia tradussero in lingua Armena i libri ecclesiastici e la S(acra) Bibbia dal Greco⁵. Ma perché dopo ben pochi anni dal ritorno di essi nell'Armenia, cioè nel 460 ebbe fine il regno di Tiridate, e gli Armeni caddero sotto il durissimo giogo de' Persiani adoratori del fuoco, e da quali innumerevoli Armeni si ecclesiastici che secolari furono martirizzati, come costa dalla "Storia Ecclesiastica", quindi i dottori armeni, lungi dal potersi applicare alla traduzione de' libri per uso de' Giorgiani, appena ebbero tempo di tradurgli nella lingua armena per uso della propria loro nazione. Si aggiunse a ciò l'altro infortunio ancora più deplorabile, cioè che essendo già morti e divisati interpreti, nel 520 talmente inoltrossi l'eresia che, separatisi gli Armeni dalla Chiesa Greca con cui erano stati per allora strettamente uniti, si accostarono ed unirono a' Seriani seguaci di Dioscoro, e seco trassero infelicamente anche i Giorgiani. Questi però non restarono in tal disunione se non che per lo spazio di soli 50 anni. Imperciò che un loro arcivescovo per nome Kyrion saggiamente divisoli dagli Armeni, entrò nell'ubbidienza del patriarcha Antiocheno, e con ciò unì i Giorgiani colla Chiesa Greca⁶. Siccome dunque gli Armeni aveano già mandati in Atene alcuni de' loro giovani, così ancora i Giorgiani dopo questa loro unione col patriarcha di Antiochia mandarono in Grecia taluni de' loro discepoli, li quali appresero la lingua o la scienza elenica e divenuti non meno santi che dotti meritavano d'esser chiamati e venerati dalla Chiesa giorgiana col titolo di S(anti) Interpreti, come dalla Chiesa armena chiamati e venerati sono i discepoli del S(anto) Patriarca Isacco e di S(anto) Mesrob vartabied.

Questi discepoli per tanto quelli sono che tradussero dalla lingua Greca nella Giorgiana sì la Scrittura S(acr)a come ancora i libri ecclesiastici coll'uso de' caratteri Giorgiani ritrovati dal sud(ett)o S(anto) Mesrob. Ma conviene di avvertire, che due sono le lingue Giorgiane, una cioè ecclesiastica o sia letterale, di cui si fa uso ne' libri di Chiesa, l'altra volgare o sia parlante, figlia però, o vogliam dire corruzione della letterale, distinzione del tutto simile a quella che passa tra la lingua latina ed italiana. Dal che si rende palese che la S(acr)a Bibbia di cui ci occorre parlare è una traduzione dal testo Greco

³ Cori(ense). T. 2. P. 83; Menolog(os) ottobre 29, Menolog(os) 30 sett(em)bre.

⁴ Cori(ense), T. 3. P. 53, 54; Menolog(os) (novem)bre 25.

⁵ Cori(ense), T. 3. P. 61, 62; Menolog(os) 17 (settem)bre

⁶ Menologos) ag(osto) 7, lug(lia) 21; Istoria de' patr(ia)rchi armeni. Cap. 10. P. 89; Ist(oria) de patr(ar)chi (armani). Cap. 12. P. 120.

in lingua Giorgiana letterale co' caratteri Giorgiani ritrovati da S(anto) Mesrob vartabied.

§ 2. Sebbene dalla sua origine tutta la Giorgia costituisse un solo regno e soggetta fosse ad un solo rè il quale chiamavasi rè di Giorgia, come abbiamo di già accennato, da uno però de' suoi principi fù divisa in tre porzioni co'loro nomi proprii: cioè Kartli, Kaketi ed Imereti. Kartli e Kaketi confinano coll' Armenia Maggiore, e perciò, dopo che l'Armenia Maggiore passò in dominio de' Persiani, i principi Giorgiani di Kartli e Kaketi ubidirono al rè di Persia da quali ricevevano il principato nella regia città d'Ispahan, obbligandoli però a professare il maomettismo, — di maniera che se lo professavano, rimandavano con gran pompa in Giorgia; se poi taluno di essi far non si volesse maomettano, o lo tormentavano crudelmente, o almeno non gli concedevano il principato, e davano anche le porzioni a quello che facevasi maomettano. Ouindi nacque che alcuni di essi ne' tempi passati perdettero il principato per non lasciare la fede cristiana, altri soffrirono molti patimenti per parecchi anni, ed altri infelicamente appostatarono per non perdere il principato. Queste infelici vicende durarono per qualche secolo, essendo riuscito al solo Teimuras principe, padre dell' odierno principe Eraclio, di ritenere il principato insieme colla fede cristiana. Era Teimuras suocero del celebre Thamas Kuli Kan, il quale avea per moglie la figlia di lui. Tamar, moglie di Teimuras, essendo andata in Persia col figlio Eraclio per visitare la propria figlia, ed il genero Tamas, al suo ritorno in Giorgia portò questo distinto favore al suo marito Teimuras, lasciando però il figlio Eraclio presso Tamas e la sua sorella. Dopo qualche anno ritornò Eraclio in Giorgia, e perchè dopo la morte di Tamas Kuli Kan la Persia era restata senza rè, egli potè senza contrasto succedere nel principato al defunto suo padre Teimuras e professare tuttavia pubblicamente, com' egli fà, la fede christiana.

3. La terza porzione della Giorgia, cioè Imeretl, essendo confinante col l'impero de' Greci dalla parte di Trabisonda verso il mar Nero, passo insieme con questo sotto il dominio Ottomano allorché per i peccati de' Greci Costantinopoli fù conquistata da' Turchi, e perciò i principi d' Imeret divennero sudditi della Porta. Non però furono giammai molestati per conto della fede cristiana, ma subirono il giogo di permettere che quell' infelici Giorgiani fossero forzati di vendere a Turchi i loro figli e figlie. Imperciocché se que' Giorgiani fossero Turchi, non sarebbe loro lecito di vendere la prole, nè a Turchi di farne acquisto per via di compra. Ha durato questo lagrimevole mercimonio fino a giorni nostri, ne quali il principe Salomone avendo prese l'armi contro i Turchi promise con voto all'Altissimo che se Gli fosse piaciuto di dargli la vittoria, non avrebbe più permesso un tale abuso. Si degnò il clementissimo Dio d'esaudire le preghiere di lui, ed egli avendo riportate più vittorie sopra de' Turchi é restato e resta tuttavia fermo in sì lodevole proposito. Gode dunque in oggi l' Imeret il principe Salomone, ed il principe Eraclio la parte che chiamasi Kaketi, come eredità de' suoi antenati. Code altresì l'altra porzione che si dice Kartli, come eredità provenutagli dal suo padre Teimuras, perciocchè trovandosi questa parte abbandonata intieramente da' suoi principi naturali che già da molto tempo erano passati in Moscovia, Tamas Kuli Kan ne fece done al suo suocero Teimuras da cui è passata in potere del principe Eraclio, il quale risiede nella città principale di Tbilisi che in lingua turcha dicesi Tiflis.

§ 3. Non sarà quindi fuori di proposito di dar qualche notizia de' passati principi di Kartli. Erano questi tre fratelli, Arcil, Ghiorgi e Leone. Arcil per non abbandonare la fede cristiana, lasciato il suo principato di Kartli, si trasferì in Moscovia in tempo di czar Pietro il Grande, dal quale, perché della medesima professione greca, fu ricevuto onorevolmente, e dopo qualche tempo ivi finì i suoi giorni. Ad Arcil succedette Ghiorgi, secondo di lui fratello, ed a questi Vaktang, figlio di Leone, altro fratello di Arcil.

Per lo spazio di 12 anni soffrì Vaktang molti patimenti da re persiani in Ispahan per la fede di C(risto), ma dopo questo tempo, stanco di più soffrire, in voce soltanto, com'egli solea dire, e nell'esteriore appostato, ricevette quindi il suo principato e con gran pompa ritornò in Kartli pubblicamente Turcho, ma nascostamente cristiano. Dopo qualche tempo un zio paterno del principe Eraclio di Kaketi, per nome Mahmed Kuli Kan, cioè satrape servo di Maometto, profittando della confusione in cui era la Persia e dichiaratosi nemico di Vaktang, condusse un numeroso esercito di Tartari, chiamati Lecchi, per invadere Kartli. Vaktang, che nulla ottenere avea potuto dalla Persia, si rivolse ad implorar l'ajuto della Porta Ottomana, la quale spedì collà un sereschier, o sia generale, con buon esercito per rimettere in apparenza Vaktang in possesso del suo principato colla dipendenza però e subordinazione alla Porta, ma in realtà per ritenerlo immediatamente in potere della Porta medesima. Tre figli avea Vaktang, cioè Bacchar, Vakuscti e Ghiorgi. Il primo di essi promise con finzione di farsi Turcho, sperando con ciò di ricuperare il principato del padre, ma tutto in vano, sicché abbandonato Kartli si trasferirono insieme col padre in Moscovia nell'ultimi anni dell'impero del czar Pietro. Ivi essendo vissuto christianamente Vaktang morì nel 1724, ne molto dopo i due figliuoli Bachar e Vakuscti; il terzo, cioè Ghiorgi, vive ancora in Moscovia in grande onore e magnificenza. Due figli ebbe in Moscovia Bachar, cioè Alessandro e Leone. Il primo essendo ritornato in Persia presso Kerim Kan sperò coll'ajuto di questi reso già potente di ritogliere Kartli dalle mani del principe Eraclio. Ma essendo fra tanto morto, Kerim Kan, passò in Imeret presso il principe Salomone, ripetendo il suo, principato... al principe Eraclio, ne si sa qual sia per esserne il fine. L'altro figlio di Bachar, cioè Leone, resta ancora in Moscovia, ove si è accasato, e vive splendidamente, dal che si deduce che i veri legittimi principi di Kartli sonosi trasferiti e dimorano anche in oggi in Moscovia.

§ 4. Colla premessa di tali quantunque succinte notizie si renderà più chiaro quello che siamo per dire circa l'edizione della presente Bibbia S(acra), cioè sotto qual principe giorgiano sia stata raccozzata insieme, ridotta al presente stato di correzione, in qual tempo ed in qual luogo sia stata publicata colle stampe.

Dalla Prefazione premessa al Sagro Testo si rileva che il principe Bachar fece farne l'edizione in Moscovia a sue proprie spese, e che il suo fratello Vakuscti diresse e coresse la stampa. Nel fine della Prefazione Vakuscti parla ne seguenti termini. «Questi libri del Vecchio e Nuovo Testamento sebbene fossero stati già tradotti da nostri antenati Sagri Interpreti della lingua Greca nella Giorgiana, essendo nondimeno scritti a mano, ed il nostro paese essendo stato fin quasi da suoi principi soggetto a continue rivoluzioni, eransi talmente dispersi e confusi che dalla Genesi fine alli Rè formarono un libro solo; gli altri libri tutti erano divisi parte a parte; l'Ecclesiastico però, Jesu Filii Sirach, ed i libri de' Macabei erano del tutto perduti. Il Nuovo Testamento non era unito con questi libri, ma separato. Quando il principe Arcil abbandonò Kartli per la fede di G(esù) C(risto) e passò in Moscovia, ove fù molto onorevolmente ricevuto dall'imperatore Pietro figlio di Alessio, avendo quivi ritrovata una vita tranquilla, avea pensato di rendere alla sua nazione questo gran benefizio di farle stampare la S(acr) a Scrittura, e perciò spedì in Kartli alcune persone al principe Vaktang, figlio del suo piccolo fratello Leone, per domandargliene l'originale. Sebbene Vaktang glielo mandasse, i libri però erano senza capi, senza versi, e corrotti dagli ammanuensi. Arcil dunque con tutta diligenza lo collazionò colla Scrittura Sagra de' Moscoviti, e tradusse da questo medesima l'Ecclesiastico ed i Macabei che mancavano; formò dalla Genesi fino al Profeti (maggiori) un solo libro, divise ogni capo distintamente a somiglianza de' Moscoviti, ma non distinse i versi, perche tal distinzione non ritrovò presso de' Mos-

coviti, ma prevenuto dalla morte non poté farla stampare.

In questi ultimi tempi, cioè nel 1724, verso gl'ultimi anni di Pietro, Vaktang, figlio di Leone e nipote di Arcil, si trasferì da Kartli in Moscovia insieme co' suoi tre figli, Bakar, e Vacusct, e Ghiorgi. Vaktang morì poco dopo in Moscovia, ed il principe Bachar, di lui figlio, obbligò me Vakusct suo fratello di far stampare la Bibbia Sagra. Io non potei non ubbidirlo, e perciò con tutta la diligenza, avendola confrontata colla S(acr)a Scrittura de' Moscoviti, ho trovato che v'erano moltissime mancanze, sì di versi intieri come ancora di espressioni e vocabole, erano solamento divisi i capi, e non i versi. Di questi difetti non avea colpa il principe Arcil, perche avea uniformata colla S(acr)a Scrittura de' Moscoviti, la quale avea allora i difetti medesimi; ma dopo che per ordine dell'imperator Pietro congregatisi i più dotti Moscoviti esaminarono con tutta diligenza la loro Bibbia, e la uniformarono co' testi Ebraici, Ellenici, Siri, Latini e Bulgari, distribuendo altresì i capi ed i versi, e supplendo qualunque altro difetto, — io uniformai la presente Bibbia a quella messa in ordine da' Moscoviti. Avendo di poi proposto l'affare al mio fratello Bachar, egli subito incaricò me e gli ecclesiastici Giorgiani tutti che trovavansi in Moscovia d'intraprendere e ridurre a perfezione questa grand'opera. Vi posi la mano, e colla fatica di un'anno intiero misi in assetto dalla Genesi sino a Profeti. I Salmi, i Profeti (maggiori) ed il Nuovo Testamento avea già divisi capo per capo e verso per verso il principe Vaktang, nostro padre, ed aveagli fatti stampare nella città di Tiflis, quando era principe di Kartli. Ciò non ostante io confrontai anche questi libri colla nuovamente corretta S(acr)a Scrittura de' Moscoviti, ed a norma di questa ho divisi i capi ed i versi, supplite le mancanze, ed alcune espressioni che in lingua Giorgiana erano più eleganti, le ho lasciate nel suo stato primiero, e di tutto ho formato un intiero volume. Ho fatto altresì gettare i caratteri nella grande regia città di Mosca e se n'è fatta la stampa in Svesenzcha, sobborgo della medesima città di Moscha». Fin qui il principe Vakusct nella prefazione. Laonde da quanto si è detto fin'ora ed da quanto si legge ne' primi foglii del libro risulta.

1. Che la presente S(acr)a Bibbia Giorgiana da nostri S(anti) Interpreti fù al antiquo tradotta dal testo Greco, ma senza distinzione di capi e di versi.

2. Che dalla Genesi sino alli Profeti fù in Moscha dal principe Arcil acquistata e divisa in capi, ma non in versi, in conformità della Bibbia de' Moscoviti; e che sì l'Ecclesiastico come ancora i libri de' Macabei della prima traduzione essendosi infelicamente smariti, furono nuovamente dallo stesso Arcil tradotti dalla Bibbia medesima de' Moscoviti, e questi parimente divisi in capi, ma non in versi.

3. Che i Salmi, i Profeti ed il Nuovo Testamento furono compilati, divisi in capi ed in versi dal principe Vaktang, e fatti stampare in Tiflis ov'era l'ordinaria sua residenza, e v'è tutta la sicurezza che egli la conformò intieramente colla Sagra Scrittura degli Armeni.

4. Che in questi ultimi tempi il tutto rassetò in Mosca, corresse e conformò colla Sagra Scrittura de' Moscoviti il principe Vakusct per ordine del principe Bachar, suo fratello.

5. Che questa Bibbia Sagra fù stampata in Svesenzca, sobborgo della città di Moscha, a spese dello stesso principe Bachar, con licenza del Sinodo de' Moscoviti residente in Pietroburgo in tempo dell'imperatrice Elisabetta, figlia del czar Pietro sovrannominato il Grande.

6. Che il formatore de' caratteri e compositore della stampa fù un certo Andrea figlio di Giovanni Che s'intitola stampatore imperiale della città di Moscha.

7. Che diede a questa stampa un arcivescovo Giorgiano per nome Giuseppe del titolo di Samebeli cioè Trinitarii.

8. Che quattro Giorgiani i direttori furono della stampa, cioè il monaco e superiore Cristoforo

cavaliere Ghuramiscivili, il notaro Melchisedech cavaliere Cavucasize⁷ e due sacerdoti Filippo e David palatini del principe Bachar.

9. Che questa Bibbia fù stampata nell'anno del Sig(nor)e 1743 al pr(im)o di maggio, e secondo il calendario de' Giorgiani nel 431 pr(im)o di maggio.

§ 5. È degno pero di riflessione che presso i Giorgiani sono in uso due caratteri. Uno, che chiamasi Kuzuri, cioè sacerdotale, o vogliam dire ecclesiastico, perchè in esso scritti sono tutti i libri ecclesiastici Giorgiani. Questo carattere ecclesiastico è quello che invento il nostro S(anto)Padre Mesrob vartabied, come abbiamo detto di sopra, ed apprendono a leggerlo e scrivere gl'ecclesiastici e que' secolari ancora che sono inclinati alle scienze, ed in questo carattere appunto é scritta la presente Bibbia. L'altro carattere si chiama Kedruli, inventato da Giorgiani medesimi, forse allora che formarono il loro calendario conosciuto col nome di kalendaro Giorgiano, e che non comprende ancora cinque secoli intieri, mentre che l'anno presente dell'era volgare 1780 corrisponde al 468 del calendario Giorgiano. Del carattere adunque Kedruli si fà uso comunemente in tutto ciò che riguarda il pratico, il civile, il commercio, e tutt'altro che non concerne l'ecclesiastico.

§ 6. Il primo foglio di questa Bibbia è mal posto, perche resta al di fuori la prefazione ed al di dentro il frontespizio, lo che può essere un fallo o del torcoliero o del legatore, ignoranti ambedue de' caratteri Giorgiani. L'ordine dunque è il seguente. Frontespizio; prefazione del principe Bachar, di cui abbiamo di sopra riportato uno squarcio; nomi de' libri del Vecchio e Nuovo Testamento, e quanti capi comprenda ciaschedun libro; distinta ma breve esposizione di ciò che è insegria (sic!) ciascun libro; altra esposizione delle cose più essenziali comprese in ogni libro. Ordine de' libri sacri secondo che sono qui posti ed è il seguente: 1. Genesi. 2. Esodo. 3. Levitico. 4. Numeri. 5. Deuteronomio. 6. Giosua. 7. Giudici. 8. Ruth. 9. Lib(ro) I de' Rè. 10. Lib(ro) II de' Rè. 11. Lib(ro) III de' Rè. 12. Lib(ro) IV de' Rè. 13. I de' Paralipomeni. 14. II de' Paralipomeni. 15. I d' Esdra. 16. Neemia, cioè II di Esdra de' Latini. 17. II di Esdra che è il terzo de' Latini. 18. III di Esdra che è il IV de' Latini; ma i Giorgiani ed i Moscoviti non contano Neemia per libro di Esdra, e perciò dividono Esdra in tre libri. 19. Tobia. 20. Iudith. 21. Ester. 22. Giobbe. 23. Gli Salmij. 24. I Proverbi. 25. Ecclesiasta. 26. Cantici. 27. Sapienza. 28. Ecclesiastico. 29. Isaia. 30. Geremia. 31. Treni. 32. Baruch. 33. Ezechiele. 34. Daniele. 35. Ozia. 36. Gioele. 37. Amos. 38. Abdia. 39. Giona. 40. Michea. 41. Naum. 42. Abachuc. 43. Sofonia. 44. Aggea. 45. Zacharia. 46. Malachia. 47. I de' Macabei. 48. II de' Macabei. 49. III de' Macabei. 50. Evang(elio) di S(an) Matteo. 51. Di Marco. 52. Di S(an) Luca. 53. Di S(an) Giovanni. 54. Gli Atti degl'Apostoli. 55. Epistola di S(an) Paolo ad Romanos. 56. Ad Corinthios. 57. II ad Corinthios. 58. Ad Galatas. 59. Ad Ephesios. 60. Ad Philippenses. 61. Ad Colosenses. 62. I ad Thesalonicens. 63. II ad Thesalonicens. 64. I ad Timotheum. 65. II ad Timotheum. 66. Ad Titum. 67. Ad Philemon. 68. Ad Hebreos. 69. Epist(ola) Jacobi. 70. I Petri. 71. II Petri. 72. I Joannis. 73. II Joannis. 74. Joannis III. 75. Epist(ola) Judae. 76. Apocalipsis. E qui conviene di osservare che siccome l'orazione di Manasse ed i libri III e IV di Esdra non sono dal S(ant)o Concilio di Trento ricevuti per canonici, così da Latini sogliono mettersi in fine della Bibbia Sagra. Ma perche i Giorgiani ed i Moscoviti uniti sono di professione colla Chiesa Greca la quale non ha ricevuto il Tridentino, perciò pongono il III e il IV lib(ro) di Esdra insieme col I e II; v'hanno posta altresì l'orazione di Manasse ed il III de' Macabei, come se ancor questi fossero canonici.

§ 7. Dopo l'Apocalisse si vede p(rim)a l'ordine delle feste della Chiesa Giorgiana per tutto l'anno,

⁷ Tavadi in lingua giorg(ian)a si volgare che ecclesiastica significa Principe; Asnauri significa cavaliere in lingua giorgiana volgare ed ecclesiastica.

il quale secondo il Rito Greco incomincia dal mese di settembre, ed indica gli Evangelii e l'Epistole per la messa di ciaschedun giorno, con assegnare il luogo e numero ove possano ritrovarsi nella S(acr)a Scrittura.

2. Altro ordine delle messe comuni colla indicazione similmente della S(acr)a Scrittura, ove si debbano ritrovare l'Epistole e gl'Evangelii.

3. Ordine degl'Evangelii da leggersi nel matutino per tutto l'anno e per i giorni che l'hanno colla stessa indicazione.

4. Segue l'indice della S(acr)a Scrittura, il quale è stato tradotto dalla Bibbia de'Moscoviti, i quaili senza dubbio l'hanno preso da Latini, perche i Greci da principe non lo aveano, e perciò gl'Armeni ancora in questi tempi l'hanno preso da Latini. In questo 4° indice alla lettera P si parla del primate di S(an) Pietro così: "Petrus princeps apostolorum". Matt. cap. 10 v. 2 — «Primus Simon, qui dicitur Petrus» e cap. 16 v. 18 — «Tu es Petrus». Luca. cap. 22 v. 31 — «Simon non deficiet fides tua». Giov. cap. 21 v. 17 — «Pasce agnos meos, pasce oves meas» etc. Alla lettera S scrive che S(an)Pietro è fondamento della S(anta) Chiesa più che gli altri apostoli, così: «Fundamentum est Christus», e ne adduce il testo della S(acr)a Scrittura. "Fondamenti sono gli apostoli", e ne adduce parimente il testo: "Ma più Pietro". Matt. cap. 16 v. 18 — «Tu es Petrus» etc. Joan. 21 v. 15, 17 — «Pasce agnos meos. Pasce oves meas» etc., ed aggiugne di S(an) Pietro queste precise parole: "La fede di cui non mancherà mai" (Luc. 22 v. 31, 32).

Alla lettera N parla dell' infallibilità della Chiesa così: «Ecclesia est firmitas veritatis et errare non potest». Matt. 16v. 18 — «et portae inferi non praevalerunt adversus eam». Luc. 22 v. 32 — «et non deficiet fides tua». Parimente nella sud(ett)a lettera S afferma che le anime de' giusti sono in paradiso, contro la falsa opinione di quelli i quali sostengono che le anime de' giusti non possono entrare in paradiso se non dopo il giudizio universale. Dice pertanto: "Animae justorum illico post mortem videbunt Christum", e ne adduce il testo della S(acr)a Scrittura.

Nella lettera L dice: "Orazioni per i Santi qui regnant cum Christo in coelis", e similmente Z: "Sancti regnant cum Christo", e ne allega il testo della S(acr)a Scrittura.

Similmente nella lett(era) S parlando del Purgatorio dice: "Purgatorium quod est locus, ubi congregantur animae quae per sacrificium missae, per preces et per opera bona vere liberantur", e cita il luogo della S(acr)a Scrittura. E nella lett(era) L dice: "Orationem pro defunctis invenies cum Purgatorio".

Per intelligenza della qual cosa conviene di riflettere che sebbene i Giorgiani ed i Moscoviti uniti siano co' Greci nella professione di Fede, sono però divisi in quello che riguarda lo stato delle anime dopo la separazione dal corpo. Io medesimo ho più volte udito in Kartli contrastare i nostri Giorgiani co' dottori Greci su questa materia. I Giorgiani amettono il giudizio particolare dopo la morte di ciaschedun'uomo, e credono altresì che i giusti godano sino da ora la visione beatifica in paradiso, come i reprobis patiscono nell' Inferno, e che quelli i quali moiono in peccato veniale purgarsi debbono nel Purgatorio. I Greci per lo contrario sostengono ostinatamente che non vi sia retribuzione dell'opere, se non dopo il giudizio universale. I Giorgiani però hanno sempre risposto a Greci che, sebbene convengano con essi negl'altri punti della Fede, in questo però sono stati sempre discordi. In quanto finalmente a' Moscoviti he più volte udito che ancor egli no in questa materia discordino da' Greci.

5. All' Indice segue il ciclo Pasquale secondo la Chiesa Giorgiana, per indicare in qual tempo

cada la Pasqua ed in quali mesi le feste mobili; e nel fine sonovi trè kelni, cioè mani, sopra le quale si leggono i proprii caratteri invece di numeri, e per mezzo di questo si trova il sud(ett)o ciclo, secondo il rito Greco.

6. Vengono in appresso quattro carte nelle quali sono notati gli errori scorsi nella stampa de' libri del Vecchio Testamento, e si correggono. Non si fa parola del Testamento Nuovo: sicche deve giudicarsi, che in questo non sia corso alcun errore.

7. E per fine chiude l'opera la clausula o dichiarazione che fa il principe Vakusti di aver diretta e corretta la stampa di questa Bibbia Sagra.

§ 8. Ritornando ora al principio, cioè al frontespizio, in fine di esso si vede l'arma gentilizia de' trè principi Giorgiani (sebbene non fosse prima che un solo), due leoni sostengono una targa dentro dicui si vede una tonaca colle maniche, e questa rapresenta la tonaca inconsutile di G(esù) G(risto) come si rileva dalle parole scritte intorno alia targa: "Ouarti ighi kelit ucherari seit ghamosorili", cioè «la tonaca inconsutile tessuta di sopra». Dinanzi ad uno di tali leoni è posto un globo, cioè il mondo, terminato da una croce, e dinanzi a l'altro leone una bilancia in piedi. Sopra la targa si vede da un lato lo scetro reale e dal l'altro la sciabola che s'incrociano verso la punta. Sopra lo scetro un'arpa, e sopra la sciabola una fionda: il tutto è coperto da una corona reale che termina colla croce. Per lume di quest'arma conviene rammentarsi che i pricipi Giorgiani, fondati sulla tradizione immemorabile e sù l'autorità de' loro storici, tengono per certo di discendere dalla stirpe di David: e perciò i leoni indicano Giuda che dal suo padre Giacobbe fù chiamato leone e catulo di leone, e da Giuda discendeva David; l'arpa e la fionda ogn'uno sà che indicano lo stesso David il quale colla fionda uccise il gigante Goliat e col suono dell'arpa cantava i Salmi e cacciava i demonii da Saule; col mondo sopra cui è la croce, e colla bilancia vogliono significare che essi sostengono il regno del loro padre in virtù della croce di G(esù) C(risto) e la governano colla giustizia. Collo scetro e la sciabola intendono di mostrare che da principio fino ad ora conservato il loro regno colla sciabola, ed essendo questo circondato da altri regni, per conservarlo hanno consumata la vita in continue guerre. Colla corona dominata al di sopra dalla croce significant Ester (sic ! Եսթրոնք: esser) eglino ed i loro sudditi cultori e servi della croce in virtù di cui tengono essi il regno. E finalmente colla tonaca inconsutile di Cristo intendono di aver eglino per protettore del regno loro quella tonaca stessa inconsutile che nel giorno della crocifissione di G(esù) C(risto) toccò in sorte ad uno de' soldati.

§ 9. Per segno poi che i principi Giorgiani siano discendenti del rè David scrivono essi il titolo seguente: «lesian, Davidian, Salamonian, Bagratovan Mepe N.N.» che vale a dire: «da lesse, da David, da Salomone, da Bagratun rè N.N.». In quanto al titolo «Bagratovan» che gli Armani dicono Bagratuni, il Santo Padre e Dottore della Chiesa Armena Mosè Chorenense vuole che quando Nabucco rè di Babilonia andò contra Gerusalemme e trasporto di la i Giudei, avea in sua compagnia Hracia rè allora degl'Armeni, il quale avendo richiesto ed ottenuto da Nabucco uno de' Principi de'Giudei per nome Sciambat, lo condusse seco in Armenia, gli diede il p(rim)o principato del suo regno, ed i discendenti di lui presero il nome di Bagratuni, dal nome di uno di essi chiamato Baghrat; e perche erano essi i primi trà principi dell'Armenia ottennero per se e per tutta la loro discendenza l'onorevole qualifica di coronare i rè d'Armenia, dal che assunsero il nome di takadirk, cioè coronatori de' re^a. Estinta nel 460 la stirpe tutta del rè Tiridate e dissipato il regno degl'Armeni, finalmente circa l'anno 780 Asciot della famiglia de' Bagratuni si fece rè di una parte dell' Armenia e fissò la sua residenza in Ani, città

^a Coren(ense) . T. 1. Para(gra)fo 21; Choren(ense). T. 2. Parag . 3.

reale dell' Armenia Maggiore ed in cui fin d'allora si contavano 100 mila case e 1000 chiese. I discendenti di lui vi regnarono per quasi 300 anni, dopo il qual tempo il regno loro fù distrutto dalla forza Persiana e Turcha, Quasi contemporaneo alla distruzione del regno de' Bagratuni nell' Armenia Maggiore fù il sorgimento di quello de' Rubeniani nella Cilicia. Imperciocche dopo l'anno 1073 un certo Ruben fecesi quivi rè particolare, e sebbene egli fosse della prosapia de' Bagratuni, nondimeno i successori di lui dal nome del loro capo si chiamarono Rubeniani, e questi ancora regnarono in circa a 300 anni; ed in fatti dalla storia delle crociate siamo istruiti che i rè Armeni di Cilicia si unirono co' principi dell'Europa per l'acquisto di Terra Santa, e che combatterono contra i maomettani: e per questo motivo furono da maomettani distrutti nell'anno 1373⁹, laonde già da più di quattro secoli gl'Armeni restarono senza rè e caduti sono sotto il giogo de' Turchi e de' Persiani. I Giorgiani dicono che quando mancò la linea del loro antico principe naturale Giorgiano, allora incominciassero a regnare sopra di essi la famiglia de' Bagratuni, come parimente accadde nell'Armenia. Dicono ancora che i Bagratuni discendono dalla stirpe del rè David, ma il più volte citato Mosè Chorinense dice soltanto che i Bagratuni provengono dagl'Ebrei, come abbiamo accenato di sopra.

§ 10. Passando ora alla tonaca inconsueta di Cristo, sotto la cui speciale protezione è il regno de' Giorgiani, dicono questi che, siccome in tempo della morte di G(esù) C(risto) gl'imperadori Romani dominavano l'Oriente tutto, e perciò ancor la Giorgia, ed aveano ivi truppe di tutte le nazioni per custodia del loro dominio, così trà soldati di Pilate trovavansi de' Giorgiani, e che ad uno di questi per nome Elios toccò in sorte la tonaca di G(esù) C(risto) quando trà soldati le vesti di lui furono divise. Siccome in quell tempo la capitale della Giorgia non era Tiflis ma Zcheta, città reale per quattr'ore più in sù da Tiflis, Elios essendo di ritorno allà sua patria portò a Zcheta, ov'era la sua casa paterna, la Santa tonaca. La madre di lui già vecchia era divenuta cieca di ambi gl'occhi, ma appena si accostò alla tonaca ricuperò la vista. Essendo tutti restati maravigliati da questo e da altri miracoli che di poi seguirono, determinarono di nascondere, come fecero, il Sagro pegno in un luogo ad essi ben noto, ma di cui a poco a poco si perdè la memoria. Quando però; i Giorgiani illuminati furono dalla luce del Vangelo (lo che succedette nel secolo III, e come altrove abbiamo accenato) piacque all'Altissimo di manifestarla nella seguente maniera, come asseriscono i Giorgiani. In una notte nel luogo ove sepolta la S(anta) tonaca comparve una colonna di luce, la quale si vide ancora per alcune notti. Stupefatti qui cristiani di tal cosa, ed ancor più da continui miracoli che vedevano ivi operarsi, cavarono il terreno, ivi ritrovarono il Sagro pegno. Quando poi i Giorgiani separatisi dagl'Armeni si unirono co' Greci da quaili il loro arcives (covo) ebbe il titolo di Patriarca, nel sud(etto) luogo fù fabricata una bellissima gran chiesa patriarcale, dentro di cui al lato destro fù incluso il sito ove era stata trovata sepolta la S(anta) tonaca. Vi fù altresì eretta una colonna bellissima quadrangolare dipinta a bellissimi colori, coperta con una bella basilica sostenuta da quattro colonne, e circondata da gelosia. Vogliono i Giorgiani che dentro di questa co(lo)nna fosse riposta la S(anta) tonaca, ma alcuni di loro asseriscono che ne fù levata e trasportata in altri luoghi. Imperciocche avendo dopo molti anni i principi Giorgiani fabricata questa seconda città e stabilito la loro residenza, vi si trasportò ancora quasi tutto il popolo, e Zcheta essendo restata quasi vuota, i Patriarchi l'abbandonarono per trasferirsi a Tillis. Resta nondimeno luttuosa in piedi la chiesa antica a Zcheta e l'accennata colonna, ed io le ho vedute con gl'occhi miei proprii. La chiesa ha due titoli, cioè Zcheta dal nome stesso della città, e Sveti Zkovel,

⁹ Storia di patriarchi armeni. Cap. 18. P. 210; Storia di patriarchi armeni. Cap. 24. P. 369; Storia di patriarchi armeni. Cap. 25. P. 376; Storia di patriarchi armeni, Cap. 25, 26, 27, e seguito.

cioè colonna viva per causa dell'apparizione della colonna di luce in quel luogo. È servita questa antica chiesa da alcuni ecclesiastici i quali inoltre assistono quelle poche famiglie che vi sono. In essa si consagrano i Patriarchi, e si ungono i Rè, e vi si seppelliscono gli uni e gl'altri dopo la loro morte. Quando i Giorgiani v'entrano, fanno riverenza alla sud(ett)a colonna con gran timore e tremore: e questo è, quanto dicono i Giorgiani fondati sopra i loro libri e tradizioni, in proposito della S(anta) tonaca inconsutile, ed io ne ho semplicemente fatta la storia, riservandone la verità a Dio ed alla Santa Chiesa.

Sembra ancora espediente di rilevare che nel fine del frontespizio, e precisamente sotto l'arme del principe di Kartli si leggono tre righe scritte a mano in carattere e lingua Giorgiana volgare, le quali sebbene siano state ricoperte da una lista di carta incolatavi sopra, poste però che siano incontro alla luce si leggono molto bene, e significano: «Ouesta S(acr)a Scrittura abbiamo regalata al figlio di Garsevana di Gori cavaliere Nicolò per memoria dell'anima felice del principe di Karli Bacchar».

Similmente, il margine inferiore della carta ottava, ove incomincia la Genesi, è ricoperto da simile carta incollata, e sotto di questa si legge: «Io, umile, indegno e peccatore Daniele Sahacaze cavaliere, archimandrita Giorgiano del monastero dell'Esaltazione della S(ant)a Croce di K(i)slar, ho dato in dono questa S(acr)a Scrittura in reminiscenza dell'anima mia peccatrice alla Chiesa della Mad(r)e di Dio sotto il titolo di Sion, che è la chiesa metropolitana di Tiflis; e chi la levasse, sia colpevole nel giorno del giudizio universale, quando a ciascheduno sarà dato il premio o il castigo secondo le opere loro; e chi leggerà, faccia commemorazione dell'anima mia peccatrice. L'anno 1746 1-o di gennaio». Altra carta simile si vede nel margine laterale esteriore, e sotto di essa si legge, scritto di mano dello stesso archimandrita: «Io, archim(andrit)a Daniele, maledico chi levasse dalla chiesa della Mad(r)e di Dio sotto il titolo di Sion questa scrittura. Sia castigato da G(esù)C(risto)e dalla sua Genitrice».

Dalle quali cose si vede manifesto che la presente Bibbia dal principio di sua edizione fù donata al cav(aliere) Nicolò in memoria del principe Bacchar, e che di poi passasse in poter dell' archim(andrit) a Daniele, il quale donolla alla chiesa arcivescovile di Sion in Tiflis; e quelli che di poi l'hanno posseduta, ne si sà come, hanno voluto nascondere tali memorie, ricoprendole con una Carta bianca.

Alla Sagra Bibbia i Giorgiani danno diversi nomi, cioè Zminda Zerili che significa S(acr)a Scrittura; Samktv(o) Zerili, cioè «divina scrittura»; Bibbia come i Latini; Zighni Zvelisa da Akhalis aghtkmesa (sic), cioè Libro del Vecchio e Nuovo Testamento; il nome però universale e proprio con cui vogliono chiamarla è Dabadeba, cioè Genesi, perchè il libro incomincia dalla Genesi; che gl'Armeni chiamano generalmente Astuazuscuinc, cioè «divino spiracolo», perchè con particolare ispirazione dello Spirito Santo sono stati scritti i libri del Vecchio e Nuovo Testamento».

სანკტ-პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიისა და უნივერსიტეტის საერთო ხედი.

გვ. 87. Грузинская азбука
ბუკვარი სწავლის
 კვ

1737 год
 ПЕЧАТНИЦА
 в Санкт-Петербурге
 у Печатника
 в С.-Петербургской
 Академии

საქუთაო ზნე. ზნე. ზნე
 ზნე ზნე. ზნე.

ა ბ ვ გ დ ე ჯ ზ ი კ ლ მ
 ნ ო პ რ ს ტ უ ფ ხ ც წ ჩ შ ძ
 ლ ხ ბ ზ ი ო ო ო ო ო ო ო ო

ა ბ ვ გ დ ე ჯ ზ ი კ ლ მ
 ნ ო პ რ ს ტ უ ფ ხ ც წ ჩ შ ძ
 ლ ხ ბ ზ ი ო ო ო ო ო ო ო ო

А а а а а а а а а а а а а а а а

Б б б б б б б б б б б б б б б б

В в в в в в в в в в в в в в в в

Г г г г г г г г г г г г г г г г

~2528.

პირველი გვერდი „ქართული ანბანის (რუსული თარგმანით)“, რომელიც 1737 წ. პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაში ქრისტეფორე გურამიშვილმა გამოაქვეყნა.

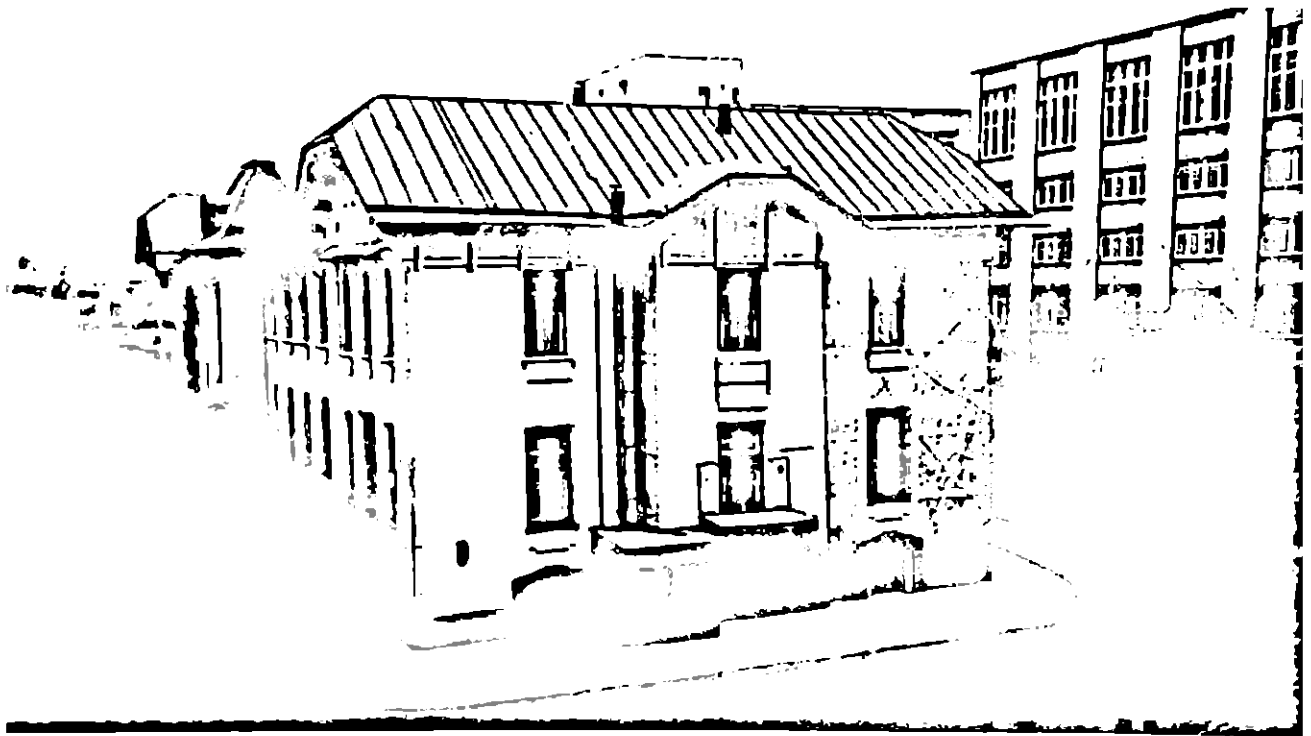
ფილ. წყნარ-გოგუ წყნარ-გოგუ
შპს-ის გარეგანი. შპს-ის გარეგანი 1980-იან

შე შეიქმნა, შპს-ის გარეგანი 1980-იან. შპს-ის გარეგანი
შპს-ის გარეგანი 1980-იან. შპს-ის გარეგანი 1980-იან.

*In questo recente tutto non è vero, ma è un
valore che si è fatto nella storia di Roma.*

Sec. Giorgio Michele Comarati. 1982.

პირველნაბეჭდი ქართული ბიბლიის მითითებული ეგზემპლარის ფორ-
ზაცზე გაკეთებული მარგინალიების ტექსტები.

ოტოსურათი ყოფილი სოფლის ვსეხსუიაცკოეს ტერიტორიაზე განლაგებული არჩილ II-ისა და ალე-
ანდრე ბატონიშვილის სასახლისა, რომელსაც შემდეგ მემკვიდრეობის უფლებით ფლობდა ბატონიშ-
ვილი ბაქარ ვახტანგის ძე. აქვე მდებარეობდა არჩილ მეფის მიერ დაფუძნებული ქართული სტამბა,
დაც სხვა გამოცემებთან ერთად დღის სინათლე იხილა პირველნაბეჭდმა ქართულმა ბიბლიამ (სა-
ხლის შენობამ იარსება 1980-იან წლებამდე).

IV. ქართული წიგნის გავრცელების განახლება ქართლ-კახეთის სამეფოში და 1795 წელს დარჩეული თბილისის სტამბის აღდგენის მცდელობები საქართველოში რუსული მმართველობის დამკვიდრების შემდეგ (1750-1820-იანი წწ.)

§1. გაქცევით საქმეში რუსული გამოცდილების გამოყენება საქართველოში XVIII საუკუნის 50-იან წლებში და XIX საუკუნის დასაწყისში.

1723 წ. თურქების მიერ თბილისის სტამბის აოხრების შემდეგ მისი აღჭურვილობის დიდი ნაწილი, რომელიც პატრიოტებმა გადამალეს, გადარჩა¹. მაგრამ მის გამოსაყენებლად შესაბამისი მომენტი 1749 წლამდე არ დამდგარა, როდესაც ქართლში თეიმურაზ II, ხოლო კახეთში მისი მემკვიდრე ერეკლე II გამეფდნენ.

ეს იყო მტრული შემოსევებისაგან თავისუფალი ხანმოკლე პერიოდი, რომელიც გამოიყენეს ქვეყნის სხვადასხვა შიდასახელმწიფოებრივი, მათ შორის კულტურული პრობლემების მოსაგვარებლად. წიგნის ბეჭდვის განახლება თბილისში ვახტანგისეული სტამბის საფუძველზე განხორციელდა კათოლიკოს ანტონ I-ის და ერეკლე II-ის მხარდაჭერით. ახალი სტამბა თავიდან განათავსეს თვით კათოლიკოსის სასახლეში². ერთ-ერთი თანადროული ავტორის გადმოცემით, სტამბამ მოკლე დროში შეძლო მთელი ქართლის უზრუნველყოფა ბეჭდვითი პროდუქციით³, მაგრამ ამ გამოცემათა რაოდენობა და ხარისხი არ შეესაბამებოდა ერეკლე II-ის ფართო გაქანების შემცველ საგანმანათლებლო და საგამომცემლო გეგმებს.

ცენტრალიზებული მმართველობის წინააღმდეგ თავადთა შეთქმულების ჩახშობის შემდეგ⁴ ერეკლე II-მ 1762-1764 წლებში საქართველოში საგამომცემლო საქმის რეფორმა განხორციელა. რამდენადმე განახლა -რა ტექნიკური მოწყობილობა სტამბისა, რომელიც ამ დროიდან უკვე სამეფო კარზე განლაგდა⁵, ერეკლემ ავტორები, მთარგმნელები, სტილისტები და გამოცემის პროცესში ჩართული სხვა პირები დაავალდებულა დაეცვათ ქართული ენის ორთოგრაფიის წესები, რაც ანტონ კათოლიკოსის მიერ რუსეთიდან საქართველოში ჩამოსვლისთანავე იყო შემუშავებული⁶. 1764 წლიდან ეს წესები სავალდებულო გახდა საქართველოში თითქმის ყველა ტექსტის გამოსაცემად⁷.

ამასთანავე ქართული წიგნის მოსკოველი გამომცემლების მიზაძვით, თბილისის სტამბის თანამშრომლებიც იწყებენ ქართული საეკლესიო წიგნების შინაარსის „ჩასწორებას“ სლავურ ტექსტთან იდენტურობის მიზნით, ნაცვლად ტრადიციული ბერძნულ ტექსტთან შედარებისა. ამ მოვლენის დაკანონება, ჩვენი აზრით, გარკვეულწილად იძულებით ხასიათს ატარებ-

¹ Картлис цховреба. СПб., 1854, т. II, გვ. 417 (დავით ჩუბინაშვილის გამოცემა).

² ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია. თბილისი, 1941, ტ. 1, გვ. 52

³ Картлис цховреба. СПб., 1854, т. II, გვ. 417 (დავით ჩუბინაშვილის გამოცემა).

⁴ 1762 წ. თეიმურაზ II-ის გარდაცვალების შემდეგ ერეკლე II ქართლში მამის ტახტიც დაიკავა და ქართლ - კახეთის სამეფო თავის სკიპტრის ქვეშ გააერთიანა, რაც ქართლის დიდგვაროვანთა ნაწილისათვის მიუღებელი აღმოჩნდა.

⁵ გუგუშვილი პ. ქართული წიგნი. თბილისი, 1929, გვ. 73.

⁶ ანტონ I ე.წ. „ფრანგობისადმი“ (ანუ კათოლიკური სარწმუნოებისადმი) მიდრეკილების გამო გააძევეს საქართველოდან და 1756-1763 წწ. რუსეთში ცხოვრობდა, სადაც ხელდასხმულ იქნა ქალაქ ვლადიმირის არქიეპისკოპოსად.

⁷ ქართული წიგნი, ბიბლიოგრაფია. თბილისი, ტ. 1, გვ. XI.

და, რათა არ მომხდარიყო რუსეთსა და საქართველოში გამოცემულ ქართულ საეკლესიო ლიტერატურაში ტექსტებს შორის „უთანხმოება“. ამის განხორციელებას, შესაძლოა, ხელი შეუწყო აგრეთვე ხანგრძლივმა ცხოვრებამ რუსეთში ანტონ I-ისა, რომელიც უშუალოდ იყო დაკავშირებული ქართული წიგნის მოსკოველ გამომცემლებთან და სავარაუდოა, რომ იგი ცდილობდა ამ სფეროში ცალკეული ტრადიციის გადმოტანას საქართველოში. ასე თუ ისე, თბილისის სტამბის მიერ ამ განკარგულების განხორციელება სიმპტომატური იყო და მოწმობდა ერეკლე II-ის პრორუსულ ორიენტაციაზე არა მხოლოდ საგარეო, არამედ, ნაწილობრივ, შიდა სახელმწიფოებრივ საქმიანობაშიც, კერძოდ, საგანმანათლებლო და საგამომცემლო განხრით.

ერეკლე II-ის დაინტერესება რუსეთში მოღვაწე ქართველ გამომცემლებთან კონტაქტების დამყარებით, შესაძლოა, ნაკარნახები იყო პრაქტიკული მოსაზრებებითაც. საქმე ის არის, რომ ქართველი პოლიტიკური ემიგრანტები ერეკლეს და მისი თანამოაზრეების მიმართ ოპოზიციურად იყვნენ განწყობილი და რუსეთში წიგნის გამოცემის საშუალებას იყენებდნენ პოლიტიკური ბრძოლის იარაღად. მაგალითად, 1779 წ. პეტერბურგში გამოიცა ალ. ამილახვარის წიგნი „გეორგიანული ისტორია ახალგაზრდა თავად ამილახვარზე, მოკლე ისტორიული დანართით ამ მიწის შესახებ დასაწყისიდან ჩვენ საუკუნემდე, რომელსაც ანატოლიელი ვაჭარი უსიმი მოუთხრობს თავის მეგობრებს სხვადასხვა ამბებთან ერთად“. ეს „ისტორია“ მთელი თავისი შინაარსით მიმართული იყო ერეკლე II-ის წინააღმდეგ, სადაც იგი ყველაზე მუქი ფერებით იყო წარმოდგენილი. ჯერ კიდევ რუსეთში ემიგრაციამდე, 1765 წ. ალ. ამილახვარი სასტიკად იქნა დასჯილი თბილისში მოწყობილ შეთქმულებაში მონაწილეობის გამო, რომლის მიზანი იყო მეფის დამხობა. ერეკლემ თხოვნით მიმართა ეკატერინა II-ს, ამოეღოთ ამილახვარის წიგნი ბრუნვიდან. მალე წიგნი აიკრძალა, თუმცა ამჯერად ავტორს სხვა ზიანი არ მისდგომია⁸. რუსეთში მცხოვრებ ამილახვართა თავადური გვარის წარმომადგენლები განსაკუთრებულ მტრობას იჩენდნენ ერეკლე II-ის მიმართ. ამიტომაც ალ. ამილახვარის წიგნი უნდა განვიხილოთ, როგორც ქვეყნის გამაერთიანებელი ერეკლე II-ის მიმართ დაპირისპირებული, თუმცა უკვე განიარაღებული მტრის ერთ-ერთი მოუქნელი ინტრიგა⁹.

ერეკლე II-ის მიმართ ალ. ამილახვრის სიძულვილს, როგორც ჩანს, იზიარებდა თბილისის მიტროპოლიტი ათანასე ამილახვარიც, რომელიც 1752 წ. სპეციალური დიპლომატიური დავალებით გაიგზავნა პეტერბურგში. მიტროპოლიტმა არა მხოლოდ არ შეასრულა მასზე დაკისრებული მისია, არამედ ერეკლეს ნების წინააღმდეგ რუსეთში დარჩა მუდმივ საცხოვრებლად. 1762 წ. სინოდის ნებართვით, ათანასემ მოსკოვში თავისი სახსრებით დააარსა ქართული სტამბა, რომელმაც (18 წლიანი შესვენების შემდეგ) რუსეთის დედაქალაქში ქართული საეკლესიო წიგნების ბეჭდვა განაახლა¹⁰.

რუსეთში ქართული წიგნის გამოცემა გაგრძელდა თითქმის XIX საუკუნის 80-იან წლებამ-

⁸ იოსელიანი პლ., ცხოვრება მეფის გიორგი XIII. თბილისი, 1936, გვ.95-96.

⁹ დონდუა ვ. საქართველოს პოლიტიკური ისტორიიდან...(1712-1745 წწ.) // მიმოხილველი, თბილისი, 1953, გვ. 53.

¹⁰ ამ სტამბაში, რომელმაც 1768 წლამდე იარსება, ცხრა წიგნი გამოქვეყნდა (იხ.: ქართული წიგნი, ბიბლიოგრაფია, ტ. I, გვ. 53-60). სხვა მონაცემებით ქართული სტამბა სოფელ ვსესხვიატსკოედან გადაიტანეს მოსკოვში ქართველ მიტროპოლიტთან ათანასე ამილახვართან, რომელიც კრესტოვოზდევინსკის მონასტერში ცხოვრობდა. მის მიერ აღდგენილი სტამბა აქვე მოქმედებდა და დროდადრო ქართულ სასულიერო წიგნებს აქვეყნებდა (იხ. Болховитинов Е.Н. Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ее состоянии. СПб., 1802. გვ. 63).

დე, შემდეგ ის საგრძნობლად შესუსტდა, რადგან ქართული წიგნის საგამომცემლო ცენტრმა უკვე დიდი ხნის წინ საქართველოს დედაქალაქში გადაინაცვლა¹¹.

ეჭვგარეშეა, რომ ქართული წიგნის გამოცემა რუსეთში ქართველი ხალხის კულტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელოვანი ნაწილია. მან შეავსო ქართული ბეჭდვითი სიტყვის ტრადიციის მემკვიდრეობითობის ჩავარდნები, რაც ქვეყნის უპირატესად პოლიტიკური არასტაბილურობით იყო გამოწვეული. თბილისში ქართული ბეჭდვის აღორძინების თანამიმდევრულ მცდელობას ადგილი ჰქონდა XVIII საუკუნის ბოლო ოცნლეულში. 1780-1782 წლებში ერეკლემ ხელახალი რეორგანიზაცია ჩაატარა თბილისის სტამბაში. იმ დროისთვის ვახტანგისეული სტამბიდან მიღებული აღჭურვილობა მწყობრიდან იყო გამოსული. აუცილებელი იყო ახალი შრიფტის ჩამოსხმა, რათა ქართული წიგნები ძირითადად მხედრული დამწერლობით გამოქვეყნებულიყო. ეს ნაკლი განსაკუთრებით თვალსაჩინო გახდა თელავის სემინარიის გახსნის წინ¹², რომელიც ისევე როგორც ქვეყნის სხვა სასწავლო დაწესებულებები, საჭიროებდა სათანადო ლიტერატურით უზრუნველყოფას.

ერეკლე II-მ გაითვალისწინა ქართული წიგნის ბეჭდვის მოთხოვნები და კონსტანტინოპოლიდან მოიწვია სტამბის ოსტატი პოლოს ოვანესიანი, რომელმაც, მეფის მიერ სპეციალურად ამ მიზნით გამოყოფილი სახსრებით, მთლიანად შეცვალა თბილისის სტამბის აღჭურვილობა, შეავსო და დახვეწა შრიფტები¹³, კერძოდ, ხელახლა ჩამოასხა „ნუსხა-ხუცური“ და „მხედრული“, რომელმაც 1712 წლის შემდეგ კვლავ დაიბრუნა „მოქალაქეობის“ უფლება¹⁴. ამავდროულად, თბილისის სტამბაში ერთ-ერთმა „ალავერდელმა“ მცხოვრებმა „მოსკოვიდან ჩამოიტანა სასტამბო აღჭურვილობა, რომელიც თბილელი მიტროპოლიტისგან (ათანასე ამილახვარი იგულისხმება – ჯ. ვ.) დარჩა“¹⁵.

გარდა ამისა, თბილისის სტამბას უკვე ახალი თანამშრომლები ემსახურებოდა. ჩამოყალიბდა მთელი იერარქია ვიწრო სპეციალობების მიხედვით¹⁶, რაც დადებითად აისახა ნაბეჭდი პროდუქციის ხარისხზე. ალა მაჰმად-ხანის 1795 წლის შემოსევამდე თბილისის რეორგანიზებულ სტამბაში ოცზე მეტი ლამაზად გაფორმებული ქართული წიგნი გამოქვეყნდა როგორც საეკლესიო, ასევე საერო შინაარსისა შესაბამისი შრიფტებით დაბეჭდილი¹⁷. გამოცემების ტირაჟი 400-დან 1000 ეგზემპლარამდე მერყეობდა, თითოეული წიგნის მოცულობა კი 300-დან 800 გვერდს ითვლიდა¹⁸.

ბეჭდვითი საქმის აღორძინებას ხელი შეუწყო კაპიტალისტურ ურთიერთობათა ელემენტების შემოტანამ. 1784 წ. თბილისის განახლებულ სტამბაში მუშაობა დაიწყო ქართული წიგნის ბეჭდვის ოსტატმა, კარის მღვდელმა ქრისტეფორე კეჟერაშვილმა (ბადრიძემ). ერეკლე II-მ სტამბა მას დაუქვემდებარა, იმ პირობით, რომ სახელმწიფო ხაზინაში შეიტანდა პროდუქციის რეალიზაციიდან მიღებული თანხის ნახევარს, ხოლო მეორე ნახევარს თავისუფლად განკარგავდა ისე, რომ სტამბის საქმე აყვავებულიყო. თავის მხრივ, მეფე ვალდებული-

¹¹ გუგუშვილი პ. ქართული წიგნი, გვ. 89; მისივე: ქართული წიგნის ბეჭდვის სამასი წლისთავის გამო. 1629-1929, // მნათობი, 1929, №4, გვ.172.

¹² თელავის სემინარია 1782 წ. 28 მაისს გაიხსნა, იხ. „ივერია“, 1881, №8, გვ. 98.

¹³ თბილისის მაშინდელი სტამბის ერთ-ერთი თანამშრომლის მოწმობით, მისი განმეორებითი რეორგანიზაციისათვის ერეკლე II 20 ათასამდე მანეთი გაიღო (იხ.: „Кавказ“, 1846, № 48, გვ.4).

¹⁴ ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია, ტ. I, გვ. XI.

¹⁵ „Кавказ“, 1846, № 48, გვ.4.

¹⁶ კარიჭაშვილი დ., ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია, თბილისი, 1929, გვ. 98.

¹⁷ იქვე, გვ. 90-95.

¹⁸ იქვე, გვ. 90-94.

ბას იღებდა სტამბა ქალაქით მოემარაგებინა¹⁹. წიგნის ბეჭდვის საქმეში, რომელიც ადრე სამეფო ხაზინის ხარჯით ფუნქციონირებდა, ეს იყო კერძო ინიციატივის შეტანის პირველი პრეცედენტი და აქ საქმეს წყვეტდა არა კარის მოძღვრის მიმართ კეთილგანწყობა, არამედ სასტამბო მეურნეობის შემოსავლიან დარგად გადაქცევაზე ზრუნვა.

ქართული წიგნის გამოცემის საქმეში ახალი ეკონომიკური პრინციპების შემოტანამ გავლენა ვერ მოახდინა ნაბეჭდი პროდუქციის ცენზურის გამარტივებაზე. „ერესის“ წინააღმდეგ ბრძოლა ძველებურად ხორციელდებოდა არა მხოლოდ მეფისა და კათოლიკოსისგან, არამედ კოლექტიური ცენზორების – საეკლესიო კრებისა და ნაჩქარევად მოწვეულ ღვთისმსახურთა სპეციალური ჯგუფის მიერ²⁰. მეფის და საეკლესიო ხელისუფლების გამახვილებული ყურადღება ქართული ბეჭდვითი სიტყვის მიმართ იმის დამადასტურებელი იყო თუ რა მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ნაბეჭდი წიგნი და მისი შინაარსი.

ერეკლე II-მ თავი გამოიჩინა არა მხოლოდ როგორც შეუდარებელმა სარდალმა, რომელმაც საქართველოს მტრებს გააფთრებული მადა შეუსუსტა, არამედ იგი სათავეში ჩაუდგა გაერთიანებული აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოს და ცდილობდა ეტაპობრივად მთელი საქართველო გაეთავისუფლებინა გარშემორტყმული მუსლიმანური სამყაროს წნეხისგან და დაახლოვებოდა ერთმონაზვნე რუსეთს: მისი პოლიტიკური კურსი საქართველოს გამთლიანებას და სამეფო ხელისუფლების გაძლიერებას ითვალისწინებდა. ამავდროულად მისი ყურადღება მიმართული იყო ქვეყანაში განათლების განვითარებისკენ, რისი შედეგიც იყო თბილისში (1755 წ.) და თელავში (1782 წ.) სასულიერო სემინარიების დაარსება. სწორედ ამ დაწესებულებათა მასწავლებლებმა და კურსდამთავრებულებმა ჩაუყარეს საფუძველი მომდევნო საუკუნის პირველი ნახევრის ქართული კულტურისა და საზოგადო მოღვაწეთა შესანიშნავ პლეადას.

საქართველოს განათლების სფეროში მიღწეულმა წარმატებებმა გარკვეული კონკურენცია წარმოშვა კალიგრაფიულ ხელოვნებასა და ბეჭდვით სიტყვას შორის. „იმ დროს კალიგრაფიულმა ხელობამ და ხელოვნებამ ფართო გაქანება მოიპოვეს“²¹, მაგრამ გადამწერის შრომის სიძვირეს დაუპირისპირდა მეფის მონდომება ეკლესიები, სემინარიები და ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლები ნაბეჭდი სახელმძღვანელოებით და სხვა წიგნებით მოემარაგებინა. ამასთან ერთად მხატვრული და ისტორიული შინაარსის ლიტერატურის თანდათანობითმა ბეჭდვითი სახით გავრცელებამ წიგნბეჭდურობას უცილობელი უპირატესობა მიანიჭა.

თუ თვალს მივადევნებთ თბილისის სტამბის პროდუქციის რაოდენობრივ ზრდას, მისი არსებობის თითქმის ნახევარი საუკუნის მანძილზე (1749-1795 წწ.), აღმოჩნდება, რომ უფრო მეტად ნაყოფიერი იყო ბოლო 15 წელი, როდესაც ქართული წიგნის ბეჭდვის ასპარეზზე გამოჩნდა ქრისტიანული კეჟერაშვილი-ბადრიძე. კარის მოძღვარ ქრისტიანულ კეჟერაშვილის სახელზე მეფე გიორგი XII-ის მიერ გაცემული სიგელიდან ირკვევა, რომ სანამ თბილისში წიგნის ბეჭდვას შეუდგებოდა, იგი ტიპოგრაფიული ოსტატობის შესასწავლად პალესტინაში იმყოფებოდა²². ეს ფაქტი იმაზე მეტყველებს, რომ ერეკლე II აპირებდა ტიპოგრაფიის საკუ-

¹⁹ გუგუშვილი პ., ქართული წიგნი, გვ. 71.

²⁰ როგავა ა. სახალხო განათლება ქართლსა და კახეთში ერეკლე II-ის მეფობისას და ანტონ პირველი, თბილისი, 1950, გვ.130.

²¹ როგავა, ა. საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარება და ერეკლე მეორის პოლიტიკა (სადოქ. დისერ.), 1966, გვ.666.

²² ივერია, 1900, №171, გვ.4.

თარი კადრების მომზადებას, რაც შემდგომში თავიდან ააცილებდა ასეთი სპეციალისტების კონსტანტინოპოლიდან მოწვევის აუცილებლობას. ბადრიძემ გაამართლა მეფის იმედები: მან კვალიფიციური მბეჭდავები თანამემამულეთა შორის გამოავლინა და სათანადოთ მოამზადა, რომელთაგან ზოგიერთი (მაგალითად რომანოზ ზუბაშვილი-რაზმაძე, გიორგი პაიჭაძე და სხვ.) ქართული ბეჭდვითი საქმის ცნობილი მოღვაწეები გახდნენ არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ რუსეთშიც. ამავე სიგელში ნათქვამია, რომ „ალთქმული მიწიდან“ საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, სადაც მაშინ „წმინდა (ანუ სასულიერო შინაარსის – ჯ. ვ.) წიგნების სიმწირე“ იყო, ბადრიძემ „დაბეჭდა თოთხმეტი ათასი წმინდა წიგნი“²³. ცნობილია, აგრეთვე, რომ თბილისის სტამბაში დაიბეჭდა საერო შინაარსის წიგნები, მათ შორის რუსულიდან ქართულად ნათარგმნი წიგნები²⁴.

ახლა შეუძლებელია თბილისის სტამბაში 1780-1795 წწ. გამოქვეყნებული წიგნების ზუსტი რაოდენობის დადგენა. თუმცა უდავოა, რომ ნაბეჭდი პროდუქციის ზრდას ხელი შეუწყო სტამბაში აღმოცენებულმა კონკურენციამ. მან არ დააყოვნა არეკლილიყო ქრ. ბადრიძის ურთიერთობაზე საგამომცემლო საქმიანობაში ჩახედულ კარისმოხელე დავით ყორღანოვთან, რომელსაც მეფესთან მუშრობის თანამდებობა ეკავა²⁵. ყორღანოვის მოწმობით ის ბადრიძესთან თანაბარი უფლებით იყო მონაწილე სამეწარმო ხელშეკრულებისა მეფესთან თბილისის სტამბის საპაიო ექსპლოატაციის თაობაზე. „მე და ამ მღვდელმა (ქრ. ბადრიძემ – ჯ. ვ.) გამოვთხოვეთ მეფეს უკვე სრულად გამართული სტამბა – იგონებდა მოგვიანებით დ. ყორღანოვი, – ისეთი შეთანხმებით, რომ ქალაქსა და სხვა (სასტამბო) საჭიროებებს ჩვენ ვივალდებულებდით და ამოღებული სარგებლიდან ნახევარს მეფეს მივცემდით, ხოლო მეორე ნახევარს ჩვენ (მღვდელთან ერთად – ჯ. ვ.) გავინაწილებდით; მაგრამ რამდენიმე საეკლესიო წიგნის დაბეჭდვის შემდეგ, ვერ ვპოვე-რა ამ მღვდელში სამართლიანი ამხანაგობა, გავეცალე მას, ის კი სტამბაში დარჩა აღნიშნული ხელშეკრულების საფუძველზე“²⁶. ქრ. ბადრიძის უპირატესობა კონკურენტთან შედარებით იმაში მდგომარეობდა, რომ „მეფე და ბატონიშვილები მას უფრო სწყალობდნენ“²⁷, ამასთან ერთად, მესტამბის კვალიფიკაცია მას საზღვარგარეთ ჰქონდა მიღებული. საინტერესოა, რომ სტამბაში ბადრიძის შვილი პანტელეიმონიც მუშაობდა²⁸, ყორღანოვი კი საკანცელარიო საქმიანობით იყო დაკავებული და სტამბაში წიგნების ბეჭდვას ეპიზოდურად უკავშირდებოდა. უმაღლესი პირების კეთილგანწყობამ ბადრიძისადმი ხელი შეუწყო ქართული წიგნბეჭდურობის პრაქტიკაში ზოგიერთი სიახლის დანერგვას, რაც გარკვეული ეკონომიკური უკუგების იმედს იძლეოდა. როგორც კი ბადრიძემ „თავისი

²³ აქ, როგორც ჩანს, ქრ.ბადრიძის მიერ გამოქვეყნებული საეკლესიო ლიტერატურის საერთო ტირაჟი იგულისხმება (იხ. ქიქოძე გ. ერეკლე მეორე, თბილისი, 1947, გვ.107).

²⁴ ქართული წიგნი, ბიბლიოგრაფია, ტ. 1, გვ. 63, 66.

²⁵ სამეფო კარზე მუშრობი საკანცელარიო მწერლის მოვალეობას ასრულებდა, რომელიც იმავდროულად საანგარიშო (საბუღალტრო) ნაწილსაც ხელმძღვანელობდა.

²⁶ Сведения о типографиях в Грузии // Кавказ. 1846, №48, გვ. 4; სტატია ხელმოწერულია, მაგრამ მისი თითქმის სრული იდენტურობა დ.ყორღანოვის წერილთან, რომელიც მან პ.ციციანოვს 1803 წ. 12 აპრილს გაუგზავნა, გვაფიქრებინებს, რომ სტატიის ავტორმა მოგვიანებით ამ წერილით ისარგებლა. ნაკლებად დასაჯერებელია პ. გუგუშვილის მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ წერილი და სტატია ერთსა და იმავე პიროვნებას ეკუთვნოდა (იხ. პ. გუგუშვილი, ქართული წიგნი, გვ.98).

²⁷ იქვე.

²⁸ ქართული წიგნი, ბიბლიოგრაფია, ტ.1, გვ.72. როგორც ირკვევა პანტელეიმონ ბადრიძე, ისევე როგორც მამამისი ქრისტეფორე, არა მხოლოდ მბეჭდავი, არამედ ღვთისმსახურიც ყოფილა. იგი მოხსენიებულია „ტიფლისიე ვედომოსტიში“, როგორც მღვდელი „გრაფ პასკევიჩ-ერივანსკის“ (სახელობის) ქვეითი პოლკისა“ (იხ.: „ტიფლისიე ვედომოსტი“, 1829, №38, გვ.4).

ძალებით და სახსრებით“, უშუალო „ხელმძღვანელობითა და ზედამხედველობით“ წიგნების ბეჭდვაზე ერეკლე მეორის ნებართვა მიიღო, მან თავდაპირველად სტამბის ქალაქში უზრუნველყოფის პრობლემას მიაქცია ყურადღება: თუ ადრე იგი თურქეთიდან შემოდიოდა, ბადრიძის თაოსნობით მისი ჩამოტანა რუსეთიდან ხორციელდებოდა²⁹. ყურადღებას იქცევს ბადრიძე – მეწარმის საქმიანი წინდახედულობა: იგი ითვალისწინებდა ერეკლე მეორის პოლიტიკის პრორუსულ ტენდენციას, რომელიც სულ უფრო თვალნათლივ ვლინდებოდა საქართველოს საგარეო ურთიერთობებსა და კულტურულ ცხოვრებაში.

ამგვარად, კაპიტალისტური ურთიერთობის ელემენტების ჩასახვამ წიგნის ბეჭდვის საქმეში არა მხოლოდ გაზარდა მისი როლი საზოგადოებაში, არამედ რუსეთში ქართული წიგნის გამომცემლებთან კონკურენციას დიდად შეუწყო ხელი. წიგნების გამოცემა საქართველოში განათლების დონის ამაღლებასაც უწყობდა ხელს, ასევე რუსი ხალხის კულტურასთან დაახლოებას, რაც იმავდროულად საქართველოს გზას უხსნიდა დასავლეთ ევროპული კულტურისკენ. ქართველების დაინტერესება რუსული ენის შესწავლით განპირობებული იყო საგრძნობლად გახშირებული კონტაქტებით რუსეთთან, განსაკუთრებით XVIII საუკუნის ბოლო მეოთხედში. სამწუხაროდ ერეკლე II-ის გარემოცვაშიც კი, რომლებიც რუსეთ-საქართველოს კავშირის მხარდამჭერები იყვნენ, რუსული ენის კარგი მცოდნე ძალიან ცოტა იყო. მათ შორის გამოირჩეოდა კანცლერი სოლომონ ლიონიძე, რომელიც აღმოსავლური ენების ბრწყინვალე ცოდნასთან ერთად ისე წარმატებით დაეუფლა რუსულ ენას, რომ „რუსული ენის შესასწავლი სახელმძღვანელოს სახით შეადგინა სასაუბრო წიგნი Разговор-ის სახელწოდებით“³⁰.

როგორც ჩანს, ამ დროისთვის რუსული ენის შესწავლის საკითხი ქართული საზოგადოების წინაშე პრაქტიკულ ჭრილში განიხილებოდა, რასაც თბილისში 1778 წ. ერეკლე II-ის თანამოაზრის, ცნობილი საეკლესიო მოღვაწის, გაიოზის საქმიანობა და მის მიერ დაარსებული სკოლა დაუკავშირდა³¹, სადაც სხვა საგნებთან ერთად რუსული ენაც შეისწავლებოდა. საინტერესოა გაიოზის ბიოგრაფია, რომელმაც დიდი ღვაწლი დასდო ქართული წიგნის ბეჭდვის განვითარებას. საქართველოს ისტორიაში იგი, როგორც საეკლესიო მოღვაწე, გვარის გარეშე მოიხსენიება, უფრო ხშირად კი – მისი თანამდებობის (თელავის სემინარიის რექტორი) მიხედვით „გაიოზ რექტორად“ იწოდებოდა. სავარაუდოდ მისი გვარი იყო ვაგომოშვილი³². მის გლეხურ წარმომავლობას ამტკიცებს ა. ა. როგავას სადოქტორო დისერტაციაში მოტანილი მონაცემები³³. თუმცა დაბალ წარმომავლობას გაიოზისთვის ხელი არ შეუშლია, ისევე როგორც სოლომონ ლიონიძისთვის³⁴ და თბილისის სემინარიის სხვა კურსდამთავრებულებისთვის, ქართული კულტურის თვალსაჩინო წარმომადგენლები რომ გამხდარიყვნენ. როგორც ისტორიკოსი ვახტანგ ბაგრატიონი აღნიშნავდა, „მის (ერეკლე II. – ჯ. ვ.) კარზე ნდობასა და პატივს მოიპოვებდნენ არა წარმომავლობით და წინაპართა დამსახურებების მიხედვით, არ-

²⁹ ქართული წიგნი, ბიბლიოგრაფია, ტ. I, გვ.68.

³⁰ საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1962, ტ.I, გვ.411.

³¹ იქვე, გვ.412. შდრ.: Цагарели А.А. Сведения о памятниках грузинской письменности. СПб. 1894. т.4, вып. 3, гл.182.

³² Reinegs I. Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus. Saint Petersburg, 1797, Bd.2, гл.102-103.

³³ როგავა ა. საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარება..., გვ. 476. ე. ვეიდენბაუმს, ი. კლაპროტზე დაყრდნობით, მიაჩნდა, რომ გაიოზი, შესაძლოა, ეკუთვნოდა კახელ აზნაურთა ვახვახიშვილების საგვარეულოს, რომელსაც „კახეთში ქალაქ თელავის ნაწილი“ ეკუთვნოდა (იხ.: ე. ვეიდენბაუმის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ე. ვეიდენბაუმის ფონდი, №24, გვ.311), უფრო დანვრილებით იხ.: გაიოზ-რექტორი, ქართული გრამატიკა, თბილისი, 1970; დარჩია მ. გაიოზ-რექტორი (ცხოვრება და მოღვაწეობა), თბილისი, 1972.

³⁴ სოლ. ლიონიძე წარმოშობით ორბელიანთა ყმებს ეკუთვნოდა.

³⁵ Багратиони В. Обзорение истории грузинского народа. СПб. 1814, гл. 72.

ამედ პირადი შესაძლებლობების და ღირსების მიხედვით³⁵.

გაიოზმა თბილისში მიიღო საფუძვლიანი დაწყებითი განათლება და არქიდიაკონის ხარისხით თან ახლდა თავის მასწავლებელს ანტონ I-ს, რომელიც დიპლომატიური მისიით რუსეთში გაიგზავნა. პეტერბურგში ყოფნისას ალექსანდრე ნეველის სემინარიაში შეისწავლა მან რუსული, ლათინური და ბერძნული ენები. ანტონ I-ის ცნობით, გაიოზმა 1774 წ. პეტერბურგიდან გამომგზავრებისას მოსკოვში დარჩენისა და რუსული და ლათინური ენების ცოდნის გაღრმავების სურვილი გამოთქვა. ანტონის უარის მიუხედავად, მან შეძლო მოსკოვში დარჩენა და 1775 წ. ჩააბარა გამოცდა და ჩაირიცხა სასულიერო აკადემიაში, რომელიც 1778 წ. დაამთავრა. ამავე წელს ერეკლე II-ის მონვევით გაიოზი თბილისში დაბრუნდა და მეფის დავალებით დააარსა სკოლა, სადაც რუსულს ასწავლიდნენ. პედაგოგიური მოღვაწეობის გარდა, ის მთარგმნელობითი საქმით დაკავდა. ამ დროიდან გაიოზი ერეკლე II-ის ერთ-ერთი ნდობით აღჭურვილი პირი გახდა ქართულ-რუსული ურთიერთობების გაღრმავების საქმეში.

1780 წ. გაიოზი კვლავ რუსეთშია, სადაც ასევე მოიპოვა რუსეთის ხელისუფლების ნდობა აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოსთან ურთიერთობის საკითხში. სწორედ ამის შედეგად, 1782 წ. რუსეთის ხელისუფლებამ გაიოზი მიაღწინა საქართველოში ერეკლე II-სთან წინასწარი პოლიტიკური მოლაპარაკებების საწარმოებლად რუსეთსა და ქართლ-კახეთის სამეფოს შორის მფარველობითი ტრაქტატის გასაფორმებლად. სამშობლოში მისი დაბრუნება დაემთხვა 28 მაისს თელავის ფილოსოფიური სემინარიის გახსნას, რომლის რექტორიც გაიოზი გახდა. გაიოზის მიმართ ერეკლე II-ის მფარველობა ჩანს იქიდანაც, რომ 1783 წ. ივლისში ის დაინიშნა მეფის ოფიციალური უფლებამოსილებით აღჭურვილი კომისიის წევრად, რომელსაც ხელმძღვანელობდნენ იოანე მუხრანბატონი და გარსევან ჭავჭავაძე. იმავე წლის 24 ივლისს ქ. გეორგიევსკში რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლებთან ერთად ხელი მოეწერა საქართველოს და რუსეთს შორის დადებულ ცნობილ ტრაქტატს³⁶. ამის შემდეგ გაიოზი სიცოცხლის ბოლომდე³⁷ ცხოვრობდა რუსეთში, სადაც მართლმადიდებლური ეკლესიისა და სამი რუსი მეფის ხელისუფლების (ეკატერინა II, პავლე I და ალექსანდრე I) სამსახურში იმყოფებოდა, იგი ნაყოფიერ მთარგმნელობით და საგამომცემლო მოღვაწეობას ეწეოდა.

გაიოზმა, როგორც მთარგმნელმა, გააგრძელა თავისი მასწავლებლის, ანტონ I-ის მიერ დაწყებული საქმე, რომელიც ხელს უწყობდა საერო ლიტერატურის ნიმუშების თარგმნას რუსულიდან ქართულად, მან მშობლიურ ენაზე პირადად გადათარგმნა ფილოსოფიური შინაარსის წიგნები³⁸. გაიოზის მიერ სხვადასხვა დროს რუსულიდან ქართულად ითარგმნა იგავების კრებული „ჩინური სიბრძნე“; პეტრე I-ის „სამხედრო წესდება“, „სამხედრო არტიკული მოკლე განმარტებებით“; „პროცესების ანუ სასამართლო დავის მოკლე გადმოცემა“; „პოლკის ჩინოსნების მოვალეობების, მარშისთვის მომზადებისა და ეგზერციციების შესახებ“... და სხვა. ზემოთ ჩამოთვლილი შრომები („ჩინური სიბრძნის“ გარდა) გაიოზმა ერეკლე II-ის დავალებით თარგმნა³⁹. გაიოზის მიერ სათარგმნელად შერჩეულ ლიტერატურაში უპირატესობა სამხედრო თემატიკას ენიჭება, რადგან საქართველოს მაშინ სწორედ ამ შინაარსის სახელმძღვანელოები ძალიან სჭირდებოდა. ყურადღებას იმსახურებს გაიოზის მოღვაწეობა რუსეთში ქართული

³⁶ Бутков П. Материалы для новой истории Кавказа. СПб., ч.2, გვ. 121-130, 170.

³⁷ გაიოზი 1821 წელს ასტრახანში გარდაიცვალა (იხ.: კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბილისი, 1941, ტ. I, გვ. 355-356).

³⁸ Баграτιони В. დასახ. ნაშრ., გვ. 71.

³⁹ კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. ფ. H 2109, გვ. 1-195.

ნიგნის გამოცემის განხრით. 1796 წ. მისი ინიციატივით და ხარჯით მოზდოკში დაარსდა ქართული სტამბა, რომელმაც ხუთ წელზე მეტ ხანს იარსება. ეს იყო რუსეთის პროვინციაში ქართული ნიგნის გამოცემის პირველი მცდელობა, რაც ასევე პირდაპირ კავშირში იყო საქართველოში არსებულ ისტორიულ ვითარებასთან.

XVIII ს-ის ბოლოს საქართველოს ეროვნული უბედურება დაატყდა თავს. ერეკლე II-ის გადაწყვეტილებამ, თავისი ქვეყნის ბედი ერთმორწმუნე რუსეთთან დაეკავშირებინა, ირანის მმართველის ალა მაჰმად-ხან ყაჯარის განრისხება გამოიწვია. მან გადაწყვიტა ყოფილ ვასალზე შური ეძია. 1795 წ. მრავალრიცხოვანი ჯარით, რომელსაც თვით შაჰი ხელმძღვანელობდა, შემოიჭრა საქართველოში და, რაზეც ხელი მიუწედა, ცეცხლითა და მახვილით გაანადგურა. დამპყრობლებმა მიწასთან გაასწორეს თბილისის სტამბაც. მესტამბე რომანოზ ზუბაშვილი (რაზმაძე) სპარსელებს გაექცა და მოზდოკში ჩავიდა, სადაც თავისი თანამემამულის, ქალაქის უმაღლესი საეკლესიო იერარქის, გაიოზ ვაგოშოშვილის მფარველობა მიიღო. რომანოზი გახდა გაიოზის დამხმარე მოზდოკში ქართული სტამბის დაარსების საქმეში, რაც დააჩქარა ასევე იმ გარემოებამ, რომ საქართველოში დროებით შეწყდა ნიგნების ბეჭდვა. როგორც ზუბაშვილის გაიოზისადმი წერილიდან ჩანს, სტამბის ზოგიერთმა გაუმართაობამ მის მუშაობას ხელი არ შეუშალა. უნაკლო მბეჭდავმა რ. ზუბაშვილმა მაღალ დონეზე შეასრულა თავისი მოვალეობა⁴⁰. ამ სტამბაში დაბეჭდილი გამოცემებიდან შემორჩენილია მხოლოდ ოთხი, მათ შორის ზემოხსენებული „ზუბაშვილის წერილი გაიოზისადმი“ (1796 წ.), რომელიც მოზდოკის ქართული სტამბის „საცდელი გამოცემა“ იყო. აქ დაიბეჭდა აგრეთვე გაიოზის ორი ნიგნი „ანბანი, ლოცვანი და მოკლე ქრისტიანული სწავლება“ (1797 წ.), რომელიც მიჩნეულია „სასტამბო ხელოვნების შედევრად“, ⁴¹ და „გრამატიკა“ 1789 წ. შედგენილი კრემენჩუგში და დაბეჭდილი მოზდოკში 1796-1800 წწ. მოზდოკის ქართულ სტამბაში დაიბეჭდა აგრეთვე „საქართველოს საშინაო მმართველობის მოწყობა“ (1801 წ.) და მოსკოვში გამოცემული აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოს რუსეთთან მიერთების შესახებ ალექსანდრე I-ის „მანიფესტი“ რუსულად ტექსტის ქართულ თარგმანთან ერთად.

XVIII ს-ის ბოლო მეოთხედში საგამომცემლო საქმიანობის საგრძნობმა წარმატებამ მის მიმართ ინტერესი გაუღვიძა საზოგადოების მაღალი წრის წარმომადგენლებსაც. საქართველოში, ისევე როგორც იმ პერიოდის განვითარებულ ქვეყნებში, ბეჭდვითი საქმე ჩასახვის დროიდან კლერიკალიზმის სამსახურში იქნა ჩაყენებული, რამაც განაპირობა მისი გავრცელება საზოგადოების შედარებით ვიწრო წრეში. საკმარისია ითქვას, რომ XVIII ს-ში საქართველოსა და რუსეთში არსებული ქართული სტამბების მიერ გამოცემული პროდუქციის 85 პროცენტზე მეტს შეადგენდა ძველი ყაიდის საეკლესიო ლიტერატურა⁴². XVIII ს-ში ქართულ ენაზე გამოცემული საერო ლიტერატურის უკიდურესი სიმცირე აიხსნება „არ მხოლოდ იმით, რომ იმ პერიოდში სასულიერო განათლებას დიდი ყურადღება ექცეოდა, არამედ იმითაც, რომ საქართველოშიც, ისევე, როგორც რუსეთში, ნიგნის ბეჭდვის საქმეში ჩართული იყო ძლიერი საეკლესიო ცენზურა“⁴³. ფაქტობრივად იგი განაგებდა ნიგნის გამოცემის საქმეს როგორც საქართველოში, ასევე რუსეთში. „ერთიანი, წმინდა, სამოციქულო აღმოსავლეთის ეკლესიის“ მსახურთა განხილვას და დასკვნას ექვემდებარებოდა ნებისმიერი, გამოსაცემად გამზადებული

⁴⁰ ქართული ნიგნი. ბიბლიოგრაფია, ტ. I, გვ. 73.

⁴¹ იქვე, გვ. XII.

⁴² იქვე, გვ. XII.

⁴³ იქვე, გვ. 5-75; გუგუშვილი პ. ქართული ნიგნი, გვ. 73-74.

ხელნაწერი. ცენზურა სთავაზობდა „მთლიანად ამოეღოთ და გადაეგდოთ“ ყველაფერი, „რაც ეწინააღმდეგებოდა აღმოსავლეთის ეკლესიის დოგმებს“⁴⁴. ქართული ეკლესიის მაშინდელი რეაქციონერების მძვინვარე ხასიათზე მეტყველებდა არა მხოლოდ საქართველოს უმაღლესი საეკლესიო იერარქის, კათოლიკოს ანტონ I-ის იძულებითი ემიგრაცია რუსეთში, რომელსაც ბრალი ედებოდა „კათოლიკური ერესის“ მხარდაჭერაში, არამედ ის ფაქტიც, რომ საერო შინაარსის არაერთი უმნიშვნელოვანესი ნაწარმოები მხოლოდ ხელნაწერის სახით ვრცელდებოდა. იმ ნაწარმოებებს შორის, რომელსაც XVIII ს-ის მეორე ნახევრის საქართველოში ცენზურის მიერ აკრძალვა შეეხო, იყო შ. რუსთაველის გენიალური ქმნილება „ვეფხისტყაოსანიც“.

საეკლესიო ცენზურის სიმკაცრემ მაინც ვერ შეძლო XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ქართულ საზოგადოებაში საერო ლიტერატურის მიმართ ინტერესის ჩახშობა. როგორც ზ. ჭიჭინაძე ამტკიცებს, „საქართველოში 1797 წ. დაიწყო გაზეთის მსგავსი ფურცლების ბეჭდვა, რომლებშიც ათავსებდნენ სხვადასხვა აკროსტიხებს და ხოტბას მეფის მისამართით. ეს ფურცლები იბეჭდებოდა შეზღუდული რაოდენობით და ურიგდებოდა მეფის შვილებს და შვილიშვილებს“⁴⁵. ზ. ჭიჭინაძე ამტკიცებს აგრეთვე, რომ XVIII ს-ის II ნახევარში თბილისში გამოდიოდა გაზეთი, რომელსაც ერქვა „ლეპორტი“⁴⁶. ეს დასახელება, სავარაუდოდ, უკავშირდებოდა რუსულიდან ნასესხებ სიტყვა „რაპორტს“ („რეპორტს“)⁴⁷. მაშინდელ საქართველოში არსებულ პოლიტიკურ სიტუაციას თუ გავითვალისწინებთ, შეიძლება დავუშვათ, რომ თბილისში მართლაც გამოდიოდა ასეთი გაზეთი, მაგრამ ზ. ჭიჭინაძესთან დაცული ზოგი ინფორმაცია საეჭვო ხასიათისაა: მისი მტკიცება გაზეთ „ლეპორტის“ შესახებ, ვფიქრობთ, მათ რიცხვს ეკუთვნის⁴⁸. ასევე ეჭვს იწვევს გაზეთ „ივერიაში“ დაბეჭდილი ცნობა ქ. გორში 1803 წლით დათარიღებული ქართული გაზეთის ერთადერთი ნომრის აღმოჩენის შესახებ. როგორც ჩანს, XVIII ს-ის II ნახევარში და XIX ს-ის დასაწყისში საქართველოში პერიოდული გამოცემები არ არსებობდა.

მაშინდელი საქართველოს განათლებულ საზოგადოებაში ცხოველი ინტერესი გაჩნდა ჟურნალისტიკის, განსაკუთრებით რუსული პერიოდული გამოცემების მიმართ. როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი ვარაუდობდა, არის საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ XVIII ს-ის ბოლო მეოთხედში ბევრი ქართველი საკმაოდ იყო ზიარებული რუსულ ენას, რუსულ კულტურას. მათ რიცხვს უნდა მივაკუთვნოთ არა მხოლოდ „ვახტანგისეული კოლონიის“ წევრები (რუსეთში დაფუძნებული და გარუსებულნი), არამედ ადგილობრივებიც, ანუ თვით საქართველოში მცხოვრებნი⁴⁹. აქ, რა თქმა უნდა, ვგულისხმობთ პირველ რიგში, ქართული საზოგადოების პრივილეგირებული ფენის წარმომადგენლებს, ან ამ წრესთან დაახლოვებულ პიროვნებებს, რომლებიც საკმაოდ განათლებულები იყვნენ და კარგად ფლობდნენ რუსულ ენას.

ქართულ საზოგადოებაში რუსული კულტურის მიმართ ინტერესის გაღვივებას დიდად შეუწყო ხელი გეორგიევსკის ტრაქტატის შედეგად პეტერბურგში ქართული წარმომადგენლობის დაფუძნებამ, რომელსაც სათავეში ედგა გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწე და დიპლომატი გარსევან ჭავჭავაძე (ა. ს. გრიბოედოვის მომავალი სიმამრის მამა). როგორც

⁴⁴ როგავა ა. საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარება..., გვ. 670.

⁴⁵ კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, № 3659 (ანტონ I. ღვთისმეტყველება, ტ. III, გვ. 189).

⁴⁶ ჭიჭინაძე ზ. ქართული გაზეთის ასწლოვანი ისტორია. ტფილისი, 1916, გვ. 61-62.

⁴⁷ ЦГБИА. ф. 52, оп. 194, д. 20, л. 1, л. II; შდრ. სცა, ფ. 16, ს. 1449, გვ. 9; ფ. 2, აღნ. 1, ს. 90, გვ. 307.

⁴⁸ გაზეთი ივერია. 1887, №92, შდრ.: გოცაძე მ. ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია. თბილისი, 1954, გვ. 30-31.

⁴⁹ იხ. აკად. ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნები წინამდებარე ნაშრომის ავტორის სტატიაზე „პირველი რუსული გამოცემები საქართველოში“ (საქართველ. მეცნ. აკადემიის „მოამბე“, 1964, №2, ინახება ისტორიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ბიბლიოთეკაში).

ირკვევა, ქართული წარმომადგენლობის ინტერესის ერთ-ერთ საგანს წარმოადგენდა პეტერბურგში ხელმისაწვდომი ზოგიერთი ევროპული ქვეყნის ცალკეულ პერიოდულ გამოცემათა გაცნობა იმ მიზნით, რათა შეედარებინათ უცხოური ცნობები რუსული ჟურნალ-გაზეთების სათანადო მონაცემებთან, რუსეთის შესახებ ინფორმაციის ჩათვლით. თავის ერთ-ერთ წერილში გ. ჭავჭავაძე ერეკლე II-ს ატყობინებდა: „ფრანგულ და გერმანულ გაზეთებში წერენ, რომ მომავალი წლისთვის ომი დაიწყება რუსეთის იმპერიასა და ოტომანის პორტას შორის, თუმცა რუსულ გაზეთებში ამას არ ახსენებენ. მიუხედავად იმისა, რომ გაზეთების ინფორმაცია მხოლოდ სიცრუეა, მე ჩემს... მოვალეობას მაინც ვასრულებ“⁵⁰.

ამონარიდი გარსევან ჭავჭავაძის ციტირებული წერილიდან მრავალმხრივ იპყრობს ყურადღებას. აქედან ნათელი ხდება, რომ პეტერბურგიდან ელჩის მიერ გაგზავნილი ოპერატიული ცნობების საშუალებით ერეკლე II-ს მეზობელ ქვეყნებთან ურთიერთობის სავარაუდო განვითარების სწორი პროგნოზირების საშუალება ეძლეოდა. ამის გარდა, პრესის მიმართ წერილის ავტორის სკეპტიკური დამოკიდებულების მიუხედავად, წარმომადგენლობის თანამშრომლების ყოველდღიურ მოვალეობაში შედიოდა იმ პერიოდის რუსული ჟურნალ-გაზეთების შინაარსის დეტალურად გაცნობა მნიშვნელოვანი მოვლენების შესახებ ამომწურავი ინფორმაციის მოპოვების მიზნით. როგორც საარქივო მონაცემები მოწმობენ, ობიექტური ინფორმაცია რეგულარულად იგზავნებოდა თბილისში. წარმომადგენლობის საშუალებით საქართველოში შემოაღწია პირველმა ცნობებმა საფრანგეთის დიდი რევოლუციის შესახებ.

საქართველოში რუსული პერიოდიკის რეგულარული მიღების ფაქტს ადასტურებს იმ დროის ქართველი მოღვაწეების რუსეთიდან საქართველოში და საქართველოდან რუსეთში არსებული მიმოწერის შესაბამისი ფრაგმენტები. საკმარისი იქნება ორი მაგალითის მოტანა. ერთ-ერთ წერილში, რომელიც პეტერბურგის ქართული წარმომადგენლობის მთარგმნელის, სიმონ ეგნატაშვილის (იგივე სემიონ იგნატიევის) მიერ არის შედგენილი, შემდეგი საყურადღებო ფაქტია დამოწმებული: „პირველი თვეების გაზეთები ქალაქით ჯვარედინად იყო შეკრული და დაბეჭდილი, სადაც განსაკუთრებულად ინახებოდა მეფის წერილები, (ყოველივე) დანარჩენი – გაზეთების გარეთ იყო მოთავსებული“⁵¹. შესაბამისად, ყოველ ჯერზე, როდესაც წარმომადგენლობაში გროვდებოდა საქართველოში გასაგზავნი კორესპონდენცია, მნიშვნელოვან გზავნილთან („მეფის წერილები“) ერთად თავსდებოდა რუსული პერიოდული გამოცემებიც. უნდა ვივარაუდოთ, რომ გაზეთის „პირველი თვის“ ნომრების გაგზავნის შემდეგ მომდევნო თვეების ნომრებიც იგზავნებოდა დანიშნულებისამებრ.

XVIII ს-ის დასასრულისათვის რუსული ჟურნალ-გაზეთების საქართველოში გადაგზავნა შედარებით მარტივად ხორციელდებოდა პიროვნული დანიშნულებითაც კი. ამას ადასტურებს ამონარიდი ერეკლე II-ის შვილიშვილის, დავით გიორგის ძე ბაგრატიონის მიერ თბილისიდან პეტერბურგში 1798 წელს გაგზავნილი წერილიდან⁵², სადაც ნათქვამია: «გთხოვთ, არ დაგა-

⁵⁰ РГВИА. ф. 52, оп. 194, д. 20, л. IV, л. 163.

⁵¹ ციტირებულია მ. გოცაძის დასახ. ნაშრ. მიხედვით, გვ. 37. სიმონ ეგნატაშვილი (ს. იგნატიევი) რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგიაში ქართულიდან რუსულ ენაზე მთარგმნელად მუშაობდა, იმავდროულად იგი პეტერბურგში ახალდაფუძნებულ საქართველოს წარმომადგენლობას დახმარებას უწევდა რუსულიდან ქართულად თარგმნაში. ამ მოვალეობის აღსრულებისას გამოვლენილ იქნა სამშობლოს მიმართ მისი მოღალატეობრივი საქმიანობა (იხ.: წინამდებარე ქართული შედგომეულის V ტომის II თავის IV პარაგრაფი (შდრ. ჩვენი ნაშრომების რუსული შედგომეულის V ტომის II თავი, პარაგრაფი IV, გვ. 333).

⁵² ამ წერილის ადრესატი ბოლო დრომდე არ იყო დადგენილი. ზ. ცქიტიშვილის საკანდიდატო დისერტაციაში („ქართლ-კახეთის სამეფოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან XVIII ს. ბოლო მეოთხედში, გვ. 262) აღნიშნული წერილის ადრესატად მითითებულია გარსევან ჭავჭავაძე.

ვინყდეთ... გადაიხადოთ სტამბაში რვა მინალთუნი⁵³ „პოლიტიკური ჟურნალისთვის“ და აი-ლოთ ბილეთი (ჟურნალის გამოსაწერად. – ჯ. ვ.) უსტარიშვილის სახელზე მიმდინარე 1798 წლისთვის⁵⁴.

უფლისწულ დავითის მიერ წერილში ნახსენები „პოლიტიკური ჟურნალი“ იყო რუსეთში საკმაოდ გავრცელებული პერიოდული გამოცემა, რომელიც არ გაუზრდოდა მნიშვნელოვანი თანამედროვე მოვლენების საკმაოდ მწვავე პოლიტიკურ განხილვას. მის ფურცლებზე, კერძოდ, გამოქვეყნდა მასალები საფრანგეთის რევოლუციის შესახებ და, როგორც ჩანს, ამ ჟურნალის შინაარსი ერთ-ერთი წყარო იყო, რომელიც ახალგაზრდა უფლისწულის „ვოლტერიანულ მიდრეკილებას“ ასაზრდოვებდა. დ. ბაგრატიონი არა მხოლოდ ცდილობდა „ფრანგული მოვლენების“ კურსში ყოფილიყო, არამედ, შესაძლოა, თანაუგრძნობდა მათ⁵⁵.

დავით ბატონიშვილის მცდელობა, რომ ჟურნალ-გაზეთებზე თავისი მოთხოვნილება ქვეყნის ფარგლებს გარედან დაექმყოფილებინა, გარკვეული აზრით თბილისის სტამბის ქმედითუნარობაზე მიუთითებდა. ხუთი წლის მანძილზე (1795-1799) თბილისში არცერთი წიგნი არ დაბეჭდილა. გაჩანაგებული თბილისის სტამბის აღდგენისთვის პირველი ნაბიჯები თვით ერეკლე II-მ გადადგა, რომელმაც ბრძანა, მუშების დაქირავება თბილისის სტამბის ტერიტორიის გასათხრელად და „ყველა ნაპოვნი წიგნის მასთან მიტანა“⁵⁶. მაგრამ 1798 წ. ერეკლე II გარდაიცვალა და სტამბის აღდგენაზე ზრუნვა გააგრძელა მისმა შვილმა, გიორგი XII-მ, ქართლ-კახეთის სამეფოს უკანასკნელმა მეფემ. ამ საქმეში დახმარების აღმოსაჩენად მან უპირველეს ყოვლისა ქრისტეფორე ბადრიძეს მიმართა. კვლავ შეუდგნენ სტამბის აღჭურვას: გამოიწერეს ქალაქი თურქეთიდან, დაიწყეს ასოების ჩამოსხმა, დაზგების დამონტაჟება, მბეჭდავების შეკრება⁵⁷. ბადრიძის შრომით და მონდომებით, სტამბა ნაწილობრივ აღდგა, რის გამოც მას დაუბრუნდა წინაპრების მიერ დაკარგული აზნაურის წოდება. გარდა ამისა, ის გახდა სოფელ მარტყოფის „ნაცვალი“⁵⁸ და ეწყალობა თავისი წოდების შესაბამისი მიწები⁵⁹. მაგრამ თბილისის აღდგენილ სტამბაში დაბეჭდილი წიგნების რაოდენობის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ის ნაკლებად ინტენსიურად მუშაობდა. 1800 წლამდე აქ ქართულ ენაზე დაიბეჭდა უფლისწულ დავითის „ნარკვევი“ და „ღვთისმშობლის დაუჯდომელი“, ხოლო 1802 წ. – გენერალ კნორინგის აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოს მოსახლეობისადმი მიმართული „განცხადება“, რომლითაც იგი აცნობებდა „უმაღლესი ქართული მმართველობის“ დანესების შესახებ (მას თვითონ კნორინგი თავმჯდომარეობდა)⁶⁰. კნორინგის „განცხადების“

⁵³ ერთი მინალთუნი „ათას ალთისს“ ნიშნავს, რაც სამ აბაზს და 10 რუსულ გრივენიკს (ანუ კაპიკს) შეეფარდებოდა. ამ ცნებათა ფაქტობრივი თანაფარდობა ქართულ და რუსულ ენებზე ერთი და იგივე აღმოსავლური ფულის ერთეულიდან მათ წარმომავლობაზე მიუთითებს.

⁵⁴ კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. ფონდი H-2300, გვ. 56.

⁵⁵ ასათიანი ლ. ვოლტერიანობა საქართველოში. თბილისი, 1933, გვ. 64-68. საინტერესოა, რომ საფრანგეთის დიდი რევოლუციის განვითარების ერთ-ერთ დაჭიმულ პერიოდში დავით ბატონიშვილი ცდილობდა ლექსიკონები შეეძინა, რათა რუსული და ფრანგული პერიოდიკისთვის თვალი ედევნებინა. 1792 წ. 4 დეკემბერს თბილისიდან იაკობ რეინგესის სახელზე გაგზავნილ წერილში იგი სთხოვდა ადრესატს მოეძიებინა მისთვის „ორი ლექსიკონი, ერთი რუსული ნორდმტედტის (გამოცემა) და მეორე ფრანგული, აკადემიის წევრისა...“ (იხ.: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ფონდი H-609, წერილი №35, გვ. 118).

⁵⁶ Кавказ. 1846, №48, გვ. 4.

⁵⁷ იოსელიანი პ. ცხოვრება მეფე გიორგი XIII-სა. თბილისი, გვ. 202.

⁵⁸ „ნაცვალი“ სოფელში სამეფო ხელისუფლების წარმომადგენლად ითვლებოდა, რაც რუსულ „ოკრუჟნოი ნაჩალნიკის“ თანამდებობას შეესაბამებოდა (იხ.: Чубинашвили Д. И. Грузино-русский словарь. СПб., 1887, გვ. 970).

⁵⁹ ივერია. 1900, №171, გვ. 4.

⁶⁰ ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია. ტ. I, გვ. 77-78, 82.

გამოქვეყნების თითქმის თანადროულად თბილისის სტამბაში ქართულ ენაზე გამრავლდა ალექსანდრე I-ის „მანიფესტი“ აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოს რუსეთთან მიერთების შესახებ.⁶¹ „მანიფესტის“ სრული ტირაჟი რუსული და ქართული ტექსტით 1801 წელს დაიბეჭდა პეტერბურგში, სენატის სტამბაში.⁶² ორივე ტექსტი – კნორინგის „განცხადება“ და ალექსანდრე I-ის „მანიფესტის“ ქართული ვერსია – თბილისის სტამბაში დაიბეჭდა თითოეული 4 000-იანი ტირაჟით და ქართლის და კახეთის ყველა კუთხეში გავრცელდა.⁶³

ქართული ბეჭდვითი სიტყვის ისტორიაში ეს პირველი შემთხვევა იყო, როდესაც საერო შინაარსის ნაბეჭდმა ლიტერატურამ გადააჭარბა საეკლესიოს. მეტად მნიშვნელოვანი იყო დავით ბაგრატიონის „ნარკვევი“, რომელიც საეკლესიო ცენზურის წესების მიხედვით შეიძლება საერთოდ აკრძალულიყო. „ნარკვევის“ წინასიტყვაობაში უფლისწული დავითი წერდა: «ეს მოკლე ისტორია სახელწოდებით „ისტორია-ნარკვევი“ მე შევადგინე ბევრი რუსული და ქართული წერილის მიხედვით. იგი კვალდაკვალ აკვირდება და აგრძელებს მსოფლიო ისტორიას, ანუ ასირიის, ირანის, საბერძნეთის, რუსეთის, რომის და ქართლის მიერ განვლილ გზას»⁶⁴. ავტორი, კერძოდ ცდილობდა მოკლედ, თუმცა სისტემატურად, გადმოეცა საქართველოს ისტორიის ძირითადი ეტაპები, ამავედროულად იგრძნობა მისი სურვილი შეეხოს ეპოქის ისეთ დიდმნიშვნელოვან მოვლენებს, როგორიცაა საფრანგეთის დიდი რევოლუცია, ლუდოვიკო XVI-ის სიკვდილით დასჯა, საფრანგეთის რესპუბლიკის წარმოშობა, ნაპოლეონ ბონაპარტის სამხედრო წარმატებები იტალიასა და ეგვიპტეში.⁶⁵ სამწუხაროდ, თავის ნაწარმოებებში („ნარკვევი“, „ახალი ისტორია“) იგი არ იმონებს ჟურნალ-გაზეთებს, საიდანაც მოტანილი აქვს ისტორიული ფაქტები, თუმცა მის თანამედროვეთა ნაშრომებში უკვე გვხვდება ზუსტი მინიშნებები წყაროებზე. მაგალითად, დავით ბატონიშვილის უმცროსი ძმა ბაგრატ ბაგრატიონი თავის ისტორიულ ქრონიკაში „ახალი მოთხრობა“ ხშირად იმონებს პეტერბურგის გამოცემებს, მიუთითებს მათ მონაცემებს. უფლისწული ბაგრატ უპირატესად „ჩრდილოეთის ფოსტით“ სარგებლობდა, რომელიც დანვრილებით აშუქებდა რუსეთში მიმდინარე მოვლენებს, აქვეყნებდა მასალებს 1812 წლის სამამულო ომზე, ნაპოლეონ ბონაპარტის სამხედრო მარცხზე, ასტრონომიული დაკვირვებების, ბუნების მოვლენების და სხვათა შესახებ.⁶⁶

განათლებული ქართველების, განსაკუთრებით სამეფო სახლის წარმომადგენლების მხრიდან რუსული ჟურნალისტიკის მიმართ დიდი ინტერესი, ასევე ამ ინტერესის მეტ-ნაკლებად სრული დაკმაყოფილება პეტერბურგის და მოსკოვის ბეჭდვითი გამოცემების თბილისში რეგულარული მიღებით, სრულიადაც არ ნიშნავდა იმას, რომ საქართველოში არ ცდილობდნენ ეპოვათ გზა და საშუალება ადგილობრივი პერიოდული ბეჭდვითი ორგანოს დასაარსებლად. 1799 წლამდე, ანუ თბილისის სტამბის აღდგენამდე, გიორგი XII-ის მეორე ვაჟმა (პირველი დავითი იყო), იოანე ბაგრატიონმა, დაამუშავა და მეფეს წარუდგინა საქართველოს სახელმწიფო მმართველობის სისტემის გაუმჯობესების პროექტი, რომელშიც მითითებული იყო ასევე გაზეთის გამოცემის აუცილებლობის შესახებ. ის უნდა გამოსულიყო თვეში ორჯერ და

⁶¹ ეს მეორე შემთხვევა იყო ამ დოკუმენტის ქართული ტექსტის გამოქვეყნებისა: პირველად იგი მოზდოკის ქართულ სტამბაში დაიბეჭდა სხვა საბუთთან ერთად – „დადგენილება საქართველოში შინაგანი მმართველობის შესახებ“ (ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია. ტ. I, გვ. 80).

⁶² Сопиков В. С. Опыт российской библиографии. СПб, 1904, часть I: Предуповедение, гл. LIX.

⁶³ იოსელიანი პ. დასახ. ნაშრ., გვ. 242.

⁶⁴ ბაგრატიონი დ. ნარკვევი. თბილისი, 1800, გვ. 1.

⁶⁵ იქვე, გვ. 63.

⁶⁶ ბაგრატიონი ბ. ახალი მოთხრობა. თბილისი, 1941, გვ. 135, 157-160 და სხვ.

ხალხისთვის მიეცა ცოდნა, ხოლო ზაზინისთვის – შემოსავალი.⁶⁷ ამდენად, ქართული გაზეთის გამოცემის საკითხი უკვე დადგა დღის წესრიგში⁶⁸, უფრო მეტიც, გაზეთი მოიაზრებოდა არა როგორც კერძო, არამედ სახელმწიფო გამოცემად. მ. გოცაძის აზრით, „როგორც ჩანს, იოანე უფლისწული გაზეთს ითვალისწინებდა, როგორც ორგანოს, რომელიც ხელს შეუწყობდა საქართველოს სახელმწიფო მართვას“.⁶⁹ სავარაუდოდ, იოანე ბაგრატიონს მხედველობაში ჰქონდა დიდტირაჟიანი ქართული გაზეთის გამოცემა, რადგან „წინააღმდეგ შემთხვევაში არ მოხერხდებოდა ხელისმომწერთაგან მნიშვნელოვანი თანხის აკრეფა“.⁷⁰

იოანე ბაგრატიონის პროექტის აღნიშნული მონაკვეთის განმარტებისას მ. გოცაძეს გამორჩა ავტორის შენიშვნა პერიოდული ორგანოს კულტურულ-საგანმანათლებლო დანიშნულების შესახებ. უფლისწულ იოანეს მიაჩნდა, რომ გაზეთი მონოდებულა მოიპოვოს ხალხის ნდობა, აიძულოს იგი დადებითად აღიქვას ისეთი მნიშვნელოვანი კულტურული მოვლენა სახელმწიფოს ცხოვრებაში, როგორიცაა პერიოდული ორგანოს გამოცემა. ეს პუნქტი მეტად მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია იმის მიუხედავად, რომ შემდეგ პროექტის ავტორი აქცენტს გაზეთის გამოცემის კომერციულ სარგებლიანობაზე აკეთებს. ანგარიშგასაწევია ის გარემოება, რომ იოანე ბატონიშვილი გაზეთის გამოცემას არა გაურკვეველ მომავალში, არამედ 1800 წლიდან გულისხმობდა, როცა თბილისის აღდგენილ სტამბას მისი სახით თავისი პროდუქციის პირველი ნიმუში უნდა ეხილა. სამწუხაროდ, ამ გეგმის განხორციელება თითქმის ოცი წლით გადაიდო (1819 წლამდე). მეფე გიორგი XII-ის ძმების მიერ თბილისში, ქართლსა და კახეთში უთანხმოების განახლება (ტახტის მემკვიდრედ უფლისწულ დავითის დამტკიცების გამო პროტესტის ნიშნად), ისევე როგორც სხვა გარემოებებმა – სტამბისთვის ქალაქის მიწოდების შეფერხებამ, მეფის ავადმყოფობამ და სხვ., – შეაჩერა ამ მნიშვნელოვანი საქმის განხორციელება. 1800 წ. დეკემბერში გიორგი XII-ის გარდაცვალებამ წერტილი დაუსვა საქართველოში წიგნის ბეჭდვის აღორძინებას⁷¹. 1805 წელს საჭირო გახდა 5 წლის წინ აღდგენილი თბილისის სტამბის ხელახალი აშენება და აღდგენა.

§2. საქართველოში რუსული ადმინისტრაციის ღონისძიებები ადგილობრივი სასტამბო საქმის ასალორძინებლად.

გეორგიევსკის ტრაქტატით გამყარებული ქართულ-რუსული ურთიერთობები, როგორც უკვე აღინიშნა, ორ სახელმწიფოს შორის კულტურულ-ეკონომიკური თანამშრომლობით შეივსო. აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოს რუსეთთან ოფიციალურმა მიერთებამ (1801 წ. იანვარი) სათავე დაუდო რუსეთ – კავკასიას შორის ურთიერთობების ახალ ეტაპს, რომელმაც, კერძოდ, საფუძველი ჩაუყარა სისტემატურ და ორგანიზებულ თანამშრომლობას კულტურის სფეროში. თუ წინა პერიოდში ეს ურთიერთობები სპონტანურად ვითარდებოდა და უშუალოდ იყო დაკავშირებული რუსეთის იმპერიის კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთში პოლიტიკურ ინტერესებთან, ამ დროიდან მისმა განვითარებამ გარკვეულწილად დამოუკიდებ-

⁶⁷ ბაგრატიონი ი. სჯულებდა, თბილისი, 1957, გვ. 7.

⁶⁸ გოცაძე მ., დასახ. ნაშრ., გვ. 40.

⁶⁹ იქვე, გვ. 41.

⁷⁰ იქვე, გვ. 40.

⁷¹ იოსელიანი პ. დასახ. ნაშრ., გვ. 202.

ბელი ხასიათი შეიძინა. მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის ხალხებისა და ჩრდილოეთელი მეზობლის ურთიერთობა, რუსული ხელისუფლების მიზანმიმართული პოლიტიკურ – ეკონომიკური ინტერესების გამო ასევე უანგარო არ ყოფილა, რუსეთისა და კავკასიის პროგრესულ მოღვაწეთა ნაყოფიერი თანამშრომლობის წყალობით მათი დაახლოვების დადებითი შედეგები თანდათან თვალსაჩინო გახდა. ამის ერთ-ერთი დამადასტურებელია 1795 წ. სპარსელთა მიერ განადგურებული თბილისის სტამბის აღდგენა საქართველოს რუსეთთან მიერთების შემდეგ. ქვემოთ თბილისის და პეტერბურგის არქივებში მოძიებულ იმ საბუთებს განვიხილავთ, რომლებიც ნათელს ფენენ საქართველოში ბეჭდვითი საქმის ისტორიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ეპიზოდს.

გიორგი XII-ის მიერ თბილისის სტამბის აღდგენის მოკლე ისტორიის გადმოცემისას ნ. დუბროვინი იმონებს დავით ყორღანოვის წერილს საქართველოს ახლად დანიშნული მთავარმართველის, პავლე ციციანოვის (ციციშვილის) მიმართ⁷². უნდა ვივარაუდოთ, რომ 1803 წლის 12 აპრილს დაწერილი დ. ყორღანოვის ეს წერილი პასუხი იყო ციციანოვის მოთხოვნაზე თბილისის სტამბის მდგომარეობაზე ინფორმაციის შესახებ. საქართველოს ცენტრალური არქივის მონაცემები საშუალებას გვაძლევს თვალი მივადევნოთ, თუ რა ღონისძიებები გაატარა ციციანოვმა დ. ყორღანოვის წერილის მიღების შემდეგ. მაგრამ მანამდე საჭიროა, შევჩერდეთ პ. ციციანოვის პიროვნების დახასიათებაზე და მისი, როგორც საქართველოს მთავარმართველის უფლებამოსილებაზე. ეს საშუალებას მოგვცემს უკეთ წარმოვიდგინოთ მაშინდელ საქართველოში განათლებისა და ბეჭდვითი საქმის მდგომარეობა.

პ. ციციანოვი წარმოშობით ციციშვილების თავადური საგვარეულოს გარუსებული განშტოების შთამომავალი გახლდათ. დაიბადა მოსკოვში 1754 წ. რუსეთში ქართული წიგნის ბეჭდვისა და რუსული კულტურის ცნობილი მოღვაწის, დიმიტრი ციციშვილის ოჯახში. კადეტსკი კორპუსის წარჩინებული კურსდამთავრებული, დ. ციციშვილი თავისი ბიძის, ათანასე ამილახვარის მიერ მოსკოვის კრესტოვოზდვიჟენსკის მონასტერში დაარსებული ქართული სტამბის აქტიური თანამშრომელი იყო. მას, როგორც ტექსტების „გამსწორებლის“ მოვალეობის აღმსრულებელს, ევალებოდა სასულიერო წიგნების ქართული ტექსტის შედარება შესაბამის სლავურ ტექსტთან. „სანკტ-პეტერბურგსკიე ვედომოსტიში“ დიმიტრი ციციშვილი მოხსენიებულია როგორც შესანიშნავი მთარგმნელი დასავლეთევროპული ლიტერატურის ნიმუშებისა რუსულ ენაზე. მისმა შვილმა პ. ციციანოვმა სამსახური დაიწყო პრეობრაჟენსკის პოლკში. მონაწილეობდა თურქეთის წინააღმდეგ ომში და პეტერბურგის გრენადერთა პოლკს მეთაურობდა. ხოტინთან ბრძოლის დროს გამოჩენილი სამხედრო უნარის გამო ციციანოვს გენერალ-მაიორის წოდება მიენიჭა. თურქეთის კამპანიის შემდეგ ის, თავის პოლკთან ერთად, იმყოფებოდა გროდნოში, სადაც მონაწილეობდა სახალხო აჯანყების ჩახშობაში, რომელმაც 1794 წ. იფეთქა პოლონეთში.

ამ დროისათვის ციციანოვის, როგორც მამაცი მეომრის, რეპუტაცია ისეთი ცნობილი გახდა, რომ სუეოროვმაც კი თავის ერთ-ერთ ბრძანებაში ჯარს მიმართა: „იბრძოლეთ გმირულად, როგორც იბრძვის მამაცი თავადი ციციანოვი“⁷³. ციციანოვი მონაწილეობას იღებდა გრაფ ზუბოვის სპარსეთის წინააღმდეგ ლაშქრობაში და ასრულებდა ქ. ბაქოს კომენდანტის მოვალეობას. პავლე I-ის მეფობისას ციციანოვი გარკვეული დროით გადამდგარი იყო, მაგრამ ალექსანდრე I-ის გამეფების შემდეგ კვლავ მიიწვიეს სამსახურში. საქართველოში

⁷² Дубровин Н. Ф. Закавказье от 1803-1806 г., გვ. 130.

⁷³ Юбилейный сборник к столетию присоединения Грузии к России. Тифлис, 1901, გვ. 3.

დანიშვნამდე ცოტა ხნით ადრე მას მიენიჭა გენერალ-ლეიტენანტის ნოდება და სახელმწიფო საბჭოს სამხედრო ნაწილის განყოფილების ექსპედიტორად დაინიშნა⁷⁴. ამრიგად, საქართველოდან კნორინგის განწევის შემდეგ, როდესაც მის ადგილზე ციციანოვი დაინიშნა (11. XI. 1802), იგი მაშინდელ რუსეთში ერთ-ერთ გამოჩენილ და მეფესთან დაახლოებულ სამხედრო მოღვაწედ ითვლებოდა. ვფიქრობთ, რომ საქართველოში ციციანოვის დანიშვნას ხელი შეუწყო არა მხოლოდ მისმა ქართულმა წარმომავლობამ და ზუბოვის ლაშქრობისას ამიერკავკასიის ხალხების ჩვეულებების გაცნობამ, არამედ, პირველ რიგში, მისმა, როგორც სარდლის და ადმინისტრატორის თვისებებმა. ერთ-ერთ წყაროში აღნიშნულია, რომ „ბრძოლებით დაღლილ ქვეყანას (საქართველოს – ჯ. ვ.) იმ დროს სჭირდებოდა ენერგიული და მტკიცე მმართველი; ამ მხრივ ციციანოვზე გაკეთებული არჩევანი შეუცდომელი აღმოჩნდა. თავისი მმართველობის მოკლე პერიოდში მან შეძლო არა მხოლოდ დაეწყნარებინა საქართველო, არამედ სრულიად შეცვალა აქაური მხარის რუკა. მან ზღვარი დაუდო დამოუკიდებელ სახანოებად დაშლილ და სპარსეთის იმედად მყოფ ამიერკავკასიას, რომელიც მტრულ წრეს ქმნიდა საქართველოს გარშემო და სამი მხრიდან იტაცებდა ქართულ მიწებს. თავისი მმართველობის სამი წლის შემდეგ ციციანოვმა კავკასია დატოვა თითქმის იმ საზღვრებში, რა სახითაც დღემდე არის. ყოველ შემთხვევაში საფუძველი ჩაუყარა ამას და საქმე თავის შემცვლელებს დაუტოვა დასამთავრებლად.“⁷⁵ ამ პანეგირიკში ჭეშმარიტების ნაწილიცაა გადმოცემული, თუმცა ამჯერად ჩვენ უფრო მეტად ციციანოვის სამოქალაქო მოღვაწეობა, თანამემამულეებზე და მათ განათლებაზე ზრუნვა გვაინტერესებს, კერძოდ, მისი ზრუნვა საქართველოს კულტურულ აღორძინებაზე და თანამემამულეთა განათლების ღონის ასამაღლებლად ჩასატარებელ ღონისძიებებზე.

ფაქტობრივი მონაცემების მიხედვით, ციციანოვმა საქართველოში ჩამოსვლისთანავე ენერგიული ზომები მიიღო „საქართველოში განათლების განვითარების მიზნით, თუნდაც ეს ყოფილიყო არა სახალხო, არამედ მხოლოდ თავად-აზნაურებისთვის, რათა მოზარდ თაობას შეეგრძნო ის სიკეთე, რაც მათ რუსეთის ხელისუფლებამ მისცა“⁷⁶. საფიქრებელია, რომ „განათლების პირველი სხივები“ გულისხმობს რუსულ საგანმანათლებლო სისტემას, რომლის სწრაფი დანერგვა მან „გარდაუვალ აუცილებლობად“ მიიჩნია. ციციანოვმა შექმნა საქართველოში შედარებით ფართო განათლების შემოღების შესაძლებლობა არა მხოლოდ პრივილეგიებული ფენებისთვის, რაც არა მისი „დემოკრატიზმით“, არამედ ქვეყანაში არსებული ვითარებიდან მომდინარე საჭიროებით აიხსნებოდა. ზოგადსაგანმანათლებლო (სოციალურ ფენებად დაყოფის გარეშე) სკოლა-სასწავლებლები გამოჩნდნის სახით რუსეთშიც არსებობდა⁷⁷. ასეთივე სასწავლო დაწესებულებების დაფუძნება, რა თქმა უნდა, გამართლებული იქნებოდა საქართველოსთვის⁷⁸, სადაც XVIII-XIX საუკუნეების გასაყარზე მომხდარი პოლიტი-

⁷⁴ საქართველოს კალენდარი. თბილისი, 1890, გვ. 462.

⁷⁵ Юбилейный сборник..., გვ. 3-4.

⁷⁶ Акты кавказской археографической комиссии, Тифлис, 1868. т. 2, с. 196, док. 366. (შემდეგ – АКАК).

⁷⁷ АКАК. Т. 2, გვ. 198, დოკ. 371.

⁷⁸ ერთ-ერთი ასეთი სასწავლებელი 1789 წ. დაარსებულ იქნა ეკატერინოგრადში. ცნობა ამ სასწავლებლისა და მისი მოსწავლეების კონტინგენტის შესახებ მოცემულია 1790 წ. მარტით დათარიღებულ საარქივო საბუთში სათაურით: „Ведомость о состоянии народных и домашних училищ в кавказской губернии находящихся“, სადაც, კერძოდ, ნათქვამია: „Ученики разделяются по породе их на нации, как-то: на россиян, малороссиян, немцев, армян, грузин; по состоянию: на детей штаб-офицерских, приказных, купеческих, священнических, мещанских, солдатских, казачьих и на детей господских людей. В рассуждении пола: на мужской и женской, по возрасту — от шести до пятнадцатилетних“ [ЦГИА РФ (Петербург). Ф. 730. Оп. 2, д. 1811. л. 2-2-об].

კური ძვრები (ალა მაჰმად-ხანის შემოსევა, ქართლ-კახეთის სამეფო ტახტის გაუქმება, სახელმწიფო მმართველობის ახალი სისტემის შემოღება და სხვა) უარყოფითად აისახა სახალხო განათლების მდგომარეობაზე. მაგრამ პეტერბურგში ასეთი შესაძლებლობის განხორციელებას მხარი არ დაუჭირეს მომჭირნეობისა და თბილისში სათანადო ეკონომიკური რესურსების არარსებობის გამო. ამავე მიზეზით ციციანოვის მიერ თბილისში კეთილშობილთა სასწავლებლის დაარსების მცდელობაც, შესაძლოა, მხოლოდ ქალაქში დარჩენილიყო⁷⁹, თუმცა, საბედნიეროდ, ასე არ მოხდა. 1804 წლის 21 მაისს თბილისში გაიხსნა კეთილშობილთა ორკლასიანი სასწავლებელი⁸⁰, სადაც ქართულ და რუსულ ენებთან ერთად ასწავლიდნენ ორივე ენის გრამატიკასა და არითმეტიკას, შემოკლებულ კატეხიზმოს, ისტორიას, გეომეტრიას, გეოგრაფიას და ხატვას. მოსწავლეების რიცხვმა („თავადებისა და აზნაურების შვილებმა“) სულ 45 შეადგინა. რუსული ენის მასწავლებლად მოწვეული იყვნენ ე. წ. საქართველოს უმაღლესი მთავრობის კანცელარიის თანამშრომლები – პლემჩევეი და პოკროვსკი, ხოლო ქართულის მასწავლებლად – კავკასიის გრენადერთა პოლკის მოძღვარი გრიგოლი⁸¹. სასწავლებლის დირექტორად დაინიშნა ყაზანის მუშკეტერთა პოლკის მოძღვარი, აზნაური ალექსი პეტრიევი (პეტრიაშვილი), რომელიც მანამდე ციციანოვთან მუშაობდა მთარგმნელის თანამდებობაზე⁸².

თბილისის სასწავლებლის ერთ-ერთი მთავარი დანიშნულება იყო „სასარგებლო და მყარი საფუძველი ჩაეყარა რუსული ენისთვის იმ მიწაზე, სადაც სასამართლოს მთელი წარმოება რუსულ ენაზე ხორციელდება და რომლის გარეშე მოდავეები საქმეს თავს ვერ გაართმევენ“. ასეთივე პრაქტიკული ინტერესებიდან მომდინარეობდა ციციანოვის განზრახვა, ყოველ წელს მოსკოვის უნივერსიტეტის პანსიონში გაეგზავნათ თავიდან რვა, შემდეგ კი 16 ახალგაზრდა ქართველი. თბილისის სასწავლებლის კურსდამთავრებულებს და მოსკოვის სასწავლებელდამთავრებულ ახალგაზრდებს ციციანოვი დაასაქმებდა ადგილობრივ სახელმწიფო დაწესებულებებში მოსამსახურეებად და მთარგმნელებად, რომლებზეც მაშინ საქართველოში დიდი მოთხოვნილება არსებობდა.

ამიერკავკასიის გეგმაზომიერი კოლონიზაციის განსახორციელებლად მთავრობა მთარგმნელთა რაოდენობის გაზრდას და რუსული ენის დანერგვას ითვალისწინებდა, პირველ რიგში საქართველოში, ხოლო შემდეგ – ამიერკავკასიის სხვა რეგიონებშიც მათი ყოველმხრივი ათვისების პროცესის დასაჩქარებლად. მაგრამ, ამასთანავე, რუსეთის ხელისუფლების გეგმებისგან დამოუკიდებლად, რუსული ენის შესწავლა ამ რეგიონებში ხელს უწყობდა ადგილობრივი მოსახლეობის კულტურულ განვითარებას. რუსული ენა, კერძოდ, საქართველოში არა მხოლოდ ორი ხალხის დაახლოების საშუალებად იქცა, არამედ რუსული მეცნიერების, ლიტერატურისა და ხელოვნების გაცნობის შესაძლებლობადაც.

თბილისის სასწავლებლის დაარსების შემდეგ, ციციანოვს არაერთი პრაქტიკული ხასიათის დაბრკოლების გადალახვა მოუხდა. ეს ჩანს განათლების მინისტრ პ. ვ. ზავადოვსკის მისამართით გაგზავნილი მისი ოფიციალური წერილიდან კონკრეტული თხოვნით, რათა თბილი-

⁷⁹ თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის დასაფინანსებლად ციციანოვი ვარაუდობდა გამოეყენებინა 10 ათასი მანეთის ოდენობის ხარკი, რომელიც მან ქარ-ბელაქნელ ლეკებს შეაწერა და რომელსაც ისინი ნაწილობრივ ნატურით (ანუ აბრეშუმით) უხდიდნენ საქართველოს. ამ გარემოებამ, რომელიც რუსეთის ხაზინას არ ამძიებდა, დიდად შეუწყო ხელი თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის დაარსებას.

⁸⁰ იხ. პ. ციციანოვის 1803 წ. 27 ივნისით დათარიღებული წერილი გრაფ პ. რაზუმოვსკისადმი (იქვე. გვ. 196, დოკ. 367).

⁸¹ АКАК. т. 2, гл. 195, док. 365.

⁸² იქვე, გვ. 197, დოკ. 367.

სის „სასწავლებელი უზრუნველყოთ მასწავლებლებით, რომლებიც მაღალი კლასების გაძღოლას შეძლებენ“⁸³. ციციანოვი ასევე ითხოვდა „მოზდოკამდე ... სანკტ-პეტერბურგიდან ან მოსკოვიდან სახალხო სკოლებისთვის გამოცემული ყოველი წიგნის 30 ეგზემპლარის შესყიდვასა და (თბილისში) გადმოგზავნას. ფულს თქვენგან პირველივე ცნობის მიღებისთანავე დაუყოვნებლივ გამოგზავნი“⁸⁴.

აქ შემთხვევით არ არის ნახსენები ქ. მოზდოკი, როგორც პუნქტი სასწავლო ლიტერატურის გადმოსაგზავნად. მანძილი თბილისიდან მოზდოკამდე შედარებით საშუალო მონაკვეთად ითვლებოდა ქვეყნის დედაქალაქებამდე მიმავალ გზაზე. ამიტომ, კორესპონდენციის და ტვირთის გატარება გზის ამ მონაკვეთზე ხდებოდა გაძლიერებული სამხედრო დაცვის თანხლებით. შესაბამისად ფულადი გადასახადი აქ ორჯერ უფრო მეტი იყო, ვიდრე მოზდოკიდან რუსეთის ცენტრალურ ქალაქებამდე. ფოსტის ყოფილი დირექტორის, ტროშჩინსკის 1805 წლის 13 ივნისის გაანგარიშებით დადგენილ იქნა: ტვირთის ღირებულება თბილისიდან მოზდოკამდე, რომელიც 258 ვერსს მოიცავდა, გზის ამ მონაკვეთის სირთულის გათვალისწინებით და ფოსტის გადასატანად კაზაკების დაქირავებისთვის გასაწევი ხარჯის ჩათვლით, რუსეთის ტერიტორიაზე მოქმედ ტაქსასთან შედარებით საგრძნობლად, უნდა გაზრდილიყო..., ტრანსპორტირების ღირებულება ადრესატის ხარჯით უნდა ანაზღაურებულიყო“⁸⁵. არსებულ სირთულეებს სხვა წყაროებიც ადასტურებენ: „მოზდოკში, ან მდინარე თერგის მიღმა, ალექსანდრეს რედუტში, ამ ქალაქიდან სამხრეთ-დასავლეთით... საქართველოში გამგზავრებულნი უნდა დაელოდონ რუსეთიდან მომავალ ფოსტას, რომელსაც ყაჩაღების თავდასხმებისგან დასაცავად თან ახლავს კონვოი. მთელ შეკრებილ ქარავანს კონვოი მცირე ყაბარდოს გავლით გააცილებს კონსტანტინეს რედუტამდე. ასეთ სამხედრო დაცვას, ჩვეულებრივ, შეადგენს იარაღით აღჭურვილი ქვეითი ჯარისკაცების როტა და რამდენიმე ათეული კაზაკებისა. მაგრამ ზოგჯერ, დროისა და გარემოებების მიხედვით, დაცვა იზრდება“⁸⁶.

მოზდოკში, რომელიც ე.წ. კავკასიის ხაზზე მდებარეობდა და უშუალოდ ექვემდებარებოდა საქართველოს მთავარმართებელს, ბევრი ქართველი ცხოვრობდა. ისინი აქ სხვადასხვა დროს დასახლდნენ, განსაკუთრებით სპარსელთა 1795 წლის შემოსევის შემდეგ. მათ შორის იყვნენ სამსახურში მყოფი დიდგვაროვნები, რომლებიც სამშობლოსგან შორს მყოფნი ცდილობდნენ, რაიმე სარგებელი მოეტანათ თავისი ქვეყნისთვის⁸⁷. როგორც ჩანს, ციციანოვს მათი დახმარების იმედი ჰქონდა. როგორც უკვე აღინიშნა, მოზდოკში ცხოვრობდა არქიეპისკოპოსი გაიოზ ვაგოშოშვილი, რომელმაც აქ ქართული სტამბა დააარსა. როგორც გაიოზისადმი ციციანოვის მიერ 1805 წლის 25 იანვარს გაგზავნილი წერილიდან ჩანს, ამ დროისთვის გაიოზი უკვე პენზის არქიეპისკოპოსი იყო. იგივე წერილი მოწმობს, რომ გაიოზმა თბილისის კეთილ-

⁸³ იქვე. განათლების სამინისტროს რეაქცია ამ თხოვნაზე შედარებით ოპერატიული აღმოჩნდა: „1803 წ. სექტემბერში სასწავლებელთა მთავარმა სამმართველომ ციციანოვს შეატყობინა, რომ საქართველოში გამოემგზავრა რუსული ენის ორი მასწავლებელი (თბილისის) კეთილშობილთა სასწავლებელში სამუშაოდ ჩასარიცხად“ (იქვე, გვ. 198, დოკ. 370).

⁸⁴ იქვე, გვ. 197, დოკ. 367.

⁸⁵ სცა. ფ. 2, აღწ. 2, ს. 233, გვ. 61.

⁸⁶ „ტიფლისკიე ვედომოსტი“. 1830, № 18, გვ. 4. ამ ცნობისათვის დართულ შენიშვნაში ნათქვამია, რომ ეს გზა (ანუ რუსეთიდან საქართველოსკენ მგზავრობის მარშრუტი - ჯ.ვ) 1825 წ. შეიცვალა და ახლა ეკატერინოგრადიდან ვლადიკავკაზზე გადის“ (იქვე).

⁸⁷ ერთ-ერთ მათგანზე, კერძოდ, კოლეჟსკი ასესორ ჭილაშვილზე 1804 წ. ოქტომბერში პეტერბურგიდან ციციანოვის წინაშე პუამდგომლობდა ბატონიშვილი დავით გიორგის ძე, რომელიც თავის პროტექტს ზედმინეწით დადებითად ახასიათებდა (სცა. ფ. 2, აღწ. 1, ს. 90, გვ. 47).

შობილთა სასწავლებელს გაუგზავნა მოზდოკში დაბეჭდილი 630 ეგზემპლარი „ქართული ენის გრამატიკა“ და 600 ეგზემპლარი „ქართული ანბანი“: პირველი – 1796-1800 წ., მეორე – 1797 წ. გამოქვეყნდა⁸⁸. ყველა ამ წიგნმა უვნებლად ჩააღწია დანიშნულების ადგილზე. ციციანოვი გულითად მადლობას უხდოდა გაიოზს „ასეთი ძვირფასი და სასარგებლო ... შემოწირულობისთვის“, რომელიც „ახალგაზრდა თანამემამულეებს თქვენს მიმართ მადლიერების გრძნობას სამუდამოდ შთაუწერგავს“. აღსანიშნავია, რომ ციციანოვი თავს ორმაგად დავალებულად გრძნობდა ამ საჩუქრის გამო და წერდა: „მადლობელი ვარ რომ მიცნობთ და იმისთვის, რომ ჩემი წინაპრები საქართველოსთან მაკავშირებენ“⁸⁹.

ერთი შეხედვით ძნელი გასაგებია იმ შეუზღუდავი შესაძლებლობებით, რასაც საქართველოს მთავარმართებელი ფლობდა, რატომ დასჭირდა მას დახმარებისთვის მოზდოკისთვის მიემართა. ციციანოვის უფლებები მართლაც შეუზღუდავი იყო. ამის შესახებ სრულწარმოდგენას გვიქმნის ალექსანდრე I-ის 1803 წლის 30 იანვრის პირადი ბრძანებულება, რომელიც ასტრახანის სამხედრო გუბერნატორსა და საქართველოს მთავარმართებელს, თავად ციციანოვს გაეგზავნა. მასში ნათქვამი იყო: „მე კვლავ უნდა გაგიმეოროთ, რომ ასეთ მოშორებულ მანძილზე, თქვენ თავი მოვალედ არ უნდა ჩათვალოთ და დაელოდოთ ჩემს განკარგულებას ან ნებართვას იმ ყოველივეს შესახებ, რაც თქვენს სამსახურში გჭირდებათ. მოხარული ვიქნები, თუ ჩემს მიერ მონიჭებულ ნდობას და უფლებამოსილებას წარმართავთ საკუთარი ნების მიხედვით საუკეთესო შედეგის მისაღებად. მხოლოდ დეტალურად მომახსენეთ ყველაფერი, რაც თქვენს მიერ იქნება გაკეთებული“⁹⁰. ცოტა მოგვიანებით მეფე კვლავ სწერს ციციანოვს: „თქვენი მოთხოვნის თანახმად, მე ფინანსთა მინისტრს დავავალე თქვენს განკარგულებაში გადმოგცეთ სრული თანხა, საქართველოს ხელისუფლების შტატიტ გათვალისწინებული წლიური ხელფასის ასანაზღაურებლად, რასაც მიემატება 50 000 ხარჯებისთვის, რაც შეიძლება გაუთვალისწინებლად დაგჭირდეთ. თქვენ შეძლებთ მათ განკარგვას საკუთარი შეხედულებისამებრ, წესის მიხედვით კი გვაცნობებთ, რათა წინასწარ ჩატარდეს ღონისძიებები თქვენს მიერ ყოველთვიურად გაღებული ექსტრაორდინარული ხარჯის გასათვალისწინებლად და ასანაზღაურებლად“⁹¹. წერილს ამთავრებს მეფის მიერ მანამდე გამოთქმული მოსაზრება საქართველოში ციციანოვის შეუზღუდავი უფლებამოსილების შესახებ: „მე უნდა გადავწყვიტო თქვენი საკითხი, რომ დიდმა მანძილმა და აქედან გამომდინარე განკარგულების დაგვიანებით მიღებამ არ გაგირთულოთ იმ საქმის შესრულება, რაც გევალებათ. ამ მხრივ სრულიად გათავისუფლებთ და კვლავ უნდა გაგიმეოროთ, რომ ამის შემდეგ თავს ნუ დაილლით ყოველი საქმისთვის მითითებების მოლოდინით, მოიქეცით ისე, როგორც საქმისთვის სასარგებლოდ მიიჩნევთ“⁹².

ასეთი შესაძლებლობის მქონე ციციანოვს დიდი შრომა არ უნდა დასჭირვებოდა რუსეთიდან ლიტერატურის შემოტანაზე, რაც თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის პრობლემას წარმოადგენდა. მაგრამ ციციანოვი ითვალისწინებდა, რომ რუსეთის განათლების მინისტრს სასწავლებლის ლიტერატურით უზრუნველყოფა მხოლოდ რუსულ ენაზე შეეძლო, რომლის გამოყენებაც, რუსული ენის სახელმძღვანელოს გარდა, თარგმანის გარეშე შეუძლებელი იქნე-

⁸⁸ ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია..., ტ. I, გვ. 74.

⁸⁹ AKAK. ტ. 2, გვ. 199, დოკ. 375.

⁹⁰ ЦИЦИАНОВ (პეტერბურგი), Ф. 1284, оп. 7, д. 2, л. 3.

⁹¹ იქვე, გვ. 3.

⁹² იქვე, გვ. 3-4.

ბოდა. ციციანოვი ლოგიკურად მოიქცა, როცა რუსეთში მცხოვრები თანამემამულეებისგან ითხოვა ქართული ორიგინალური სასწავლო ლიტერატურა – პირველ რიგში, ქართული ენის სახელმძღვანელო. ჩვენ არ გაგვაჩნია საბუთები, რომელიც ციციანოვის გაიოზთან უფრო ადრინდელ ნაცნობობას ადასტურებდნენ, მაგრამ დაუჯერებელი არ უნდა იყოს თუ ვიტყვით, რომ დიმიტრი ციციშვილის ოჯახში გაზრდილი და რუსეთის ქართველ გამომცემელთა წრეში ჩამოყალიბებული ადამიანისთვის ალბათ ცნობილი იყო მოზდოკში ქართული სტამბის არსებობა. ამას ნაწილობრივ ადასტურებს სინოდის წევრის არქიებისკოპოს ვარლამის (ერისთავის)⁹³ წერილი ციციანოვისადმი, რომელიც პეტერბურგიდან თბილისში 1805 წლის 10 იანვარს გაიგზავნა. წერილი გვაფიქრებინებს, რომ მასში მოცემული ცნობების ადრესატი სწორედ ციციანოვი იყო, რომელსაც მიღებული ინფორმაცია არა მხოლოდ დააინტერესებდა, არამედ გაახარებდა კიდევ. ვარლამი წერდა: „ღმერთს ვთხოვ თქვენს კეთილდღეობას და ვამცნობ თქვენს ბრწყინვალეობას, რომ არსად ისე კარგად, იაფად და სწრაფად არ ბეჭდავენ დღესასწაულთა წიგნს (კალენდარს), როგორც რუსეთში. ამიტომ, მოსკოვის სტამბაში სინოდის ბრძანებით დაიწყეს მისი ბეჭდვა და ძალიან მიხარია, რომ ქართულ ენაზე კალენდარი ჯერ არ დაბეჭდილა და მხოლოდ თქვენი მმართველობის დროს დაიბეჭდება, იგი ეკლესიების დასამშვენებლად დაიდება. ვფიქრობ, ეს თქვენს ბრწყინვალეობასაც გაახარებს. კვლავ თქვენი ერთგული, გთხოვთ, არ დამივიწყოთ“⁹⁴.

საქართველოს ფარგლებს გარეთ ქართული წიგნის ბეჭდვის საქმეში ასეთი გათვითცნობიერება და არქიებისკოპოსებთან გაიოზთან და ვარლამთან დამყარებული კონტაქტი ციციანოვს დაეხმარა არა მხოლოდ თბილისის სასწავლებლის ლიტერატურით უზრუნველყოფაში, არამედ თბილისის სტამბის აღსადგენად რეალური საფუძვლის შექმნაშიც.

ბევრ სასწავლო სახელმძღვანელოს სჭირდებოდა გამრავლება. პირველ რიგში კათოლიკოს ანტონ I-ის მემკვიდრეობას და რუსეთში მცხოვრები ქართველების მიერ შედგენილ ან რუსულიდან ქართულ ენაზე ნათარგმნ სასწავლო წიგნებს. ე. ნ. ბოლხოვიტინოვი 1802 წ. წერდა: „უწმინდესმა ვარლამმა, ახტალიმის არქიებისკოპოსმა და წმინდა სინოდის წევრმა, შეადგინა და სანკტ-პეტერბურგში დაბეჭდა ქართული ენის მოკლე გრამატიკა. ქართულ ენაზე დიდი ხანია არსებობს არითმეტიკის სახელმძღვანელო, მაგრამ ახლახანს ითარგმნა რუსული სახალხო სკოლებისთვის გამოცემული არითმეტიკის სახელმძღვანელო. მათ (ქართველებს – ჯ. ვ.) ასევე აქვთ მსოფლიოს გეოგრაფიული ატლასი რუსულიდან გადათარგმნილი, თუმცა ჯერ კიდევ გამოიყენება ხელნაწერიც“⁹⁵. და შემდეგ: „ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი კლასიკური წიგნებიდან მოკლე გრამატიკისა და ანბანის გარდა არცერთი არ დაბეჭდილა, თბილისის სკოლებში ისინი ხელნაწერი სახით გამოიყენებიან“⁹⁶. „ზემოთ ჩამოთვლილ კლასიკურ წიგნებში“ ავტორი გულისხმობდა ქართული საერო ლიტერატურის ნიმუშებს, მათ შორის სულხან-საბა ორბელიანის „ლექსიკონს“, კათოლიკოს ანტონ I-ის მიერ რუსეთში ყოფნის

⁹³ არქიებისკოპოსი ვარლამი, რომელიც შემდეგ საქართველოს ეგზარქოსად დაინიშნა, ერისთავთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა. ცნობაში მის შესახებ ე. ვეიდენბაუმი აღნიშნავს: „ვარლამი (მისი საერო გვარია ერისთავი), მცხეთის მიტროპოლიტი და საქართველოს ეგზარქოსი (1811 წ. 8 ივლისიდან), იმერეთის ეგზარქოსი (1814 წ. 30 აგვისტო – 1817 წ. მაისი), შემდეგ სინოდის შემადგენლობაში ირიცხებოდა 1825 წლამდე, როდესაც მას მმართველობაში გადაეცა მოსკოვის დანილოვის მონასტერი. გარდაიცვალა 1830 წ. 8 დეკემბერს“ (ქ. კიკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ე. ვეიდენბაუმის ფონდი, № 25).

⁹⁴ სცა, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 90, გვ. 81.

⁹⁵ Болховитинов Е.Н. Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном её состоянии. СПб., 1802, გვ. 76.

⁹⁶ იქვე, გვ. 78.

პერიოდში შექმნილ და თარგმნილ ზოგიერთ თხზულებას. ანტონის შესახებ ე. ნ. ბოლხო-ვიტინოვი წერდა: «ამ ეპარქიაში (ვლადიმირის – ჯ. ვ.) ყოფნისას მან დახვეწა ლათინურის ცოდნა. როდესაც ჯერ კიდევ საქართველოში ყოფნისას მან ქართული ენის მოკლე წესების ნაცვლად, რუსული ლომონოსოვისეულის და სხვა ნიმუშების მიხედვით ვრცელი გრამატიკა შეადგინა. დაწერა აგრეთვე კატეხიზმო; ქართულ ენაზე თარგმნა ბაუმეისტერის „ფილოსო-ფია“ და „დეფინიციური ფილოსოფია“, ამასთან ერთად ვოლფის ფიზიკაც.“ შემდეგ, როგორც ბოლხოვიტინოვი აღნიშნავდა, საქართველოში დაბრუნებულმა ანტონ I-მა „თან ჩამოიტანა ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ნიგნი, გახსნა სკოლები და ბრძანა ამ ნიგნებით ეხელმძღვანელ-ათ, ხოლო კატეხიზმო ეკლესიებში სახალხოდ უნდა განემარტათ»⁹⁷.

ყოველივე ეს ამტკიცებს, რომ იმ დროის რუსეთსა და საქართველოშიც არსებობდა ბევ-რი, უმეტესად ხელნაწერი ქართული ნიგნები, რომლებიც თბილისის კეთილშობილთა სას-ნავლებლის პროგრამას შეესაბამებოდა, მაგრამ, იმ დროს ბეჭდვითი სახით გამრავლების შესაძლებლობის არარსებობის გამო, ისინი მასობრივი სახელმძღვანელოების სახით რეალ-ურად ვერ იქნებოდნენ გამოყენებული. სწორედ ამიტომ თბილისის სასწავლებლის ახლად დანიშნული დირექტორის ა. პეტრიევის (პეტრიაშვილის) წერილში ციციანოვის მიმართ ხაზ-გასმულია, რომ „რა თქმა უნდა, აქ სტამბაზე დიდი მოთხოვნილება არსებობს. როგორც სახელმწიფოს მიერ გამოცემული კანონებისა და წესების განმარტებისთვის..., ისე სასკოლო ასაკის მოზარდების განათლებისთვის საჭირო ნიგნების დასაბეჭდად... ამ სტამბაში ასანყო-ბად განკუთვნილი ნიგნები უნდა ითარგმნოს რუსულიდან ქართულად, შესაძლოა ზოგიერთი პირიქით, და ამისთვის საჭიროა როგორც ცენზორი, ასევე მთარგმნელი, რომელსაც ეცოდ-ინება ორივე ენა. ისინი, ვისაც შეიძლება ეს თანამდებობები ვანდოთ, არ უნდა დარჩნენ თქვე-ნი ბრწყინვალეების ყურადღების გარეშე, რადგან რამდენი თარგმანი მინახავს რუსულიდან ქართულად ან ქართულიდან რუსულად გაკეთებული, გავბედავ გითხრათ, რომ მათი უმრავ-ლესობა სრულიად უვარგისია, ზოგს კი მცირე შესწორება სჭირდება და უნდა ჩასწორდეს. ამდენად მთარგმნელებს მუდმივი დიდი შრომა ელით“⁹⁸. დამახასიათებელია, რომ დაწყებითი კლასების სახელმძღვანელოებზე ასეთი მოთხოვნილებისას პეტერბურგიდან თბილისში ტენ-დენციურად შერჩეული სამხედრო შინაარსის მქონე ლიტერატურა მოდიოდა. თვით ალექსან-დრე I-ს ეკუთვნოდა აზრი, რომ საქართველოს მოსახლეობა, რომელსაც უშუალო საზღვარი ჰქონდა მტრულად განწყობილ ირანთან და თურქეთთან, სამხედრო სამსახურისთვის მუდ-მივ მზადყოფნაში უნდა ყოფილიყო. ციციანოვი 1804 წ. 10 მარტს შინაგან საქმეთა მინისტრ კოჩუბეისთვის წარდგენილ მოხსენებაში ადასტურებდა პეტერბურგიდან გამოგზავნილი ნიგნის „რუსული საველე ფორტიფიკაციის“ მიღებას, რომელიც სპეციალურად ითარგმნა ქართულ ენაზე „უმაღლესი ბრძანებით“ (ამავდროულად კი ფერხდებოდა საქართველოში რუსული სახელმძღვანელოების გამოგზავნა და ქართულ ენაზე მათი თარგმნა). ალექსანდრე I-ის წარწერაზე, მოიხმარეთ ეს ნიგნი „სასარგებლოდ და მოხერხებულად“, ციციანოვმა უპა-

⁹⁷ იქვე, გვ. 75.

⁹⁸ სცა, ფ. 2, აღნ. 1, ს. 90, გვ. 72. პ. ციციანოვისთვის გაგზავნილ ამავე წერილში ა. პეტრიევი მთავარმართველს სთავაზობდა თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის დირექტორის თავისი თანამდებობის შეთავსებას ორივე ენის თარგმნის მოვალეობასთან: „თუ ამ ვალდებულების სრულფასოვან შემსრულებლად ჩამთვლით, რათა ამ მხარის საზოგადოებას სარგებელი მოუტანო და თქვენი ნდობა გავამართლო. ამ საქმეში ჩემთვის დახმარების აღმომჩენად ვისურვებდი მღვდელს იოანე ქართველოვს (ქართველიშვილს), მასწავლებელს პირ-ველი კლასისა, კარგ მცოდნეს ქართული ენისა, და აგრეთვე ერთ-ერთ გადამწერს“ (იქვე, გვ. 75).

სუბა: „ეს ნიგნი აქ მხოლოდ ხუთი წლის შემდეგ შეიძლება წაიკითხო, რადგან თავადების დიდმა ნაწილმა ქართულად კითხვა არ იცის და ვინც იცის, ფორტიფიკაციის ტექნიკური ტერმინების გაგებას ვერ შეძლებს, როგორცაა: პროფილი, ბერმა, ბრუსტვერი და სხვა... რომლებიც მასში განმარტების გარეშეა თარგმნილი“⁹⁹. გამორიცხული არაა, რომ ციციანოვმა განგებ დაამძიმა სურათი ქართველი თავადების ცოდნის დონის შესახებ და იმედოვნებდა, რომ რუსეთის ხელისუფლება გამოყოფდა ხარჯებს თბილისის სტამბის აღსადგენად. „ამიტომ მე მას (ნიგნს – ჯ. ვ.) თბილისის სასწავლებლის ბიბლიოთეკაში გადავცემ, პირდაპირ წერდა თავის მოხსენებაში ციციანოვი, – რათა იმ დროისთვის, როცა მუშაობას დაიწყებს სტამბა და გამოჩნდებიან იმ დონის მოსწავლეები, რომლებიც ამას (ტერმინოლოგიას – ჯ. ვ.) გაიგებენ, ამ სახელწოდებებს განმარტებას დაუერთავთ, დავებქდავთ და გამოვიყენებთ თქვენი წმინდა ნების აღსასრულებლად“¹⁰⁰.

სათანადო უნდა მივაგოთ ციციანოვს იმისთვის, რომ თუმცა იგი კავკასიის ფარგლებს გარეთ ლაშქრობებში მონაწილეობის გამო ხშირად ტოვებდა საქართველოს, მაგრამ ყურადღებას არ აკლებდა თბილისის სტამბის აღდგენის პრობლემას. ციციანოვის მიმართ ა. პეტრიუვის წერილიდან ჩანს აგრეთვე, თუ როგორი გაცაცებით ჩაერთო სტამბის აღდგენის საქმეში მთავარმართებელი. „წელიწადზე მეტხანს ვახლდი თქვენს ბრწყინვალეობას და უნდა გამეგო როგორ მოშურნეობას იჩენთ თქვენი მფარველობის ქვეშ მყოფი ქვეყნის და თითოეული ადამიანის მიმართ. ამის დასადასტურებლად თქვენ არაერთგზის დამრთეთ ნება აქ სტამბის აღდგენის ბრძანება გამეცა“¹⁰¹. ციციანოვი ვარაუდობდა, რომ თბილისის სტამბის საკითხის დადებითად გადაჭრა აღარ ითმენდა ბევრი მიზეზის გამო, მათ შორის წმინდა პრაქტიკული მოსაზრებების გათვალისწინებით. საქართველოში რუსეთის ადმინისტრაციას კარგად ესმოდა, რომ დალაგებული ინფორმაციის გარეშე, ანუ ადგილობრივ მოსახლეობასთან ქართულ ენაზე ბეჭდვითი სიტყვის საშუალებით სისტემატური კონტაქტის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა რუსეთის შემადგენლობაში შესული ოლქების ასათვისებლად სათანადო ღონისძიებების გატარება. სხვადასხვა მიზეზით საქართველოს მოსახლეობის მიმართ გაკეთებული ციციანოვის მრავალრიცხოვანი „განცხადებები,“ ზოგჯერ კი მეზობელ ტერიტორიაზეც, თხოულობდნენ ტექსტის ბეჭდური წესით გამრავლებას.

და ბოლოს, ციციანოვის სურვილი, საქართველოში გამართული სტამბა რომ ჰქონოდა, შესაძლოა, მის პატივმოყვარე ხასიათსაც უკავშირდებოდა, რათა ხაზი გაესვა საკუთარი უპირატესობისთვის ამიერკავკასიის ქვეყნების მფლობელებთან შედარებით, რომელთაც რუსეთი მაშინ ებრძოდა. თავის ხელნაწერ პროკლამაციებში ციციანოვი ხშირად აცხადებდა, რომ მათგან განსხვავებით ის ომის წარმოების ევროპულ მეთოდებს იყენებდა. ასე მაგალითად, ჭარბელაქანის ლეკების წინააღმდეგობის ჩახშობის შემდეგ ციციანოვი მცირე რაზმით შევიდა განჯის სახანოში. ადგილობრივ მფლობელს ჯავად-ხანს ერთ თავის პროკლამაციაში იგი სწერდა „ჩემი აქ მოსვლის პირველი და მთავარი მიზეზი ისაა, რომ თამარ მეფის დროიდან განჯა საქართველოს ეკუთვნოდა და მეფეთა სისუსტის გამო წაერთვა... ახლა ჯართან ერთად მოვედი ქალაქი ევროპული ტრადიციით რომ ავიღო ვცდილობ, არ დავღვარო ადამიანების სისხლი და შემოგთავაზოთ ქალაქის ჩაბარება. თუ ხვალ შუადღისთვის ვერ მივიღებ პასუხს,

⁹⁹ AKAK, ტ. 2, გვ. 198, დოკ. 373.

¹⁰⁰ იქვე.

¹⁰¹ სცა, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 90, გვ. 72.

ცეცხლს და მახვილს მივცემ ქ. განჯას და თქვენც გაიგებთ, შემოძლია თუ არა ჩემი სიტყვის შესრულება.”¹⁰² ცხადია, რომ ციციანოვს ერჩივნა თავისი ულტიმატუმები მოწინააღმდეგეთა მიმართ არა ხელნაწერი, არამედ ნაბეჭდი სახით წარმოეჩინა, რაც პეტრე I-ის დროინდელ ტრადიციას უკავშირდებოდა. იმ დროის რუსეთში ჯარის მთავარსარდალს უფლება ჰქონდა თან ხლებოდა ე. წ. სალაშქრო კანცელარია, რომელსაც ზოგჯერ სამხედრო დანიშნულების ე.წ. საველე სტამბაც ეძლეოდა. როგორც ცნობილია, კასპიისპირეთში ლაშქრობისას პეტრეს თან ჰქონდა წაღებული მცირე საბეჭდი დაზგა.

ზემოთ ჩამოთვლილი მიზეზების ერთობლიობამ სათავე დაუდო თბილისის სტამბის ხელახალ აღორძინებას. ციციანოვის მოთხოვნაზე ყორღანოვმა, როგორც ამ საქმეში ჩახედულმა პიროვნებამ, თავის პასუხში ვრცელი განმარტება მისცა¹⁰³, სადაც, კერძოდ, აღნიშნული იყო, რომ „ირანელებს რკინის ინსტრუმენტი ერთიც კი არ წაუღიათ და თუ ახლა თბილისში, მთელ ქართლში, ან სადმე სხვაგან ნახავთ ტიპოგრაფიულ ინსტრუმენტებს ან სპილენძს, ისინი ყველა სახაზინოა და მათზე არავის უფლება არ ვრცელდება“. ციციანოვის კითხვაზე თუ სად და ვისთან უნდა ეძებნათ სტამბის აღჭურვილობა, ყორღანოვმა ამომწურავი პასუხი გასცა: „მე დავალაგე (სტამბის გადარჩენილი აღჭურვილობის ნაწილი. – ჯ. ვ.) ... მეტეხის ეკლესიაში, ზოგიც მღვდელ ქრისტეფორეს [ბადრიძეს] დარჩა. მეფე გიორგის დროს ამ მღვდელმა მთელი სტამბის მასალები თავისთან წაიღო და უთხრა, რომ გაასწორებდა, ამისთვის მოთხოვნილი თანხის ნაწილი მან მეფე გიორგისგან და დავით ბატონიშვილისგან მიიღო, როგორც ახლა ბარათებიდან და უწყებებიდან“ ირკვევა.¹⁰⁵

ციციანოვმა მისწერა საქართველოს მმართველის მოვალეობის შემსრულებელ ი. კოვალენსკის: „ამ წერილს თან ახლავს ჩემთან ქართულ დიალექტზე მუშრიბ დავით ყორღანოვის წერილის თარგმანი იმის თაობაზე, რომ ინსტრუმენტები ქართული სტამბისა, რომელიც ჯერ კიდევ მეფე ერეკლეს დროს მოქმედებდა, მეტეხის ეკლესიაში და მღვდელ ქრისტეფორესთან დარჩა, ისინი სახაზინოა და მათზე არავის უფლება არ ვრცელდება. თქვენს მაღალკეთილშობილებას ვავალე სასწრაფოდ გამოიძიოთ: კონკრეტულად რომელი ინსტრუმენტები გადარჩა იმ დროიდან და ამჟამად სად ინახება. ასევე მათი მიკუთვნება მღვდელ ქრისტეფორეს მიერ რა მტკიცებულებას ემყარება, რადგან ის, რომ განსვენებული მეფეების დროს სტამბა ვერ გაიმართა და ამის გამო ხაზინისთვის მისი კუთვნილების დაფარვა, შესაძლოა, ამის (ანუ მიკუთვნების – ჯ. ვ.) საფუძვლად იქცა. ხოლო ყორღანოვის დაწვრილებითი ჩვენება ცნობილი უნდა გახდეს და ასეთი გამოძიების ჩატარების შესახებ მაცნობეთ და პასუხთან ერთად დამიბრუნეთ თანდართული წერილი (ყორღანოვისა – ჯ. ვ.)“¹⁰⁶. როგორც ამ დოკუმენტიდან ჩანს, თბილისის ტიპოგრაფიის აღჭურვილობის უკანონო მითვისების შესახებ ეჭვი ქრისტეფორე ბადრიძეზე მიიტანეს, რომელიც გიორგი XII-ის გარდაცვალების შემდეგ სოფ. ნორიოში დასახლდა თბილისის მახლობლად¹⁰⁷. ბადრიძე სასწრაფოდ ჩამოიყვანეს თბილისში, სადაც მას „პირადად კოვალენსკიმ ჩამოართვა ჩვენება და მის ბრწყინვალეობას (თავად ციციანოვს. – ჯ. ვ.) გაუგზავნა“¹⁰⁸.

¹⁰² Юбилейный сборник к столетию присоединения Грузии к России, გვ. 4.

¹⁰³ Дубровин Н. Ф. დასახ. ნაშრ., გვ. 130.

¹⁰⁴ Кавказ. 1846, №48, გვ. 4.

¹⁰⁵ იქვე.

¹⁰⁶ იქვე.

¹⁰⁷ სცა, ფ. 16, ს. 115, გვ. 1.

¹⁰⁸ ივერია, 1900. №171, გვ. 4.

ვინაიდან თბილისის სტამბის აღდგენა მაშინ პირველხარისხოვან საქმედ ითვლებოდა, გამოძიება სწრაფად ჩატარდა. სანამ ბადრიძე განმარტებით ბარათს წერდა, სადაც თავისი სიმართლის დამტკიცებას ცდილობდა, კოვალენსკიმ წერილები დაუგზავნა თბილისის კომენდანტ მაიორ სააკაძეს და საქართველოს სხვა ქალაქების კომენდანტებს: „მაცნობეთ, თქვენდამი რწმუნებულ ქალაქებში ვინმეს ხომ არ აქვს ხსენებული (ტიპოგრაფიული. – ჯ. ვ.) ინსტრუმენტები და თუ აღმოჩნდება სადმე, რეგისტრით და აღწერილობითურთ დაუყოვნებლივ გაეგზავნოს მის ბრწყინვალეობას“¹⁰⁹. ორი დღეც არ იყო გასული, რომ საქართველოს მთავარმართებლის კანცელარიაში შემოვიდა ცნობები სიღნაღიდან, თელავიდან, დუშეთიდან, გორიდან, ძიათიდან და სხვა ადგილებიდან¹¹⁰.

თბილისის სტამბის აღდგენასთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობებს შეიცავს ჩვენს მიერ გამოვლენილი საბუთი სათაურით „საქართველოს მმართველის თანამდებობის აღმსრულებლის კოლეჟსკი სოვეტნიკის კოვალენსკის შეკითხვებზე კარის მოძღვარის, აზნაურებიდან, ქრისტეფორე ბადრიძის განმარტებების თარგმანი“¹¹¹, რომლის ტექსტს სრულად ვაქვეყნებთ: „თქვენი უკეთილშობილესობის მოთხოვნის შესაბამისად, თუ რამდენი სასტამბო ინსტრუმენტი დამრჩა ალა-მაჰმად-ხანის მიერ ქალაქ თბილისის გაძარცვის შემდეგ, თან ვურთავ რეგისტრს, რომელიც აჩვენებს ყველა მათ დეტალს. თუ რა თანხა იქნა გაცემული ცხოვებული მეფე გიორგის მიერ სტამბის გამართვისათვის, გასასუხობთ, რომ მე არანაირი ფული არ მიმიღია, გარდა ორი აბაზისა, ხოლო ლიტერების სინჯების დასამზადებლად გამოყენებულ იქნა მასალები, როგორიცაა ტყვია, რკინა, სპილენძი, მცენარეული ზეთი, თოკები, ფოლადი – რის დასტურადაც მაქვს სიგელი მეფე გიორგისაგან“¹¹², რომელშიც ნაბრძანებია სტამბის შეკეთება და არაფერია ნათქვამი ფულის თაობაზე. უფლისწული დავითი დამპირდა 100 რუბლს, მაგრამ მომცა მხოლოდ 50 რ. არა სტამბის შეკეთებისთვის, არამედ ისტორიის 300 ეგზემპლარის დაბეჭდვისთვის¹¹³, რომელთაგან მას, უფლისწულს გადაეცა 100, ხოლო 200 დარჩა ჩემთან, მათი გასამრჯელო არ მიმიღია. დარჩენილი 50 რ. დაიხარჯა მათი აკინძვისათვის, რაზეც მაქვს ბარათი, უფლისწულის პირადი ხელმოწერით. ასევე ერეკლე მეფემ ჩემთან ანგარიშსწორების შესახებ მომცა სიგელი, რომელიც ადასტურებს, რომ ჩემზე არ არის არანაირი დანარიცხი. რაც შეეხება, აღნიშნული სტამბის თითქოს ჩემს მიერ მითვისებას, მე არც კი მიფიქრია ამაზე არასოდეს და არათუ სახაზინო, მზად ვარ ჩემი საკუთარი ინსტრუმენტებიც მივცე, ვინაიდან არ მჭირდება, განსაკუთრებით კი ის მაქვს მხედველობაში, რომ ხელმძღვანელობის ბრძანების გარეშე ასეთი ქარხნის მოწყობას ვერავინ შეძლებს“¹¹⁴.

მთარგმნელმა, ჩვენი აზრით, გამოტოვა ბადრიძის არცთუ ისე უმნიშვნელო შენიშვნა იმის შესახებ, რომ მისთვის უცნობია სასტამბო «ინსტრუმენტების ბედი, რომლებიც დაიკარგა

¹⁰⁹ სცა, ფ. 16, ს. 115, გვ. 8. თბილისის სამეფო სტამბაში ორი უკანასკნელი წიგნის დაბეჭდვის და კოვალენსკისთან ქრისტეფორე ბადრიძის (კეჟერაშვილის) კონტაქტის შემდეგ ამ უკანასკნელის ბედი უცნობია. ა. როგავას, მაგალითად, მიაჩნია, რომ რადგან 1800 წ. დაბეჭდილ „დაუჯდომელში“ ქრისტეფორე არ იყო მითითებული არც მბეჭდავად და არც მმართველად სტამბისა, მან იგი „მიატოვა 1799 წ. დეკემბერსა და 1800 წ. ივლისის შორის“, რაც „შესაძლოა, მის ხანგრძლივ ავადმყოფობასა და გარდაცვალებას უკავშირდებოდა“ (იხ.: ა. როგავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 658).

¹¹⁰ სცა, ფ. 16, ს. 115, გვ. 8.

¹¹¹ იქვე, გვ. 10-16. ქართულიდან თარგმნილი ეს დოკუმენტი დასათაურებულია: „მოხსენება მის უკეთილშობილესობას ივანე ივანეს ძე კოვალენსკის აზნაურის და კარის მოძღვარის ქრისტესია ბადრიძისაგან (იქვე, გვ.5).

¹¹² ივულისხმება ჩვენს მიერ ზემოთ ნახსენები გიორგი XII-ის „სიგელი“ (იხ.: ივერია, 1900, №171, გვ. 3-4).

¹¹³ ივულისხმება დ. ბაგრატიონის „ნარკვევი“ (თბილისი, 1800).

¹¹⁴ სცა, ფ. 16, ს. 115, გვ. 3.

ხოჯა-ხანის (ალა-მაჰმად-ხანის. – ჯ. ვ) შემოსევის დროს, არ ვიცი, ვინ წაიღო. იმ სასტამბო აღჭურვილობიდან, რომელთა შესახებაც აცხადებს დავით-მუშრიბი, ყველაფერი, რაც ჩემთან იქნა შენახული, აისახა „ჩამონათვალში“, ხოლო რაც მასში არ არის, არ ვუწყი, ვისთან არის»¹¹⁵. „ჩამონათვლის“ რუსული დუბლიკატი, სათაურით „სასტამბო ინსტრუმენტების სია, რომლებიც არის მღვდელ ქრისტიანთაგან“, თან ერთვის ბადრიძის „განმარტებას“. იგი შედგება 9 პუნქტისაგან, რომელიც ასევე მთლიანად მოგვცავენ: „1) სამი დაზგა, რომელთაგანაც მხოლოდ ერთია გამართული, მეორეში არ არის სპილენძის დაფა, ხოლო მესამეში არის დაფა, მაგრამ არც მთლად მზა, და ეს ორი უკანასკნელი რკინის მასალების გარეშეა; 2) რამდენიმე ლიტერი, გაკეთებულია სინჯებისათვის¹¹⁶; 3) საეკლესიო ლიტერების გასაკეთებელი ოთხი სახეობის ფორმა მთლიანი ქართული ანბანისათვის, საეროსთვის – 1 სახეობა; 4) ერთი ხის ყუთი, ასოების განსაღებლად; 5) ორი ინსტრუმენტი, ერთი – რკინის, მეორე – სპილენძის ასოების ასაკრეფად, სახელად „გონია“; 6) ერთი რკინის ინსტრუმენტი ასოების შესაკერელად; 7) ოთხი ფორმა, რომელიც გამოიყენება ასოების დასამზადებლად და რომელშიც ისხმება ტყვია; 8) რკინის მარწუხები – ერთი; 9) რკინის მცირე ხერხი და ჩაქურჩი – ერთი“¹¹⁷.

„სიის“ ბოლოში არის ბადრიძის შენიშვნა, რომელიც ასევე არ შესულა რუსულ თარგმანში. ის საინტერესოა იმით, რომ გარკვეულად ავსებს თბილისის სტამბის აღჭურვილობის შესახებ იმ ცნობას, რომელსაც შეიცავს წინა დოკუმენტი. „შენიშვნაში“ ნათქვამია: „შემოთაღნიშნული ორი სასტამბო დაფიდან ერთი არის გორში და ინახება გაბრიელ კაჭკაჭიშვილთან“¹¹⁸. როგორც აღმოჩნდა, საქართველოდან ალა-მაჰმად-ხანის ჯარის წასვლის შემდეგ, ვინმე მღვდელ იოსებს, რომელიც დაკავშირებული ყოფილა სტამბასთან, მიუტანია კიდევ ერთი სასტამბო დაფა, თვით ბადრიძის ერთი საბეჭდი დაზგა და „ერთი რკინის ჩამჩა“, რომლებიც ამ დრომდე გორში ინახება“¹¹⁹.

მითითებული დოკუმენტების შინაარსი იმის მტკიცების საფუძველს იძლევა, რომ 1800 წელს სტამბა მხოლოდ ნაწილობრივ იქნა აღდგენილი, მაგრამ ეს შესაძლებელი გახდა მხოლოდ თბილისის და საქართველოს ფარგლებს გარეთ სპარსელების მიერ გატანილი სასტამბო აღჭურვილობის ნაწილის შემთხვევით აღმოჩენის შედეგად. ქვემოთ გამოქვეყნებული დოკუმენტები რამდენადმე უარყოფენ გაზეთ „კავკაზ“-ის წინააღმდეგობრივ მტკიცებას, თითქოს-და „სპარსელებს არანაირი რკინის ინსტრუმენტები არ გაუტანიათ“¹²⁰ და რომ, როცა „სტამბა იქნა გადამწვარი – სპილენძის 4 ნიმუშის ფორმა წაღებული იქნა განჯაში“¹²¹, ხოლო ამ სპილენძის ფორმებიდან მხოლოდ „ერთი ნიმუში რალაცნაირად ერგო აქაურ [თბილისის] ბინადარს, რომელმაც წარუდგინა ის ერეკლე მეფეს“¹²². გაზეთის ეს ბოლო მტკიცება მარ-

¹¹⁵ იქვე.

¹¹⁶ შენიშვნა (ქართ. ენაზე), ასევე გამოტოვებული რუსულ თარგმანში, იუნცებოდა: „ტყვია ჩამოსხმულ იქნა საერო ასოებში („მხედრული“ – ჯ. ვ.), რომელნიც კურთხეულმა მეფე გიორგიმ მოისურვა ნიმუშისათვის“ (სცა, ფ. 16, ს. 115, გვ. 4.)

¹¹⁷ იქვე.

¹¹⁸ იქვე, გვ. 6.

¹¹⁹ იქვე. ბადრიძის მტკიცების მიუხედავად, გორის კომენდანტის მოვალეობის შემსრულებელმა კაპიტანმა რეიხ-მა და გორის მაზრის კაპიტან – ისპრავნიკმა აცნობეს კოვალენსკის, რომ არც ქალაქ გორში და არც გორის მაზრაში ასეთი ინსტრუმენტები (სასტამბო. – ჯ. ვ.) არასოდეს ყოფილა და ახლაც არ არის (იქვე, გვ. 15-16).

¹²⁰ Кавказ, 1846, № 48, გვ. 4.

¹²¹ იქვე.

¹²² იქვე.

თალი აღმოჩნდა.

„აქაური ბინადარი“, რომელსაც ბედმა გაუღიმა, რომ გადაერჩინა არამარტო „ერთი ნი-
მუშის“ სპილენძის დაფა, არამედ სპარსელების მიერ გაძარცული თბილისის სტამბის აღ-
ჭურვილობის განსაზღვრული ნაწილიც, როგორც ჩვენს მიერ იქნა დადგენილი, გახლავთ
ქართველი მეფის კარის ოქრომჭედელი სომეხი მოვსეს ჯანჯგაზოვი. შინაგან საქმეთა მინ-
ისტრის ა. კურაკინისადმი, 1803 წლის ნოემბერით დათარიღებულ თავის მიმართებაში ჯან-
ჯგაზოვი¹²³ შემდეგ საინტერესო ფაქტებს გადმოსცემდა: „როდესაც მამედ-ხან სპარსელმა
(ალა-მაჰმად-ხანმა. – ჯ. ვ.) გააჩანაგა საქართველო, მაშინ მე ვიმყოფებოდი ქალაქ განჯაში,
შევიტყვე რა სპარსელების მიერ საქართველოს სამეფო სტამბის გატაცების შესახებ, რო-
მელიც გამოვისყიდე 500 რუბლად ვერცხლით, შემდეგ გავიტანე ის საქართველოში, მეფე
გიორგის დროს¹²⁴ და მას განუუცხადე ამის შესახებ, რაზეც მან გადამიხადა-რა მადლო-
ბა, უბრძანა სტამბის უფროსს დეკანოზ ქრისტესიას (ქ. ბადრიძეს – ჯ. ვ.) მიეღო იგი ჩე-
მგან აღნიშნულ თანხად და, გარდა ამისა, მისი უმაღლესობისგან სხვა გასამჯელოც უნდა
მიმეღო. მაგრამ ამას მალევე მეფის გარდაცვალება მოჰყვა, რის გამო დაკმაყოფილების
გარეშე დავრჩი. ხოლო საქართველოში მთავარსარდლის თავად ციციანოვის ჩამოსვლისას,
ეს სტამბა მისი ბრძანებით გამორთმეულ იქნა ქრისტესიასაგან და გადაეცა სახაზინო ექს-
პედიციას, სადაც დღემდე ინახება. ამავე დროს, რადგან თბილისში არ ვიმყოფებოდი, არ
შემეძლო ამის თაობაზე მეთხოვა მისთვის, ციციანოვისათვის, ვინაიდან დედოფალმა დარი-
ამ დამარწმუნა, რომ მივიღებდი კუთვნილს. შემდეგ, მალევე ამას მოჰყვა საქართველოდან
დედოფლის გამგზავრება, რომელსაც მეც უნდა გამოვყოლოდი აქ (პეტერბურგში. – ჯ. ვ.).
დედოფალთან კბილებისა და ვერცხლეულის ოსტატად ვიმყოფებოდი. მისი უდიდებულესო-
ბის გარდაცვალებამდე დაიმედებული ვიყავი, რომ იგი მონარქების ხარჯიდან გამოითხოვდა
იმ ჩემს კუთვნილ თანხას და შესაფერის გასამრჯელოსაც. მაგრამ მისმა მოულოდნელმა
გარდაცვალებამ ის უეჭველი იმედიც დამაკარგვინა, რომელიც ახლა მხოლოდ თქვენი მაქვს,
კაცობრიობის კეთილისმყოფელისა! ვიცი, რომ თქვენი მართლმსაჯულება წმინდაა, და ის, რა
თქმა უნდა, კუთვნილს მარგუნებს“¹²⁵.

ა. კურაკინისადმი ჯანჯგაზოვის წერილიდან მოყვანილ ნაწყვეტში, რა თქმა უნდა, საუ-
ბარია სპარსელი დამპყრობლების მიერ თბილისიდან გატანილი სასტამბო აღჭურვილობის
ნაწილზე. ჯანჯგაზოვი დაინტერესებული იყო, რომ თავი წარმოეჩინა მთელი სტამბის მე-
საკუთრედ, რათა, შესაბამისად, მთავრობისაგან სოლიდური გამოსასყიდი მიეღო¹²⁶. ამავე
მიზნით, შინაგან საქმეთა მინისტრისადმი თავის მეორე მიმართებაში ჯანჯგაზოვი ახალ დე-
ტალზე მიუთითებდა: „ჩემს მიერ სწორედ იმ ტყვეობიდან გამოსყიდულისათვის (თბილი-
სის სტამბისათვის. – ჯ. ვ.), იმერეთის მეფე სოლომონს, იმაზე უფრო დიდი გასამრჯელოს
მოცემა სურდა, ვიდრე მე გადავიხადე, მაგრამ მე, ჩემი სამშობლოსადმი გულმოდგინებით,

¹²³ რუსულ ენაზე შედგენილ ამ დოკუმენტში ავტორის გვარი დამახინჯებულია „ჩანჩუგაზოვ“-ად, მაშინ როცა
რუსული ტექსტის ქვევით ქართულ ენაზე შესრულებული მისი პირადი ხელმოწერაა: „ჯანჯგაზოვ“ (იხ.: სცა,
ფ. 2, აღწ. 1, ს. 174, გვ. 18).

¹²⁴ ზემოთ დასახელებულ სტატიიში „კავკაზ“-იდან მითითებულია, რომ სპარსელების მიერ თბილისის სტამბის
გატაცებული აღჭურვილობა მისი გამოსყიდვის შემდეგ დაუბრუნდა ერეკლე II-ს (იხ.: Каваказ, 1846, № 48, გვ. 4.).

¹²⁵ სცა, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 174, გვ. 18-19.

¹²⁶ ა. კურაკინისადმი ჯანჯგაზოვის პირველი წერილის ბოლოს ავტორი სთხოვდა მინისტრს „ბრძანება გაეცა საქა-
რთველოს მთავარმართებლისათვის (ამ დღეებში იქ მიევგზავრებოდა), რათა მან სათანადო გამორკვევის შემდეგ
დამიბრუნოს ის სტამბა, რომელიც ჩემი საკუთრებაა, ან ამინაზლაუროს მისი ღირებულება“ (იქვე, გვ. 19).

არ მსურდა-რა მისგან არანაირი სიმდიდრის მიღება, გადარჩენილი სტამბა ქართულ სამეფო კარს წარუდგინე და მისი უდიდებულესობა ქართველი მეფის გიორგის განკარგულებით დეკანოზ ქრისტესიას (ბადრიძეს. – ჯ. ვ.) გადავაბარე”¹²⁷.

რაც შეეხება ჯანჯგაზოვის წერილში მოცემულ სხვა ფაქტობრივ ცნობებს, მიუხედავად იმისა, რომ კოვალენსკის მისამართით ქრისტეფორე ბადრიძის მოხსენებით ბარათში არ გვხვდება ჯანჯგაზოვის მიერ მისთვის გატაცებული სასტამბო აღჭურვილობის დაბრუნების ხსენებაც კი, მათ სინამდვილეში ეჭვის შეტანა თითქმის არ შეგვიძლია. ამის სასარგებლოდ მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ საქართველოში მომდევნო მთავარმართველების დროს გამოდიხა გაგრძელდა. კერძოდ გენერალ ტორმასოვის მიერ „საქართველოს უმაღლესი მთავრობის აღმასრულებელ ექსპედიციას დაევალა მთხოვნელის ჩვენებებისა და თხოვნის სამართლიანობის გამოძიება”¹²⁸. ამას მოჰყვა ჯანჯგაზოვის წერილში მოყვანილი ფაქტების გულდასმით შემოწმება, მათ შორის, მოწმეების გამოკითხვაც. ამ გამოძიების შედეგები გადმოცემული იყო საქართველოში ახალი მთავარმართველის რტიშჩევის წერილში შინაგან საქმეთა სამინისტროსადმი. რტიშჩევი, მიუთითებდა-რა ცნობებზე, რომლებიც მან აღმასრულებელი ექსპედიციისგან მიიღო, ადასტურებდა თბილისის სასტამბო აღჭურვილობის განსაზღვრული ნაწილის ჯანჯგაზოვისადმი კუთვნილების ფაქტს¹²⁹. რტიშჩევის წერილში ნათქვამია, რომ „ზოგიერთი ნივთი დაკარგულია და აკლია ლიტერები” ლირებულებით „130 რუბლი ვერცხლით”¹³⁰. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ რტიშჩევის წერილი (1815 წლის აგვისტო) აღწერდა თბილისის სტამბის მაშინდელ მდგომარეობას, შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, რა სავალალო მდგომარეობაში იქნებოდა ის მისი აღდგენის პირველ ნაბიჯებამდე, რომლებიც გადაიდგა ციციანოვის მიერ 1804-1805 წლებში. გასაგები ხდება, ქრისტეფორე ბადრიძემ მეფის დავალებით 1800 წელს „აღდგენილ” სტამბაში რატომ შეძლო მხოლოდ ორი ნიგნის დაბეჭდვა, იმ დროისთვისაც კი მინიმალური ტირაჟით. არ გააჩნდა-რა აუცილებელი სახაზინო სასტამბო აღჭურვილობა, ბადრიძე, როგორც თვითონვე აღნიშნავდა თავის განმარტებით ბარათში, იძულებული იყო გამოეყენებინა თავისი კუთვნილი ინსტრუმენტები, რის გამოც, როგორც ჩანს, თავს უფლებამოსილად თვლიდა მოეთხოვა უფლისწულ დავითისაგან ფულადი ანაზღაურება მისი „ნარკვევის” დამატებითი ტირაჟის დაბეჭდვისათვის. ზემოთ მოტანილი ახალი ცნობები მე-19 საუკუნის დასაწყისში თბილისის სტამბის ტექნიკური აღჭურვილობის შესახებ ასე თუ ისე კონკრეტულ პასუხს იძლევიან ქართული ბეჭდვითი საქმის ზოგიერთი ისტორიკოსის გაოცებულ შეკითხვაზე, თუ რატომ გახდა აუცილებელი 1800 წელს თითქოსდა უკვე აღდგენილი სტამბის ხელმეორედ აღორძინება 1804-1805 წლებში¹³¹.

ამრიგად, ჩვენ ვხედავთ, რომ ციციანოვმა ენერგიული ნაბიჯები გადადგა თბილისის სტამბის საქმიანობის განახლებისათვის. მან, უპირველეს ყოვლისა, იზრუნა იმაზე, რომ არსებული სასტამბო აღჭურვილობა გადაეცა იმ ადგილობრივი დაწესებულების განკარგულებაში,

¹²⁷ იქვე, საქმე 246, გვ. 1.

¹²⁸ იქვე, გვ. 4.

¹²⁹ იქვე, გვ. 4-5. ნ. რტიშჩევი, კერძოდ, იმაზე მიუთითებდა, რომ „ეს სტამბა ქართველი თავადის, კოლეგიის მრჩევის ეგნატე თუმანოვის ჩვენებით, გარდაცვლილმა ქართველმა მეფე გიორგიმ ოქრომჭედელ მოსე ჯანჯგაზოვისგან მიიღო დაპირებით, რომ გადაუხდიდა საფასურს, თუმცა უცნობია რა თანხას... ქართველი თავადი, კოლეგიის ასესორი პაპა არგუტინსკი კი ადასტურებს, რომ თვითონ ჩაიბარა სტამბა ჯანჯგაზოვისაგან მეფე გიორგის ბრძანებით. აზნაური ალალო ყორღანოვი ამტკიცებს, რომ ეს სტამბა ჯანჯგაზოვმა მეფისათვის ელისავეტოპოლიდან ჩამოიტანა (იქვე).

¹³⁰ იქვე, გვ. 5.

¹³¹ გუგუშვილი პ. ქართული ნიგნი, გვ. 98.

რომელიც ყველაზე მწვავედ განიცდიდა ბეჭდური პროდუქციის მოთხოვნილებას – თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლისათვის. ამის კვალად მიღებულ იქნა ზომები იმისთვის, რომ მომხდარიყო სტამბის, რომელიც სასწავლებლის საკუთრებად იქცა, კომპლექტაცია აუცილებელი აღჭურვილობითა და ინსტრუმენტებით. ამ საქმეში მხოლოდ პეტერბურგიდან და მოსკოვიდან რეალური დახმარების მიღების იმედად ყოფნა არ შეიძლებოდა, არა მხოლოდ ამ საქმისათვის საჭირო თანხების ოდენობის გამო, არამედ იმიტომაც, რომ იმ დროს სტამბის დაარსება ზოგადად საკმაოდ რთულ საქმეს წარმოადგენდა და მთლიანად უცხოელი ვაჭრებისა და მენარმეების ხელში იყო¹³².

ციციანოვი შეეცადა ადგილობრივი სახსრებით შეეცხო ქართული სტამბის დარჩენილი აღჭურვილობა, მაგრამ ეს იოლი საქმე არ აღმოჩნდა. როგორც ციციანოვისადმი წერილში ა. პეტრიევი აღნიშნავდა, „მე ვვარაუდობდი შესაძლებელი გამეხადა მისი (სტამბის – ჯ. ვ.) აღდგენა თანხიდან, რომელიც მისმა უმონყალესობა იმპერატორმა უბოძა ტიფლისის კეთილშობილთა სასწავლებელს, მაგრამ ვერ შევძელი, ვინაიდან ის თანხა გაჭირვებით შეძლებს მოამარაგოს სასწავლებელი მისთვის, როგორც ახლად გახსნილი დანესებულებისთვის, საჭირო სახელმძღვანელოებით“¹³³. როგორც ირკვევა, საქართველოში რუსული მმართველობის დამყარების დროიდან ქართული სამეფო სტამბის აღჭურვილობის ნაშთების კომპლექტაციაზე ზრუნვა ერთხელ უკვე დაევალა თავად ავალოვს (ავალიშვილს), რომელმაც შეძლო სახაზინო ფულით შეეკეთა (ალბათ, ადგილობრივი ოსტატებისთვის) და დაემზადებინა ნაირსახეობა სასტამბო ინსტრუმენტებისა. ამასთან დაკავშირებით ოფიციალურ დოკუმენტში ნათქვამია: „მთავარსარდალ ... თავად ციციანოვის წინადადებით, სახაზინო ექსპედიციისგან 1804 წელს ტიფლისის კეთილშობილთა სასწავლებლის მიერ მიღებულ იქნა სასტამბო ნივთები ორი სიის შესაბამისად, რომელთაგან პირველში აღნიშნულია ნივთები, რომლებიც ექსპედიციამ მიიღო „სტატისკი სოვეტნიკის“ თავადი ავალოვისაგან, ხოლო მეორეში – ნივთები, რომლებიც ავალოვმა სახელმწიფო სახსრებით დაამზადა“¹³⁴. როგორც ჩანს, თავად ავალოვის ზრუნვამ, ისევე როგორც ადგილობრივი ხელისუფლების მცდელობამ, გაერკვია, თუ საქართველოს სამაზრო ქალაქების ბინადრებიდან ვისთან შეიძლებოდა ყოფილიყო გადამალული სასტამბო აღჭურვილობა ან ინსტრუმენტები, შედეგი ვერ გამოიღო. ამიტომ ციციანოვი იძულებული იყო პირადად დაკავებულიყო ადგილობრივი სტამბის აღდგენის საქმით და მოეძებნა სხვა, უფრო სანდო მეთოდი კავკასიის მხარის სასტამბო ბაზით უზრუნველსაყოფად.

¹³² ЦГИА РФ (Петербург). Ф 732, об. 1, д. 167.

¹³³ სცა, ფ. 2, აღნ. 1, ს. 90, გვ. 72.

¹³⁴ იქვე, ს. 246, გვ. 4. ამავე საბუთში ნათქვამია: „არ შეიძლება დაეჭვება იმაში რომ იმ ორი სტამბიდან ერთ-ერთი, რომელიც სტატისკი სოვეტნიკი ავალოვისგანა მიღებული ოდესღაც მოხოვნელს ჯანჯგაზოვს ეკუთვნოდა“ (იქვე). თუმცა ამ უკანასკნელმა, მიუხედავად აღმასრულებელი ექსპედიციის დასკვნისა, რომ „მოხოვნელ ჯანჯგაზოვს უცილობელი უფლება აქვს ამ სტამბის ასანაზღაურებელ თანხაზე“ (იქვე, გვ. 5), საფიქრებელია, რომ მან ეს თანხა სრულად ვერ მიიღო. მთავარმართებელ ნ. რტშჩევის მიერ ამის შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებაში აღნიშნული იყო: „თუ მას ჭეშმარიტად ეკუთვნის ეს თანხა, მაინც 500 მანეთი ჭარბი იქნება, რადგან, ჯერ ერთი სტამბას აკლია სხვადასხვა ნაწილები, თუ გასულ დროსაც გავითვალისწინებთ, შესაძლოა, მთელი სტამბის გამართვა გახდეს საჭირო, და მეორე, რატომ გააჭიანურა მოხოვნელმა და თავისი უფლებით ანაზღაურებაზე დროულად არ ისარგებლა და არ შეეცადა ეს მაშინ გაეკეთებინა, როდესაც საქართველოში რუსული ხელისუფლება ახალი დამკვიდრებული იყო და როდესაც მისი სასტამბო მოწყობილობა ხაზინის კუთვნილებად იქცა. მან თავისი უფლებით სტამბაზე მხოლოდ მაშინ მოინდომა ესარგებლა, როდესაც ტიფლისში დაიბადა აზრი სტამბის შექმნის შესახებ. ყოველივე ამის გამო საქმარისად მიმაჩნია მას მოთხოვნილი თანხის ნახევარი გადაუხადოთ (ანუ 250 მან. ვერცხლით – ჯ. ვ.)“ – იქვე, გვ. 5.

ფ3. რუსეთში მცხოვრები ქართველების მონაწილეობა თბილისის სტამბის აღდგენაში

XIX საუკუნის დამდეგს თბილისში სტამბის აღდგენასთან დაკავშირებით შექმნილმა ვითარებამ პ. ციციანოვი აიძულა გაიოზ არქივისსკოპოსისათვის ხელმეორედ მიემართა – ამჯერად თხოვნით, დახმარება გაენია თბილისის სტამბის აღდგენაში. გაიოზისადმი თავის 1805 წლის 29 იანვრის წერილში მთავარმართველი, გამოხატავდა-რა მადლიერებას მოზდოკიდან თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლისათვის საჩუქრად გამოგზავნილი სასწავლო ლიტერატურისათვის, ამავედროულად სთხოვდა გაიოზს ამ სასწავლებლის განკარგულებაში გადაეცა მოზდოკის ქართული სტამბა, რომელიც გაიოზის პენზაში (მსახურების ახალ ადგილზე) გადასვლის შემდეგ ფაქტობრივად უმოქმედოდ იყო მიტოვებული. როგორც ჩანს, იმის იმედით, რომ გაიოზი სწორად გაიგებდა გადაკრულ სიტყვას „ამ მიწა-წყლის“ (ანუ საქართველოს) მიმართ პატრიოტულ ვალზე, ციციანოვი წერდა: „თქვენი პირველი შემონიჭულობა (იგულისხმება სასწავლო ლიტერატურა თბილისის სასწავლებლისათვის – ჯ. ვ.) საბაბს მაძლევს გამბედაობისთვის თქვენს უწმინდესობას უმორჩილესად დახმარება რომ ვთხოვო ამ მიწა-წყლის სასარგებლოდ. მოზდოკში სრულიად უმოქმედოდ დარჩენილი თქვენი სტამბის დათმობის თაობაზე (როგორც გავიგე, გაუძარცვავთ), მთელი მისი კუთვნილი ნივთებით და ამჟამინდელი მდომარეობის ფულადი შეფასებით. ამაზე დასტურით დიდად დაავალებთ სასწავლებელს, აქაურ მხარესა და ამასთან ერთად მეც უზომოდ. ამის თაობაზე თქვენი პასუხის მიღებისთანავე მე დაუყოვნებლივ გადმოგცემთ ფულს, სადაც ისურვებთ, ასევე მოზდოკიდან ტიფლისში სტამბის ჩამოტანაც ჩემი მეურვეობის ქვეშ იქნება“¹³⁵.

უნდა აღინიშნოს, რომ თბილისის სტამბის აღდგენის მცდელობა მჭიდროდ უკავშირდებოდა კულტურულ და საგანმანათლებლო გარდაქმნების იმ კომპლექსს, რომელიც ციციანოვის და მისი ადმინისტრაციის მიერ გატარდა, ან რომელთა განხორციელებაც მაშინ დაიგეგმა საქართველოში. კერძოდ, ცნობილია, რომ გარდა თბილისის სათავადაზნაურო სასწავლებლის დაარსებისა, ციციანოვი კონკრეტულ ნაბიჯებს დგამდა თბილისის თეატრის შესაქმნელად¹³⁶, მიმონერას აწარმოებდა პეტერბურგთან თბილისში მუდმივად სამუშაოდ გამოცდილი არქიტექტორის გაგზავნის თაობაზე, რომელსაც ხელოვნების აკადემია ჰქონდა დამთავრებული¹³⁷, ზრუნავდა თბილისის სასწავლებელში უცხო (მათ შორის გერმანული და ლათინური) ენების სწავლების შემოღებაზე¹³⁸, ჩაატარა თბილისის მოსახლეობის აღწერა¹³⁹, გასცა განკარგულება ქალაქის არქივისათვის შენობის აგების შესახებ¹⁴⁰, მისი თხოვნით, 1804 წელს საქართველოს მეფის ყოფილმა მდივანმა ომან ხერხეულიძემ აღწერა ერეკლე II-ის ცხოვრება¹⁴¹ და ა.შ. საქართველოს კულტურული განვითარების საკმაოდ ვრცელი თავისი პროგრამის განსახორციელებლად ციციანოვი უპირველეს ყოვლისა მიისწრაფოდა რუსეთიდან კვალიფიციური კადრები მოეზიდა. თუმცა, ეს, ციციანოვის შემდეგაც კი, დიდი ხანი რთულად განსახორციელებელი საქმე იყო, ძირითადად, რუსეთის კულტურის ცენტრებიდან

¹³⁵ AKAK, ტ. 2, გვ. 199, დოკ. 375.

¹³⁶ იქვე, გვ. 19, დოკ. 17.

¹³⁷ იქვე, გვ. 57, დოკ. 94.

¹³⁸ იქვე.

¹³⁹ საქართველოს კალენდარი. 1890, გვ. 59.

¹⁴⁰ სცა, ფ. 16, აღწ. 1, ს. 180, გვ. 3. იოსელიანი პ. ცხოვრება მეფე გიორგი XIII. თბილისი, 1936, გვ. 74.

¹⁴¹ იოსელიანი პ., ცხოვრება..., გვ. 74.

საქართველოს მოშორებით მდებარეობის გამო. მაგრამ ციციანოვი ცდილობდა გამოეყენებინა საქართველოსათვის როგორც „შორი გუბერნიისთვის“ არსებული პრივილეგიები, ანუ „უპირატესობები, რომელთაც უბოძებენ შორეულ სამსახურში განწესებულებს“, როგორც, მაგალითად, ირკუტსკის გუბერნიაში¹⁴². საქართველოში სპეციალისტების მოზიდვის საქმეს გარკვეულწილად წაადგა ისეთი ღონისძიებები, როგორიც იყო თბილისში საფოსტო დაწესებულების დაფუძნება: მოზდოკიდან თბილისამდე 258-ვერსიანი გზის გაყოლებაზე „საფოსტო უბნების“ მშენებლობა იმაზე მოწმობდა, რომ რუსეთიდან საქართველოში გზის ეს მონაკვეთი ციციანოვის, როგორც მთავარმართველის და კავკასიის ხაზზე ჯარების სარდლის კონტროლს ექვემდებარებოდა.

საქართველოში არსებულ ვითარებაში გათვითცნობიერებულ გაიოზს არ სჭირდებოდა შესენება პატრიოტული ვალის შესახებ. მან სიხარულით მიიღო ციციანოვის წინადადება მისი კუთვნილი მოზდოკის სტამბის თბილისის სათავადაზნაურო სასწავლებლისათვის გადაცემის თაობაზე¹⁴³ და ის უანგაროდ გადასცა თავის სამშობლოს. 1805 წლის 1-ლ აპრილს გაიოზი წერდა ციციანოვს: „მე მთელი ხალისით გითმობთ ჩემს სტამბას ამ ძალზედ სასარგებლო და ღმერთისთვის სასურველი დაწესებულებისათვის, რის შესახებაც მე მივწერე მოზდოკში მცხოვრებ კათოლიკე გიორგი მამასახლისოვს, რომელთანაც არის დატოვებული სტამბა, რათა მან, თქვენი ბრწყინვალეების პირველივე მოთხოვნისთანავე, გადასცეს ის მთლიანი აღწერილობით მას, ვისაც თქვენ ანდობთ. მაგრამ ამასთან ერთად გთხოვთ, რომ მიმღები ერკვეოდეს ყველა ნივთში, რომლებიც განეკუთვნება სტამბას, ვინაიდან იგი ჩემს მიერ დატოვებულია სრულიად დაშლილი, როგორც დაზგა, ასევე მისი კუთვნილი ინსტრუმენტები. ჩემს შემდეგ ისინი გამოიყენეს ქართულ დიალექტზე კ. ფ. კნორინგის მანიფესტის დასაბეჭდად“¹⁴⁴.

პ. ციციანოვისა და გაიოზის მიმონერა აღსანიშნავია, სხვათა შორის, იმ თვალსაზრისითაც, რომ აჩვენებს, რამდენად ძლიერი იყო ამ ორ, ფაქტობრივად გარუსებულ, ქართველში ერთგულება თავისი სამშობლოს მიმართ. გაიოზის წერილი ნათლად ადასტურებს, რომ 30 წელზე მეტი ხნის განმავლობაში რუსეთში და რუსული ეკლესიის სამსახურში ყოფნამ ვერ შეძლო აღმოეფხვრა მისი სათუთი დამოკიდებულება სამშობლოსადმი, რომელსაც ის უცხოობაშიც ერთგულად ემსახურებოდა, თუნდაც მის მიერ შექმნილი და წლების განმავლობაში მოქმედი მოზდოკის სტამბის საშუალებით. სასტამბო საქმისადმი მისი ფაქიზი დამოკიდებულება

¹⁴² AKAK, ტ. 2, გვ. 37, დოკ. 55. საინტერესოა, რომ პ. ციციანოვი, როდესაც ცდილობდა საქართველო, როგორც შორს მდებარე მხარე სათანადო პრივილეგიების მიღების მიზნით ირკუტსკის გუბერნიასთან გაეგივიეებინა, ამის დასადასტურებლად რუსულ პერიოდიკას იმონებდა, კერძოდ კი „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ (1803 წ., №69).

¹⁴³ თუ როგორი პასუხისმგებლობით ეკიდებოდა გაიოზი თავისი სტამბის დაარსებასა და დანიშნულებას, ისევე როგორც მის უზრუნველყოფას ყოველივე აუცილებლით, რათა გამოსაცემად განკუთვნილი ლიტერატურა სათანადო დონეზე გამოეყენებინა, კარგად ჩანს მისი წერილიდან „საიმპერატორო უდიდებულესობის კაბინეტის უფროსის“ ე. ს. პოპოვის სახელზე 1793 წ. 2 ივლისს გაგზავნილი მისი წერილიდან, სადაც ნათქვამია: „მოზდოკის და მაჟარის ეპარქიებში (ცოტა ხნით ადრე გაიოზი ამ ეპარქიების ეპისკოპოსი იყო – ჯ. ვ.) საჭიროა ქართული სტამბა, რათა (რუსულიდან) ითარგმნოს და დაიბეჭდოს წიგნები ქართულ ენაზე, რამეთუ ოსები თითქმის ყველა ფლობენ ამ ენას. მაგრამ რადგან ქართული ლიტერების პუანსონები და მატრიცები მეცნიერებათა აკადემიამ დაცული, უმორჩილესად ვთხოვ თქვენს უმაღლესობას კეთილი ინებოთ და მოახსენოთ ყოვლადმონყალე იმპერატრიცას (ეკატერინა II – ჯ. ვ.), რათა უმაღლესად მიუთითოს მეცნიერებათა აკადემიას იმის თაობაზე, რომ გადმოეცენ ქართული ლიტერების პუანსონები და მატრიცები“ (РГАДА. Ф. Госархив. Разряд XVII, д. 36, л. 1). გაიოზის თხოვნა დაკმაყოფილებულ იქნა იმ პირობით, რომ იგი ქართული შრიფტის მატრიცების ღირებულებას აანაზღაურებდა (იქვე, გვ. 2-3).

¹⁴⁴ იგულისხმება ალექსანდრე I-ის მანიფესტი ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთთან მიერთების შესახებ, რომელიც ქართულად მოზდოკში დაიბეჭდა და გავრცელდა გენერალ კ. ფ. კნორინგის მეთვალყურეობით (AKAK, ტ. 2, გვ. 1062, დოკ. 2091).

მულავნდება ციციანოვისადმი მიმართულ თხოვნაში, რომ მოზდოკში მის მიერ გამოგზავნილი პიროვნება სტამბის საქმის ყველა დეტალის მცოდნე ყოფილიყო. ეს თხოვნა გულისხმობდა გაიოზის დაინტერესებას იმაში, რომ თბილისის სასწავლებლისათვის საჩუქრად გადაცემულ მის სტამბას ისევე გამართულად ემსახურა, როგორც წლების მანძილზე მოზდოკში.

რაც შეეხება პ. ციციანოვს, როგორც განათლებით რუს სამხედრო პირს, მას თავისი მოღვაწეობა საქართველოში სხვაგვრად ვერ წარმოედგინა თუ არა „ჩემი წოდების, მოვალეობისა და წინაპართა საყვარელი სამშობლოსადმი მიდრეკილების გამო“¹⁴⁵. ამდენად, არ შეიძლება არ შევამჩნიოთ ერთგვარი ორმხრივობა მისი მოღვაწეობისა, რომლის ობიექტურ ახსნას თუ შევეცდებით, შემდეგი უნდა აღვნიშნოთ. პ. ციციანოვი, როგორც კავკასიაში იმპერიული პოლიტიკის გამტარებელი, იმავდროულად აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიულ მთლიანობასა და კეთილდღეობასაც იცავდა. ანუ ის, ერთი მხრივ, გამიშვლებული ხმლით მეტროპოლიის სამფლობელოთა გავრცობას ემსახურებოდა და ამ მიზნით საქართველოშიც დაჩქარებულად საიმპერიო წეს-წყობილების დაკანონებას ეშურებოდა, რისთვისაც არც ქართული სამეფო ოჯახის წევრების რუსეთში იძულებით გასახლებას არ ერიდებოდა. მეორე მხრივ, იგი თავისი წინაპრების ისტორიული სამშობლოს უძველესი და თვითმყოფადი კულტურის პროვეროპული განვითარების მომხრეა და ენერგიულ ზომებს ღებულობს მის მოსახლეობაში განათლების შესატანად, რისთვისაც გეგმაზომიერ ღონისძიებებს ახორციელებს. ამ მიზნის განსახორციელებლად ის არც სამეფო ოჯახის წევრების რუსეთში იძულებით გასახლებას ერიდება, სამეფო ოჯახისა, რომლის ახლო ნათესავიც იყო¹⁴⁶. პ. ციციანოვს მუდმივი მიმონერა აქვს პეტერბურგთან და აღწევს თბილისში თავად-აზნაურთა სასწავლებლის დაარსებას. სხვა კულტურულ ღონისძიებებს შორის აღსანიშნავია მისი თაოსნობით მოზდოკიდან თბილისში ჩამოტანილი ქართული სტამბა, რომელიც საქართველოში წიგნის ბეჭდვის ასაღორძინებლადაა განკუთვნილი. კავკასიაში ციციანოვის მოღვაწეობის ეს თვალნათლივი ფაქტები მას არა მხოლოდ „სამეფო კარის პირად“, წარმოაჩენს, რომელიც „თავისი სამსახურებრივი მოვალეობით“ მოქმედებს, არამედ აგრეთვე საქართველოს ჭეშმარიტ პატრიოტადაც, „წინაპართა სამშობლოსადმი“, გულწრფელად შემართულ მზრუნველობას რომ ამჟღავნებდა.

პ. ციციანოვის დაღუპვის შემდეგ (მოკლეს ბაქოს მისადგომებთან 1806 წლის თებერვალში) მოზდოკიდან თბილისში გადმოტანილი გაიოზის სტამბის ბედს განაგებდა ახალი მთავარმართებელი გენერალი ი.ვ. გუდოვიჩი, რომელიც 1807 წლის 20 თებერვალს სთავაზობდა საქართველოს მმართველს ლიტვინოვს: „მისმა უწმინდესობა სარატოვის არქიეპისკოპოსმა და კავალერმა გაიოზმა“¹⁴⁷ თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელს პირად სარგებლობაში გადასცა თავისი ქართული სასულიერო, საერო და, აგრეთვე, რუსული საერო სტამბა მთელი აღჭურვილობით, რომელიც დღესდღეობით ჩემს ხაზინადართან, კოლეგიის ასესორ კალანტაევთან ინახება. მას ვუბრძანე თქვენი აღმატებულებისათვის გადმოეცა, რომ გთავაზობთ გამოიყენოთ იგი კეთილშობილთა ადგილობრივი სასწავლებლისა და საქართველოს უმაღლესი მთავრობის სასარგებლოდ“¹⁴⁸. ამრიგად, ციციანოვმა, რომელმაც მოზდოკიდან თბილისში გადმოატანინა სტამბა¹⁴⁹, ვერ მოასწრო მისი პრაქტიკულად გამოყენება. საინტერესოა, რომ

¹⁴⁵ იქვე, გვ. 24, დოკ. 22.

¹⁴⁶ Юбилейный сборник..., გვ. 2.

¹⁴⁷ პენზიდან გაიოზი არქიეპისკოპოსის სასულიერო წოდებით სარატოვში გადაიყვანეს.

¹⁴⁸ საქ. ცენტრ. არქივი, ფ.16, საქ. 502, გვ. 1.

¹⁴⁹ პ. გუგუშვილს მცდარად მიაჩნდა, რომ გაიოზის სტამბა თბილისში მოზდოკიდან კი არა, არამედ კრემენჩუგიდან გადმოიტანეს (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 86, 98).

გუდოვიჩი, როგორც ჩანს, თავისი წინამორბედის მსგავსად სტამბის გამოყენებას ფიქრობდა არა მხოლოდ თბილისის სასწავლებლის სათანადო ლიტერატურით უზრუნველყოფისათვის, არამედ ადგილობრივი ადმინისტრაციის საჭიროებისთვისაც. ამ ვარაუდის რეალურობას ამყარებდა ის გარემოება, რომ ტიპოგრაფია ფლობდა როგორც ქართულ სასულიერო და საერო შრიფტებს, ასევე რუსულ საერო შრიფტსაც¹⁵⁰.

1807 წლის 5 მარტს საქართველოს მმართველმა ლიტვინოვმა „საქართველოს უმაღლესი მთავრობის სახაზინო ექსპედიციის თანდასწრებით თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლისათვის ნაჩუქარი სტამბის შესახებ მისი ბრწყინვალეების გრაფ ი.ვ. გუდოვიჩის წინადადების ასლი წარმოადგინა და დაურთო მას აღწერილობა, რომლის მიხედვით სასწავლებლის დირექტორმა, წინამძღვარმა და კავალერმა პეტრიევმა მიიღო იგი (სტამბა – ჯ. ვ.) კოლეგიის ასესორის კალანტაევისაგან და მის ასამოქმედებლად მათ შესაბამისი განკარგულება გაეცათ“¹⁵¹.

მიუხედავად ამ განკარგულებისა, გაიოზის სტამბა მაშინ ვერ გამოიყენეს. ამის მიზეზი უნდა ვეძებოთ, უპირველეს ყოვლისა, იმაში, რომ ციციანოვის შიში სტამბის არასრული დაკომპლექტების შესახებ („გავიგე გაუძარცვავთ...“) საფუძვლიანი აღმოჩნდა, რასაც მოწმობს აგრეთვე „მისი უწმინდესობის გაიოზის მიერ ტიფლისის კეთილშობილთა სასწავლებლისათვის ბოძებული სტამბის ქონების აღწერა“¹⁵². გარდა ამისა, გაიოზის სტამბის ნაკლული ნაწილის შევსება ქართული სამეფო სტამბის გადარჩენილი ნაწილებით, რომლებიც ასევე საქართველოს უმაღლესი მთავრობის (კერძოდ კი საქართველოს სახაზინო ექსპედიციის) განკარგულებაში იყო¹⁵³, შეუძლებელი აღმოჩნდა, ძირითადად ორივე სტამბის საბეჭდი ნაწილების გაუმართაობის გამო.

ამგვარად, თბილისის სტამბის სრული აღდგენა მაშინ ვერ მოხერხდა და, შესაბამისად, იმ პერიოდში საქართველოში არ გამოცემულა არც ერთი ღირებული ნაბეჭდი თხზულება¹⁵⁴. სტამბაში კუსტარულად იბეჭდებოდა სხვადასხვა სახის ოფიციალური დოკუმენტები და პროკლამაციები ადგილობრივი მოსახლეობისათვის ადმინისტრაციის მიერ დაგეგმილი ღონისძიებების შესატყობინებლად. სამწუხაროდ, თბილისის სტამბის პუბლიკაციათა ამ ნაირსახეობიდან ჩვენამდე არც ერთ ნიმუშს არ მოუღწევია.

1807 წელს გამოვიდა სამეფო განკარგულება, რომელიც ფინანსთა სამინისტროს ავალებდა ხაზინიდან ფული გამოეყო სტამბების შესაქმნელად იმპერიის იმ გუბერნიებში, სადაც

¹⁵⁰ სცა, ფ. 16, ს. 502, გვ. 1, 4. მანამდე თბილისის სტამბაში რუსული შრიფტის სრული კომპლექტი არ არსებობდა, რასაც ის ფაქტიც ადასტურებს, რომ მაშინდელი მთავარმმართველის გენერალ კნორინგის 1802 წ. მიმართულ ადგილობრივი მოსახლეობისადმი მხოლოდ ქართულ ენაზე გამოქვეყნდა.

¹⁵¹ იქვე, გვ. 5.

¹⁵² „აღწერაში“ გაიოზის სტამბის აღჭურვილობის შემდეგი მონაცემებია დაფიქსირებული: „რუსული საეკლესიო ანბანის ლიტერები, ქართული საეკლესიო ანბანის ლიტერები, ქართული საერო ანბანის ლიტერები; რუსული საერო ანბანის სპილენძის ყალიბები; რუსული საეკლესიო ანბანი ნერტილებიანი; რუსული საეკლესიო ანბანი ნერტილებით დაღებისათვის; სპილენძის ყალიბები ქართული საეკლესიო ანბანისათვის და ისევ ქართული საეკლესიო ანბანისათვის (ანუ, სპილენძის ორი ყალიბი ქართული საეკლესიო ანბანისათვის – ჯ. ვ.); ტყეის ნამწვავი რკინის სურაში; ფოლადისაგან გამოჭრილი ყალიბი ლიტერებისათვის; ხის დაზგა და სხვა საკუთრება შემდეგი ნაწილებისა: 1) ჭანჭიკები და ხრახნები; ნერილი ფოლადის ლერები 2) ორი სპილენძის დაფა 3) ექვსი რკინის ცხაური, ფოლადის ორი ფორმა ლიტერების დასახეუნად; ორი ბალიში, ტყავით განწყობილი, სახელურებით (სცა, ფ. 16, საქ. 502, გვ. 4).

¹⁵³ ორივე სტამბის გადარჩენილი აღჭურვილობა 1807 წლიდან თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის განკარგულებაში იმყოფებოდა (იქვე, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 246, გვ. 4-5; შდრ.: AKAK, ტ. IV, გვ. 61, დოკ. 89).

¹⁵⁴ ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია... გვ. XIII.

ისინი ჯერ კიდევ არ არსებობდნენ. საქართველოს ადგილობრივმა ხელისუფლებამ არა მხოლოდ არ გამოიყენა ეს საშუალება, არამედ ამ განკარგულებით არც კი დაინტერესებულა. ამას ამტკიცებს მოკლე ცნობა, რომელიც შემდეგ (1830 წლის აპრილი) შინაგან საქმეთა სამინისტროსათვის შეადგინეს სენატორებმა პ. კუტაისოვმა და ე. მეჩნიკოვმა თბილისში, სადაც ისინი „კავკასიის მხარის რევიზიისათვის“ იმყოფებოდნენ. ცნობაში აღნიშნული იყო: „მხედველობაში გვაქვს-რა გრაფ ვასილიევის (ფინანსთა მინისტრი – ჯ. ვ.) სახელზე 1807 წლის 5 აგვისტოს გაცემული უმაღლესი განკარგულება, რომლითაც ნაბრძანებია სტამბის გამართვა იმ გუბერნიებში, სადაც ისინი ჯერ კიდევ არ არსებობენ, ჩვენ აღმასრულებელი ექსპედიციისაგან ვითხოვდით ცნობას იმის შესახებ, მიმართეს თუ არა მათ უმაღლეს ხელისუფლებას სტამბის მოწყობის თხოვნით, მაგრამ ადგილობრივმა ხელმძღვანელობამ ეს არ დაგვიდასტურა“¹⁵⁵.

ადგილობრივი ადმინისტრაციის გულგრილმა დამოკიდებულებამ თბილისში სტამბის აღორძინებისადმი, რაც ასეთი მნიშვნელოვანი იყო საქართველოს მოსახლეობის განათლებისათვის, უარყოფითად იმოქმედა თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის სასწავლო პროცესზე, კერძოდ, იგრძნობოდა სათანადო ლიტერატურის ნაკლებობა. ამ დანაკლისს პეტერბურგიდან და მოსკოვიდან ჩამოტანილი წიგნებიც ვერ ავსებდნენ. ცნობილია, რომ გუდოვიჩმა არაერთხელ დაავალა ლიტვინოვს: „გვჭირდება თქვენგან გამოგზავნილ რეესტრში აღნიშნული წიგნები. გთხოვთ გამოიწეროთ ისინი მოსკოვიდან“¹⁵⁶.

მიუხედავად სასწავლო მასალის ნაკლებობისა, მოსწავლეთა ნაწილმა იმდენად კარგად შეისწავლა რუსული ენა, რომ თარგმანს მიჰყო ხელი. გუდოვიჩის ცნობით მოსწავლეების „წასახალისებლად, ვინც საქართველოს ისტორიის თარგმანზე მუშაობს“, მან პირადად გადასცა მათ ოქროს საათები¹⁵⁷. სხვა შემთხვევაში წახალისების ნაირსახეობამაც იჩინა თავი: რუსული ენის გარდაცვლილი მასწავლებლის ადგილის დასაკავებლად თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელში, როგორც გამოწვევის, რეკომენდაცია გაუწიეს იმავე სასწავლებლის კურსდამთავრებულ მოსწავლეს, წარმოშობით აზნაურს ნიკოლოზ ჩუბინოვს (ჩუბინაშვილს)¹⁵⁸.

თბილისის სასწავლებლის პირველივე გამოშვებამ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ადგილობრივ მოსახლეობაზე. თუ თავიდან მშობლები სკეპტიკურად იყვნენ განწყობილნი სწავლისადმი, ხოლო თბილისის მაზრის მმართველთა მცდელობას დაედგინათ პრივილეგიებული ფენებიდან თბილისის სასწავლებელში შვილების ჩარიცხვის მსურველთა რაოდენობა, ყოველთვის ერთიდაიგივე პასუხი მოსდევდა: „ქალაქში მცხოვრები თავადებისა და აზნაურებისაგან თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელში შვილების გაგზავნის მსურველი არ აღმოჩნდა...“¹⁵⁹, – სულ მალე მდგომარეობა შეიცვალა. როგორც კი დაინახეს როგორი პერსპექტივა ჰქონდა მათი შვილების სათანადო აღზრდას (განათლების მიღება, ჩინოვნიკის კარიერა და ა.შ.) ქართველმა დიდებულებმა დიდი მონდომებით დაიწყეს საკუთარი შვილების განწესება

¹⁵⁵ სცა ფ.2, აღ.1, საქ. 2504, გვ.13. აღნიშნული განკარგულების შესაბამისად: „ნაბრძანებია ყველა გუბერნიის სამმართველოსთან, სადაც სტამბები ჯერ კიდევ არ არის, დაფუძნდეს ისინი და გაიცეს ფული არსებული, მაგრამ დროთა განმავლობაში დაზიანებული სტამბების გასამართად“ (იხ.: Куфаев М. Н. История русской книги в XIX в., т. I, 1927, გვ. 315).

¹⁵⁶ სცა, ფ. 16, ს. 403, გვ. 22.

¹⁵⁷ იქვე, გვ. 16 (იხ. აგრეთვე: Цагарели А. А. Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, вып. III, с. LXII.)

¹⁵⁸ სცა, ფ. 16, ს. 403, გვ. 25.

¹⁵⁹ იქვე, გვ. 9.

სასწავლებელში. დადგენილი კონტინგენტი 60 კაცის ოდენობით¹⁶⁰ არა მარტო შეივსო, არამედ გაიზარდა 25 კაცით¹⁶¹.

გასაგებია, რომ, როდესაც თბილისში მოსწავლე ახალგაზრდების რიცხვი გაიზარდა, სტამბის არარსებობაც უფრო მეტად შესამჩნევი გახდა. მაგრამ ხელისუფლება და ადგილობრივი ადმინისტრაცია საქართველოს მოსახლეობისათვის ამდენად საჭირო საქმეშიც კი ეკონომიის განწევას ცდილობდა. ამიტომაც, საზოგადოების მიერ ადგილობრივი სტამბის აღდგენის რამდენიმე წარუმატებელი მცდელობის შემდეგ, ამ საქმით სასულიერო პირები დაინტერესდნენ. ქართულ ენაზე სასულიერო ლიტერატურის გამოცემის საქმე კიდევ უფრო მძიმე მდგომარეობაში იყო ვიდრე საერო ლიტერატურისა. თუკი ნაბეჭდი სასწავლო ლიტერატურის დანაკლისს რუსეთიდან გამოგზავნილი წიგნები ავსებდა, ქართული სასულიერო ლიტერატურის გამოცემა რთული საქმე იყო, საკმარისია იმის აღნიშვნა, რომ ქართულ ენაზე ერთი ასეთი წიგნის დაბეჭდვას რამდენიმე წელი სჭირდებოდა¹⁶². ასეთი ტემპი ვერ დააკმაყოფილებდა საქართველოს ეკლესიებსა და მონასტრებს, რომ არაფერი ვთქვათ თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელზე, სადაც ღვთისმეტყველება ერთ-ერთი უმთავრესი საგანი იყო. ამ დროს „ღვთისმშობლის საგალობელი“, რომელიც ქრ. ბადრიძის მიერ 1800 წელს დაიბეჭდა, თბილისის სტამბაში (სასულიერო დაწესებულებად მის რეორგანიზებამდე) უკანასკნელი გამოცემული წიგნი გახლდათ.

მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში, გარდა რ. ზუბაშვილი-რაზმაძისა, რომელმაც რამდენიმე სასულიერო წიგნი დაბეჭდა გაიოზის მოზდოკის სტამბაში¹⁶³, ქართული სასულიერო წიგნების გამოცემა სცადა ქართული ბეჭდვითი საქმის აღიარებულმა ოსტატმა გიორგი პაიჭაძემ, მან თბილისის ქართულ სამეფო სტამბაში 20 წელი იმუშავა¹⁶⁴, 1795 წელს, სტამბის განადგურების შემდეგ, პაიჭაძემ თავშესაფარი და თავისი ცოდნის გამოყენების საშუალება იმერეთის მეფის სოლომონ მეორის სამეფო კარზე არსებულ ქუთაისის სტამბაში პოვა¹⁶⁵. აქ მან რამდენიმე საეკლესიო წიგნი დაბეჭდა¹⁶⁶, რომლებიც მთელ საქართველოში გავრცელდა. მოგვიანებით ეპიდემიის გამო სტამბა ქუთაისიდან სოფელ წესში გადაიტანეს, გ.პაიჭაძე კი იძულებული გახდა, როგორც თვითონ წერს, ოჯახისათვის საჭმლისა და თავშესაფრის მოსაძებნად რუსეთში გამგზავრებულიყო. მოსკოვში ჩასულმა არქიეპისკოპოს ვარლამს მიაკითხა და საკუთარი სამსახური შესთავაზა ბეჭდვითი საქმის ოსტატის რანგში¹⁶⁷.

ქართულმა ბეჭდურმა სასულიერო ლიტერატურამ ერთგვარი დეცენტრალიზაცია განიცადა. სახელმწიფოში ოდესღაც უმნიშვნელოვანეს საქმედ მიჩნეული სასულიერო ლიტერატურ-

¹⁶⁰ პ. ციციანოვმა თბილისის სათავადაზნაურო სასწავლებლის დაარსებისას მოსწავლეთა რიცხვი თავდაპირველად 50 კაცით განსაზღვრა, შემდეგ, განათლების მინისტრ პ. ზავადოვსკისთან შეთანხმებით, 10 კაცით გაზარდა – სასულიერო პირთა შვილების ჩასარიცხად (იხ.: AKAK, ტ. 2, გვ. 499, დოკ. 374).

¹⁶¹ სცა, ფ. 16, ს. 403, გვ. 13.

¹⁶² ЦГА РФ. Ф. 1165, оп. 1, д. 283, л. 2.

¹⁶³ ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია..., გვ. 71-74.

¹⁶⁴ ЦГА РФ. Ф. 1165. Оп. 1, д. 283, л. 1.

¹⁶⁵ მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში იმერეთში სპეციალურად ჩასული საგარეო საქმეთა კოლეგიის თანამშრომელი ა. ე. სოკოლოვი თავის „შენიშვნებში“ აღნიშნავდა, რომ იმ პირთა შორის, ვისაც იმერეთში შეხვდა, იყო „ერთი ვაჭარი, თბილისის მკვიდრი გიორგი (პაიჭაძე – ჯ. ვ.), რომელიც, როგორც გავიგე საქართველოდან (აღმოსავლეთ საქართველოდან – ჯ. ვ.) გაჰყვა უფლისწულ იულონს (ერეკლე მეორის ვაჟი – ჯ. ვ.), ახლა ქუთაისში ცხოვრობს და ეწევა საგამომცემლო საქმიანობას“ (იხ.: ЦГА РФ. ხელნაწერთა განყოფილება, Ф. 203, П 244, д. 10, л. 46-47).

¹⁶⁶ ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია..., გვ. 77.

¹⁶⁷ ЦГА РФ. Ф. 1165, оп. 1, д. 283, л. 1-об.

ის, ისევე როგორც საერო ლიტერატურის ბეჭდვის საქმე, ამჯერად მეწარმეთა საქმედ იქცა, რომელიც გამომცემელთა კომერციულ დაინტერესებულობაზე გახდა დამოკიდებული. ამას უჩიოდნენ საქართველოს ეკლესიის მოღვაწენი, კათოლიკოსის ანტონ მეორის ჩათვლით, ისევე როგორც რუსეთის საეკლესიო მოღვაწეები, მათ შორის სინოდის წევრი, არქიეპისკოპოსი ვარლამ ერისთავი. იცოდა რა, რომ პ.ციციანოვის მცდელობის მიუხედავად საქართველოში ბეჭდური საქმის მოწესრიგება ვერ მოხერხდა, ვარლამი შემთხვევას არ უშვებდა ხელიდან, რომ საქართველო საჭირო ლიტერატურით მოემარაგებინა. მას საკუთარი ქართული სტამბა ჰქონდა, რომელიც 1803 წლიდან მოსკოვის სინოდალური ტიპოგრაფიის ზედამხედველობის ქვეშ იმყოფებოდა¹⁶⁸. ვარლამმა ისარგებლა პაიჭაძის მოსკოვში ჩასვლით და მას მოსკოვის სინოდალურ სტამბაში ქართულ ენაზე „სადღესასწაულოს“ დაბეჭდვა დაავალა¹⁶⁹, ხოლო პაიჭაძე ამავე ტიპოგრაფიაში სტამბის მუშაკად გამწესდა¹⁷⁰.

ოთხი წლის განმავლობაში (1804-1808 წწ.) „სადღესასწაულო“ ხელმეორედ დაიბეჭდა და რუსეთში არსებული ტრადიციის შესაბამისად, პაიჭაძემ ის ალექსანდრე პირველს წარუდგინა „უქვეშევრდომესი თხოვნით“, სადაც თავის მძიმე მდგომარეობასაც აღწერდა და მატერიალურ დახმარებას ითხოვდა. შინაგან საქმეთა სამინისტრომ აზრი საქართველოს მთავარმართებელს გუდოვიჩს, არქიეპისკოპოს ვარლამს (რომელიც იმ დროისათვის უკვე თბილისში იმყოფებოდა) და სინოდის ობერ-პროკურორ გოლიცინს ჰკითხა: „რამდენად სამართლიანია პაიჭაძის თხოვნა და იმსახურებს თუ არა ის მონარქის წყალობას“¹⁷¹. დამახასიათებელია შინაგან საქმეთა მინისტრ ა.კურაკინისადმი 1809 წლის 30 იანვარს ვარლამის მიერ გაგზავნილი საპასუხო წერილი, რომელშიც ის აზუსტებდა და ეჭვქვეშ აყენებდა ზოგიერთ საკითხს პაიჭაძის „თხოვნიდან“¹⁷². შესაძლოა, ეს იმისთვის კეთდებოდა, რათა მინისტრის ყურადღება საკუთარი თხოვნისადმი მიეპყრო. როგორც ჩანს, ვარლამი ფიქრობდა, რომ შექმნილი სიტუაცია ხელსაყრელი იყო შინაგან საქმეთა მინისტრის დასარწმუნებლად საქართველოში სასულიერო სტამბის მოწყობის აუცილებლობაში. ვარლამი კურაკინს წერდა: „ბოლოს და ბოლოს, ვბედავ შემდეგი მოვასხენო თქვენს ბრწყინვალეობას; რადგან ჩვენი იმპერატორი მუდმივად ზრუნავს და ცდილობს საქართველოს გუბერნიის განათლებაზე, ეს კი თბილისში სტამბის გამართვას მოითხოვს, რაც სურთ კიდევ ადგილობრივ თავადაზნაურობასა და სასულიერო პირებს, კარგი იქნებოდა პაიჭაძის გამოგზავნა აქ, თბილისში ბეჭდური საქმის ასაღორძინებლად, გასამრჯელოდ 300 მანეთის ვერცხლით განწესებით. ეს დაწესებულება

¹⁶⁸ Сопиков В. С. Опыт российской библиографии. Ч. 1: Предуведомление, гл. IX.

¹⁶⁹ როგორც ჩანს, 1805 წ. იანვარში ვარლამი პ. ციციანოვს ამ წიგნის („სადღესასწაულო ანუ კალენდარი“) შესახებ ატყობინებდა, რომ მის ბეჭდვას პირველად ქართულ ენაზე „სინოდის ბრძანებით მოსკოვის ტიპოგრაფიაში შეუდგენენ...“ (სცა, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 90, გვ. 81).

¹⁷⁰ ЦГА РФ. Ф. 1165, оп. 1, д. 283, л. 19 об. — 20.

¹⁷¹ იქვე, გვ. 16.

¹⁷² იქვე, გვ. 11-12. გ. პაიჭაძის მტკიცების მიუხედავად, რომ ის საქართველოს სამთო ქარხნებში ათწლიანი მუშაობის შედეგად „ქარვად იცნობს სამთო საქმეს“, ვარლამი წერდა „...თუმცა პაიჭაძე იმყოფებოდა სამთო ქარხნებში, მაგრამ არა რაიმე თანამდებობაზე, არამედ მამამისთან ადგილობრივ მღვდელთან ერთად, რომელიც იქ ბერძნებთან მსახურებდა“ (სამთო საქმის ბერძენი ოსტატები საქართველოში ერეკლე მეორემ მიიწვია და, ძირითადად, ახტალის საბადოზე მუშაობდნენ – ვ. ვ.). პაიჭაძის სამეფო სტამბაში მუშაობისა და 1795 წელს მისი განადგურებით გამოწვეულ დანაკლისზე ვარლამი წერდა: „აქაურ [თბილისურ] სტამბაში სამუშაოდ კი არა, არამედ ხელობის შესასწავლად იმყოფებოდა, რომელიც შეისწავლა კიდევ. თბილისზე მაშინდელმა თავდასხმამ ის არც თუ დიდად დააზარალა, თუმცა ნამდვილად ღარიბია. რაც შეეხება წიგნს, რომელიც მან უავგუსტოვს მონარქს წარუდგინა, მე ვაიძულე მისი დაბეჭდვა ქართული ეკლესიისათვის ჩემი საკუთარი სახსრებით, რისთვისაც საკმარისი გასამრჯელოც განვუსაზღვრე“ (იქვე).

ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ წყალობად იქნება აღქმული, ამ ადამიანისთვის კი ჯილ-
დოც იქნება და არსებობის საშუალებაც¹⁷³.

ვარლამის თხოვნა თბილისში სტამბის მოწყობის შესახებ ისევ სინოდის ობერ-პროკურორ
გოლიცინს გადაეგზავნა, რომელმაც პაიჭაძის მოსკოვის სტამბაში მუშაობასთან დაკავშირე-
ბით „მონარქის დახმარებაზე მის პირველ თხოვნას“ უარი უპასუხა¹⁷⁴. რაც შეეხება თბილისში
სტამბის დაფუძნებას, გოლიცინმა თავი აარიდა პირდაპირ პასუხს, იმ მიზეზით, რომ „წმინდა
სინოდს საქართველოს ეკლესიაზე არანაირი გავლენა არ აქვს და მას ადგილობრივი კათო-
ლიკოსი განაგებს“¹⁷⁵. გოლიცინმა გასაგები პასუხი არ გასცა კურაკინს, პაიჭაძის თბილისში
სავარაუდო გამგზავრებასა და იქ სტამბის დაარსებასთან დაკავშირებით: «ვინაიდან პაიჭაძე
სინოდის განკარგულებაში არ ირიცხება და მოსკოვის სტამბაში დროებით მუშაობდა, ხსენ-
ებული არქიეპისკოპოსის ვარლამის თხოვნით „სადღესასწაულოს“ დასაბეჭდად...»¹⁷⁶

გოლიცინის მსგავსად, შინაგან საქმეთა მინისტრმაც სანახევრო გადაწყვეტილება მიიღო,
როდესაც 1809 წლის 2 ივნისს თავის განკარგულებაში შემდეგი ჩაწერა: „არქიეპისკოპოს
ვარლამის დამოკიდებულება ეცნობოს საქართველოს მთავარმართებელს, კავალერიის გენ-
ერალ ტორმასოვს, რათა ის აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით დაელაპარაკოს კათო-
ლიკოსს, ან ვისაც საჭიროდ ჩათვლის, წარუდგინოს თავისი შეხედულებები, რა საფუძველზე
შეიძლება თბილისში არქიეპისკოპოს ვარლამის მიერ ნავარაუდები სტამბის ჩამოყალიბება,
საჭიროა კი ამგვარი დაწესებულება და ვის უნდა დაევალოს დასაბეჭდი წიგნების პირველადი
განხილვა“¹⁷⁷. ამრიგად, კურაკინი გოლიცინის კვალობაზე გაერიდა პასუხისმგებლობას და
საკითხის გადაწყვეტა საქართველოს ადგილობრივ ხელისუფლებას და იქაურ მოღვაწეებს
გადააბარა, რამაც ვრცელი და გაჭიანურებული მიმონერა გამოიწვია¹⁷⁸.

თბილისში სასულიერო სტამბის დაფუძნებაზე კომპეტენტური დასაბუთების მიღებამდე,
ტორმასოვი, რომელიც იმ დროს ლაშქრობაში იმყოფებოდა, იძულებული გახდა თხოვნით
მიემართა თბილისის მმართველ, გენერალ-მაიორ ახვერდოვისათვის. ეს უკანასკნელი დიდბ-
ანს დუმდა, იმ მიზეზით, რომ, მიუხედავად ამ საკითხთან დაკავშირებით კათოლიკოს ანტონ
მეორისადმი მრავალჯერადი მიმართვისა იგი უპასუხოდ რჩებოდა¹⁷⁹. ბოლოს და ბოლოს,
კათოლიკოსმა ახვერდოვისადმი მიწერილ დავიანებულ წერილში სრულიად გარკვეული პა-
სუხი და ზუსტი მითითებებიც კი გასცა, რასაც შეეძლო დაეჩქარებინა სასულიერო სტამბის

¹⁷³ ЦГА РФ. Ф. 1165, оп. 1, д. 283, гл. 11-12.

¹⁷⁴ იქვე, გვ. 15. პაიჭაძის მიერ „სადღესასწაულოს“ დაბეჭდვის შესახებ თავის გამომხატურებაში ა. გოლიცინი
წერდა: „მართალია პაიჭაძე თავდაპირველად გამოყენებულ იქნა ამ საქმეში მოსკოვში მყოფი ქართველი მი-
ტროპოლიტის იონას მიერ, მაგრამ მალე ჩამოაშორეს საქმეს შემწეული შეცდომების გამო, წიგნი კი სრულ
გამგებლობაში გადაეცა ქართველ ილუმენს ნიკიფორეს, რომელთანაც მცირე დროით პაიჭაძეც იმყოფებო-
და“ (იქვე, გვ. 15). ამდენად პაიჭაძის გარდა „სადღესასწაულოს“ გამოცემაში სხვა პირებიც მონაწილეობდნენ:
მიტროპოლიტი იონა და ილუმენი ნიკიფორე. ყველაფერი იმაზე მიუთითებს, რომ ეს წიგნი, ისევე როგორც
რუსეთში გამოცემული სხვა ქართულენოვანი ლიტერატურა, „სინოდის ბრძანების“ შედეგად გამოქვეყნდა
(იქვე).

¹⁷⁵ ЦГА РФ. Ф. 1165, оп. 1, д. 283, л. 20.

¹⁷⁶ იქვე, л. 20-20-об.

¹⁷⁷ იქვე, л. 20-20-об.

¹⁷⁸ ამ მიმონერის ნაწილი დაცულია მოსკოვში: მაგალითად, «საქმე აზნაურ ე. პაიჭაძის (რუსეთში მას ეგორს
ეძახდნენ – ჯ. ვ.) თხოვნების შესახებ მისთვის წიგნის „სადღესასწაულოს“ გამოცემის ხარჯის ანაზღაურების
და ტიფლისში სტამბის გახსნაზე ნებართვის მიცემის შესახებ» (ЦГА РФ. Ф. 1165, оп. 1, д. 283). მეორე ნაწილი
(ადგილობრივი მიმონერა) თბილისში ინახება (სცა, ფ. 16, ს. 10933).

¹⁷⁹ სცა, ფ. 16, ს. 10933, გვ. 2-6.

დაფუძნება: „თბილისში ქართული სტამბის დაარსება ნამდვილად საშური საქმეა საეკლესიო წიგნების მწვავე ნაკლებობის გამო. ამის მისაღწევად ხელსაყრელ შესაძლებლობაზე კი მისმა უწმინდესობა არქიეპისკოპოსმა ვარლამმა მომახსენა, რომ სტამბის ჩარხი ყველა საჭირო აღკაზმულობით მოსკოვში მზადყოფნაში იმყოფება და თბილისში მის ჩამოტანას ის თავის თავზე იღებს. ამას გარდა, პაიჭაძის აქ ჩამოსვლის შემდეგ, რომელიც დანიშნულია აქაური სტამბის დასაფუძნებლად და სტამბის ასაწყობად, ამ დაწესებულების შესაქმნელად თუკი რაიმე მოთხოვნა გამოჩნდება, შესაბამისი ყურადღების გარეშე არ დარჩება“¹⁸⁰.

ანტონ მეორის ამ წერილიდან რთული არ არის დავასკვნათ, რომ მხარდაჭერა თბილისში ეროვნული კულტურის განვითარებისათვის აუცილებელი კერის შესაქმნელად იმდენად ძლიერი იყო, რომ სასულიერო სტამბის დაფუძნების ინიციატორები მზად იყვნენ თავის თავზე აეღოთ ამ საქმესთან დაკავშირებული ნებისმიერი ხარჯი, ვინაიდან უამრავი სასარგებლო სიახლე აქ ვერ ხორციელდებოდა სწორედ ხელისუფლების მიერ განაპირა გუბერნიების და, კერძოდ, საქართველოს არასაკმარისი მატერიალური მხარდაჭერის გამო¹⁸¹.

სწორედ ამაზე ამახვილებდა ყურადღებას ტორმასოვისადმი თავის რაპორტში ახვერდოვი, რომელიც ამავე დროს საკუთარ აზრსაც გამოთქვამდა თბილისში სტამბის დაარსების შესახებ: „ჩემი აზრით, სტამბა თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელთან უნდა დაარსდეს და ქართულ ენაზე დასაბეჭდი ყველა წიგნის გადასინჯვა ამ სასწავლებლის დირექტორს უნდა დაევალოს... რომელმაც სრულყოფილად იცის ქართული ენა, მისი არყოფნის შემთხვევაში კი – მასწავლებლებს, რომელთაც იციან ეს ენა. დამხმარედ მათ უნდა განენუსოთ ვინმე სასულიერო პირთაგან, რომელსაც კათოლიკოსი ანტონი დანიშნავს. ზემოაღნიშნული დაზგის გარდა, არის კიდევ ორი დაზგა სასწავლებლის დირექტორის განკარგულებაში და ზოგიერთი ხელსაწყო“¹⁸², რაც ასევე სტამბას უნდა გადაეცეს. ხარჯები მის შესანახად მისმა უწმინდ-

¹⁸⁰ იქვე, გვ. 7.

¹⁸¹ საინტერესოა, რომ ხელისუფლება არ ჩქარობდა თბილისში გაეგზავნა პაიჭაძე, რომელიც „უკვე 23 თვე იმყოფებოდა პეტერბურგში და თბილისში გამგზავრების უფლებას ელოდა, რათა თბილისის სასულიერო სტამბის ზედამხედველის თანამდებობა დაეკავებინა“. თავისი გაურკვეველი მდგომარეობის გამო სასონარკვეთილებაში ჩაყარდნის პაიჭაძე კოზოდავლევისადმი 1816 წლის 16 აგვისტოთი დათარიღებულ წერილში შემდეგი სახის გარიგებას სთავაზობდა ხელისუფლებას. პეტერბურგიდან თბილისში სასწრაფო გამგზავრებისა და გზის ფულის ანაზღაურების სანაცვლოდ, პაიჭაძე საქართველოში შესაქმნელ სტამბას საჩუქრად გადასცემდა თავის პირად სასტამბო აღჭურვილობას. სტამბის მოხერხებული მუშაი მიმართავდა კოზოდავლევს: „სტამბას გადავცემ ჩარხებს, ტყვიას, ანბანს (ასეა ორიგინალში – ჯ. ვ.), ფორმებს და სხვა ხელსაწყობებსა და მასალას, ყოველივე დანარჩენისათვის 30 ათასი რუბლი იქნება საჭირო ვერცხლით, მელნის, ფურცლების და ამკინძავების ჩათვლით. შესაძლოა, ზაზინა დათანხმდეს სტამბის უზრუნველყოფას თავისი ხარჯით, რადგან თავიდან საკუთრივ სტამბას ამის შესაძლებლობა არ ექნება. მე, როგორც მისი საიმპერატორო უდიდებულესობის მსახური, საკუთარ თავზე ვიღებ ყველანაირ გასაჯალს, რადგან უკვე მზადყოფნაში მაქვს ზემოთ დასახელებული ხელსაწყოები. ამიტომაც ვთხოვ თქვენს აღმატებულებას გამოითხოვოს მისი საიმპერატორო უდიდებულესობისაგან თანხა აღნიშნული მასალების დანიშნულების ადგილზე გადასატანად და სამგზავრო ფულიც, რადგან აქ ხანგრძლივი ყოფნის გამო, მე ის არ გამაჩნია; ასევე ვთხოვ განკარგულებას გენერალ ტორმასოვისადმი, რათა მან არავის არ გადასცეს სამეფო კარის კუთვნილი სასტამბო დაზგები, რომელზეც მე ჩემ სიმამართან (იგულისხმება ქ. ბადრიძე – ჯ. ვ.) ერთად ვმუშაობდი, – და ბრძანებას, რომ სტამბა ჩემს გარდა სხვა არავინ არ გამართოს, რადგან მაშინ მე ზარალში ჩავეყარები. თბილისში ჩასვლისთანავე, ვიმედოვნებ, სამი თვის განმავლობაში სრული სტამბის შექმნას, ამასთან ჩემ თავზე ვიღებ როგორც სასულიერო, ისე სამოქალაქო წიგნების ბეჭდვას თავისუფალი გაყიდვით. რაც შეეხება სასწავლებლებისა და ზაზინისათვის საჭირო (წიგნებს – ჯ. ვ.) მათ ზაზინის საფასურით გამოვცემ ჩემთვის ყოველგვარი მოგების გარეშე“ (ЦГА РФ. Ф. 1165. 283. л. 47 об. — 48).

¹⁸² თავის წერილში კურაკინის სახელზე ტორმასოვიც ახსენებდა ამ არასაკმაოდ აღჭურვილ ორ დაზგას და უთითებდა სრულად აღჭურვილ მესამე დაზგაზე, რომელიც არქიეპისკოპოს ვარლამის საკუთრებას წარმოადგენდა (იხ. ЦГА РФ. Ф. 1165, 29 об.).

ესობამ, კათოლიკოსმა ანტონმა უნდა გაიღოს და ამისათვის მიეცემა უფლება წიგნების საკუთარი სურვილის მიხედვით გაყიდვისა“¹⁸³.

რაც უფრო ინელბოდა მიმონერა სტამბის შესახებ, მით უფრო ნაკლები იყო ამ საკითხის გადანყევით იმედი. და მართლაც, მიმონერის დროს (1801 წლის 1 სექტემბრიდან 1811 წლის 10 ნოემბრამდე) ვითარება იცლებოდა როგორც რუსეთში, ისე საქართველოში, რაც ყოველთვის კარგად არ მოქმედებდა საკითხის დადებით გადანყევტაზე. ასე, მაგალითად, თავდაპირველი აზრი „სტამბაზე თვალყური და დასაბეჭდი წიგნების შემონმება“¹⁸⁴ დაევალოს თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის დირექტორ პეტრიევს შეიცვალა, იმიტომ, რომ ეს უკანასკნელი „უმალელსი განკარგულებით გათავისუფლდა დირექტორის დაკავებული თანამდებობიდან მისი სურვილისამებრ ბერად აღკვეცის გამო“¹⁸⁵. შემდეგ საქმე იმიტომ გართულდა, რომ „საქართველოს მთავარმართებელმა ტორმასოვმა განიზრახა ამ სასწავლებლის სამხედრო სასწავლებლად გადაკეთება...“¹⁸⁶. ამას დაერთო ახალი, „უმალელსად კონფირმირებული“ დადგენილება, რომლის მიხედვითაც იცვლებოდა სტამბის გამართვის წესები: თუ ადრე სტამბის საქმე შინაგან საქმეთა სამინისტროს კომპეტენციას წარმოადგენდა, ამჯერად ეს ფუნქცია პოლიციის სამინისტროს გადაეცა¹⁸⁷. ამგვარად, თბილისში სტამბის გამართვის გადანყევტილების მიღების წინ ყველა საქმე შინაგან საქმეთა სამინისტროდან პოლიციის სამინისტროში გადაიგზავნა, სადაც მათი შესწავლა ხელახლა დაიწყო. გარდა ამისა, იმ თანამდებობის პირთა შეცვლის დროც მოვიდა, ვინც უშუალოდ მონაწილეობდა საქართველოს სასულიერო სტამბის მოწყობის საქმეში. საფრანგეთში სამუშაოდ გადაყვანილი კურაკინის ნაცვლად, შინაგან საქმეთა მინისტრის პოსტი ო. კოზოდავლევმა დაიკავა, საქართველოს მთავარმართებელის სავარძელი კი ტორმასოვის შემდეგ მარკიზმა პაულუჩიმ დაიკავა. მხოლოდ 1810 წლის ბოლოს, მოვიდა ნანატრი „სამეფო თანხმობა“ თბილისში სტამბის მოწყობის თაობაზე¹⁸⁸, სადაც ხაზგასმული იყო, რომ „სტამბაში წიგნების ბეჭდვა როგორც საერო, ისე სასულიერო შინაარსისა სრულად უნდა შესაბამებოდეს სასულიერო მთავრობის მიერ დადგენილ საცენზურო წესებს“¹⁸⁹. ამის შემდეგ გადანყდა სტამბის მეთვალყურედ საქართველოში გ. პაიჭაძის გაგზავნის საკითხიც¹⁹⁰, რა თქმა უნდა, უფლისწულ დავითისა და მარკიზ პაულუჩის თხოვნის შემდეგ¹⁹¹. საქართველოს მთავარმართებლისადმი გაგზავნილ წერილში პოლიციის მინისტრი ადასტურებდა უფლებას თბილისში სასულიერო სტამბის დაფუძნების შესახებ და ასევე მკაცრად მიუთითებდა ყოველი მისი გამოცემის არსებული საცენზურო

¹⁸³ სცა, ფ. 16, ს. 10933, გვ. 8.

¹⁸⁴ ЦГА РФ. Ф. 1165, оп. 1, д. 283, л. 37 об.

¹⁸⁵ იქვე, გვ. 40.

¹⁸⁶ იქვე, გვ. 41. 1810 წლის თებერვალში ტორმასოვი შემდეგნაირად ასაბუთებდა თბილისის სასწავლებლის სამხედრო სასწავლებლად გადაკეთების აუცილებლობას: „ვალდებულების გამო, რომ საქართველო განათლების მდგომარეობის თვალსაზრისით დავაახლოვო რუსეთის იმპერიის დანარჩენ გუბერნიებს, და ამასთანავე შევინარჩუნო მისი სარგებელიც, საჭიროდ მიმაჩნია აქ თბილისში კეთილშობილთა სამხედრო სასწავლებლის ჩამოყალიბება, შესაბამისი საგნების სწავლებით, თუნდაც ერთ როტაზე გაანგარიშებით“ (AKAK. ტ. 4, გვ. 58, დოკ. 63). ტორმასოვის სამუშაოდ სხვა ადგილას გადაყვანის გამო ეს პროექტი განუხორციელებელი დარჩა.

¹⁸⁷ ЦГА РФ. Ф. 1165, оп. 1, д. 283, л. 60-60 об.

¹⁸⁸ იქვე, გვ. 68.

¹⁸⁹ იქვე, გვ. 70.

¹⁹⁰ იქვე, გვ. 65-65 об, 72-72 об.

¹⁹¹ 1811 წ. 2 ნოემბერს ალექსანდრე I-ის ბრძანებით გ. პაიჭაძეს გამოუყვეს სამგზავრო ფული თბილისამდე „ორი ცხენისთვის და, გარდა ამისა, სხვა საგზაო დანახარჯისთვის ას ორმოცდაათი მანეთი ასიგნაციებით“ (იქვე, გვ. 75).

ნესებისადმი დაქვემდებარების აუცილებლობაზე.

თავისი პირველი პროდუქცია თბილისის სტამბამ მოსალოდნელზე გაცილებით უფრო გვიან გამოსცა, რაც იმით აიხსნებოდა, რომ 1812 წელს რუსეთში სამამულო ომი დაიწყო. ვითარება ბევრად უფრო დაიძაბა, როდესაც იმავე წელს კახეთში აჯანყება მოხდა¹⁹², რამაც ასევე უარყოფითად იმოქმედა თბილისში სასულიერო სტამბის ამოქმედებაზე. მარკიზ პაულუჩის შემცვლელმა საქართველოს ახალმა მთავარმართველმა ნ.ფ. რტიშჩევმა 1813 წლის 9 აპრილს გენერალ სიმონოვიჩს დაავალა თვალთვალის დაენესებინათ გ. პაიჭაძეზე, რომლის ჩამოსვლასაც ელოდნენ „საქართველოსა თუ იმერეთში“¹⁹³. ამის საფუძველი გახდა საიდუმლო განკარგულება, რომელიც მიიღო რტიშჩევმა პეტერბურგიდან, პოლიციის სამინისტროს სამმართველოდან, სადაც ნათქვამი იყო: „იმერელი აზნაური პაიჭაძე, რომელიც 1810 წელს თბილისის სტამბის ზედამხედველად დაინიშნა და რომელიც აქ (პეტერბურგში – ჯ. ვ.) უფლისწულ დავითთან ცხოვრობდა“¹⁹⁴, გამოემართა თავისი მოვალეობის შესასრულებლად. პაიჭაძის გამომგზავრება საქართველოში ახლა, როდესაც დამშვიდდა უკმაყოფილება¹⁹⁵, ეჭვს ბადებს, ხომ არ აქვს მას საიდუმლო დავალება. ამიტომ თქვენი აღმატებულების განკარგულებაში ვტოვებ ამას და გთხოვთ... მიიღოთ უსაფრთხოების ის ზომები, რასაც საჭიროდ ჩათვლით ამ ადამიანთან დაკავშირებით. რასაც გამოარკვევთ, შემატყობინეთ“¹⁹⁶. ამგვარი გამოსმაურება ადამიანზე, რომელიც ფაქტობრივად სტამბის ხელმძღვანელად მოიაზრებოდა, საკმარისი უნდა ყოფილიყო იმისთვის, რომ რტიშჩევს პაიჭაძისადმი თავისი განწყობა სტამბაზეც გაეგრძელებინა. ყოველ შემთხვევაში, 1812 წელს თბილისის სასულიერო სტამბა არ მოქმედებდა და რტიშჩევი არ მიისწრაფოდა იგი პრაქტიკული დანიშნულებით გამოეყენებინა. ამას ადასტურებს ის, რომ 1812 წელს აჯანყებული კახეთის მოსახლეობისადმი მიმართული მისი პროკლამაცია ხელნაწერს წარმოადგენდა. საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორ მაღლინსკისადმი განკარგულებაში რტიშჩევი აღნიშნავდა: „ვურთავ კახეთის მოსახლეობისადმი ჩემი პროკლამაციის ერთ ეგზემპლარს, ვაბარებ გენერალ-მაიორ სტალს კახეთში მის გამოქვეყნებას (ანუ, შეკრებებზე მის წაკითხვას – ჯ. ვ.), გირჩევთ მისი ცალები გაუგზავნოთ ყველა ადგილობრივ აზნაურთა წინამძღოლს, რათა მათ თავის უწყებებში გაავრცელონ“¹⁹⁷. მხოლოდ ერთხელ დაინტერესდა რტიშჩევი სტამბით, როდესაც სიმანოვიჩისადმი მიწერილ განკარგულებაში მიუთითებდა: „რაც შეეხება სტამბას, მართალია, ის უმაღლესი ბრძანებით დაფუძნდა აქ საეკლესიო წიგნების დასაბეჭდად, მაგრამ ჯერ კიდევ შესაბამისად არ არის გამართული, ამიტომ ამ საკითხთან დაკავშირებით მიემართავ მის უწმინდესობა მიტროპოლიტსა და ეგზარქოსს ვარლაამს“¹⁹⁸. სიტყვებში „შესაბამისად არ არის გამართული“ მთავარმართებელი გულისხმობდა სტამბის ტექნიკურ გაუმართაობას, რომელიც, როგორც ცნო-

¹⁹² ო.პ. მარკოვას აზრით, კახეთის აჯანყების ბოლო ეტაპი ფეოდალურ-მონარქიული ნაციონალიზმის მხარეს გადაიხარა, რადგან ადგილობრივი თავადაზნაურები შეეცადნენ საკუთარი ინტერესებისთვის გამოეყენებინათ მთავრობის წინააღმდეგ კახელი გლეხების ნაციონალური ჩაგვრითა და ხელისუფლების თავნებობით გამოწვეული გამოსვლა (იხ. Маркова О. П. Восстание в Кахетии. М., 1951, გვ. 6).

¹⁹³ სცა, ფ. 16, ს. 1571, გვ. 2. იმერეთზე მითითება იმას გულისხმობდა, რომ გ. პაიჭაძის ოჯახი ქუთაისში ცხოვრობდა.

¹⁹⁴ იგულისხმება ბატონიშვილი დავით გიორგის ძე, რომელმაც იზუამდგომლა გ. პაიჭაძის თბილისის სტამბის გამგებლად დანიშნის შესახებ (იხ. ЦГА РФ. Ф. 1165, оп. 1, д. გვ. 283, 65-65-06.).

¹⁹⁵ კახეთის აჯანყება იგულისხმება.

¹⁹⁶ სცა, ფ. 16, ს. 1571, გვ. 3.

¹⁹⁷ სცა, ფ. 16, ს. 1449, გვ. 2.

¹⁹⁸ იქვე, ს. 1571, გვ. 2.

ბილია, მოსკოვიდან და პეტერბურგიდან ვარლაამის კუთვნილი სტამბის შესაბამისი მასალით უნდა შეესაბამებოდეს. სწორედ აქედან მომდინარეობდა რტიშჩევის გადაწყვეტილება მიემართა საქართველოს ეგზარქოსისათვის, რათა დაეჩქარებინა აღნიშნული მასალის ჩამოტანა თბილისში. ეს ხელსაწყოები არ იქნა ჩამოტანილი საქართველოში, რადგან „ვარლაამმა თავისი სტამბა მოსკოვის სინოდალურ სტამბას გადასცა“¹⁹⁹. სამწუხაროდ, არ გვაქვს არანაირი ცნობა, რატომ მიიღო ვარლაამმა ეს გადაწყვეტილება, მხოლოდ ის არის ცნობილი, რომ 1810 წელს დაფუძნებულ თბილისის სასულიერო სტამბაში პირველი წიგნი 1815 წელს დაიბეჭდა. დამახასიათებელია, რომ დაბეჭდილი წიგნი „ქართული ენის გრამატიკა“ იყო, რომელიც 1809 წელს მიტროპოლიტმა იოანე ქართველოვმა (ქართველიშვილმა) შეადგინა. 1825 წელს წიგნი ხელმეორედ მოსკოვში გამოქვეყნდა.

მეცხრამეტე საუკუნის 20-იანი წლებიდან სახალხო განათლების სამინისტრომ და პოლიციამ დაიწყეს ზრუნვა გუბერნიათა სტამბების აღდგენაზე, რომელთა მოღვაწეობა 1812 წლის სამამულო ომთან დაკავშირებით შეწყდა²⁰⁰. თუმცა, როდესაც საქმე შეეხო საქართველოს უმაღლეს მთავრობასთან სტამბის დაარსებას, რტიშჩევმა თავი გამოამჟღავნა, როგორც გამოუსწორებელმა კონსერვატორმა, რომელსაც ნაკლებად აღელვებდა ადგილობრივი მოსახლეობის განათლებისა და კულტურის წინსვლა. 1816 წლის იანვარში მან შემდეგი პასუხი გასცა 1815 წლის 16 ნოემბრის ცირკულარულ წერილზე²⁰¹: „საქართველოში გუბერნიის ხელისუფლებასთან სტამბა არ ყოფილა და მისი დაფუძნება საჭიროდ არ მიმაჩნია, რადგან მისი შენახვა გულისხმობს დიდ სახაზინო ხარჯს, შემოსავალი კი მისგან მოსალოდნელი არ არის. გარდა ამისა, ადგილობრივი ხელისუფლება თავის ვალდებულებას მის გარეშეც მშვენივრად გაართმევს თავს“²⁰².

მიუხედავად იმისა, რომ რტიშჩევის მმართველობის პერიოდში ყოველწლიურად მუხრუჭდებოდა თბილისის სასულიერო სტამბის დაარსება, მისი სრულყოფილი ამუშავებისათვის, რაღაც მაინც კეთდებოდა²⁰³. მომავალი სტამბის ტექნიკური აღჭურვა და ამოქმედება გარკვეული პროფილით²⁰⁴, როგორც ირკვევა, სასულიეროსთან ერთად კერძო-მესაკუთრულ პრინციპზე დაყრდნობასაც ითვალისწინებდა²⁰⁵. სასულიერო სტამბის ფუნქციები მისი მეთვალყურის –

¹⁹⁹ გუგუშვილი პ. ქართული წიგნი, გვ. 87; შდრ.: Сопиков В.С. Опыт российской библиографии, ч. I, გვ. LXI.

²⁰⁰ სათანადო საარქივო საბუთებში მითითებულია, რომელ გუბერნიაში რა თანხა იყო გაღებული ადგილობრივი სტამბების აღსადგენად 1814 და მომდევნო წლებში (იხ. ЦГИА, Петербург, ф. 1284, оп. 4-а, д. 298, 302, 432 და სხვ.).

²⁰¹ პოლიციის სამინისტრო ცირკულარული წერილით შემდეგ მონაცემებს ითხოვდა: „საჭიროდ მიაჩნიათ თუ არა სტამბის გამართვა მთავრობებს იმ გუბერნიებში, სადაც ასეთები ჯერ არ ყოფილა; რა თანხაა ხაზინიდან გაღებული ამისთვის და საკმარისია თუ არა ის; თუ არასაკმარისია, მაშინ რატომ და რა თანხის დამატებაა საჭირო?“ (იხ. სცა, ფ. 16, საქ. 1765, გვ. 1).

²⁰² იქვე, გვ. 2.

²⁰³ არქიეპისკოპოს ვარლაამის სტამბის გარდა, რომელიც მოსკოვიდან თბილისში უნდა ჩამოეტანათ, თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლიდან სასულიერო სტამბას გადაეცა არც თუ ისე გამართული 2 დაზგა, რომელთაგან ერთი სამეფო სტამბიდან იყო, მეორე კი არქიეპისკოპოს გაიოზის კუთვნილებას წარმოადგენდა. ეს დაზგები და სტამბის სხვა ხელსაწყოები, რომლებიც სასწავლებელში ინახებოდა, მას ჯერ კიდევ 1811 წელს „იმ მიზნით გადაეცა, რათა თბილისის სასწავლებლის სასარგებლოდ შეეტანათ იმ მოგების პროცენტი, რასაც მიიღებდნენ გაყიდული წიგნებიდან“ (იხ. სცა, ფ. 16, ს. 10933, გვ. 20; ფ. 2, აღწ. 1, ს. 246, გვ. 4).

²⁰⁴ განათლების მინისტრი ა. რაზუმოვსკი ხაზს უსვამდა იმის აუცილებლობას, რომ „თბილისის სტამბა სასულიერო ყოფილიყო და სასულიერო ხელისუფლებას დაქვემდებარებოდა (ЦГА РФ. Ф. 1165, Д. 283, л. 64).

²⁰⁵ კერძო პირის მიერ სასულიერო სტამბის პროდუქციის გაყიდვას ეწინააღმდეგებოდა ა. ტორმასოვი. ის წერდა ა. კურაკინს: „თუმცა ჩემს მხრივ დასაბუთებულად მიმაჩნია საქართველოს მმართველის (ახვერდოვის – ჯ. ვ.) მიერ მოწოდებული წინადადება თბილისში სტამბის მოწყობის შესახებ, მაგრამ, რადგან ეს დანესებულება საზოგადოებრივი საჭიროებებისთვისაა, ამიტომ, ვფიქრობ, რომ წიგნების გაყიდვა ხელისუფლების მონაწილეობის გარეშე დაუშვებელია“ (ЦГА РФ. Ф. 1165, оп. 1, Д. 283, л. 3).

გ. პაიჭაძის აზრით, გაცილებით უფრო ვრცელი იყო, მის წოდებრივ დანიშნულებასთან შედარებით. აქ სასულიეროსთან ერთად საერო ლიტერატურაც უნდა დაბეჭდილიყო ქართულ და რუსულ ენებზე, მით უმეტეს, რომ, პაიჭაძის ჩამოსვლასთან ერთად, სტამბა სხვადასხვა სახის შრიფტებით შეივსო. განათლების მინისტრისადმი გაგზავნილ წერილში გ. პაიჭაძე წერდა: „ნიგნების დასაბეჭდად განკუთვნილი დაზგები, რომლებიც დარჩა გარდაცვლილი ერეკლე მეფის შემდეგ, საქართველოშია, რაც შეეხება სხვადასხვა სახის ლიტერებს რუსული და ქართული ენებისათვის, ისინი მე მაქვს, როგორც ჩემი საკუთრება“²⁰⁶.

ამგვარად, თბილისში უკვე იყო რუსული შრიფტების გარკვეული რაოდენობა, ასევე რუსულად ბეჭდვისათვის განკუთვნილი ტექნიკური საშუალებები, რომლებიც თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელს არქივისკოპოს გაიოზისაგან ხვდა წილად და შემდეგ კი პაიჭაძისაგან შეივსო. სწორედ ამის შემდეგ გახდა შესაძლებელი საქართველოში რუსული ბეჭდვითი საქმის დაფუძნება. მაგრამ მას კიდევ დიდხანს ვერ მოუწია ამოქმედება რიგი სუბიექტური თუ ობიექტური მიზეზების გამო, რომლებიც ეწინააღმდეგებოდნენ კავკასიაში რუსეთის კოლონიალურ მისწრაფებებს.

მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ათწლეულში საქართველოში რუსული ბეჭდვითი საქმის განვითარების ერთ-ერთი ყველაზე მთავარი დაბრკოლება ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ რუსული ენის არცოდნა იყო. ეს ვითარება უსარგებლოს ხდიდა რუსული ნიგნების ბეჭდვის საქმეს, რადგან ისინი არავის სჭირდებოდა და მათზე მოთხოვნილება არ არსებობდა. სწორედ ამით აიხსნება ის, რომ რუსული ბეჭდვითი საქმის შედარებითი წარმატება მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ათწლეულზე მოდის. არსებობდა სხვა შემაფერხებელი გარემოებებიც, მაგალითად, ცენტრალიზებული სამხედრო ხელისუფლების პირობებში თბილისში კერძო სტამბის დაარსება თითქმის წარმოუდგენელი იყო და სახელმწიფოს მხრიდან მოწონებული და მხარდაჭერილი ვერ იქნებოდა. გარდა ამისა, სასულიერო სტამბა ითხოვდა მის შეუფერხებელ უზრუნველყოფას საჭირო მასალით, რაც არ შეეძლო კერძო პირს, მათ შორის თვით კათოლიკოს ანტონ მეორესაც კი²⁰⁷.

ამგვარად, პირველი წინაპირობა კავკასიაში რუსული ბეჭდვითი საქმის განვითარებისათვის 1807-1813 წლებს ემთხვევა, როდესაც რუსული შრიფტი მოზდოკიდან თბილისში ჩამოიტანეს (გაიოზის სტამბასთან ერთად), შემდეგ კი მოსკოვიდან (პაიჭაძესთან ერთად). საინტერესოა, რომ რუსული სტამბის დაარსებას საქართველოში საფუძველი იმპერატორმა ალექსანდრე პირველმა კი არ ჩაუყარა, არამედ ორმა ქართველმა პატრიოტმა, რომელთაც თავისი ბედი რუსეთს დაუკავშირეს.

პირველი გამოცემების განხორციელების შემდეგ, თბილისის სასულიერო სტამბის მოღვაწეობა არც თუ ისეთი აქტიური იყო, იმდენად, რომ ის „დავიწყებასაც კი მიეცა“²⁰⁸. დანაკლისი სასულიერო ლიტერატურაში ივსებოდა რუსეთიდან, მოსკოვის სინოდალური სტამბიდან გამოგზავნილი ქართულენოვანი ნიგნებით, იმერეთის სამეფოს გაუქმებამდე კი საღვთისმსახურო ლიტერატურა ივსებოდა ქუთაისში დაბეჭდილი ნიგნებით. სტამბა იმერეთში რუსეთ-

²⁰⁶ იქვე, გვ. 65-66.

²⁰⁷ თბილისის სასულიერო სტამბის აღჭურვილობის აღწერაში ნათქვამია: „აღწერას ფიცის ქვეშ აწარმოებდნენ პირები, ვინც კარგადაა გათვითცნობიერებული ღირებულებაში სასტამბო ხელსაწყოებისა, რომლებიც ვერცხლით 700 რუბლად შეფასდა, მაგრამ, იმიტომ, რომ ზოგი ნივთი დაკარგულია, ნაკლებია ლიტერებიც, რის გამო ნაკლები ნივთების ღირებულებამ ვერცხლით 130 რუბლი შეადგინა (სცა, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 246 გვ. 5). ამასთან ერთად გენერალი რტიშჩევი აღნიშნავდა, რომ „სტამბა მთლიანად გასამართია“ (იქვე, გვ. 5-6).

²⁰⁸ გოცაძე მ. ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია. თბილისი, 1954, გვ. 54.

თან მის მიერთებამდე ათი წლით ადრე დაარსდა, რაშიც დიდი როლი შეასრულა ჩვენთვის უკვე ცნობილმა გიორგი პაიჭაძემ, რომელმაც 1795 წელს თბილისის სტამბის განადგურების შემდეგ, თავშესაფარი სოლომონ მეორის სამეფო კარზე პოვა. 1799 წელს პაიჭაძე სპეციალურად გააგზავნეს მოსკოვში ქუთაისის სტამბისათვის საჭირო აღჭურვილობის შესაძენად. მისი დიდი ძალისხმევის შედეგად, 1800 წელს, ამ სტამბაში დაიბეჭდა „დავითნი“. მოსკოვში პაიჭაძის საცხოვრებლად გადასვლის შემდეგ (სადაც ის 1805 წლიდან სინოდალურ სტამბაში მუშაობდა) ქუთაისის სტამბას 1803 წლიდან სათავეში ჩაუდგა რომანოზ ზუბაშვილი (რაზმაძე), რომელიც იქ მოზდოკიდან გადმოვიდა. 1809 წელს სტამბა ქუთაისიდან სოფელ წესში, 1815-1817 წელს კი საჩხერეში გადაიტანეს თავადების ზურაბ და გრიგოლ წერეთლების გამგებლობისას²⁰⁹.

§ 4. „ქართული გაზეთი“ – კავკასიური პერიოდიკის პირეზო

თბილისის სასულიერო სტამბის უმოქმედობამ საქართველოს საზოგადოებრიობა დედაქალაქში ახალი საერო სტამბის დაარსების საჭიროების წინაშე დააყენა. 1816 წელს თბილისში, კავკასიის ცალკე კორპუსის (შემდეგ იგი ქართულ ცალკე კორპუსად იწოდებოდა) შტაბთან ახალი სტამბა დაარსდა²¹⁰. წინამორბედებისაგან განსხვავებით მას სამხედრო ხელისუფლება აფინანსებდა, რაც მომგებიანი იყო სტამბის ტექნიკური აღჭურვისათვის²¹¹, თუმცა, მეორე მხრივ, სწორედ ეს გახდა მიზეზი იმისა, რომ იგი ადგილობრივ რუსულ ადმინისტრაციას უშუალოდ დაექვემდებარა.

კორპუსის სტამბა კავკასიის ცალკე კორპუსის შტაბის შენობაში განთავსდა და ოფიციალურად სამხედრო-სალაშქრო სტამბად იწოდებოდა. ამგვარი სტამბები იქმნებოდა მსხვილ საჯარისო შენაერთებთან, განსაკუთრებით, საომარი მოქმედებების დროს. სტამბა სამთავრობო კანცელარიასთან ერთად აღნიშნული საჯარისო შენაერთის შტაბის განკარგულებაში უნდა ყოფილიყო, რათა მუდმივი კავშირი ჰქონოდა უმაღლეს ხელმძღვანელობასთან (მიმონერა, სასწრაფო ცნობების პუბლიკაცია, არმიაში ბრძანებების გავრცელება და ა.შ.). მშვიდობიან პერიოდში სალაშქრო სტამბის ფუნქცია და დანიშნულება იცვლებოდა, ის უმეტესწილად მიმდინარე შეკვეთებს ასრულებდა.

კორპუსის სტამბა თავიდანვე სამხედრო დეპარტამენტის მიერ გამოცემულ სათანადო განაწესს (1812 წლის 27 იანვარი) ემორჩილებოდა. მისი 21-ე პარაგრაფის მიხედვით „სამუშაო

²⁰⁹ იხ. ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია, ტ. 1, გვ. XIII, 77-78, 83, 86-87, 88-89. ვარაუდობენ, რომ 1820 წელს სტამბა საჩხერედან კვლავ ქუთაისში გადაიტანეს და ამის შემდეგ იმერეთის დროებითი მმართველის განკარგულებაში იმყოფებოდა.

²¹⁰ საარქივო მასალის ნაკლებობის გამო ჩვენთვის ძნელად ასახსნელია, თუ რატომ დაიბეჭდა 1816 წელს ზოგიერთი სასულიერო ხასიათის წიგნი 1815 წლიდან მოქმედი სასულიერო სტამბის ნაცელად „კავკასიის მეფის-ნაცვლის მთავარ სამმართველოსთან არსებულ სტამბაში“ (იხ. ქართული წიგნი. ბიბლიოგრაფია, ტ.1, გვ.88, 90). ე. ვეიდენბაუმის ცნობით, „ქართულ ცალკე კორპუსთან არსებული სასულიერო სტამბა მიტროპოლიტ ვარლამ ერისთავის თხოვნით 1820 წელს სასულიერო მმართველობას დაუბრუნდა (კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. ვეიდენბაუმის ფონდი, №26, II, გვ. 89). ჩვენი ვარაუდით 1816 წელს ქართულ ცალკე კორპუსთან არსებული სტამბა (შემდეგ შემოკლებულად მას „კორპუსისას“ ეწოდებოდა) თავდაპირველად აღიჭურვა თბილისის სასულიერო სტამბის მასალით, რომელიც მოგვიანებით ისევ სასულიერო სტამბას დაუბრუნდა.

²¹¹ კავკასიაში პირველი კერძო სტამბები მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნის 50-იან წლებში გამოჩნდა, მაგრამ მაშინაც კი მეფისნაცვლის კანცელარიასთან არსებული სტამბა გამოირჩეოდა თანამედროვე აღჭურვილობით.

დღე 12 საათი მიმდინარეობს, 6-დან 12-მდე და 2-დან 8 საათამდე²¹². აქვე (§ 24) აღნიშნულია: „დაუდევარი ხელოსნები, რომლებიც თავის დროზე არ შეასრულებენ დაკისრებულ მოვალეობას, სამსახურში დარჩებიან და ვალდებული იქნებიან იმავე დღეს დაასრულონ იგი“²¹³. სტამბის თანამშრომელთა კონტინგენტს შეადგენდნენ ძირითადად სამხედრო სამსახურიდან დროებით გათავისუფლებული ჯარისკაცები. მაგალითად, მთავარი შტაბის სამხედრო სტამბაში... შტაბის ხელოსნის ადგილი ეკავათ „სამხედრო სტამბაში გაგზავნილ კარაბინერთა სასწავლო პოლკის არანაყოფიერებული როტის ჯარისკაცებს“, სულ 15 კაცს²¹⁴. ადმინისტრაციულ აპარატთან და დაქირავებულ მუშებთან ერთად სტამბის მომსახურე პერსონალი 26 კაცისაგან შედგებოდა: დაქირავებული მუშები უფლებრივად არ უთანაბრდებოდნენ სტამბის შტატიან მუშებს. ერთ-ერთ დოკუმენტში ნათქვამია: „მართალია სამხედრო სტამბას აქვს გრავიორის და ამკინძავის შტატი, მაგრამ ისინი, ვისაც დღეს უკავიათ ეს თანამდებობები, დაქირავებული მუშები არიან და მათ ხელფასი სტამბის კერძო ხასიათის სამუშაოდან უნაზღაურდებათ და არა შტატიდან“²¹⁵. 33-ე პარაგრაფში ნათქვამია: „რადგან სახელმწიფო სამსახურის შემდეგ შეიძლება დარჩეს თავისუფალი საათები, მუშებს შეუძლიათ იმუშაონ დასვენების დღეებში, დღესანაულებზეც და მათი სამუშაო სტამბის შემოსავლის გაზრდას მოხმარდება“²¹⁶. რას ნიშნავდა „სახელმწიფო სამსახური“ ამას განმარტავდა 25-ე პარაგრაფი: „მორიგე გენერლის ბრძანებით სტამბა ბეჭდავს აქტებს, ცირკულარულ წერილებს, სამხედრო ხელოვნებასთან დაკავშირებულ თხზულებებს და სხვ.“²¹⁷ „მათი აღნუსხვა ხდებოდა 31-ე პარაგრაფში გათვალისწინებული წესით“²¹⁸. ანუ „სტამბის მოგების დასაფიქსირებლად სახელმწიფო შეკვეთებზე ისეთივე ნიხრი წესდება, როგორიც თავისუფალ სტამბებში, ანუობასა და დაბეჭდვაზე ყველაზე ზომიერი თანხებია განერილი... ნებისმიერი შრიფტით შედგენილი 1200 ნაბეჭდი ეგზემპლარის ღირებულება 30 რუბლით განისაზღვრება“²¹⁹.

სახელმწიფო დანიშნულების საქმიანობის გარდა „განაწესი“ სამხედრო სტამბას „კერძო პირებისაგან ცენზურის მიერ მოწონებული თხზულებების განსაკუთრებული ნიხრით დაბეჭდვის უფლებას აძლევდა, რომლებსაც ყოველწლიურად (სტამბის – ჯ. ვ) დირექტორი წარმოადგენდა“²²⁰. შემდეგმა პარაგრაფებმა დააზუსტეს, რომ „კერძო თხზულებებისათვის სტამბა მასალას გამომცემლისაგან იღებს, ან იყენებს სახელმწიფო შეკვეთისათვის დამზადებულ მასალას და 10%-ით ფასს უმატებს, რაც სტამბის სარგებელს შეადგენს“²²¹. ამასთან ერთად: „აჯამებს რა სახელმწიფო და კერძო შეკვეთებიდან აღებულ თანხას, სტამბა მოგებას ორ გრაფად წარმოადგენს – სახელმწიფო შეკვეთებისა და კერძო პირებისაგან მიღებული შეკვეთების თანხა, ეს უკანასკნელი გამოიყენება სტამბის საჭიროებისათვის: შრიფტების გაუმჯობესებისათვის, დაზგების გადაკეთებისა თუ განახლებისათვის, ახალი მოსართავების შესაძენად და ა.შ., ამასთან ერთად – გამორჩეული ჩინოვნიკებისა და მუშების დასაჯილდოვებლად“²²².

²¹² ЦГВИА, Ф. 84, д. 685, л. 26.

²¹³ იქვე, გვ. 27.

²¹⁴ იქვე, ს. 856, გვ. 5.

²¹⁵ იქვე, გვ. 9.

²¹⁶ იქვე.

²¹⁷ ქართულ ცალკე კორპუსში ამ როლის შემსრულებლად შტაბ-ოფიცერი იგულისხმებოდა.

²¹⁸ ЦГВИА, Ф. 84, д. 685, л. 28.

²¹⁹ იქვე, გვ. 29.

²²⁰ იქვე, გვ. 30.

²²¹ იქვე, გვ. 31.

²²² იქვე, გვ. 30.

„განანესი“ ითვალისწინებდა სიფრთხილის ზომებსაც სახელმწიფო დოკუმენტების დაბეჭდვისას. მე-20 პარაგრაფში ხაზგასმულია, რომ „არავის არ აქვს სტამბის გარეთ კორექტურის გატანის და ამისათვის ქალაქისა და დედნების მოთხოვნის უფლება“. შემდეგ აღნიშნულია, რომ კორექტურას სტამბის კორექტორები აკეთებენ, იმ შემთხვევების გამოკლებით, როდესაც მინისტრის განსაკუთრებულ ბრძანებას მიიღებენ²²³. რა თქმა უნდა, „იგულისხმება, რომ საიდუმლო აქტების დაბეჭდვისას უსაფრთხოების შესაბამისი ზომები მიიღება იმისათვის, რომ სტამბიდან მასალამ არ გაჟონოს და ეს ევალება პასუხისმგებელ დირექტორს“²²⁴.

სამხედრო სტამბას „განანესის“ მკაცრი შესრულების გარდა ევალებოდა მომგებიანიც გამხდარიყო სამხედრო უწყებისათვის²²⁵. ცხადია, რომ ვერც ტექნიკური აღჭურვილობით და ვერც სანარმოო მოღვაწეობის გაქანებით²²⁶ თბილისის კორპუსის სტამბა ვერ შეედრებოდა სრულიად რუსეთის სამხედრო უწყების სტამბას²²⁷. სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვფლობთ ინფორმაციას თბილისის კორპუსის სტამბის თანამშრომელთა კონტინგენტის შესახებ, თუმცა ამაზე, ანუ მის სავარაუდო შემადგენლობაზე, მაინც შეიძლება ვიმსჯელოთ სათანადო საბუთების შინაარსიდან გამომდინარე.

თბილისის კორპუსის სტამბის დაარსება დაემთხვა კავკასიის ცალკე კორპუსის უფროსად და საქართველოს მთავარმართველად სუვოროვის სკოლის გენერლის ა.პ.ერმოლოვის დანიშვნას. ამან ხელი შეუწყო სტამბის მუშაობას და, საერთოდაც, ერმოლოვის სახელთან საქართველოში არაერთი კულტურული შინაარსის წამოწყებაა დაკავშირებული. საქართველოს ზოგჯერ „თბილ ციმბირსაც“ უწოდებდნენ ხოლმე, ამიტომ ერმოლოვის თბილისში განწესება ზოგიერთმა მის დაქვეითებად მიიჩნია, თუმცა, ერმოლოვი აქ ჯერ კიდევ 20 წლის წინ არტილერიის კაპიტნის რანგში იმყოფებოდა სპარსელთა წინააღმდეგ ვალერიან ზუბოვის ლაშქრობისას, 1796 წელს. ე. ვეიდენბაუმის ცნობით: „ალექსანდრე პირველი ფრიად გაოცებული დარჩა ერმოლოვის სურვილით თუ თანხმობით დანიშნულიყო კავკასიის მთავარმართებლად“²²⁸. თუმცა, თავად ერმოლოვი აღიარებდა: „ყოველთვის მსურდა ეს თანამდებობა, მაშინაც კი, როდესაც სამხედრო ხარისხით მასზე პრეტენზიის უფლება არ მქონდა“²²⁹.

საქართველოს მთავარმართველად დანიშვნამდე ა. ერმოლოვმა ალექსანდრე პირველი-სადმი მიმართვაში მოითხოვა განსაკუთრებული პრივილეგიები, როგორც მისდამი დაქვემდებარებული მხარის ერთპიროვნული მმართველისათვის (საქართველოს მთავარმართებელს ექვემდებარებოდა ასევე ასტრახანისა და ე.წ. კავკასიის გუბერნიები). „მიმართვის“ მეცამეტე

²²³ იქვე.

²²⁴ იქვე, გვ. 29.

²²⁵ იმ დროს არსებულ სანარმოთა მხოლოდ მცირე რაოდენობას შეეძლო პქონოდა სტამბა, რადგან მისი შენახვა სანარმოს ეკონომიკურ რენტაბელურობაზე იყო დამოკიდებული. შემთხვევითი არ იყო, რომ სასწავლებელთა მთავარმა სამმართველომ ძლივს შეიძინა სტამბა: „მაშინ, როდესაც სტამბა აუცილებელი იყო საჭირო რაოდენობით სახელმძღვანელოების დასაბეჭდად, სასწავლებელთა მთავარი სამმართველო უმაღლესი თანხმობით ყიდულობს სტამბას საკუთარი ეკონომიკური შესაძლებლობით“ კერძო პირისაგან (იხ. ЦГИА, РФ (Петербург), Ф. 733, оп. 86, д. 481, გვ. 7), შესაბამისი რესკრიპტი 1817 წლის 8 აგვისტოს გამოვიდა.

²²⁶ სამხედრო დეპარტამენტის სტამბა ოთხი სახელოსნოსგან შედგებოდა, სადაც 16 საბეჭდი დაზგა იყო განლაგებული (ЦГВИА, Ф. ВУА, д. 685, გვ. 22).

²²⁷ „განანესის“ მეორე განყოფილებაში („სტამბის მუშაობის შესახებ“) ნათქვამია: „სტამბას ევალება შეაგროვოს და დაბეჭდოს 16 გვერდზე სრული 8 ფურცელი, ანუ 1200 ეგზემპლარი. წელიწადში სადღესასწაულო დღეების გარდა 2200 ფურცელი, განურჩევლად იმისგან მსხვილი თუ მომცრო შრიფტი იყო გამოყენებული“ (იქვე, გვ. 26-27).

²²⁸ Вейденбаум Е. Г. Кавказские этюды. Тбилиси, 1901, გვ. 230.

²²⁹ Записки генерала Ермолова во время управления Грузией. Москва, 1868, გვ. 2.

პუნქტში აღნიშნული იყო, რომ „ყველა ეკონომიკური თანხიდან, რომელიც ჩემს განკარგულებაში იქნება, ნება მომეცეს განვკარგო ის იმავე უფლებით, რა უფლებითაც განკარგავს ფულს მოქმედი არმიის მხედართმთავარი“²³⁰. ერმოლოვის სურვილი აღსრულდა და ის ჩამოვიდა კავკასიაში, როგორც ერთპიროვნული უმაღლესი მმართველი, რომელსაც იგივე უფლებები ჰქონდა მინიჭებული, როგორც თავის დროზე პ. ციციანოვს²³¹. მას უფლება ჰქონდა თავისი შეხედულებისამებრ მიეღო გადაწყვეტილება როგორც სამხედრო და საგარეო პოლიტიკურ საკითხებზე²³², ასევე შიდაპოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული მიმართულებითაც, რასაც ის ახორციელებდა კავკასიაში 11 წლიანი სამსახურის განმავლობაში. კავკასიაში ერმოლოვის მოღვაწეობის ჩრდილოვან მხარეებზე ყურადღებას აქ არ გავამახვილებთ (სწორედ მან ჩაატარა სამხედრო-სადასახელო ექსპედიციები ჩრდილო კავკასიელ ხალხთა წინააღმდეგ), აღვნიშნავ მხოლოდ იმას, რომ მან მარჯვედ გაართვა თავი იმდროინდელი საქართველოს კულტურულ ცხოვრებაში არსებულ ზოგიერთ პრობლემას. საკმარისია იმის კონსტატაცია, რომ სწორედ ერმოლოვის დროს იხილა დღის სინათლე კავკასიაში პირველმა პერიოდულმა გამოცემამ ქართულენოვანი გაზეთის სახით.

შეგახსენებთ, რომ მეცხრამეტე საუკუნის პირველ მეოთხედში საქართველო გახდა ავანსცენა ორი სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების – ფეოდალურ-ბატონყმურის და ახალჩამოყალიბებული კაპიტალისტურის ურთიერთდაპირისპირებისა. ეს ის დროა, როდესაც რუსეთს ჯერ კიდევ მთლიანად არ აქვს დამთავრებული საქართველოს სამხედრო ათვისება: „მოვარდნილი ქარიშხალი დროშებს ნაფლეთებად აქცევდა, ღამე, ყრუ ღამე იწვა მდიდარი და ველური მხარის მინდორ-ველებზე“ – ასე აღწერდა იმდროინდელ ვითარებას ახალმიერთებულ საქართველოში ადგილობრივი რუსული ბეჭდვითი ორგანოს წარმომადგენელი²³³. სოციალური ჩაგვრა და მასთან დაკავშირებული სახალხო უკმაყოფილება ხშირად გადაიზრდებოდა ხოლმე სახალხო აჯანყებებში უკანონობის წინააღმდეგ, რომელსაც სჩადიოდნენ ადგილობრივი რუსული ადმინისტრაციის თანამშრომლები და ნაწილი შინგამოზრდილი მჩაგვრელებისა, ანუ ქართველი თავადების და აზნაურებისა. ეს უკანასკნელნი საკუთარი მიზნებისათვის იყენებდნენ ხალხის ნდობას, ყოფილი სამეფო ოჯახის წარმომადგენლები კი ყველანაირ უბედურებას ქვეყანაში „ღვთისაგან ცხებული“ საკუთარი მეფის არყოფნით ხსნიდნენ. ერმოლოვისადმი დაქვემდებარებულ ქვეყანას ესაჭიროებოდა არა მხოლოდ საგარეო უსაფრთხოება, არამედ აუცილებელი იყო შიგასამოქალაქო ადმინისტრაციის მოღვაწეობის გადასინჯვა.

პირველ რიგში საჭირო იყო საქართველოსათვის მისაღები სამართალწარმოების შემოღება,

²³⁰ ЦГИА, РФ. (Петербург). Ф. 560, оп. 10, д. 90, გვ. 7. ა. ერმოლოვის პიროვნების დახასიათებისათვის საინტერესოა „მიმართვის“ მეცხრე პუნქტი: „უფლება მომეცეს ცილისმწამებლები და დამბეზლებლები, საზოგადოებრივი სიმშვიდის დამრღვევები გადავცე არა სამოქალაქო, არამედ სამხედრო სასამართლოს“ (იქვე, გვ. 4-5).

²³¹ საქართველოში ერმოლოვის დანიშვნის შემდეგ, ხშირად ერეოდათ მისი წოდებები და მას ხან „მეთაურს“, ხან „მეფისნაცვალს“, ხან კი „მთავარმართებელს“, ხოლო ზოგჯერ სულაც „პროკონსულს“ უწოდებდნენ. 1816 წლის 2 ოქტომბერს მიწაგან საქმეთა მინისტრის კანცელარიაში თხოვნით მიმართა მთავარი შტაბის საინსპექტორო დეპარტამენტს „ეცნობებიანთ რა ტიტულით მიემართათ საქართველოში გენერალ-ლეიტენანტ ერმოლოვისათვის და ეცნობებიანთ მისი რანგი და წოდება“ (ЦГИА, РФ. (Петербург). Ф. 1284, оп. 4, д. 264-28, გვ. 208).

²³² საქართველოში დანიშვნასთან ერთად რუსეთის მეფემ ერმოლოვს დაავალა სათავეში ჩადგომა სპარსეთში რუსეთის საელჩოს. მოგვიანებით ერმოლოვი წერდა: „ერთნაირი სიამოვნებით არ მიმიღია ირანში ელჩად ჩემი დანიშვნა, მაშინგება საქმე, რომელიც ჩემთვის სრულიად უცნობი იყო. მესმოდა სპარსელთა ეშმაკობისა და ვერაგობის შესახებ და არ მქონდა იმედი, რომ შევძლებდი ხელმწიფის დავალების შესრულებას“ (იხ. Записки генерала Ермолова во время управления Грузией. Москва, 1868, გვ. 3.)

²³³ Кавказ. 1896, №4, გვ. 2.

ვინაიდან ამ მხარეში რუსული სამართალწარმოების გადმონერგვის პირველი ცდა წარუმატებელი აღმოჩნდა: ადგილობრივი მოსახლეობა კვლავ ვახტანგ მეექვსის სამართლით ხელმძღვანელობდა. საქართველოსათვის საკმაოდ მტკივნეული იყო თავადებისა და აზნაურთა ფენისათვის მიკუთვნების საკითხიც. საქმე ის იყო, რომ ქართული სამეფოს გაუქმების შემდეგ საქართველოში, ადგილობრივ მოსახლეობაში ბევრი პირი აღმოჩნდა, ვინც ხელში ჩაიგდო წოდებები და მიაღწია გარკვეული პრივილეგიებით სარგებლობის უფლებას. მწვავედ იდგა ხიზნების საკითხიც²³⁴. გარდა ამისა, ქვეყნის დასავლეთ რეგიონებში მძვინვარებდა ყვავილის ეპიდემია რაც ქმედით ღონისძიებებს ითხოვდა და რაც იმავდროულად გადაუდებლად საჭიროებდა მოსახლეობასთან ოპერატიული კავშირის დამყარებას მისთვის სამთავრობო გადანაცვტილებების შესახებ ინფორმაციის დროულად მისაწოდებლად – ხშირ შემთხვევაში ეს ერთადერთი გზა იყო ამ გადანაცვტილებების შესასრულებლად. ამდენად ადგილობრივი ხელისუფლებისათვის გაზეთის გამოცემა გადაუდებელ ამოცანად დაისახა. ამ მიზნის მისაღწევად, როგორც ირკვევა, შესაძლებელი იყო გამოყენებინათ ე.წ. სამხედრო-საველე სტამბა, რომელიც ცალკე კორპუსის მეთაურობას ექვემდებარებოდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ რამდენადაც მწვავე არ უნდა ყოფილიყო თბილისის ხელისუფლების დაინტერესება საკუთარი გაზეთის გამოცემაში, ქართული საზოგადოების მონინავე წრეების მხარდაჭერის გარეშე ამ საქმის მოწესრიგება წარმოუდგენელი იყო. ქართული ბეჭდური საქმის ისტორიის მიმოხილვამ დაგვარწმუნა, რომ საქართველოს ღირსეული შვილები მუდამ ოცნებობდნენ ჯერ ქართული სტამბის დაარსებაზე, ხოლო შემდეგ გაზეთის გამოცემაზე. „დრო მიდიოდა და თან მოჰქონდა მოქალაქეობრიობისა და დამწერლობის საწყისები, ჩანასახი სულიერი ცხოვრებისა“²³⁵. იზრდებოდა ინტერესი იმ „რუსული გაზეთების მიმართ, რომლებიც შედარებით ხშირად ჩამოჰქონდათ საქართველოში რუსეთიდან“²³⁶. ქართულ ენაზე ითარგმნა რუსეთში საკმაოდ პოპულარული „რუსული ენის მოყვარულთა საუბრები“²³⁷.

XIX ს. 20-იანი წლების ბოლოსათვის თბილისში გაზეთის დაარსებისა და მისი ქართულ

²³⁴ ხიზნებს უწოდებდნენ ყმა-გლეხებს, რომლებიც მძიმე მდგომარეობის, პოლიტიკური არეულობისა და უმინობის გამო იძულებული იყვნენ დაეტოვებინათ თავიანთი „ბატონები“ მათი თანხმობითა თუ თანხმობის გარეშე და თავშესაფარსა და საქმეს სხვა ბატონთან პოულობდნენ. გაქცეული ხიზანი, რომელიც მიწას მიიღებდა ახალი ბატონისაგან, მასზე პირდაპირ კი აღარ იყო დამოკიდებული, არამედ მხოლოდ ეკონომიკურად, მაშინ, როდესაც ყმა-ხიზანი, რომელმაც ბატონის თანხმობით დატოვა წინანდელი სამყოფი, მაინც პირველი ბატონის მფლობელობაში რჩებოდა, ახალ ბატონზე კი – მხოლოდ ეკონომიკურად იყო დამოკიდებული. ხიზნების საკითხის გამძაფრება ერმოლოვის მმართველობის დროს გამოიწვია მემამულეთა და ხიზანთა დამოკიდებულების გამწვავებამ, რომლებიც ეკონომიკური და პირადი დამოუკიდებლობისაკენ მიისწრაფოდნენ. ხიზნობის, როგორც სოციალური მოვლენის საწყისი გაცილებით უფრო ადრინდელ პერიოდამდე მიდის, როდესაც შიდა ქართლის – სამაჩაბლოს (მაჩაბელთა სამფლობელოები) ტერიტორია ერთგვარ დერეფნად იქცა თურქული ჯარებისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს დასაპყრობად ან სპარსეთზე გასალაშქრებლად. ორივე შემთხვევაში ეს ტერიტორია იმდენად ზარალდებოდა, რომ ადგილობრივი მოსახლეობის ნაწილი ბრძოლების დროს ნადგურდებოდა, ნაწილი კი იხიზნებოდა სხვა ადგილებში. ამ სიტუაციაში თავადი მაჩაბლები მთიელი კავკასიელებიდან, უპირატესად ოსებს სთავაზობდნენ დედანულიანად დასახლებულყვნენ დაცარიელებულ ტერიტორიებზე, მართლმადიდებლობის აღიარების პირობით. ჩრდილოეთ კავკასიიდან ამგვარად გადმოსახლებულ მოსახლეობასაც ეწოდებოდა ხიზნები, რომლებმაც მეცხრამეტე საუკუნეში შეადგინეს განსაკუთრებული ფენა საბატონო და სახელმწიფო გლეხებისა (იხ.: ს. ავალიანი, გლეხთა საკითხი კავკასიაში, თბილისი, ტ. 4., 1920; ვ. გუჩუა, ხიზნები და ხიზანთა საკითხი საქართველოში, თბილისი, 1995).

²³⁵ Кавказ, 1896, №4, გვ. 2.

²³⁶ ცნობილია აგრეთვე, რომ XIX ს-ის პირველ მეოთხედში საქართველოში დასავლეთევროპული ჟურნალ-გაზეთებიც ჩამოჰქონდათ (იხ. Нечкина М. В. Грибоедов и декабристы. М., 1951, გვ. 208; გოცაძე მ., ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია, თბილისი, 1954, გვ. 38-39).

²³⁷ გოცაძე მ. დასახ. ნაშრ., გვ. 42-43.

ენაზე გამოცემის საკითხი ერმოლოვის წინაშე პრაქტიკულ ჭრილში დაისვა, რასაც უდავოდ შეუწყო ხელი მონინავე ქართული საზოგადოების დაინტერესებამ მშობლიურ ენაზე პერიოდული გამოცემა საკუთარ დედაქალაქში რომ დაფუძნებულიყო. საკითხის გადაწყვეტა გარკვეულწილად გააადვილა 1804 წლის ცენზურის შედარებით ლიბერალურმა წესდებამ, რომელიც სამოქალაქო და საუნივერსიტეტო სტამბის დაფუძნებისა და ადგილობრივი ნაბეჭდი მასალის „გადასათვალისწინებლად“ ცენზურის კომიტეტების შექმნის უფლებას იძლეოდა როგორც უნივერსიტეტებთან, ისე უკიდურეს შემთხვევაში, მსხვილ გიმნაზიებთან (მაგალითად, ქალაქებში ორიოლსა და ასტრახანში)²³⁸. თუმცა, 1811 წელს პოლიციის სამინისტროს შექმნის შესახებ განკარგულებაში აღნიშნული იყო, რომ ცენზურის 1804 წლის წესდებაში ცვლილებები იქნა შეტანილი, კერძოდ, „იმპერიის ფარგლებში გამოქვეყნებული წიგნებისა და პერიოდული გამოცემების ცენზურა აღმასრულებელი ხელისუფლების ძალით ახლადშექმნილ პოლიციის სამინისტროს ევალება“²³⁹.

თუ მხედველობაში მივიღებთ ე. ვეიდენბაუმის აზრს, რომ „მეცხრამეტე საუკუნის პირველ მეოთხედში რუსეთის პროვინციულ ქალაქებში მხოლოდ სამი გაზეთი იყო: საუნივერსიტეტო – ყაზანსა და ხარკოვში, კერძო კი – ასტრახანში, ისეთ შორეულ პროვინციაში, როგორიც თბილისი იყო, ქართული ლიტერატურულ-პოლიტიკური გაზეთის გამოცემა სრულიად განსაკუთრებული მოვლენა იყო. იგი ნათლად ადასტურებდა ერმოლოვის მონინავე შეხედულებას ახალ მხარეში რუსეთის საგანმანათლებლო ამოცანების შესახებ“²⁴⁰. ვეიდენბაუმის მონაცემები გადასინჯვას საჭიროებს, განსაკუთრებით ხარკოვსა და ასტრახანში იმხანად არსებული გაზეთების შესახებ. ჩვენთვის ცნობილია, რომ ხარკოვში მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში ერთი კი არა, რამდენიმე გაზეთი და ჟურნალი გამოდიოდა. მათ შესახებ ინფორმაცია წარმოდგენილია პ. მ. ფედჩენკოს სადოქტორო დისერტაციაში უკრაინის ჟურნალისტიკის ისტორიის შესახებ, მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში²⁴¹. იგივე შეიძლება ითქვას ასტრახანზეც: ადგილობრივი გაზეთი „აღმოსავლეთის ცნობები“ (Восточные известия) გამოდიოდა 1813 წლიდან, ჯერ მხოლოდ რუსულ ენაზე²⁴², ხოლო 1816 წლიდან კი სომხურენოვანი დამატებით (Армениян цануцмუნკ). ამას გარდა, ასტრახანში 1816-1818 წლებში გამოდიოდა ორენოვანი იდენტური შინაარსის გაზეთი „სააზიო მუსიკალური ჟურნალი“ (Азиатский музыкальный журнал)²⁴³.

ხარკოვსა და ასტრახანში გაზეთების გამოცემა (ეს უკანასკნელი ქალაქი კავკასიის ცალკე

²³⁸ Федченко П. М. Журналистика на Украине первой половины XIX столетия (სადოქტ. დისერტ.). Киев, 1967, გვ. 10.

²³⁹ 1811 წლის №84 განკარგულებაში ნათქვამი იყო: „პოლიციის მინისტრს ევალება, რომ იმპერიაში არ გავრცელდეს ცენზურის მიერ შეუმონებელი წიგნები და თხზულებები. თუკი ასეთი სადმე შეიმჩნევა, აუცილებლად ამოღებულ უნდა იქნენ, დამნაშავეები კი სასამართლოს წინაშე წარდგებიან“ (იხ. Сборник материалов к изучению истории русской журналистики. М., 1952, вып. I, გვ. 113).

²⁴⁰ Вейденбаум Е. Г. Кавказские этюды, გვ. 298.

²⁴¹ ხარკოვში გამოცემული პირველი ბეჭდური ორგანო იყო Харьковский еженедельник-ი (1812 წ.), შემდეგ Украинский вестник-ი და Харьковский Демокрит-ი, რომლებიც 1816 წლიდან გამოდიოდნენ. როგორც ფედჩენკო აღნიშნავს, 1818 წელს კიდევ ერთი გაზეთის „Украинский Домовод“-ის დახურვის შემდეგ, გარკვეული დროით ერთადერთ პერიოდულ გამოცემად Харьковские Известия (1817-1823 წწ.) რჩებოდა. 1823 წელს ნებადართულ იქნა „Украинский журнал“-ის გამოცემა ა. სკლაბოვსკის რედაქტორობით (იხ. Федченко П. М. Журналистика на Украине первой половины XIX столетия, გვ. 15-16).

²⁴² „რუსეთში ეს მეორე პროვინციული გაზეთი იყო, ხოლო სამხრეთსა და კასპიისპირეთში პირველი“ (იხ. Хачатурян В. А. Из истории армянской печати в России // Вестник общественных наук АН Армении. 1967, №1 (284), გვ. 100).

²⁴³ იქვე, გვ. 105.

კორპუსის მმართველობაში მყოფ ტერიტორიაზე მდებარეობდა) ხელს უწყობდა თბილისში პირველი ქართული გაზეთის დაარსების საკითხის პეტერბურგში დადებით გადაწყვეტას. ამ გაზეთის დაარსების ისტორიის ამსახველი საკმაოდ მწირი ცნობებია შემორჩენილი, რადგან, როგორც ვეიდენბაუმი აღნიშნავდა, თბილისის არქივებში ვერანაირი მიმონერა ვერ ვნახეთ ამ გაზეთის დაარსების შესახებ²⁴⁴. ქართველი ისტორიკოსების მიერ სათანადო წყაროების მოკვლევა უფრო ნაყოფიერი აღმოჩნდა. პ. გუგუშვილმა და მ. გოცაძემ საქართველოს ცენტრალურ არქივში საკმაოდ საინტერესო ცნობები აღმოაჩინეს, მათი კვლევა განაგრძო ნ. ტაბიძემ, რომელმაც 1969 წელს გამოაქვეყნა საკუთარი გამოკვლევა „ქართული გაზეთის“ შესახებ²⁴⁵.

პეტერბურგის საისტორიო არქივში დაცულია საქმე „ქართულ ენაზე გაზეთის გამოცემის“ შესახებ (1819 წლის მარტი-აპრილი), რომელშიც დაცულია მიმონერა თბილისში ქართულენოვანი გაზეთის დაარსების შესახებ. ამ გაზეთს თავიდან „საქართველოს გაზეთი“, შემდეგ კი „ქართული გაზეთი“ ეწოდა²⁴⁶. ამ მიმონერაში განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა შინაგან საქმეთა მინისტრის კოზოდავლევისადმი 1819 წლის 11 მარტით დათარიღებული ერმოლოვის წერილი, სადაც მოკლედ არის ჩამოყალიბებული ქართული გაზეთის პროგრამა: «გვსურს-რა გავაცნოთ საქართველოს მცხოვრებლებს ჩვეულებები მათზე უფრო განათლებული ადამიანებისა, აგრეთვე ცნობები სხვადასხვა დაწესებულებების მოწყობასა და მეტად საჭირო ახალ გამოგონებებზე ამ მხარისათვის, რომელიც ასე ნაკლებად არის დასახლებული, როგორც საქართველო, აუცილებლად ჩავთვალე მეზრძანებინა, რომ ამ თვის პირველი რიცხვიდან კორპუსის შტაბის უშუალო ზედამხედველობით თბილისის სამხედრო-სალაშქრო სტამბაში დაიბეჭდოს და გამოიცეს ფურცლები სათაურით „ქართული გაზეთი“. მასში შემდეგი სტატიები გამოქვეყნდება:

საქართველოსა და ადგილობრივ პროვინციებში მოღვაწე საერო და სამხედრო პირთა დანაშაულები და დაჯილდოვება.

ხელისუფლების განსაკუთრებული განკარგულებები და ბრძანებები, რომლებიც მხარის კეთილდღეობას ეხება.

სხვადასხვა ცნობები საქართველოსა და მის მეზობელ მხარეთა შესახებ, რომლებიც საზოგადოების ინტერესს იმსახურებენ.

ცნობები ახალი გამოგონებებისა და დაწესებულებების შესახებ ხელოვნების დარგში.

ამონარიდები რუსეთში გამოცემული გაზეთებიდან და ჟურნალებიდან, რომელთაც თავისი შინაარსით განსაკუთრებული სიაშინაობა შეუძლიათ მიაღწიონ მკითხველებს.

გაზეთი გამოიცემა მომავალი 1820 წლის იანვრამდე, ყოველ კვირას ერთი ნაბეჭდი ფურცელი. ხელმოწერის ფასი სრული გამოცემისათვის, აქ, თბილისში, იქნება 2 რუბლი ვერცხლით, სხვაგან გადაგზავნის შემთხვევაში კი ყოველი ეგზემპლარისათვის 20 კაპიკი ვერცხლით.

მოწყალეო ხელმწიფე, მოვალეობად მივიჩნევ ამ ჩემი გადაწყვეტილების შესახებ ვაცნობო თქვენს აღმატებულებას²⁴⁷.

ანალოგიური შინაარსის წერილი ერმოლოვმა გაუგზავნა პოლიციის სამინისტროს მმართველს ს.ვიაზმიტინოვსაც, რომელმაც, კოზოდავლევის მსგავსად, იჩქარა ერმოლოვის წერილი გადაეგზავნა „დანიშნულებისამებრ“, ანუ სასულიერო საქმეთა და სახალხო განათლების სამინ-

²⁴⁴ Вейденбаум Е. Г. Кавказские этюды, გვ. 299.

²⁴⁵ ტაბიძე ნ. პირველი ქართული გაზეთი. თბილისი, 1969.

²⁴⁶ ამის შესახებ უფრო დანერჩილებით იხ.: გოცაძე მ. ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია, გვ. 51-52.

²⁴⁷ ЦГИА РФ (Петербург). ф. 733, оп. 87, д. 58, გვ. 3.

ისტროში. ადრესატის ცვლილებას შემდეგნაირად ხსნიდნენ: „ვინაიდან საკითხი სასულიერო და სახალხო განათლების სამინისტროს კომპეტენციად მივიჩნიეთ, რომელსაც უნდა ეცნობოს რუსეთში ჟურნალებისა და გაზეთების გამოცემა, თავს ვალდებული ვთვლი გადმოვაგზავნო ასლი ინფანტერიის გენერლის ერმოლოვის თხოვნისა თქვენ ბრწყინვალეობასთან (ა. გოლიცინი – ჯ. ვ.), იმ შემთხვევისთვის, თუ თქვენ უშუალოდ მისგან შეტყობინება არ მიგიღიათ“²⁴⁸.

სინოდის ყოფილი ობერ-პროკურორი გოლიცინი, რომელიც იმ დროისათვის სასულიერო საქმეთა და სახალხო განათლების მინისტრი გახდა, ერმოლოვის წინადადებაზე საქართველოში პერიოდული გამოცემის დაფუძნების შესახებ, ვიაზმიტინოვს წერდა: „თქვენი ბრწყინვალეობის პასუხად ინფანტერიის გენერლის, საქართველოს მთავარმართველის ერმოლოვის განკარგულებაზე თბილისში ქართულ ენაზე ყოველკვირეული ფურცლების სახელწოდებით „ქართული გაზეთის“ გამოცემის შესახებ, თავს ვალდებული ვთვლი, ვაცნობო თქვენ მოწყალებას, რომ ეს თხოვნა მხოლოდ ცნობად მივიღე, რადგან აქედან არ ჩანს რის საფუძველზე იყო ის გაცემული, შესაძლოა, იყო უმაღლესი ნებართვა“²⁴⁹. ამგვარად, მიმონერა ქართული გაზეთის შესახებ სახელისუფლებო დანესებულებებს შორის წარმოებდა მაშინ, როდესაც გაზეთი რეალურად უკვე გამოდიოდა თბილისში, რაც ერმოლოვის სახელმწიფო ბიუროკრატიული აპარატის მოუქნელობისადმი უპატივცემულო დამოკიდებულებით უნდა აიხსნას. მისი ერთ-ერთი თანამშრომლის პ. ხ. გრაბეს სიტყვით, „კავკასიაში ერმოლოვს არასოდეს ჰქონია ისეთი რთული საკანცელარიო მანქანა, რომელმაც შემდგომში ხელში ჩაიგდო ადგილობრივი მთავარმართველის ძალაუფლება და ხშირად მისი სახელით ისე მოქმედებდა, რომ არც კი ეკითხებოდა მას არაფერს. ლაშქრობისას ერმოლოვი ხშირად თვითონ წერდა წერილებს, რომელთაც შემდეგ სალაშქრო ჟურნალში იწერდნენ. როცა ამის შესაძლებლობა იყო, იგი გაურბოდა ინსტანციებთან ურთიერთობას“²⁵⁰. ამ შემთხვევაში ერმოლოვმა, როგორც ჩანს, მეფის მიერ მინიჭებულ თავის უფლებამოსილებას გადააჭარბა, რითაც დიდი სიურპრიზი გაუკეთა პეტერბურგს²⁵¹. ვინაიდან თბილისის გაზეთის გამომცემლებისათვის კარგად არ იყო ცნობილი გაამართლებდა თუ არა გაზეთი საქართველოს პირობებში, მათ გადაწყვიტეს ყოველი შემთხვევისათვის რვათვიანი გამოცემით შემოფარგლულიყვნენ.

დღეს რთულია მსჯელობა იმის შესახებ, თუ რამდენად გადამწყვეტი იყო „ქართული გაზეთის“ დაფუძნებაში პირადად ერმოლოვის განმანათლებლური შეხედულებები საქართველოში რუსული ხელისუფლების ამოცანების შესახებ, თუმცა ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს მისი უახლოესი გარემოცვის მოწინავე ნაწილის დაინტერესებულობა გაზეთის გამოცემაში. ეს იყო ნიჭიერი, ცნობისმოყვარე და პროგრესული ახალგაზრდობა, ადგილობრივი განათლებული თავად-აზნაურების ჩათვლით, რომლებიც სამხედრო და სამოქალაქო სამსახურში იმყოფებოდნენ. ერმოლოვის გარემოცვის ეს ნაწილი, „რუსეთის ხელისუფლების ამოცანების“ გარდა, კარგად ხედავდა ადგილობრივ მოსახლეობაზე გაზეთის მოსალოდნელ კულტურულ-საგანმანათლებლო ზემოქმედებას.

ერმოლოვს არ შეეძლო არ გაეთვალისწინებინა საკუთარი გარემოცვის ლიტერატურული

²⁴⁸ იქვე, გვ. 1.

²⁴⁹ იქვე, გვ. 7 „ქართული გაზეთის“ პირველი ნომერი გამოქვეყნდა არა 1 მარტს, როგორც გათვალისწინებული იყო ერმოლოვის ბრძანებით, არამედ იმავე 1819 წ. 8 მარტს.

²⁵⁰ კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. ე. ვეიდენბაუმის ფონდი, №189, გვ. 60.

²⁵¹ იმ დროს იშვიათი არ იყო შემთხვევები, როდესაც ხელისუფლება კრძალავდა რომელიმე გაზეთისა თუ ჟურნალის გამოცემას ქვეყნის ცენტრალურ ქალაქებსა და პერიფერიებში, კერძოდ უკრაინაში (იხ.: Федченко П. Журналистика на Украине первой половины XIX столетия, გვ. 12, 16 და სხვ.).

შესაძლებლობებიც, საკმარისია გავიხსენოთ, რომ „ქართული გაზეთის“ გამოსვლამდე და მის შემდეგაც, ერმოლოვის სალაშქრო კანცელარიას ა.ს. გრიბოედოვი უძღვებოდა (მოგვიანებით გრიბოედოვი ერმოლოვთან საგარეო საქმეთა მოხელედ მუშაობდა). მიუხედავად იმისა, რომ 1819 წლის იანვარში – გაზეთის გამოსვლამდე ერთი თვით ადრე – გრიბოედოვი სპარსეთში გაემგზავრა, ის, ცხადია, ამ ღირსშესანიშნავი მოვლენისადმი გულგრილი ვერ დარჩებოდა. თანამედროვეთა მონშობით, ერმოლოვი გრიბოედოვს ჟურნალისტურ საქმეებს ავალებდა, კონკრეტულად, კავშირის დამყარებას პეტერბურგის გაზეთებთან და ჟურნალებთან. ნ. ნ. მურავიოვის (იმ დროისათვის საქართველოს მთავარმართებლის შტაბის კაპიტანი) „ჩანაწერებში“ აღნიშნულია, რომ ერმოლოვმა „დაავალა გრიბოედოვს აღენერა აქ (თბილისში – ჯ. ვ.) მომხდარი მინისძვრა, ვედომოსტიში გამოსაქვეყნებლად“²⁵². გამგზავრების სამზადისით დაკავებულმა გრიბოედოვმა დაწერა შენიშვნა, მაგრამ მან ერმოლოვი ვერ დააკმაყოფილა და „გრიბოედოვის გამგზავრების შემდეგ მოგილევსკის დაავალა გადაეკეთებინა ჩანაწერი“²⁵³.

ა. ერმოლოვს თავის გარემოცვაში სოლიდური ლიტერატურული ძალები ჰყავდა გაერთიანებული: გრიბოედოვის გარდა უნდა დავასახელოთ ვ. კ. კიუხელბეკერი, ა. ი. იაკუბოვიჩი, ა. ა. შიშკოვი, ფ. ვოეიკოვი, ნ. ნ. მურავიოვი²⁵⁴, ა. გ. ჭავჭავაძე, გ. ს. გორდეევი, დ. ზ. ორბელიანი, ა. კ. ბაკიხანოვი, ი. ჭილაშვილი (ჭილაევი) და სხვ. „ქართული გაზეთის“ დაარსებასთან დაკავშირებულ მიმონერაში არც ერთი მათგანი არ იხსენიება, თუმცა მათი მონაწილეობა ამ მნიშვნელოვან საქმეში სავსებით დასაშვებია.

„ქართული გაზეთის“ გამოქვეყნებას წინ უსწრებდა ამ გაზეთის გამოცემის დაწყების შესახებ „სპეციალური განცხადება“, რომელსაც გამომცემელთა ჯგუფი²⁵⁵ აწერდა ხელს. ამ განცხადებაში ჩამოყალიბებული იყო მომავალი გაზეთის პროგრამა, რომელიც შემდგომ შინაგან საქმეთა მინისტრისადმი ერმოლოვის გაგზავნილ ზემოხსენებულ წერილშიც გამოვლინდა. „განცხადება“ დაეგზავნათ მაზრების მმართველებს თხოვნით, ხელი შეეწყოთ გაზეთის გავრცელებისათვის მთელ საქართველოში²⁵⁶. ფინანსური უზრუნველყოფისათვის საკმარისად მიიჩნიეს 500-მდე ხელმომწერის მოპოვება. მაგრამ ამ რაოდენობის ხელმომწერთა მოპოვება

²⁵² Русский архив. 1886, № 12, გვ. 434. „ვედომოსტებში“ აქ, როგორც ჩანს, იგულისხმებოდნენ დედაქალაქების გაზეთები „Санкт-Петербургские ведомости“, ან „Московские ведомости“.

²⁵³ იქვე.

²⁵⁴ ე. ვეიდენბაუმი დანახებით აღნიშნავს, რომ ნ. ნ. მურავიოვი, რომელმაც თავის „ჩანაწერებში“ უამრავი საინტერესო მასალა დაგვიტოვა XIX საუკუნის 20-იან წლებში თბილისის კულტურული ცხოვრების შესახებ, არაფერს ამბობს „ქართული გაზეთის“ გამოცემაზე. (ე. ვეიდენბაუმი, კავკასიური ეტიუდები, გვ. 299).

²⁵⁵ ამ გარემოებაზე დაყრდნობით ე. ვეიდენბაუმმა დაუშვა, რომ „გამოცემას (გაზეთისას – ჯ. ვ.) განაგებდა განსაკუთრებული კომიტეტი, ხელმონერის შესახებ განცხადებები გამომცემელთა სახელით ქვეყნდებოდა“ (იქვე).

²⁵⁶ მაზრების ხელმძღვანელებისა და კომენდანტებისადმი მიმართვას, რუსეთის იმპერიაში გამოცემულ გაზეთებზე ხელმომწერების შესაგროვებლად საქართველოში, ადგილი ჰქონდა „ქართული გაზეთის“ გამოცემამდეც. ეს წესი ჯერ კიდევ 1809 წელს შემოვიდა, როდესაც სამაზრო ქალაქების კომენდანტებს ცირკულარული წერილით ევალბოდათ ყოველკვირეულად ეცნობებინათ საქართველოს ხელისუფლებისათვის „საგანგებო შემთხვევებისა და სიახლეთა შესახებ“ (სცა, ფ. 16, საქ. 915, გვ. 1-2). სამხედრო და ქალაქის მოხელეთა გარდა, ადგილობრივ მოსახლეობასაც აიძულებდნენ რუსეთის გაზეთების გამოწერას („სევერნაია პოჩტა“, „კომერციული გაზეთი“, „სანკტ-პეტერბურგის ახალი გაზეთი“), დარგობრივი გაზეთების ჩათვლით. 1810 წელს ტორმასოვმა კოზოდავლევისაგან მიიღო წერილი, რომელშიც ეს უკანასკნელი მაღლიერებას გამოხატავდა „1810 წელს გამომცემულ „Северная почта“-ზე ხელმომწერთა რიცხვის მომრავლებაში ხელშეწყობისათვის და საგაზეთო მასალით ჩემი მომარაგებისათვის. უმორჩილესად გთხოვთ არ დააკლოთ მცდელობა გაზეთის გავრცელებას თქვენდამი რწმუნებულ გუბერნიაში და არ შეწყვიტოთ თქვენთან მომხდარი ნებისმიერი საინტერესო, მნიშვნელოვანი და ყურადსაღები მოვლენის შესახებ ინფორმაციის მოწოდება. რაც უფრო მეტ მსურველს იპოვით გაზეთზე ხელმონერისა და რაც უფრო ხშირად მომანვდით ცნობებს მათ შესახებ, მით უფრო მეტად მაღლიერი დაგრჩებით. სხვადასხვა ცნობებს შორის უნდა იყოს ცნობები ზოგადად ვაჭრობის შესახებაც“ (იქვე, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 233,

იმდროინდელ საქართველოში საკმაოდ გაჭირდა: 1819 წლის 7 მარტისათვის თბილისში სულ 107 ხელმომწერი იყო²⁵⁷. ხელმომწერებს საქართველოს მაზრებშიც აგროვებდნენ, მაგრამ ამას დიდი წარმატება არ მოჰყოლია. ადგილობრივი მოსახლეობის ფართო ფენები მზად არ აღმოჩნდნენ ამ სიახლისათვის. ამას მოწმობს მაზრების ხელმძღვანელთა და კომენდანტების ანგარიშები საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორისადმი „ქართულ გაზეთზე“ ხელმომწერთა გამოვლენასთან დაკავშირებით. 1819 წლის 10 თებერვალს ანანურის კომენდანტი ბაკურინსკი წერდა საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორის მოვალეობის შემსრულებელს რ. ხოვენს, რომ „ქართული გაზეთის“ ხელმომწერთა მოპოვების საქმეში „წარატებას ვერ მიაღწია“. მიზეზი მცირე მოსახლეობა და „განათლებული საზოგადოების ნაკლებობაა“. ბაკურინსკის იმედი ჰქონდა „რომ მომავალში შესაძლებელი იქნება მაცხოვრებელთათვის მისი (გაზეთის – ჯ. ვ.) სარგებლიანობის დამტკიცება“²⁵⁸. საკმაოდ მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა დახმარება სომეხი არქიეპისკოპოსის ნერსესისა, რომელმაც საკუთარი სამწყსოდან 100 ხელმომწერი იმოვა²⁵⁹.

გაზეთის პირველივე ნომრები ეჭვს არ იწვევდა, რომ ის „კორპუსის შტაბის ზედამხედველობით“ გამოდიოდა²⁶⁰. გაზეთის გამოცემაში უცნაური ის იყო, რომ მასალის ლიტერატურული გადამუშავება და მისი გამოქვეყნება რამდენიმე ეტაპად ხდებოდა: თავდაპირველად იწერებოდა რუსულად (ცენზურისათვის), რედაქციაში ქართულად შესული მასალა (კორესპონდენცია) კი რუსულ ენაზე ითარგმნებოდა და მხოლოდ ამის შემდეგ რუსულად შედგენილი გაზეთი ითარგმნებოდა ქართულ ენაზე და იგზავნებოდა კორპუსის სტამბაში დასაბეჭდად. სამწუხაროდ, არქივებში არ მოიძებნა „ქართული გაზეთის“ რუსული დედანი, თუმცა ვეიდენბაუმის მტკიცებით „ერმოლოვის გაზეთის 1820 წლის სრული რუსული ვერსია ინახებოდა კავკასიის სამხედრო რეგიონის შტაბში“²⁶¹. მიუხედავად ამისა, „ქართული გაზეთის“ რუსულენოვანი დუბლიკატის არსებობა, თუნდაც კორპუსის შტაბის მცირერიცხოვანი კონტინგენტისათვის, უფლებას გვაძლევს, რომ ის საქართველოში პირველი ხელნაწერი რუსულენოვანი გაზეთის შექმნის მცდელობად განვიხილოთ.

ერთგვარად პარადოქსულია ის ფაქტი, რომ საქართველოში პირველი ოფიციალური გაზეთი სწორედ ქართულ ენაზე გამოვიდა. ამის შესახებ ვეიდენბაუმი წერდა: „დღეს დამკვიდრებული ნორმით შეიძლება უცნაურადაც და უხერხულადაც მოგვიჩვენოთ სახელისუფლებო დანესებულების მიერ გაზეთის არარუსულ ენაზე გამოცემა, მაგრამ მხარის მაშინდელ მდგომარეობას თუ გავითვალისწინებთ, სხვანაირად არც შეიძლება ყოფილიყო: რუსული ენა იმ დროისათვის იმდენად ნაკლებად იყო გავრცელებული საქართველოს ქალაქების მოსახლეობაშიც კი, რომ თავადაზნაურთა იმ წარმომადგენლებსაც, ვინც საქართველოს უმაღლესი ხელისუფლების ექსპედიციებში მსახურობდნენ, საკუთარი გვარის დაწერაც კი არ შეეძლოთ რუსულად“²⁶². მიუხედავად ამისა, ერმოლოვს აუცილებლად მიაჩნდა რუსეთის ახალი მოქა-

გვ. 316). აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ ზოგი სამთავრობო ბეჭდური ორგანო ხშირ შემთხვევაში ადგილობრივი გაზეთის მაგივრობას ეწეოდა.

²⁵⁷ გოცაძე მ. ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია, გვ. 49.

²⁵⁸ სცა, ფ. 16, აღნ. 1, ს. 2478, გვ. 17.

²⁵⁹ ქართული გაზეთი, 1819, № 3.

²⁶⁰ ЦГИА РФ (Петербург). ф. 773, оп. 87, д. 58, გვ. 2.

²⁶¹ Вейденбаум Е. Г. Кавказские этюды, გვ. 298; შდრ.: Кавказ. 1896, №4, გვ. 2.

²⁶² იყო შემთხვევები, როდესაც ზოგი ქართველი მაღალჩინოსანი, რომელიც ფლობდა რუსულს, დოკუმენტაციას ქართულად აწერდა ხელს. მაგალითად, ბორჩალოს მთავარ პრისტავად დანიშნული ორბელიანი თავის რაპორტებსა და ანგარიშებს რუსულ ენაზე წერდა, ხელს კი ქართულად აწერდა (სცა, ფ. 16, საქ. 2502, გვ. 7).

ლაქებისათვის ეცნობებინა ხელისუფლების გადანყვეტილებებისა და მოქმედებების შესახებ, ისევე როგორც მათთვის უცხოეთის შესახებ პოლიტიკური ცნობები მიეწოდებინა და ამგვარად დაეკავშირებინა საქართველო განათლებულ სამყაროსთან... იმ დროისათვის ამ მიზნის მიღწევა შესაძლებელი იყო მხოლოდ ქართულ ენაზე, რომელიც მაშინ გაბატონებული გახლდათ ყოფილი ქართული სახელმწიფოს სოფლებსა და ქალაქებში²⁶³. მაგალითად შეიძლება მოვიტანოთ ასტრახანში გამოცემული „ვოსტოჩნიე იზვესტია“, რომელიც თავდაპირველად მხოლოდ რუსულ ენაზე გამოდიოდა, მაშინ, როდესაც მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი სომხები იყვნენ. ამიტომ, გაზეთის პირველი ნომრის გამოცემიდან ორი წლის შემდეგ, 1815 წლის აპრილში, მისი გამომცემელი ი. ვეისკოპფენი მიმართავდა ცენზურის კომიტეტს: „თავს უფლებას ვაძლევ, მოგახსენოთ ის, რაშიც თავად დავრწმუნდი ასტრახანში ჩემი ყოფნის პერიოდში, რომ აქ მხოლოდ სომხურ ენაზე შეიძლება არსებობდეს პერიოდული პრესა“²⁶⁴.

გამორიცხული არ არის, რომ ერმოლოვსა და მის ადმინისტრაციას „ქართული გაზეთის“ დაფუძნებისას გაეთვალისწინებინა ასტრახანის გამოცდილება და გაზეთის რუსულენოვანი ხელნაწერი დუბლიკატი შეენახათ ცენზურის მხრიდან კონტროლის მიზნით. სხვათა შორის, ასტრახანში პერიოდული პრესის ცენზურას ქალაქის გიმნაზიის თანამშრომლები ახორციელებდნენ²⁶⁵. ვინ იყო „ქართული გაზეთის“ ცენზორი, ამის თქმა ძნელია. ვეიდენბაუმი ცდებოდა, როდესაც წერს: „იმ ნეტარ დროს არც პასუხისმგებელი პირის ხელმოწერა იყო საჭირო, არც სტამბის განკარგულება და არც ცენზურა“²⁶⁶. ანონიმურ ავტორს სტატიისა, რომელიც გაზეთ „კავკაზის“ გამოცემის 50 წლისთავს ეხება, შეიძლება სამართლიანად მიაჩნდა, რომ „ქართული გაზეთის“ რუსული ასლი პირადად ერმოლოვის კონტროლისათვის იყო განკუთვნილი²⁶⁷.

„ქართული გაზეთის“ გამოცემის შედარებით მოკლე დრომ ნათელყო, რომ მან ვერ გაამართლა ერმოლოვის მოწინავე გარემოცვის იმედი მხარეში არსებულ ნაკლოვანებათა კრიტიკულად გაშუქებაში, ისევე როგორც თვით გაზეთისთვის დამახასიათებელი სხვა ნაკლის გამოც. თავის „ჩანაწერებში“ ნ. ნ. მურავიოვი, მაგალითად, აღნიშნავდა, რომ „ერმოლოვის მთავარმართებლობის დროს საქართველოში ყოველგვარმა ბოროტმოქმედებამ უფრო მეტად იჩინა თავი, ვიდრე ოდესმე“, რამაც ადმინისტრაციის წინააღმდეგ „ყველა ადგილობრივი მცხოვრებლის გამოსვლა“ გამოიწვია²⁶⁸. მთავარმართებლის გარშემო მყოფი სამხედრო ახალგაზრდობა მაინც დიდ იმედს ამყარებდა ერმოლოვზე, მიუხედავად მისი „მკაცრად კონსერვატორული შეხედულებებისა, რომელსაც, დ. დავიდოვის სიტყვებით, ამასთან ერთად „დასაშვებად მიაჩნდა აზრის გამოთქმის თავისუფლება და ხელქვეითთაგან მოვალეობის შეგნებულ აღსრულებას ითხოვდა“²⁶⁹. მაგრამ ერმოლოვის ლიბერალიზმი საკმაოდ შეფარდებითი იყო, ამის შესახებ მსჯელობის საშუალებას გვაძლევს მთავარი შტაბის უფროსის პ.მ. ვოლკონსკისადმი მიწერილი მისი წერილი (1820): „მე იმაზეც ვფიქრობ, რომ თავისუფალმა პრესამ საშუალება არ მისცეს განაწყენებულ პირებს თქვან რაიმე არასასიამოვნო“²⁷⁰. როგორც ჩანს, სწორედ ამიტომ აიყვანა „ქართული გაზეთის“ გამოცემა ერმოლოვმა მისდამი

²⁶³ Вейденбаум Е. Г., დასახ. ნაშრ., გვ. 300; იხ. აგრეთვე: „Иллюстрированное прибавление к Тифлисскому листку“. 1900. Октябрь, № 21.

²⁶⁴ Вестник Отделения общественных наук АН Армении, 1967, № 1 (284), გვ. 102.

²⁶⁵ იქვე.

²⁶⁶ Вейденбаум Е. Г. დასახ. ნაშრ., გვ. 299.

²⁶⁷ Кавказ. 1896, № 4, გვ. 2.

²⁶⁸ Русский архив. 1886, № 12, გვ. 453.

²⁶⁹ კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ე. ვეიდენბაუმის ფონდი, № 49, გვ. 12.

²⁷⁰ РГВИА. Ф. ВУА. Д. 6214, გვ. 4-5.

რწმუნებული კორპუსის სამხედრო შტაბის კონტროლზე²⁷¹. სამხედრო კორპუსის ცენზურას, რა თქმა უნდა, შეეძლო ჩამოეშორებინა „ქართული გაზეთის“ გამოცემის საქმისაგან პროგრესულად განწყობილი სამხედრო პირები, რომლებიც მაშინ საქართველოში მსახურობდნენ. სულ მალე გამოვიდა მინისტრთა კომიტეტის დადგენილება იმის თაობაზე, რომ რუს ჩინოვნიკებს „ცენზურისა და მათი უშუალო ხელმძღვანელების თანხმობის გარეშე, არსად და არც ერთ ენაზე არ უნდა გამოექვეყნებინათ თხზულებები, რომლებშიც საუბარი იქნებოდა რუსეთის სახელმწიფოს საგარეო თუ საშინაო საქმეების შესახებ“²⁷².

გამოსაცდელი პერიოდის დამთავრების შემდეგ სამხედრო კორპუსის ხელმძღვანელობა და სამოქალაქო ხელისუფლება საქართველოში 1822 წლამდე აწარმოებდნენ გაზეთზე ხელმოწერას. პირველი რიგის ხელმომწერებად ითვლებოდნენ ადგილობრივი სამხედრო და საერო ხელისუფლების წარმომადგენლები²⁷³. მაგრამ ეს მცდელობაც უშედეგოდ დასრულდა. ხელმომწერთა რაოდენობა ყოველდღიურად მცირდებოდა. 1822 წლის ბოლოსათვის, კვარტალთა ზედამხედველების მონაცემების მიხედვით, თბილისში „ძლივს შეგროვდა 19 ხელმომწერი, თანხამ კი 57 რუბლი შეადგინა“²⁷⁴. ამგვარად საზოგადოების ინტერესი „ქართული გაზეთისადმი“ განაქარწყალა თვით გაზეთის შინაარსმა, რომელიც მხოლოდ სამხედრო ხელისუფლების ინტერესებს გამოხატავდა.

²⁷¹ „ქართული გაზეთის“ გამოცემასთან დაკავშირებული პირებიდან მხოლოდ სამი იყო სამხედრო, ვინც დაკავებული არ იყო ლიტერატურითა და ჟურნალისტიკით. 1819 წლის 10 მარტს იუნყებოდნენ, რომ გაზეთზე ხელმომწერთაგან შემოსული თანხა განკუთვნილი იყო „საქართველოს ცალკე კორპუსის შტაბის უფროსის გენერალ-მაიორის და კავალერიის ველიამინოვისთვის“. ეს ადრესატი გადახაზულია და მის ნაცვლად „ნაუშოვი“ წერია. ორივე ერმოლოვთან დაახლოებული პირი იყო, ვისი თხოვნითაც ისინი მასთან ერთად საქართველოში სამსახურისათვის გამოიგზავნენ, პირველი პოლკოვნიკის რანგში, კორპუსის შტაბის უფროსის თანამდებობაზე, მეორე კი, პოდპოლკოვნიკი, შტაბის მორიგე ოფიცრად (იხ. გენერალ ერმოლოვის „საქართველოს მმართველობის დროინდელი ჩანაწერები“, გვ. 4). გამორიცხული არ არის, რომ ველიამინოვი და ნაუშოვი „ალექსი პეტრეს ძის გარემოცვის იმ ნაწილიდან იყვნენ, რომელთაც, მურავიოვის სიტყვებით, არასოდეს ჰქონიათ შესაძლებლობა ასე ეცხოვრათ და გახარებულები მათ ხელში აღმოჩენილი ძალაუფლებით, აღარ იციან რა გააკეთონ, რა შენიშონ მსხვერპლად საკუთარ სურვილებს“. (იხ. Русский архив, 1886, №12, გვ.112). „ქართულ გაზეთთან“ დაკავშირებული მესამე სამხედრო პირი იყო კოლეგიის ასესორი პლემშეევი – თბილისის პოლიციის თანამშრომელი, რომელმაც 1821 წლის ბოლოს ქალაქში „კვარტალთა ზედამხედველებს“ დაავალა „ხელმომწერთა შეგროვების ორგანიზება“ (იხ. ე. ვეიდენბაუმი, დასახ. ნაშრ. გვ. 303; პლემშეევის პიროვნების შესახებ იხ.: გუგუშვილი პ., ქართული ჟურნალისტიკა, თბილისი, 1941, გვ.10; გოცაძე მ., ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია, გვ.52). 1804 წელს თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის დაარსებისას, რუსული ენის ერთ-ერთ მასწავლებლად მიწვეული იქნა საქართველოს უმაღლესი ხელისუფლების კანცელარიის თანამშრომელი პლემშეევი (დასაშვებია, რომ ეს იგივე პლემშეევი, – იხ.: АКАК. ტ. 2, გვ.195, დოკ. 365). ეს გვარი არქივის დოკუმენტებში მოგვიანებითაც გვხვდება: „საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორის კანცელარიის თანამშრომელი პლემშეევი დაინიშნა გუბერნიის მდივნად“ (სცა, ფ. 16, საქ.4713, გვ.1-6). პეტერბურგის არქივში ინახება „ნიკოლაი სერგის ძე პლემშეევის საქმე“ (ЦГИА РФ. (Петербург) ფ.733, აღწ. 86, საქ. 26). ფორმულარის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ნ.ს. პლემშეევი და მისი თბილისელი თანამოგვარე ერთი და იგივე პირი იყო.

²⁷² ЦГИА РФ. (Петербург). ф. 777, оп. 1, д. 113.

²⁷³ ერთ-ერთ საარქივო დოკუმენტში, რომელიც გაეგზავნა ქართული ცალკე კორპუსის სამმართველოს, აღნიშნულია: „გურთავე-რა მსროლელთა მე-15 პოლკის პოლკოვნიკი პუზირევსკის დავალებით 4 რუბლსა და 40 კაპიკს, შტაბთან არსებული გამოცემის „ქართული გაზეთის“ ორი ეგზემპლარის მისაღებად, უმორჩილესად გთხოვთ გამოგზავნოთ პუზირევსკის სახელზე იმერეთში, ქუთაისის გავლით, მორანში (მარანში – ჯ. ვ.)“ (სცა. ფ.16, საქ. 2478, გვ. 42).

²⁷⁴ Вейденбаум Е. Г., დასახ. ნაშრ., გვ. 303.

V. ქართული გაქვითი სიტყვის ისტორიის პერიოდიზაციისათვის

ქართული კულტურის ისეთი უმნიშვნელოვანესი ასპექტი, როგორცაა ქართულენოვანი ბეჭდვითი სიტყვა, ახლო მომავალში (2029 წ.) თავისი არსებობის 400 წელს აღნიშნავს. მისი ჩასახვა საქართველოში არსებულ ისეთ წარმოუდგენლად რთულ პოლიტიკურ ვითარებას დაუკავშირდა, როგორც გახლდათ სპარსეთის მიერ შაჰ აბას პირველის მმართველობისას განხორციელებული ქართველი ხალხის გენოციდი (1614-1617 წწ.) მომდევნო პერიოდის ჩათვლით, რომელიც ჩვენი ქვეყნის წინააღმდეგ მიმართული აგრესიული მოვლენებით იყო აღსავსე. სწორედ ასეთმა ურთულესმა ვითარებამ განაპირობა ქართველი ხალხის სულიერ ცხოვრებაში მომხდარი ძირეული გარდატეხა – 1629 წელს რომში პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოქვეყნება. ამ თარიღმა სათავე დაუდო ქართული ბეჭდვითი სიტყვის განვითარებას, რომელიც საწყის ეტაპზე, სამწუხაროდ, იმავე მიზეზის გამო საზღვარგარეთ ხორციელდებოდა, ვიდრე XVIII საუკუნის დამდეგისათვის საქართველოში შექმნილმა შედარებით მშვიდობიანმა ვითარებამ შესაძლებელი გახადა თბილისში პირველი ეროვნული სტამბის დაფუძნება. მან ცამეტი წელიწადი იარსება და ქართული როგორც სასულიერო, ისე საერო ლიტერატურა შესანიშნავი ნიმუშებით შეავსო.

საქართველოში თითქმის პერმანენტულად არსებულმა რთულმა პოლიტიკურმა ვითარებამ, რომელმაც თავის დროზე ორი ქართველი მეფე (არჩილ II და ვახტანგ VI) აიძულა ერთმორწმუნე რუსეთის ემიგრაციაში გამგზავრებულიყო, ხელი შეუწყო ქართული წიგნის ბეჭდვის განვითარებას ამ ქვეყნის დედაქალაქებში – მოსკოვსა და პეტერბურგში, ხოლო მოგვიანებით აგრეთვე პროვინციულ ქალაქ მოზდოკში. საქართველოში რუსული მმართველობის დაკვიდრების შემდეგ ქართული წიგნების ბეჭდვამ ისევ საქართველოს დედაქალაქში გადმოინაცვლა და აქ განახლებულ სტამბაში ქვეყნდებოდა როგორც ქართულენოვანი, ისე რუსული წიგნები, ამავე ენებზე აქ დაარსებული პერიოდული გამოცემების ჩათვლით. რადგან წინამდებარე გამოკვლევაში მოცემული მცდელობა ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორიის შეძლებისამებრ სრული აღდგენისა, გამართლებულად მიგვაჩნია აქვე წარმოვადგინოთ ამ 350-წელზე მეტი ხნის ისტორიის პერიოდიზაცია, რომლის ძირითად ეტაპებს სქემატურად ქვემოთ მივუთითებთ. ამრიგად ქართული ბეჭდვითი სიტყვის ისტორია შემდეგ ფუძემდებლურ ეტაპებად შეიძლება ჩამოყალიბდეს:

I. პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოქვეყნება რომში (1628-1629 წწ.)

II. რუსეთის ემიგრაციაში მყოფი არჩილ II-ის თაოსნობით ქართული შრიფტის პუანსონები-სა და მატრიცების შექმნა ამსტერდამში ასოთჩამომსხმელის მიკლომ კიშის მიერ და მათი გადაგზავნა სტოკჰოლმში ი.გ. სპარვენფელდისათვის (შუამავლისათვის დამკვეთისა და შემსრულებელს შორის) (1686-1687 წწ.)

III. სტოკჰოლმში ტყვედმყოფი ალექსანდრე ბაგრატიონის თაოსნობით პ. კეისერ III-ის სტამბაში ქართული შრიფტის ჩამოსხმა, ი.გ. სპარვენფელდის დახმარებით მისი გადაგზავნა მოსკოვში და არჩილ II-ის მიერ რუსეთში პირველი ქართული წიგნის „დავითნი“-ს გამოქვეყნება (1703-1705წწ.).

IV. საქართველოში პირველი ქართული სტამბის დაარსება თბილისში ვახტანგ VI-ის მიერ ცნობილი ქართველი განმანათლებლის ანთიმოზ ივერიელის დახმარებით (1709-1722 წწ.).

V. ქართული წიგნის ბეჭდვის განახლება ქართლ-კახეთის სამეფოში ერეკლე II-ის და ანტონ I კათოლიკოსის თაოსნობით. 1795 წელს დარბეული თბილისის სტამბის აღდგენის მცდელობები (1750-1800-იანი წწ.).

VI. საქართველოს რუსეთთან მიერთების შემდეგ თბილისის სტამბის აღდგენა და რუსუ-

ლი ხელისუფლების საინფორმაციო პუბლიკაციები ე.წ. კავკასიური ომების (1804-1829 წწ.) მსვლელობის შესახებ; თბილისში ადგილობრივი პერიოდული ბეჭდვითი სიტყვის აღმოცენება ქართულ და რუსულ ენებზე: „ქართული გაზეთი“ (1819 წ.) და „ტფილისკიე ვედომოსტი“ (1828 წ.) თავისი ქართულენოვანი დანართებით: „ტფილისის უწყებანი“ და „სალიტერატურო ნაწილი ტფილისის უწყებათანი“ (1810-1830-იანი წწ.).

VII. ქართულ-რუსული ბეჭდვითი სიტყვა რუსეთის იმპერიის მიერ საქართველოს ეკონომიკური ათვისების საწყის პერიოდში (1830-1850-იანი წლების დამდეგამდე): ორენოვანი საინფორმაციო პუბლიკაციები ეკონომიკურ თემაზე და საგუბერნიო უწყებების წინამორბედის „ზაკავკასკი ვესტნიკის“ გამოცემა (1838 წლიდან) ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის პლატონ იოსელიანის რედაქტორობით (1830-1840-იანი წწ.).

VIII. 1845 წლიდან თბილისში გამოსვლა დაიწყო „კავკასკი კალენდარმა“ – კავკასიის შესახებ პირველმა ოფიციალურმა ცნობარმა (წელიწდეულმა). 1851 წელს „ზაკავკასკი ვესტნიკის“ გაზეთ „კავკასთან“ შერწყმის შემდეგ საქართველოს დედაქალაქში 1852 წელს დაფუძნდა ყოველთვიური ქართული ლიტერატურული ჟურნალი „ცისკარი“, რომელსაც ჯერ გ. ერისთავი, შემდეგ კი ი. კერესელიძე (1857-1875 წწ.) რედაქტორობდა. ჟურნალი ქართული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი ცხოვრების მნიშვნელოვან მოვლენებს ეხმაურებოდა, მათ შორის საქართველოს შემოქმედებით ასპარეზზე თერგდალეულების გამოჩენას, ქართული ლიტერატურული ენის დადგენის საკითხებს და სხვ.

IX. რუსეთის იმპერიაში სოციალური რეფორმის (1861-1863 წწ.). განხორციელების დროიდან (ჩრდილოეთ კავკასიაში ბრძოლების პერიოდის ჩათვლით) რუსული ჟურნალისტიკა კავკასიის მხარეში რუსულენოვანი დარგობრივი და უწყებრივი პერიოდიკის შექმნას ეშურებოდა, მათ შორის ლიტერატურისა კავკასიოლოგიის განხრით. ამ დროს განხორციელდა აგრეთვე რუსული ჟურნალისტიკის აღმოცენება ჩრდილოეთ კავკასიასა და ამიერკავკასიის ცალკეულ რეგიონებში; მსგავსი ტენდენცია საქართველოზეც ვრცელდებოდა, თუმცა აქ უკვე საფუძვლიანად მოიკიდა ფეხი თერგდალეულთა თაოსნობით დაფუძნებულმა პერიოდულმა გამოცემებმა, სახელდობრ „საქართველოს მოამბემ“ (1863-1864 წწ.), „დროებამ“ (1866-1885 წწ.) და „ივერიამ“ (1879-1906 წწ.), რომელმაც 1881 წლიდან გაზეთი „დროება“ შეიერთა. ამ გამოცემებს ხელმძღვანელობდნენ ილია ჭავჭავაძე და მისი თანამოზიარე ღირსეული მესამოციანელები. ამავე პერიოდს განეკუთვნება თბილისში დაარსებული დემოკრატიული ტენდენციის მქონე ისეთი რუსულენოვანი პერიოდული გამოცემები, როგორც „ტფილისკი ვესტნიკი“ და „ობზორი“ (1850-1900-იანი წწ.).

X. მეოცე საუკუნის პირველ მეოთხედში განვითარებულმა მოვლენებმა და ამ დროს გამოქვეყნებულმა ცალკეულმა გამოცემებმა ადგილობრივ პრესასთან ერთად მოიცვა სამი უმნიშვნელოვანესი მოვლენის – რუსეთის პირველი ორი რევოლუციისა და საქართველოში დამოუკიდებელი დემოკრატიული რესპუბლიკის არსებობის პერიოდი (1900-1921 წწ.).

XI. მომდევნო პერიოდის საბჭოთა საქართველოში გამოცემული სხვადასხვა პროფილის ნაშრომები და ადგილობრივი პერიოდიკა ქართულ და რუსულ ენებზე (1921-1991 წწ.).

XII. ქართულენოვანი გამოცემები პერიოდიკის ჩათვლით დამოუკიდებელ დემოკრატიულ საქართველოში (1991 წლიდან დღემდე).

ჩვენს მიერ შემოთავაზებული ქართული ბეჭდვითი სიტყვის ისტორიის სქემატური პერიოდიზაცია არ გახლავთ ამომწურავი ხასიათისა. ცხადია, რომ ქართული წიგნის ბეჭდვისა და პერიოდულ გამოცემათა ისტორიის შემდგომი კვლევის შედეგად საჭირო გახდება ამ ისტორიის ცალკეული ეტაპების ქრონოლოგიური ჩარჩოების დაზუსტება და ახალი მონაცემებით შევსება.

VI. დასკვნის ნაცვლად

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ადგილობრივი სასტამბო საქმის ისტორია შესწავლილია ძირითადად ცალკეული, მეტად მნიშვნელოვანი, ეპიზოდების მიხედვით. წინამდებარე გამოკვლევაში პირველადაა მოცემული მცდელობა ამ ისტორიის შეძლებისამებრ სრული სახით გადმოცემისა რომში 1629 წელს პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების გამოცემიდან XIX საუკუნის 20-იანი წლების დამდეგის ჩათვლით. ამ მცდელობას მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის თაოსნობით ავტორის მიერ გასული საუკუნის 70-80-იან წლებში იუნესკოს სტიპენდიების საფუძველზე განხორციელებულმა სამჯერადმა სამეცნიერო მივლინებამ დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში. ამ მივლინებების შედეგად თემასთან დაკავშირებული ფაქტობრივი ხასიათის მასალის გამოვლენამ ნათელი მოჰფინა ქართული ნაბეჭდი წიგნის ისტორიის ბევრ უცნობ ფაქტს, ისევე როგორც ცალკეულ ბუნდოვან მონაცემებს, რამაც შესაძლებელი გახადა მათი დაზუსტებული სახით წარმოჩენა. ესარგებლობ შემთხვევით, რათა მადლიერება გამოვხატო ჩემი იტალიელი, ჰოლანდიელი და შვედი კოლეგების მიმართ, რომლებმაც დახმარება აღმომიჩინეს საქართველოს მათ ქვეყნებთან ისტორიული ურთიერთობის შესახებ დოკუმენტური მასალის გამოვლენისას. იმედი მაქვს, რომ ქართველი მკითხველი ინტერესით აღიქვამს, კერძოდ, ქართული ნაბეჭდი წიგნის ისტორიის დაზუსტებულ მონაცემებს.

დასასრულს ხაზგასმით მინდა აღვნიშნო წიგნბეჭდურობის უდიდესი მნიშვნელობა კაცობრიობის ისტორიაში, რაც გამოიხატა დაგროვილი ცოდნისა და გამოცდილების თაობიდან თაობაზე გადაცემასა და სამეცნიერო აზროვნების განვითარებაში. ამას გვიდასტურებს ა. გერცენის ხატოვანი გამონათქვამი: „წიგნი ერთი თაობის მეორისათვის გადაცემულ ანდერძს წარმოადგენს... მის შინაარსში თანამიმდევრულად აისახა კაცობრიობის მთელი ცხოვრება. ადამიანები, ტომები და სახელმწიფოები უჩინარდებოდნენ, წიგნი კი რჩებოდა. იგი კაცობრიობასთან ერთად იზრდებოდა, მასში კრისტალდებოდა ყოველგვარი სწავლებანი, რომლებიც ანცვიფრებდნენ გონებას, და ყოველგვარი ვნებანი, რომლებიც გულს ანცვიფრებდნენ“.

ცნობილი რუსი მოაზროვნის ეს ზოგადი შინაარსის გამონათქვამი წიგნის შესახებ უშუალოდ ეხება, კერძოდ, ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორიასაც, რომელიც, როგორც უკვე აღინიშნა, XXI საუკუნის 20-იანი წლების დამლევეს თავისი არსებობის 400-წლისთავს აღნიშნავს.

პირთა საძიებელი

ა

აბატი ილარიონი, მისიონერი 26
 აბდალაძე ა., ისტორიკოსი 536
 აბრამიშვილი ა., ისტორიკოსი 19, 447
 ადილ-ხანი, ნადირ შაჰის ძმისშვილი 538
 ადრიაწე, რუსეთის პატრიარქი 478, 479, 480
 ავალოვი (ავალიშვილი), სტატსკი სოვეტნიკი 599
 ავთანდილი სტეფანე, იტალიურენოვანი „ცნობები“-ს ავტორი 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 539, 540, 541, 542, 543, 548, 549.
 ავითაბილე პიეტრო, მისიონერი 10, 30
 ათანასე, კონსტანტინოპოლის პატრიარქი 484
 აკოლუტოსი ა., ევროპელი მეცნიერი 34
 ალენი ვ., ისტორიკოსი 10
 ალექსანდრე I, რუსეთის იმპერატორი 579, 580, 584, 586, 590, 592, 601, 606, 609, 612, 615
 ალექსანდრე ბაქარის ძე, ბატონიშვილი 529
 ალექსეიევი ტიმოფეი, სტამბის დურგალი 472
 ალექსიძე ზ., ისტორიკოსი 536
 ამილახვარი ათანასე, მიტროპოლიტი 574, 586
 ამილახვარი ალექსანდრე, მწერალი 574
 ამირეჯიბი ჭაბუა, მწერალი 491
 ანა იოანეს ასული, რუსეთის იმპერატორი 526, 528
 ანტონ I, კათოლიკოსი 573, 574, 576, 579, 581, 591, 592
 ანტონ II, კათოლიკოსი 606, 607, 608, 612
 ანტონელი ლეონარდო, კარდინალი 535
 არეუდიუსი პეტრე, კათოლიკური ეკლესიის მოღვაწე 26
 არგუტინსკი პ., კოლეგიის ასესორი 598
 არჩილ II 429, 430, 440, 468, 475, 476, 493, 523, 524, 527, 625
 ასათიანი ლ., მწერალი 583
 ალა მაჰმად-ხანი (ყაჯარი) 575, 580, 588, 595, 596,

597

ახვერდოვი, გენერალ-მაიორი 607, 608, 611

ბ

ბაგრატიონი ალექსანდრე არჩილის ძე 439, 440, 441, 444, 445, 446, 447, 448, 450, 451, 454, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 465, 466, 467, 469, 473, 474, 475, 482, 483, 485, 486, 490, 491, 492, 493, 499, 625
 ბაგრატიონი ბაგრატ, ბატონიშვილი 584
 ბაგრატიონი დავით, ბატონიშვილი 582, 583, 584, 595, 609
 ბაგრატიონი დარეჯან არჩილის ასული 466, 467, 499
 ბაგრატიონი ვახტანგ, ბატონიშვილი 578
 ბაგრატიონი იოანე, ბატონიშვილი 450, 584, 585
 ბანდინი, კარდინალი 8, 11, 15, 23
 ბაიერი ზ.-ტ., ევროპელი მეცნიერი 34
 ბაიხანოვი ა.კ. 621
 ბარამიძე ალ., ისტორიკოსი 447
 ბარბერინი ფრანჩესკო, კარდინალი 8, 15
 ბასილი მაკედონელი 525
 ბაუმეისტერი, მწერალი 592
 ბაქარ ბატონიშვილი 492, 493, 523, 525, 527, 528, 529, 530, 531, 533, 539, 540, 541, 542, 543, 548, 549, 572
 „ბალინანტი“ (ბალინაშვილი) რომის სასულიერო სასწავლებლის მოსწავლე 520
 ბელარმინო რობერტო, კათოლიკე მოღვაწე 24, 520
 ბენსელიუსი ერიკ, შვედი სწავლული 457, 458, 483, 486, 487, 489
 ბენტივოლიო, კარდინალი 15
 ბერგენკრანცი ა., შვედი ოფიცერი 491
 ბერტოლოტი ა., ისტორიკოსი 10
 ბერძენიშვილი ნიკოლოზი, აკადემიკოსი 10, 35,

492, 581

ბესარიონი, ნიკეის არქიეპისკოპოსი 25

ბინიონი ჟ.პ., სწავლული აბატი 486

ბიორკბუმი კ., შვედი ისტორიკოსი 447, 448, 449, 452, 454, 456, 457, 459, 463

ბირონი, რუსეთის იმპერიის რეგენტი 526

ბლაუ იოჰან, კარტოგრაფი და მესტამბე 432, 438, 455

ბოლდუინი ი., შვედი მესტამბე 446

ბოლხოვიტინოვი ე.ნ., ისტორიკოსი 591, 592

ბორჯია სტეფანო, „პროპაგანდა ფიდეს“ მდივანი 519, 534, 535,

ბორჯია, კარდინალი 15, 23

ბროსე მ.-ფ., ქართველოლოგი 34

ბროჯოტი ა., ისტორიკოსი 10

ბ

გაიოზ-რექტორი (ვაგოშოშვილი) 578, 579, 580, 589, 590, 591, 600, 601, 602, 603, 605, 611, 612

გალანო კლემენტი, მისიონერი 29, 30, 33

გარაყანიძე ზაალ, ა. ბატონიშვილის ამალის წევრი 457

გარსევანიშვილი გიორგი 530

გარსევანიშვილი იესე, პედაგოგი 530

გარსევანიშვილი ნიკოლოზი, ბაქარ ბატონიშვილის მეგობარი 530, 549, 571

გასტერი მ., ისტორიკოსი 489

გეცელიუს დ., შვედი სწავლული 445

გეტლერი კ., შვედი კანცელარისტი 469

გვინჩიძე ო., ისტორიკოსი 448, 450, 489, 490

გიორგაძე ბეჟანი, ისტორიკოსი 10, 45, 62

გიორგი XI 438, 475, 476, 539,

გიორგი XII 574, 576, 583, 584, 585, 586, 594, 595

გიორგი ვახტანგის ძე, ბატონიშვილი 530, 539, 540, 541

გოგოლაძე ვ., ისტორიკოსი 476

გოლიცინი, სინოდის ობერ-პროკურორი 468, 606, 607, 620

გოლოვინი თ.ა. 463, 464, 465, 467, 469 474

გოლოვკინი გ.ი., რუსეთის კანცლერი 492

გორდევი გ.ს., ჟურნალისტი 621

გოცაძე მ., ისტორიკოსი 581, 582, 585, 612, 617, 619, 622, 624

გრენი ერიკ., შვედი ისტორიკოსი 482, 483, 484, 486, 487, 489, 491

გრიბოედოვი ა.ს. 581, 621

გრიგოლ XV, რომის პაპი 12

გრიგოლი, პოლკის მოძღვარი 588

გუბომი ნ., ლინჩოპინგის ბიბლიოთეკარი 486

გუგუშვილი პ., ისტორიკოსი 573, 575, 576, 577, 580, 598, 602, 611, 619, 624

გუდოვიჩი ი.ვ., მთავარმართებელი 602, 603, 604

გურამიშვილი დავითი 492, 493

გურამიშვილი ქრისტეფორე, ილუმენი 492, 525, 533, 542, 570

გუსტავ II ადოლფი, შვედეთის მეფე 445

დ

დავიდოვი დ. 623

დავიდსონ ოკე, შვედი ისტორიკოსი 457

დანი რობერტ, უნგრელი სემიტოლოგი 439, 443, 451

დაპერი ოლფერტ, პოლანდიელი სწავლული 488

დარია (დარეჯან) დედოფალი 597

დარჩია მ., ისტორიკოსი 578

დაუდ ქართველიშვილი (დავით მანველიშვილი) 9

დე აფლიტი თომა, მისიონერი 26

დე ბელისი ავგუსტინე, მღვდელი 30

დე ლოზიერი ბალთაზარ, ფრანგი ოფიცერი 429, 432, 441, 442, 474

დელა ვალე პიეტრო, მოგზაური 8, 11, 42, 43, 61
დიბალოსი მარუტა, ჯულფელი ვაჭარი 438, 467, 468, 469

დინერსისი საფარ, ჯულფელი ვაჭარი 438, 468

დი სტეფანო ჯ., მისიონერი 32

დი ციბა (ნიბა) – დელა ვალე თინათინი 8

დიერდი ჰაიმან, უნგრელი ისტორიკოსი 443

დიოკლეტიანე, იმპერატორი 535

დიოსკორი 521, 537

დმიტრიევი პავლე, სტამბის მჭედელი 472

დომინიკუსი, პატრი 15

დონდუა დ., ისტორიკოსი 574

დოსითეოსი, იერუსალიმის პატრიარქი 429, 431, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 484, 485
დუბროვინი ნ., ისტორიკოსი 586

ე

ევანდრ (ერვანდ?), სომხური ეკლესიის იერარქი 435
ეკატერინა II 574, 579, 601
ელზევირი, ამსტერდამელი მესტამბე 432, 451
ელისაბედი, რუსეთის იმპერატორი 526, 527, 528, 529, 542
ენეზანი მიკაელ, აღმოსავლეთმცოდნე 440, 445, 475, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 489, 490, 494
ერეკლე I (ნიკოლოზ დავითის ძე) 430
ერეკლე II 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 582, 583, 594, 595, 596, 597, 600, 605, 606, 612, 625,
ერვასი ლ., ევროპელი მეცნიერი 34
ერისთავი გიორგი, მწერალი 626
ერისთავი ვარლამი, არქიეპისკოპოსი 591, 606, 613
ერისთავი თორნიკე 522
ერმოლოვი ა.პ., მთავარმართველი 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624
ეფრემოვი მიხეილი, ასოთჩამომსხმელი 473, 474
ეგნატაშვილი სიმონ (ს. იგნატიევი) 582

ვ

ვადინო ლუკა, სასულიერო მოღვაწე 30
ვათეიშვილი ჯუანშერ, ისტორიკოსი 25, 428, 443, 447, 467
ვალიუსი დ., შვედი სწავლული 445
ვან დეიკი კრისტოფერ, პოლანდიელი მესტამბე 455
ვარდაპეტ მინასი, სომხეთის მოღვაწე 468
ვასილიევი, გრაფი, ფინანსთა მინისტრი 467, 604
ვახტანგ V 429, 442, 475, 481, 482, 493, 498, 539
ვახტანგ VI 34, 39, 429, 470, 475, 476, 479, 481, 485, 486, 489, 491, 492, 493, 494, 498, 525, 527, 529, 538, 539, 540, 541, 542, 572, 530, 531, 617, 625

ვახუშტი ბაგრატიონი 492, 493, 524, 525, 527, 528, 530, 531, 532, 533, 534, 539, 540, 541, 542, 545

ვეიდენბაუმი ე., ისტორიკოსი 578, 591, 613, 615, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624

ველიამინოვი, გენერალ-მაიორი 624

ვენერიო აკილე, სტამბის მმართველი 9, 13, 17, 18, 21, 59, 414, 422

ვიტორიო-ემანუელე, რომის მმართველი 8, 62

ვიტსენი ნ.-კ., პოლანდიელი მოღვაწე 34, 432, 433, 438, 442, 443, 452, 467, 468, 474, 488, 500, 501, 502

ვოეიკოვი ფ. 621

ვოზნიცინი პ., რუსი დიპლომატი 477

ვოლკონსკი პ.მ., შტაბის უფროსი 623

ვოლფი, მეცნიერი 592

ზ

ზავედოვსკი პ.ვ., მინისტრი 588, 605

ზალცმანი მარიამი, პეტერბურგის სტამბის თანამშრომელი 471

ზამორზორიანი გ., დომინიკანელი მღვდელი 30

ზარიძე ნ., ენათმეცნიერი 22

ზუბოვი ე., გენერალი 586, 587, 615

ზუბაშვილი-რაზმაძე რ., მესტამბე 577, 580, 605, 613

თ

თამარაშვილი მიხეილ, ისტორიკოსი 9, 10, 11, 25, 30, 32, 519

თამარი, ვახტანგ VI-ის ქალიშვილი 538

თარხნიშვილი მიხეილ, ისტორიკოსი 10

თახმასპ ყული-ხანი (ნადირ-შაჰი) 538, 539

თეედორე ალექსის ძე, რუსეთის მეფე 463, 464

თეიმურაზ I 8, 9, 10, 11, 14, 15, 17, 24, 26, 36, 62, 403, 405, 430

თეიმურაზ II 529, 538, 573, 578

თეოდოროსი, პატრიარქ ხრისანთეს მდივანი 485, 487

თეოფანე, იერუსალიმის პატრიარქი 11, 475

თრდატ III, სომხეთის მეფე 535, 536, 537, 547

თუმანოვი (თუმანიშვილი) ეგნატე, კოლეგიის ასე-
სორი 598

ი

იავორსკი სტეფანე, სასულიერო მოღვაწე 493,
525

იაკუბოვიჩი ა.ი. 621

იაკუბოვსკი კ., შვედი ისტორიკოსი 440

იბრეიმი, ნადირ-შაჰის ძმისშვილი 538

ივერიელი ანთიმოზი 9, 448, 479, 480, 481, 484,
489, 490, 492, 625

ინგმარ ინგევიკი, სტოკჰოლმის მუნიციპალიტე-
ტის თავმჯდომარე 491

ინგოლი ფრანჩესკო, კონგრეგაციის მდივანი 12,
15, 23, 24, 25

იოანე მიტროპოლიტი 607

იოანე ალექსის ძე, რუსეთის მეფე 430, 526, 528

იოანე ანტონის ძე ბრაუნშვაიგ – ლიუნებურგელი,
რუსეთის ტახტის მცირეწლოვანი პრეტენდენტი
526, 529

იოანე ბატონიშვილი 450, 584, 585

იოანე დამასკელი 525

იოანე მუხრანბატონი 579

იოსებ სამებელი, სასულიერო მოღვაწე 482, 492,
525, 527, 542

იოსები, მეთონიის ეპისკოპოსი 25

იოსელიანი პ., ისტორიკოსი 574, 582, 584, 584,
600, 626

ირბახი (ირუბაქიძე-ჩოლაყაშვილი) ნ. 7, 8, 9, 10,
11, 14, 15, 16, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 34, 36,
37, 38, 40, 42, 43, 47, 48, 52, 59, 60, 61, 62, 405,
418, 442, 475, 522

ისრაელ ორი, სომხეთის მოღვაწე 468

იულონ ბატონიშვილი 605

იშტვანოვიჩი (სტეფანოვიჩი) მიხეილ, მესტამბე
479, 481, 486, 487

კ

კაცკასიძე მელქისედეკ, მოსკოვის ქართული სათ-
ვისტომოს წევრი 525, 532, 542

კალანტაევი, კოლეგიის ასესორი 602, 603

კალვინი, კათოლიკური ეკლესიის რეფორმატორი
12, 478

კაპტერევი ნ., ისტორიკოსი 476, 478

კარიოფილოსი იოანე-მათე, ბერძენი სასულიერო
მოღვაწე 26, 48, 61

კარიჭაშვილი დ., ისტორიკოსი 575

კარლოს XII, შვედეთის მეფე 440, 460, 483

კასრაძე ო., ისტორიკოსი 448, 525

კასტელი კრისტოფორო, მისიონერი 10, 62, 403,
405

კაჭკაჭიშვილი გაბრიელი, გორის მკვიდრი 596

კეისერ I ჰენრიკი, შვედი მესტამბე 445, 446

კეისერ II ნიკოლოზი, შვედი მესტამბე 446, 454

კეისერ III ჰენრიკი, შვედი მესტამბე 445, 446, 447,
448, 449, 450, 451, 452, 454, 455, 456, 457, 458,
459, 460, 461, 462, 469, 470, 472, 474, 509, 510,
512, 625

კეკელიძე კორნელი, აკადემიკოსი 578, 579, 581,
582, 591, 613, 620, 623

კელერი ი.ვ., პოლანდიის რეზიდენტი მოსკოვში
430, 432, 433, 441, 474

კეჟერაშვილი (ბადრიძე) ქრისტესია 575, 576, 595
კერესელიძე ი., რედაქტორი 626

კვირიკაშვილი ლ., ფილოლოგი 57

კვირინი ა., ისტორიკოსი 10

კირიონი, არქიეპისკოპოსი 521, 537

კიუხელბეკერი ვ.კ. 621

კნორინგი კ.ფ., გენერალი 583, 584, 587, 601, 603
კოვალენსკი ი.ი., რუსი ჩინოვნიკი 594, 595, 596,
598

კოზოდავლევი ო., მინისტრი 608, 609, 619, 621

კომნინი იოანე, მესტამბე 479

კორსიუსი, კონგრეგაციის თანამშრომელი 15

კორუბეი, მინისტრი 592

კრეგე, შვედი კანცელარისტი 461

კუპერი გეიჟბერტ, ნ.ვიტსენის მეგობარი 433,
438, 486

კურაკინი ა., მინისტრი 597, 606, 607, 608, 609,
611

კურდელაშვილი შ., ისტორიკოსი 476, 477, 480

კუტაისოვი პ., სენატორი 604

ლ

ლანგი დევიდ. ქართველოლოგი 526, 527
 ლაგერშტრომი პ., შვედი ისტორიკოსი 447
 ლაიბნიცი გ.-ვ., მათემატიკოსი, ფილოსოფოსი 34, 444
 ლამბერტი არქანჯელო, მისიონერი 32, 46, 60, 423
 ლევან ბატონიშვილი (ვახტანგ VI-ის მამა) 475, 476, 481, 493, 539, 540, 541
 ლეინი ჯონ, ამერიკელი ისტორიკოსი 443, 448, 452
 ლეონ ბაქარის ძე 540
 ლეონი პაოლო, რომის სასულიერო მოღვაწე 519, 520, 532, 534
 ლიონიძე სოლომონი 578
 ლინდმანი პეტერ, შვედი მთარგმნელი 460
 ლინეი ელისაბედ-შარლოტა (კ. ლინეის ქალიშვილი) 491
 ლინეი კარლ, შვედი მეცნიერი 462, 491
 ლიტვინოვი, საქართველოს მმართველი 602, 603, 604
 ლიუნა ი.-დ., მესტამბე-ასოთამწყობი 61
 ლიხუდი სოფრონ, სლავური ბიბლიის ტექსტის ჩამსწორებელი 524, 527
 ლოპატინსკი თეოფილაქტე, სლავური ბიბლიის ტექსტის ჩამსწორებელი 525, 527, 528
 ლუდოვიზი, კარდინალი 15
 ლუდოვიკო XVI 584
 ლუდოლფი, პოლანდიელი მეცნიერი 485
 ლუთერი, კათოლიკური ეკლესიის რეფორმატორი 12, 478
 ლუკასიუსი, მანუსკრიპტების მფლობელი 487

მ

მაგნიცი ლეონტი, მათემატიკოსი 472, 473
 მაკარიოსი, ანტიოქიის პატრიარქი 476
 მამასახლისოვი გიორგი, მოზდოკის მკვიდრი 601
 მარი ნიკოლოზი, ენათმეცნიერი 484
 მარკოვა ო.პ., ისტორიკოსი 610
 მამტოცი მესროპ, სომხური ანბანის შემქმნელი

521, 536

მაჯო ფრანჩესკო – მარია, მისიონერი 23, 24, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 52
 მაჰმად ყული-ხანი (კონსტანტინე) 539
 მედიჩი სტეფანო, კათოლიკე მოღვაწე 13, 29, 32, 33
 მეტცლერ გ., ნიგნის გამომცემელი 23
 მეჩნიკოვი ე., სენატორი 604
 მთაწმინდელი გიორგი 483, 522
 მთაწმინდელი ექვთიმე 483, 522
 მთაწმინდელი იოანე 522
 მიკლოშ კიში (ნიკოლას კისი), უნგრელი მესტამბე-ასოთამწყობი 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 441, 442, 443, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 467, 470, 471, 474, 490, 504, 505, 625, 635
 მილინო, კარდინალი 15
 მილოსლავსკაია ფეოდოსია 430, 466
 მილოსლავსკი ალექსანდრე 461, 466, 467
 მილოსლავსკი სერგი ივანეს ძე 466
 მოლნარი იოზეფ, უნგრელი ისტორიკოსი 443
 მომმა პეტერ, შვედი მესტამბე 454
 მორონი გ., ისტორიკოსი 10
 მულაშევი (პანაძე) დომინიკე 51
 მურავიოვი ნ.ნ., შტაბის ოფიცერი 621, 623, 624
 მუსინ-პუშკინი ივანე ალექსის ძე, სამონასტრო საგანგოს უფროსი 464, 465, 474
 მჭედლიშვილი ავთანდილი, მოქანდაკე 491

ნ

ნადირ-შაჰი 538
 ნაპოლეონ ბონაპარტი 41, 584
 ნაუმოვი, პოდპოლკოვნიკი 624
 ნერსესი, არქიეპისკოპოსი 622
 ნიკიფორე, ილუმენი 607
 ნოიგებაუერი მ., შვედი დიპლომატი 483

ო

ოვანესიანი პოლოს, მესტამბე 575
 ორბელიანი დ.ზ. 621, 622
 ორბელიანი სულხან-საბა 483, 493, 591

ორბელიანი-ტფილელი ნიკოლოზი 482

ორლოვსკაია ნ., ისტორიკოსი 29, 34

ორსაგი ლასლო, უნგრელი ისტორიკოსი 460

ოსტერმანი ანდრია იოანეს ძე, რუსეთის პოლიტიკური მოღვაწე 526, 527, 528, 529, 531, 532, 541

ჰ

პავლე I, რუსეთის იმპერატორი 579, 586

პავლოვი დიმიტრი, არჩილ II-ის ამაღლის წევრი 478

პაისიოსი, ალექსანდრიის პატრიარქი 476

პაისიოსი, იერუსალიმის პატრიარქი 476

პაიჭაძე გიორგი, მესტამბე 577, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 612, 613

პალმშიოლდი ელიას, შვედი ჩინოვნიკი 456

პაოლინი სტეფანო, მესტამბე 9, 13, 14, 17, 18, 19, 21, 25, 34, 59, 61, 62, 443

პასკევიჩ-ერივანსკი, გრაფი 577

პატარიძე რ., ფილოლოგი 535

პერ მარტინი, შვედი ოფიცერი 491

პეტრე თევდორეს ძე, (პეტრე III) 529

პეტრე პირველი (პეტრე დიდი) 430, 439, 440, 441, 451, 464, 465, 468, 469, 472, 473, 474, 479, 492, 496, 518, 524, 526, 527, 528, 529, 531, 539, 540, 541, 542, 579, 594

პეტრიევი (პეტრიაშვილი) ალექსი 588, 592, 593, 599, 603, 609

პეტროვი ლარიონ, სტამბის მჭედელი 472

პიკო ე., ისტორიკოსი 489

პლეშჩევი ნ.ს., კოლეგიის ასესორი 588, 624

პოლიკარპოვი თევდორე, სტამბის მოხელე 472, 473, 474

პოლოცკი სიმეონი, სასულიერო მოღვაწე და მწერალი 459, 511

პოპოვი ვ.ს., სამეფო კაბინეტის უფროსი 601

პროკოპოვიჩი თეოფანე, მწერალი 493, 525

პუზირევსკი, პოლკოვნიკი 624

ჟ

ჟორდანიას თ. ისტორიკოსი 528

რ

რაეოუსი, შვედი სწავლული 445

რაზუმოვსკი ა., განათლების მინისტრი 523, 611

რაიმონდი დ.-ბ., რომაელი მესტამბე 13, 14, 28

რეინგსი იაკობ 583

რეიხი, კაპიტანი 596

რელანდი ა., პოლანდიელი მეცნიერი 486

რიუდბეკ ვენდელა 491

რიუდბეკ კატარინა, მ. ენემანის მეუღლე 490, 491

რიუდბეკ ულოფი (უმცროსი), შვედი ენათმეცნიერი 483, 485, 490

რიუდბეკ ულოფი (უფროსი), შვედი ისტორიკოსი 445

როგავა ა., ისტორიკოსი 576, 578, 581, 595

როსი ფრანჩესკო, მესტამბე 24

რტიშჩევი, გენერალი, მთავარმართველი 598, 610, 611, 612

რუსთაველი შოთა 481, 494, 581

ს

სააკაძე დანიელი, არქიმანდრიტი 530, 549

სააკაძე, თბილისის კომენდანტი 595

სააკოვი დამიანე, რომის სასულიერო სასწავლებლის მოსწავლე 519

საველიევი ფილიპე, სტამბის დურგალი 472

სალტანოვი ივანე, ასტრახანის მკვიდრი 468

სან-სისტო, კარდინალი 15

საჰაკ პართელი, სომხეთის პატრიარქი 536, 537

სილაგაძე ბ., ისტორიკოსი 9

სილოგავა ვ., პალეოგრაფი 449, 470, 471

სიხარულიძე ფრიდონ, ისტორიკოსი 448, 450, 532, 533

სკლაბოვსკი ა., რედაქტორი 618

სოკოლოვი ა.ე., დიპლომატი 605

სოლომონ I 539, 540

სოლომონ II 599, 605, 613

სოლოლაშვილი ბაგრატი, ლეთისმსახური 469, 518

სოტილე ჯამბატისტა, ასოთჩამომსხმელი 19

სოფიო ალექსის ასული, ბატონიშვილი, რუსეთის მთავრობის რეგენტი 430

სპარვენფელდი ი.-გ. , შვედი ენათმეცნიერი 34,

430, 432, 433, 434, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445,, 447, 448, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 462, 469, 474, 485, 505, 625
სტენბოკი კ.მ., ლინჩოპინგის ბიბლიოთეკარი 487
სტერამირეტე ფრანჩესკო-მარია, რომელი წიგნებით მოვაჭრე 24
სტრეტი რ., ისტორიკოსი 10
სუეოროვი ა., მხედართმთავარი 586, 615
სულეიმან შაჰი 429
სულმან მიკაელ, ნობელის ფონდის ხელმძღვანელი 491
სქოლარიოსი გიორგი, კონსტანტინოპოლის პატრიარქი 25

ტ

„ტედესკო“, კონგრეგაციის სტამბის გერმანელი ასოთჩამომსხმელი 19
„ტლუკაანთი“ (ტულუკაშვილი), მთარგმნელი 520
ტაბიძე ნ., ისტორიკოსი 619
ტარდი ლაიოშ, უნგრელი ისტორიკოსი 443, 448, 451
ტივაძე თ., ისტორიკოსი 476
ტიმოთე, ბერმონაზონი 431, 478, 479, 543
ტორმასოვი ა., გენერალი 598, 607, 608, 609, 611
ტროშჩინსკი, ფოსტის დირექტორი 589
ტურნეფორი ჟ., მოგზაური 406

უ

უბალდინუსი, კარდინალი 8, 26
ურბან VIII, რომის პაპი 8, 10, 14, 17, 19, 22, 23, 29, 33, 59, 62, 404, 420, 422, 424, 519, 520, 571
უსიმი, ანატოლიელი ვაჭარი 574

ფ

ფერიხანიანი ა., ისტორიკოსი 536
ფილიპე IV, ესპანეთის მეფე 7, 11, 475, 522
ფილიპე, მღვდელი 542
ფიშერი კარინ, შვედეთში იუნესკოს ეროვნული კომისიის ხელმძღვანელი 491
ფოსკენსი დირკ, პოლანდიელი მესტამბე 432, 455

ქ

ქეთევან დავითის ასული, დედოფალი (არჩილ II-ის მეუღლე) 466
ქეთევან დედოფალი (ნამებული) 8
ქავთარია მიხეილი, ფილოლოგი 530
ქართველოვი (ქართველიშვილი) ი., მღვდელი 592, 611
ქერიმ-ხანი, ირანის მმართველი 540
ქიქოძე გ., ისტორიკოსი 577
ქობულაშვილი იოსებ თამაზის ძე (იოსებ სამებელი) 492, 542
ქურციკიძე ც., ბიბლიის ქართული ტექსტის მკვლევარი 523

ყ

ყაუხჩიშვილი თ., ისტორიკოსი 57
ყორლანოვი დავითი, მუშრები 577, 586, 594
ყორლანოვი ალალ 598
ყუბანეიშვილი ს., ისტორიკოსი 525, 527, 528, 529

შ

შარაშია ბ., აფხაზეთის მთავარი 405
შარაშიძე ქ., ისტორიკოსი 447, 449, 450, 476, 481, 526
შარაძე გურამი, ისტორიკოსი 443, 448, 451
შარდენი ჟ., ფრანგი მოგზაური 406
შიშკოვი ა.ა. 621
შმედემანი, შვედეთის სახელმწიფო საბჭოს მდივანი 461, 462, 463

ჩ

ჩემბერლენი ჯ., პოლანდიელი სწავლული 486, 487, 488
ჩერკასოვი ალექსი, რუსი ჩინოვნიკი 528
ჩირიკოვი ი.ი., რუსი დიპლომატი 477
ჩიქობავა არნოლდი, აკადემიკოსი 7, 28, 29, 428, 443
ჩუბინაშვილი დავითი, ლექსიკოგრაფი 573
ჩუბინოვი (ჩუბინაშვილი) ნიკოლოზი 604

ც

ცაგარელი ა. ა., ისტორიკოსი 489
ცვინგლი, კათოლიკური ეკლესიის რეფორმატორი 12

ციტროვი ივანე, მსახური 467

ციციანოვი (ციციშვილი) პავლე, გენერალი 577, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 605, 606, 616

ციციშვილი დიმიტრი 586, 591

ცორელი ი., ისტორიკოსი 10

ცურტაველი იაკობ 35

ძ

ძანეტი ბართოლომეო, წიგნის გამომცემელი 20

ძარეცი მატეოს, ამსტერდამში სომხური შრიფტის

ჩამოსხმის ზედამხედველი 455

ძიძიგური შ., ენათმეცნიერი 34

წ

წერეთელი გრიგოლ 613

წერეთელი ზურაბ 613

წმ. გაიანე 535, 536

წმ. გრიგოლ განმანათლებელი სომხეთისა 535, 536

წმ. ნინო, განმანათლებელი საქართველოსი 536

წმ. რიფსიმე 535, 536

ჭ

ჭავჭავაძე ა.გ., მწერალი, გენერალი 621

ჭავჭავაძე გარსევანი, ელჩი 579, 581, 582

ჭავჭავაძე ილია 626

ჭილაშვილი (ჭილავეი) ი. 621

ჭიჭინაძე ზ., ისტორიკოსი 581

ხ

ხერხეულიძე ომანი, სამეფო კარის მდივანი, ისტორიკოსი 600

ხესნაოფარუსი დ., შვედი სწავლული 445

ხოვენი რ., სამოქალაქო გუბერნატორი 622

ხორენაცი მოვსეს, სომეხი ისტორიკოსი 536

ხრისანთე ნოტარა, იერუსალიმის პატრიარქი 476,

479, 484, 485, 486

ხრისტოფოროვი კონსტანტინე, დიპკურიერი 430, 477, 478

ჯ

ჯავახიშვილი ივანე, ისტორიკოსი 485, 536

ჯანჯგაზოვი მოსე, ოქრომჭედელი 597, 598, 599

ჯარდინა ანტონიო, მისიონერი 31, 32

ჯირალდი ალბერტო, ფლორენციის ბიბლიოთეკის დირექტორი 36

ჯუდიჩე ჯუზეპე მილანელი, მისიონერი 31, 45, 46, 47, 60, 423

ჯულიანო, ანტიოქიის კათოლიკე პატრიარქი 10, 11

კ

კაუტმანი ადოლფ, პოლანდიელი ვაჭარი 450, 451

კენკელი ვ., ისტორიკოსი, კონგრეგაციის არქივის ბიბლიოთეკის გამგე 13

კორაციუს იუსტინიანე, მისიონერი 26

B

Benzelii C.J. 433, 437, 452
Bertolotti A. 13
Björkbom C. 448, 452, 459, 460, 463
Bring S.E. 446, 447

R

Reinegs I. 577

T

Tamarati Michel 9

C

Chamberlayn J. 486, 487, 488
Cleming G.E. 447

V

Varjas B. 442

D

Darlow T.H. 532

E

Enschedé C.H. 451

G

Gaster M. 490
Green E. 482, 486

H

Heiman G. 443
Henkel W. 13, 19, 23, 61

J

Jacobowsky C.V. 440, 458

L

Lane J. 443, 447, 451
Lang D.M. 527
Lechner M. 40, 41, 42
Lindman Peter 461

M

Maggio F.-M. 29, 30, 32, 33
Meersseman G.G. 41
Moule H.F. 532

N

Nordin L.G. 447, 457

А Астров Н.П. 468	Ф Федченко П.М. 618, 620
Б Багратиони В. 578, 579 Базили К.С. 477 Биргегорд У. 448, 457, 485 Болховитинов Е.Н. 574, 591 Бутков П. 579	В Хаханов А.С. 487 Хачатурян В.А. 618 Ц Цагарели А.А. 489 578, 604 Церетели Г.В. 536
В Ватейшвили Д.Л. 447, 549 Вейденбаум Е.Г. 615, 618, 619, 622, 623, 624	Ч Чубинашвили Д.И. 583
Г Гумилевский Ф. 493 Гуревич М. М. 472, 473	Ш Шаншиев Г.И. 487, 489
Д Дубровин Н.Ф. 586, 593	
З Зевакин Е.С. 468	
И Иоселиани П. 476, 477	
К Каптерев Н. 476, 477, 478, 479, 481	
М Молева Н.М. 468	
Н Нечкина М.В. 617	
П Периханян А.Г. 536	
С Сопилов В.С. 583, 606, 611	

საგამომცემლო ჯგუფი

ირმა ბერიძე
ლანა ბრძელიშვილი
ვლადიმერ პერანიძე
ანა წულაია

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

0193 თბილისი, მერაბ აღმაშენებლის ქ. 1/3. ტელ.: 995 (32) 247 42 42

www.manuscript.ge info@manuscript.ac.ge

1/3 M. Alexidze str., Tbilisi 0193, Georgia. Tel.: +995 (32) 247 42 42

KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS